

SUBJECTS OF EXAMINATION

IN

SANSKRIT

APPOINTED BY

The Senate of the Calcutta University

FOR THE

FIRST EXAMINATION IN ARTS

BEING THE FIRST EIGHT CANTOS OF THE RAGHUVANSA

AND THE FIRST FIVE CANTOS OF THE BHATTIKAVYA

EDITED WITH

Copious notes, commentaries, English and Bengali Translations,
Sanskrit paraphrase, conjugations of verbs & &

BY

Nilmani Mukhopadhyaya, Nyāyalankāra M A B L

Asst. Professor of Sanskrit, Presidency College

New Edition

REVISED BY

Nrisinha Chandra Mukhopadhyaya Vidyaratna, M A B L

CALCUTTA.

Printed by B L Chakravarti.—The New School-Book Press

No 8 Dixon's Lane

1880

Published by
Sasi Bhusana Chattopadhyaya, Vidyavachaspati.

ADVERTISEMENT

OF A

New Edition.

About three years ago Babu Nilmani Mukerjee, M. A., B., L., Assistant Professor of Sanskrit, Presidency College, brought out an annotated edition of the above which comprised the commentary of Mallinatha on the selected portions of the Raghuvansa, and an English translation of, and a new Sanskrit commentary on, those of the Vattikavya.

He has issued a new, revised, and enlarged edition of the above. In addition to what was included in the first edition, the present one comprises a Bengali translation, and a Sanskrit paraphrase (अर्था) of the entire text together with the conjugations of verbs found therein. By far the most important portion of the present edition, however, is the English translation of the Raghuvansa which has had the advantage of a thorough revision by Professor C. H. Tawney Esq., M. A., to whom also the editor is, as was acknowledged in the 1st Edition, indebted for his translation of the first three cantos of the Bhattikavya.

With a view to further enhance the usefulness of the present publication, exercises of the choicest and most varied description have been appended to test the progress of the learner at the different stages of his study.

Publisher.

शुद्धिपत्रम् ।

रघुवंगम् ।

श्लोका—	पंक्ति	पद्यम्	यद्यम्
८	१	सम्भृतार्थानाम्	सम्भृतार्थानाम्
१३	२३	राज्ञोः	राज्ञः
२८	३	जञ्जनाम्	यञ्जनाम्
३८	३	पूर्वेः	पूर्वेः
५३	५	आशासु	आशासु
६०	३	दयार्द्रं भावम्	दयार्द्रभावम्
८०	६	भूमिर्धुरम्	भूमिर्धुरम्
१४१	१	चापनुत्कृत्य	चापनुत्कृत्य
१७६	३०	नतु त्रेतायामिति	नतु त्रेतायामतः
		टीकाकारोक्तं द्रष्टव्यम् ।	टीकाकारोक्तं त्रिस्थम् ।
२५७	७	आरोप्य चक्रभ्रमम्	आरोप्य चक्रभ्रमम्
२५८	१	महाकाल निकेतनस्य	महाकालनिकेतनस्य
२७४	४	मृताङ्गरागः	कृताङ्गरागः
२७६	१	विमद	विमदं
२७८	२	केयूरबन्धीच्छसितैः	केयूरबन्धीच्छसितैः
३१३	२	वालारुणीभूद्दुधिरप्रवाहः	वालारुणीभूद्दुधिर- प्रवाहः

शुद्धिपत्रम् ।

भट्टिकाव्यम् ।

श्रुति—पंक्ति	शब्दम्	शब्दम्	
४	१५	युष्टः	युष्टः
७	३	ज्वल	ज्वल
१५	१	तत्त्वानि	तत्त्वानि
४१	२	इत्यम्	इत्यम्
४८	८	जङ्गे मृतम्	जङ्गे मृतम्
७५	१	भूमिपतेः	भूमिपतेः
१०६	२	सर्वाङ्गीने	सर्वाङ्गीने
१०६	३	प्राङ्गीकः	प्राङ्गीकः
१४४	४	यानोपीत्	यानोपीत्

P R E F A C E .

In preparing this edition of the new Sanskrit ~~series~~ the First Examination in Arts, the editor has spared no pains to adapt it to the capacities of University-candidates. The first eight cantos of the Raghuvansa are published with the commentary of Mallina'tha, as is found in the several Calcutta editions. On comparing these editions with the recent one which forms a part of the Bombay Sanskrit series, the editor has found that the former are not genuine ; they contain here and there interpolations from other commentators, and not unfrequently authorities are quoted and lexicons cited, which are not found in the Bombay edition,—an edition admitted to be a faithful transcript of Mallina'tha's commentary. It is not therefore unlikely that *pandits* as they lectured on the poem, should have considered it necessary to make additions from time to time to the very popular commentary of Mallina'tha, for the better elucidation of particular stanzas. It would be curious to make a collection of those interpolations and additions interspersed throughout the entire work ; but that would be foreign to the scope of such an edition as the present.

Notwithstanding this, the editor has followed the Calcutta recension, because now and then it is more explanatory, and will prove on the whole better suited to the requirements of University-candidates. He has, however, availed himself of the Bombay edition in correcting errors that were found in those published in Calcutta. Copious notes are appended for the

it is valued more for its well-chosen grammatical illustrations than for its poetical excellencies. In a commentary on such a work then, grammar ought not to be dispensed with, but should be introduced so far as is requisite for a thorough understanding of its peculiar diction. University students have not at their disposal sufficient time to go through one of the existing Sanskrit grammars, and what they learn of grammar is necessarily insufficient and imperfect. In a grammatical point of view then, the usefulness of the study of the Bhattikavya to them, cannot be overrated.

An English translation is subjoined at the end of each canto, with a view to serve the double purpose of giving the learner an insight into correct English translation, as well as of throwing an additional light on the text. The editor has always entertained rather peculiar views on the subject of translation. As on the one hand, to clothe the sense of the author in a new garb without imitating the characteristics of his style, would be too free, so on the other, to supply synonyms adhering strictly to the manner of expression, and the arrangement of words in the text, would be too literal. Holding such an opinion on the subject, the editor would have suppressed his translation of the Bhattikavya, but for the valuable assistance of Mr. C. H. Tawney M. A. Professor of English Language and Literature in the Presidency College, who kindly looked over, and in certain places, retouched the translation of the first two cantos, and himself rendered the greater part of the third canto into English. His acknowledgments are also due to Mr. J. Van. Pope M. A., another professor of the College, for his having looked over the remaining cantos of the poem. In preparing the text of the

Bhattikavya, the editor has followed the two Calcutta editions, in as much as their correctness has never been disputed in this particular ; and since it was not his purpose to publish one of the existing commentaries, he deemed it superfluous to collate manuscripts.

It would not be out of place here to say a few words about the authorship of the Bhattikavya. But it is desirable at the outset to disentangle the subject from certain misconceptions, with which it is interwoven. The poem is fathered on Bhattanaráyana, one of the five Bráhmans, who were invited by king Adisura from Kanyakubja in the year 969 of the Saka era, corresponding with 1077 A. D. Bhattanaráyana, it should be borne in mind, was the progenitor of the Bandyopadhyayas in Bengal; and it is not possible that whilst there is no dispute about his being the author of the Venisanhara, there should exist no trace of a tradition to connect his name with the Bhattikavya—a work decidedly more popular in Bengal than the other. Another theory would ascribe the poem to Bhatti, who is said to have been the step-brother and Prime-minister of king Vikramaditya. Both the above hypotheses are based on a mere conjecture, originating, it should seem, in the belief, that as the poem is entitled Bhatti, it should be connected with some personage from whose name the term could be safely derived.

Against these suppositions, it might be urged that in the first place, they are opposed to the common tradition, which would connect the Bhattikavya with the name of Bhartribari, and that in the second place, they do not tally with the description the poet gives of himself at the end of the work. He states that he composed the poem under the patronage of the son of Eridhara, who was the king of Balabhi. Now it is unlikely

that Bhattanārāyaṇa who was at first a resident of Kanyakubja, and then settled in Bengal, should have lived at Balabhi in Guzrat, and written there one of the largest epics in Sanskrit. Nor is it consistent to suppose that Bhatti, who was the brother and Prime-minister of Vikramāditya should have described himself as writing under the auspices of a rival king, a work, which in the nature of things must have been the production of a long laborious literary life.

Here the question presents itself,—was the author of the Bhattikāvya, identical with that Bhartrihari who wrote the three or four Satakas or “Centuries of poems” and was the brother of Vikramāditya, the founder of the Samvat era? Now all that is known of this Bhartrihari militates against that supposition. He was a prince who led at first a gay, voluptuous life, and then disgusted with it by the infidelity of his wife, renounced the world and became a *sanyasi*. It is therefore opposed to all human experience that such a bulky and learned work as the Bhattikāvya, should have come from the pen of a prince, addicted to pleasures, or of an ascetic retired from the world. Moreover, what the poet says concerning himself at the end of the work does not tally with the supposition, above adverted to. The editor is supported in his views by the authority of the well-known Pandit Isvarachandra Vidyāsāgara to whose essay on Sanskrit Literature the reader is referred for further information on the subject. In his Essay on Sanskrit and Prakṛita poetry, Colebrooke speaks thus: “The author was Bhartrihari; not, as might be supposed from the name, the celebrated brother of Vikramāditya, but a grammarian and poet, who was son of Sridhara Svami, as we are informed by one of his scholiasts, Vidyavinoda” • So

• Essays vol II. p. 116.

that it is evident that the supposition which would make the author of the *Bhattikavya* identical with the *Bhartrihari* of the *Satahas* rests on a mere conjecture, originating in an identity of names alone.

Kasinath Trimback of Bombay in the introduction to his valuable edition of *Bhartrihari Satahas* coincides with Colebrooke in thinking that the *Bhattikavya* and the *Satahas* are not the productions of the same mind ; but he affirms that the author of the *Satahas* wrote the *Vakyapadiya*--a big work in verse on grammar--and was the brother of that *Vikramaditya* who was the founder of what is commonly known as the *Saka* or *Salivahana* era, and flourished about 78 A. D. Now this confounding of the brother of *Vikramaditya* with the writer of the grammatical work just alluded to, is open to all the objections taken to the supposition which would identify him with the author of the *Bhattikavya*. Moreover there is a cogent argument against the affirmation of Kasinath Trimback. The writer of the *Vakyapadiya* prefaces his work thus :--“The Principles of grammar, embodied in the *Mahabhashya* of *Patanjali* had fallen into disuse, so much so, that in course of time, only one copy of that great work was left extant in the Deccan. *Chandracharya* and others afterwards learned the science of grammar from *Parvata*, and amplified it into various *sakhas* or branches. Then my preceptor *Vasurata* wrote a compendium of the same, and at his desire I have written this work (*Vakyapadiya*), so that the science of grammar as is treated in the *Bhashya* might not die out.”*

Now, this description indicates a long line of descent bo-

* Preface to *Panini* by professor *Taranatha Tarkavachaspati*.

tween Chandracharya and the author of the Vakyapadiya. But Chandracharya and his colleagues are said in the Rajatarangini to have flourished in the reign of Abhimanyu (king of Kasmir) who, according to the chronology of Prof Lassen, reigned between 45 and 65. A. D." How then is it possible that the author of the Vakyapadiya should have been the brother of the Vikramaditya of Salivahana era? The above considerations leave no other alternative than to conclude that the Vakyapadiya and the Satakas are not the productions of the same mind. It may be observed here in passing that much more absurd is the conclusion of those who would argue that the author of the Vakyapadiya was the brother of the Vikramaditya of the Sambat era, who flourished about 56. B. C.

Without entering into the question, whether the author of the Satakas was the brother of the first, or the second Vikramaditya, it is patent that there are three Bhartriharis in the field ; the one was the brother of a Vikramaditya and the author of the Satakas ; the other, the writer of the Vakyapadiya ; and the third, the author of the Bhattikavya. Now the question naturally presents itself—what objection can there be to the supposition that the two grammatical poems have come from the same pen ? No known fact in the history of ancient India militates against this conclusion, which is further confirmed by the nature and scope of the two works. The Vakyapadiya embodies the principles of the Mahabhashya, while the Bhattikavya furnishes illustrations of them, and thus forms a supplement to the former ; so that the one without the other could not be considered complete. This circumstance, coupled with the identity of names establishes, beyond all reasonable doubt, an identity of authorship.

The internal evidence supplied by the diction and the style of the *Bhattikavya*, favours the supposition that, this Grammarian poet was anterior to *Ba'na*, who flourished in the 7th century of the Christian era. And as it is affirmed by *Bhartrihari* himself in the preface to his *Vakyapadiya*, that he followed in the wake of the revival of the *Mahābhāshya*, the editor would not be far wide of the mark, in supposing that, he flourished in the third century, and about the middle of the second period of Sanskrit poetry, which commenced with *Kalidasa* and ended with *Bana*.

Presidency College.
Calcutta.
The 25th November 1877. }

N. M. Mukerjee.

टीकाकृती मङ्गलाचरणम्

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्योदचिण्टकपातसंकुचदामदृष्टये ॥ १ ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥२॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते शरणं वाणि ! चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुर्व मामम्ब ! क्वथार्थसार्थवाहम् ॥३॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकीम्
अन्तस्तन्वमरंस्त पद्मगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यथाचपादस्फुरां
लोकेऽभ्युद्यदुपश्रमेव विदुषां सीजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

महिनाथकविः सीस्यं मन्दाब्जानुजिष्टचया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥

कालिदासो गिरां सारं कालिदासः सरस्वतीम् ।
चतुर्भुखो यथा साचाद्दिदुर्नान्ये तु माह्वयाः ॥ ६ ॥

तथापि दक्षिणावर्त्तुं नाग्रायैः सुखवर्त्म सु ।
 वयञ्च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥ ७ ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूच्छ्रिता ।
 एषा सञ्जीवनी टीका तामयोजीवयिष्यति ॥ ८ ॥

इहान्वयमुत्तेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
 नामूलं लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९ ॥

रघुवंशम् ।

प्रथमः सर्गः ।

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ ॥२१॥

इह खलु सकलकविशिरोमणि कालिदास, “काव्यं यत्र
सैर्ध्यकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्य परनिर्वृतये
कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्
काव्यस्यानेकश्रेय साधनता, “काव्यालापाय वर्त्तयेत्” इत्यस्य
निषेधशान्तस्यासत्काव्यविषयताश्च पश्यन् रघुवंशाख्य महाकाव्य
चिकीर्षुः, ‘चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायीविच्छेदल
क्षणफलसाधनभूतविगिष्टदेवतानमस्कारस्य’ गिर्याधारपरिप्रा-
प्तत्वात् “प्रागेर्नमस्क्रिया वसुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इत्या
शीर्षादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात् काव्यनिर्माणस्य वि
गिष्टस्य शब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विगिष्टशब्दार्थयोर्ब “गच्छ

जातमशेषन्तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते
 मुग्धेन्दुशेखरः” इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वती-
 परमेश्वरायत्तत्वदर्शनात् तदतिपिप्सया तावेवाभिवादयते
 वागर्थविति । वागर्थोऽत्येकं पदम् । इवेन सह नित्यसमासी
 विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि
 द्रष्टव्यम् । वागर्थोऽव शब्दार्थोऽव सम्पृक्तौ नित्यसम्बद्धौ
 इत्यर्थः । नित्यसम्बद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् । “नित्यः शब्दा-
 र्थसम्बन्धः” इति मीमांसकाः । जगतः लोकस्य पितरौ माता
 च पिता च पितरौ । पिता मात्रेतिद्वन्द्वैकशेषः । “माता-
 पितरौ पितरौ” इत्यमरः । एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जन-
 कतया वैशिष्ट्यमिदार्थप्रदानयक्तिः परमकारुणिकत्वञ्च सूचते ।
 यद्वतस्य अपत्यं स्त्री पार्वती । तस्यापत्यमित्यण्, टिड्ढाण-
 षित्वादिना ङीप् । पार्वती च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमे-
 श्वरौ परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यर्हितत्वात्
 भस्माक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रति-
 पत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्दे अभिवादये । अत्र उप-
 मालहारः स्फुट एव । तथोक्तम् । “स्वतः सिद्धेन भियेन सम्प-
 सेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्षस्य वाथं चेदेकगोपमा”
 इति । प्रायिकयोपमालहारः कालिदासीक्तकाव्यादौ । भूदे-
 यताकस्य सर्वशुरोर्मगणस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूचते (१)

(१) मवाभीमं भी भूमि कियुवः विर्यं दिवसि यी इति ललं चादिषी, रीऽपि-
 मंलनकुडिंनारं नदिषी ईमाटं यीऽनारः । सी म्यीमापलपुर्णनारुदरं जोऽकी-
 । २२ नभयः, मवदी वम उम्यर्षं उचगुव भोगाच चापुलितः ।

क् सूर्यप्रभवो वंशः क् चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहाद्दुपे(१)नास्मि सागरम् ॥ २ ॥

तदुक्तम् “शुभदी मो भूमिमयः” इति । वकारस्यामृतबीज-
त्वात् प्रचयगमनादिसिद्धिः (२) ॥ १ ॥

सम्प्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति क् सूर्येत्यादिश्लोकद्वयेन,
क्तेति । प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणम् । ऋदोरप्
अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य
सः सूर्यप्रभवः वंशः क्, अल्पः विषयः ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे
मतिः प्रज्ञा च क् । ह्यौ क्तशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंश-
माकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः, तथाच तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं
दूरापास्तमिति भावः । तथाहि दुस्तरं तरितुम् अशक्यम् ।
इषद्दुःसुखितयादिना खलुप्रतयः । सागरं मोहात् अज्ञा-
नात् उदुपेन भवेन । “उदुपन्तु भवः कोलः” इत्यमरः ।
अथवा चर्मावननेन पानपात्रेण । “चर्मावनहमदुपं भवः काठं
करण्डवत्” इति सञ्जनः । तितीर्षुः तरीतुम् इच्छुः अस्मि
भवामि । तरतेः सन्नस्तात् उप्रतयः । अल्पसाधनैरधिका-
रम्भी न सकर इति भावः । इदञ्च वंशीत्कर्षकथनं स्वप्रबन्ध-

(१) उदुप् पातीति उदुपयद्दः । उदुः पानपात्रेण चर्मावनकारं भवतीति उदु-
पयदीनाभिधीयते ।

(२) “वी वासी वाचपी सूजा । वदपी मेषसंघकः षड्योमी ज्वालनी वज्रं
कनपी वारिवाचकः” इति तन्त्रसारवचनान् वकारस्य अमृतबीजत्वं (कलबीजत्वं) ।
तथाच यथा जर्भं प्रचयेन (पूरये) नञ्चति (प्रवदति) तद्वत् इदं कल्पमपि यमसा
प्रचोदयमानं लोके प्रचारितं भविष्यतीति तात्पर्याद्यर्थः ।

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभाद्दुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

अथवा कृतवाग्दारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

महत्त्वार्थमेव । तदुक्तम् 'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः' । इति ॥ २ ॥

मन्द इति । किञ्च मन्दः मूढः । "मूढाल्पापटुनिर्भाग्य

मन्दाः स्युः इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी कवीनां यशः

काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलः अहं प्रांशुना उन्नतपुरु-

षेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभात् दुद्वाहुः फलग्रहणाय

उच्छ्रितहस्तः वामनः खर्वः इव । "खर्वी ऋक्षश्च वामनः"

इत्यमरः । उपहास्यताम् उपहासविषयताम् । ऋहलीर्थ-

दिति एतत्प्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

मन्दश्चेत् तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यात् आह अथ-

वेति । अथवा पश्चान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिः वाल्मीका-

दिभिः कृतवाग्दारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सा-

एव द्वारं प्रवेगो यस्य तस्मिन् सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनेक-

सन्धः सन्तानः वंशः । यज्ञेण मणिवेधकसूचीविशेषेण । "वज्र-

त्वन्तो कुलिग्रस्ययोः । मणिवेधे रत्नभेदे" । इति केशवः ।

गमुत्कीर्णं विधे मणौ रत्ने सूत्रस्य इव मे मम गतिः सञ्चारः

अस्ति वर्षनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोद्दयकर्मणाम् ।

आसमुद्रं चित्तीशानामानाकरयवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथोक्तल(१)प्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

एवं रघुवंशे लक्षप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिज्ञानानः सोऽहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह, सोऽहमिति । 'सः अहं' रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये इत्युत्तरेण सम्बन्धः । किंविधानां 'रघू'णाम् इत्यत्र उत्तरेण विशेषणानि योच्यन्ति । 'आजन्मनः जन्म आरम्भे'त्यर्थः । 'आड्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः । शुद्धानाम् । सुप्सुपेति समासः । एवंमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानां निषेका (२) दिसर्व्वसंस्कारसम्पन्नानामित्यर्थः । आफलोद्दयम् आफलसिद्धेः कर्म येषां ते तद्योक्ताः 'तेषां प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रं चित्तेः ईशानां सार्व्वभौमानामित्यर्थः । आनाकं रघवर्त्म येषां ते तेषाम् इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्व्वत्र आडोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्यत्वे जन्मादिषु शुद्धभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधीति । विधिम् अनतिक्रम्य यथाविधि । यथा

(१) उरथाय पश्चिमे याने कृतश्रीच समाहित ।

इतिश्रिष्टांशुर्णायाथं प्रविशेत् स यमी समां ॥ मनु । ७ । १४५ ॥

(२) "निषेकादि श्रुत्यानान् यम् वेदीदितिविधि" ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारीऽस्मिन् नाम्बन्धैव कदाचन" ॥ इति मनुस्मृत्यात् निषेकस्य समाधानस्य योऽप्ये वेदीदितनिमगवत्, स च परस्परया मातृजदरे स्वितस्यापि भवतीति भावः ।

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणीम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

सादृश्य इतरव्ययीभावः, तथा हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं यथाकामार्चितेतरादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुताः अन्नयो यैः तेषां, यथाकामम् अभिलाषम् अनतिक्रम्य अर्चितार्थिनां, यथापराधम् अपराधम् अनतिक्रम्य दण्डी तेषां ते तेषां, यथाकालं कालम् अनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैः देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

तरागायेति । तरागाय सत्याचे विनियोगः त्यागः तस्मै । “त्यागो विहापनं दानम्” इत्यमरः । सम्भृतार्थानां न तु दुर्व्यापाराय, सतराय मितभाषिणां मितभाषणशीलानां न तु पराभवाय । यशसे कौर्त्तये । “यशः कौर्त्तिः समन्ना च” इत्यमरः । विजिगीषूणां, विजितुम् इच्छूनां न तु अर्थसंग्रहाय, प्रजायै सन्तानाय गृहमेधिनां न तु कामोपभोगाय । अत्र त्यागायेत्यादिषु चतुर्थी तदर्धेत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानप्रापकात् चतुर्थी । गृहैः दारैः मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति गृहमेधिनः (१) “दारेष्वपि गृहाः” इत्यमरः, “जाया च गृहिणो गृहम्” इति हलायुधः । मेधसङ्गमे इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सतरावचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां शुद्धत्वञ्च विवक्षितानि ॥ ७ ॥

(१) गृहे मेधः यजन् शेषां श्रे गृहमेधिनः, गृह्यादि गृहे मेधन्ते परम् दार्या
पुत्रे इति अथादंस मेधतेः प्रथीदारा विहं ।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां(१)यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां(२)योगिनान्ते तनुत्यजाम्(३) ॥८॥

शैशव इति । शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । प्राणभृज्जातिव-
योवचनोद्गात्रेतरज्प्रतरयः । “शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्” इत्यमरः ।
तस्मिन् वयसि अभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विव-
क्षितः । यूनो भावः यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वात् अण्प्रत्ययः ।
“तारुण्यं यौवनं समे” इत्यमरः । तस्मिन् वयसि विषयैषिणां
भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थ्याश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य
भावः वार्द्धकं वृद्धत्वम् । छन्दमनोज्ञादिभ्यश्चेति वुञ् । “वार्द्धकं
वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि” इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र वृद्धा-
श्चेति वक्तव्यात् सामूहिकीवुञ् । तस्मिन् वार्द्धके वयसि मुनीनां
वृत्तिः इव वृत्तिः येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थ्याश्रमो विव-
क्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगिन परमात्मध्यानेन ।
“योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । तनुं देहं
त्यजन्ति इति तनुत्यजः देहत्यागिनः, “कायो देहः क्लीवपुंसोः
स्त्रियां मूर्च्छिस्तनुस्तनूः” इत्यमरः । तेषां देहत्यागिनाम् “अन्ये-
भ्योऽपि” दृश्यते इति क्तिप् । एतेन भिक्ष्याश्रमो विवक्षितः ॥८॥

(१) “कृतीपनयनस्यास्य व्रतादेश्चनमित्यते । ब्रह्मणो यद्वचञ्चैव क्रमेण विधि-
पूर्वकं ।” इति धारणात् उपनयनानन्तरमेव द्विजातीनां विद्यारम्भो विधीयते ।

(२) “गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं सदारब्धं समाश्रयेत् ॥” इति मनुः । ६ । १० ॥

(३) “प्रियेषु स्त्रीषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतं ।

विद्वज्य ध्यानयोगिन ब्रह्माश्चेति सनातनं ॥” इति मनुः । १०६ । ६ ।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्बिभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वाक्तिहेतवः । (१)

हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥१०॥

वैवस्वतो(२) मनुनाम माननीयो मनीषिणाम् ।

रघूणामिति । सः अहं लब्धप्रवेशः तनुवाग्बिभवः अपि स्वल्पवाणीप्रसारः अपि सन् तेषां (रघूणां) गुणैः तद्गुणैः आजन्म-शुद्धादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रम् आगत्य चापलाय चापलं चपलकर्म अविमृष्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात् कर्मणि अण्, क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् रघूणाम् अन्वयं अन्वयविषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ ९वकम् ॥९॥

सम्पत्ति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते, तमिति । तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोः गुणदीपयोः व्यक्तेः हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुम् अर्हन्ति । तथाहि हेमः विशुद्धिः निर्दोषस्वरूपं श्यामिका अपि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषः अपि वा अग्नी संलक्ष्यते न अन्यत्र, तद्वत् अत्रापि सन्त एव गुणदीपविवेकाधिकारिणो न अन्ये इति भावः ॥ १० ॥

यस्य वसु उपक्षिपति, वैवस्वत इति । मनसः ईषिणः

(१) उपदेश विद्ः शब्दं समसमुपदेशिनः ।

श्यामायते न युक्तान् यः काचननिर्वापिषु ।

१५ चङ् । मासविकाप्रमिषे ।

(१) वैवस्वत मनु was the son of the sun by his wife चन्द्रा, daughter of विष्णु-चन्द्रा । He is regarded as the founder of वयोध्या where the descendants

आसीन्महीचितामादाः प्रणव(१)श्छन्दसामिव ॥११॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

मनीषिणः धीराः विद्वांसः इति यावत् । पृषोदरादित्वात् साधुः । तेषां माननीयः पूज्यः छन्दसां वेदानाम् । “छन्दः पद्ये च वेदे च” इति विश्वः । प्रणवः ओंकारः इव, महीं वियन्ति द्रमते इति महीचितः चित्तीश्वराः । क्षिधातीरैश्च-र्यार्यात् क्षिप्, तुगागमश्च । तेषाम् आद्यः आदिभूतः, विव-स्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः नाम वैवस्वतः इति प्रसिद्धः मनुः आसीत् ॥ ११ ॥

तदन्वये इति । शुद्धिः अस्य अस्तीति शुद्धिमान् तस्मिन् शुद्धिमति तदन्वये तस्य मनोः अन्वये वंशे । “अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रञ्चाभिजनः कुलम्” इति हलायुधः । अतिययेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः । द्विवचनविभक्त्योपेत्यादिना तरप् । दिलीपः इति प्रसिद्धः । राजा इन्दुः इव राजेन्दुः राजश्रेष्ठः ।

of one of his sons इक्ष्वाकु reigned for many centuries. He was the first of kings who reigned in the earth. His descendants forming themselves into different branches, took possession of, and reigned in, various parts of India. Perhaps this वैवस्वतमनु was identical with king Manu who was preserved, according to the Matsya purana and Mahabharata, by the Matsya Avatara, with the seeds of all things in an ark, from the waters of that inundation which in the season of Pralaya, overspread the world.

(१) प्र + नु + षल्—प्रणवः । ‘ओंकारः प्रणवी ब्रह्म सर्वमन्वेषु नायकः । शुद्धी सर्वत्र युञ्जीव मन्वासां च प्रमानने’ इति षष्पपुराणे । ‘श्रीमित्येकाधरं ब्रह्म’ इति श्रुतिः ।

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं (१) देहं चात्तोधर्म (२) इवाश्रितः ॥ १३

सर्वान्तिरिक्तसारेण सर्व्वैतेजोऽभिभाविना ।

स्थितः सर्व्वोन्नतेनोर्व्वी क्त्वा मौरिवात्मना ॥ १४ ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिरित्यादिना समासः । चीरनिधौ इन्दुः
इव प्रसूतः जातः ॥ १२ ॥

व्यूढेति । व्यूढेत्यादिविभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि ।
व्यूढं विपुलम् उरः यस्य सः व्यूढोरस्कः । उरः प्रभृतिभ्यः कप् ।
“व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठञ्च” इति यादवः । वृषस्य
स्कन्धः इव स्कन्धः यस्य सः तथा । सप्तस्युपमानेत्यादिना उत्तर-
पदलोपो बहुव्रीहिः । शालः वृक्षः इव प्रांशुः उन्नतः शाल-
प्रांशुः । ‘प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्ज्जतरुः स्मृतः’ इति
यादवः । “उच्चप्रांशुव्रतोदयोच्छ्रितासुहृ” इत्यमरः । महा-
भुजः महाबाहुः आत्मकर्म क्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहम् आश्रितः
प्रातः चात्तः क्षयसम्बन्धी धर्मः इव स्थितः, भूतिमान् परा-
क्रमः इव स्थितः, इत्युपप्रेक्षा ॥ १३ ॥

सर्व्वान्तिरिक्तेति । सर्व्वान्तिरिक्तसारेण सर्व्वेभ्यः भूतेभ्यः

“एकारस्याप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

देवतयान्निरदुष्टभूर्भुवः स्मरितीति च ॥ मनुः । १ । ७६ ।

(१) आत्मकर्म च मनुना प्रतिपादितं । तथाहि

“इति स्वे धर्मो भविष्यतीति सर्व्वेषामातृपुत्र्यैः ।

वर्षानामाथमानाञ्च राजा यतोऽभिरचिता” ॥ मनुः ७ । १५ ।

(२) आत्मकर्म च मनुना प्रोक्तः अविगर्हितः समातनो धीधर्मः । तथाधीर्त्तं ।

“एषोऽनुपकृतः प्रीतो धीधर्मः समातनः ।

अध्यान् धर्मान् न च्येत चतुर्थी धर्मश्च रिपून्” इति मनुः । ७ । ८८ ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः (१) स वभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च (२) यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

अधिकवलेन । “सारो वले स्थिरांशे च” इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसा अभिभवति इति सर्वंतेजोऽभिभावी तेन, सर्वेभ्यः उन्नतेन आत्मनाः परीरेण । “आत्मा देहे धृता जीवे स्वभावे परमात्मनि” इति विश्वः । मेरुः इव उर्वीं क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । ‘अद्याभिद्य सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्माद्भिभवत्येष सर्वं-भूतानि तेजसा ॥’ इति मनुवचनात् राज्ञः सर्वंतेजोऽभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

आकारेति । आकारेण मूर्त्या सदृशौ प्रज्ञा यस्य सः, प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिचयः । आगमैः सदृशः आरम्भः कर्म यस्य सः तथोक्तः । आरम्भते इति आरम्भः कर्म तत्सदृशः उदयः फलसिद्धिः यस्य सः तथोक्तः ॥ १५ ॥

भीमेति । भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणैः राजगुणैः तेजःप्रतापा-

(१) “तीक्ष्णैव सदृशं स्यात् कार्यं वीर्यं महीपतिः ।

तीक्ष्णैव सदृशैव राजा भवति मन्वतः” ॥ मनु । ० । १४० ।

(२) तेजोवत्त्वं सत्त्ववशा प्रभावः प्राप्तकालता ।

अधृष्यन् गुणानेतामृपस्य मुनयो विदुः ।

कुर्वन् शीघ्रं दया दानं धर्मः सत्यं हतव्रता ।

इत्यादयोऽधिगम्यस्य गुहा राज्ञीः प्रकीर्षिताः । इति दिनकरः ।

रेखामात्रमपि क्षुणादामनोर्वर्त्मनः परम् ।
 न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिपुत्रयः ॥ १७ ॥
 प्रजानामिव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलिमग्रहीत् ।
 सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

दिभिः कुलशीलदाक्षिणादिभिश्च सः दिलीपः उपजीविनाम्
 आश्रितानां यादोभिः जलजीवैः “यादांसि जसजन्तवः” इत्य-
 मरः । रत्रैश्च अर्णवः इव अपृथ्यः अनभिभवनीयश्च अभिगम्य
 आश्रयणीयश्च बभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिचकस्य सारथेश्च तस्य दिली-
 पस्य सम्बन्धिन्यः नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिः इव वृत्तिः व्यापारः
 यासां ताः । “चक्रधारा प्रधिर्नेमिः” इति यादवः । “चक्रं
 रथाङ्गं तस्यान्तं नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ।
 प्रजाः आमनोः मनुम् आरभ्य इत्यभिविधिः, पदद्वयञ्चैतत् समा-
 सस्य विभासितत्वात् । क्षुणात् अभ्यस्तात् प्रहृताश्च वर्त्मनः
 आचारपङ्क्तिः अध्वनश्च परम् अधिकम् इतस्ततः इत्यर्थः । रेखा
 प्रमाणम् अस्मिन् रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् ईपदपीत्यर्थः ।
 प्रमाणे ह्यसजित्वादिना मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दविशेषणञ्चै-
 तत् । न व्यतीयुः न अतिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता
 रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥ १७ ॥

प्रजानामिति । सः राजा प्रजानां भूत्यै अर्थाय भूत्यर्थं
 हृदार्थम् एव । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्व्वलिङ्गतां च वक्तव्या,

सेना परिच्छदस्तस्य ह्यमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥१६॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्कितस्य (१) च ।

ग्रहणक्रियाविशेषणञ्चैतत् । ताम्यः प्रजाम्यः वलिं पठंश्चरूपं(२)
करम् अग्रहीत् । “भागधियः करी वलिः” इत्यमरः । तथाहि
रविः, सहस्रं गुणाः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा सहस्रगुणं
सहस्रधा उत्सृष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणञ्चैतत् ।
रसम् अम्बु आदत्ते गृह्णाति । “रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादी
विपरागयोः । शृङ्गारादीं द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे” इति
विश्वः ॥ १८ ॥

सम्प्रति बुद्धिशैथिल्यसम्पन्नस्य तस्य अर्थसाधनेषु परानपेक्षत्व-
माह, सेनेति । तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गवत् परिच्छाद्यते अनेन
इति परिच्छदः उपकरणं बभूव छत्रचामरादितुल्यमभूदि-
त्यर्थः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः, छादेर्घेऽङ्गुपसर्ग-
स्येति उपधाङ्गस्यः । (३) अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं ह्ययम् एव
शास्त्रेषु अकुण्ठता अव्याहता बुद्धिः, व्याघ्रता इत्यपि पाठः ।
धनुषि चातता आरोपिता मौर्वी न्या च । “मौर्वी न्या शिञ्जिनी
गुणः” इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शैथिल्यमभूदित्यर्थः ॥१६॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह, तस्येति । संवृत-

(१) “गूढाकारं गुह्यमिन्द्रितं यस्य तथा” इति दिनकरः ।

(२) “पञ्चाशद्भाग आदौ राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।

• धान्यानामष्टमी भागः पठो दादमएव वा ॥” मनुः । ७ । १३ ।

(३) यथा सेनापरिच्छद इत्यर्थं पदम् । परिच्छाद्यते अनेनेति परिच्छत् । करणे
ङिप् । सेना परिच्छत् यस्य तथोक्तस्य ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥२०॥

जुगोपात्मानमवस्ती भेजे धर्ममनातुरः (१) ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

मन्वस्य गुप्तविचारस्य । “वेदभेदे गुप्तवादे मन्वः” इत्यमरः । शोकहर्षादिस्त्रचको भृकुटीमुखरागादिः आकारः, इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारः वा । “इङ्गितं हृत्ततो भावो वहिराकार आकृतिः” इति सञ्जनः । गूढे आकारेङ्गिते यस्य, स्वभावचापलात् आसपरम्परया (२) मुखरागादिलिङ्गैः वा अद्वितीयगामिमन्वस्य तस्य, प्रारम्भन्ते इति प्रारम्भाः सामादुपायप्रयोगाः । प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्म उच्यते, तत्र भवाः प्राक्तनाः । सायञ्चिरेत्यादिना व्युत्पत्त्ययः । संस्काराः पूर्वकर्मवासनाः इव फलेन कार्येण अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः आसन् । अत्र यान्नवल्कलं, “मन्वमूलं यतो राज्यमतो मन्वं सुरचितम् । कुर्यात् यथा तन्न विदुः कर्मणामाफयोदयात् इति ॥ २० ॥

सम्प्रति सामादुपायान् विनैव आत्मरचादिकं कृतवानित्याह, जुगोपिति । अवस्तः अभीतः सन् । “वस्ती भीरुभीरुकभीरुकाः” इत्यमरः । चासोपाधिम् अन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेव आत्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरः अरुग्णः एव धर्मं भुक्तं भेजे अर्जितवान् इत्यर्थः । अगृधुः अगर्धनशीलः एव अर्थम् आददे स्वीकृतवान् । गृधुस्तु गर्धनः ।

(१) “राजोप देवताभक्त” इति छाकदर्येणादुक्तं भेजे धर्ममनातुर इति ।

(२) आसपरम्पर्यस्य अमपरम्पर्यति लक्षित्वा पात्री दृश्यते ।

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृष्टवनः ।

तस्य धर्म्मरतेरासीत् हृदयं जरसा विना ॥ २३ ॥

लुब्धाऽभिलाषुकस्तृष्णुकं समी लोलुपलोलुभौ” इत्यमरः । चसि-
न्धिधृषिचेषेकुरिति क्लृप्त्ययः । असक्तः आसक्तिरहितः एव
सुखम् अन्वभूत् ॥ २१ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह
ज्ञाने इति । ज्ञाने परहृत्तान्तज्ञाने सति अपि मौनं वाङ्मनियं-
मनम् । यथाह कामन्दकः, “नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरि-
ष्णुता” इति । शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्ये अपि क्षमा अपकारसहनम् ।
अत्र चाणक्यः, “शक्तानां भूषणं क्षमा” इति । त्यागे वितरणे
सति अपि श्लाघायाः विकत्यनस्य विपर्ययः अभावः । अत्राह
मनुः ‘न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत्’ इति । इत्थं तस्य गुणाः ज्ञाना-
दयः गुणैः विरुद्धैः मौनादिभिः अनुबन्धित्वात् सहधारित्वात्,
संह प्रसवः जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदराः इव अभूवन् विरुद्धा
अपि गुणाः तस्मिन् अविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दिविधं हृदयं ज्ञानतो वयसा च, तत्र तस्य ज्ञानेन हृदय-
माह, अनाकृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिः । ‘रूपं शब्दो गन्ध-
रसस्पर्शाश्च विषया अमी” इत्यमरः । अनाकृष्टस्य अवशीकृतस्य,
विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृष्टवनः पारम् अन्तं दृष्टवतः ।
दृशेः कनिष् । धर्म्म रतिः यस्य तस्य राज्ञः जरसां जरया

प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो(१)दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये(२) ।

विना । “विस्त्रसा जरा” इत्यमरः । पिद्धिदादिभ्योऽङ् इति
अङ्प्रत्ययः । जराया जरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः । वृद्धत्वं
वाङ्कम् आसीत् । तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुण-
सम्पत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नाथसु चतुर्विधं वृद्धत्व-
मिति कृत्वा अनाकृष्टस्येत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञान-
शीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्युच्यते ॥ २३ ॥

प्रजानामिति । प्रजायन्ते इति प्रजाः जनाः । उपसर्गे च
सञ्जायाम् इति ङप्रत्ययः । “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः ।
तासां विनयस्य शिक्षायाः आधानात् करणात् सन्मार्गप्रवर्त्त-
नात् इति यावत्, रक्षणात् भयहेतुभ्यः चाणात् आपन्निवारणात्
इति यावत्, भरणात् अन्नपानादिभिः पोषणात् । अपिः समु-
च्चये । सः राजा पिता अभूत्, तासां पितरस्तु जन्महेतवः जन्म-
मात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् । जननमात्र एव
पितृणां व्यापारः, सदा शिक्षारक्षणादिकन्तु स एव करोतीति
तस्मिन् पित्रत्वव्यपदेशः । आहुच्च, ‘स पिता यस्तु पोषकः’
इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै इति । दण्डम् अर्हन्तीति दण्ड्याः । दण्डादिभ्यो

1. This is said in allusion to the mercenary spirit of the ancient law as laid down by Manu and other sages.

(१) “पुत्रार्थे क्रियते भार्या पुत्रः पित्रप्रयोजनः” इति श्रुत्यात् । यदा पुत्रो-
त्पादनस्य पितृत्वपरिहापकत्वात् “एवम् एव” इति ।

अर्घ्यकामौ तस्यास्तां धर्मं एव मनीषिणः ॥ २५ ॥
 दुदोह गां(१) स यज्ञाय शश्याय मघवा दिवम् ।
 सम्यद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

यदिति यत्प्रत्ययः । “अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांचैवाप्य-
 दण्डयन् । अयशो महदाप्रीति नरकञ्चैव गच्छति ॥” इति
 शास्त्रवचनात् । तान् दण्डान् एव स्थित्वै लोकप्रतिष्ठायै दण्ड-
 यतः शिचयतः, प्रसूतये सन्तानाय एव परिणेतुः दारान् परि-
 गृह्यतः मनीषिणः विदुषः दीपज्ञस्य इति यावत् । “विद्वान्
 विपथिददीपज्ञः सन् सुधीः कौविदी बुधः । धीरो मनीषी”
 इत्यमरः । तस्य दिलीपस्य अर्थकामौ अपि धर्मं एव आस्तां
 जातौ । अस्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्था-
 पनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेन अनुष्ठानात् अर्थकामावपि धर्म-
 शेषतामापादयन् स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह(२)हि
 गौतमः, ‘न पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्यात् यथा-
 शक्ति धर्मार्थकामेभ्यः, तेषु धर्मोत्तरः स्यात्” इति ॥ २५ ॥

दुदोहेति । सः राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह
 करग्रहणेन रिक्तां चकार इत्यर्थः । मघवा देवेन्द्रः शश्याय शश्यां
 वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह दुर्लोकात् महीलोके वृष्टिमुत्पादया-

1. It is not unlikely that the goddess earth being repre-
 sented in the shape of a cow, in the Puranas when she used
 to seek protection from Brahma, came to be denoted by the
 word meaning originally a cow.

(१) वेति लोपत् पाठः ।

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यगः ।
 व्यावृत्ता यत् परस्त्रेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥२७॥
 द्वेषोपि सन्मतः शिष्टस्तस्यात्तस्य ययौपधम् ।

मास इत्यर्थः क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना यज्ञशस्याभ्यां चतुर्थी ।
 एवम् उभौ सम्पदः विगिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां
 भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः राजा यज्ञैरिन्द्रलोकम्, इन्द्रश्च उदकेन
 भूलोकं पुषोष इत्यर्थः । उक्तञ्च दण्डनीती, “राजा त्वर्थान्
 समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोक्तवम् । ग्रीणितो मेघवाहसु महतीं
 वृष्टिमावहेत्” इति ॥ २६ ॥

न किलेति । राजानः अन्ये नृपाः रक्षितुः भयेभ्यस्त्रातुः
 तस्य राज्ञः ययः न अनुययुः किल न अनुचक्रुः खलु । कुतः,
 यत् यस्मात् कारणात् तस्करता चौर्यं परस्त्रेभ्यः परधनेभ्यः
 स्वविषयभूतेभ्यः व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता ।
 अपहार्यान्तराभावात् तस्करशब्द एव अपहृत इत्यर्थः । (१)
 अथवा “अत्यन्तासत्वपि(२) ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि” इति
 न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता नतु स्वरूपतोऽस्ति इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वेष इति । शिष्टः जनः द्वेष्यः शत्रुः अपि आत्तस्य रोगिणः
 श्रीपधं यथा श्रीपधम् इव तस्य सन्मतः अनुमतः आसीत्, दुष्टः

(१) तस्कर राज्ञि वसुधां प्राप्नोति विषयान्तराभावात् तस्करत्वजातिवाचकः तस्कर
 इति शब्द एव तस्करशब्दविषयभूत आसीत् इति टीकाहृदभिमती निर्गन्धितार्थः । वसु-
 धानु धाके तस्कर इति शब्दस्य धीयानुपपत्तेः, पञ्चामरीक एवार्थः साधीयानिति प्रतिपद्यते ।

(२) प्रागिमर्थे शब्दः करोति हि । इत्यपि पाठान्तरं कश्चिदुच्यते ।

त्याजग्री दुष्टः प्रियोऽप्यासीद्ङुलीवीरगजता ॥ २८ ॥

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥२९॥

स वेलावप्रवलयं परिखीकृतसागराम् ।

अननाशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

जैनः प्रियः अपि प्रेमासदीभूतः अपि, उरगजता संपदष्टा
अङ्गुली इव, “छिन्द्याद् वाहुमपि दुष्टात्मनः” इति न्यायात्,
त्याज्यः आसीत् । तस्य शिष्ट एव वन्द्युः दुष्ट एव शत्रुः
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्य परोपकारित्वमाह, तमिति । वेधा स्रष्टा । “स्रष्टा
प्रजापतिर्वेधाः” इत्यमरः । तं दिलीपं समाधीयते अनेनेति
समाधिः कारणसामग्री, महाभूतानां यः समाधिः तेन विदधे
ससज्जं नूनं ध्रुवम्, इत्युत्प्रेक्षा । तथाहि, तस्य राज्ञः सर्वे
गुणाः रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनम् एव
एकं मुख्यं फलं येषां ते तद्योक्ताः आसन् । महाभूतगुणोपमा-
नेन कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥ २९ ॥

स इति । सः दिलीपः वेला समुद्रकूलानि । “वेला
कूलेऽपि वारिधेः” इति विश्वः । ताः एव वप्रवलयः प्राकार-
वेष्टनानि यस्याः ताम् । “स्याच्चयी वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो
वरणः शालः प्राचीरं प्रान्तती हतिः” इत्यमरः । परितः खातं
परिखा दुर्गवेष्टनं । “खातं खेयन्तु परिखा” इत्यमरः ।
अन्वेषपि दृश्यंत इत्यत्र अपियब्दात् खनेर्दप्रत्ययः । अपरिखाः

तस्य दक्षिणरूढेन नाम्ना मगधवंशजा । (१) ।
 पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्यैव (२) दक्षिणा ॥३१॥
 कलत्रवन्तमारमानम् अवरोधे महत्यपि ।

परिखाः सम्पद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागराः यस्याः
 ताम् । अभूततद्भावे चिः । अविद्यमानम् अन्यस्य राज्ञः शासनं
 यस्याः ताम् अनन्यशासनात् उर्वीम् (३) एकपुरीम् इव शशास
 अनायासेन शासितवान् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्येति । तस्य राज्ञः मगधवंशि जाता मगधवंशजा । समस्यां
 जनेडं इति उपत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दक्षिणं पर-
 च्छन्दानुवर्त्तनम् । “दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु”
 इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धं । तेन नाम्ना, अध्वरस्य यज्ञस्य
 दक्षिणाया पत्नी इव सुदक्षिणा इति प्रसिद्धा पत्नी आसीत् ।
 अत्र श्रुतिः, “यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरस” इति दक्षि-
 णाया दक्षिणं नाम ऋत्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वं, “ते दक्षन्ते
 दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति श्रुतेः” ॥ ३१ ॥

कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः अवरोधे अन्तःपुरवर्गे महति
 सति अपि मनस्विन्या दृढचित्तया पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वन्ध-
 समया इत्यर्थः । तथा सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्र-

1. “Magadha was the ancient name of southern Behar, or that part of Behar which is to the south of the Ganges, between Bengal and the Karmanasa, and watered by the lower Sona.”

(१) धरतीः ईदित्यरापकात् मजपूरुकात् पत् । वी दि म कुटिलः, सरलः, वाधाहीन इति यावत्, धीः ध्वरस्यैवाभिधीयते ।

(२) उर्वीं पत्नीं पुरीगं पवापवादीप् ।

तया मेने मनस्विना लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥३२॥

तस्यामात्मानुरूपायाम् आत्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिचिपे(१) ॥ ३४ ॥

अयाभ्यर्चा विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

वन्तं भार्यावन्तं मेने । “कलत्रं शोणिभार्यायोः” इत्यमरः ।

वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥ ३२ ॥

तस्यामिति । सः राजा आत्मानुरूपायां तस्यां आत्मनः

जन्म यस्य अस्मै आत्मजन्मा पुत्रः तस्मिन् समुत्सुकः यदा आत्मनः

जन्मनि पुत्ररूपेण उत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । “आत्मा वै पुत्र-

नामासि” इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं चेयां तैः

मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेत् इत्याशाभिः कालं निनायं याप-

यामास ॥ ३३ ॥

सन्तानेति । तेन दिक्षीपेन सन्तानः अर्थः प्रयोजनं यस्य

तस्मै सन्तानार्थाय विधये अदुष्ठानाय स्वभुजात् अवतारिता

प्रवरोपिता जगतः लोकस्य गुर्वी धूः भारः सचिवेषु निचिचिपे

निहिता ॥ ३४ ॥

अथेति । अथ धुरीऽवतारणानन्तरं पुत्रकाम्यया आत्मनः

(१) निपुणैर्दिग्धयोगीश्वरार्चकतात्, चामनोरथसिद्धेरर्थं विरचितं नृप भव-
त्तदर्थः शारः ह्यस्ती ।

तौ दम्पती(१)वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्वोषम् एकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्राहृपेणं पयोवाहं विदुरदैरावताविव(२) ॥ ३६ ॥

पुत्रेच्छया । काम्याच्चेति पुत्रशब्दात् काम्यच् प्रत्ययः । अपत्य-
यादिति पुत्रकाम्यघातोत्कारप्रत्ययः, ततः ठाप् तया । तौ
दम्पती जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति
निपातनात् साधुः । प्रयती पूती विधातारं ब्रह्माणम् अभ्यर्चय ।
“स खलु पुत्राविंभिरुपास्यते” इति माम्बिकाः । गुरोः कुल-
गुरोः वसिष्ठस्य आश्रमं जग्मतुः पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षया इति
शेषः ॥ ३५ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धः मधुरः गम्भीरः निर्वोषः यस्य तम् एकं
स्यन्दनं रघुं प्राहृपि भवः प्राहृपेणः । प्राहृपेण इति एण्य-
प्रत्ययः । तं प्राहृपेणं पयोवाहं भेषं विदुरदैरावतौ इव आस्थितौ
भारद्वा जग्मतुः इति पूर्वेषु सम्यन्धः । इराः आपः । “इरा
भूयाक्सुराणु स्यात्” इत्यमरः । इरायान् समुद्रः तत्र भवः ऐरा-
यतः अन्नमातङ्गः । “ऐरावतोऽन्नमातङ्गै रावणान्नमुपहृताः”
इत्यमरः । “अन्नमातङ्गत्वाद्यान्नस्यत्वादन्नरूपत्वात्” इति चौर-
गामी । अत एव भेषारोपणं विदुराकाहचर्येण घटते । किञ्च

(१) यथा दमरा इत्यत्र पती अधिकारिणी । कदाचित् धेदी एकरचनाम्भीरपि
दृश्यते ।

2. The elephant of Indra was produced from the ocean during its churning and is described as having his abode in the clouds and making love with Lightning.

मा भूदांश्रमपीडंति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिहृताविव ॥ ३७ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैवातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥ (१)

सनोऽभिरामाः शृगवन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

विदुत एरावतसाहचर्यादेव एरावती संज्ञा एरावतस्य स्त्री
 एरावतीति घोरस्वामी । तस्मात् सुहृत्तं विदुदैरावताविवेति ।
 एकरधारोदयोक्त्या कार्यसिद्धिपौजं दम्पत्योरत्यन्तसौमनस्यं
 सूचयति ॥ ३६ ॥

मा भूदिति । पुनः किम्भूतौ दम्पती ? आश्रमपीडा मा
 भूत् मा अस्त्विति हेतोः । माडि लुडित्याशीरर्थे लुड्, न माड्
 योग इत्यङ्गागमनिषेधः । परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ
 अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात् सेनापरिहृतौ इव स्थितौ ॥ ३७ ॥

सेव्यमानाविति । पुनः कथम्भूतौ ? सुखः शीतलत्वात् प्रियः
 अर्थः येषां तैः शालनिर्यासगन्धिभिः सज्जतरुनिस्यन्दनगन्धवद्भिः ।
 “शालः सज्जतरुः स्मृतः” इति शाश्वतः । उक्किरन्ति विधि-
 पन्ति इति उक्किराः इगुपधेत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्प-
 रेणूनाम् उक्किराः तैः आधूताः भान्दात् इयत् कम्पिताः वन-
 राजयः यैः तैः पातैः सेव्यमानौ ॥ ३८ ॥

मन इति । रथनेमिस्वनोन्मुखैः मिषध्वं निशङ्कया उन्नमित-

(१) श्रेयसीगन्धमादाप्यं वायी गुंषचयं कचयी वषंयन्तीति प्रसिद्धिः ।

पङ्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ३६ ॥

परस्परान्विसादृशाम् अदूरोज्जितवर्त्मसु ।

मृगहन्त्रेषु पशान्तौ स्यन्दनावहदृष्टिषु ॥ ४० ॥

मुखैः इत्यर्थः, शिखण्डिभिः मयूरैः द्विधा भिन्नाः (१) शुद्धविकृतभेदेन आविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा पङ्जः द्विविधः तस्माद्दृश्यात् केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते, अतएवाह पङ्जसंवादिनीरिति, पङ्म्यः स्थानेभ्यः जातः पङ्जः । तदुक्तम्, “नासा कण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्ताय संस्पृशन् । पङ्म्यः संस्त्रायते यस्मात् तस्मात् पङ्ज इति स्मृतः ।” स च तन्त्रीकण्ठज्या स्वरविशेषः । “निषादपंभगान्भारपङ्जमध्यमधैवताः । पञ्चमथैत्वमी सप्त तन्त्रीकण्ठोरिथिताः स्वराः” इत्यमरः । पङ्जेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन, “पङ्जेन मयूरो वदति” इति । मनोऽभिरामाः मनसः प्रियाः के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्ति इति केकाः मयूरवाप्यः । “केका वाणी मयूरस्य” इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्ती इति श्लोकार्थः ॥ ३६ ॥

परस्पररिति । विश्रम्भात् अदूरं समीपं यथा भवन्ति तथा उज्जितं वर्त्म यैः तेषु स्यन्दनावहदृष्टिषु स्यन्दने रथे आवहा पामक्षिता दृष्टिः नेत्रं यैः तेषु । “दृग्दृष्टिनेष्वसौचनवस्तुर्नयनाम्बकेषुषीणि” इति छान्दायधः । कौतुकवगाद्रयामक्तदृष्टिषु इत्यर्थः । शृण्वथ मृगाय । पुमान् म्नियेस्वीकरीयः । तेषां दृष्टेषु मिथुनेषु । “दूरीपंमौ मिथुनं दन्दम्” इत्यमरः । पर-

श्रेणीवन्धादितन्वद्भिः अस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

“सारसैः कलनिर्झादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिंशिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैः अस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

स्वराक्ष्यां सादृश्यं पश्यन्ती । इन्द्रशब्दसामर्थ्यात् मृगीषु सुदक्षि-
णाक्षिसादृश्यं दिलीपः, दिलीपाक्षिसादृश्यं मृगीषु सुदक्षिणा,
इत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीति । श्रेणीवन्धात् पंक्तिबन्धनात् हेतोः अस्तम्भाम्
अधारस्तम्भरहितां तोरणं वहिर्द्वारम् । “तोरणोऽस्त्री वहि-
र्द्वारम्” इत्यमरः । तत्र या स्रक् विरच्यते तां तोरणस्रजं वित-
न्वद्भिः कुर्वद्भिः इव इत्यर्थः । उष्णेष्वव्यञ्जकेष्वगदप्रयोगाभा-
वेऽपि गम्योष्णेष्वम् (१) । कलनिर्झादैः अव्यक्तमधुरध्वनिभिः
सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः क्वचित् उन्नमिताननौ । “सारसी
मैथुनी कामी गोनहः पुक्कराह्वयः” इति यादवः ॥ ४१ ॥

पवनस्येति । प्रार्थनासिद्धिंशिनः अनुकूलत्वात् एव मनो-
रथसिद्धिसूचकस्य पवनस्य अनुकूलत्वात् गन्तव्यदिगभिमुखत्वात्,
तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः अस्पृष्टाः अलकाः देव्याः, वेष्टनम् उष्णी-
पद्य रात्रः, ययोः तौ तद्योक्तौ । “शिरसा वेष्टनगोभिना सुतः”
इति वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

(१) तदुक्तं साहित्यदर्पणे । “अवेत् सन्धावनीर्तुमेषा प्रकृतस्य परात्मना । वाचा
प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता । वाचंवादिप्रथमे स्नादप्रथमे परा पुनः” इति ।

सरसीध्वरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम् ।
 आमोदमुपजिघ्रन्तौ खनिःश्वासानुकारिणम् ॥४३॥
 ग्रामेष्वाल्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु अज्वनाम् ।
 अमोघाः प्रतिगृह्णन्तौ अर्घ्यानुपदमाश्रियः ॥ ४४ ॥
 हैयङ्गवीनमादाय घोषहृद्धानुपस्थितान् ।

सरसीध्विति । सरसीषु वीचिविचोभशीतलम् ऊर्ध्वसङ्घ-
 टनेन शीतलं खनिःश्वासम् अनुकर्त्तुं शीलमस्येति खनिःश्वासा-
 नुकारिणम्, एतेन तयोरुक्तृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरवि-
 न्दानाम् आमोदम् (गन्धम्) उपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥४३॥
 ग्रामेष्विति । आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु यूपः नाम संस्कृत-
 पशुबन्धनाय दारुविशेषः, यूपाः एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेषु
 अमोघाः सफलाः यज्वनां विधिनेष्टवताम् । “यज्वा तु विधि-
 नेष्टवान्” इत्यमरः । सुयजोर्द्धनिविति ङनिप्प्रत्ययः । आश्रियः
 आशीर्षादान् अर्घः पूजाविधिः तदर्थं द्रव्यम् अर्घ्यम् । पादा-
 र्षाभ्याञ्चेति यत्प्रत्ययः । “पट् तु त्रिष्वर्धमर्धांश्चै पादं पादाय
 वारिणि” इत्यमरः । अर्घ्यस्य अनुपदम् अन्वक् अर्घ्यंस्त्रीकारा-
 नन्तरम् इत्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्त्रीकुब्जन्तौ । पदस्य पद्यात्
 अनुपदम् । पद्यादर्थेऽव्ययीभावः । “अन्वगन्वचमनुगेऽनुपदं
 स्त्रीवमव्ययम्” इत्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयङ्गवीनमिति । ह्यन्तन-गोदोहोद्भवं घृतं हैयङ्गवीनम् ।
 ह्यः पूर्वं दुर्भवम् । “तश्च हैयङ्गवीनं यत् ह्यौगोदोहोद्भवं

नामधेयानि पृच्छन्ती वनानां मार्गशाखिनाम् ॥४५॥

काप्यभिख्या तयोरोसीत् व्रजतोः शुद्धवेपयोः ।

हिमनिमुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्नैर्दर्शयन् प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥४७॥

घृतम्" इत्यमरः । हैयङ्गवीनं संग्रायामिति निपातः । तत् सद्योघृतम् आदाय उपस्थितान् घोषहृद्धान् । "घोष आभीर-पत्नी स्यात्" इत्यमरः । यन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्ती । दुष्टाचित्यादिना पृच्छतेर्दिकम्भकत्वम् । कुलकम् ॥४५॥

कापीति । व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेपयोः उच्चलनेपथ्ययोः तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः हिमनिमुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोः इव योगे सति का अपि अनिर्वाच्या अभिख्या शोभा आसीत् । "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः । आतद्योपसर्गे इत्यङ्-प्रत्ययः । चित्रा(१) नक्षत्रविशेषः शिशिरापगमे चैत्रां चित्रा-पूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्तदिति । प्रियं दर्शनं स्वकर्माकं यस्य असौ प्रियदर्शनः दर्शनीयः इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्नैर् तत् तत् अद्भुतं वस्तु दर्शयन् लङ्घितम् अतिवाहितम् अपि अध्वानं न बुबुधे न ज्ञात-वान् । बुधः सौम्यः (२) उपमा उपमानं यस्य इति विग्रहः ।

1. The name of a lunar mansion spica virginis.

(१) शोभना चन्द्रस्य उपमा इति शेषः बुधश्च इत्यर्थः ।

स दुष्प्रापयशाः प्रापत् आश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

वनान्तरादुपाहृतैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृशग्निप्रत्युद्गातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूच-
नार्थम् ॥ ४७ ॥

स इति । दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापम् अन्यदुर्लभं यशः यस्य सः
तथोक्तः, श्रान्तवाहनः दूरीपगमनात् क्लान्तयुग्मः, महिष्याः सखा
महिषीसखः । राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टच्प्रत्ययः । सहा-
यान्तरनिरपेक्ष इति भावः । सः राजा सायं सायंकाले संय-
मिनः नियमवतः तस्य महर्षेः वसिष्ठस्य आश्रमं प्रापत् प्राप ।
पुपादित्वात् अठ् ॥ ४८ ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि वनान्तरादिति । वनान्तरात् अन्य-
स्मात् वनात् उपाहृतैः प्रत्याहृतैः समिधश्च कुशांश्च फलानि च
आहर्तुं शीलं येषाम् इति समित्कुशफलाहराः तैः आङ्घ्रि-
ताच्छीले इति हरतेराड्पूर्वात् अच्प्रत्ययः । अदृश्यैः दर्शना-
योग्यैः अग्निभिः वैतानिकैः प्रतुपद्याताः प्रतुपद्गताः तैः तपस्विभिः
पूर्यमाणम् । प्रीप्यागच्छतामाहिताग्नीनामन्नयः प्रतुपद्या-
न्तीति श्रुतेः । यथाह, “कामं पितरं प्रीयितं पुत्राः प्रत्या-
धावन्ति एवमेतमन्नयः प्रत्याधावन्ति सयकलान् दारुनिवा
हरन्” (१) इति ॥ ४९ ॥

1 The ascetics like fathers feed the fires with wood gathered

आकीर्णमृपिपत्नीनामुटजहाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव (१) नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिः तत्क्षणे विभक्तवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहङ्गानाम् आलवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

आतपाल्ययसंक्षिप्तनीवारासु निपादिभिः ।

आकीर्णमिति । नीवाराणां भागः एव भागधेयः अंगः, रूपनामभागेभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति सूत्रात्स्वामिधेये धेयप्रत्ययः । तस्य उचितैः अत एव उटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिः द्वाररोधकैः मृगैः ऋपिपत्नीनाम् अपत्यैः इव आकीर्णव्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते इति । सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्रीभिः आलवालेषु जलाधारप्रदेशेषु यत् अम्बु तत्पायिनाम् । “स्यादालवालमावालमावापः” इत्यमरः । विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय । “समौ विश्वासविश्रम्भी” इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षणे उविभक्ताः वृक्षकाः इस्ववृक्षाः यस्मिन् तम् । इस्वार्थे कप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

आतपेति । आतपस्य अत्यये अपगमे सति संक्षिप्ताः रागीकृताः नीवाराः वृषधान्यानि यासु तासु । “नीवारास्तृणधा-

in the forest and are welcomed by them as children welcome their fathers when they return home from sojourn furnished with good provisions.

(१) इत्थं न पतति अत्रेव इति अपत्यं (अ + पत + य) यद्वा अपत्यम्भ्यान् अपत्य-
येन सिद्धं । अपुमभवति इच्छाद्ब्रवीतीति अपत्यमिति अभाव्यादिपदवत् सिद्धमिति
शब्दः ।

सृगैर्वर्त्तितरोमन्धम् उटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥
 अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः अतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
 पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥
 अथ यन्तारमादिश धुर्यान् विश्रामयेति सः ।
 तामवारोहयेत् पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

न्यानि इत्यमरः । उटजानां पर्णशालानाम् अङ्गनभूमिषु चत्वर-
 भागेषु चत्वरस्थानेषु वा “पर्णशालोत्तजोऽस्त्रियाम्” इति, “अङ्गनं
 चत्वरजिरे” इति च अमरः । निपादिभिः उपविष्टैः सृगैः
 वर्त्तितः निष्पादितः रोमन्धः चर्वितचर्वणं यस्मिन् आश्रमे
 तम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थितेति । अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः हीमयोग्याः
 इत्यर्थः । “समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति” इति वचनात् । तेषाम्
 अग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैः आहुतिगन्धः तेषाम्
 अस्तीति आहुतिगन्धिनः तैः धूमैः आश्रमोन्मुखान् अतिथीन्
 पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ आश्रमप्राप्त्यनन्तरं सः राजा यन्तारं सारथिं
 धुरं यद्दन्ति धुर्याः युग्याः । धुरोयड्टकाविति यत्प्रत्ययः ।
 “धूर्यं धुर्यधोर्यधुरीणाः सधुरन्धराः” इत्यमरः । धुर्यान्
 रथाग्रान् विश्रामय विनीतश्रमान् कुरु इति आदिश आज्ञाप्य
 तां पत्नीं रथात् अवारोहयेत् अवतारितवान् स्वयञ्च अवत-
 तार । विश्रामयेति ऋचपाठे जनीज्वितिमिल्वे मितां ऋचः ।

तस्मै सभ्याः सभार्य्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

इति ऋषः । दीर्घपाठे मितां ऋष इति सूत्रे वा चित्तविरागे
इत्यतीवेत्यनुवर्त्य अवस्थितविभाषाश्रयणात् ऋषाभाव इति
वृत्तिकारः ॥ ५४ ॥

तस्मै इति । सभायां साधवः सभ्याः । सभायां यत् इति
यप्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः मुनयः सभा-
र्य्याय गोप्त्रे रक्षकाय नयः शास्त्रम् एव चक्षुः तत्त्वावेदकं प्रमाणं
यस्य तस्मै नयचक्षुषे अत एव अर्हते प्रशस्त्याय पूज्याय इत्यर्थः ।
अर्हः प्रशंसायामिति शब्दप्रत्ययः । तस्मै राज्ञे अर्हणां पूजां
चक्रुः । “पूजानमस्यापचितिः सपर्य्यार्चाहर्हणाः समाः” इत्य-
मरः ॥ ५५ ॥

विधेरिति । स राजा सायन्तनस्य सायम्भवस्य । सायञ्चिर-
मित्यादिना व्युत्प्रत्ययः । विधेः जपहोमाद्यनुष्ठानस्य अन्ते
अवसाने अरुन्धत्या अन्वासितं पद्यात् उपवेशनेन उपसेवितम् ।
कर्म्मणि ऋः, उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । अन्वास्यै नामित्यादि-
वदुपपद्यते । तपोनिधिं वसिष्ठं स्वाहया स्वाहादेव्या । “अथा
श्रायी स्वाहा च हृतभुक्प्रिया” इत्यमरः । अन्वासितं हवि-
र्भुजम् इव ददर्श । “समित्पुष्पकुशाम्बुन्दवाप्ततपाणिकः ।
जपं होमश्च कुर्वाणो नाभियायो द्विजो भवेत् ॥” इति अनुष्ठा-

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।
 तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥
 तमातिथ्याक्रियाशान्तरथचोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राजे राजाश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

नस्य मध्ये अभिवादननिषेधाद्दिधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासित-
 चाश्च पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन, विधेरन्ते इति
 कर्मणः समात्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तयोरिति । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञो सुदक्षिणा
 राजा च तयोः अरुन्धतीवसिष्ठयोः पादान् जगृहतुः । “पादः
 पदद्विसरणोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् ।
 गुरुपत्नी गुरुस कर्तारौ सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ
 कर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः आशीर्वादादिभिः सम्भा-
 वयासक्तुः इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तमिति । मुनिः अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम् । अतिथेर्जा इति
 अप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया तया शान्तः रथचोभेण यः
 परिश्रमः सः यस्य सः तं तद्योक्तं राज्यम् एव आश्रमः तत्र मुनिं
 मुनितुल्यम् इत्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छ-
 तेषु द्विकर्मकत्वमित्याह । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादि-
 प्यन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः (१) तथाप्यत्र समाङ्गवचनः “उपपन्नं
 ननु गियं मतम्भ्रियु” इति उत्तरविरोधात् । तथाह मनुः,

(१). “पञ्चपुरीहितादिभ्यो यञ्” इति सूत्रेण राजशब्दात् राज्ञी कर्म इत्यर्थं
 तम् । तथाप्यत्र समाङ्गवचनार्थं, समाङ्गवचनः कल्प्यते इति ।

अथाथर्वनिधेस्तस्य(१) विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम् आददे वदतां वरः ॥ ५६ ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वर्गेषु यस्य मे ।

“स्वाम्यमात्वपुरं राष्ट्रं कोपदण्डौ तथा सुहृत् । समैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यते” इति । तत्र, “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् चक्षवन्मुमनामयम् । वैश्वं चेमं समागम्य शूद्रमारीग्यमेव च ॥” इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महा-
नुभावत्वात् ब्राह्मणीचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसन्धेयम् अत एवोक्तं राज्यायममुनिमिति ॥ ५८ ॥

अथेति । अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरः विजितशत-
नगरः वदतां वक्तृणां वरः श्रेष्ठः । यतश्च निर्हारणमिति पक्षी ।
अर्थपतिः राजा अथर्वणः अथर्ववेदस्य निधेः तस्य मुनेः पुरः अग्रे
अर्थ्याम् अर्थात् अनपेताम् । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत” इति
यत्प्रत्ययः । वाचम् आददे वक्तुम् उपक्रान्तावान् इत्यर्थः । अथर्व-
निधेरित्यनेन पुरोहितकल्याभिन्नत्वात् प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं
मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः, “त्रय्याश्च दण्डनीत्याश्च
कुशलः स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यात् नित्यं शान्तिक-
पौष्टिकम्” । इति ॥ ५६ ॥

उपपन्नमिति । हे गुरो सप्तसु अङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु ।

(1) अथर्वनिधेः अथर्ववेदाभिप्रायः ; अथर्वनिधिपदेन दुरितापथमनमिति-
शान्तिकपौष्टिकप्रबोधत्वं धीर्यते इति दितकरः । यथापि गितावरायां ।

पुरोहितश्च कुर्यात् देवमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याश्च कुशलं अथर्वान्दियसे तथेति ।

दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैः दूरात् प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिशन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

“स्वाम्यमात्यसुहृत्कीशराद्रदुर्गवलानि च । समाद्धानि” इत्यमरः । शिवं कुशलम् उपपन्नं ननु युक्तम् एव । ननु अवधारणे । “प्रश-
वधारणानुघ्नानुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः । कथम् ? इत्यत्राह,
यस्य मे दैवीनां देवेभ्यः आगतानां दुर्भिक्षादीनां, - मानुषीणां
मनुष्येभ्यः आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि तत
आगत इत्यण्, टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । आपदां व्यस-
नानां त्वं प्रतिहर्त्ता वारयिता असि । अत्राह कामन्दकः,
“हुताशनो जलं व्याधिः दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं
दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यः(१) चौरैभ्यः परेभ्यो राज-
वत्तभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम्” ॥ ६० ॥

तत्र मानुषापवर्तनीकारमाह, तवेति । दूरात् परीक्षे एव
प्रशमितारिभिः, मन्त्रान् कृतवान् मन्त्रकृत् “सुकर्मपापमन्त्र-
पुण्येषु क्व” इति क्तिप् । तस्य मन्त्रकृतः मन्त्राणां - स्रष्टुः
प्रयोक्तुः वा तव मन्त्रैः कर्त्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यत् लक्ष्यं तन्मात्रं
भिन्दन्ति, इति दृष्टलक्ष्यभिदः मे शराः प्रत्यादिश्यन्ते इव, वय-
मेव समर्याः किमेभिः पिष्टपेपकैरिति निराक्रियन्ते इव इत्यु-
च्ये च । “प्रत्यादेशो निराकृतिः” इत्यमरः । त्वमन्त्रसाम-
र्थ्यादेव नः पीरुषं फलतीति भावः ॥ ६१ ॥

(१) वायुशब्देभ्यः मन्त्रिभ्यः, चर्त्तृभ्येभ्यः ।

हविरावर्जितं होतः त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति शस्यानाम् अवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

पुरुपायुपजीविनाः निरातङ्गा(१) निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्तद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

सम्पत्तिरद्वैविकापन्नतीकारमाह, हविरिति । हे होतः । त्वया विधिवत् अग्निषु आवर्जितं प्रक्षिप्तं हविः आल्यादिकं कर्त्तुं अवग्रहः वर्षप्रतिबन्धः । अवे ग्रही वर्षप्रतिबन्ध इति अच् प्रत्ययः । “वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्राहावग्रही समौ” इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां शस्यानां वृष्टिः भवति वृष्टिः रूपेण शस्यानुपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः, “अग्नी दत्ताहुतिः सम्यक् आदित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।” इति ॥ ६२ ॥

पुरुपेति । आयुः जीवितकालः पुरुषस्य आयुः पुरुपायुषं वर्षगतम् इत्यर्थः । “शतायुर्वै पुरुषः” इति श्रुतेः । अचतुरादिसूत्रेण अच्प्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः पुरुपायुषं जीवन्ति इति पुरुपायुपजीविन्यः निरातङ्गाः निर्भयाः । “आतङ्गो भयमाशङ्का” इति हलायुधः । निरीतयः अतिवृथादिरहिताः इति यत्, तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसम्पत्तिः एव हेतुः । “व्रताध्ययनसम्पत्तिः इत्येतत् ब्रह्मवर्चसम्” इति हलायुधः । ब्रह्मणः वर्चः ब्रह्मवर्चसम् । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इति अच्प्रत्ययः । “अतिवृष्टिरनावृष्टिः

(१) पाठपूर्वतान् तपतेः षड्वीचवाचिनी षम् ।

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।०

सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥६४॥

किन्तु वध्वां तवैतस्याम् अदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

मूषिकाः श्लभाः शृकाः(१) । अत्यासन्नाय राजानः पंडिता
ईतयः स्मृताः” । इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयेति । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा
त्वया एवम् उक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अत
एव निरापदः व्यसनहीनस्य मे सम्पदः सानुबन्धाः अनुस्यूताः
अविच्छिन्नाः इति यावत् कथं न स्युः ? स्युरेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सम्प्रति आगमनप्रयोजनमाह, किन्त्विति । किन्तु तव
एतस्यां वध्वां स्रुपायाम् । “वधूर्जाया स्रुपा स्त्री च” इत्यमरः ।
अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्दीपा अपि रत्नानि(२)
स्रुयते इति रत्नसूः अपि । सत्सूडिपेत्यादिना किप् । मेदिनी
न अयति न प्रीणाति । अवधातुः रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषु उप-
देगात् अत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव
। आध्यमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

तदेष प्रतिपादयति, नूनमिति । मत्तः परं मदनन्तरम् ।

(१) पदा इति वा पाठः ।

(२) रत्नानि जातिवेदरत्नानि इति रघुम् । तदुक्तं जातो जातो यदुत्पद्यते तद्रत्नमिति
शब्दे इति ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वेः स्वनिःश्वसैः कवोष्णमुपभुजते ॥ ६७ ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः(१) ॥६८॥

पञ्चम्यास्तसिल् । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदम्

उत्प्रेक्षमाणाः वंशोद्भवाः वंश्याः पितरः, स्वधा इत्यव्ययं पितृ-

भोज्ये वक्तृते, तस्य संग्रहे तत्पराः आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृ-

कर्म्मणि । “पितृदानं निवापः स्यात् श्राद्धं तत्कर्म्म शास्त्रतः”

इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनः न भवन्ति नूनं सत्वम् ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तम्” इत्यमरः । निर्धना ह्यापन्नं किय-

दपि संगृह्णतीति भावः ॥ ६६ ॥

मत्परमिति । मत्परं मदनन्तम् । अन्यारादित्यादिना

पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया आवर्जितं दत्तं पयः पूर्वेः

पितृभिः स्वनिःश्वसैः दुःखजैः कवोष्णम् ईषदुष्णं यथा तथा

उपभुज्यते नूनमिति तर्के । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः ।

“कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति” इत्यमरः ॥ ६७ ॥

सोऽहमिति । इज्या यागः । ब्रजयजोर्भावे क्यविति क्यप्-

प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन सन्तत्य-

भावेन निमीलितः कृतनिमीलनः सः अहं लोक्यते इति लोकः

(१) “मिह” इति चिपीकृष्येण ह्येयं ये यत्र पश्यन्ति, साच तेषां प्राप्ती, तेषां च यामभागे एव मीहः । अतः सर्वेषां सर्वदा मीहरत्तर एव । दक्षिणभागे च हीका-

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६६ ॥

न लोकायते इति अलोकः लोकश्च अलोकश्च अत्र स्तः इति, लोक-
श्चासौ अलोकश्चेति वा लोकालोकः चक्रवालः अचलः इव ।
लोकालोकश्चक्रवालः इत्यमरः । प्रकाशते इति प्रकाशय देव-
र्णविमोचनात्, न प्रकाशते इति अप्रकाशय पितृणाविमो-
चनात् । यथायच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽपि अन्तःसूर्य-
सम्पर्कात् वहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशथाप्रकाशश्चेति मन्त-
व्यम् ॥ ६८ ॥

ननु तपोदानादिसम्पन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह, लोकान्त-
रेति । समुद्रपति अस्मादिति समुद्रपः कारणं तपोदाने समु-
द्रवः यस्य तत् तपोदानसमुद्भवं यत् पुण्यं तत् लोकान्तरे पर-
लोके सुखं सुखकरं, शुद्धवंशे भया शुद्धवंश्या सन्ततिः हि परत्र
परलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय “शर्मणात्सुखानि च”
इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥ ६९ ॥

शोकायनः । तदादुःखरसां दिग्नि सदा रात्रिः दक्षिणलां च सदा दिनम्” इति ।
See Wilson's Vishnupurana Vol. III. page 243. But Wilson
remarks.—

“Beyond the sea of fresh water is the mountain-belt called Lokaloka the circular boundary between the world and void space. It is so termed, because the world is separated by it, from that which is not world; for which it was placed by Isvara, on the limit of the three worlds; and its height and breadth are such that the rays of the heavenly luminaries from the sun to the polar star, which spread over the regions within the mountain, cannot penetrate beyond it. See Wilson's Vishnupurana Vol II p. 205.

तया हीनं विधातमौ(?) कथं पशान् न दूयसे ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद् वन्ध्यमाग्रमवचकम् ॥७०॥

असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुन्तुदमिवालानम् अनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

तयेति । हे विधातः स्वयः तया सन्तत्या हीनम् अन-
पत्यम् मां स्नेहात् प्रेम्ना स्वयम् एव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं
वन्ध्यम् अफलम् । “वन्ध्योऽफलोऽवकेयी च” इत्यमरः । आग्र-
मस्य वचकं, वचपीतम् (२) इव पश्यन् कथं न दूयसे न परि-
तप्यसे । विधातरित्यनेन संमर्धोऽप्युपेक्षसे इति गम्यते ॥७०॥

असह्येति । हे भगवन् मे मम अन्त्यम् ऋणं पैटकम्
ऋणम् अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । “निर्वाणं निर्हती मोचे
विनाये गजमज्जने” इति यादवः । दन्तिनः गजस्य अरुः मर्मं
तुदतीति अरुन्तुदं मर्मस्यक् । “व्रणोऽस्त्रिवामीर्मरुः”
इति “अरुन्तुदमु मर्मस्यक्” इति च अमरः । विधुरपीमुद
इति खग्प्रत्ययः, अरुर्द्विपदित्वादिना सुमागमः । आलानं
वन्धनस्तम्भम् इव । “आलानं वन्धनस्तम्भं” इत्यमरः । असह्या
सोढुम् अयक्या पीडा दुःखं यस्मिन् तत् अवेहि दुःसहदुःख-
जनकं विहि इत्यर्थः । निर्वाणोऽथानयनानि त्रीणि गज-
कर्माणि इति पालकाव्ये । “ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दान-
कर्माणां । सन्तत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्” ॥७१॥

(१) ऋणः पुत्रत्वाद् ऋणपतित्वाच्च “विधातः” इत्याहम् ।

(२) इत्योपसर्गान्ति इति च पाठः ।

तस्मान्मुच्ये यथा तात (१) संविधातुं तर्थाहंसि ।
 इच्छाकृणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥
 इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
 क्षणमात्रमृपिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ऋदः ॥ ७३ ॥
 सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणम् ।
 भावितात्मा भुवो भर्तुः अर्थेन प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

तस्मादिति । हे तात तस्मात् पैठकात् ऋणात् यथा
 मुष्टे मुक्तो भवामि । कर्तृकर्मणि लट् । तथा संविधातुं
 कर्तुम् अहंसि, हि यस्मात् कारणात् इच्छाकृणां इच्छाकुवंशा-
 नाम् । तद्राजत्वात् बहुष्वणो लुक् । दुरापे दुष्प्राप्ये अर्थे सिद्धयः
 त्वदधीनाः त्वदायत्ताः इच्छाकृणामिति शेषे पठी, (२) न लोकी-
 त्वादिना कृद्योगे पठीनिपेधात् ॥ ७२ ॥

इतीति । इति राज्ञा विज्ञापितः ऋपिः ध्यानेन स्तिमिते
 लोचने यस्य सः ध्यानस्तिमितलोचनः नियस्ताप्तः सन् क्षणमात्रं
 सुप्तमीनः ऋदः इव तस्यौ ॥ ७३ ॥

सोऽपश्यदिति । सः मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावि-
 तात्मा शब्दान्तःकरणः भुवो भर्तुः नृपस्य सन्ततेः स्तम्भकारणं
 भक्तान्प्रतिबन्धकारणम् अपश्यत्, (३) अथ चनन्तरम् एतेन नृपं

पुरा शक्रमुपस्थाय तत्रोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥७५॥

धर्मलोपभयाद्राज्ञीम् ऋतुस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियोर्होयां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥७६॥

प्रत्यबोधयत् स्त्रहृष्टं ज्ञापितवान् इत्यर्थः । एनमिति गतिबुद्धी-
त्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं शक्रम् इन्द्रम् उपस्थाय संसेव्य उर्वीं
प्रति भुवम् उद्दिश्य यास्यतः गमिष्यतः तव पथि कल्पतरुच्छायाम्
आश्रिता सुरभिः कामधेनुः आसीत् तत्र स्थिता इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ततः किमित्याह, धर्मलोपेति । ऋतुः पुष्यं रजः इति
यावत् । “ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च” इत्यमरः । ऋतुना निमि-
त्तेन स्नाताम् इमां (पुरोवर्त्तिनीम्) राज्ञीं प्रदक्षिणां धर्मस्य
ऋत्वभिगमनलक्षणस्य लोपात् भ्रंशात् यत् भयं तस्मात् स्मरन्
ध्यायन् । “सृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि
कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन्” इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रिया-
होयां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादि-
सत्कारं न आचरः न आचरितवान् असि । व्यासक्ता हि
विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः “ऋतुकालाभि-
गामी म्यात् स्वदारनिरतः सदा” इति । अकरणे दीपमाह

“भाविताका” इति विशेषणं, सुतेषु सिद्धम् भाविताकाः करणत्वं प्रति कारणविशेषणा
यावत्प्रकृतान्, इह ते तु कालादप्रतिवन्धकारणदर्शनं प्रति प्रदक्षिणादप्यस्य कारणमाह-
ग्रहणादिति द्रष्टव्यम् । भाविताका आश्रयितान्निरत इति शब्दः ।

अवजानासि मां यस्मात् अतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥७७॥

स शापो न त्वया राजन् न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः (१) स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥७८॥

पराशरः, “ऋतुघ्नातान्तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।
वालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥” इति ॥ ७६ ॥

अवजानासीति । यस्मात् कारणात् माम् अवजानासि
तिरस्करोषि अतः कारणात् मत्प्रसूतिं मम सन्ततिम् अनार-
ाध्य असेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिः त्वां
शशाप । शप आक्रीशे ॥ ७७ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह, स शाप इति । हे राजन्
स शापः त्वया न श्रुतः, सारथिना च न श्रुतः । श्रु श्रयणे ।
हेतुमाह, क्रीडार्थम् आगताः उद्दामानः दाम्नः उद्गताः
दिग्गजाः यस्मिन् तथोक्ते आकाशगङ्गायाः मन्दकिन्याः
स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

(1) From the third region of the atmosphere which is the seat of Vishnu, the river Ganges takes its rise from his foot, Dhruva receives and sustains her on his head; and thence the seven Rishis practise the exercises of austerity in her waters. The orb of the moon is encompassed by her waters, which issuing from it, alights on the summit of Meru and thence flows to the four quarters of the earth for its purification. The situation of the source of the Ganges of heaven identifies it with the milky way. See Wilson's V. Purana vol. 11. p. 272.

ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः । ।
 प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूजापूजाव्यतिक्रमः ॥ ७६ ॥
 हविषे दीर्घसवस्य(१) सा चेदानीं प्रचेतसः । ।
 भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥ ।

असु प्रसुते किमायातमित्यत्राह, ईप्सितमिति । तदव-
 ज्ञानात् तस्याः घेनीः अवज्ञानात् अपमानात् आत्मनः स्वस्य
 आमुम् इष्टम् ईप्सितं मनोरथम् । आप्नोतेः सनन्तात् क्तः, ईका-
 रय । सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि । तथाहि, पूज्य-
 पूजायाः व्यतिक्रमः अतिक्रमणं श्रेयः प्रतिवध्नाति ॥ ७६ ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि, सा वा कथञ्चिदागमिष्यती-
 त्याशा न कर्त्तव्येत्याह, हविष इति । सा च सुरभिः इदानीं
 दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषः यस्य तस्य प्रचेतसः (वरुणस्य)
 हविषे दध्याज्यादिहविरथं भुजङ्गपिहितद्वारं भुजङ्गापरुद्धद्वारं
 ततः दुष्प्रवेशं पातालम् अधितिष्ठति पाताले तिष्ठति इत्यर्थः ।
 अधिशीङ्खासां कर्मैति कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

(1) A Satra means a sacrifice which may be accomplished in one day, or in a thousand years. But from this general opinion, Katyayana dissents and argues that, human life according to the vedic doctrine "इतापुर्वेपुरयः" consists on an average of a hundred years and that, it is impossible to prolong a sacrifice for a thousand years. Hence he concludes that, a year in this instance means a day, so that a sacrifice can, at most, extend over a period of a thousand days, but no farther.

“ बहुभ्यो दीयते यत्र ह्यथन्नि प्रापिनीरुह ।

अनांरो बहवी यत्र तत् सवमभिधीयते” इति ।

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वां प्रतिनिधिं शुचिः ।
 आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुषा हि सा ॥८१॥
 इति वादिन एवास्य हीतुराहुतिसाधनम् ।
 अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥८२॥
 ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्त्रिगधपाटला ।

विभ्रती श्वे तरोमाङ्गं सन्ध्येव शशिनं नवम् ॥८३॥

तर्हि का गतिरित्यत आह, सुतामिति । तस्याः सुरभेः
 इयं तदीया, तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः,
 सह पद्मम् वर्त्तते इति सपत्नीकः सन् । नद्यृतयेति कम्-
 प्रत्ययः, आराधय, हि यस्मात् कारणात् सा प्रीता तुष्टा सती
 कामान् दोग्धीति कामदुषा भवति । दुहः कम् घञेति कम्-
 प्रत्ययः, घादेशच् ॥ ८१ ॥

इतीति । इति वादिनः वदतः एव हीतुः हवनशीलस्य,
 वृद्धिति लृन्प्रत्ययः, अस्य मुनेः आहुतीनां साधनं कारणं
 नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नाम अनिन्द्या अगर्ह्या प्रशस्ता
 धेनुः वनात् आववृते प्रत्यागता । “अथ्याक्षेपो भविष्यत्याः
 कार्यसिद्धेर्हि लघणम्” इति भाषः (१) ॥८२॥

सम्पत्तिं धेनुं विशिनष्टि, ललाटेति । पल्लववत् स्त्रिगध (२)
 चासौ पाटला च । सन्ध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाटे
 उदयः यस्य सः ललाटोदयः तम्, आभुग्नम् ईषद्वकम् । “आविष्टं

1. See Canto 10, stanza 9. of this poem.

(१) इतीति इत्यस्य विभक्तिवत्त्वविषयायां समानाधिकरणसमासः ।

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मध्येनावभृयादपि(१) ।

प्रस्रवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोद्भूतैः स्पृशद्भिर्गावमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिम् आदधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

कुटिलं भुवं वैक्षितं पद्ममित्यपि" इत्यमरः । उदितश्चेति निष्ठा-
तस्य नत्वम् । "अतरोमाणि एव अद्भुतं तं विभ्रती नवं शयिनं
विभ्रती सन्ध्या इव स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवमिति । कोष्णेन किञ्चित् उष्णेन । कवक्षोष्णे इति
षकारात् कादेयः । अवभृयात् अपि अवभृयस्त्रानात् अपि
मध्येन पवित्रेण । "पूतं पवितं मध्यञ्च" इत्यमरः । वत्सस्य
आलोकैः प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेन घौराभिस्यन्द-
नेन भुवम् अभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती, कुण्डम् इव उधः आपीनं
यस्याः सा कुण्डोष्ठी । "उधस्तु क्लीवमापीनम्" इत्यमरः ।
उधसोऽनङित्यनङादेयः । बहुव्रीहेशुधसोऽङीप् इति ङीप् ॥ ८४ ॥

रज इति । खुरोद्भूतैः अन्तिकात् समीपे गावं स्पृशद्भिः ।
दूराभिसकार्थेभ्यो द्वितीयां चेति षकारात् पञ्चमी । रजसां कणैः
महीं क्षियते इष्टे इति महीक्षितं तस्य तीर्थाभिषेकेण जातां
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिम् आदधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं
स्नानमुक्तम् । उक्तञ्च मनुना, "आग्नेयं भस्मना स्नानम् अव-
गाञ्चन्तु वारुणम् । आपोऽहिष्टेति ष त्राञ्चं वायव्यं गौरजः-
क्षतम् ।" इति ॥ ८५ ॥

(1) मध्येन पवित्रेण । मध्यं वायव्यं इति, अतः पवित्रमित्यर्थः ।

तां पुण्यादर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
 याञ्जिमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥
 अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयारं मनः ।
 उपस्थितेयं कलाणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत् ॥ ८७ ॥
 वनावृत्तिरिमां शश्वत् आत्मानुगमनेन गाम् ।
 विद्यामभ्यसनेनैव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

तामिति । निमित्तज्ञः शकुनज्ञः तपोनिधिः वसिष्ठः पुण्यां
 दर्शनं यस्याः तां, तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः । नपुंसके
 भावे क्तः । तत्र अबन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य तम् अबन्ध्यमनी-
 रथम् इत्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं पायितुं पुनः
 अब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरति । हे राजन् आत्मनः कार्यस्य सिद्धिम् अदूर-
 वर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणये विधि, यत् यस्मात् कारणात्
 कलाणी मङ्गलमूर्तिः । बद्धादिभ्यश्चेति ङीप् । इयं धेनुः
 नाम्नि कीर्त्तिते कथिते सति एव उपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्येति । वने भवं वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिः आहारः
 यस्य तद्याभूतः सन् इमां गां शश्वत् सदा आप्रसादात् अवि-
 ष्टे देन इत्यर्थः । आत्मनः तव कर्तुः अनुगमनेन अनुसरणेन
 अभ्यसनेन अनुष्ठानतः अभ्यासेन विद्याम् इव प्रसादयितुं प्रसन्नां
 कर्तुम् अर्हसि ॥ ८८ ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
 निषङ्गायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिवेरपः ॥ ८८ ॥
 वधूर्भक्तिमती चैनाम् अर्चिताम् आतपोवनात् ।
 प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्गजेदपि ॥ ८९ ॥
 इत्याप्रसादादस्यास्तु परिचर्यापरो भव ।
 अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

गवानुसरणप्रकारमाह, प्रस्थितेति । अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः प्रवाहि । “समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिम् आचरेः स्थितिं कुरु तिष्ठेत्त्वर्थः । निषङ्गायाम् उपविष्टायां निषीद् उपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतम् अम्भः यथा तस्यां पीताम्भसि सत्वाम् अपः पिवेः पिव ॥ ८८ ॥

वधूरिति । वधूः जाया च (तवेति शेषः) भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिः अर्चिताम् एनां गां प्रातः आतपोवनात् तपोवनपर्यन्तम् । आङ्मर्यादायां पदद्वयञ्चैतत् । अन्वेतु अनुगच्छतु सायम् अपि प्रत्युद्गजेत् प्रत्युद्गच्छेत् । (अत्रापि आतपोवनादिति वक्तव्यम्) । विध्यर्थे लिङ् ॥ ८९ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण त्वम् आप्रसादात् प्रसादपर्यन्तम् । आङ्मर्यादाभिविधोरित्यस्य वैभाषिकत्वात् असमासत्वम् । अस्याः घेनोः परिचर्यापरः शूयूपापरः भव, ते तव अविघ्नं विघ्नस्य अभावः अनु । अव्ययं विभक्तीत्यादिना अर्धाभावेऽव्ययी-

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान् सपरियहः । ५० ।

आदेशः देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ६२ ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम्(१) ।

सूनुः सूनुतवाक् सृष्टुः विससर्जोदितश्रियम् ॥ ६३ ॥

भावः । पितृव्यपुत्रिणां सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः ।
धुरि अग्ने स्त्रियाः तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ्, एलिङ्गीत्याकारस्यै-
कारादेशः । स्वस्त्यस्यो भवत्पुत्रोऽस्त्वितिभावः ॥ ६१ ॥

तथेति । देशकालज्ञः देशः अग्निसन्निधिः, कालः अग्नि-
होवावसानसमयः विशिष्टदेशकालीत्यन्नमार्पणं आनमव्याहृतम्
इति जानन् अत एव प्रीतिमान् शिष्यः अन्तेवासी राजा
सपरियहः सपत्नीकः । “पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परि-
ग्रहाः” इत्यमरः । आनतः विनयनम्: सन् शासितुः गुरोः
आदेशम् आज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्त्रीचकार ॥ ६२ ॥

अथेति । अथ प्रदोषे राज्ञी दोषज्ञः विद्वान् । “विद्वान्
विपश्चिद् दोषज्ञः” इत्यमरः । सूनुतवाक् सत्यप्रियवाक् । “प्रियं
सत्यञ्च सूनुतम्” इति हलायुधः । सृष्टुः सूनुः ब्रह्मपुत्रः सुनिः ।
अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । उदितश्रियं(२) विश्या-

(1) In vedic hymns the epithet विशाम्पति, or विश्वपति, is applied to the god of fire signifying a nourisher of all creatures, especially of sacrificers, as is found in “प्रियो गोपश्च विश्वपतिर्होता” &o Ri 1 20 7 and again in the hymn “विदासां त्वा विशाम्पतिं इवामहे” & Ri v 22 8

(२) प्रीतिमान् विद्वान्प्रीतिप्रियम् ।

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ॥१॥

कल्पवित् कल्पयामास वेनामिवास्यः संविधाम् ॥६४॥

निर्दिष्टां कुलपतिना (१) स पर्णशालाम्

अध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

म्पतिं मनुजेश्वरम् । “द्वौ विश्वी वैश्यमनुजौ” इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । “स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि” इत्यमरः । विससर्ज आज्ञापयामास ॥ ६३ ॥

सत्यामपीति । कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिन्नः मुनिः तपःसिद्धौ सत्याम् अपि तपसा एव राजयोग्याहारसम्पादनसामर्थ्यं सत्यपि इत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृति एव व्रतचर्यापेक्षया अस्य राज्ञः वन्याम् एव संविधीयते अनयेति संविधां कुशादिशयनसामग्रीम् । आतसीपसर्ग इति कप्रत्ययः । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्मादर्थत्वम् । कल्पयामास सम्पादयामास ॥६४॥

निर्दिष्टामिति । स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालाम् अध्यास्य अधिष्ठानं कृत्वा इत्यर्थः । अधिशीङित्यादिना आधारस्य कर्मत्वं कर्मणि द्वितीया । प्रयतः निवृतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयः यस्येति सः तद्योक्तः, कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन् तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणाम् अध्ययनेन अपररात्रे वेदपाठेन निवेदितम् अवसानं यस्याः तां

(१) “सुग्रीवां दशमार्हव्यं दीप्तदानादिपीठपात् ।

“अध्यापयति विपरिंरसी कुलपतिः अतः” इति ।

तच्छिप्राध्ययननिवेदितावसानां

संबिष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ६५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वसिष्ठा-
श्रमगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

निशां निनाय ममयामास । अपररात्रे अध्ययने मनुः, “निशान्ते
न परित्यान्तः ब्रह्माधीत्य पुनः स्रपेत्” । “न चापररात्रमधीत्य
पुनः स्रपेत्” इति गौतमय । प्रहर्षिणीहृत्तर्भतत् । तदुक्तम्,
“श्रीश्रीगस्त्रिदययतिः प्रहर्षिणीयम्” ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीर्त्याचलमङ्गिकायश्चिरचित्तायां
रघुवंशटीकायां सच्चिदानन्दमाध्याय्यायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतियाहितगन्धमालग्राम् ।
वनाय पीतप्रतिवद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

आयाशु रागीभद्रदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।

मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि त्वाम् ॥

अथेति । अथ नियानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम्
अधिपः प्रजेस्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिण्या प्रति-
याहिते स्त्रीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतियाहितगन्ध-
मात्या तां तद्योक्तां पीतं पानम् अस्यास्तीति पीतः पीतवान्
इत्यर्थः । अयं आदिभ्योऽजिति अचप्रत्ययः । “पीता गावो भुक्ता
ब्राह्मणाः” इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिवद्धः वत्सः यस्याः
ताम् ऋषेः धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । क्रियार्थोपपदेत्यादिना
चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिण्याः पुद्ग-
जननद्योग्यत्वमनुसन्धीयम् । तथाहि श्रुतिः, “पतिर्जायां प्रवि-
शति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि
जायते । तंजाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ६५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वसिष्ठा-
श्रमगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

निशां निनाय गमयामास । अपररात्रे अध्ययने मनुः, “नियान्ते
न परित्यान्तः ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्” । “न चापररात्रमधीत्य
पुनः स्वपेत्” इति गौतमश्च । प्रहर्षिणीहृत्तमेतत् । तदुक्तम्,
“स्त्रीस्त्रीगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्” ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहामहीपाध्यायकीसाक्षलमहिषादस्त्रिविरचितायां
रघुवंशकौटिल्यां सप्तौवनौसमाख्यायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिवहवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

आयाशु रायीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि त्वाम् ॥

अर्धति । अथ नियानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम्
अधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रति-
ग्राहिते स्त्रीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्ध-
माल्या तां तयोक्तां पीतं पानम् अस्यास्तीति पीतः पीतवान्
इत्यर्थः । अयं आदिभ्योऽजिति अच्प्रत्ययः । “पीता गावी भुक्त्वा
ब्राह्मणाः” इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिवहः वल्गुः यस्याः
ताम् ऋषेः धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । क्रियार्थोपपदेत्वादिना
चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिणायाः पुन-
जननयोग्यत्वमनुसन्धीयम् । तथाहि श्रुतिः, “पतिर्जायां प्रवि-
शति गर्भो मूत्रास मारुतम् । तस्यां पुनर्नवी मूत्रा दशमे मासि
जायते । तंजाया जाया भवति यदस्त्रा जायते पुनः” इति ।

निर्वर्त्य राजा दयितां दयालुः

तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।

पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां

कुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

श्रुतिश्रुषमेवार्धमनुसरति तथा सापि गोरुरक्षुषमेव मार्गमनु-
ससार इत्यर्थः । धर्मपत्नीत्वञ्च अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये पठौ-
समासः प्रकृतिविकाराभावात् (१) । पांशुलपयप्रवृत्तावप्यपां-
शुलानामिति विरोधालङ्कारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

निर्वर्त्येति । दयालुः कारुणिकः । “स्यात् दयालुः कारु-
णिकः” इत्यमरः । स्पृष्टिगृहीत्यादिना अशुचप्रत्ययः । यशोभिः
सुरभिः मनोज्ञः । “सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि” इति विश्वः । राजा
तां दयितां निर्वर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीं, धरन्तीति
धराः, पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । “स्त्रीस्तनी
ह्यौ पयोधरी” इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः सम्पद्यमानाः
पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्चिः, कुगतिप्रादय इति समासः ।
पयोधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः ताम् । “अनेकमन्यपदार्ये”
इत्यनेकपदार्यग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधराम्
उर्वीम् इव कुगोप ररक्ष, भूरक्षणप्रयत्नेनैव ररक्ष इति भावः ।
तेनुपचे पयसा दुग्धेन अधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः तां
तथोक्तां दुग्धतिरस्कृतसागराम् इत्यर्थः (२) ॥ ३ ॥

(1) रूपदाश्च इत्यादिपदेषु प्रकृतिविकृतिभाषो न सम्भवति । See पाणिनि (१ ।

(2) Professor Tarkavachaspati's 2d. Edition of सिद्धान्तबौद्धी p 342.

(१) पयोधरीभूतचतुःसमुद्रांमन्यव समग्रपदशेषः ।

व्रताय तेनानुचरेण धेनोः
 नापिधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
 न चानागतस्तस्य शरीररक्षा
 स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥
 आस्वादवह्निः कवलैस्तृणानां
 कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
 अव्याहृतैः स्वैरगतैः (१) स तस्याः
 सम्राट् समाराधनतत्परोभूत् ॥ ५ ॥

व्रतायेति । व्रताय धेनोः अनुचरेण न तु जीवनाय इति
 भावः । तेन दिलीपेन शेषः अवशिष्टोऽपि अनुयायिवर्गः अनु-
 चरवर्गः न्यपेधि निवर्त्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं
 तर्हि आत्मरक्षणम् ? अत आह, न चेति । तस्य दिलीपस्य
 शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषान्तरात् न । कुतः ? हि यस्मात्
 कारणात् मनोः प्रसूयते इति प्रसूतिः सन्ततिः । स्ववीर्यगुप्ता
 स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि सनिर्वाहकस्य परापेक्षा इति
 भावः ॥ ४ ॥

आस्वादवह्निरिति । सम्राट् मण्डलेश्वरः । “येनेष्टं राज-
 स्येन मण्डलस्येश्वरय यः । शक्ति यथाज्ञया राज्ञः स सम्राट्”
 इत्यमरः । स राजा आस्वादवह्निः रसवह्निः स्वाद्युक्तैः इत्यर्थः
 वृणानां कवलैः प्रासैः “प्रासमु कवलाद्यं कः” इत्यमरः । कण्डू-

(१) 'स + ईर' से संज्ञापाठ ।

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
निपेदुपीमासनवन्धधीरः ।
जलाभिलापी जलमाददानां
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥
स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं
तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

यनैः खर्जनैः दंभानां वनमचिकानां निवारणैः । “दंभसु वन-
मचिकानां” इत्यमरः । अव्याहृतैः अप्रतिहतैः स्त्रैरगतैः स्वच्छन्द-
गमनैश्च तस्याः धेन्वाः समाराधनतत्परः शश्रूपासक्तः अभूत् ।
तदेव परं प्रधानं यस्य इति तत्परः । “तत्परौ प्रसितासक्तौ”
इत्यमरः ॥ ५ ॥

स्थित इति । भूपतिः तां गां स्थितां सर्तीं स्थितः सन्,
स्थितिः ऊर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थिताम् उच्चलितः प्रस्थितः,
निपेदुपीं निपेषाम् उपविष्टाम् इत्यर्थः, “भाषायां सदवसञ्चयः”
इति कसुप्रत्ययः, उगितयेति ङीप्, आसनवन्धे उपवेशने
धीरः स्थितः उपविष्टः सन् इत्यर्थः, जलम् आददानां पिवन्तीं
जलाभिलाषी पिवन् इत्यर्थः, इत्थं छाया (प्रतिबिम्बम्) इव
अन्वगच्छत् अनुसृतवान् ॥ ६ ॥

स इति । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि
यस्याः तां तद्याभूतान् अपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन
अनुमितां सर्वथा राजा एवायं भवेत् इति ऊर्ध्वानि राजलक्ष्मीं

आसीदनाविष्कृतदानराजिः

अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः (१) ॥ ७ ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः

अधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोः

वनान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्वान् ॥ ८ ॥

दधानः सः राजा अनाविष्कृतदानराजिः बहिरप्रकटितमद-
रेखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः अन्तर्मदावस्थः तथाभूतः
द्विपेन्द्रः इव आसीत् ॥ ७ ॥

लतेति । लतानां बल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिः उद्ग्र-
थिताः उद्ग्रमय्य ग्रथिताः ये केशाः तैः उपलक्षितः । इत्यभूतः
लक्षणे तृतीया । स राजा अधिज्यम् आरोपितमौर्वीकं धनुः
यस्य सः अधिज्यधन्वा सन् । धनुषश्चैत्यनडादेशः । मुनिहोम-
धेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात्वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्वान्
दुष्टजन्तून् । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्ती तु जन्तुषु” इत्यमरः ।
विनेष्यन् शिष्ययिष्यन् इव दावं वनम् । “वने च वनवल्ली च
दयो दाव इह्यते” इति यादवः । विचचार वने चचार-
इत्यर्थः । “देगकालाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा हाकर्मेशाम्” इति
दायस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

(१) “मद्री मन्त्री मगधेति सहीर्षयेति जातयः ।

प्रतयः कृत्वा तासां मद्रीऽन्तर्मदएव च” ॥ इति वज्रभेद उद्ग्रतम् ।

विस्मृष्टपाश्वानुचरस्य तस्य
 पाश्वर्तुद्रुमाः पाश्वभृता समस्य ।
 उदीरयामासुरिवीन्मदानाम्
 आलोकशब्दं(१)वयसां विरावैः ॥ ६ ॥
 मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखांभं
 तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम् ।

विस्मृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया
 द्रुमादयोऽपि राजीपचारं चक्रुरित्याह, विस्मृष्टेति । विस्मृष्टाः
 पाश्वर्तुचराः पाश्वर्त्तुर्नो जनाः येन तस्य पाश्वभृता वरु-
 षेन समस्य तुल्यस्य । “प्रचेता वरुषः पाश्वी” इत्यमरः । अनु-
 भावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पाश्वर्तुयोः द्रुमाः उक्तदानाम्
 उक्तमदानां वयसां खगानाम् । “खगवात्यादिनोर्वयः”
 इत्यमरः । विरावैः शब्दैः आलोकस्य शब्दं वाचकम् आलोक्य
 इति शब्दं जयशब्दम् इत्यर्थः । “आलीकी जयशब्दः स्यात्”
 इति विश्वः । उदीरयामासुरिव अपदत्रिव, इत्युत्प्रेक्षा ॥६॥

मरुदिति । मरुत्प्रयुक्ताः वायुनापेरिताः बालसता आरात्
 समीपे अभिवर्त्तमानम् । “आरात् दूरसमीपयोः” इत्यमरः ।
 मरुतः वायोः सखा मरुत्सखाः अग्निः सः इव आभातीति मरु-
 त्सखामः । आतयोपमर्ग इति कप्रत्ययः । तं अर्च्यं पूज्यं दिलीपं

(१) आलीकस्य जयशब्द इत्येव वाचकमप्यतः । अथ जीवेत्यालीकशब्दः । अथ
 अथ महाराज आग्निं पादमवधारयामिति आलीकस्य इति वक्ष्यते ।

अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैः
 आचारलाजैरिव(१) पौरकन्याः ॥ १० ॥
 धनुर्मृतोऽप्यस्य(२) दयाद्रुभावम्
 आख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
 विलोकयन्वो वपुरापुरच्छां
 प्रकामविस्तारफलं हरिणाः ॥ ११ ॥

प्रसूनैः पुष्पैः पौरकन्याः पौराख ताः कन्याः आचारार्थैः लाजैः
 आचारलाजैः इव अवाकिरन् तस्योपरि विचिन्तयत्यः इत्यर्थः ।
 सखा हि सखायमागतमुपचरति इति भावः ॥ १० ॥

धनुर्मृत इति । धनुर्मृतोऽपि अस्य राज्ञः, एतेन भयसम्भा-
 वना दृग्गिता, तथापि निर्भोकैः अन्तःकरणैः, कर्तृभिः दयया
 छपारमेनं आर्द्रः भावः अभिप्रायः यस्य तत् दयाद्रुभावं तत्
 आख्यातं दयाद्रुभावमेतदित्याख्यातम् इत्यर्थः । (३) "भावः सत्व-
 स्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु" इत्यमरः । तथाविधं वपुः विलो-
 कयन्त्यः हरिणः अक्षां प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालंतायाः
 फलम् प्रापुः । "विमलं कलुषीभवश्चेतः कथयत्येव हितैर्प्रणं
 रिपुषु" इति न्यायेन स्वान्तःकरणहृत्तिप्रामाख्यादेव विश्रब्धं
 ददृशुः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१) प्ररप्रवेमे दि राजा कुमारैभिः (लाजैः) अवकीर्यते दयाचार इति वद्वमः ।

(२) धनति द्विगति चनेनेति धनुः । धनतेः हिंसार्थकत्वं वेदि प्रतिष्ठं ।

(३) "यथादपि प्ररक्षेभं हने वा इदि जायते ।

रघ्वा भूमिहरयेड वा दया परिशीर्त्ता" । इति दयासचपम् ।

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः

कूजङ्गिरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैः

उद्गीयमानं वनदेवताभिः(१) ॥ १२ ॥

पृक्तस्तुपारैर्गिरिनिर्भराणाम्

अनोकहा कम्पितपुप्यगन्धी(२) ।

स इति । स दिलीपः मारुतपूर्णरन्ध्रैः अत एव कूजङ्गिः
स्वनङ्गिः कीचकैः वेणुविशेषैः । “वेणवः कीचकान्ती स्युः ये स्वन-
न्त्यनिलोदताः” इत्यमरः । वंशः शपिरवाद्यविशेषः । “वंशा-
दिकन्तु शपिरम्” इत्यमरः । आपादितं सम्पादितं वंशस्य कृत्यं
कार्यं यच्चिन् कर्मणि तत् तथा, कुञ्जेषु लतागृहेषु । “निकु-
ञ्चकुञ्जी वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे” इत्यमरः । वनदेवताभिः
उद्गीयमानम् उच्चैः गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥ १२ ॥

पृक्त इति । गिरिषु निर्भराणां वारिप्रवाहाणाम् । “वारि-
प्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः । तुपारैः सीकरैः । “तुपारौ

(१) Compare—यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरोमुखीर्थेन समीरयेत् ।

उद्गास्तानिच्छति किंप्रराणां तानप्रदायितमिषोपगन्तुम् ।

कुमारसम्भवम्, प्रथमः सर्गः ।

अथ व्याख्याने भद्रिनाथ आह—उदगास्तानं दिवयोनिताम् उच्चैः गाभारनामेषु
नामं हरिष्यतां । उच्च नारदेन पद्भ्य मध्यमनामानो दानी गायन्ति मानवाः ।
ननु गाभारनामानं स सन्धी दिवयोनिभिः । तथा “दाता दं दं स्वरं कच्छेत् तं तं
वर्गेन तानयेत्” इति भरतः । दानी नाम मरानरप्रवर्तकः राक्षस्यतिप्रशब्दादि-
हेतुः अंशापरनामा वंशवाद्यमाद्यः प्रधानमतः स्वरविशेषः ।

(२) अमरः शकटस्य अर्धं दमिं इति इमं—ड । इषे ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रम् -
 आचारपूतं (१) पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥
 शशाम हृष्ट्यापि विना द्वाग्निः
 आसीत् विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
 जनं न सत्वेष्वधिको ववाधे
 तस्मिन् वनं गोप्सरि गाहमाने ॥ १४ ॥

हिमसीकरी" इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तः अनीकहानां वृक्षा-
 ष्याम् आकम्पितानि ईषत्कम्पितानि पुष्पानि तेषां यः गन्धः सः
 अस्यास्तीति आकम्पितपुष्पगन्धी ईषत् कम्पितपुष्पगन्धवान् एवं
 शीतः मन्दः सुरभिः पवनः वायुः अनातपत्वं व्रतार्थं परिहृत-
 ष्टवम् अत एव आतपक्लास्तम् आचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं
 सिषेवे । आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य
 आसीत् इति भावः ॥ १३ ॥

शशामेति । गोप्सरि तस्मिन् राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति
 सति हृष्ट्या विना अपि द्वाग्निः यद्वाग्निः । "द्वेदावी यना-
 नसे" इति हैमः । शशाम । फलानां पुष्पाणाञ्च वृद्धिः, विमि-
 ष्यते इति विशेषा अतिशयिता आसीत् । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः ।
 सत्वेषु जन्तुषु मध्ये । "यतय निर्हारणम्" इति सप्तमी । अधिकः
 प्रयत्नः व्याघ्रादिः जनं दुर्बलं हरिणादिकं न ववाधे ॥ १४ ॥

(1) आचार परमो धर्मः नृपुञ्जः कर्म एव च ।

तस्मादस्मिन् वनं पुत्री निवसं आदायरात् रिचः । अशु । १ । १०८ ।

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्वा

प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च घेनुः ॥ १५ ॥

तां देवतापिव्रतियिक्रियार्याम् (१)

अन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः ।

वभौ च सा तेन सतां मतेन

श्रद्धेव साक्षाद्विविनोपपन्ना ॥ १६ ॥

सञ्चारपूतानीति । पल्लवस्य रागः वधुः पल्लवरागः ।
“रागोऽनुरक्तौ भाकर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु” इति शाब्दतः ।
स इव ताम्ना पल्लवरागताम्वा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः ।
“पतङ्गः पक्षिर्ष्वयौः” इति शाब्दतः । मुनेः घेनुश्च दिगन्तराणि
दियान् अवकाशान्(२) । “अनन्तरमवकाशावधिपरिधानान्त-
र्दिभेदतादर्थ्ये” इत्यमरः । सञ्चारिण्य पूतानि गृहानि कृत्वा
दिनान्तेसायंकाले निलयाय अम्बुनयाय घेनुपक्षे आसयाय
गन्तुं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥

तामिति । मध्यमलोकपालः भूपालः देवतापिव्रतियीनां
क्रियाः चागत्याहदानानि ताः एव चर्यः प्रयोजनं यस्याः तां

स पल्ललोत्तीर्णवराहयूथा-
 नरावासहस्रोन्मुखवर्हिणानि ।
 ययौ मृगाध्यासितशाहलानि
 ग्रामायमानानि(१) वनानि पशान् ॥ १७ ॥

धेनुम् अन्वक् अनुपदं ययौ । “अन्वगन्वत्तमनुगेऽनुपदं क्लीवम-
 व्ययन्” इत्यमरः । सतां मतेन सहिः मान्येन । मतिबुद्धी-
 त्यादिना वर्त्तमाने क्तः, क्तस्य च वर्त्तमान इति पठ्यते । तेन
 राज्ञा उपपन्ना युक्ता सा धेनुः सतां मतेन विधिना अनुष्ठानेन
 उपपन्ना युक्ता साध्यात्प्रत्यक्षा यदा (२) आस्तिक्यबुद्धिः इव
 वर्भा च ॥ १६ ॥

स इति । स राजा पल्ललेभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि
 निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि वर्हिणि एषां
 सस्तीति वर्हिणाः मयूराः । “मयूरो वर्हिणी वर्ही” इत्यमरः ।
 फलवर्हाभ्यामिनचप्रत्ययो यक्तव्यः । आवासहस्राणाम् उन्मुखाः
 वर्हिणाः येषु तानि, ग्रामायमानानि घराहवर्हिणादिमलि-
 निन्ना अग्रामानि ग्रामानि भवन्तीति ग्रामायमानानि ।
 मोहितादिडाज्भ्यः क्यपिति क्यप्रत्ययः, या क्यप इत्यात्मनेपदे
 गान्ध । गृगैः अध्यामिताः पधिष्ठिताः शाहस्ताः येषु तानि ।
 शादाः गध्याणि एषु देशेषु सस्तीति शाहस्ताः शष्पग्रामदेशाः ।

(१) उर्वेऽसहस्रानाम् अर्जितशादतिभिरेव कामगः श्यामक्षीभवति इत्यर्थः । यद् एव
 घराहमवरादीनां अर्जितेषु ग्रामेषु टीकाकारेण व्याख्यानं तत्र समीचीनम् तस्य चत्सु-
 र्दहीपाशैःतन्वान् वर्हिणामाभावादेति अनुसंधेयम् ।

(२) साध्यार्षे इदंविशेषः चहा ।

आपीनभारोद्धहनप्रयत्नात् ।

गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।

उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां(१)

तपोवनाहृत्तिपर्यं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तम्(२)

आवर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।

“शादलः शादहरिते” इत्यमरः । “शादः कर्हमशय्ययोः” इति विभक्तः । नहशादाङ्गलजिति ङ्लक्षप्रत्ययः । यनानि पश्यन् ययी ॥ १७ ॥

आपीनेति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । “गृष्टिः सकृत् प्रसूता गौः” इति हलायुधः । नरेन्द्रश्च उभौ यथाक्रमम् आपीनम् उधः । “उधस्तु क्लीवमापीनम्” इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्धहने प्रयत्नात् प्रयासात् वपुषः गुरुत्वात् आधिक्याच्च अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनात् आहृत्तेः पत्याः तं तपोवनाहृत्तिपर्यम् । ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः अप्रत्ययः । अलञ्चक्रतुः भूपित्तयन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठेति । वसिष्ठधेनोः अनुयायिनम् अनुचरं वनान्तात्

(१) शादपूर्वात् प्यायतेः ऋः । अचिते पूजिते मनोघ्ने इति यावत् । पूजार्थकारणतः ऋर्वाचि ऋः ।

(२) वसुरधिः त्रिव्यं तपीनात् वसिष्ठः, तथा वने परामि वामं गार्हपत्यां गृष्टेषु दारनिमित्तम्, अतः वसिष्ठत्वात् वासात् पधियदाभ्यां सम्भ्रान्तं वसिष्ठ इति वसिष्ठः ।

“वसिष्ठोऽसि वरिष्ठोऽसि वने वासं गृष्टेषु च ।

वसिष्ठत्वात् वासात् वसिष्ठ इति विद्विभाम् ।” इति महाभारते ।

पपी निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः

उपोषिताभ्यामिव लीचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन

प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्रा ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुः(१)

दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या(२) ॥ २० ॥

आयत्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेण
अलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिः यस्याः सा निर्निमेषा सती
इत्यर्थः लीचनाभ्यां करणाभ्याम् उपोषिताभ्याम् इव उपवासः
भोजननिवृत्तिः तद्वद्गता इव । यस्ततेः कर्त्तरि ज्ञाः । पपी ।
यद्योपोषितः अतिदृष्ट्या जलमधिकं पिपांसति तद्वदतिदृष्ट्या
अधिकं व्यलीकयत् इत्यर्थः ॥ १९ ॥

पुरस्कृतेति । वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्याः ईश्वरेण । तस्येश्वर
इत्युपपत्त्यः । पुरस्कृता अपतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मार्थपत्नी
इत्यर्थः । अग्रघासादिवत् तादर्थ्यं पत्नीसमासः । पार्थिवस्य
धर्मपत्रा प्रत्युद्गता सा धेनुः तदन्तरे तयोः दम्पत्योः मध्ये
दिनक्षपयोः दिनरात्रयोः मध्यगता सन्ध्या इव रराज ॥ २० ॥

(१) अदिनी "पत्रराजतामा" "पद्मसिद्धिपाटला" चेति कविना वर्णितं ।
कालिकाः सन्ध्या मरु उपमा कुर्वते ।

(२) "भोःकाःभीवं तु मध्ये एकान् लुप्तपदिवत्" ।

तस्मान् लब्धेति तासां लुप्तपदाम्बुदीर्घद्वयम् ॥ इति वाजुपुराणम् ।

गुरोः सदारस्य निपीडा पादौ
 समाप्य सान्ध्यञ्च विधिं दिलीपः ।
 दीहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
 भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥
 तामन्तिकनास्तवलिप्रदीपाम्
 धन्वास्य गोप्ता गृह्णिणीसहायः ।
 क्रमेण सुप्तमनु संविवेश
 सुप्तोत्थितां(१) प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गुरोरिति । भुजोच्छिन्नरिपुः दिलीपः सदारस्य दारैः
 प्ररुन्धत्या सह वर्त्तमानस्य गुरोः उभयोरपि इत्यर्थः । “भाष्यां
 जायाथ पुंभूमि दाराः” इत्यमरः । पादौ निपीड्य अभिवश्य
 सान्ध्यं सन्ध्यायां विहितं विधिम् अनुष्ठानं च समाप्य दीहाव-
 साने निषण्णाम् आसीनां दोग्ध्रीं दीहनशीलाम् । द्विविति
 ढनप्रत्ययः । धेनुम् एव पुनः भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति
 निरूपपदप्रयोगात् कामधेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तामिति । गोप्ता रक्षकः गृह्णिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन्
 उभावपि इत्यर्थः अन्तिके न्यस्ताः बलयः प्रदीपाय यस्याः तां
 तयोर्ज्ञां तां निषण्णां धेनुम् धन्वास्य अनूपमिष्य क्रमेण सुप्तम्
 अनु चनन्तरं संविवेश सुप्ताय, प्रातः सुप्तोरिद्यताम् अनु उद-
 तिष्ठत् उरियतवान् । अथ अनुशब्देन वे... : ५।

(१) पादौ दृश पदादुत्थिता नृदीक्षिता । “तस्य च पुंभूमि” इत्यमरः ।

ब्रूयं व्रतं धारयतः प्रजायं
 समं महिष्या महनीयकीर्तिः ।
 सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
 दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥
 अनाद्वारात्मानुचरस्य भावं
 जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

मौर्वापर्यमुच्यते, क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव इति अपीन-
 रक्त्यम् । कर्म प्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्यमिति । इत्यम् अनेन प्रकारेण प्रजायं सन्तानाय
 महिष्या समम् अभिषिक्तपत्न्या सह । “कृताभिषेक्ता महिषी”
 इत्यमरः । व्रतं धारयतः, महनीया पूज्या कीर्तिः यस्य तस्य
 दीनानाम् उद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्र उचितस्य परिचितस्य
 तस्य नृपस्य त्रयः गुणाः आहृतयः येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरा-
 वृत्तानि सप्तदिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥ २५ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने द्वाविंशे दिने ।
 सद्यः परत्परारौत्यादिना निपातनात् अव्ययम् । “अद्यावाह्वय
 पूर्व्वेह्रीत्यादौ पूर्व्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरैतरात्पूर्वेद्यु-
 रादयः” इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावंम् अभि-
 प्रायं दृढभक्तित्वम् । “भावोर्भिप्राय आशयः” इति यादवः ।
 जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । “ज्ञाद्युष्मृदृशां सनः” इत्यात्मने-
 पदे शानच् । प्रपतति अस्मिन् इति प्रपातः पतनप्रदेशः गङ्गायाः
 प्रपातः तस्य अन्ते समीपे निरूढानि जातानि शष्पाणि बालु-

गङ्गाप्रपातान्तनिरूढशय्यः
 गौरीगुरोर्गङ्गारमाविवेश ॥ २६ ॥
 सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैः
 द्रुत्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
 अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण
 प्रसह्य सिंहः(१) किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥
 तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः
 गुहानिवहप्रतिशब्ददीर्घम् ।
 रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसत्तां
 निवर्त्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

लक्ष्यानि यस्मिन् तत् । “शय्यं बाललक्षणं घासः” इत्यमरः । गौरीः
 गुरोः पार्वतीपितुः गङ्गारं गुहाम् आविवेश ॥ २६ ॥

सेति । सा धेतुः हिंस्रैः व्याघ्रादिभिः मनसा अपि दुष्प्रधर्षा
 दुर्धर्षा इति हेतोः अद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दक्षदृष्टिना नृपेण
 अलक्षितम् अभ्युत्पतनम् आभिमुख्येन उत्पतनं यस्य सः सिंहः
 तां धेनुं प्रसह्य हठात् । “प्रसह्य तु हठार्थकम्” इत्यमरः ।
 चकर्ष, किलेत्यलीके ॥ २७ ॥

तदीयमिति । गुहानिवहनेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना
 दीर्घं तप्याः इदं तदीयम् आक्रन्दितम् आर्त्तघोषणम् आर्त्तेषु
 आपन्नेषु साधोः क्षितकारिणः नृपस्य नगेन्द्रसत्तां दृष्टिं रश्मिपु

सं पाटलायां गवि तस्थिवांसं
 धनुर्धरः केशरिणं (१) ददर्श ।
 अधित्यकायामिव धातुमय्यां
 लोधद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २६ ॥
 ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
 वधाय वध्यस्य शरं शरणाः ।

प्रग्रहेषु । “किरणप्रग्रहौ रश्मी” इत्यमरः । आदाय इव गृहीत्वा
 इव निवर्त्तयामास ॥ २८ ॥

स इति । धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि
 तस्थिवांसं स्थितम् । कसुद्येति कसुप्रत्ययः । केशरिणं सिंहं
 सानुमतः अद्रेः धातोः गैरिकस्य विकारः धातुमयी तस्याम्
 अधित्यकायाम् ऊर्द्धभूमौ । “उपत्यकाद्रेः रासन्ना भूमिरूर्द्धमधि-
 त्यका” इत्यमरः । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्-
 प्रत्ययः । प्रफुल्लः विकसितः तम् । फुल्ल विकसने इति धातोः
 पचाद्यच् । लोध्राख्यं द्रुमम् इव ददर्श । प्रफुल्लमिति तकार-
 पाठे जि फला विशरणे इति धातोः कर्त्तरि क्तः, उत्परस्यात
 इत्युकारादेशः ॥ २६ ॥

तत इति । ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी
 शरणं रक्षणम् । “शरणं रक्षणे गृहे” इति यादवः । शरणे
 साधुः शरस्यः । तत्र साधुरिति यप्रत्ययः । प्रसमेन बलात्कारेण

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात्
 उद्वर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृत्तारिः ॥ ३० ॥
 वामेतरस्तस्य करः प्रहर्त्तुः
 नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे (१) ।
 सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
 चित्रार्पितारम्भ द्रवावतस्थे ॥ ३१ ॥
 बाहुप्रतिष्ठम्बविद्वद्धमनुः
 अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

उद्धृताः अरयः येन संः नृपतिः राजा जाताभिषङ्गः जातंपरा-
 भवः सन् । “अभिषङ्गः पराभवः” इत्यमरः । बध्यस्य बधार्हस्य ।
 दण्डादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः । ऋगेन्द्रस्य बधाय निषङ्गात्
 तूष्णीरात् । “तूष्णीपासङ्गतूष्णीरनिषङ्गा इपुधिर्द्वयीः” इत्यमरः ।
 शरम् उद्वर्त्तुम् ऐच्छत् ॥ ३० ॥

वामेति । प्रहर्त्तुः तस्य वामेतरः दक्षिणः करः नखप्रभाभिः
 भूषितानि विच्छरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पद्माणि (पद्माः)
 यस्य तस्मिन् । “कङ्कः पक्षिविशेषे स्यात् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे” इति
 विश्वः । सायकस्य पुंखे एव कर्त्तव्याख्ये मूलप्रदेशे । “कर्त्तरी
 पुंखे” इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भः चित्र-
 लिखितशरोहरणोद्योगः इव श्रवतस्थे ॥ ३१ ॥

वाङ्मिति । बाह्वोः प्रतिष्ठम्बेन प्रतिबन्धेन । “प्रतिबन्धः

(१) शरणाया मतिवाचकायै ईडे कङ्कपत्राणि बध्यन्ते इति प्रतिबन्धिः ।

राजा स्वतेजोभिरदृष्टतान्तः
 भोगीव मन्त्रीषधिरुद्वीर्य्यः ॥ ३२ ॥
 तमार्य्यं गृह्यं निगृहीतधेनुः
 मनुपवाचा मनुवंशकेतुम् ।
 विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
 सिंहोरुसत्वं निजगाद् सिंहः ॥ ३३ ॥

प्रतिष्ठम्भः” इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोपः राजा मन्त्री-
 षधिभ्यां रुद्वीर्य्यः प्रतिबद्धशक्तिः भोगी सर्प इव । “भोगी
 राजमुजङ्गयोः” इति शाश्वतः । अभ्यर्णम् अन्तिकम् । “उप-
 कण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्” इत्यमरः । आग-
 रूतम्(१) अपराधकारिणम् असृशद्भिः स्वतेजोभिः अन्तः अद-
 द्यत । “अधिवेपाद्यसहनं तेजः प्राणाल्येष्वपि” इति
 यादवः ॥ ३२ ॥

तमिति । निगृहीता पीडिता धेनुः येन स सिंहः आर्याणां
 सतां गृह्यं पक्षम् । पदास्त्रैरिवाज्ञापक्षेषु चेति क्वप् । मनु-
 वंशस्य केतुं विद्धं केतुवत् व्यावर्त्तकम् (२) । सिंह इव उरु-
 सत्त्वः महाबलः तम्, आत्मनः वृत्तौ बाहुस्तरुभरूपे व्यापारे
 अभृतपूर्वत्वात् विस्मितम् । कर्त्तरि क्तः । तं दिलीपं मनुष्य-
 वाचा करणेन पुनः विस्माययन् विस्मयम् आर्य्यं प्रापयन्
 निजगाद् । स्मिहोपद्वसन इति धातोर्णिचि वृहो आयादेगे

(१) आगः अपराधं करोतीति आगच्छन् तं तपोष्ठम् ।

(२) व्यावर्त्तकं व्याव-

दिहारणं इतरेभ्यो राजवर्द्धेभ्यः मनुवंशस्य विद्वेषीतृक्ष्यंकारणमित्यर्थः ।

अलं महीपाल तव श्रमेण

प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः

शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

कौलासगौरं(१)वृषमारुरुचोः

पादारपणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

शतप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । विस्मायय-
न्निति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यं तच्च चिन्त्यं नित्यं अयंतेरिति
हेतुभयविवक्षायामेवेति भीष्मगोर्हेतुभय इत्यात्मनेपदे विस्मायय-
मान इति स्यात् तस्मात् मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धं
करणविवक्षायां न कश्चित् दोषः ॥ ३३ ॥

अलमिति । हे महीपाल तव श्रमेण अलं साध्याभावात्
श्रमो न कर्त्तव्यः इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया
श्रमस्य कारणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च, न्यासीद्वीते, “न, केवलं
श्रममात्रैव क्रिया निमित्तं कारणभावस्य अपि तर्हि गम्यमा-
नापि” इति । “अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्य-
मरः । इतः अस्मिन् मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तम्
अपि अस्त्रं वृथा स्यात् । तथाहि, पादपोन्मूलने शक्तिः यस्य
सम् सद्योक्तं मारुतस्य रंहः वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति
न प्रसरति ॥ ३४ ॥

कौलासमिति । कौलास इव गौरः शुभ्रः तम् । “वामी-

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तः

कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्वम्(१) ॥ ३५ ॥

अमुं पुरः पशसि देवदारुं

पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां

स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

करञ्च शुभ्रञ्च गौरमाहुर्मनीषिणः” इति शाश्वतः । वृषं वृषभम्
आरुरुचोः आरोद्गुम् इच्छोः स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारो-
हति इत्यर्थः । अष्टौ मूर्त्तयः यस्य सः तस्य अष्टमूर्त्तैः शिपस्य
पादारपणं पादन्यासः तत् एव अनुग्रहः प्रसादः तेन पूतं वृष्टं
यस्य तं तदीकृतं निकुम्भमित्वं कुम्भोदरं नाम किङ्करं माम् अवेहि
विहि । “वृषिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्र-
मसौ सोमयाजो चेत्यष्टमूर्त्तयः” इति यादवः ॥ ३५ ॥

अमुमिति । पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पशसि इति
काकुः (२) । असौ देवदारुः वृषभः ध्वजे यस्य सः तेन शिवेन
पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्त्रीकृतः । अभूततद्भावे च्चिः । यः देवदारुः

(१) निकुम्भेन पार्वतीबाहनेन विहितं तुल्यः तमिति वज्रमः । यदा निकुम्भस्य
कुम्भरूपं पुत्रस्य मित्वमिति शब्दः । But according to Kasikhanda, Siva
and Parvati, desirous of occupying Kasi, which Divodasa (a king
of the lunar dynasty) possessed, sent Nikumbha, one of the
Ganas of the former, to lead the prince to the adoption of
Buddhist doctrines; in consequence of which, he was expelled
from the sacred city. See V. P. Book I V chap VIII.

(२) शोकभोग्यादिभिः भिन्नकण्ठध्वनिः काकुः ।

कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
 वनद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
 अथैनमद्रैस्तनया शुशोच
 सेनानामालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३० ॥
 तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां
 वासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

स्कन्दस्य मातुः गौर्याः हेन्द्रः कुम्भः एवः स्तनः तस्मात् निःसृ-
 तानां पयसाम् अम्बूनां रसघ्नः स्वादघ्नः । स्कन्दपत्नी हेमकुम्भः
 इव स्तनः इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । “पयः क्षीरं पयोऽ-
 म्बु च” इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्वदम् इति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेनेति । कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन
 कर्पता । कण्डूदिभ्यो यगिति यक्, ततः शानच् । वन्धः
 द्विपेन अस्य देवदारोः त्वक् उन्मथिता । अथ अद्रैः तनया
 गौरी असुरास्त्रैः आलीढं घतं, सेनां नयतीति सेनानीः
 स्कन्दः । “पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः” इत्यमरः । सत्सु-
 द्विपेत्यादिना क्विप् । तम् इव एनं देवदारुं शुशोच ॥ ३० ॥

तदेति । तदा तत्कालः प्रभृतिः आदिः यस्मिन् कर्मणि(१)
 तत् तथा तदाप्रभृति एव वनद्विपानां वासार्थं भयार्थं शूलभृता
 शिवेन अहं समीपम् आगताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनः वृत्तिः
 यस्मिन् तत् । “अहः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः”

(१) यथा उत्सर्गस्य दा प्रत्ययस्य अन्वयानुपपत्तेः उत्पत्त्या पञ्चम्यर्थकत्वं प्रथमि-
 धीदे प्रथमीतिदत्तात् ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय
 सिंहत्वमद्भागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥
 तस्यालमेपा क्षुधितस्य तृप्तौ
 प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
 उपस्थिता शोणितपारणा मे
 सुरद्विपञ्चान्द्रमसी सुधेव (१) ॥ ३९ ॥
 स त्वं निवर्त्तस्व विहाय लज्जां
 गुरोर्भवान् दर्शितशिप्राभक्तिः ।

इति कैयवः । सिंहत्वं विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ गुहायाम्
 अहं व्यापारितः नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्येति । परमेश्वरेण प्रदिष्टः निर्दिष्टः कालः भोजनवेला
 यस्याः सा उपस्थिता प्राप्ता एषा गौरूपा शोणितपारणा रुधि-
 रस्य व्रतान्तभोजनं सुरद्विपः राहोः चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी
 सुधा इव क्षुधितस्य क्षुभुक्षितस्य तस्य अद्भागतसत्त्ववृत्तेः मे मम
 सिंहस्य वृत्तौ अलं पर्याप्ता । नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्विंशति ॥ ३९ ॥

स इति । स एवम् उपायशून्यः त्वं लज्जां विहाय निव-
 र्त्तस्व । भवान् त्वं गुरोः दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्त्तव्या
 भक्तिः येन सः तयोक्तः अस्ति । ननु गुरुधनं विनाशय कथं तत्त-
 मीपं गच्छेयमत आह शस्त्रेणेति । यत् रक्ष्यं धनं शस्त्रेण
 आयुधेन । “शस्त्रमायुधतोहयोः” इत्यमरः । अशक्या रक्षा

(१) अहं अहं क्षुधितस्य मे वृत्तौ उपस्थिता इति वृत्तभेदे व्याख्यातं ।

शस्त्रेण रक्षत्रं यदशक्यरक्षं : . . .
 न तद्व्यशः शस्त्रभृतां क्षिणीति ॥ ४० ॥
 इति प्रगल्भं पुरुषाधिंराजः . . .
 मृगाधिराजस्य वचो निशम्य । . . .
 प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
 आत्मनावज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥
 प्रत्यव्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे
 तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

यस्य तत् अशक्यरक्षं रक्षितुमशक्यम् इत्यर्थः तत् रक्ष्यं नष्टम्
 अपि शस्त्रभृतां व्यशः न क्षिणीति न हिनस्ति अशक्यार्थेष्वप्रति-
 विधानं न दोषाय इति भावः ॥ ४० ॥

इतीति । पुरुषाणाम् अधिराजः नृपः इति प्रगल्भं
 मृगाधिराजस्य वचः निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्य ईश्वरस्य प्रभावात्
 प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन् आत्मनि विषये अवज्ञाम् अप-
 मानं शिथिलीचकार तत्याज इत्यर्थः अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं
 न प्राप इत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानो न सर्वेश्वरं
 प्रति इति भावः ॥ ४१ ॥

प्रतीति । स एव पूर्वः प्रथमः भङ्गः प्रतिबन्धः यस्य तस्मिन्
 तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः विफलपयासः अतएव
 यत्नं कुलियं सुमुषन् मोक्षुम् इच्छन् अशक्यं सोचनम् । “दृग्-
 दृष्टिनेत्रसोचनश्चक्षुर्नयनास्यकेशपाक्षीणि” इति हलायुधः ।

जङ्गीकृतस्वाम्बकवीचणेन
 वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥
 संरुद्धचेष्टस्य सृगेन्द्र कामं
 हास्यं वचस्तदादहं विवक्षुः ।
 अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद
 सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

तौणि अम्बकानि यस्य सः चाम्बकः हरः तस्य वीचणेन जङ्गी-
 कृतः निष्पन्दीकृतः वज्रं पाणौ यस्य सः वज्रपाणिः इन्द्रः । प्रहर-
 णार्थेभ्यः परे निष्ठासत्तस्यो भवतः इति यत्तव्यमिति पाणिः सत्त-
 म्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितः नृपः एनं सिंहं प्रत्य-
 व्रवीच्च । “वाहुं सवच्चं शक्तस्य क्रुद्धस्यास्तम्भवत् प्रभुः” इति
 महाभारते ॥ ४२ ॥

संरुद्धेति । हे सृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य प्रतिवद्व्यापारस्य मम
 तत् वचः याक्यं कामं हास्यं परिहसनीयं यत् वचः सः त्वं
 मदीयेनेत्यादिकम् अहं विवक्षुः वक्तुम् इच्छुः अस्मि । तर्हि
 तूर्णो स्वीयतामित्यायद्वा इन्द्रकिङ्करत्वात् सर्व्वं त्वां प्रति न
 हास्यमित्याह, अन्तरिति । हि यतः भवान् प्राणभृताम् अन्त-
 र्गतं हृद्गतं वाग्वृत्त्या वहिरप्रकाशितम् एव सर्व्वं भावं वेद वेत्ति ।
 विदो लटो वेति शलादेयः । अतः अहम् अभिधास्ये वक्ष्यामि,
 वच इति प्रकृतं कर्म सम्बध्यते । अन्ये लीट्प्रचनमाकर्णा
 सन्भावितार्थमेतदित्युपहसन्ति अतस्तु मौनमेव भूपचं । त्वं तु

मानाः स मे स्यावरजङ्गमानां
 सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
 गुरोरपीदं धनमाहितान्निः (१)
 नशत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥
 स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं
 देहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद ।

वाङ्मनसयोरैकविध एवायमिति जानासि अतीऽभिधास्ये
 यद्वचोऽहं विवक्षुः इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्य इति । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्यावराणां तरुमैला-
 दीनां जङ्गमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः सः
 ईश्वरः मे मम मान्यः, पूजाः अलङ्कारशासनः इत्यर्थः । शासनञ्च
 सिंहत्वमद्वागतसत्ववृत्तौत्तरूपम् । तर्हि विस्तृत्य गम्यतां
 नेत्याह, गुरोरपीति । पुरस्तात् अग्रे नशत् इदम् आहितान्निः
 गुरोः धनम् अपि गौरूपम् अनुपेक्षणीयम् । आहितान्निरिति
 विशेषणनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स इति । सः अद्वागतसत्ववृत्तिः त्वं मदीयेन देहेन शरी-
 रस्य वृत्तिं जीवनं निवर्त्तयितुं सम्पादयितुं प्रसीद । दिनाव-

(१) "पाणिपदपादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पद्मपि वा पुत्रः कुमार्थन्ती वासी वा"
 इति नियमेन पाणिपदपादाएभ्य, वेनाग्निराहितः स एवाहितान्निः । तथापीक-
 "योऽग्नौत्वा विवाहादिं गृह्यते इति मन्यते । अन्नं तस्य न भीक्षुष्यं वृथापाकीहि सः
 कृत" इति अत्र कल्याणरमपि दृश्यते तथाहि "अपि वैवाहिकी धेन न गृहीतः प्रमा-
 दिना । पितर्युपरते श्रेण वहीतव्यः प्रयत्नः" इति ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
 विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥
 अथान्यकारं गिरिगह्वराणां
 दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
 भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती
 किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥
 एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
 नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
 अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्
 विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

साने उत्सुकः माता : समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितः बालवत्सः
 यस्याः सा महर्षेः इयं धेनुः विसृज्यताम् ॥ ४५ ॥

अथेति । अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्ती अनुचरः स सिंहः
 गिरेः गह्वराणां गुह्यानाम् । “देवखातविले गुहा गह्वरम्”
 इत्यमरः । अन्यकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि
 कुर्वन् निरस्यन् इत्यर्थः, किञ्चित् विहस्य अर्थपतिं वृषं भूयः
 बभाषे । हासकारणम् अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्निति
 वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकेति । एकातपत्रम् एकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं,
 नवं वयः यौवनम्, इदं कान्तं रम्यं वपुश्च, इत्येवं बहु अल्पस्य
 हेतोः अल्पेन कारणेन अल्पफलाय इत्यर्थः । “घृही

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौः
 एका भवेत् स्वस्तिमन्ती त्वदन्ते ।
 जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
 प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥
 अथैकधेनोरपराधचण्डात्
 गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।

प्रयोगे" इति पठौ । हातुं त्यक्तुम् इच्छन् त्वं विचारे कार्या-
 कार्यविमर्शं मूढः मूर्खः मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतेति । तव भूतेषु अनुकम्पा-कृपा चेत् । "कृपा दयाऽनु-
 कम्पा स्यात्" इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेत् इत्यर्थः, तर्हि
 त्वदन्ते तव नाग्रे सति इयम् एका गौः स्वस्ति चेमम् अस्याः
 अस्तीति स्वस्तिमन्तौ भवेत् जीवेत् इत्यर्थः । "स्वस्तिगौःचेम-
 पुष्पादी" इत्यमरः । हे प्रजानाथ जीवन् पुनः पिता इव
 प्रजाः उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः शश्वत् सदा । "पुनःसदार्थयोः शश्वत्"
 इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवि-
 तेनैव शश्वदखिलजगत्क्षणम् इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किन्तु गुरुभयादित्यत आह,
 अथेति । अथेति पदान्तरे अथवा एका एव धेनुः यस्य
 तच्छात् । अयं कीपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एव
 उपप्लवे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डात् अतिकोपनात् । "चण्ड-
 स्वत्यस्तकीपनः" इत्यमरः । अत एव कृशानुः प्रतिमा उपमा

शक्योऽस्य मनुर्भवता विनेतुं ॥ ४६ ॥

गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोष्ठीः ॥ ४६ ॥

तद्गच्छ कल्याणपरम्पराणां

भोक्तारमूर्जस्खलमात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्

ऋहं हि राज्ञां पदसैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

यस्य तस्मात् अग्निकल्पात् गुरोः विभेषि इति काकुः । भीतार्थानां भयहेतुरित्यपादानात् प्रञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिः अतिदुःसहा इति भावः । अस्य गुरोः मन्युः क्रोधः । “मन्युर्देव्यै क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः । घटाः इव उधांसि यासां ताः घटोष्ठीः । उधसोऽनडित्यनडादेशः, बहुव्रीहेरुधसोष्ठीपिति ङीष् । कोटिशः गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । “विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्” इत्यमरः । भवता विनेतुम् अपनेतुं शक्यः ॥ ४६ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जः बलम् अस्य अस्तीति ऊर्जस्खलम् । ज्योत्स्नातमिस्त्रेत्यादिना बलक्षप्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुपेक्ष्य आत्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात्, नेत्याह, महीतलेति । ऋहं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नम् ऐन्द्रम् इन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानम् आहुः स्वर्गान् भिद्यते इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
 प्रतिस्वनेनास्य गुहांगतेन ।
 शिलोच्चयोऽपि चित्तिपालमुच्चैः
 प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥
 निशम्य देवानुचरस्य वाचं
 मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
 धेन्वा तदध्यासितकातराक्षया(१)
 निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

एतावदिति । मृगेन्द्रे (सिंहे) एतावत् उक्त्वा विरते सति
 गुहांगतेन अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन (प्रतिध्वनिना) शिलोच्चयः
 शैलोऽपि प्रीत्या तम् एव अर्थं चित्तिपालम् उच्चैः अभाषत इव
 इत्युप्रीक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वात् द्विकर्मकः, ब्रुविसु
 द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्, “दुहित्याचिरुधिप्रच्छिभिच्चिचिजा-
 मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविश्यासिगुणेन च यत् सचते
 तदकीर्त्तितमाचरितं कविना” इति ॥ ५१ ॥

निशम्येति । देवानुचरस्य ईश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं
 निशम्य मनुष्यदेवः राजा पुनः अपि उवाच । किञ्भूतः सन्,
 तेन सिंहेन यत् अध्यासितं व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः ।

(१) “तदध्यासितकातराक्षया” इति बह्वभिन्न पठितम् । “तस्य सिंहस्य
 अध्यासितमेव कातरं अचिषो यथाः सा तथा सिंहाक्रमेण अभितनेवया” इति बह्वभिः ।
 तदध्यासिता अतएव कातराक्षी इति बह्वः ।

चतात् किल वायत इत्युदयः (१) .

चतस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।

राजेन किं तद्विपरीतवृत्तेः

प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

तेन कातरे अचिणी यस्याः तथा । “वहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः
स्त्राङ्गात् पजिति पच्” पिङ्गैरादिभ्यश्चेति ङीप् । किं वा वक्ष्य-
तीति भीत्वैवं स्थितया इत्यर्थः, धेन्वा निरीक्षमाणः अत एव
सुतरां (अत्यर्थे) दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र द्विवचनविभजे-
त्यादिना सुगन्धात् तरप्, किमेत्तिङ्बन्धयेत्यादिना आम्प्रत्ययः,
तद्वित्यासर्व्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

किमुवाचेत्याह, चतादिति । चणु हिंसायामिति धातोः
सम्प्रदादित्वात् क्षिप्, गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे
तुगागमे च चदिति रूपं सिद्धम् । चतः नाशात् चायते इति
चक्षः सुपीति योगविभागात् कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कवि-
रर्थतोऽनुक्रामति चतादित्यादिना । उदयः उन्नतः चक्षस्य
चक्षवर्णस्य शब्दः वाचकः चक्षशब्दः इत्यर्थः, चतात् चायते इति

(1) The derivation of the word चक्ष as given in the text is rather fanciful. The proper derivation seems to be from meaning strength ; hence he, who is noted for deeds of strength, came also to be called चक्ष or चक्षिव । In the following hymn the word चक्ष is used in the sense of strength “नहि ते चक्षं, न सही, न मयं वदयनामी पत-
यन् वायुः ।” Translate—“these birds, flying in the air, have not attained thy strength, nor thy power ; nor are they up to thy wrath.” Rig i. 24.6.

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेः

विश्राणनाञ्चानापयस्त्रिनीनाम् ।

इमामनूनां (१) सुरभैरवेहि

रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

व्युत्पत्त्या भुवनेषु रुद्रः किल प्रसिद्धः खलु, नाशकपर्णादिवत्
केवलरुद्रः किन्तु पद्भजादिवत् योगरुद्रः इत्यर्थः । ततः किमि-
त्यत आह, तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तिः विरुद्धव्यापारस्य
क्षतः प्राणम् अकुर्वतः पुंसः राज्येन किम् । उपक्रोशमंलीमसैः
निन्दामलिनैः । “उपक्रोशो जुगुप्सा च कुप्सा निन्दा च महर्षेण”
इत्यमरः । ज्योत्स्नातमिस्त्रेत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः ।
“मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलद्रूपितम्” इत्यमरः । प्राणैर्वा
किं, निन्दितस्य सर्व्वं व्यर्थम् इत्यर्थः । एतेनैकातपत्रमित्यादिना
श्लोकद्वयेनीत्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

अथैकधेनोरित्यत्रोत्तरमाह, कथमिति । अनुनयः क्रोधाप-
नयः (प्रसादनमित्यर्थः) । चकारो वाकारार्थः । महर्षेः अनुनयः
वा अन्यासां पयस्त्रिनीनां दीग्धीणां गवां विश्राणनात् दानात् ।
“त्यागो वितरणं दाममुत्सर्जनविसर्ज्जने । विश्राणनं वितरणम्”
इत्यमरः । कथं नु शक्यः, न शक्यः इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह, इमां
गां सुरभैः कामधेनीः । पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । अनू-
नाम् पत्नूनाम् अवेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽ-

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण(१)

नद्याया मया मोचयितुं भवत्तः ।

न पारणा स्याद्विहता तवैवं

भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

भूदित्याह, रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्ता प्रहृतं तु प्रहारस्तु । नपुंसके भावे ऋः । रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन, न तु तत्र इत्यर्थः । सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी ॥ ५४ ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह, सेयमिति । सा इयं गीः मया, निष्क्रीयते प्रत्याङ्गियते अनेन, परगृहीतम् इति निष्क्रयः प्रतियौर्धकम् । एरजिति अच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणम् एव निष्क्रयः, तेन भवत्तः त्वत्तः । पञ्चम्यास्तसिल् । मोचयितुं न्याया न्यायात् अनपेता युक्ता इत्यर्थः । धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत्प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात्, मुनेः क्रिया होमादिः(२) स एव अर्थः प्रयोजनं स च अलुप्तः भवेत् । स्वप्राण-
थ्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यम् इति भावः ॥ ५५ ॥

(१) स्वदेहार्पणं चर्षितस्वदेहः तदेव निष्क्रयः प्रतिसूत्यं तेन, “कृद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति नियमात् ।

(२) होमस्य पञ्चम्यज्ञानानन्तःपातित्वात् गित्यकर्मत्वेन न कश्चिदपि ज्ञापनीयत्वं । यदुक्तं— “ब्रह्मयज्ञी वृषयज्ञ देवयज्ञश्च सप्तमः ।

पितृयज्ञीभूतयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः” । इति पद्मपुराणम् ।

“पञ्चापने ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं । होमी देवी वलिर्भौती वृषयज्ञी इति यि-
पूजनं । पञ्चैतान् यो सहायज्ञान् न ज्ञापयति प्रकृतः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादीर्षे
नं क्षिपते” इति । सूना नासविक्रये ।

भवानपीदं परवानवैति
 महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
 स्यातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे
 विनाशश्च रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥
 किमप्यहिस्यस्तव चेन्मतोऽहं
 यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

अथ भवानेव प्रमाणमित्याह, भवानिति । परवान् स्वामि-
 परतन्त्रः भवान् अपि । “परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवा-
 नपि” इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणम् अवैति, भवता अनुभूयते
 एव इत्यर्थः । शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह,
 हि यस्मात् हेतोः । “हि हेताववधारणे” इत्यमरः । तव
 देवदारौ विषये महान् यत्नः महता यत्नेन रक्ष्यते इत्यर्थः ।
 इदंशब्दीकृतमर्थं दर्शयति, स्यातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाशं
 विनाशं गमयित्वा स्वयम् अक्षतेन अन्नपेन, नियुक्तेन इति शेषः
 नियोक्तुः स्वामिनः अग्रे स्यातुं शक्यं न हि ॥ ५६ ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह, किमिति । किम् अपि
 किंया अहं तव अहिस्यः अबध्यः मतः चेत् तर्हि मे यशः एव
 शरीरं तस्मिन् दयालुः कारुणिकः भव । “स्यादयालुः कारु-
 णिकः” इत्यमरः । ननु सुखमुपेक्षामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः,
 अत आह, एकान्तेति । महिधानां मादृशानां विवेकिनाम्
 एकान्तविध्वंसिषु भवन्नविनाशिषु भीतिकेषु पृथिव्यादिभूत-

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां
 पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥
 सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः (१)
 वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते (२)
 तद्गूतनाथानुग नार्हसि त्वं
 सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

विकारिषु पिण्डेषु शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षा एव। “आस्था
 त्वालम्बनास्थानयद्वापिचासु कथ्यते” इति विश्वः ॥ ५७ ॥

सौहाहर्षाद्दहमनुसरणीयोऽस्मीत्याहुः, सम्बन्धमिति । सम्बन्धं
 सख्यम् आभाषणम् आलापः पूर्वं कारणं यस्य तन् आहुः ।
 “स्यादाभाषणमालापः” इत्यमरः । सः तादृक् सम्बन्धः यनान्ते
 सङ्गतयोः नौ आवयोः वृत्तः जातः तत् ततः हेतोः हे भूत-
 नाथानुग शिवानुचर एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति, अत एव
 सम्बन्धिनः मित्रस्य मे प्रणयं याञ्जाम् । “प्रणयास्त्वमी विद्यन्म-
 याञ्जामि माणः” इत्यमरः । विहन्तुं न अर्हसि ॥ ५८ ॥

(१) Compare :- “यतः सर्ता सङ्गतगान्नि सङ्गतं, भनीषिभिः साक्षपदीगसु-
 च्यते” । इति कुमारसम्भवम् Canto ७. As also “न त्वां करोम्यहं मया क्रोध-
 तीक्ष्णेषु वक्रिणा । सर्ता साक्षपदं भैरवसुपितोऽहं त्वया सह” ॥ इति विष्णुपुराणम् ।

(२) वनस्य अन्तं स्वरूपं वनान्तं वनमित्यर्थः, यथाववसिते रम्ये स्वर्गमे चान्तिकेऽपि-
 चेति अभिधानात् ।

तथेति गामुक्तवते दिलीपः
 सदाः प्रतिष्टम्भविमुक्तवाहुः ।
 स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहम्
 उपानयत् पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५८ ॥
 तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानाम्
 उत्पशतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
 अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पहृष्टिः
 पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥
 उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं
 वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

तथेति । तथा इति गाम् उक्तवते हरये सिंहाय । “कथौ
 सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः” इति शाखतः । सद्यः
 तरक्षणे प्रतिष्टम्भात् प्रतिबन्धात् विमुक्तः बाहुः यस्य स दिलीपः
 न्यस्तशस्त्रः त्वक्तायुधः सन् स्वदेहम् आमिषस्य भांसस्य । “पल्लवं
 क्रव्यमामिषम्” इत्यमरः । पिण्डं कवलम् इव उपानयत्
 समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥ ५८ ॥

तथियिति । तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातम् उत्पशतः
 उन्नेषमाणस्य तर्कयतः अवाङ्मुखस्य अधोमुखस्य । “स्याद्वा-
 ह्यधोमुखः” इत्यमरः । प्रजानां पालयितुः राज्ञः उपरि उग्र-
 रिष्टात् । उपर्युपरिष्ठादिति निपातः । विद्याधराणां देव-
 योनिविशेषाणां हस्तैः मुक्ता पुष्पहृष्टिः पपात ॥ ६० ॥

दृश्यं राजो जननीमिव स्वां ॥ ६१ ॥

॥ गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो ॥ ६१ ॥

मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।

ऋषिप्रभावांन्मयि नान्तकोऽपि

प्रभुः प्रहत्तुं किमुतानाहिंसाः ॥ ६२ ॥

भक्ता गुरौ मय्यनुकम्पया च

प्रीतारिम ते पुत्रं वरं वृणीष्व ।

उत्तिष्ठेति । राजा, अमृतमिव आचरतीति अमृतायमानं तत् । उपमानादाचार इति ऋद्धः ततः शानच् । उल्लितम् उत्पन्नं हे वक्त्र उत्तिष्ठ इति वक्त्रः निगम्य श्रुत्वा उल्लितः सन् । अस्तीः शब्दप्रत्ययः । अग्रतः अग्रे प्रस्रवः घौरस्रावः अस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीम् इव दृश्यं सिंहं न दृश्यं ॥ ६१ ॥

तमिति । विस्मितम् आश्चर्यं गतम् । कर्त्तरि क्तः । तं दिलीपं धेनुः उवाच । किमित्यब्राह्म, हे साधो मया मायाम् उद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितः असि, ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः यमः अपि प्रहत्तुं न प्रभुः न समर्थः, अन्ये हिंसाः घातुकाः । “गरारुर्घातुको हिंस्रः” इत्यमरः । नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत सुष्ठु न प्रभवः इति योज्यम् । “बलपत् सुष्ठु किमुत सत्यतीव च निर्भरः” इत्यमरः ॥ ६२ ॥

न केवलानां पयसां प्रसूतिम् ।
 अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नम् ॥ ६३ ॥
 ततः समानीय स मानितार्थी
 हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
 वंशस्य कर्त्तारमनन्तकीर्त्तिं
 सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥
 सन्तानकामाय तथेति कामं ।
 राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

भक्तेति । हे पुत्र गुरो भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते तुभ्यं
 प्रीता अस्मि । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति चतुर्थी । वरं
 देवेभ्यो वरणीयम् अर्थम् । “देवाहुते वरः श्रेष्ठे त्रिपुं क्लीबे
 मनाक् प्रिये” इत्यमरः । वृणीष्व स्त्रीकुरु । तथाहि, मां केव-
 लानां पयसां प्रसूतिं कारणं न अवेहि न विहि किन्तु प्रसन्नां
 मां कामान् दोग्धीति कामदुघा ताम् अवेहि । दुहः कप-
 घर्षेति कप्प्रत्ययः ॥ ६३ ॥

तत इति । ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितः वीरः प्रति-
 शब्दः येन सः । एतेनास्य दाढत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स
 राजा हस्तौ समानीय सन्वाय अश्लिं यद्वा इत्यर्थः वंशस्य
 कर्त्तारं प्रवर्धयितारम् अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः ।
 अनन्तकीर्त्तिं स्तिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥
 सन्तानेति । सा पयस्विनी गौः, सन्तानं कामयते इति

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं
पुत्रोपमुद्धृति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषम्
ऋषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।

औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
पष्टांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

इत्थं चित्तीशेन वसिष्ठधेनुः

विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।

सस्तानकामः । कर्मणि अण् । तस्मै राज्ञे तथेति काम्यते
इति कामः वरः । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय
हे पुत्र, मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वा उपमुद्धृत्
पिव इति, उपयुद्धृत् इति वा पाठः । तम् आदिदेश आज्ञा-
पितवती ॥ ६५ ॥

वत्सस्येति । हे मातः वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीता-
वशिष्टम् इत्यर्थः, होमः एव अर्थः तस्य विधिः अनुष्ठानं तस्य
शेषं होमावशिष्टम् इत्यर्थः । तव उधसि भयम् औधस्यं क्षीरम् ।
शरीरावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः । रक्षितायाः उर्व्याः पष्टांशं पष्ट-
भागम् इव ऋषेः अनुज्ञाम् अधिगम्य उपभोक्तुम् इच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्यमिति । इत्थं चित्तीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः
प्रीततरा पूर्वं शशूपया प्रीता सम्प्रति एनया विज्ञापनया
प्रीततरा अतिसन्तुष्टा बभूव, तदन्विता तेन दिल्लीपेन अन्विता

तद्विवता हैमवताच्च कुक्षेः
 प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥
 तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
 गुरुनृपाणां गुरवे निवेद्य ।
 प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
 शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥
 स नन्दिनीस्तनामनिन्दितात्मा
 सद्बत्सलो बत्सहृतावशेषम् ।
 पौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
 शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातितृष्णाः ॥ ६९ ॥

हैमवतात् हैमवत्सम्बन्धिनः कुक्षेः गुहायाः सकाशात् अश्र-
 मेण अनायासेन आश्रमं प्रत्याययी आगता च ॥ ६७ ॥

तस्या इति । प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य सः नृपाणां गुरुः
 दिलीपः प्रहर्षचिह्नैः सुखरागादिभिः अनुमितम् ऊहितं तस्याः
 धेनीः प्रसादम् अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् पुनरुक्तया
 इयं वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात् प्रियायै शशंस । कथित-
 स्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति किन्तु चिह्नैः कथित-
 त्वात् पुनरुक्तयेव स्वितया इत्युपेक्षा ॥ ६८ ॥

स इति । अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः सक्तु वत्सलः
 प्रेमवान् सद्बत्सलः । वत्सांसाभ्यां कामवसे इति सचप्रत्ययः ।

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते

प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुवा ।

तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं

प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशम्

अनन्तरं भर्तुं रुन्वतीञ्च ।

धेनुं सवत्साञ्च नृपः प्रतस्थे

सन्मङ्गलोद्गततरप्रभावः(१) ॥ ७१ ॥

वसिष्ठेन कृताभ्युद्यः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य च
अवशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं घीरं शुभं मूर्त्तं
परिच्छिन्नं यशः इव अतिदृष्टः सन् पयो ॥ ६६ ॥

प्रातरिति । वशी वसिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य
गोसेवारूपस्य अङ्गभूता या पारणा तस्याः अन्ते प्रास्थानिकं
प्रस्थानकाले भवं तत्कालोचितम् इत्यर्थः । कालाठ्ठञिति ठञ्-
प्रत्ययः । “यथाकथञ्चित् गुणहत्यापि काले वर्त्तमानात् तत्त-
प्रत्यय इष्यते” इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यते अनेनेति अयनं
स्वस्त्ययनं शुभावहम् आशीर्वादं प्रयुज्य तौ दम्पती स्वां राज-
धानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति । नृपः हुतं तर्पितम् । हुतम् अग्रा-

(१) सतां मङ्गलेन प्रीतवद्भिर्गोत्राङ्गणप्रदक्षिणीकरणेन महीयान् प्रभावी यस्य इति
दिनकरः । सन्मङ्गलेन प्रस्थानकाले भवतुष्टैः पशुभिरन्यैश्च निमित्तैः भाविप्रमसूच-
नेन इति वङ्गमः ।

श्रीवाभिरामध्वनिना रथेन
 स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
 यथावनुद्घातसुखेन मार्गं
 स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥
 तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन
 प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम् ।

तीति हुतायः अग्निः । कर्मणि घञ् । तं भर्तुः मुनेः अनन्तरं
 प्रदक्षिणानन्तरम् इत्यर्थः । अतन्वतीञ्च सवत्सां धेनुञ्च प्रद-
 क्षिणीकृत्य । प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
 च इत्यव्ययीभायः, ततः चिः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं सम्पद्य-
 मानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सद्भिः महलैः प्रदक्षिणादिभिः
 महलाचारैः उदप्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

शोभेति । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहन-
 गीसः स नृपः श्रीवाभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेन अनु-
 दातः पापाणादिप्रतिघातरहितः अत एव सुखयतीति सुखः
 तेन रथेन स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेन इय मार्गम् अध्वानं
 ययौ । मनोरथपथे अनुदातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमिति । अदर्शनेन प्रयासनिमित्तेन आहितौत्सुक्यं
 जनितदर्शनोत्कण्ठं प्रजार्थेन सन्तानार्थेन व्रतेन नियमेन
 कर्मितं कर्माङ्गतम् चङ्गं यस्य तं नवीदयं नवाभ्युदयं प्रजाः
 यतिम् यनाप्रुयद्भिः पतिव्यधुभिः नैवैः शोषधीनां नाथं सोमम्

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्सुवह्निः -
 नवोदयः (१) नायेमिवीषधीनाम् ॥ ७३ ॥
 पुरन्दरश्रीः (२) पुरमुत्पताकम्
 प्रविश्या पौरैरभिनन्द्यमानः ।
 भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे -
 भूयः स भूमैर्धूरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

इव तं राजानं पपुः अत्यास्थया दृष्टः इत्यर्थः । चन्द्रपत्रे अद-
 र्शनं कलाघयनिमित्तं प्रजायं लोकहितार्थं ब्रह्मं देवताभ्यः
 कलादाननियमः । “तच्च सीमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वगः”
 इति व्यासः । उदयः आविर्भावः अन्यत् समानम् ॥ ७३ ॥

पुरन्दरेति । पुरः पुरीः असुराणां दारयतीति पुरन्दरः
 शक्रः । “पूःसर्वयोर्दारिसहोः” इति खच्प्रत्ययः, “वाचंयमपुर-
 न्दरीच” इति सुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिवश्रीः यस्य स
 नृपः पौरैः अभिनन्द्यमानः उत्पताकम् उच्छ्रितध्वजम् । “पताका
 वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरः । पुरं प्रविश्य

(१) इन्द्रानां प्रधानसाधनतया श्रीपद्मपतिपदेन सीमलताभिधीयते, तत्काह-
 चर्यात् चन्द्रोऽपि इति महारः । यदा नक्षत्रीपधीनां प्रकामात् निग्रापतिरेव श्रीपधीनां
 नाथ इति कथ्यते इत्यनुसन्धेयं ।

(२) सन्वेदमन्त्रेण इन्द्रः पुरीणां पुरनामकत्वेन बर्हतिं तदया—

“पुरां भिन्दुयुंता कविरमितौजा भजायत । इन्द्रो विश्वस्य कर्मपीधनी ववी
 पुरदृत्तः” । Ri. IXI. 4.

Translate—“Indra was born to be the destroyer of Asura's
 towns, who is ever young, learned, of immense strength, the
 upholder of all ceremonies, the thunderbolt-holder and much
 praised”.

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरखेरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजो वक्त्रनिष्प्रातमैशम् ।

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः (१) ॥७५॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ नन्दिनी-

वरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । “सारी बले स्थिरांशे च
न्याये क्लीबं वरे त्रिपु” इत्यमरः । भुजे भूयः भूमेः धुरम्
प्राससञ्ज स्यापितवान् ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ द्यौः सुरवर्त्म । “द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनी”
इति विश्वः । अत्रेः महर्षेः नयनयोः समुत्थम् उत्पन्नं नयन-
समुत्थम् । “प्रातश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययः । ज्योतिः इव चन्द्र-
मिव इत्यर्थः । “ऋक्षेशः स्यादचिनेत्रप्रसूतः” इति हलायुधः ।
चन्द्रस्याचिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे, “नेत्राभ्यां वारि सुस्राव
दग्धा द्योतयद्दियः । तं गर्भं दग्धा हृष्टा दिग्गो दैव्यी
दधुस्ततः । समेत्य धारयामासुर्न च ताः समग्रकृवन् । स ताभ्यः
सहस्रैषाय दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भासयन् लोकान्

(१) दद्याद्विभयमाकाङ्क्षामयेव वदन्त एव ।

चन्द्रविभेदयो र्थेव भाषा निहन्त्य शान्तीः ।

दद्याद्विषा दृष्ट्याणां साक्षात्पीनित्वात् कपः ।

नद्यादभिप्रयत्ते च सर्वभूतानि तेजसा” । इति मनुः । ७।७४ ।

“दद्यात् प्रभुं तपमान् प्रतापं क्षीणं दमादेववत्याच विभक्तम् ।

प्राहाद्वचनं च विद्याधिनापादादाव राज्ञः विपते प्रहोरप्य” । इति वसभेन उद्धृतम् ।

शीताशः सर्वभावनः” इति । सुरसरित् गङ्गा वङ्गिना निष्पतं
 विचित्रम् । ऋषीः शूडनुनासिकेचेल्वनेन निपूर्वात् षीयतेव-
 कारस्य ऋट् । “नुन्ननुत्तास्तनिष्पृताविद्वचिसि रिताः समाः”
 इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दम् इव । अत्र रामायणम्, “ते
 गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजया-
 मासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः । देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व
 हुताशन । शैलपुत्रां महातेजो गङ्गायां तेज उक्मृज । देव-
 तानां प्रतिघ्नाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवता-
 नामिदं प्रियम् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या
 महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च । समन्ततस्तु तां देवीमभ्य-
 सिञ्चत पावकः । सर्वस्त्रीतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन” इति ।
 राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेः दिल्लीपस्य कुलसूत्र्यै(१) सन्ततिलक्षणायै
 गुरुभिः सहस्रिः लोकपालानाम् अनुभावैः तेजोभिः अभिनि-
 विष्टम् अनुप्रविष्टं गर्भम् आधत्त दधी इत्यर्थः । अत्र मनुः, “अष्टानां
 लोकपालानां वपुर्धारयते ऋपः” इति । अत्र आधत्ते त्वनेन स्त्री-
 ऋट्कारधारणमावमुच्यते, तथा मन्त्रे च दृश्यते, “यथेयं पृथिवी
 बहुत्तानगर्भमादधे एवं त्वं गर्भमाधेहि द्यमे मासि सूतये”
 इत्याख्यसायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारणे आधानमब्द-
 प्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्, “मनमय-
 युतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीर्वाणस्य मन्त्रिणादश्वरिपरिवर्षितायां

रघुवंशटीकायां सखीवनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

(१) सन्ततिलक्षणायां कुलसमुद्भये इत्यर्थः । “भूमिर्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथिप्सितं (१) भर्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिच्छाकुकुलस्य सन्ततिः

सुदक्षिणां दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।
भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्प्रपायादपि नः स पायात्
राश्रीं गर्भमाधत्ते त्युक्तं, सम्प्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं
प्रस्तौति, अर्थति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा उपस्थितो-
दयं(२) प्राप्तकालं भर्तुः दिलीपस्य ईप्सितं मनोरथम् । भावे ऋः ।
पुनः सखीजनस्य उद्दीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रा-
दुर्भावम् । यदा, कौमुदी नाम दीपोक्तवतिथिः । तदुक्तं भविष्यो-
त्तरे, “कौं मोदन्ती जना यस्यां तेनासी कौमुदी मता” इति ।
तस्यां मुखं प्रारम्भम् अतएव केचित् कौमुदीमहमिति पाठं
पठन्ति । इत्याकुकुलस्य सन्ततिः अथिच्छेदस्य निदानं मूल-
कारणम् । “निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः । एवंविधं दौर्हृद-
लक्षणं गर्भचिह्नं यद्यभाष्यं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च

(१) भर्तुरेप्सितं कामाभिमतमिति यमः ।

(२) उदिति अक्षिप्रति अक्षिप्रपराये अक्षप्रपराय् उदयप्रभः उदयप्रभं
सन्ति । यदा अक्षप्रया उदयप्रदेम उदयप्रभायी बोध्यते ।

शरीरसादादसमग्रभूषणा
 मुखेन सालक्ष्मात लोध्रपाण्डुना ।
 तनुप्रकाशेन विचेयतारका
 प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाभटः, “मातृजन्यस्य हृदयं मातुष
 हृदयश्च यत् । सम्बद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं यथाभिमाननम् ॥”
 इति । तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भोद्दोर्हृदमित्युच्यते, सा च तद्योगात्
 दोर्हृदिनीति, तदुक्तं संग्रहे, “द्विहृदयां नारीं दोर्हृदिनीमाच-
 क्षते” इति । अत्र दोर्हृदलक्षणस्थितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन
 चानिरूपणात् रूपकालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम्, “जतौ
 तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सम्प्रति चामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति, शरीरिति । शरी-
 रस्य सादात् काशात् असमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोध्र-
 पुष्पेण इव पाण्डुना मुखेन उपलक्षिता सा सुदक्षिणा विचेयाः
 मृग्याः तारकाः यस्यां सा तयोक्ता विरलनक्षत्रा इत्यर्थः । तनु-
 प्रकाशेन अल्पकान्तिना शशिना उपलक्षिता इपदसमाप्तप्रभाता
 प्रभातकल्पा प्रभातादोषदूना इत्यर्थः । “तसिलादिस्वाकृत्वमुचः”
 इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । शर्वरी रातिः इव अलक्ष्यत ।
 शरीरसादादि गर्भलक्षणमाह वाभटः, “चामता गरिमा कुचेः
 मूर्च्छा च्छर्दिरीचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः
 प्रकाशनम्” इति ॥ २ ॥

तदाननं मृत्सुरभि चितीश्वरो ।
 रहस्युपाधाय न तृप्तिमाययौ ।
 करीव सित्तं पृषतैः पयोमुचां
 शुचिव्यंपाये वनराजिपल्लवम् ॥ ३ ॥
 दिवं मरुत्वानिव (२) भोजति भुवं
 दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

तदिति । चितीश्वरः रहसि मृत्सुरभि मृदा (२) सुगन्धि
 तस्याः आननं तदाननं सुदक्षिणामुखम् उपाधाय तृप्तिं न
 आययौ । कः कमिव, शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने । “शुचिः
 शुद्धेऽनुपहते शृङ्गारापादयोः सिते । शीघ्रे हुतवहेऽपि स्यात्
 उपधौ शुद्धमन्त्रिणि” ॥ इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैः
 विन्दुभिः । “पृषन्ति विन्दुपृषताः” इत्यमरः । सित्तम् उचितं
 वनराज्याः पल्लवम् उपाधाय करी गजः इव । अत्र करिवन-
 राजिपल्लवानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भि-
 णीनां मृद्गघणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दीहृदास्यं गर्भलक्षण-
 मुच्यते ॥ ३ ॥

दीहृदलक्षणे मृद्गघणे कित्वन्तरमुपेक्षते, दिवमिति । हि
 यष्मात् दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्ती तस्याः सुतः तत्सुतः,
 मरुत्वान् इन्द्रः । “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा” इत्यमरः । दिवं स्वर्गम्
 इव भुवं भोजते । भुञ्जीतवन इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं

(1) मरुतः देवाः पाल्शब्देन चानि चक्ष इति मरुत्वान् मरुपतिर्देवराजः ।

(2) मृदा वाच्येण हरभिः । एषा मरुत्कारिणश्चक्रवर्तिणावन् इति च ।

अंतोऽभिलाषि प्रथमं तधाविधे

मनो बबन्धानरसान् विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

न मे क्रिया शंसति किञ्चिदौप्तितं

स्पृहावती वस्तुषु केपु मागधी ।

इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः

प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः (१) ॥ ५ ॥

सा सुदक्षिणा तधाविधे भृविकारे मद्रूपे अभिलष्यते इति अभिलापः भोग्यवस्तु तस्मिन् कर्मणि घञप्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्ते इति रसाः भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनः बबन्ध निदधौ इत्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मद्रूपस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुपेक्षते ॥ ४ ॥

नेति । मगधस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा । दाक्ष्यमगधकलिङ्गशूरमसादण् इत्यण्प्रत्ययः । क्रिया किञ्चित्

(1) In more ancient times, the name was applied to the country on the banks of the Sarayu, of which Ajodhya was the capital. In the Mahabharata, several Kosalas are referred to. The Puranas place the Kosala amongst the people on the back of the Vindhya. This is owing perhaps to the country of Kosala being divided into two provinces, Northern Kosala and Southern Kosala. The former comprehended the districts, now included under Oude, and the latter extended as far as the Vindhya mountain. See Wilson's Vishnupurana p 190 note 79.

“कुम्वस्य कोशलासखी पुरीवारिप कुशस्वरी । रस्या निवेशिता तेन विम्बपर्वतसानुषु ॥
उत्तरकोशले राज्यं स्वस्य च महाकनः । आवसी धीकविख्याता, कुम्वस्यं निवेशित” ।
These two couplets from the Bayu purana, make the point clear. आवसी is called धीकंपत्तन being holy in the estimation of the Buddhists and nearly in the site of Fyzabad in Oude.

तदाननं सृत्सुरभि द्वितीश्वरो
 रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
 करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां
 शुचिव्यपाये वनराजिपल्लवम् ॥ ३ ॥
 दिवं मरुत्वानिव (२) भोक्षते भुवं
 दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

तदिति । द्वितीश्वरः रहसि सृत्सुरभि सृदा (२) सुगन्धि
 तस्याः आननं तदाननं सुदक्षिणामुखम् उपाघ्राय तृप्तिं न
 आययौ । कः कमिव, शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने । “शुचिः
 शब्देऽनुपहते शृङ्गारापादयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्
 उपधौ शब्दमन्विषि” ॥ इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैः
 विन्दुभिः । “पृषन्ति विन्दुपृषताः” इत्यमरः । सिक्तम् उचितं
 वनराज्याः पल्लवम् उपाघ्राय करी गजः द्रव । अत्र करिवन-
 राजिपल्लवानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भि-
 षीनां सृद्धघणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदायं गर्भलक्षण-
 मुच्यते ॥ ३ ॥

दोहदलक्षणे सृद्धघणे दैवन्तरमुत्प्रेक्षते, दिवमिति । हि
 यस्मात् दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्ती तस्याः सुतः तत्सुतः,
 मरुत्वान् इन्द्रः । “इन्द्रो मरुत्वान् मघया” इत्यमरः । दिवं स्वर्गम्
 इव भुवं भोक्षते । भुञ्जीतवन इत्याद्यनेपदम् । अतः प्रथमं

(१) मदन, ईशः पाल्शर्भेन सनि एष इति मरुत्वान् मरुत्पतिदेवराजः ।

(२) सदा सृष्टयैव सृत्सुरभि । यदा मयापारसिक्तमनिसासन् सुगन्धि ।

अंतोऽभिलाषे प्रथमं तधाविधे

मनो ववभानारसान् विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं

स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः

प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः (१) ॥ ५ ॥

सा सुदक्षिणा तधाविधे भृविकारे मद्रूपे अभिलष्यते इति अभिलापः भोग्यवस्तु तन्निन् कर्मणि घञप्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्ते इति रसाः भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनः ववन्व निदधौ इत्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्वक्षणास्य पुत्रभूभागसूचनार्थत्वमुपेक्षते ॥ ४ ॥

नेति । मगधस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा ।

द्वयम् मगधकलिङ्गशूरमसादण् इत्यणप्रत्ययः । क्रिया किञ्चित्

(1) In more ancient times, the name was applied to the country on the banks of the Sarayu, of which Ajodhya was the capital. In the Mahabharata, several Kosalas are referred to. The Puranas place the Kosala amongst the people on the back of the Vindhya. This is owing perhaps to the country of Kosala being divided into two provinces, Northern Kosala and Southern Kosala. The former comprehended the districts, now included under Oude, and the latter extended as far as the Vindhya mountain. See Wilson's Vishnupurana p 190 note 79.

“कुशस्य कीमसात्तयं परीषापि कुमरुष्वी । रथा निदेशिता तेन विश्वपत्रं तमानुषु ॥
चक्ररकीश्वरे राज्यं कवस्य च महाकानः । यावन्ती धीकविष्वाता, कश्च वं निषोपत” ;
These two couplets from the Bayu purana, make the point clear. यावन्ती is called धर्मपत्न being holy in the estimation of the Buddhists and nearly in the site of Fyzabad in Oude.

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां (१) :-

यदेव वव्रेः तदपग्रादाहृतम् ॥ १ ॥

न हीष्टमस्य विदिवेऽपि भूपतेः ॥ २ ॥

अभूदनासादायमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

किमपि द्रिषितम् इष्टं मे मह्यं न शंसति न आचष्टे, केषु वसुषु
सृष्टावती इति अनुवेलम् अनुक्षणम् आहृतः (२) आहृतवान्,
कर्त्तरि ऋः । “आहृती सादरार्चितौ” इत्यमरः । प्रियायाः
सखीः सहचरीः उत्तरकोशलेखरः दिलीपः पृच्छतिस्त्वं पप्रच्छ ।
“लट् छे” इत्यनेन भूतार्थे लट् । सखीनां विश्वश्रुभूमित्वात्
इति भावः ॥ ५ ॥

उपेत्येति । दोहदं गर्भिणीमनोरथः । “दोहदं दौर्द्धदं
यदा लालसञ्च समं स्मृतम्” इति हलायुधः । सा सुदक्षिणा
दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावताम् उपेत्य
प्राप्य यत् वसु वव्रे आचकाञ्च तत् आहृतम् आनीतं, भर्ता
इति शेषः, अपश्यत् एव अलभत् इत्यर्थः । कुतः हि यस्मात्
अस्य भूपतेः विदिवे अपि स्वर्गे अपि इष्टं वसु अनासायम्
अनवाप्यं न अभूत् । किं याञ्जया नेत्याह, अधिज्यधन्वन इति ।
न हि यीरपद्मीनामन्तभ्यं नाम किञ्चिदस्ति इति भावः । अत्र

(१) दीष्टं चाक्षर्यं ददातीति दोहदः । इति वाचस्पतिः ।

The word is a Prakrita form of दीष्टदं । See William's Dic.

(२) आहृतः इत्यत्र कर्मण्यधिबध्नातः अहृत्यंण्य आदिप्रत्ययेः कर्त्तरि ऋ । यदा
आहृतमिति भावः ऋः, ततः अहं आदिनादस्यर्थे अपत्ययः ।

क्रमेण निस्तीर्य च दोहद्व्यंथां

प्रचीयमानावयवा रराज सा ।

पुराणपत्रापगमादनन्तरं

लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं

तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भमराभिलीनयोः(१)

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

वामटः, “पादयोफी विदाहीऽन्ते यदा च विविधात्मिका” इति ।

एतच्च पत्नीमनीरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसम्भवात्, न तु राज्ञः स्तौलीत्यात् । तदुक्तम्, “देयमप्यहितं तस्यै हिताय, हितमल्पकम् । यदाविधाति गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा” ॥ अन्यत्र च, “दोहदस्याप्रदानेन गर्भां दोषमवाप्नुयात्” इति ॥ ६ ॥

क्रमेणेति । सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहद्व्यंथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती पुराणपत्राणाम् अपगमात् नायात् अनन्तरं सन्नदाः सञ्जाताः प्रत्यप्रत्वात् मनोज्ञाः पल्लवाः यस्याः सा लता इव रराज ॥ ७ ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति, दिनेष्विति । दिनेषु दोहददिवसेषु

(१) शीघातीरकथं कृतान् समासात्तरं कथनीयं तदादि—ममरी अभिलीनी ययो साहस्योः । ममराभा पप्रकृषी नाभिश्चात्, किन्तु वी पप्रकृषलयोरपरि समाधीनो इति टीकाकारकृतं व्याख्यानं न समीचीनतया प्रतिभाति ।

निधानगर्भमिव सागराम्बरां
 शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्(१) ।
 नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं(२)
 नृपः ससत्वां महिषीममनात् ॥ ६ ॥

गच्छतु नितान्तपीवरम् अतिस्थूलम् आ ससन्तात् नीले मुखे
 चूचुके यस्य तत् तदीयं स्तनद्वयं भ्रमरैः अभिलीनयोः अभि-
 व्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पद्मजकोशयोः पद्ममुकुलयोः
 श्रियं तिरथकार । अत्र वाभटः, “अस्मैष्टता (३) स्तनौ पीनी
 खेतान्तौ क्षणचूचुकौ” इति ॥ ८ ॥

निधानेति । नृपः ससत्वाम् आपन्नसत्वां गर्भिणीम् इत्यर्थः ।
 “आपन्नसत्वा स्याद् गुर्विष्यन्तर्वह्नी च गर्भिणी” इत्यमरः ।
 महिषीं निधानं निधिः गर्भं यस्याः तां सागराम्बरां समुद्र-
 धसनां भूमिमिव इत्यर्थः । “भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागरा-
 म्बरा” इति कोपः । अभ्यन्तरे लीनः पावकः यस्याः तां शमीम्
 इव । शमीतरौ बहिरस्ति इत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादग्निं जन-
 यतीति । अन्तःसलिलाम् अन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीम् इव

(१) यथादिशाधनाय हि शमीकादात् धर्मसेन अपिख्यायते ।

(२) “सरस्वतीद्वयद्वयी देवनदीर्यदम्बरं । सं ब्रह्मनिर्मितं देवं प्रजापतिं विद्
 भुंथा” इत्येव निर्दिष्टा नदी । “क्षेत्रद्वेषेण सा पन्नशोय भूयः पुष्पप्रदीपेण ह्वयतीति
 उराचवानां” इति बहभः । The modern Sarasvati or Kagar near
 Thanesvarn which loses itself in the sandy desert.

(३) अस्मैष्टता अथपिपतेत्यर्थः ।

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेः
 भुजार्जितानाञ्च दिगन्तसम्पदाम् ।
 यथाक्रमं पुंसवनादिकाः(१) क्रियाः
 धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥

अमन्यत । एतेन गर्भस्य भाग्यव्रत्त्वतेजस्त्रित्वपावनत्वानि विव-
 चितानि ॥ ६ ॥

प्रियेति । धीरः स राजा प्रियायाम् अनुरागस्य स्नेहस्य मनसः
 समुन्नतेः औदार्यस्य भुजेन भुजबलेन करेण वा अर्जितानाम्
 न तु वाणिज्यादिना दिगन्तेषु सम्पदां धृतेः पुत्तो मे भविष्य-
 तीति संतोषस्य च । “धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु”
 इति विश्वः । सदृशीः अनुरूपाः पुमान् सूयते अनेनेति पुंसवनं
 तत् आदिर्यासां ताः क्रियाः यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त
 कृतवान् । आदिशब्देन अनवलोभनसीमन्तीन्नयनी गृह्येति ।
 अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं, यदाह “पुंसा नचत्रेण
 चन्द्रमा युक्तः स्यात्”(२) इति पारस्करः । “चतुर्थेऽनवलोभनम्”

(१) “यदि माधीयान्, तृतीये गर्भमासे तिथ्येषोपपितायाः (गर्भिण्याः), सदृष-
 वत्साया गो दंष्ट्रिणी द्वी द्वी मायी यवत्र दक्षिणघृतेन (घृतांप्रलिता) प्राशयेत्” इति
 पुंसवनं । अथाथै मण्डलागारयदृष्ट्यायायो दक्षिणस्यां नासिकायां अजितामीपक्षौ
 (दुग्धं) नमःकरोतीति अनवलोभनं । नमःकरणं नासिकायां रमसिचनं । पुमास्तु सन्
 येन नाशमुपते तदनवलोभनं । वर्षाधिकारी द्रष्टव्यः । इषीदरादिलादिति नां श्वषः ।
 आश्वत्थामन्वाष्टायाम् । एतद्विमारस्तु गृह्यसूत्रे द्रष्टव्यः ।

(२) पुंसा नचत्रेण तिथ्यदृष्टयवणादिना ।

सुरेन्द्रमावाश्रितगर्भगौरवात्
 प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
 तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
 ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥
 कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
 भिषग्भिरामै रथ गर्भभर्त्सिणि ।

इति आश्वलायनः । “पठे ऽष्टमे वा सीमन्तः” (१) इति याज्ञ-
 वल्काः ॥ १० ॥

सुरेन्द्रमात्रेति । गृहागतः नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां
 मात्राभिः अग्नेः आश्रितस्य अनुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवात् भारात्
 प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितया इत्यर्थः । उपचारस्य
 अञ्जली अञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाञ्छा ।
 “वञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इत्यमरः । तया सुदन्त्रि-
 णया ननन्द । सुरेन्द्रमावाश्रितेत्यत्र मनुः, “अष्टाभिर्य सुरेन्द्राणां
 मात्राभिर्निर्मितो नृपः” इति ॥ ११ ॥

कुमारेति । अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सा । संज्ञायां
 समजनिपदेत्यादिना क्यप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः । “कृती
 कुशलः” इत्यमरः । आमैः हितैः भिषग्भिः वैद्यैः । “भिषग्वैद्यौ

(१) “अथान्ये युग्मेन गलाटुक्त्वेन चिष्ट्या गृह्यन्त्या विभिषकुमपिप्लवेर्ह
 सीमन्तं ध्युहति भूर्भुवः स्वरोमिति विः” । गलाटुक्त्वेन तरुणफलसंघातिन, गलत्या
 गृह्यन्तीतीत्या एतैरिक्तीकृतीः ललाटकेयवीः सन्निवारथ्य ऊर्ध्वं सीमन्तं ध्युहति, मन्त्रेण
 चामूहं प्रदीमान् केमान् प्रयक् करोतीत्यर्थः इति नारायणः । सीमन्त, गर्भापधिके पठे
 षट्ठमे वा भासि कर्त्तव्य, संस्कारपेदः सीमन्तकेमान् गृह्यन्तीतीत्या प्रयक् कियते
 अर्थादिति संस्कारथ्य सीमन्त इति संज्ञा ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभितामिव ॥ १२ ॥
ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैः
असूर्य्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्(१) ।

चिकित्सके” इत्यमरः । गर्भस्य भग्निणि भरणे । “भरणे
पोषणे भग्ने” इति हैमः । “भृतिर्भग्नि” इति शाश्वतः । भृजो
मनिच्प्रत्ययः । अनुष्ठिते कृते सति काले दशमे मासि अन्यत्र
शीघ्रावसाने प्रसवस्य गर्भमोचनस्य उन्मुखीम् आसन्नप्रसवाम्
इत्यर्थः । “स्यादुत्पादे काले पुष्ये प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः ।
प्रियां भार्याम् अभ्राणि अस्याः सञ्जातानि अभ्रिता ताम् ।
“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यइतच्” इति इतच्प्रत्ययः । दिवम्
इव पतिः भर्ता प्रतीतः दृष्टः सन् । “ख्याते दृष्टे प्रतीतः”
इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् । गर्भकर्मणीति पाठे गर्भाधान-
प्रतीतावीचित्यभङ्गः ॥ १२ ॥

ग्रहैरिति । ततः शच्या इन्द्राणां समा । “पुलोमजा
शचीन्द्राणी” इत्यमरः । सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति
दशमे मासि इत्यर्थः । “दशमे मासि जायते” इति श्रुतेः ।
उच्चसंश्रयैः उच्चसंश्रयैः तुङ्गस्थानगैः असूर्य्यगैः अनस्तमितैः कैश्चित्
यथासम्भवं पञ्चभिः ग्रहैः सूचिता भाग्यसम्पत् यस्य तं पुत्रं
प्रीणि प्रभावमन्तोक्ताहात्मकानि साधनानि उत्पादकानि यस्याः

(१) एकेन (पक्षेण) सुषीं दार्यां येदस्मिभिर्दं पतुस्तपतुभिर्दं पः पञ्चभिर्देवतुस्तः
इति दिनकरः ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा

विसाधना शक्तिरिवार्थमचयम् ॥ १३ ॥

सा विसाधना शक्तिः । “शक्तयस्त्रिस्तः प्रभावोत्साहमन्वजाः” इत्यमरः । अचयम् अर्थम् इव असूत । “पुङ्गुप्राणिगर्भविमोचने” इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते, तस्माद्वातोः कर्त्तरि लङ् । अत्रेदमनुसन्धियम् । “अजंवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा भूपवणिजी च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिधीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः” । इति सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां भेषवृषभादयो राश्यः श्लोकीक्तक्रमविशिष्टाः, उच्चस्थानानि । स्वस्तुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशिविंशंशाः यथाक्रमम् उच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः, “त्रिंशद्भागोऽस्मिन् लघुनाम” इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके, “रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्” इति ते च स्त्रीचस्याः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्गे, “स्त्रीचे पूर्णं स्वर्चकेऽर्द्धं सुहृद्दे पादं द्विद्भेऽल्पं शभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नाम्तगो वा न किञ्चित् पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥” इति । तदिदमाह कविः, उच्चसंख्यैरसूर्यगैः इति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चमभृतयो ग्रहाः स्त्रीचस्याः स एव तुङ्गीभवति । तदुक्तं कूटस्थीये, “उत्कृष्टाः स्त्रीचस्त्रिनः प्रकृतकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्गिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः” इति तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥ १३ ॥

दिग्ः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः

प्रदक्षिणाच्चिं हविरग्निराददे ।

वभूव सर्व्वं शुभगंसि तत्क्षणं

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा

सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्वियः

वभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

दिग् इति । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।” दिग्ः प्रसेदुः प्रसन्नाः वभूवुः, मरुतः वाताः सुखाः (१) मनोहराः ववुः (वान्ति स्म), अग्निः प्रदक्षिणाच्चिः (२) सन् हविः आददे स्त्रीषकार, इत्वं सर्व्वं शुभगंसि शुभसूचकं वभूव । तथाहि, तादृशां रघुप्रकाराणां भवः जन्म लोकाभ्युदयाय भवति इति शेषः, ततो देवा अपि सन्तुष्टाः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टेति । “अरिष्टं सूतिकागृहम्” इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तत्र परितः अभितः । “परितः समया-
निकपाहाप्रतियोगेषु दृश्यते” इति द्वितीया । विसारिणा सुज-
न्मनः शोभनोत्पत्तेः । “जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः”
इत्यमरः । तस्य शिशीः निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा

(१) शैलसीरथमान्दास्युष्ययुक्ताः इति यावत् ।

(२) प्रगतं दक्षिणं प्रदक्षिणं चर्चिः यस्य तथीतः ।

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते
 कुमारजन्मामृतसम्मिताचरम् ।
 अदेयमासीत् त्रयमेव भूपतेः
 शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥
 निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
 नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।

हतत्विमः शीषकान्तयः निशीथदीपाः अर्धरात्रप्रदीपाः ।
 “रात्राङ्गाहाः पुंसि” “अर्धरात्रनिशीथी द्वौ” इत्यमरः । आलेख-
 समर्पिताः चित्रार्पिताः इव बभूवुः । निशीथशब्दो दीपानां
 प्रभावाधिक्यसम्भावनार्थः ॥ १५ ॥

जनायेति । भूपतेः दिल्लीपस्य अमृतसम्मिताचरम् अमृत-
 समानाचरम् । “सरूपसमसंमिताः” इत्याह दण्डी । कुमार-
 जन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणि
 जनाय त्रयम् एव अदेयम् आसीत् । किं तत् शशिप्रभम्
 चञ्चलं छत्रम्, उभे चामरे च । छत्रादीनां रात्रः प्रधानाङ्ग-
 त्वात् इति भावः ॥ १६ ॥

निवातेति । निवातः निर्वातप्रदेशः । “निवातावाश्रया-
 वातो” इत्यमरः । तत्र यत् पद्मं तद्वत् स्तिमितेन निष्पन्देन
 चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिवतः दृष्ट्या
 पश्यतः नृपस्य गुरुः उल्काटः प्रहर्षः कर्त्ता इन्दुदर्शनात् गुरुः
 महोदधेः पूरः जलौघः इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूय स्यात्

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव (१) नात्मनि ॥ १७ ॥

स जातकर्म्मणप्रखिले(२) तपस्विना

तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।

दिलीपसूनुर्मगिराकरोद्भवः

प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं वभौ ॥ १८ ॥

न शशाक, अन्तः न माति च इति यावत्, न ह्यल्पाधारे अधिकं मीयते इति भावः । यदा हर्षः आत्मनि स्वस्मिन् विषये न प्रबभूव आत्मानं नियन्तुं न शशाक किन्तु वहिर्निर्जगाम इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स इति । स दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन "पुरोधसु पुरोहितः" इत्यमरः । ("पूर्वशब्दादसप्रत्ययः पुरादेशश्च" इति ऋग्वेदव्याख्याने सायणाचार्यः ।) वसिष्ठे न । तपस्वित्वात् तदनुष्ठितं कर्म्म सवीर्यं स्यात् इति भावः । तपोवनात् एव आगत्य अखिले समग्रे जातकर्म्मणि जातस्य कर्त्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति, प्रयुक्तः संस्कारः शाश्वतोऽखनादिः यस्य सः तथोक्तः आकरोद्भवः खनिप्रभवः । "खनिः स्त्रियासाकरः स्यात्"

(१) Compare "भवत्समावभौश्याय परिलीपाय मूर्च्छते । अपि व्यासदिग्मानि गार्हानि प्रभवति मे ।" कुमारसम्भवम् । ६ सर्गः ।

(२) "कुमारं जातं पुरात्परोक्षभात् सर्पिर्मधुमी हिरण्यनिकर्षं हिरण्येन" (समन्तं पिता) प्राययेत् ; ततस्तत् कर्णधीरपनिधाय कुमारस्य मीधाजनमाद्यं सविष्ट-सरमन्वन्निमीकुमारादीन् प्राययेत्, ततश्च कुमारस्य अंशौ च वा "अज्ञा भव परजर्भव"

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः

प्रमोदनृत्यैः सह वारयोपिताम् ।

न केवलं सद्मनि मांगधीपतेः

पथि व्यजृम्भन्त दिवोकसामपि(१) ॥ १६ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुः

विसर्ज्येद् यं सुतजन्महर्षितः (२)

इत्यमरः । मणिः इव, अधिकं बभौ (अत्यर्थं दिदीपे) वसिष्ठमन्त्र-
प्रभावात् तेजिष्ठोऽभूत् इत्यर्थः । अत्र मनुः, “प्राङ्नाभिवर्धनात्
पुंसी जातकर्म विधीयते” इति ॥ १८ ॥

सुखश्रवा इति । सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते
सुखश्रवाः श्रुतिसुखाः इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्य-
ध्वनयः वारयोपितां वेश्यानाम् । “वारस्त्री गणिका वेश्या रूपा-
जीवा” इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैः हर्षनर्त्तनैः सह मांगधीपतेः
दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृहे एव न व्यजृम्भन्त, किन्तु द्यौः(१)
शोकः येषां ते दिवोकसः देवाः । पृषोदरादित्वात् साधु ।
तेषां पथि आकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांशत्वात् देवीप-
कारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुः इति भावः ॥ १६ ॥

नेति । रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य अतएव

(१) यथा दिव' भगं, शोक. गृहं (वासस्थानं) येषामिति दिवोकसाम् । दिव' स्वर्गो-
न्तरीये च इति विश्वप्रकामनिर्देशात् अकारान्तदिवशब्दस्य सम्भवात् पृषोदरादित्वात्
निपातनं औत्पत्तिकमुच्यते ।

(२) “शुभराजाभिधिके च परंपरावदमर्त्तने । पुत्रलभनि वाः मीधीवदस्य हि विधी-
यते” इति ब्रह्मः ।

ऋषाभिधानात् स्वयमेव केवलं

तदा पितृणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तसर्भकः

तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्षा धातोर्गमनार्थमर्थवित्

चकार नाम्ना रघुमात्ससम्भवम्(१) ॥ २१ ॥

चीराद्यभावात् संवतः बहः (कोऽपि) न बभूव न अभूत् । किं
तेनात आह, विसर्ज्येदिति । सुतजन्मना हर्षितः तीपितः
सन् स यं बहं विसर्ज्येत् विभोचयेत् । किन्तु स राजा तदा
पितृणाम् ऋषाभिधानात् बन्धनात् केवलम् एकं यथा तथा
स्वयम् एव एक एव इत्यर्थः । “केवलः क्वचन एकव केवल-
यावधीरितः” इति शास्त्रतः । मुमुचे । कर्मकर्त्तरि लिट् ।
स्वयमेव मुक्तः इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे “एष वा अनृषो यः पुत्री”
इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्येति । अर्थवित् गच्छार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरः
दिलीपः अयन् सर्भकः बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं
यायात्, तथा युधि परेषां गवूणाम् अन्तं पारश्च यायात् यातुं
गच्छुयात् इत्यर्थः । गकि लिङ् चेति गच्छर्थे लिङ् । इति श्रुतेः,
धातोः अविपचिन्नधि गत्यर्थाः इति लघिधातोः गमनार्थम्

(१) नामकरणमाचार्येण कात्यायनराजनेः जातकर्मोत्तरं कायेमिच्छे हे । एते तु
शास्त्रान्तीकः काभेः दास इत्याह । चरं च मनुना “नामधेयं दम्पती तु, दादृषी
पति चारवेत् । पुत्रं तितौ हृष्टं वा मपे वा मुपाविते” । इति नारायणः ।

पितुः प्रयत्नात् स समयसम्पदः
 शुभैः (१) शरीरावयवैर्दिने दिने ।
 पुपोष हृदि हरिदप्रखदीधितेः
 अनुप्रवेशादिव (२) बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

अर्थम् अर्धवित्त्वात् अवेक्ष्य आलोक्य आत्मसम्भवं पुत्रं नाम्ना
 रघुं चकार । लडिवह्नीर्नलोपथेत्युप्रत्यये बालमूललघुलमङ्ग-
 लीनां वा लोरत्वमापद्यते इति वैकल्पिके रफादेशे रघुरिति
 रूपं सिद्धम् । अत्र गङ्गः, “अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म
 विधीयते” इति ॥ २१ ॥

पितुरिति । स रघुः समयसम्पदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुः
 दिलीपस्य प्रयत्नात् शुभैः मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदख-
 दीधितेः सूर्यरश्मिः । “भास्वद्विस्वत्समाखहरिदखीण-
 रश्मयः” इत्यमरः । अनुप्रवेशात् बालचन्द्रमाः इव दिने दिने
 प्रतिदिनम् । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनम् । हृदि पुपोषं ।
 अत्र वराहसंहितावचनम्, “सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो
 मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव
 मन्दिरस्वान्तः ॥” इति ॥ २२ ॥

(१) शोभते ये ते शुभाः मनोशास्त्रैः । कर्त्तरि कः ।

(२) श्रीसूर्यस्य सुपुत्रा चमा नाम कला, तस्याः प्रवेशात्—चन्द्रमाः किल सूर्यस्य
 सुपुत्रा नाम नाडिकामनुप्रविशन् ब्रह्मे इति शङ्करः । “सुपुत्रा सूर्यरश्मिषु दक्षिणां राशिं
 मेचयन् । न्यमूर्च्छीषः प्रचारीत्यस्य सुपुत्रः परिकीर्तितः । दक्षिणां राशिं चन्द्ररूपी” इति ।
 See Wilson's V. Purana Vol.2. page 211.

उमाहृपाङ्गी शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समी ॥ २३ ॥
रथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं (१)
वभूव यत् प्रेम परस्परान्ययम् ।

उमेति । उमाहृपाङ्गी पार्वतीहृपभध्वजी शरजन्मना
कार्त्तिकेयेन । “कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पडाननः”
इत्यमरः । यथा ननन्दतुः, शचीपुरन्दरौ जयन्तेन पाकशास-
निना जयन्त्याख्येन सुतेन । “जयन्तः पाकशासनिः” इत्यमरः ।
यथा ननन्दतुः, तथा तत्समी ताम्याम् उमाहृपाङ्गाभ्यां शची-
पुरन्दराभ्यां च समी समानी सा मागधी नृपय तत्सदृशेन
ताभ्यां कुमार-जयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी
प्राक् व्याख्याता ॥ २३ ॥

रथाङ्गेति । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानी
चक्रवाकौ । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः तयोः इव, तयोः दम्पत्योः
भाववन्धनं हृदयाकर्षकं परस्परान्ययम् अन्योन्यविषयं यत्
प्रेम वभूव तत् एकेन केवलेन ताम्याम् अन्येन वा । “एके
मुश्यान्त्यकेवलाः” इत्यमरः । सुतेन विभक्तम् अपि छतविभागम्

विभक्तमप्येकसुतेन तत् तयोः
 परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥
 उवाच धात्रा प्रथमोदितः वचः
 ययौ तदीयामवलम्बा चाङ्गुलिम् ।
 अमूच्च नम्रः प्रणिपातशिष्या
 पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥
 तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः (१)
 सुखैर्निपिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।

अपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत वदधे । कर्मकर्त्तरि लङ् ।
 अङ्गुलिमत्वात् स्वयमेव उपचितम् इत्यर्थः । यदेकाकारं वचु
 तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते, अत्र तु तयोः प्रागेकैक-
 कर्त्तृकमेकैकविषयं प्रेम सम्प्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाही-
 यत प्रत्युतोपचितमेवाभूत् इति भावः ॥ २४ ॥

उवाचेति । सः अर्भकः शिशुः । “पोतः पाकोऽर्भको द्विश्वः
 पृथुकः शावकः शिशुः” इत्यमरः । धात्रा उपमात्रा । “धात्री
 जनन्यामन्तकीवसुमत्युपमाहपु” इति विश्वः । प्रथमम् उदि-
 तम् उपदिष्टं वचः उवाच, तदीयाम् अङ्गुलिम् अवलम्ब्य यया
 च, प्रणिपातस्य शिष्या उपदेशेन नम्रः अभूत् च, इति यत्
 तेन पितुः मुदं ततान ॥ २५ ॥

तमिति । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वगिन्द्रिये चमृतं

(१) शरीरस्य निन्दकस्य योगः सुतशरीरस्य संकथं; इत्यर्थः ।

उपान्तसंमौलितलोचनो नृपः (१)

चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

अमंस्त चानेन परार्द्धजन्मना

स्थितैरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।

स्वमूर्त्तिभेदेन (२) गुणायवर्त्तिना

पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

निपिञ्चन्तं वर्षन्तम् इव तं पुत्रम् अङ्गम् आरोग्य सुदाविर्भायात्
उपान्तयोः प्रान्तयोः सम्मौलितलोचनः सन् नृपः चिरात्
सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥ २६ ॥

अमंस्तेनि । स्थितेः अभेत्ता मर्यादापालकः सः नृपः
परार्द्धजन्मना उत्कृष्टजन्मना अनेन रघुणा अन्वयं वंशं, प्रजानां
पतिः ब्रह्माः, गुणाः सत्त्वाद्यः तेषु अग्रिण मुखेन सत्त्वेन वर्त्तते
व्याप्रियते इति गुणायवर्त्ति तेन स्वस्य मूर्त्तिभेदेन भवतार-
विशेषेण विष्णुना आत्मनः सर्गं सृष्टिम् इव, स्थितिमन्तं

(१) पतिप्रदितपुत्रसंबन्धनया नैवान्नी निमील्यते इति प्रसिद्धिः ; यदा शैलनिमी-
लनेन वाहवन्शामदमंतात् तावदस्यस्य परा काष्ठा दृश्यते । यदा इमारसम्भवे
“श्री दम्पती चि.परिषीथ बज्रिन्वीन्यसंभ्रमंनिमीलितासी । स कारयामास वधुं
पुरीधाः तद्धिन् मन्दिदाहं वि श्वाङ्गमीष्टम्” इ

(२) “ब्रह्मते सृजते भोकाम् विष्णुर्व पाषादयति । ब्रह्मते संहरत्येव, तिर्थाऽवस्थाः
भवन्तुरः” इत्युक्तत्वात् मूर्त्तिभेद इति दिनकरः । पुत्रीऽपि स्वमूर्त्तिभेदः, “पाप्मा वे
जायते पुत्रः” इति द्युतेः । सप्तम् इपीऽपि प्रजानां जनानां पतिः पाषादयिता । तथा
विष्णुरपि परार्द्धजन्मा इति इतरैतरविशेषज्ञानि प्रदक् शोकादि ।

स(१)वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैः(२)
 अमात्यपुत्रैः(३) सवयोभिरन्वितः ।
 लिपेर्यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं
 नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठावन्तन् अमस्त मन्यते च । मन्यतेः अनुदात्तत्वात् इट्प्रति-
 पेधः । अत्र उपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र बो-
 ज्यानि, तत्र रघुपक्षे गुणाः विद्याविनयादयः । “गुणोऽप्रधाने
 रूपादौ मौर्ध्यां सूदे वृकोदरे । सस्त्रे सत्त्वादि-सन्ध्यादि-विद्यादि-
 हरितादिषु ॥” इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

स इति । “चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
 प्रथमेऽप्ये तृतीये वा कर्त्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥” इति मनुस्मर-
 णात् तृतीये वर्षे वृत्तचूलः निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । डलयो-
 रभेदः । स रघुः । “प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भश्च कारयेत्”
 इति वचनात् पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैः चञ्चलशिखण्डकैः ।
 “बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः” इति हला-
 युधः । सवयोभिः स्त्रिभैः । “स्त्रिभो वयस्यः सवयाः” इत्यमरः ।
 अमात्यपुत्रैः अन्वितः सन् लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकायाः माह-
 कायाः यथावत् ग्रहणेन सम्यक् बोधेन उपायभूतेन वाङ्मयं
 शब्दजातं नद्याः मुखं दारम् । “मुखं तु वदने मुख्यारम्भे दार-

(१) “तृतीये वर्षे शीर्षं, यथा कुलधर्मं वा” इति भात्रवायनः ।

(२) चालक पक्षकम् शिखः पाठं योर्ध्वमागतत्वात् शिखण्डकः काकपक्षस्येना-
 भिपीयते ।

(३) अमा रघु, भगवद् वा, भवतीति अमात्यः । अमाशब्दस्य अर्थायत्वं वदि प्रसिद्धम् ।

अधोपनीतं विधिवद् विपश्चितः

विनिनुरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्धायत्राश्च वभूवुरव ते

क्रिया हि वस्तूपहितां प्रसीदति(१) ॥ २६ ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः

क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः(२) ।

श्रुपाययोः” इति यादवः, तेन कथित् मकरादिः समुद्रम् इय, आविगतत् प्रविष्टः ज्ञातवान् इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथेति । “गर्भाटमेष्ये कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे रात्रिः गर्भाच्च द्वादशे विगः ॥” इति मनुस्मरणात्

अथ गर्भैकादशे अष्टे विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं रघुं

विपश्चितः विहांसः गुरवः विनिन्युः गिचितवन्तः । ते गुरवः

अत्र अग्निन् रघौ अवन्धायत्राश्च वभूवुः । तथाहि, क्रिया

गिचि । “क्रिया तु निष्कृती गिचि-चिकिषोपायकर्मसु” इति

यादवः । वस्तुनि पात्रभूते उपहितां प्रयुक्ता प्रसीदति फलति ।

“क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्” इति कौटिल्यः ॥ २८ ॥

धिय इति । अथ कामन्दकः, “शुश्रूषा अवयवैव ग्रहणं

धारणं तथा । ऊहापोहार्यविज्ञानं(३) तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”

(१) क्रिया उपदर्शकक्रिया आराधिता देवता इव प्रसीदति प्रदत्ता भूता फलं ददाति ; अथवा भवति इति यावत् ।

(२) क्रमान् क्रममनुसृत्य इति दशरथे पद्यमी ।

(३) आत्मविरीक्षिता तर्केषु आत्मार्पणं सर्वदत्तं पश्यन्निरसनेन उत्तरपद्यन्त-
त्यादयेन निश्चिदप्यं परीक्षन् अथः । वादिमुद्राविततर्कनिरासार्थकः प्रतिपत्तिरु-
त्तरितस्तद्विद्वत्कर्म्मैः उत्तमैः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिः
 दिशो हरिर्द्विर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥
 त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीम्
 अशिञ्जतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
 न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः

क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

इति “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शास्त्रती । एता
 विद्याद्यतस्त्रसु लोकसंस्थितिहेतवः ॥” इति च । उदारधीः
 उत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैः धियः गुणैः चत्वारः अर्णवाः उपमा
 यासां ताः चतुरर्णवोपमाः । “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च”
 इति उत्तरपदसमासः । चतस्रः विद्याः, हरितां दिशाम् ईश्वरः
 सूर्यः पवनातिपातिभिः (१) हरिर्द्विः निजास्त्रैः । “हरित् ककुभि
 वर्षे च हृणवाजिविशेषयोः” इति विश्वः । चतस्रः दिशः इव,
 क्रमात् ततार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥
 त्वचमिति । स रघुः, “कार्णरौरवबास्तानि चर्माणि
 ब्रह्मचारिणः । वसौरवानुपूर्व्येण श्राणक्षीमादिकानि च ॥”
 इति मनुस्मरणात् मेध्यां शृङ्गां रौरवीं कुरुसम्बन्धिनीम् । “कुरु-
 महाकण्ठसारः” इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा
 मन्त्रवत् समन्त्रकम् अस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुः एवं उपा-
 ध्यायात् अशिञ्जत अभ्यस्तयान् । “आख्यातीपयोनि” इत्युपा-
 दानसंज्ञा । पितुरेवेत्यपधारणमुपपादयति, नेति । तद्गुरुः

महोच्चतां वत्सतरः स्पृशन्निव

द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः

पुपोप गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं

विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद् गुरुः ।

एकः अद्वितीयः पार्ष्णिः केवलं पृथिवीश्वरः एव न अमृतं किन्तु
चित्तौ स दिलीपः एकः धनुर्धरः अपि अमृतं ॥ ३१ ॥

महोच्चतामिति । रघुः क्रमात् यौवनेन भिन्नशैशवः निरस्त-
शिशुभावः सन् महान् उच्चा महोच्चः महर्षभः । अचतुरादि-
सूत्रेषु निपातनात् अकारान्तत्वम् । तस्य भावः तत्ता, तां
स्पृशन् गच्छन् वत्सतरः दम्यः इव । “दम्यवत्सतरी समी” इत्य-
मरः । द्विपेन्द्रभावं महागलत्वं श्रयन् ब्रजन् कलभः करिपीतः
इव गाम्भीर्येण अचापलेन मनोहरं वपुः पुपोप ॥ ३२ ॥

अथेति । “गौर्नादित्ये वलीवर्दे क्रतुमेददिमेदयोः । स्त्री तु
स्यादियि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवच्चासु-
रश्मिदृग्वाणलोमसु” इति केशवः । गावः लोमानि केशाः
दीयन्ते खण्डयन्ते (१) अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम
ब्राह्मणादीनां योद्ध्यादिषु वर्षेषु कर्त्तव्यं केशान्तास्यं कर्म्मोच्यते ।

१ यथा इत्यपीदं इति गोदानं, “मीनिपुनं ददित्वा” इति पात्रवायने उक्तता-
दित्युक्तमेवम् । केन्द्रपदनं इत्युक्तं विवक्षितः “केन्द्रपदेषु गन्तुं शक्यान् कारदेदिति”
शासनात् । 800 पात्रवायन १ । १८ ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
 तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३ ॥
 युवा युगव्यायतवाहुरंसलः
 कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।
 वपुःप्रकर्षादजयद् गुरुः रघुः
 तथापि नीचैर्विनयाददृशत् ॥ ३४ ॥

तदुक्तं मनुना, “केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥” इति । अथ गुरुः पिता । “गुरुर्गोपतिपित्रादौ” इत्यमरः । अस्य गोदानविधिः अनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् कृतवान् इत्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्याः तं रघुं दक्षस्य सुताः रोहिण्यादयः(१) तमोनुदं चन्द्रम् इव । “तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः” इति विश्वः । सत्पतिम् अवाप्य आबभुः । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः, “वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि ययाक्रमम् । अविभुतब्रह्मचर्यो षट्स्थायमममाविशेत् ॥” इति ॥ ३३ ॥

सम्पति यौवराज्ययोग्यतामाह, युवेति । युवा, युगो नाम धृत्यस्तन्धगः सच्चिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । “याना-
 चङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिपु” इत्यमरः । युगवंत् व्यायतौ दीर्घौ वाह यस्य सः । अंसी अस्य स्तः इति अंसलः

(१) दक्षसुताः are the twentyseven stars: out of the whole number of fifty that are married to the moon according to our mythology. The twentyseven daughters of दक्षमार्गति married to the moon are the twentyseven asterisms.

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां
 नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
 निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ
 नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

वल्लवान् । मांसलघेति वृत्तिकारः । “वल्लवान् मांसलोऽमलः”
 इत्यमरः । “वल्गांसाभ्यां कामञ्जले” इति लृच्प्रत्ययः । कपाट-
 वचाः परिणहकन्धरः विद्यालयीवः । “परिणाहो विद्यालता”
 इत्यमरः । रघुः वपुषः प्रकर्षात् आधिक्यात् यौवनकृतात् गुरुं
 पितरम् अजयत् तथापि विनयात् नम्रत्वेन नीचैः अल्पकः
 प्रदृश्यते । अनौहृत्यञ्च विवक्षितम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रति तस्य यौवराज्यमाह, तत इति । ततः आत्मना
 चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् । “वीती गुणवचनात्” इति ङीष् ।
 प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । तत्-
 करोति तदाचष्टे इति लघुशब्दात् णिच्, ततः “लटः सडा”(१)
 इति शब्दप्रत्ययः । नृपेण दिल्लीपेन अस्मी रघुः निसर्गेण स्वभावेन
 संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतः नम्रः इति
 हेतोः युवराजः इति शब्दं भजतीति तयोक्तः । भजोऽखिरिति
 णिच्प्रत्ययः । चक्रे कृतः । “द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च”
 इति कौटिल्यः । तदुभयसम्भ्रत्वात् पुत्रं युवराजं चकार इत्यर्थः ।
 अत्र कामन्दकः, “विनयोपग्रहान् भूत्यै कुर्वीति नृपतिः सुतान् ।
 अविनीतकुमारं हि कुलमाय विगीर्यते । विनीतमीरमं पुत्रं
 यौवराज्येऽभिषेचयेत्” ॥ ३५ ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं
 तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।
 अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
 नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥
 विभावसुः सारथिनेव वायुना
 घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
 बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
 कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

नरेन्द्रेति । गुणान् विनयादीन् सौरभ्यादीन् च अभिलष-
 तीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः पद्मात्रया च नरेन्द्रः
 दिलीपः एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् अपादानात् अन-
 न्तरं सन्निहितं युवराजः इति संज्ञा अस्य सञ्जाता युवराज-
 संज्ञितम् । तारकादित्वात् इतच् प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानम्
 आस्यदम् । आस्यदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । स रघुः इति
 आस्यदं तथास्यदं कमलात् चिरोत्पन्नात् नवावतारम् अचिरो-
 त्पन्नम् उत्पलम् इव अंशेन अगच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्ती
 इति भावः ॥ ३६ ॥

विभावसुरिति । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विगेष-
 सुत्तरवाक्येष्वपि अनुपपन्ननीयम् । वायुना विभावसुः यज्ञिः
 इव । “सूर्ययज्ञी विभावसु” इत्यमरः । घनव्यपायेन(१) सार-

नियुञ्जा तं होमतुरङ्गरक्षणे

धनुर्धरं राजसुतैरनुद्भुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः

शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

विना गभस्तिमान् सूर्यः इव, कटः गण्डः, “गण्डः कटो मदी दानम्” इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनं मदीदयः इत्यर्थः तेन करी इव, पार्थिवः दिलीपः तेन रघुणा अतितराम् अत्यन्तं सुदुःसहः सुदुःअसह्यः वभूव ॥ ३७ ॥

नियुज्येति । शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः सदिलीपः “शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः” इत्यादि-श्रुत्या । राजसुतैः अनुद्भुतम् अनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरङ्गरक्षणे नियुज्य एकेन क्रतूना अपूर्णम् एकोनम् क्रतूनाम् अश्व-मेधानां(१) शतम् अपविघ्नम् अपगतविघ्नं यथा तथा आप ॥ ३८ ॥

(1) By the Asvamedha, a Raja was popularly supposed to have asserted his sovereignty over the whole earth ; and by the successful performance of a hundred Asvamedhas, it was believed that a mortal Raja would at once become the ruler of the universe and the sovereign of the gods. This accounts for the myth, which represents the inveterate enmity of Indra to those, who attempted to perform a hundred Asvamedhas. The horse was permitted to wander for one year into whatever territory, it pleased. Its entrance into foreign Raj, which was left entirely to chance, was virtually a challenge to the Raja of that country, who was bound to carry away the horse and offer battle ; and when defeated, to restore it and swell the army of the invader. At the end of the year, the horse would be brought

ततः परं तेन मखाय यज्वना

तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भृतामगत एव रक्षिणां

जहार शक्रः किल गुढविग्रहः-॥ ३६ ॥

तत इति । ततः परम् एकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिल्लीपेन पुनः पुनः अपि मखाय मखं कर्तुम् । क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तम् अनर्गलम् अप्रतिबन्धम् अव्याहतस्यै रगतिम् इत्यर्थः “अपय्यावर्त्तयन्तोऽखमनुचरन्तीति” आपस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनुः

triumphantly home and sacrificed to the gods in the presence of the whole assembly of conquered Rajas ; and the Asvamedha would be brought to a close by a grand feast, at which the roasted flesh of the horse would be regarded as the imperial dish. The sacrifice of a horse was undoubtedly invested with a religious significance and associated with the worship of the sun, but subsequently it was connected with the worship of Indra, as is described in both the Ramayana and Mahabharata. The main idea of the Asvamedha, that it was undertaken to settle questions of supremacy, has been virtually set aside in favour of the later Brahmanical notion, that it was a sacrifice for the atonement of sin and the acquisition of religious merits, as is mentioned in the Mahabharata, or for the attainment of some worldly good, i. e. birth of a son, as is said in the Ramayana. This sacrifice is one of the most ancient rites of primeval India. It is described by two of the hymns of the Rigveda. In the Yajurveda the sacrifice was performed without any slaughter, the animal being tied to the post whilst the invocations were being chanted and then let loose without injury. A legend is preserved in the Mahabharata of a similar bloodless Asvamedha having been performed by the sage Vrihaspati. See Wheeler's History of India vol. I. Ch. XVI.

अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनः

वभूव भावेषु दिलीपेनन्दनः ॥ ४१ ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षगातनं (१)

॥ ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।

पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं

हरन्तसश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

शतैस्समक्षणामनिमेषवृत्तिभिः (२)

हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

पुण्येन तस्याः नन्दिन्याः यत् अङ्गं तस्य निखन्दः द्रवः एव
जलं मूषम् इत्यर्थः तेन लीचने प्रसृज्य शोधयित्वा अतिन्द्रियेण
इन्द्रियाणि अतिक्रान्तिषु । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति
समासः, द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवन्निष्पत्ताप्रति-
पेधात् विशेषनिघ्नत्वम् । भावेषु वसुषु अपि उपपन्नदर्शनः
सम्पन्नसाक्षात्कारशक्तिः वभूव ॥ ४१ ॥

स इति । नरदेवसम्भवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्ध-
चापलं निवारितौहत्यं, रथस्य रश्मिभिः प्रपद्ये । “किरणप्रपद्ये
रश्मी” इत्यमरः । संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां
गातनं छेदकं देवम् इन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥ ४२ ॥
शतैरिति । रघुः तम् अङ्गहर्तारम् अनिमेषवृत्तिभिः

(१) शतवतीति शततः, शोधयतीत्यङ्गात् कर्त्तरि प्रत्ययः ।

(२) इमे, दशवृत्तेः इन्द्रस्य सुवप्राप्तनादिसर्गः । अनिमेषवृत्तित्वं हि देवानां
आभारिण्यम् ।

अवीचदेन गगनसृशा रघुः ॥ ४३ ॥

स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥ ४३ ॥

मखांगभाजां प्रथमो मनीषिभिः ॥ ४४ ॥

त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ॥ ४५ ॥

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः ॥ ४६ ॥

क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४७ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखादिषः ॥ ४८ ॥

त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥ ४९ ॥

निमेषव्यापारशून्यैः अक्ष्यां शतैः, हरिभिः हरिद्वयैः । “हरि-
र्वाचवदाख्यातः हरित्कपिलवर्णयोः” इति विश्वः । वाजिभिः
शंखैश्च, हरिम् इन्द्रं विदित्वा । “हरिवीताकचन्द्रेन्द्रयमीपेन्द्र-
मरीचिषु” इति विश्वः । एतम् इन्द्रं गगनसृशा व्योमव्यापिना
धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिना एव निवर्त्तयन्” इव
अवीचत् ॥ ४३ ॥

मखेति । हे देवेन्द्र मनीषिभिः (पण्डितैः) त्वम् एव मखांग-
भाजां यज्ञभागभुजां (दिवानां) प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे,
तथापि अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रिया-
विघाताय क्रतुविघाताय क्रियां विहन्तुम् इत्यर्थः । “तुमर्षाच्च
भाववचनात्” इति चतुर्थी । कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४७ ॥

त्रिलोकेति । अयाणां लोकानां नायः त्रिलोकनाथः ।
तद्विज्ञानादित्यादिना उत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन

स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणा
 त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥
 तदहमग्रे मघवन् महाक्रतोः ॥ ४६ ॥
 अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तमर्हसि ।
 पयः (१) श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः ॥
 ॥ मलीमसामोददते, न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥
 इति प्रगल्भं (२) रघुणा समीरितं
 वचो निशम्याधिपतिर्दिवीकसाम् ।

दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विपः क्रतुविघातका-
 सदा नियम्याः (२) ननु शिष्याः खलु । स त्व धर्मचारिणा कर्मसु
 क्रतुषु स्वयम् अन्तरायः विघ्नः भवसि चेत्, विधिः अनुष्ठान
 च्युतः च्युतः लोके सत्कर्म कथैवास्ममियात् इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 तदिति । हे मघवन् तत् तस्मात् कारणात् महाक्रतो
 अश्वमेधस्य अथ श्रेष्ठम् अह्न साधनम् असुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं
 प्रतिदातुम् अर्हसि । तथाहि श्रुतेः पयः दर्शयितार सन्मार्गं
 प्रदर्शकाः ईश्वराः महान्तः मलीमसां मलिनां पद्धति मार्गं न
 मोददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गं नावसम्बन्ति इत्यर्थः । “मलीम-
 सन्तु मलिन कचरं मलदूषितम्” इत्यमरः ॥ ४६ ॥
 इतीति । इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचः निशम्य

- (1) पदमस्तु श्रुतेरित्यत्र च्युतेरिति पठति, च्युते निशम्यकस मार्गस्य इति व्यापकं च ।
 (२) प्रपञ्च सातव्यरहितम् ।
 (३) साधनीया इति वाच्यम् ॥ ॥

निवर्त्तयामास रथं सविस्मयः ॥ ४६ ॥

॥ प्रवक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

यदात्थ राजन्यकुमारं तत् तथा

यशस्तु रथां परतो यशोधनैः ॥ ४८ ॥

जगत्प्रकाशं तदशेषमिजायां

भवद्गुरुलङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हरियथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः

महेश्वरस्वाम्भक एव नापरः (१) ।

आकर्ष्य दिवोकसः स्वर्गोकसः । "दिवं स्वर्गं उत्तरिचे च" इति

विश्वः । तिषाम् । अधिपतिः । देवेन्द्रः । रघुप्रभावात् सविस्मयः । सन्

रथं निवर्त्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रवक्रमे च ॥ ४७ ॥

राजन्यकुमारः । चतुर्यकुमारः । "मूर्धाभि-

विक्तीः राजन्यः । वाहुजः । चतुर्योः । विराट्" । इत्यमरः । यत्

वाक्यम् । आत्थ ब्रवीषि । ब्रुवः । पञ्चानामित्यादिना आहादेशः ।

तत् तथा सत्त्वं, किन्तु यशोधनैः अस्मादृश्यैः परतः शत्रुतः यशः

रक्ष्यम् । ततः किमत आह । भवद्गुरुः स्वत्पिता जगत्प्रकाशं

लोकप्रसिद्धम् अशेषं सर्वं मम तत् ययः इष्यया यागेन लङ्घ-

यितुं तिरस्कृतुम् उद्यतः उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

किं तत् ययः इत्याह, हरिरिति । पुरुषेषु उत्तमः इति

(1) Compare:—"चविमादिगुणीषेतमस्यटपुरुषानरं शब्दमीश्वर इत्युच्येः सार्धं चन्द्रं विपरिर्त्तयः" । कुमारसंभवम् । Canto 6.

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं (१) ॥

द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४६ ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणाः (२)

पितुस्तु दीयस्य मयापहारितः ।

सप्तमीसमासः, “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्म-
धारये तु “सन्महत्परमोत्तमोक्कृष्टाः पूज्यमानैः” इत्युत्तमपुरुष
इति स्यात्, यथा हरिः विष्णुः एकः एव पुरुषोत्तमः स्मृतः, यथा
च वासुकः शिवः एव महेश्वरः स्मृतः, न अपरः, अपरः पुमान्
न । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः विदन्ति । “विदो लटो वा”
इति ऋजुसादेयः । नः अस्माकं हरिहरयोर्मम च इत्यर्थः, एषः
त्रितयः अपि शब्दः द्वितीयगामी न हि । द्वितीयप्रकरणे
गमिगम्यादीनामुपसंख्यानान्त् समासः ॥ ४६ ॥

अत इति । यतः अहम् एव शतक्रतुः अतः त्वदीयस्य पितुः

अयं शततमः अश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्ये न मया

(1) Western scholars render the epithet “शतक्रतु” into “pos-
sessed of one hundred (many) intellects” It is quite possible, that
post-vedic critics may have metaphorically interpreted it into
a performer of a hundred sacrifices.

(2) The sixty thousand sons of Sagara were very wicked
and obstructed the path of virtue and piety. Upon which, the
gods repaired to the Muni Kapila, who was a portion of Vishnu,
and implored him to deliver the world from the oppression of
Sagara's sons. At that period, Sagara commenced the sacrifice
of a horse, Kapila stole and carried off the animal into a chasm
in the earth. The sons of Sagara in quest of the horse dug

अलं प्रयत्नेन तवाव मा निधाः ।

पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं

पुनर्वभाषे तुरगस्य रचिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं (१) एष ते

न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

अपहारितः अपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् (२) । तत्र
अत्र अत्र प्रयत्नेन अलं, प्रयत्नो माकारि इत्यर्थः । निषेधस्य
निषेध-प्रति करणत्वात्, द्वितीया । सगरस्य राज्ञः सन्ततेः सन्तान-
नस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निषेहि । निपूर्वात्, धाङ्धातोः
लुङ्, न माङ्योग इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं विनाश-
मूलं भवेत् इति भावः ॥ ५० ॥

तत इति । ततः तुरगस्य रचिता रघुः प्रहस्य प्रहासं
कृत्वा अपभयः निर्भीकः सन् पुनः पुरन्दरं वभाषे । किमिति

downwards and came to Patala. They beheld the horse wandering
freely about, and the Rishi Kapila absorbed in meditation.
Then they rushed to kill him with uplifted weapons. The
Muni slowly raised his eyes and for an instant looked upon
them; and they were reduced to ashes by the sacred flame, that
darted from his person. See Wilson's Visnu Purana Vol III,
Page 300.

(१) "सगरस्तपदवो भ्रमामोन्निव दपः सर्गः निद्वयः" इति दिनकरः । "सर्गं"
इत्यत्र "सर्गः" इति पठति वल्लभः ।

(२) इधातोः स्वार्थे णिच्प्रत्ययाभावाच्च प्रेरणार्थे एव णिच् । भवेति प्रयोज्य-
कर्त्तरि द्वितीया इञ्जीरत्यतरम्यामिति विधानात् । तयोपात्त प्रयोजकत्वात् पदं यतो-
रपचरुपमत्त्वमित्यनुसन्धेयम् ।

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः ।
 करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ॥
 अतिष्ठदालीढ विशेषशोभिना (१)
 वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः (२) ॥ ५२ ॥

हे देवेन्द्र यदि शर्षः अश्वामोचनरूपः ते तव सर्गः निषयः ।
 “सर्गः स्वभावनिर्माचनिस्यद्युध्यायच्छट्टिषु” इत्यमरः । तर्हि
 शस्त्रं गृह्णाण, भवान्, रघुं माम् अनिर्जित्य, कृतमनेनेति कृती
 कृतकृत्यः न खलु । इष्टादिभ्यश्चेति इतिप्रत्ययः । रघुमित्यने-
 मात्मनो दुर्ज्ञयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स इति । स रघुः उन्मुखः सन् मघवन्तम् इन्द्रम् एवम्
 उक्त्वा शरासनं धार्य, सशरं करिष्यमाणः अलीढेन अलीढा-
 स्येन स्थानकभेदेन विशेषशोभिना अतिशयशोभिना, वपुःप्रक-
 र्षेण देहौघत्वेन विडम्बितेश्वरः अनुसृतपिनाकी सन् अतिष्ठत् ।
 अलीढलक्षणमाह यादवः, “स्थानानि धृत्विनां पञ्च तत्र
 वैशाखमस्त्रियाम् । वितस्तान्तरगी पादौ मण्डलं तीरणाकृति ।
 अन्वयं स्यात्, समपदम् अलीढन्तु ततोऽपतः । दक्षिणे वाम
 माकुञ्च प्रत्यालीढं विपर्ययः” इति ॥ ५२ ॥

(1) Compare :- “स दक्षिणापादनिविष्टमुष्टिं नदांसमाकुञ्चितस्यपादम्” ।
 कुमारसम्भरम् । Canto 3.

(२) विकल्पितः अदुक्तस्त्रिपुरदात्रीमुक्तः शक्युयेन स तादृशः इति दिग्बटः ।
 पञ्चमसु “पुरा द्विष भद्रवान् त्रिपुरदिधचया दिव्यमर्षं शतमालीढविशेषेण स्वांगधि
 र्शं, लङ्गुणोऽभ्यतिष्ठत्” इत्याह ।

रघोरवष्टम्भमयेन(१) पत्त्रिणा
 हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
 नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तं लाञ्छने
 धनुषामोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥
 दिलीपसूनोः स वृहद्भुजान्तरं
 प्रविश्या भीमासुरशोणितोचितः ।
 पपावनास्त्रादितपूर्वमाशुगः
 कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

रघोरिति । रघोः अवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । “अवष्टम्भः सुवर्षे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि” इति विश्वः । पत्त्रिणा वाणेन हृदि हृदये क्षतः विह्वः अत एव अमर्षणः असहनः क्रुद्धः इत्यर्थः, गोत्रभित् इन्द्रः अपि । “सम्भावनीये चौरैऽपि गोत्रः चौशीधरे मतः” इति विश्वः । नवाम्बुदानाम् अनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्त्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि दिव्ये धनुषि इत्यर्थः अमोघम् अमन्थ्यं सायकं वाणं समधत्त संहितवान् ॥ ५३ ॥

दिलीपेति । भीमानां भयहाराणाम् असुराणां शोणिते रुधिरे उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्तः आशुगः सायकः

(१) अवष्टम्भमयेन स्तम्भमयेन स्तम्भवत् इहता इति यावत् । अवष्टम्भमयेन काञ्चन-मयेनेति दिनकरमित्रादिसम्बन्धं व्याख्यातम् । “प्रथमं काञ्चनमयवाणप्रहारवर्षणं क्वचिसमयविरुद्धमिति श्लेषिदापयते, तन्मते अवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण” इति दिनकर-श्रीः । “अवष्टम्भमयेनोऽवष्टम्भमयः तेन रघोरभिमानमयेन पत्त्रिणा” इति वज्रम् ।

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः ।

सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ (१) ।

भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते

स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा(२)

शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।

दिलीपसूनोः रघोः बृहत् विशाल भुजान्तरं वक्षः प्रविश
अनास्वादितपूर्वं पूर्वम् अनास्वादितम् । सुसुपेति समास ।
मनुष्यशोणितं कुतूहलेन इव पपौ ॥ ५४ ॥

हरेरिति । कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रमः इव विक्रमः, यस्य
सः तद्योक्तः । “सप्तम्युपमानपूर्वस्य” इत्यादिना समासः । कुमार
रघुः अपि सुरद्विपस्य ऐरावतस्य आस्फालनेन (३) कर्कशा
अङ्गुलयः यस्य सः तद्धिन् शच्या. पत्रविशेषकै, अङ्किते शचीपत्र
विशेषकाङ्किते (४) हरेः इन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कित
सायक निचखान निखातवान् । निष्कण्ठकराज्ये तस्याय
महानभिभवः इति भावः ॥ ५५ ॥

जहारेति । अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण

(१) Compare “ऐरावतास्फालनकर्कमेन हस्तेन पश्यथ तद्व्रमिन्द्र” । कुमार
वधवम् । Canto 2

(२) शरणां कतिशावतार्यं पुङ्खेपु कङ्कपत्रवत् मयूरपत्राणि वध्यन्ते । यथा कुमा
“भानोरथीनिर्भरधीश्वराणां शीटा सुहृ कम्पितदेवदारु” । महाभारतविष्टवगे विष्टातेर
शब्दते भिन्नमिच्छाश्चिह्नं” इति ।

(३) आस्फालन माप्ताङ्गनायुताङ्गनम् ।

(४) शच्या कपीत्यादिव अङ्कितं यं पत्रविशेषका चन्दनादिभिर्वा विभिन्नपत्रवत्

चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः . . .

प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं (१)

गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।

वभूव युहं तुमुलं जयैपिणोः

अधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्त्रिभिः ॥ ५७ ॥

गक्रस्य इन्द्रस्य महायनिध्वजं महान्तम् अयनिरूपं ध्वजं जहार
विच्छिद च, स गक्रः सुरश्रियः प्रसह्य वलात्कृत्य केशानां व्यप-
रोपणात् अवतारणात् छेदनात् इव तस्मै रववे भृशम् अत्यर्थं
चुकोप तं हन्तुमियेष इत्यर्थः । क्रुषद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानात्
चतुर्थी ॥ ५६ ॥

तयोरिति । जयैपिणोः अन्योन्यजयकाङ्क्षिणोः तयोः
इन्द्ररथोः गरुत्मन्तः पञ्चवक्तः । “गरुत्पञ्चच्छदाः पत्रम्”
इत्यमरः । आशीविषाः आशियपि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशी-
विषाः सर्पाः । पृथोदरादित्वात् साधु । “स्त्री त्वाशीर्हिता-
गंसाहिदंष्ट्रयोः” इत्यमरः (“आशीरुरगदंष्ट्रायाम्” इति वा)

तेः ऋदिते चिह्निते । पन्तुः करतले कपोलं विनश्य मयानायाः मयाः सुतरानेव इन्द्रस्य
रथोपनिवेशादितद्वरत्नम् इति बोद्धव्यम् ।

(1) According to some, the Siddhas inhabit, together with the Munis, the Bhuvanloka or middle region, between the earth and the sun. According to the Visnupurana, eighty-eight thousand of them occupy the region of the sky, north of the sun and south of the seven Rishis. They are regarded as immortal, but only in the sense of living to the end of a Kalpa. See Wilson's. V. P.

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रहृष्टिभिः ।
 तमाश्रयं दुष्यसहस्य तेजसः ।
 शशाक निर्वापयितुं न वासवः ।
 स्वतश्च्युतं वक्रिमिवाङ्गिरम्बुदः ॥ ५८ ॥
 ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
 प्रमथमानार्णवधीरनादिनीम् ।
 रघुः शशाङ्काङ्गमुखेन पत्रिणा
 शरासनजग्रामलुनाद्विड्डीजसः ॥ ५९ ॥

ते इव भीमदर्शनाः सपत्नाः सर्पाः इव द्रष्टृणां भयावहाः इत्यर्थः ।
 तैः अर्णवमुखैः जङ्घमुखैश्च धन्विनीरुपर्यधोदेशावस्थितत्वात् इति
 भावः । पत्रिभिः वाणैः उपान्तस्थिताः तटस्थाः सिद्धाः देवाः
 इन्द्रस्य, सैनिकाश्च रघोः, यस्मिन् तत् तथोक्तं तुमुलं सद्गुलं युद्धं
 बभूव ॥ ५७ ॥

अतीति । वासवः अतिप्रबन्धेन अतिसातत्वेन (नैरन्तर्येण)
 प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिः अस्त्रहृष्टिभिः दुष्यसहस्य, दुःखेन प्रसङ्गते
 इति दुष्यसहं तस्य दुःखेनाप्यसहस्य इत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्य
 आश्रयं तं रघुम् अम्बुदः अङ्गिः स्वतः च्युतं निर्गतं वक्रिम् (१) इव
 निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपालात्मकसिद्धांश
 सम्भवत्वात् इति भावः ॥ ५८ ॥

तत इति । ततः रघुः हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिवन्धे

(१) स्वतः च्युतं वक्रिं भेषान् पतितं अणिं वेद्युताप्रमित्यर्थः ।

स चापनुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः

प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।

महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं(१)

स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे(२) ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः

पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।

प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णवः इव धीरं गभीरं
नदतीति तां तथोक्तां, वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकम् औजः
यस्य स तस्य विद्विषः इन्द्रस्य । पृथोदरादित्वात् साधु ।
शरासनज्यां धनुर्मौर्वीं शशाङ्कस्य अर्धः खण्डः(३) इव सुखं
फलं(४) यस्य तेन पत्रिणा अलुनात् अच्छिनत् ॥ ५८ ॥

स इति । विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रः चापम् उत्सृज्य
प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति
महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यप-
रोपणे पक्षच्छेदे उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलम् अस्त्रं यज्वायुधम्
आददे जग्राह ॥ ६० ॥

रघुरिति । रघुः तेन वक्षेण भृशम् अत्यर्थं वक्षसि

(१) Compare:—“कुर्वेऽपि पक्षच्छिदि हवयवी अवेदनात् कुलिशपतानाम्” ।
कुमारसम्भवम् । १ सर्गः ।

(२) स्फुरत् कथमानं दौष्टमानं वा प्रभामण्डलं यस्य तत् तथोक्तम् ।

(३) अर्धं नपुंसकमिति विधानात् समान्प्रवाचिते तस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अतः
उक्तं शशाङ्कस्य अर्धः खण्ड इति ।

(४) “फला” इति भाषा ।

निमेषमात्राद्वधूय दह्यायां
 संहोत्वितः सैनिकहर्षनिस्त्रनैः ॥ ६१ ॥
 तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
 विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
 तुतोपः वीर्यातिशयेन वृत्रहा (१)
 पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

ताडितः सन् सैनिकानाम् अशुभिः सह भूमौ पपात, तस्मिन्
 पतिते ते शरदुः इत्यर्थः, निमेषमात्रात् तद्व्यायां दुःखम्
 अवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां ये हर्षेण निस्त्रनाः स्त्रिडाः
 तैः सह उल्लिख्य, तस्मिन् उल्लिख्ये हर्षात् सिंहनादांशुः
 इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापीति । तथापि वक्ष्यतेऽपि शस्त्राणाम् आयुधानां
 व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः
 स्थितवतः अस्य रघोः वीर्यातिशयेन वृत्रं हतवान्-इति वृत्रहा ।
 “ब्रह्मभूषणवृत्रेषु क्षिप्” । तुतोपः । स्वयं वीर एव वीरं जानाति
 इति भावः । कथं शत्रोः सन्तोपः अत आह, गुणैः सर्वत्र शत्रु-
 मित्रोदान्नीनेषु पदं अग्निः निधीयते गुणैः सर्वत्र संक्रम्यते
 इत्यर्थः । गुणाः शत्रून्प्यावर्जयन्ति इति भावः ॥ ६२ ॥

(१) वृत्र means destroyer of the great demon Vritra. In
 vedic hymns, the word वृत्र means enemies in general, as in the
 hymns ; “वृत्रं वयं महाधन इन्द्रमर्षे इवामहे । युजं इवेषु वज्रिणम्” । Ri. 1.
 7. 5. and again in, “विश्वामिह सचमं सुतमिन्द्रो महाय गच्छति । इवहां धीम
 पोतये” । Ri. 1. 16. 8. It is therefore evident, that instead of
 “Vritra” the proper name of a great enemy passing for a voca-

असङ्गमद्रिष्वपि(१) सारवत्तया
 न मे त्वदन्येन विसीढमायुधम् ।
 अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
 किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥
 ततो निपङ्गादसमयमुद्धृतं
 सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

असङ्गमिति ! सारवत्तया अद्रिषु अपि असङ्गम् अप्रति-
 बन्धं मे आयुधं बन्धं त्वदन्येन न विसीढम् अतः मांप्रीतं सन्तु-
 ष्टम् अवेहि, तुरङ्गमात् ऋते तुरङ्गं बन्धं यित्वा । “अन्यारादित-
 रत्ते” इति पञ्चमी । किम् इच्छसि इति स्फुटं वासवः आह ।
 तुरङ्गमात् अन्यददेयं नास्ति इति भावः ॥ ६३ ॥

तत इति । ततः निपङ्गात् तूष्णीरात् असमयं यथा तथा
 उद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभिः रञ्जिताः अङ्गुलयः येन तम् इयुं प्रति-

ble signifying a foe, as stated by Dr. Banerjee, the reverse has
 been the true process. Western scholars suppose, that Vritra is
 the name of the cloud that conceals the cows of heaven (rain-
 waters) within its caves, for killing whom by his thunderbolt
 and for the consequent liberation of the cows, Indra is so often
 praised in the hymns. Translation of Ri. 1. 7. 5 and 6. 8.
 “Indra we invoke for great wealth, Indra too for small wealth,
 who is our ally and the wielder of the thunderbolt against our
 enemies.” “To this liberation well offered in every way, Indra
 the slayer of Vritra or enemies goes for hilarity for drinking the
 soma”

(1) Dinakara reads असङ्गम् for असङ्गम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निपुं
 प्रियंवदः (१) प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥
 अमोच्यमश्रुं यदि मन्यसे प्रभो
 तंतः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
 अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः
 क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥
 यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतः
 त्रिलोचनैकांशतया (२) दुरासदः ।

संहरन् निवर्त्तयन्, नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधात् इति
 भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । “प्रियवशे वदः खच्” इति
 खच्प्रत्ययः, अरुद्धिपेत्यादिना सुमागमः । नरेन्द्रसूनुः रघुः
 सुरेश्वरं प्रत्यवदत्, न तु प्राहरत् इति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमिति । हे प्रभो इन्द्र अश्रुम् अमोच्यं मन्यसे यदि
 ततः तर्हि अजस्रदीक्षायां प्रयतः सः मद्गुरुः मम पिता
 विधिना एव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोः यत् फलं तेन फलेन
 अशेषेण कर्तृत्वेन युज्यतां युक्तः अस्तु । अश्रुमेधफललाभे किम-
 श्रुमेधेन इति भावः ॥ ६५ ॥

यथेति । सदोगतः सदोऽगृहं गतः त्रिलोचनस्य इश्वरस्य

(1) Another reading is प्रियवदम् which refers to सुरेश्वरम् ।

(२) दौषित्यात् त्रिलोचनस्यैकांशत्वेन दुरधिगमः इति दितकारः । वृत्तान्तम्
 “वृत्तान्तं त्वत् यजमानस्यैकांशत्वात् दुरधिगमः दुराकलनीयः । ‘दौषितं तत्र
 इति’ इति आगमः” इति आह ।

तत्रैव सन्देशहराद्विगाम्प्रतिः

शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः

यथागतं (१) मातलिसारयिर्ययौ ।

नृपस्य नातिप्रमनाः सदोष्टहं (२)

सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रवोषितः

प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

एकांगतया अद्यानाम् अन्यतममूर्त्तित्वात्, दुरासदः अस्माहृगैः
दुष्प्राप्यः विगाम्प्रतिः यथा इमं वृत्तान्तं तव सन्देशहरात्
वार्त्ताहरात् एव शृणोति च, हे लोकेश इन्द्र तवा विधीय-
ताम् ॥ ६६ ॥

तथेति । मातलिसारयिः इन्द्रः रघोः सम्बन्धिनं कामं
मनोरथं तथेति तथानु इति प्रतिशुश्रुवान् प्रतिश्रुतवान् ।
“भाषायां सदवसश्रुयः” इति कसुप्रत्ययः । यथागतं ययौ सुद-
क्षिणासूनुरः रघुः अपि नातिप्रमनाः विजयलामेऽप्यखनायासातीव
तुष्टः सन् । नअर्थस्य नगच्छस्य सुप्सुपेति समासः । नृपस्य
सदोष्टहं प्रति न्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥

तमिति । हरेः इन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रवो-

(1) “यथागतं य य एव” इति दिक्वटः । “यं भाषे वादयतेनेव
यत इत्यर्थः” इति वज्रः ।

(१) “सदोष्टहं दोषमश्रुयति” दिक्वटः ; “वज्रमश्रुयति” वज्रः ।

परामृशन् हर्षजङ्घेन(१) पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

इति चितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये

ततान सोपानपरम्पराभिव ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्याहृतात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

धितः ज्ञापितः वृत्तान्तम् इति शेषः, प्रजेश्वरः दिल्लीपः हर्ष
जङ्घेन हर्षशिखिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितं तस्य रघोः इ
तदीयम् अङ्गं शरीरं परामृशन्(२) सन् तं रघुम् अभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥

इतीति । महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः चितीशः इति
अनेन प्रकारेण । “इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु” इत्य-
नरः । महाक्रतूनाम् अश्वमेधानां नवभिः अधिकां नवतिम्
एकोनयतम् आयुषः क्षये सति दिवं स्वर्गम् समारुरुक्षुः आरीडु-
मिच्छुः सोपानानां परम्परां पङ्क्तिं इव ततान ॥ ६९ ॥

अथेति । अथ विषयेभ्यः व्याहृतात्मा निवृत्तचित्तः स
दिल्लीपः यथाविधि यथाशान्तं यूने सूनवे नृपतिककुदं राज-
विहम् । “ककुदत् ककुदं श्रेष्ठे ह्यपान्नि राजलक्ष्मि” इति

(१) हर्षजङ्घेन हर्षजङ्घात् सकथ्येन इति दिनकरः । “हर्षमङ्गदत्त्वात् शिखिरेण”
श्लेषार्थः काशीदासः । हर्षशिखिरेवेति टीकाहारापारम् नास्मिन् रीचये ।

(२) परामृशन् आदर्शं नृशम् ।

मुनिवनंतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिच्छाकूषामिदं हि कुलव्रतम् ॥७०॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रघुराजाभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ।

विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षि-
ण्या सह मुनिवनतरोः छायां शिश्रिये श्रितवान् वानप्रस्थायमं
स्वीकृतवान् इत्यर्थः । तथाहि गलितवयसां वृद्धानाम् इच्छाकू-
षाम् इच्छाकोर्गोवापत्यानाम् । “तंद्राजसंज्ञकत्वादणो लुक्” ।
इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन संपत्नीकवान-
प्रस्थायमपघ्न उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः “सुतविन्यस्तपत्नीकः
तया वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सीपा-
सनो व्रजेत्” ॥ इति हरिणीवृत्तमेतत् ॥ ७० ॥

इति श्रीमहाभारतपाश्चाय-शीलाचलमन्त्रिनाथ-स्फिरिविद्वितायां
रघुवंशटीकायां सङ्घीपनी समाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

स राज्ञं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्वैव(१) हुताशनः ॥१॥

शारदा शारदाभोज-वदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

स इति । स रघुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म
प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राय
दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुता-
शनः अग्निः इव अधिकं बभौ । “सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते ।
आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निमनुमविशति । अग्निं वा आदित्यः
सायं प्रविशति” इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥ १ ॥

(१) सविता सप्तभावानां प्रसविता । मूलेसुनु ।

The sun is said to be the producer of things, because by giving sensibility to sleeping creatures and rescuing the world from the night's darkness, he is considered poetically, as if calling the world into existence. The following hymn is to that effect “वेदं लक्ष्मणेदेवे पित्री मर्यां अपेससे । सप्तसन्निपायदाः” Translate: “O Mortals! the same Indra in the form of the sun creating sensibility for the insensible (that is awaking me from sleep) and form for the formless (that is manifesting the forms which in the dark of the night had got a chaotic appearance), has issued with blazing rays.” Ri 1. 6. 3. see Dr K. B. Banerjee's Edition page 20.

दिलीपानन्तरं राज्ञी तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

पुरुहूतध्वजस्यैव(१) तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः(२) ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥३॥

दिलीपेति । दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितम् अवस्थितं तं रघुं निशम्य आकर्ष्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य सञ्जातः प्रधूमितः अग्निः सन्तापाग्निः उत्थितः इव प्रञ्जलितः इव, पूर्वोभ्योऽधिकसन्तापोऽभूत् इत्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि ॥ नियमनस्याग्नावुपचारोत्र समानकर्तृकत्वे विरोधः इति ॥ २ ॥

पुरुहूतेति । पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्हृद्ध्यर्थं पूजयते इत्युक्तं भविष्योत्तरे, “एवं यः कुरुते यात्राम्

(१) राज्ञः नवाभ्युत्थानं राजारोह्यादि— । “अभिषिक्तो हि राजा वज्रद्वारद्वयं पुरं प्रदक्षिष्योर्ध्वदिग्वाद्यात्” इति वज्रमः । पुरुहूतध्वजस्य इन्द्रमण्डोक्तवस्य । “मन्त्राकारं बहुसम्भं पुरदारे प्रतिष्ठितम् । पौराः कुर्वन्ति शरदि पुरुहूतमण्डोक्तवम्” इति तेनेव उद्धृतम् ।

This festival used to be celebrated in honor of Indra, the god of rain, at the gathering of corn. It was called पुरुहूतध्वज, because the four-pillared edifice erected on the occasion was in the form of the rainbow. This custom, which is no longer observed here, resembled that prevailing in England at the feast of harvest-home. No public worship is offered to Indra at present ; and the only festival in the Hindu Calendar, the Sakradvajothana, the erection of a flag in honor of Sakra—should be held on the twelfth or thirteenth of Bhadra. The Sakradvajothana is, also, a rite to be performed by kings and princes.

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना (१) ।
तेन सिंहासनं पितृमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

छायामण्डललक्ष्मिणा तंमदृशा किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपवेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् (२) ॥ ५ ॥

इन्द्रकेतोर्युधिष्ठिरः । यज्ञिन्यः कामवर्षी स्यात् तस्य राज्ञे न
संग्रयः ॥" इति । "चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् ।

आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोके सुखावहम्" ॥ पुरुहूतध्वजस्य

इव तस्य रघोः नवम् अभ्युत्थानम् अभ्युन्नतिम् अभ्युदयश्च पश्य-

न्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उत् ऊर्ध्वं प्रस्थिताः उन्नसिताश्च

नयनपङ्क्तयः यासां ताः सप्रजाः ससन्तानाः प्रजाः जनाः ।

"प्रजा स्यात् सन्ततो जने" इत्युभयवाच्यमरः । ननन्दुः ॥ ३ ॥

सममिति । द्विरदः इव द्विरदृश गच्छतीति द्विरदगामिना ।

"कस्यैपमाने" इति "सुप्यजातो" इति च णिनिः । तेन रघुणा

समं युगपत् एव द्वयं समाक्रान्तम् अधिष्ठितम् । किं तत् द्वयम्

पितुरागतं पित्रम् । "पितुर्यत्" इति यत्प्रयः । सिंहासनम्

अखिलम् परेः मण्डलं राष्ट्रञ्च ॥ ४ ॥

सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह, छायेति ।

अथ रघोस्त्रीजीविशेषेण स्वयं सधिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं

कृतमित्युच्यते । पद्मा लक्ष्मीः । "लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा

(१) द्विरदेन गन्तुं शीघ्रं यद्य तं । अभिविक्तो रूपः इक्षितमाह्वयं समतीति

इहापार इति दिनकरः ।

"लक्ष्मीर्दं पद्मपिण्डं लक्ष्म्यं यथाज्ञं शिखी इत्यात्मः" इति दिनकरः ।

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्द्यु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थाभिः उपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

कमला श्रीर्हरिप्रिया” इत्यमरः । स्वयम् अदृश्या किल, किलेति सम्भावनायाम्, सती, छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेन अनातपज्ञानं लक्ष्यते । “छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः” इत्युभयवाच्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेव आतपत्रं तेन करणभूतेन साम्राज्ये साम्राज्यकर्म्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम् अभिषिक्तं तं भजे । अन्यथा कथमेतादृशौ कान्तिसम्पत्तिः इति भावः ॥ ५ ॥

सम्प्रति सरस्वतीसाविध्यमाह, परिकल्पितेति । सरस्वती च काले काले सर्वेषु अपि योग्यकालेषु । नित्यवीक्षयोरिति वीक्षयां द्विवचनम् । वन्द्यु परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् अर्थाभिः अर्थात् अनपेताभिः । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत” इति यत्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे देवताबुद्ध्या पूजितवती इत्यर्थः । देवतात्वञ्च विष्णुः पृथिवीपतिरिति वा लोकपालात्मकत्वाद्देवतुमन्वयम् । एवञ्च सति उपादेवपूजा-सङ्घतिकरण-मित्रकरण-परिधिष्विति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥ ६ ॥

मन्विति । यसुन्वरा मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः मान्यैः पूजैः राजभिर्भुक्ता यद्यपि भुक्तेव इत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । “अप्यर्थे

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुध्वरा ॥ ७ ॥

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आद्रे नातिशीतोष्णः नभस्वानिव दक्षिणः ॥८॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

यदि वार्यं स्यात्” इति केशवः । तथापि तस्मिन् रात्रि अन्यः पूर्वः यस्याः सा अन्यपूर्वा, अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तैव आसीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवती इत्यर्थः ॥७॥

अत्र कारणमाह, स हीति । हि यस्मात् कारणात् स रघुः युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मनः आद्रे जहार । क इव अतिशीतः अत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नन्नर्यस्य नशब्दस्य सुप्सपेति समासः । दक्षिणः दक्षिणदिग्भवः नभस्वान् वायुः इव मलयानिल इव इत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः, “उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्मात् युक्तदण्डः प्रशस्यते” ॥ इति ॥८॥

मन्देति । तेन रघुणा प्रजाः गुरौ दिलीपविषये, सहकारः पतिर्भारभः धृतः । “आम्रयसूतो रसालोऽसौ सहकारीऽतिर्भारभः” इत्यमरः । तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदये इव, ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठाः अस्पोष्णकाः कृताः । गुणोत्तरव उक्तो विषयः पूर्व विष्णारयति इति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्विर्नवे रात्रि सदसञ्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत् पक्षः तस्मिन् नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानाम् उत्कर्षं पुपुर्गुणाः(१) ।

नवे तस्मिन् महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥११॥

नयेति । नयविद्विः नीतिशास्त्रज्ञैः नवे तस्मिन् रात्रि विषये तमधिकृत्य इत्यर्थः, सत् धर्मयुद्धादिकम्, असत् कूटयुद्धादिकञ्च उपदर्शितम् । तस्मिन् रात्रि पूर्वः पक्षः एवं अभवत् संक्रान्तः इत्यर्थः, उत्तरः पक्षः न अभवत् न संक्रान्तः इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत्, तदुद्गायनन्तु ज्ञानार्थमेव इत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । “पक्षः पार्श्वं गरुत्साध्यसहाय-बलभित्तिषु” इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामिति । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानाम् अपि गुणाः गन्धादयः उत्कर्षम् अतिशयं पुपुर्गुः । अत्रोपेक्षते, तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवम्

(१) चित्यप्तेजोमरुतीमलक्षणां पञ्चभूतानि । तत्र चित्ती उपरसगन्धस्पर्शशब्दाः पृथक् पृथक् गुणाः सन्ति ; जले उपरसस्पर्शशब्दाः खलांसि, लेकसि रूपस्पर्शशब्दाश्चयः, वापी शी श्पर्शशब्दी ; आकाशे च एकः शब्द एव विद्यते । तथाहि “पृथ्वी पञ्चगुणा तीर्थं चतुर्गुणमयानवः । विगुणो दिगुणो वायुर्विन्दैकगुणं भवेत्” इति ब्रह्मसंहिता उद्धृतम् । तथाच लिङ्गपुराणे—“आकाशं शब्दमात्रं यत् तत् स्पर्शमात्रमाविशत् । दिगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शान्तरात् । रूपं तदेवाविशता शब्दस्पर्शगुणात्तुभी । दिगुणश्च ततस्त्वपिः च शब्दस्पर्शरूपमात्रं । शब्दस्पर्शरूपमात्रं रसमात्रं समाविशत् । तथाचतुर्गुणां वापी विन्दो वायु रसाग्निश्च । शब्दस्पर्शश्च रूपश्च रसश्च कन्धमाविशत् । सङ्गता कन्धमात्रे च आविशन्ती महीमिमाम् । तस्मात् पञ्चगुणा भूमिः स्रुतभूतेषु शसते । शान्ता धीराश्च मृदाश्च विद्येवासेन ते च्युताः ।

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
 कामं, कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
 चक्षुष्मत्ता(१) तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
 लब्धप्रशमनस्वस्थम् अथैनं समुपस्थिता ।

इव अभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्व-
 मिवाभवत् इति भावः ॥ ११ ॥

यथेति । यथा चन्दयति आह्लादयतीति चन्द्रः इन्द्रुः । चदि-
 धातेरौणादिको रमत्ययः । प्रह्लादनात् आह्लादकरणात्
 अन्वर्थः अनुगतार्थनामकः अभूत्, यथा च तपतीति तपनः
 सूर्यः । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । प्रतापात् सन्तापजननात्
 अन्वर्थः, तथा एव स राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः सार्थक-
 राजशब्दः अभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीर्घार्थात् कनिन्-
 प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेः, तथापि धातुनामनेकार्थत्वाद् रञ्जनाद् राजे-
 त्युक्तं कविना ॥ १२ ॥

काममिति । विशाले तस्य रघोः लोचने कामं कर्णान्तयोः
 विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते चक्षुष्मत्ता तु चक्षुःफलं तु इत्यर्थः सूक्ष्मात्
 कार्यार्थान् कर्त्तव्यार्थान् दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थ-
 दर्शिना शास्त्रेण एव । शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिनाम् इति भावः ॥ १३ ॥

लभ्येति । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनाम्

(1) Compare "चनेकवर्षदृष्टेदि, परीवार्येण दर्शकम् । चर्म्मस्य लोचने
 चर्म्मस्य लोचने एव च ।"

पार्थिवश्रीर्हितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

निर्हृष्टलघुभिर्मैघैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रः धनुर्जेवं रघुर्दधौ ।

प्रजार्यसाधने तौ हि पर्य्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

अनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्य समाहितचित्तम्
एनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विगेषणमेतत् ।
शरत्, द्वितीया पार्थिवश्रीः राजलक्ष्मीः इव, समुपस्थिता प्राप्ता ।
“रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु शक्तिस्तथा, योधानामपि
संग्रहोऽपि, तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गेषु दान-
वृत्तिकरणं, त्यागः समानेऽर्चनं कार्याखिव महीभुजां प्रथमंता-
न्येतानि रान्ये नवे ॥ १४ ॥

निर्हृष्टेति । निःशेषं दृष्टाः निर्हृष्टाः । कर्त्तृरि श्चः । अत
एव लघयः तैः मैघैः मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अत एव सुदुःसहः
तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः पौरुषम् आतपय । “प्रतापी
पौरुषातपी” इति यादवः । युगपत् दिशः व्यानशे व्याप ॥ १५ ॥

वार्षिकमिति । इन्द्रः वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तम्
इत्यर्थः । “वर्षाभ्यठक्” इति ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार रघुः जैत्रं
जयगौलम् । जैत्रयम्दात् लृष्णन्तात् प्रज्ञादिभ्यसेति स्तार्थे
अणुप्रत्ययः । धनुः दधौ, हि यस्मात् तौ इन्द्ररघू प्रजानाम्
अर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये पर्य्यायेण

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
 ऋतुर्विङ्म्वयामास न पुनः प्राप(१)तच्छ्रियम् ॥१७॥
 प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।
 तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः ॥१८॥
 हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु ।
 विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यथासामिव ॥ १९ ॥

उद्यते कान्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकान्मुकी । पाठान्तरे
 पर्यायेण उद्यमः विश्रमश्च ययोः तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः
 पर्यायकरणादक्लेशः इति भावः ॥ १६ ॥

पुण्डरीकेति । पुण्डरीकं सिताम्बोजम् एव आतपत्रं यस्य
 स तथोक्तः, विकसन्ति काशानि काशाख्यवृषकुसुमानि एव
 चामराणि यस्य स तथोक्तः, ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं
 काशनिभचामरं तं रघुं विङ्म्वयामास अनुचकार, तस्य रघोः
 श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप । “शोभासम्पत्तिपद्मासु सत्तौः
 श्रीरिव दृश्यते” इति शाश्वतः ॥ १७ ॥

प्रसादेति । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्मल-
 कान्तौ चन्द्रे च द्वयोः विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः अनुरागः
 समरसा समझादा तुल्यभोगा इति यावत् । “रसो मन्थे रसः
 स्वादे” इति विद्वांसः । आसीत् ॥ १८ ॥

हंमेति । हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु तारासु नक्षत्रेषु कुमु-

(१) न तु वाच्यपदद्वयेन प्रकृतशोभा लभ्यते इति व्यतिरेकी व्यथते ।

इक्षुच्छायनिपादिन्यः तस्य गोमुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

दानि सन्ति येषु कुमुदन्ति । “कुमुदान् कुमुदप्रायः” इत्यमरः ।
कुमुदनद्वेषेतसेभ्यो ङितुप् । तेषु कुमुदप्रायेषु, इत्यर्थः वारिषु
च तदीयानां रघुसम्बन्धिनां यगसां विभूतयः सम्पदः पर्यस्ताः
इव प्रसारिताः किम् इत्युच्ये च । अन्यथा कथनेषां धवलिमा
इति भावः ॥ १८ ॥

इक्षिति । इक्षुणां छाया इक्षुच्छायम् । छायावाहुल्य इति
नपुंसकत्वम् । तत्र निपणाः इक्षुच्छायनिपादिन्यः । स्त्रीलिङ्ग-
पाठे इक्षीः छाया इति विग्रहः, अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रस-
ङ्गात् । शालीन् गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः शस्यपा-
लिकाः स्त्रियः । कर्मस्थण्, “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् ।
गोमुः रक्षकस्य तस्य रघोः गुणेभ्यः उदयः यस्य तत् गुणोदयं
गुणोत्पन्नम् आकुमारं कुमारात् आरभ्य कथोद्घातः कथारभ्यः
यस्य तत् कुमारैरपि स्तूयमानम् इत्यर्थः यगः जगुः गायन्ति
स्य । अथवा कुमारस्य सतः रघोः याः कथाः इन्द्रविजयादयः
ततः आरभ्य आकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधी अव्ययीभावः ।
आकुमारकथम् उद्घातः यस्मिन् कर्मणि, गानक्रियाविशेषण-
मेतत् । “स्याद्भ्यादानमुद्घात आरभ्यः” इत्यमरः । आकुमार-
कथोद्घातमिति पाठे कुमारस्य सतः तस्य कथाभिः चरितैः उद्घातं
यत् यगः तत् यगः आरभ्य यगः जगुः इति ष्यास्त्वेषम् ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः (१) कुम्भयोनिर्महोजसः (२) ।

रघोरभिभवाशङ्कि चुचुभे द्विपतां मनः ॥ २१ ॥

मदोदयाः ककुद्मन्तः सरिंतां कूलमुद्रुजाः ।

लीलाखिलमनुप्रापुः महोच्चास्तस्य विक्रमम् (३) ॥ २२ ॥

प्रससादेति । महोजसः कुम्भयोनिः अगस्तास्य । “अगस्ताः कुम्भसम्भवः” इत्यमरः । उदयात् अम्भः प्रससाद् प्रसवः बभूव, महोजसः रघोः उदयात् अभिभवाशङ्कि द्विपतां मनः चुचुभे कालुष्यं प्राप । “अगस्त्योदये जलानि प्रसूदन्ति” इत्यागमः ॥ २१ ॥

मदेति । मदोदयाः मदोदताः ककुदेपामस्तीति ककुद्मन्तः महाककुदः इत्यर्थः । यंवादित्वात् मकारस्य वल्गुभावः । सरिंतां कूलानि उद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः । उदि कूले “रुजिवहोरिति” खशप्रत्ययः, “अरुद्धिषेत्यादिना” सुमागमः । महान्तः उच्चाः महोच्चाः । “अचतुरेत्यादिना” निपातनात् अकारान्तः । लीलाखिलं विलाससुभगं तस्य रघोः उल्हाहवतः वपुषतः परमश्रकस्य विक्रमं शौर्यम् अनुप्रापुः अनुचक्रुः ॥ २२ ॥

(१) आवष्भाद्रपदयोरेवरा षडक्षस्त्रीदयी भवति ।

(२) पुरा किल इच्छाकुपुषेण निमिराजेन प्रतिशप्ती वसिष्ठः काश्यपी निवासेषु चयीः शरीरं शिविम । ततयोर्व्यमोदर्शनात् चरितस्य तयोर्लोकसः कुम्भे पतन्त्यवस्तीः जनिष्येति पुराणवार्ता ।

(३) लीलाखिलं विलासमन्वयमिति वदन्तः । लीलयाम निरायासेन खेलं विशलरः रघोर्विक्रममनुगताः । उच्यते तु... विक्रमं गतिविशेषम् । रघुविक्रमोऽपि महोदयः अष्टाजनिष्ठं तदुक्तः, यात्रायाम् कर्त्तुरनादिपुराणमिषातेन सरिंतां कूलमेदं भूयतीति दिनचरः ।

प्रसवैः सप्तपर्शानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुसुबुः (१) ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पयश्चाशानकर्दमान् ।

यावायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

प्रसवैरिति । मदस्य इव गन्धः येषां तैः मदगन्धिभिः ।
 “उपमानाश्च” इति समासान्तः इकारः । सप्तपर्शानां हृच्चविशेषा-
 णाम् । “सप्तपर्शीं विगालत्वक् शारदी विपमच्छदः” इत्यमरः ।
 प्रसवैः पुष्यैः आहताः तस्य रघोः नागाः गजाः । “गजेऽपि
 नागमातङ्गौ” इत्यमरः । असूयया इव आहृतिनिमित्तया
 अर्देया इव सप्तधा एव प्रसुसुबुः मदं बहुषुः । प्रतिगजगन्धा-
 भिमानात् इति भावः । “करात् कटाभ्यां मेढ्राश्च नेत्राभ्याश्च
 मदसुतिः” इति पालकाव्ये । करात् नासारभ्याम्
 इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सरित इति । सरितः गाधाः सुप्रतराः कुर्वती पयः
 मार्गान् च आशानकर्दमान् शक्पङ्कान् कुर्वती । संयोगादे-
 रातो धातोर्यस्य इति श्यतेर्निष्ठातस्य नत्वन् । शरत् शरदतः
 तं रघुं शक्तेः उत्साहशक्तेः प्रथमं प्राक् यावायै दण्डयावायै (२)
 चोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्वयस्त्रिसम्पन्नस्य शरत्
 स्वयमुक्ताहमुत्पादयामास इत्यर्थः ॥ २४ ॥

(१) “हरदि मदबाधः” इति वङ्गभः ।

(२) दण्डयावा is a warlike expedition. See Williams' Dic.

तस्मै सम्यक् हुतो वज्रिः वाजिनीराजनाविधौ(१) ।
 प्रदक्षिणाच्चिर्व्याजेन हस्तेनैव जयं ददौ ॥ २५ ॥
 स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्वारयान्वितः ।
 षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

तस्मा इति । वाजिनाम् अखानां नीराजनाविधौ नीरा-
 जनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यक् विधिवत् हुतः होमसमिद्धः वज्रिः
 प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् अव्ययीभावः ।
 प्रदक्षिणं या अर्चिः ज्वाला तस्याः व्याजेन हस्तेन इव तस्मै जयं
 ददौ । उक्तमाह वयात्रायाम्, “इहः प्रदक्षिणगती हुतमुक् तृपस्य
 धार्त्रीं समुद्ररयनां वयगां करोति” इति । वाजियहणं गजा-
 दीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

स इति । गुप्तौ मूलं खनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गश्च
 येन सः गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्वः उदृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षित-
 पृष्ठदेशो वा अयान्वितः शुभदैवान्वितः । “अयः शुभावहो विधिः”
 इत्यमरः । स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । “मौलं-
 भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विपदाटविकं बलम्” इति कोपः । आदाय
 दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चञ्चल ॥ २६ ॥

(१) नीरस्य शान्तादकस्य राजना चेपीऽन, निःशेषेण राजनात् वा । पद्यनीरा-
 जनं कुर्यात् प्रथमं दीपमाहवा । द्वितीयं सोदकाक्षेण तृतीयं धीतपाससा । चूदा
 चक्रादिपदेषु चतुर्थं परिकीर्तितम् । पद्यमं प्रक्षिपातेन साटाङ्गेन यथाविधि । इति ।
 See Professor Tarkavachaspati's Dic.

अवाकिरन् वयोवृद्धाः तं लाजैः पौरयोपितः ।

पृपतैर्मन्दरोद्भूतैः क्षीरोर्भय इवाच्युतम्(१) ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुलाः प्राचीनवर्हिपा(२) ।

अहिताननिलोद्भूतैः तर्ज्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

अवाकिरन्निति । वयोवृद्धाः पौरयोपितः तं रघुं प्रयातं लाजैः आचारलाजैः, मन्दरोद्भूतैः पृपतैः विन्दुभिः क्षीरोर्भयः क्षीरसमुद्रोर्भयः अच्युतं विष्णुम् इव अवाकिरन् पर्यन्तिपन् ॥ २७ ॥

स इति । प्राचीनवर्हिर्नाम कश्चिन्महाराजः इति केचित् । प्राचीनवर्हिः इन्द्रः । “पर्वन्त्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनवर्हिस्तया” इति इन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः स रघुः अनिलेन अनुकूलवातेन उद्भूतैः केतुभिः ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्ज्जयन् इव भर्त्सयन् इव । तर्ज्जिभ्योऽनुदात्तेऽपि च चिह्नोऽङ्कितकरणेनानुदात्तेऽत्रिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात् परस्मैपदमिति यामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥ २८ ॥

(१) समुद्रमग्नहावे मन्दराधिष्ठितमित्यर्थः ।

“In the midst of the milky sea, Hari himself in the form of a tortoise, served as a pivot for the mountain (Mandara) as it was whirled around. The holder of the mace and discus was present, in other forms amongst the gods and demons, assisted to drag the monarch of the serpent race; and in another vast body, he sat upon the summit of the mountain. With one portion of his energy, unseen by gods or demons, he sustained the serpent king, and, with another infused vigour into the gods.” See Wilson's V. P.

(२) अश्विनो मरुत्पते इन्द्रोऽसिः सनातनः । प्राचीनवर्हिर्भगवान् । इति महाभारते । “प्राचीनाराः कुशास्य इन्द्रोऽसिः (उदभगवः) प्राचीनवर्हिर्भगवान्

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः गजैश्च घनसन्निभैः ।
 भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥२९॥
 प्रतापोऽग्रे(१) ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
 ययौ पश्चाद्द्रयादीति चतुस्कन्धेव सा चमूः ॥३०॥
 मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

रजोभिरिति । किं कुर्वन् स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घन-
 सन्निभैः वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च भेद्यतुल्यैः गजैश्च यथा-
 क्रमं व्योम आकाशं भुवः तलम् इव भूतलञ्च व्योम इव कुर्वन्
 ययौ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २९ ॥

प्रताप इति । अग्रे प्रतापः तेजोविशेषः । “स प्रभावः प्रता-
 पश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्” इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकल-
 कलः, तदनन्तरं परागः धूलिः । “परागः पुष्परजसि धूलि-
 चागीययोरपि” इति विश्वः । पश्चात् रथादि रथास्तादि चतु-
 रङ्गवत्तम् इति इत्यं चतुस्कन्धा इव चतुर्व्यूहा इव । “स्कन्धः प्रकाण्डे
 कायांगे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च” इति हैमः ।
 सा चमूः ययौ । रथानीकमिति पाठे इतिशब्दाध्याहारिण
 योष्यम् ॥ ३० ॥

मर्विति । स रघुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि
 निर्जलस्थानानि । “समानौ मरुधन्वानी” इत्यमरः । उदम्भांसि

पश्चिमीगणपतिश्च । यस्येदं दीर्घयजनमनुयज्ञं वितन्वतः । प्राचीनार्घ्यः कुर्मतापीदा-
 ल्पतं मरुधावत्तम् ।” इति भागवतम् ।

(1) “मरुत्वा भयानमवार्ता प्रताप” इति वल्लभः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्साञ्चकार(१) सः ॥३१॥

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।

वभौ हरजटाभ्रष्टां(२) गङ्गामिव भगीरथः ॥३२॥

त्याजितैः फलमुत्खातैः भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

उद्भूतजलानि चकार, नाद्याः नौभिः तार्याः नदीः । “नाव्यं
त्रिलिङ्गं नौतार्ये” इत्यमरः । नौवयोधर्म्बं विपमूलेत्यादिना
यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याः चकार, विपिनानि
अरक्षानि । “अटव्यरखं विपिनम्” इत्यमरः । प्रकाशानि
निर्हंसाणि चकार । यत्पुत्रकर्पात् तस्यागम्यं किमपि नासीत्
इति भावः ॥ ३१ ॥

स इति । महतीं सेनां पूर्वं सागरगामिनीं कर्षन् सः
रघुः हरश्च जटाभ्यः भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागर-
गामिनी । भगीरथः इव वभौ । भगीरथो नाम कश्चित्
कपिलहृद्धानां सागराणां नम्रा तत्प्रावनाय हरकिरीटात् गङ्गा-
प्रवर्तयित्वा राजा यत्कम्बुयाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥३२॥

त्याजितैरिति । “फलं फले धने वीजे निष्पत्तौ भोग-
लाभयोः” इति केशवः । फलं लाभं हृत्पद्ये प्रसयश्च त्याजितैः ।

(1) Commenting on the word शक्तिमत्साञ्चकार, Sankara says that
“by means of his supernatural powers; i.e. without having had
to use human efforts such as digging out wells, building
bridges &” It is not necessary, however, to put such a forced
construction on that expression.

(2) A certain part of the Himalaya higher up than Haridwar
still goes by the name of Harajata.

तस्यासीदुल्लङ्घो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
 पौरस्त्यानिवमोक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी ।
 प्राप तालीवनश्यामम् उपकरणं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 अनम्नाणां समुद्धर्तुः तस्मात् सिन्धुरयादिव ।
 आत्मा संरक्षितः सुहृत्तैः (१) वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५

त्यजेर्ष्यन्तात् द्विकर्मकात् अप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्सृष्टैः
 स्रपदात् च्यावितैः अन्यत्र उत्पाटितैः बहुधा मग्नैः रणे जितैः
 अन्यत्र छिद्रैः वृषैः पादपैः दन्तिनः गजस्य इव तस्य रघोः
 मार्गः उल्लङ्घः प्रकाशः आसीत् । “प्रकाशं प्रकटं स्पष्टम् उल्लङ्घं
 विशदं स्फुटम्” इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यानिमिति । जयी जयनशीलः । जिहृक्षिविशीत्यादिना
 इनिप्रत्ययः । स रघुः एवं पुरः भवान् पौरस्त्यान् प्राच्यान् ।
 “दक्षिणापथान्पुरसस्ताक्” इति त्यक्प्रत्ययः । तान् तान्
 सर्वान् इत्यर्थः । वीष्पायां द्विरुक्तिः । जनपदान् देशान् आक्रा-
 मन् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उपकरणम् अन्तिकं प्राप ॥ ३४ ॥
 अनम्नाणामिति । अनम्नाणाणाम् । कर्मणि षष्ठी । समु-
 द्धर्तुः उन्मूलयितुः तस्मात् रघोः सकाशात् । “भीत्रार्थानां भव-
 ईतुः” इत्यपादानत्वात् पञ्चमी सिन्धुरयात् नदीवेगात् इव सुहृत्तैः

(१) सुहृत्तैः सुहृद्देशीयैः राजभिर्हित बहवः । The country of the Sulmas
 would seem to correspond to the modern Tripura and Aracan

वङ्गानुत्खाय(१) तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥३६॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्षयामासुः उत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

सुहृदेयीयैः । सुहृदादयः शब्दाः जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वैतसः सम्बन्धिनीं वृत्तिं प्रणतिम् इत्यर्थः आवित्वा आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः, “वलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वैतसं धर्म्ममातिष्ठेत्” इति ॥ ३५ ॥

वङ्गानिति । नेता नायकः सः रघुः नौभिः साधनैः उद्यतान् सन्नहान् वङ्गान् राज्ञः तरसा बलेन । “तरसी बलरंहसी” इति यादवः । उत्खाय उन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणाम् अन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान् निचखान स्वामितवान् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादेति । आपादपद्मम् अद्भिपद्मपर्यन्तं प्रणताः अत एव उत्खाताः पूर्वमुहृताः अपि प्रतिरोपिताः पश्चात् स्थापिताः ते यद्वाः कलमाः इव शान्तिविशेषाः इव । “शालयः कलमाद्याय पटिकाद्याय पुंस्यमी” इत्यमरः । तेषु आपादपद्मं पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । “पादो बुधतुरीयांग्रैः समत्वन्तपर्वताः” इति विष्णुः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैः धनैः अन्यत्र गम्यैः संवर्षयामासुः । “फलं फले धने वीजे निष्पत्ती भोगलाभयोः । गम्ये” इति कैशवः ॥ ३७ ॥

(1) (राज्य) means here the people of East Bengal.

स तीर्त्वा कपिशां(१) सैन्यैः वदद्विरदसैतुभिः ।
 उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
 स प्रतापं महेन्द्रस्य(२) मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
 अङ्गुशं द्विरदस्यैव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स इति । स रघुः बद्धाः द्विरदाः एव सेतवः यैः तैः
 सैन्यैः कपिशां नाम नदीम् । करभाम् इति केचित् पठन्ति ।
 तीर्त्वा उत्कलैः राजभिः आदर्शितपथः सन्दर्शितमार्गः सन्
 कलिङ्गाभिमुखः ययौ ॥ ३८ ॥

स इति । स रघुः महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । “महेन्द्रो
 मलयः सङ्घः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपातश्च समैतौ
 कुलपर्वताः” ॥ इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं
 प्रतापं यन्ता सारथिः गम्भीरवेदिनः द्विरदस्य गजविशेषस्य
 मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितम् अङ्गुशम् इव न्यवेशयत् निक्षिप्तवान् ।
 “त्वग्मेदाच्छेषितस्त्रावात् मांसस्य क्रथनादपि, आत्मानं यो
 न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥” इति राजपुत्रीये । “द्विर-

(1) The Kapisa may be identical with the Suvarnarekha, Kalinga may correspond with the Northern Sircars of the present day. Professor Wilson says Kalinga is the sea-coast west of the mouths of the Ganges, with the upper part of the Coromandal Coast.

(2) Mahendra is probably the name of that chain of hills, that extends from Orissa and the northern Sircars to Goddowari, part of which near Ganjam, is still called Mahindra me Sei, or hills of Mahendra. See V. P. II, 3.1

प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्वैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

द्विपां विपद्य काकुत्स्थः तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयत्रियम् (१) ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र(२) रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शात्रवञ्च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

कालेन यो वेत्ति शिवां परिचितामपि । गभीरवेदी विज्ञेयः
स गजो गजवेदिभिः ॥” इति मृगचर्मीये ॥ ३८ ॥

प्रतीति । गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा ।
द्वाम्भगधकलिङ्गित्यादिना अण्प्रत्ययः अस्यैः आयुधैः तं
रघुं पक्षाणां छेदे उद्यतम् उद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वतः इव
प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विपामिति । काकुत्स्थः रघुः तत्र महेन्द्राद्री द्विपां
नाराचदुर्दिनं नाराचानां वाणविशेषाणां दुर्दिनं लक्षणवा
वर्षमुच्यते, विपद्य सहित्वा सत् यथागाम् नङ्गलस्नातः इव
विजयमङ्गलार्थम् अभिषिक्तः इव जयत्रियं प्रतिपेदे प्राप ।
“यस्तु सर्वोपधिष्ठानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्” इति यादवः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनामिति । तत्र महेन्द्राद्री, युध्यन्ते इति योधाः ।
पञ्चाद्यच् । रचिताः कल्पिताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेगाः

(1) विजयत्रियं पञ्चाद्यच् । एषु एतेषु पञ्चेभ्य इत्यर्थः इति विनयः ।

(2) ताम्बूलीनां दलैः पर्वतैः रचिता कल्पिता आद्युता इति यादवः पानभूमयः
इति मङ्गलः ।

गृहीतप्रतिमुक्तास्य स धर्मविजयी (१)नृपः ।
 श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥४३॥
 ततो विलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ ॥४४॥

यैः ते तथोक्ताः सन्तः नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं ताम्बूलीनां
 नागवल्लीनां दलैः पपुः तत्र विजङ्गुः इत्यर्थः शाकवं ययुष पपुः
 जङ्गुः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहीतिति । धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः सः नृपः
 रघुः गृहीतयासौ प्रतिमुक्ताः तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं
 जहार धर्मार्थम् इति भावः । मेदिनीं तु न जहार शरणा-
 गतपालत्वात् इति भावः ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना
 फलितक्रमुफयेणीमता । व्रीह्यादित्वात् इतिप्रत्ययः । विलायाः
 समुद्रकूलस्य तटेन उपान्तेनैव अगस्त्येन आचरिताम् आशां
 दक्षिणां दिगम् अनाशास्यजयः अचक्षसिद्धत्वात् अप्रार्थनीयजयः
 सन् ययौ । “अगस्त्यो दक्षिणामाशाम् आश्रित्य नभसि स्थितः ।
 यरुणम्यात्मजो योगी विन्ध्यजातापिमर्दनः” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणे ॥ ४४ ॥

(१) “धर्मविजयी श्रीमविजयी अमुरविजयी चेति त्रिविधी राजा । यः इव
 निर्विन्द्य तदीयां उपश्रियं भीता शत्रुं तद्विप्रेषणान्ते ष्यापयति स धर्मविजयी ।
 यः शत्रुं निर्विन्द्य तदीयां श्रियं भूदभीष्टं गृहीत्वा प्रापेत्तं विक्रवती स श्रीमविजयी ।
 यः शत्रुं जया तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहाति स अमुरविजयी” इति ब्रह्मः ।

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥४५॥

वलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोगताध्वनः ।

मारीचोद्गन्तहारीताः मलयान्द्रैरुपत्यकाः ॥४६॥

स इति । स रघुः गजानां दामेन मदेन सुगन्धिना सुरभि-
गन्धिना । गन्धस्येत्यादिना इकारादेशः समासान्तः । यद्यपि
गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षाया-
मेवेकारादेशस्तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये
“वतुरयुक्कृद्गुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः”,
नैपथे च “अपां हि तृताय न यारिधारा, स्वादुः सुगन्धिः स्वदते
तुपारा” इति । न कर्मधारयान्तत्वर्थीय इति नियेधादिनि-
प्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । “सेनायां
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाय ते” इत्यमरः । सेनाया वेति
एवप्रत्ययः । तेषां परिभोगेण कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः
समुद्रस्य शङ्कनीयां अविश्वसनीयामिव अकरोत् । समीगलिङ्ग-
दर्शनाद्गर्तुरविष्वासो भवति इति भावः ॥ ४५ ॥

वलैरिति । विजिगीषोः विजितुमिच्छोः गताध्वनः तस्य
रघोः वलैः सैन्यैः । “बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्” इति शरद्वः ।
मारीचेषु मरीचवनेषु उद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ताः हारीताः पश्चि-
विशेषाः यास्तु ताः । “तेषां विशेषा हारीतो मट्टः कारण्डवः
भवः” इत्यमरः । मलयान्द्रैः उपत्यकाः आसन्नभूमयः । “उप-

ससञ्चुरश्वक्षुणानाम् एलानामुत्पत्तिष्वावः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि(१) ॥ ४८ ॥

त्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुद्धमधित्यका” इत्यमरः । “उपाधिभ्यां
त्यकन्” इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अध्युयिताः, उपत्यकासु उपि-
तम् इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ्घ्रसः” इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्चुरिति । अश्वैः क्षुणानाम् एलानाम् एलालतानाम्
उत्पत्तिष्वावः उत्पत्तनशीलाः । अलं क्वचित्यादिना इण्युच्प्रत्ययः ।
फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धेषु समानगन्धिषु । सर्वधनीति-
वदिदन्तो बहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु ससञ्चुः सत्ताः । “गजगच्छे
कटीकटी” इति कोपः ॥ ४७ ॥

भोगीति । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु
सर्पवेष्टनात् निम्नेषु समर्पितं सञ्चितं त्रिपदीच्छेदिनां पाद-
गृहलच्छेदकनाम् अपि । “त्रिपदी पादवन्धनम्” इति
यादवः । करिणां ग्रीयासु भयं ग्रैवं कण्ठवन्धनम् । “ग्रीवाभ्यो-
षु च” इति यण्युच्प्रत्ययः । नास्रसत् न स्रस्रमभूत् । शुद्धी तुङ्गि
इति परस्मैपदे पुषादित्वात् षड्, “अनिदितां” इति नकार-
लोपः ॥ ४८ ॥

(1) “त्रिपदी द्विचर्मात् त्रिपदीच्छेदिनाभ्यां सुधादस्याभ्यानिनामपि । इत्या-
दिनात्तस्य मत्तेभ्यः पदव्यापकत्वात् त्रिपदीच्छेते” इति मत्तेभ्यः ।

दिशि मन्दायते तेजः दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं(१)न विषेहिरे ॥४६॥

ताम्रपर्णी^१समेतस्य(२) मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥५०॥

दिशीति । दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात् क्यप्प्रत्ययः, “वा क्यपः” इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्द्यात् इति भावः, तस्याम् एव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः । पाण्डोर्बाष् यक्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सीद्वन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुक्त्वोर्गम्यते ॥ ४६ ॥

ताम्रपर्णीति । ते पाण्ड्याः ताम्रपर्ण्यां नद्या समेतस्य सहस्रतस्य महोदधेः सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । “सारो बले स्विराग्निं च न्याय्यं क्लीवं वरे त्रिषु” इत्यमरः । स्वस्वकीयं सञ्चितं यशः इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः ।

(1) The country of the Pandyas lies to the east of Travancore and is identical with the present districts of Dindigal and Tinnivolly.

(2) Though noted for its pearls, it is a small rivulet flowing past Pallamacotta and falling into the gulf of Mannar. It is at the southern extremity of the Western Ghats, in the district of Tinnevely. The Cael of Marco Polo, the most important city and seaport on the eastern coast of India during the Middle Ages, is identified as Kayal at the mouth of the Tamraparni. Another important city Korkei stands on this river. The

सं निर्विशा यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनी ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैली मलयदर्दुरौ(१) ॥५१॥

असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

यशसः शुभ्रत्वादीपम्यम् । ताम्रपर्णीसङ्गमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति
प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥

स इति । असह्येति च । युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः स
रघुः तटेषु सारुषु आलीनचन्दनी व्याप्तचन्दनद्रुमौ । “गन्धसारी
मलयजी भद्रश्रीचन्दनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । स्तनपद्मे प्रान्तेषु
व्याप्तचन्दनानुलेपौ तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनी इव स्थितौ
मलयदर्दुरौ नाम शैली यथाकामं यथेच्छं निर्विश्य उपमुन्य ।
“निर्वेशो भृतिभोगयोः” उत्यमरः । उदकानि अस्य सन्तीति
उदन्वान् उदधिः । “उदन्वानुदधी च” इति निपातः । उदन्वता
दूरात् मुक्तं दूरतः त्यक्तम् । “स्तोकात्तिकदूरार्थकच्छाणि स्तन”
इति समासः । “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् । स्रस्तांशुकं
मेदिन्याः नितम्बम् इव स्थितं सद्यं सद्याद्रिम् अलङ्घयत् प्रासः
अतिक्रान्तौ वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

Greeks called it Kolkboy, and came to it to purchase pearls, certainly soon after the Christian era. To this Korkei, all native traditions pointed as the cradle of South Indian civilization the place where the three brothers Cheran, Cholan, and Pandyas were said to have been born and brought up, and from whence they set forth to dynasties and kingdoms—or, as might more readily be admitted, the place where the rule of the Pandyas commenced and from whence they afterwards migrated to Madura.

(१) मलय is a chain of hills reckoned as one of the Kulachalas and is the southern portion of the Western Ghats.

तस्यानीकैर्विसर्पङ्गिः अपरान्तजयोद्यतैः (१) ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् (२) सच्चलम्नद्रवार्णवः ॥ ५३ ॥

भयोत्सृष्टविभूपाणां तेन केरलयोपिताम् (३) ।

अलकेषु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

मुरलामारुतोद्धूतम् अगमत् कैतकं रजः ।

सम्प्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह, तस्येति । अपरान्तानां पाद्यात्यानां जये उद्यतैः उद्युक्तैः । “अपरान्तासु पाद्यात्याः ते च सूर्यरिकादयः” इति यादवः । विसर्पङ्गिः गच्छङ्गिः तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः । “अनीकं तु रणे सैन्ये” इति विग्णः । अर्णवः रामस्य जामदग्न्यस्य अस्त्रैः उत्सारितः परिसारितः अपि सच्चलम्नः इव आसीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इव अदृश्यत इति भावः ॥ ५३ ॥

भवेति । तेन रघुणा भयेन उत्सृष्टविभूपाणां परिहृत-
भूषणानां केरलयोपितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणुः
सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुमादिरलसः प्रतिनिधीकृतः । एतेन
योपितां पलायनं चमूनाश्च तदनुधावनं धनयते ॥ ५४ ॥

मुरलेति । मुरला नाम केरलदेशेषु काचित् नदी ।
मुरवीति केचित् पठन्ति । तस्याः मारुतेन उद्धूतम् उत्थापितं

(१) अपरान्ताः बौदद्या” इति वचनः ।

(२) Sahya is also a Kulachala identical with the northern portion of the western Ghats.

(३) “Kerala was the ancient name of the whole tract comprising the districts of Canara, Cochin and Travancore.”

तद्योधवारवाणानाम् अयत्नपटवासताम्(१) ॥५५॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिक्षितैः ।

वर्माभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

खर्जूरीस्कन्धनवानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥५७॥

कौतकं कौतकसम्बन्धि रजः तद्योधवारवाणानां रघुभटकक्षुका-
नाम् । “कक्षुको वारवाणोऽस्त्री” इत्यमरः । अयत्नपटवासताम्
अयत्नसिद्धवस्तुवासनाद्रव्यत्वम् अगमत् । “पिष्टातः पटवासकः”
इत्यमरः ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयतेति । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् ।
“वाजिवाहार्वागन्धर्व्वहयसैन्यवसमयः” इत्यमरः । गात्रशि-
क्षितैः गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्त्तरि क्तः । सञ्चितैरिति वा
पाठः । सजतेर्ष्यस्तात् कर्मणि क्तः । वर्माभिः कयचैः पवनेन
उद्भूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिः अभ्यभूयत
तिरस्कृतः । मर्मरः इति पाठे वाहानां गात्रशिक्षितैः गात्र-
ध्वनिभिः इत्यर्थः मर्मरः मरमरायमाणः इति ध्वनेर्विशेषणम् ॥५६॥

खर्जूरीति । खर्जूरीणां लण्डुमविशेषाणाम् । “खर्जूरः
कौतकी ताली खर्जूरी च लण्डुमाः” इत्यमरः । स्कन्धेषु
प्रकाण्डेषु । “अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखायध्वस्तरीः”
इत्यमरः । नवानां वानानां करिणां मदोद्गारेण मदस्त्रावेण

(१) “लक्ष्मीरूपवभाईः मूर्खेणाज्ञेन संपुतः । पटवापः प्ररटीऽयं वरकषुं पयो-
विन” इति वराहः ।

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाम्भ्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

विकूटमेव(१)तवोच्चैः जयस्तम्भं चकार सः ॥५९॥

सुगन्धिपु । गन्धस्येत्यादिना इकारः । कटेषु गण्डेषु पुत्राग्रेभ्यः
नागकेयरेभ्यः पुत्रागपुष्याणि विहाय । ल्यवृत्तीपे पञ्चमी ।
शिलीमुखः अलयः पेतुः । “अलिवाणौ शिलीमुखी” इत्यमरः ।
ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयात् इति भावः ॥ ५७ ॥

अवकाशमिति । उदन्वान् उदधिः रामाय जामदग्न्याय
अभ्यर्थितः याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ, किलेति प्रसिद्धौ ।
रघवे तु अपरान्तमहीपालव्याजेन करं वलिं ददौ । “वलि-
हस्ताश्वः कराः” इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्ति-
त्वात् तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः । करदानञ्च भीत्या न
तु याञ्चयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥ ५८ ॥

मत्तेति । तत्र स रघुः मत्तानाम् द्रुमानां रदनोत्कीर्णानि
दन्तचतानि एव । भावे क्तः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि
पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिन् तं तयोक्तं
विकूटम् एव उच्चैः जयस्तम्भं चकार । गाढप्रकाशस्त्रिकूटो-
द्भिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूत् इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(1) There were several hills known as Trikuta or “Three-
peaked.” That which is referred to here is probably a hill in
Northern Konkan. It is called पुष्या by पद्म ।

पारसीकांस्ततो(१) जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपून् तत्स्वज्ञानेन संयमी ॥६०॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

वालातपमिवाङ्गानाम् अकालजलदोदयः ॥६१॥

पारसीकानिति । ततः स रघुः संयमी योगी तत्स्वज्ञानेन इन्द्रियाख्यान् इन्द्रियनामकान् रिपून् इव पारसीकान् राज्ञः जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन समुद्र-यानस्य निषिद्धत्वात् (२) इति भावः ॥ ६० ॥

यवनीति । सः रघुः यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । जातिरस्त्री-विषयादयोपधादिति ङीप् । मुखानि पद्मानि इव मुख-पद्मानि । उपमितसमासः । तेषां मधुना मद्येन यः मदः मद-रागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं न सेहे । कमिव अकाले प्रावृष्टव्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण

(1) The country beyond the western frontiers of India was formerly called Persia or Pars or Fars. The people of Pars are called Parasikas or Paratakas and the word Paradas is used in the Pauranic lists, to represent people, who live beyond the Indus. The Paradas figure as a northern people in the Bengal Recension of the Ramayana. See V. P. vol II. page 183.

(२) कश्चि एव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वं, ननु वेतायामिति टीकाकारिकं द्रष्टव्यम् । यदुक्तं इन्द्रारदीये—“समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणं । विज्ञानामस्यार्थं च व्याप्यमसदा । देवरेख सुतीत्यनिर्गमके पर्यीवंधः । इतायास्यैकन्याया पुनर्दानं परम् ॥ दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं भरुमिधानमिधकी । महाप्रत्याजममर्गं गीमिषय तदा मपम् । इमान् पद्मान् कश्चिदुगी वर्णानाङ्गमभीविषः ॥”

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्परिवसाधनैः ।

शाङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स चौद्रपटलैरिव ॥ ६२ ॥

गहपि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वात् अज्ञानां सम्बन्धिनं बाला-
तपम् इव(२) । अज्ञहितत्वादज्ञसम्बन्धित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥

संग्राम इति । तस्य रघोः अज्ञसाधनैः वाजिसैन्यैः, “साधनं
सिद्धिसैन्ययोः” इति हैमः । पश्चाद्भवैः पाश्चात्तैः यवनैः सह ।
“दक्षिणापथात्पुरसस्ताम्” । सहाय्ये तृतीया । शृङ्गाणां विका-
राः शाङ्गणि धनूपि तेषां कूजितैः शब्दैः । “शाङ्गं पुनर्धनुषि
शाङ्गिणः, जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः” इति
केशवः । अथवा शाङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैः विज्ञेयाः
अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटाः यस्मिन् तस्मिन् रजसि
तुमुलः संग्रामः सङ्कुलम् युद्धम् अभूत् । “तुमुलं रणसङ्कुले”
इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भङ्गेति । सः रघुः भङ्गापवर्जितैः वाणविशेषकैः । “सुही-
दलफलो भङ्गः” इति यादवः । श्मश्रुलैः प्रहृदमुखरोभवद्भिः ।
सिद्धादित्वात् लक्षप्रत्ययः । तेषां पाशात्मानां शिरोभिः,
सरघाभिः मधुमक्षिकाभिः व्याप्तैः । “सरघा मधुमक्षिकाः”
इत्यमरः । चूद्राः सरघाः । “चूद्रा व्यङ्गा नटी वेद्या सरघा

(२) बालातपस्यत्वात् तद्राक्षतापमन्त्राणां लौकिकेन मधुपानासहयवरीहृत्सरामस्य
साथं हृदते ।

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्त' शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥६४॥

विनयन्ती स्म तद्योधाः मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णान्जिनरत्नासु द्राक्षावलयेभूमिषु(१) ॥६५॥

कण्ठकारिका" इत्यमरशाब्दती । सुद्राभिः क्षतानि चौद्राणि

मधूनि । "मधु चौद्रं माचिकादि" इत्यमरः । "सुद्राभमरवटर-

पादपादंजं" इति सञ्जायामञ्प्रत्ययः । तेषां पटलैः सञ्चयेः

इव । "पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि सञ्चये । पटिके परिवारे

च" इति हैमः । महीं तस्तार आच्छादयामास ॥ ६३ ॥

अपनीतेति । शेषाः हतावशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः

अपसारितयौर्षण्याः सन्तः । "शीर्षकं शीर्षणञ्च शिरस्ते"

इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः, तथाहि

महात्मनां संरम्भः क्रोधः । "संरम्भः" सम्भ्रमे क्रोधे" इति

विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारः यस्य संः । महतां

परकीयमीदृत्वमेयासञ्चं न तु जीवितम् इति भावः ॥ ६४ ॥

विनयन्त इति । तस्य रघोः योधाः भटाः आस्तीर्णानि

अजिनरत्नानि चर्माश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयेनां भूमिषु

"मृहीका गोस्तनी द्राक्षा स्वादी मधुरसेति च" इत्यमरः

मधुभिः द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैः विजययमं युद्धखेदं विनयन्ती

(1) The vine is grown in Kabul. Hence it seems not improbable, that Kabul was formerly included within the limits of ancient Persia.

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुसैरिवोदीच्यान् उद्वरिपान् रसानिव ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

अ अपनीतवन्तः । “कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” इत्यात्मनेपदं,
“लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥

तत इति । ततः रघुः भास्वान् सूर्यः इव शरैः वाणैः
उसैः किरणैः इव । “किरणोस्रमयूखांशुगमस्तिष्ठणिष्ठणायः”
इत्यमरः । उदीच्यान् उदग्भवान् नृपान् रसान् उदकानि
इव उद्वरिष्यन् कौवेरीं कुवेरसम्बन्धिनीं (कुवेरगुप्तां) दिशन्
उदीचीं प्रतस्थे । चनेकेनेवशब्देनेयमुपमा यथाह दण्डी,
“एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा” इति ॥ ६६ ॥

विनीतेति । सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः ।
“देशे नदविशेषेऽथौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः ।
सिन्धोः तीरे विचेष्टनैः अङ्गपरिवर्त्तनैः विनीताध्वश्रमाः तस्य
“रथाः राजिनः श्रमाः लग्नाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुम-
किञ्चल्काः शेषां तान्, यदा लग्नकुङ्कुमाः केसराः मटाः शेषां
तान् ! “अथ कुङ्कुमं काश्मीरजम्” इत्यमरः । “केसरी नाग-
केसरे, तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेयेषु महलद्रुमे । पुत्रागवृत्ते
किञ्चलके स्यात्” इति हेमः । स्कन्धान् कायान् । “स्कन्धः
प्रकाण्डे कायांगे पिशानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च”
इति हेमः । दुधुवुः कम्पयन्ति अ ॥ ६७ ॥

तत्र ह्यूणावरोधानां (१) भर्तृपु व्यक्तविक्रमम् ।
 कपोलपाटलादेशि वभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
 काम्बीजाः (२) समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
 गजालानपरिकिष्टै रक्षोटैः (३) सार्द्धमानताः ॥ ६९ ॥

तत्रेति । तत्र उदीच्यां दिशि भर्तृपु व्यक्तविक्रमं, भर्तृ-
 वधेन स्फुटपराक्रमम् इत्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः इषाः
 जनपदाख्याः चक्रियाः तेषाम् अवरोधाः अन्तःपुरस्त्रियः, तासां
 कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्बः ताडनादिहताख्यस्य आदेशि
 उपदेशकं वभूव । अथवा पाटलः आदेशी आदेश्य यस्य तत्
 वभूव स्वयं, लेख्याप्यत इत्यर्थः (४) ॥ ६८ ॥

काम्बीजा इति । काम्बीजाः राजानः समरे तस्य रघोः
 वीर्यं प्रभावं । “वीर्यं तेजःप्रभावयोः” इति हेमः । सोढुम्
 अनीश्वराः अशक्ताः सन्तः गजानाम् आलानं वन्दनम् । भावे

(1) Sankara Pandit understands by Hunas the white Huns or Indo Scythians, who settled down in the Punjab and along the Indus at the commencement of the Christian era, forgetting apparently, that the expedition of Raghu occurred many centuries earlier. The coincidence of appellation may be merely accidental See note V P II. 3.

(2) The country of the Kambojas was in the northwestern corner of India. It must have been a hilly elevated tract of land, otherwise that kind of walnut, called रक्षोट from which the Bengali word रक्षोट is corrupted, could not have grown there.

तेषां सदृश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुरुं शैलम् आरुरोहाश्वसाधनः ।

वर्द्धयन्निव तत्कूटान् उद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

शशंस तुलासत्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।

स्तुटि विभाषा लीयतेरित्वात्वम् । तेन परिक्लिष्टैः परिघ्नतैः
अचोष्टैः हृत्त्वियेपैः साधेम् आनताः ॥ ६८ ॥

तेषामिति । तेषां काम्बोजानां सद्भिः अश्वैः भूयिष्ठाः
बहुलाः तुङ्गाः द्रविणानां हिरण्णानाम् । “हिरण्यं द्रविणं
दुन्नम्” इत्यमरः । राशयः एव उपदाः उपायनानि । “उपा-
यनमुपयाद्यमुपहारस्तथोपदा” इत्यमरः । कोशलेश्वरं कोशल-
देशाधिपतिं तं रघुं शश्वत् असहत् विविशुः । “सुहुः पुनः पुनः
शश्वदभीष्टमसहत् समाः” इत्यमरः । तथापि उत्सेकाः गर्वास्तु
न विविशुः सत्यपि गर्वकारणे न जगर्ष्व इत्यर्थः ॥ ७० ॥

तत इति । ततः अनन्तरम् अश्वसाधनः सन् गौर्याः गुरुं
पितरं शैलं हिमवन्तम् उद्धूतैः अश्वशु, रोद्धूतैः धातूनां गौरिका-
दीनां रेणुभिः तत्कूटान् तस्य शृङ्गाणि । “कूटोऽस्ती शिखरं
शृङ्गम्” इत्यमरः । वर्द्धयन् इव आरुरोह । उत्पतद्भूतिर्द्यना-
द्विरिगिखरवृद्धिभ्रमो जायते इति भावः ॥ ७१ ॥

शशंसेति । तुलासत्वानां सैन्यैः समानवसानां गुहासु शरते
इति गुहाशयः तेषाम् । “अधिकरणे शंतेः” इत्यचमत्स्यः ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलीकितम्(१) ॥७२॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः क्रीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गासीकरिणो मार्गे मरुतस्त' सिधेविरे ॥ ७३ ॥

“दरी तु कम्बरो वा स्त्री देवखातविले गुहा” इत्यमरः । सिंहानां
दरीणाम् । “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो ह्यर्थः केशरी हरिः”
इत्यमरः । सम्बन्धि परिवृत्य परावृत्य अवलीकितं शयित्वैव
प्रीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तुं सैन्यवीथे सेनाकस कले सम्भ्रमकारणे
सत्यपि असम्भ्रमम् अन्तःचीभविरहितम् । नञः प्रसज्यप्रति-
षेधेऽपि समास इष्यते । शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्था-
स्तस्यते । पाह्यचेष्टितमेव मनीवृत्तेरनुमापकम् इति भावः ।
असम्भ्रान्तत्वे हेतुः तुल्यसत्वानामिति । न हि समवलः
समवलादिभेति इति भावः ॥ ७२ ॥

भूर्जेष्विति । भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । “भूर्जपत्री भुजो भूर्जे
मृदुत्वक् चर्मिका मता” इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः ।
“मर्मरः शुष्कपर्णानाम्” इति यादवः । अथञ्च शुक्लादिशब्द-
यत् शुणिनि अपि यस्मिन् प्रयोज्यते च “मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिः”
इति । अतः मर्मरीभूताः मर्मरशब्दवन्तो भूताः इत्यर्थः । क्रीच-
कानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः शोचसुग्राय इति भावः ।

त्रिंशत्समुर्नमेरुणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृपदो वासितोत्सङ्गाः निपसासृगनाभिभिः ॥७४॥

सरलासक्तमातङ्गयैवेयस्फुरितत्व्विपः ।

आसन्नोपधयो नेतुः नक्तमत्तेहृदीपिकाः ॥ ७५ ॥

तस्थोत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गङ्गासीकरिणः शीतलाः इत्यर्थः । मरुतः वाताः मार्गं तं सिपे-
विरे ॥ ७३ ॥

विद्ययसुरिति । सैनिकाः सेनायां समवेताः । प्राग्ग्रहतीय-
ष्टकप्रत्ययः । नमेरुणां सुरपुत्रांगानां छायासु निपसाणां
दृपदुपविठानां सृगाणां कस्तूरीसृगाणां नाभिभिः वासितो-
त्सङ्गाः सुरमिततलाः दृपदः शिलाः अध्यास्य अधिठाय । “अधि-
शीङ्स्त्रासां कर्म” इति कर्मत्वम् । दृपत्सु अधिरुद्ध इत्यर्थः
विद्ययसुः विद्यान्ताः ॥ ७४ ॥

सरलेति । सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि अवरुह
द्वानां गजानां शीवासु भवानि शैवेयाणि न हि शूराः
“शीवाभ्योऽण् च” इति चकारात् ढ्वृप्र ॥

त्व्विपः प्रतिफलितभासः उपधयः लल लीहित्या नाम नदी
नक्तं रात्रौ नेतुः नायकस्य रवोः अस्तेतिपाणां जनपदानाम्
प्रदोषाः (अतैलपूरप्रदोषाः) आसन्

तथ्येति । तथ्य रवोः एतद्गणराजस्य । The country
सेनानिवेगेषु कण्ठरज्जुभिः गणराजस्य । The king of
येषां ते देवदारवः किरातभ्यः यनच
a conspicuous part in the

परस्परैश्च विज्ञातः तेषूपायनपाण्डु ।

राज्ञा हिमवतः सारः राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥७६॥

तत्राक्षीभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरीह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेः आदधान इव क्रियम् ॥८०॥

चकाम्ये तीर्णलौहित्ये(१) तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुदुमैः ॥ ८१ ॥

परस्परैरेति । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाण्डवः येषां तेषु सक्तु, परस्परैश्च अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः हिमाद्रिणा अपि राज्ञः सारः वलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वस्य पराजय इति ध्वन्यते ॥ ७६ ॥

तत्रेति । स रघुः तत्र हिमाद्री अक्षीभ्यम् अष्टयं यशो-
राशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य
अद्रेः कैलासस्य क्रियम् आदधानः जनयन् इव अवरुरीह-
अवततार कैलासमगत्वेव प्रतिनिष्ठतः इत्यर्थः । न हि शूराः
परैश्च पराजितमभियुज्यन्ते इति भावः ॥ ८० ॥

चकाम्ये इति । तस्मिन् रघौ तीर्णा लौहित्या नाम नदी
येन तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानाम्

(१) लौहित्या is identical with the Brahmaputra. The country of the प्राग्ज्योतिषा's corresponds to Eastern Assam. The king of this people mentioned in a later age played a conspicuous part in the wars of Kurukshetra.

गजवर्ष्म किरातेभ्यः(१) शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्ये षोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसङ्घैतान्(२)स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्वीः गापयामास किन्नरान् ॥७८॥

“वर्ष्म देहप्रमाणयोः” इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देव-
दारुस्कन्धत्वक्चतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वते भवैः पार्वतीयैः ।

“पर्वताच्च” इति छप्रत्ययः । गणैः उत्सवसङ्घैर्ताख्यैःसप्तभिः सह ।

“गणानुत्सवसङ्घैतान् अजयत् सप्त पाण्डवः” इति महाभारते ।

नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानाम् अश्म-

नाश्च निष्ये षेण सङ्घर्षेण उत्पतिताः अनलाः यस्मिन् तत् तयो-

“क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः” इति

पुराणं भीमं जन्यं युद्धम् अभूत् । “युद्धमायोधनं जन्यम्”

प.

“मर्म्मरः शुष्कपर्णः ।

वत् शुण्णिनि अपि वत्तः शरैर्वाणैः उत्सवसङ्घैतान् नाम गणान्

इति । अतः मर्म्मरीभूताः ॥ इत्यर्थः, किन्नरान् बाह्वीः समुजयोः

कानां वेणुविशेषाणां ध्वि-
कान्धविशेषं गापयामास । गतिबुद्धी-

म् ॥ ७८ ॥

(1) “प्रहरणात् स इत्यप्याह्रियते ।
गुह्यासु स्थितानां भिन्दिनां वैश्वकीषाह्रियते” इति

वक्षीकम् शशंसं अर्त्तादीन्” इति दिनकरः । वज्रभ-
क्तिर्म्मर्म्मरः विशेषं कृत्वा दिनकरवत् व्यापते । probably the region was

परस्परैरेण विज्ञातः तेषूपायनपाण्डिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारः राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥७६॥

तवाक्षीभ्यं यशोराशिं निवेश्यावसुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्यार्द्रैः आदधान इव द्वियम् ॥८०॥

चकम्ये तीर्णलीहिल्ये(१)तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

परस्परैरेति । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाण्डयः येषां तेषु सन्तु, परस्परैरेण अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः हिमाद्रिणा अपि राज्ञः सारः बलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्रत्ववस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वस्य पराजय इति ध्वन्यते ॥ ७६ ॥

तत्रेति । स रघुः तत्र हिमाद्रीं अक्षीभ्यम् अष्टयं यशो-
राशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य
अर्द्रैः कैलासस्य द्वियम् आदधानः जनयन् इव अवसुरोहः
भवततार कैलासमगत्वैव प्रतिनिहतः इत्यर्थः । न हि शूराः
परैरेण पराजितमभियुज्यन्ते इति भावः ॥ ८० ॥

चकम्य इति । तस्मिन् रघौ तीर्णा लीहिल्या नाम नदी
येन तस्मिन् तीर्णलीहिल्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानाम्

(१) लीहिल्या is identical with the Brahmaputra. The country of the प्राग्ज्योतिषा corresponds to Eastern Assam. The king of this people अदहन in a later age played a conspicuous part in the wars of Kurukshetra.

न प्रसेहे स रुद्रार्कम् अधारावर्षदुर्दिनम् ।

रघवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

तमीशः कामरूपाणाम्(१) अत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैः अन्यानुपरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानञ्च पादयोः ॥ ८४ ॥

ईश्वरः तस्य रघोः गजानाम् आलानतां प्राप्तेः कालागुरुद्वैः

क्षणागुरुद्वैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

वेति । स प्राग्ज्योतिपेश्वरः रुद्रार्कम् आहतसूर्यम् ।

अधारावर्षञ्च तत् दुर्दिनञ्च धारावर्षि विना दुर्दिनभूतम्

अस्य रघोः रघवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे पताकिनीं सेनां कुतः

एव प्रसेहे न कुतोऽपि इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तमिति । कामरूपाणां नाम देयानाम् ईशः अत्याखण्डल-

विक्रमम् अतीन्द्रपराक्रमं तं रघुं भिन्नाः स्रवन्मदाः कटाः गण्डाः

येषां तैः नागैः गजैः साधनैः भेजे नागान् दत्वा शरणं गतः

इत्यर्थः । कौटुशैर्नागैः यैः अन्यान् रघुव्यतिरिक्तान् वृषान्

उपरोध । शूराणामपि शूरो रघुः इति भावः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वर इति । कामरूपेश्वरः हेमपीठस्य अधिदेवता

तस्य रघोः पादयोः छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्ति

(1) Kamarupa corresponds to the western portion of Assam, noted to this day, for elephants of superior strength.

इति जित्वा दिशो जिष्णुः न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मीलिषु ॥ ८५ ॥

स विग्रजित्तमोज्ज्वे(१) यज्ञं(२) सर्व्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

रत्नानि एव पुण्याणि तेषाम् उपहारेण समर्पणेन आनघं
अर्चयामास ॥ ८४ ॥

इतीति । जिष्णुः जयशीलः । रत्नाजिस्वद्य चुरिति
चुप्रत्ययः । सः रघुः इति इत्यं दिशः जित्वा रथैः उद्धतं
रजः छत्रशून्येषु रघोरैकच्छत्रकत्वात् इति भावः । राज्ञां
मीलिषु किरीटेषु । "मीलिः किरीटे धन्मिञ्जे चूडाकङ्केलि-
मूर्धजे" इति हैमः । विश्रामयन् संक्रामयन् इत्यर्थः न्यवर्त्तत
निवृत्तः ॥ ८५ ॥

स इति । स रघुः सर्व्वस्वदक्षिणा यस्य तं सर्व्वदक्षिणम् ।
"विग्रजित् सर्व्वस्वदक्षिणः" इति श्रुतेः । विग्रजितं नाम
यज्ञम् आज्ज्वे कृतवान् इत्यर्थः । युक्तञ्चैतदित्याह, सतां
साधूनां, वारिमुचां मेघानाम् इव, आदानम् अर्द्धं नं विसर्गाय
त्यागाय हि पात्रविनियोगस्य इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(१) विग्रजित् सद्यः सर्व्वस्वं समुद्धृतं वा दक्षिणा इति चयः कथा वर्तते । स च
वादशास्त्रादिभाष्यः । इव सर्व्वस्वमितिपदेन वासुभूत्यादिप्रतीपीपकरचम्येष्टादिभिः
समस्तं वस्तु यच्छते ।

(२) आदेर्भे इति पाठाक्षरम् ।

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिः

गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्

राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं (१)

संम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

सत्रान्ते इति । काकुत्स्थः रघुः सत्रान्ते, यज्ञान्ते । “सव-
माच्छादने यज्ञे सदादाने, वनेऽपि च” इत्यमरः । सचिवानाम्
अमात्यानां सखा इति सचिवसखः सन् । “सचिवो भृतकेऽ-
मात्ये” इति हैमः । तेषामत्यनुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्व-
व्यपदेशः । “राजाहःसखिभ्यष्टु” । गुर्वीभिः महतीभिः ।
“गुरुर्महत्याङ्घ्रिरेषे पित्रादी धर्मदेशके” इति हैमः । पुरस्क्रि-
याभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां
तान् । “दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्” इति यादवः । चिरविर-
हेण उत्सुकाः उत्कण्ठिताः अपरोधाः अन्तःपुराङ्गनाः येषां तान्,
राज्ञः अपत्यानि राजन्याः सचिव्याः तान् । “राजश्वशराद-
यत्” इति अपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । “भूर्धाभिपिज्ञो राजन्यः काङ्क्षः
सचिवो विराट्” इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनाय
अनुमेने अनुघातयान् ॥ ८७ ॥

त इति । ते राजानः रेखाः एव ध्वजाश्च कुलिशानि च

(१). भ्रजवपश्चमादिचिह्नानि महाभाग्यवत् परमेष्ठ्येषु सचिवेभ्योति छातुद्रिकाः ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुः
मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ।

आतपत्राणि च घञाद्याकाररेखाः इत्यर्थः । तानि चिह्नानि
यस्य तत् तथोक्तं प्रसादेन एव लभ्यं प्रसादलभ्यं सम्प्राजः सार्व-
भौमस्य रवेः चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयः नम-
स्काराः ताभिः करणैः अङ्गुलीषु, मौलिषु केशवन्धनेषु याः स्रजः
माल्यानि ताम्ब्यः धृतैः मकरन्दैः पुष्परसैः । “मकरन्दः पुष्परसः”
इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च । “परागः सुमनीरजः” इत्यमरः ।
गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहाकवीपाश्याय कालिदासकृतनाट्यरत्नविभक्तिकाव्ये
रघुवंशे षष्ठीकाव्ये सप्तोपनिषत्समाख्यायां चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

तमध्वरे विष्वजिति चितीशं

निःशेषविश्राणितकीपजातम् ।

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी

कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्याः ॥ १ ॥

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमिति । विष्वजिति विष्वजिन्नाम्नि अध्वरे यज्ञे । “यज्ञ
सर्वोऽध्वरो यागः” इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । यथा
दाने सुरादिः । कीपाणाम् अर्थराशीनां जातं समूहः वेन
तं तथोक्तम् । “कीपोऽस्ती कुम्ले खड्गपिधानेऽर्थोऽधदिव्ययोः”
इत्यमरः । “जातं जनिसमूहयोः” इति शाखतः । एतेन
कीपस्थानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं चितीशं रघुम् उपात्तविद्य
सथविद्यः वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । ऋष्यन्वकेत्यण् इक्षोऽप
वादः । गुरुदक्षिणार्थी । पुस्करादिभ्यो देशे इत्यत्र अर्थाच्चासन्नि
हिते तदस्ताच्चे तीनिः । अमत्यात्येयः इति भावः । प्रपेदे प्राप ।
अग्निम् सर्गे वृक्षसुपजातिः । तन्नक्षणन्तु, “स्यादिन्द्रवज्रा
यदि तौ जगो गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्तातो गौ । अनन्तरी
दीरितसप्तभाजां पादौ यक्षीयासुपजातयस्ताः” ॥ इति ॥ १ ॥

स ऋणमये वीतहिरण्यमयत्वात्
पात्रे निधायार्घ्यमनर्घ्यं शीलः (१) ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः
प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञः
तपोधनं मानधनाययायी ।

स इति । अनर्घ्यशीलः अमूल्यस्वभावः असाधारणस्वभावः इत्यर्थः । “मूल्ये पूजाविधावर्चः”, इति “शीलं स्वभावे महृत्ते” इति च अमरशास्त्रे । यशसा कौर्त्या प्रकाशते, इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथिषु साधुः आतिथेयः । “पथतिथिवसतिस्वपते-र्द्व” इति ढक् । स रघुः हिरण्यस्य विकारः हिरण्यमयम् दाण्डि-नायनादिसूत्रेण निपातः । वीतहिरण्यमयत्वात् अपगतसुवर्ण-पात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्व्वस्वदक्षिणाकत्वात् इति भावः । ऋणमये ऋद्धिकारे पात्रे अर्घ्यमिदं अर्घ्यम् । “पादाघ्योभ्याञ्च” इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धं श्रूयते इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । “श्रुतं शास्त्रावभृतयोः” इत्यमरः । अतिथिम् अभ्यागतं कौत्सम् । “अतिथिर्ना गृह्यागते” इत्यमरः । प्रत्यु-ज्जगाम ॥ २ ॥

तमिति । विधिज्ञः शास्त्रज्ञः अकरणे प्रत्यवायभीरुः

(1) अर्घ्यं पूजां अर्हतीति अर्थः पूजाः ; नाति अर्घ्यं यथात् स अर्थः पूज्यतमः इत्यर्थः । अमर्घ्यं शीलं यथा इति विदधे अर्थः शीलः । अतुल्यमपदवत् अमर्घ्यं श्रेष्ठं न पूज्यतमत्वं प्रतीयते । यथा माघे “जगद्वर्ष्यान्वसद्वचभाद्रुना न यद्रियन्तु” सप्तम्यादि भाद्रुना । मरुच्च तेज्रीभिरसद्वरा नतेरदस्तया तुल्यतुल्यं तमः” ।

विशाम्पतिविष्टरभाजमारात्
 कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥
 अप्ययणीर्मन्त्रकृतान्मृषीणां(१)
 कुशायबुद्धे कुशली गुरुस्त्वि
 यतस्तूया ज्ञानमशेषमाप्तं
 लोकेन चैतन्यमिवोष्णारश्मिः ॥ ४ ॥

इत्यर्थः । मानधनानाम् अग्रयायी अग्रेसरः अपयणीभीरुः
 इत्यर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति
 कृत्यवित् विशाम्पतिः मनुजेश्वरः । “हौ विशी वैश्यमनुजी”
 इत्यमरः । विष्टरभाजम् आसनगतम् उपविष्टम् इत्यर्थः ।
 “विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्” इत्यमरः । उष्ण-
 संनयोर्विष्टरः इति निपातः । तं तपोधनं विधिवत् विध्वंसं
 यथायास्त्रम् इत्यर्थः । तदर्हमिति वत्प्रत्ययः । अर्चयित्वा आरात्
 समीपे । “आराद् दूरसमीपयोः” इत्यमरः । कृताञ्जलिः
 सन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥ ३ ॥

अप्ययणीरिति । हे कुशायबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे “कुशायीयमतिः
 प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शो च यः पुमान्” इति हलायुधः । मन्त्रकृता
 मन्त्रकृष्टणाम् । सुकर्म्मपापमन्त्रेत्यादिना कृष् । कृषीणाम्
 अपयणीः श्रेष्ठः ते तव गुरुः कुशली अपि, क्षेमवान् किम्, अपि

(1) The word मन्त्रकृत् means a composer or reciter of hymns. Here it is used as an empty title, in as much as वरतन्तु does not figure either as a composer or reciter of hymns like वरतन्तु, to whom the same epithet is applied. See Canto I. at 61.

कायेन वाचा मनसापि शश्वत्
यत् सम्भृतं वासवधैर्यलोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः
कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्(१) ॥ ५ ॥
आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

प्रश्ने । “गर्हासमुच्चयप्रश्रयद्वासभावनास्त्रपि” इत्यमरः । यतः
यस्मात् गुरोः सकाशात् त्वया अयेषं ज्ञानं, लोकेन उच्यते
सूर्यात् चैतन्यं प्रवीचः इव, आसं स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

कायेनेति । कायेन उपवासादिकञ्च चान्द्रायणादिना,
वाचा वेदपाठेन, मनसा गायत्रीजपादिनापि, कायेन, वाचा,
मनसापि, करणेन, वासवस्य इन्द्रस्य धैर्यं तुम्यतीति वासव-
धैर्यलोपि स्वपदापहारग्रहणकम् इत्यर्थः । यत् तपः शश्वत्
असकत् । “सुहुः पुनः पुनः शश्वत् अभीक्ष्यमसकत्कमाः” इत्य-
मरः । सम्भृतं सञ्चितं महर्षेः वरतन्तोः त्रिविधं वाङ्मनः-
कायजं तत् तपः अन्तरायैः विघ्नैः इन्द्रप्रेरितासरुधापैः व्ययं
नायं न आपाद्यते कश्चित्, न नीयति किम्, “कश्चित् कामप्रवेदने”
इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारिति । आधारबन्धप्रमुखैः आसवालनिर्वाणादिभिः
प्रयत्नैः उपायैः । “आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरक्षेऽपि च”

कच्चिन्न वायादिरुपप्लवो वः

अमच्छिदांमाश्रमपादपानांम् ॥६॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वरसलत्वात्

अभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला

कच्चिन्मृगीणामनवा प्रसूतिः ॥७॥

निर्वर्त्तते यैर्नियमाभिषेकः

येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

इति विश्वः । सुतेभ्यः निर्गतः विशेषः अतिशयः यस्मिन्
कर्म्मणि तत् तथा संबन्धितानां अमच्छिदां वः आश्रमपादपानां
वायादिः । आदिशब्दात् दावानलादिरुपप्लवो बाधकः न कश्चित्
नास्ति किम् ॥ ६ ॥

क्रियेति । क्रियानिमित्तेषु अपि अशुष्ठानसाधनेषु अपि
कुशेषु मुनिभिः वरसलत्वात् मृगस्त्रेहात् अभग्नकामा अप्रति-
हतेष्व्या, तेषां मुनीनाम् अह्नाः एव शय्याः तासु चुतानि नाभि-
नालानि यस्याः सा तथोक्ता, मृगीणां प्रसूतिः ससूतिः अनवा
अप्यमना कश्चित् अनपायिनी किम् इत्यर्थः । “दुःखैर्नोष्यसने-
ष्वधम्” इति यादवः । ते हि व्यासभवात् दशरातमहो एव
धारयन्ति ॥ ७ ॥

निर्वर्त्तते इति । येः तीर्थजसैः नियमाभिषेकः निलषा-
नादिः निर्वर्त्तते निष्पाद्यते, येभ्यः जलेभ्यः, तद्दृष्ट्य इति शेषः ।

तान्युच्छ्रपष्ठाङ्कितसैकतानि(१) ॥ १ ॥

शिवानि वस्तीर्यजलानि कञ्चित् ॥ ८ ॥

नीवारपाकोद्दि कङ्करीयैः ॥ १ ॥

आमृशते ज्ञानपदैर्न कञ्चित् । ॥ १ ॥

कालोपपन्नातिथिकल्पाभागं(२)

वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ६ ॥

पितृणाम् अग्निधात्तादीनां निवापाम्प्रलयः तर्पणाश्चलयः ।
 “पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते उच्छानां
 प्रकीर्णोद्भृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वात् राजप्राद्यैः
 अङ्कितानि सैकतानि पुत्रिनानि येषां तानि तथोक्तानि वः
 युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कञ्चित्, अनुप-
 प्रवानि किम् इत्यर्थः । “उच्छो धान्यांश्चकादानं कथिमाद्यर्जनं
 गितम्” इति यादवः । “षष्ठाट्माभ्याश्च” इति षष्ठमष्टात् भागार्थे
 अक्षप्रत्ययः । अतएवापूरणार्थत्वात् पूरणगुणेत्यादिना न षष्ठी-
 समासप्रतिषेधः । सिकताः येषु सन्ति सैकतानि । “सिकतामर्क-
 राभ्यां च” इति अणप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नीवारैति । कालेषु योग्यकालेषु उपपन्नानाम् आगतानाम्

(१) “सुमदी हि इषोर्देवेन षष्ठं भागं तीरे पिप्लवि । शीघ्रान् पावयति तत्र
 षष्ठीर्यं विभाह” इति ब्रह्मः । एषैवधान्यादिदुग्धोद्भयमसुप्तः ; षष्ठ्यां षष्ठानि
 धान्योत्पन्नानि सन्ति इति ब्रह्मः । मनु ४ । ३ ।

(२) रिवाजव्युत्पत्तिर्नियं पष्ठाट्मैर्न पुत्रिनः । अर्धं सुजनकारणे प्राङ्गो-
 र्धर्षिणीवमन् ॥ मनु २ । १०० । अपिच—वर्तिदयं च मद्राजः यद्वाग् इति निरुचये ।
 स मन्वे दुष्मन् दत्त्वा पुष्टमादाह कञ्चित् । इति ।

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
 सम्यग्नीयानुमतो गृहाय ।
 कालो(१) ह्यर्थं संक्रमितुं द्वितीयं
 सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते (२) ॥ १० ॥

अतिथीनां कल्पाः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वनं,
 शरीरस्थितेः जीवितस्य साधनं वः युष्माकम् । पचते इति पाकः,
 फलं, धान्यम् इति यावत् । नीवारपाकादि । आदिग्रन्थाच्छा-
 माकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेश्चः आगतैः जानपदैः । तत
 आगत इति अण् । कङ्करीयैः कङ्करीयं वुपम् अर्हन्तीति कङ्क-
 रीयाः । “कङ्करी वुपं क्लीवे धान्यत्वचि तुपः पुमान्” इत्यमरः ।
 “कङ्करीदचिणाच्छं च” इति छप्रत्ययः । तैः गौमहिषादिभिः
 नामृग्यते कश्चित् न भक्ष्यते किम् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अपीति । किञ्च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय,
 शिषयित्वा विद्यामुपदिश्य इत्यर्थः, गृहाय गृहस्थायनं प्रवेष्टुम् ।
 क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी । अनुमतः अपि अनुज्ञातः
 किम्, हि यस्मात् ते तव सर्वेषाम् आयमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस-
 यतीनाम् उपकारे क्षमं शक्तम् । “क्षमं शक्ते हिते विपु” इत्य-

(१) “चतुर्दशमायुषो भागमुपित्वायं गुरो विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो
 पट्टं पठेत्” ३ मनु ४ । १ ।

(२) “द्वैषापि मनुष्यैश्च तिर्यग्दीनिमित्ते च । गृहस्थः संप्रते यद्यात् तस्मात् देशे
 गृहानमीति” आचक्षतेने मारायचोश्च तत्क्षमं । अपिच— सर्वेषामपि सतिवा वेदवृत्ति
 विधातवः । गृहस्थ उच्यते गृहं च कोनेताम् विभर्षिं हि । यथा गृहीतवः स्व
 पामरे दानि सर्वादिम् । तद्वैवाश्रमिणः स्वमे गृहस्थे चानि संस्थिति ३ ॥ ८१८१८० ॥ मनु ।

तवाहृतो नाभिगमेन तृप्तं
 मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
 अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
 प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्माम् ॥११॥
 इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
 रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

मरः । द्वितीयम् आश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुम् अयं कालः ।
 विद्याग्रहणानन्तर्यात् तस्य इति भावः । “कालसमयवेलासु
 तुमुन्” इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः, “यथा
 मातरमाशित्व सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वत्
 आशित्येतर आश्रमाः” ॥ इति ॥ १० ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह, तवेति ।
 अहृतः पूज्यस्य प्रयत्नस्य । अर्हः प्रयत्नायामिति शब्दप्रत्ययः ।
 तव अभिगमनेन आगमनमात्रेण मे मनः न द्रष्टं न तुष्टं, किन्तु
 नियोगक्रियया आज्ञाकरणेन उत्सुकं सौत्सुक्यम् । “इष्टार्थोद्युक्त
 उत्सुकः” इत्यमरः । “प्रसितोष्णकाम्यां दृतीया च” इति सप्तम्यर्थे
 दृतीया । शासितुः गुरोः आज्ञया अपि आत्मना स्वतो वा ।
 प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति दृतीया । मां सम्भावयितुं (सम्भा-
 नयितुं) वनात् प्राप्तोऽसि गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनम् इत्यर्थः ॥११॥

इतीति । अर्घ्यपात्रेण सूक्ष्मयेन अनुमितः व्ययः सर्वस्व-
 त्नामः यस्य तस्य रघोः इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् श्रीदार्या-

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सम्यग्नुनीयानुमतो गृहाय ।
कालो(१) ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं
सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते (२) ॥ १० ॥

अतिथीनां कल्प्याः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वन्यं,
शरीरस्थितेः जीवितस्य साधनं वः युष्माकम् । पच्यते इति पाकः,
फलं, धान्यम् इति यावत् । नीवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्या-
माकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेश्यः आगतैः जानपदैः । तत्
आगत इति अण् । कङ्करीयैः कङ्करीयं वुपम् अर्हन्तीति कङ्क-
रीयाः । “कङ्करी वुपं क्लीवे धान्यत्वचि तुषः पुमान्” इत्यमरः ।
“कङ्करीदक्षिणाच्छ च” इति छप्रत्ययः । तैः गोमहिषादिभिः
नामृश्यते कश्चित् न भक्ष्यते किम् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अपीति । किञ्च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय,
यिषयित्वा विद्यामुपदिश्य इत्यर्थः, गृहाय गृहस्याश्रमं प्रवेष्टुम् ।
क्रियार्थोपपत्त्यादिना चतुर्थी । अनुमतः अपि अनुज्ञातः
किम्, हि यस्मान् ते तव सर्वेषाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस-
यतीनाम् उपकारे क्षमं शक्तम् । “क्षमं शक्ते हिते त्रिषु” इत्य-

(१) “चतुर्वेदायुषी भागमुपित्वाद्यं गुरो विजः । द्वितीयमायुषी भागं कृतदारी
गृहे गच्छेत्” इति मनु ४।१।

(२) “देवेषामपि मनुष्येषु तिर्यग्योनिभिरपि च । गृहस्थः श्रेष्ठते यस्मात् तस्मात् श्रेष्ठो
गृहानभोति” आश्रमायने आश्रमयोः तत्त्वचनं । अपिच— सर्वेषामपि श्रेष्ठेषां वेदवृत्ति-
विधीनतः । गृहस्थ उच्यते गृहः स श्रेष्ठताम् विभक्तिं हि । यदा गदीनदाः सर्वे
शान्ते यानि शंस्यन्तिम् । तथैवाश्रमेषु सर्वे गृहस्थे यानि संस्तिरि ॥ १।८।९० मनु ।

तवाहृतो नाभिगमेन तृप्तं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनात्माम् ॥११॥
इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

मरः । द्वितीयम् आश्रयं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुम् अयं कालः ।
विद्याग्रहणानन्तर्यात् तस्य इति भावः । “कालसमयवेलासु
तुमुन्” इति तुमुन् । सर्वोपकारचममित्यत्र मनः, “यथा
भातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते मृद्दिषस्तद्वत्
आश्रित्येतर आश्रमाः” ॥ इति ॥ १० ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह, तवेति ।
अहृतः पूज्यस्य प्रश्नस्तस्य । अहृतः प्रश्नसायामिति शतप्रत्ययः ।
तव अभिगमनेन आगमनमात्रेण मे मनः न तृप्तं न तुष्टं, किन्तु
नियोगक्रियया आज्ञाकरणेन उत्सुकं सोत्कण्ठम् । “इष्टार्थोद्युक्त
उत्सुकः” इत्यमरः । “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्यर्थे
तृतीया । शासितुः गुरोः आज्ञया अपि आत्मना स्वतो वा ।
प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । मां सम्भावयितुं (सम्भा-
नयितुं) वनात् प्राप्तोऽसि गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनम् इत्यर्थः ॥११॥

इतीति । अर्घ्यपात्रेण मृगमयेन अनुमितः व्ययः सर्वस्व-
त्यागः यस्य तस्य रघोः इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् औदार्य-

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः

तमित्यवीचद् वरतन्तुशिष्यः ॥१२॥

सर्व्वं व(१) नो वार्त्तं मवेहि राजन्

नाथे कुतस्तूय्यंशुभं प्रजानाम् ।

सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥१३॥

युक्ताम् अपि गां वाचं “मनोनियोगक्रिययोत्सुकं” मी इत्येवंरूपाम् ।

“स्वर्गे पुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि
गौः” इत्यमरः । निश्चयं श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौस्तुभः स्वार्थोप-
पत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः नृपमयपाददर्शनात् शि-
थिलमनोरथः सन् तं रघुम् इति बल्यमाणप्रकारेण अवीचत् ॥१२॥

सर्व्वं चेति । हे राजन् त्वं सर्व्वं नः अस्माकं वार्त्तं स्वास्थाम्
अवेहि जानीहि । “वार्त्तं वलान्वरोगे च” इत्यमरः ।

“वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थामनामयम्” इति यादवः ।

न चैतदायर्थ्यमित्याह, नाथ इति । त्वयि नाथे ईश्वरे सति
प्रजानाम् अशुभं दुःखं कुतः, तथाहि, अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य्य
इत्यादिना । सूर्य्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः ॥

“तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्तती । कृष्णपद्मे निशायां
च” इति विश्वः । तमिस्रमिति पाठे तमिस्रं तिमिरं ।

“तमिस्रं तिमिरं तमः” इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । “लोकस्तु

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते
पूर्वान् महाभाग(१) तथातिशये ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः

त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्

आभासि-तीर्थप्रतिपादितर्हिः ।

भुवने जने" इत्यमरः । दृष्टेः आवरणाय कथं कलीत दृष्टिमाव-
रितुं नालम् इत्यर्थः । कृपेरलमर्घत्वात् तद्योगे नमःस्वस्तीत्या-
दिना चतुर्थी । अलमिति पर्यात्यर्थग्रहणमिति भगवान् भाष्य-
कारः । कल्पेति सम्प्रयेत इत्यर्थः, क्लृपि सम्प्रदमाने चतुर्थीति
वक्तव्यात् ॥ १३ ॥

तवाहृत इत्यादिनोक्तं यत् तत्र चित्रमित्याह, भक्तिरिति ।
प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । "पूज्यः प्रतीक्ष्यः" इत्यमरः । भक्तिः अनु-
रागविशेषः, तं तत्र कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । "अभ्यस्तेऽप्यु-
चितं न्याय्यम्" इति यादवः । हे महाभाग सार्वभौम तथा
भक्त्या पूर्वान् (पूर्वपुरुषान्) अतिशये अतिवर्त्तसे । किन्तु सर्वत्र
वार्त्तं चेत् तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसे, अत आह, व्यतीतेति ।
अहं व्यतीतकालः अतिक्रान्तकालः सन् अर्थिभावात् त्वाम्
अभ्युपेतः इति मे विषादः ॥ १४ ॥

शरीरेति । हे नरेन्द्र तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्ता ऋदिः

आरख्यकोपात्तफलप्रसूतिः

स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्

अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः (१)

कलाक्षयः प्रलाध्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

येन स तथोक्तः । “योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि ।
पुण्यवेत्ते तथा पात्रे तीर्थे स्याद् दशनेष्वपि” इति हलायुधः ।
यरीरमात्रेण तिष्ठन् आरख्यकाः अरख्ये भवाः मनुष्याः मुनि-
प्रमुखाः । “अरन्यान्मनुष्य” इति बुज्ज्मत्वयः । तैः उपात्ता फलम्
एव प्रसूतिः यस्य स स्तम्बेन काण्डेन अवशिष्टः । प्रकृत्यादित्वात्
द्वितीया । नीवारः इव आभासि शोभसे ॥ १५ ॥

स्थान इति । भवान् एकनराधिपः सार्वभौमः सन् मखजं
मखजन्मं न विद्यते किञ्चन यस्य इति अकिञ्चनः । मयूरव्यंस-
कादित्वात् तत्पुरुषः । तस्य भावः तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रक-
टयति स्थाने युक्तम् । “युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । तथाहि
सुरैः देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः
उपचयात् प्रलाध्यतरः हि वरः खलु । “मणिः प्राणालीढः समर-
विजयी इतिनिहितः, मदघ्नीणो नागः शरदि सरितः स्थान-

(१) - “ममनां पिरते ब्रह्मिर्हितीयां पिरते रविः । विचोर्देवाणुतीयां तु पशुपीं
ब्रह्मिर्वाधिपः । पशुपीं तु बभट्काटः ब्रह्मो पिरति वासवः । समभौमपयी दिव्या
पशुभौमज एवपात् । नवतीं कञ्चप्यस्य यमः शशति वै अक्षरः । दशमीं पिरते वायुः ।

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यः

गुर्वर्थमाहर्त्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्तास्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं

शरह्वनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

पुलिनाः । कलाशेषचन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिन्ना
शोभन्ते गलितविभवाचार्यिषु नृपाः” । इति भावः । अत्र काम-
न्दकः, “धर्मार्थं क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीता-
वशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव” । इति ॥ १६ ॥

तदिति । तत् तस्मात् तावत् अनन्यकार्यः । “यावत् तावच्च
साकल्येऽवधौ गानेऽवधारणे” इति विश्वः । प्रयोजनान्तर-
रहितः अहम् अन्यतः वदान्यान्तरात् गुर्वर्थं गुर्वधनम् आहर्त्तुं
अर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु । नमः-
स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । तथाहि, चातकोऽपि, “धरणीपतितं
तोयं चातकानां रुजाकरम्” इति हेतोः अनन्यगतिकोऽपि
इत्यर्थः, निर्गलितः अम्बु एव गर्भः यस्य तं शरह्वनं न अर्दति

पिवत्येकादशीमुमा । हादशी पितरः सर्वे समं प्राप्नुवन्ति भाग्यम् ॥ तयोदेशो
भनाध्यक्षः कुबेरः पिवते कलाम् । चतुर्दशी पुष्यपतिः पञ्चदशी मृगापतिः ॥ वषट्-
कारी वेदीकानामष्टवसुहादमादित्येकादशरुद्रमृगापतिवषट्काराणामन्यतमः । अत्र
एकपात् रुद्राणामन्यतमः । The above quoted passage partially con-
flicts with the text, and commentary, of विष्णुपुराण, which says
“पिवन्ति द्विकलाकारशिष्टा तस्य कला तु या । सुधास्यतमयो पुष्या तामिन्दोः पितरो
सुने ।” On this, the commentator observes “पञ्चदशी या कला तां पितरः
पिवन्ति न तु षोडशीम् ।” See Wilson's V. P. vol 11 page 302-3.

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं
 शिष्यां महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
 किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं
 त्वया कियंहेति तमेन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

ततो यथावद् विहिताध्वराय
 तस्मै स्मयावेगविवर्जिताय ।
 वर्षाश्रमाणां गुरवे स वर्षी
 विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

नृ याचते । अहं गतौ याचने चेति धातुः । “याचनार्थे रणेऽ-
 ह्निन्” इति यादवः ॥ १७ ॥

एतावदिति । एतावत् वाक्यम् उक्त्वा प्रतियातु कामः यस्य
 तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् । तुम् काममनसोरपीति मकार-
 लोपः । महर्षेः, वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतिः रघुः निषिध्य
 निषार्थ्य, हे विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं,
 कियत् किंपरिमाणं या इत्येवं तं कौत्सम् अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् ।
 “प्रश्नीऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः ॥ १८ ॥

तत इति । ततः यथावत् यथाहम् । अर्हार्थे पतिः ।
 विहिताध्वराय निषिद्यत् अनुष्ठितयज्ञाय सदाचाराय इत्यर्थः ।
 अयावेगविवर्जिताय गर्व्याभिनिवेशशून्याय अनुहताय इत्यर्थः ।
 वर्षाणां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च गुरवे
 नियामकाय । “वर्षाः शुभ्राऽब्रह्मणादयाः” इति, “ब्रह्मचारी गृहो

समाप्तविद्येन(१) मया महर्षिः
 विज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणायै ।
 स मे चिरायास्खलितोपचारां(२)
 तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥ २० ॥

निर्वन्धसञ्जातरूपार्थकार्श्रम्
 अचिन्तयित्वा गुरुणोऽहमुक्तः ।

वानप्रस्थी भिक्षुस्तुष्टये । आश्रमोऽस्त्री” इति च अमरः । सर्व-
 कार्यनिर्वाहकारय इत्यर्थः । तस्मै रघवे विषयः विद्वान्
 वर्षी ब्रह्मचारौ । “वर्षीनो ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः । “वर्षी(१)
 ब्रह्मचारिणि” इति इतिप्रत्ययः । स कौत्सः प्रमुतं प्रवृत्तम्
 आचचचे ॥ १८ ॥

समाप्तेति । समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै गुरु-
 दक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितः अभूत् । स च गुरुः चिराय
 अस्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिम् एव पुरस्तात् प्रथमम्
 अगणयत् संख्यातवान्, भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणवेत्सुवान्
 इत्यर्थः । अथवा भक्तिम् एव तां दक्षिणाम् अगणयत् इति
 योज्यम् ॥ २० ॥

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
 कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥
 सोऽहं सपर्य्याविधिभाजनेन
 मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशीघ्रम् ।
 अभ्युत्सहे सम्प्रति नोपरोहुम्
 अल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

निर्वन्धेति । निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन सञ्ज्ञातरुया
 सञ्ज्ञातक्रीधेन गुरुणा अर्घ्यकार्यं दारिद्र्यम् अचिन्तयित्वा अवि-
 चार्य्य अहं वित्तस्य धनस्य चतस्रः दश च कोटीः चतुर्दश कोटोः
 मे मद्यम् आहर आनय इति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरि-
 संख्यानुसारेणैव उक्तः । अत्र मनुः, “अपानि वेदाद्यत्वारः
 मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतु-
 र्दश” ॥ (१) इति ॥ २१ ॥

सोऽहमिति । सः अहं सपर्य्याविधिभाजनेन अर्घ्यपानेण
 भवन्तं प्रभुशब्दः एव शेषः यस्य तं मत्वा निःस्वं नियित्य इत्यर्थः
 श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्य अल्पे तरत्वात् अतिमहत्त्वात् सम्प्रति
 उपरोहुं निर्बन्धुं न अभ्युत्सहे ॥ २२ ॥

(१) अतानरे विद्या चत्वारः विद्यापि । मनुः, एवञ्चानु चतुर्वेदी मीमांसा
 व्यापविश्वसिः । चातुर्वेदी चतुर्वेदी आनवमवेदाद्यम् । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या
 चत्वारः मनुः इति । अतानि तु विद्या चत्वारः आहरणं निवृत्तं श्रौतिया मनुः ।
 एतन्ना निर्वाचितेन मनुर्वेदेन एवम् ।

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिः
 आवेदितो वेदविदां वरेण ।
 एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं
 जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥
 गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा
 रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
 गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
 मा भूत् परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

इत्यमिति । द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः । “द्विजराजः
 शशधरः नक्षत्रैः शः चपाकरः” इत्यमरः । “तस्मात् सोमो राजानो
 ब्राह्मणानाम्” इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेनार्यानासि वैराग्यं
 वारयति । एनसः पापात् निवृत्ता इन्द्रियवृत्तिः यस्य स जग-
 देकनाथः रघुः वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेन इत्यम्
 आवेदितः निवेदितः सन् एनं कौत्सं भूयः पुनः जगाद् ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमिति । श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृष्ट्वा । दृष्टेः
 क्तिविति क्तिप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा अर्थी
 याचकः । विशेषणद्वयेनापि अस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः
 सकाशात् कामं मनोरथम् अनवाप्य अप्राप्य वदान्यान्तरं
 गतः । “सुर्वदान्यस्खललक्षदानगौण्डा बहुप्रदे” इत्यमरः ।
 इत्थं वंरूपः अयं परीवादस्य अपवादस्य नवः नूतनः प्रथमः
 अवतारः आविर्भावः मे माभूत् अस्तु । रघोरिति स्वनामप्रदृष्टं

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
 वसञ्चतुर्योऽग्निरिवाग्नागारे(१) ।
 द्विवाण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
 यावद् यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥
 तथेति तस्यावितथं प्रतीतः
 प्रत्यग्रहीत् सङ्गरमयजन्मा ।
 गामात्तसारं रघुरप्यवेत्त्र
 निष्कृष्टमर्थं चकमे कुवेरात् ॥ २६ ॥

सम्भावितत्वद्योतनार्थम् । तथाच, “सम्भावितस्य चाकीर्त्तिः
 सरणादतिरिच्यते” इति भावः ॥ २४ ॥

स इति । स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीये
 अग्न्यागारे त्रेताग्निशालायां, चतुर्थः अग्निः वसन् इव, द्विवाणि
 द्वे त्रीणि वा अहानि दिनानि । “संख्ययाव्ययासत्त्वाद्द्राधिक-
 संख्याः संख्ये” इति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये ङजङ्ग-
 गणादिति ङङ्, सोढुम् अर्हसि, द्वे अर्हन् । मान्य त्वदर्थं
 तव प्रयोजनं साधयितुं यावत् यते यतिष्ये । यावत्पुरा-
 निपातयोर्लट् इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २५ ॥

तथेति । अयजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः सन्, तस्य
 रघोः अवितथम् अमीघं सङ्गरं प्रतिज्ञाम् । “अथ प्रतिज्ञा-

(१) “पिता वै शार्ङ्गपत्न्याऽग्निर्मातापिर्दंविषः अतः ।

दुःखदुःखनीयम्, भाषिणेः शू, अरीयसी १ अट् १ १ १ १ १ १ ।

वसिष्ठमन्त्रोच्चरणजात् प्रभावात्
उदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्यैव बलाहकस्य (१) ..

गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

अथाधिशिशा प्रयतः प्रदीपे

रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

जिसंविदापस्तु सङ्करः” इत्यमरः । तां गिरम् इति केचित् पठन्ति । तथा इति प्रत्यग्रहीत् । रघुः अपि गां भूमिम् आत्तसारां गृहीतधनाम् अवेत्य कुवेरात् अर्थं निष्कृष्टम् आहर्तुं चकमे इयेप ॥ २६ ॥

वसिष्ठेति । वसिष्ठस्य यत् मन्त्रेण उच्चणम् अभिमन्त्र्य प्रीक्षणं तत्कात् प्रभावात् सामर्थ्यात् हेतोः उदन्वदाकाशमहीधरेषु उदन्वति उदधी आकाशे महीधरेषु वा, मरुत्सखस्य, मरुतः सखा इति तत्पुरुषः, बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाहकः बलाहकः । पृषोदरादित्वात् साधु । तस्य इव, मेघस्य इव, तद्रथस्य गतिः सञ्चारः न विजघ्ने न विहता हि ॥ २७ ॥

अथेति । अथ प्रदीपे रजनीमुखे तत्काले यन्नाधिरोहणविधानात् प्रयतः धीरः रघुः समन्तात् भवः सामन्तः

(१) “बलाहकेन शब्दार्थे वायीरपेक्षितत्वात् मरुत् सखा यस्येति अभिमन्तः समासः । एवं सति “राजाहःसन्धिभ्यष्टप्” इति टप्प्रत्ययो न स्यात् तस्य तस्य इवेऽभिधानात् अन्तर्धन्वनेतत्” इति दिनकरः ।

सामन्तसम्भावनयैव धीरः

कौलासनार्थं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै

सविस्मयाः कोपगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कोपगृहस्य मध्ये

वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं

लब्धं कुवेराद्भियास्यमानात् ।

राजमात्रम् इति सम्भावनया एव कौलासनार्थं कुवेरं तरसा
बलेन जिगीषुः जेतुम् इच्छुः सन् कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे
यस्य तं रघुम् अधिशिष्ये रघु शयितवान् इत्यर्थः । अधि-शीङ-
स्यासां कर्मणि कर्म्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातरिति । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोपगृहे
नियुक्ताः अधिज्ञताः भाण्डारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोपगृहस्य
मध्ये नभस्तः नभसः । पञ्चम्यास्तसिलप्रत्ययः । पतितां हिर-
ण्मयीं सुवर्णमयीम् । दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्
साधु । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥ २९ ॥

तमिति । भूपतिः रघुः अभियास्यमानात् अभिगमिष्य-
मानात् कुवेरात् लब्धं वज्रैण कुलिशेन भिन्नं सुमेरीः पादं (१)
प्रत्यस्तपर्वतम् इव स्थितम् । “पादाः प्रत्यस्तपर्वताः” इत्यमरः ।

(1) Both Dinakara and Vallabha read पर्वत् instead of पादम् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव

पाटं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

जनस्य(१)साकेतनिवासिनस्ती

हावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोऽर्घी

नृपोऽर्घिकामादधिकप्रदद्य ॥ ३१ ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं

प्रजिञ्जरं प्रीतमना महर्षिः ।

शङ्खं सुमेरोरिति क्वचित् पाठः । तं भास्वरं भास्वरम् । भङ्ग-
भासमिदोष्टुरजिति घुरच् । हेमराशिं समस्तं कृतस्त्रमेव कौत्साय
दिदेश ददी न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्येति । ती अर्घिदातारी द्वौ अपि साकेतनिवासिनः
अयोध्यावासिनः । “साकेतः स्यादयोध्यायां कौशला नन्दिनी
व सा” इति यादवः । जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ सुखव्यवसायी
अभूताम् । “द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्वमस्ती तु जन्तुषु” इत्यमरः ।
कौ द्वौ गुरुप्रदेयात् अधिकं अतिरिक्तद्रव्ये निस्पृहः अर्घी, अर्घि-
कामात् अर्घिमनोरथात् अधिकं प्रददातीति तद्वीक्तः ।
“प्रेदान्न” इति कप्रत्ययः । नृपद्य ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्था-

(१) “अधिक्यतां वाचमवीचदद्युतः” इत्यादौ यथा अधिक्यतामिति विश्लेषणं
तथाच वाचो विश्लेषणयोग्यापेति चिन्मम्” इति दिनकरः ।

स्पृशन् करिणानतपूर्वकार्यं
 संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥
किमत्र चित्रं यदि कामसुभूः
 वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
 अचिन्तनीयस्तु त्वं प्रभावः
 मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥
 आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं
 श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते ।

समानः सन् । आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यदर्थे क्तः । उद्घ्राणां
 क्रमेलकानां वामीनां बद्धवानाञ्च शतैः वाहितार्थं प्रापितधनम्
 आनतपूर्वकार्यं विनयनम् इत्यर्थः प्रजेश्वरं रघुं करिणं स्पृशन्
 वाचम् उवाच ॥ ३२ ॥

किमिति । वृत्ते स्थितस्य । “न्यायेनार्जनमर्थस्य, बर्हणं
 पासनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥”
 इति कामन्दकः । तस्मिन् वृत्ते स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः
 नृपस्य भूः कामान् वृत्ते इति कामसुः यदि । सत्सुहृद्विदुहेत्या-
 दिना किप् । अथ कामप्रसवने किं चित्रं न चित्रम् इत्यर्थः ।
 किन्तु तव प्रभावः महिमा तु अचिन्तनीयः येन त्वया द्यौः अपि
 मनीषितम् अभिलषितं दुग्धा । दुर्हेदिकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि
 ङः । “प्रधानकर्मण्यथ्ये सादीनाहुर्दिकर्मणाम् । अप्रधाने
 दुर्हादीनां ण्यस्ते कर्तुं य कर्मणः” ॥ इति छरपात् ॥ ३३ ॥

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं-
 भवन्तमीडां भवतः पितेव ॥ ३४ ॥
 इत्थं प्रयुञ्ज्राशिपमग्रजन्मा(१)
 राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
 राजापि लेभे सुतमाशु तरमात्
 आलोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

आशास्यमिति । सर्वाणि श्रेयांसि शुभानि अधिजन्मुपः
 प्राप्तवतः ते तप भवन्तु पुत्रातिरिक्तम् आशास्यम् आशीःसाधुम्
 भाग्यसनीयं वा पुनरुक्तभूतं सर्वं सिद्धम् इत्यर्थः । किन्तु इत्थं
 सुखं भवन्तं भवतः पिता इव, आत्मगुणानुरूपं त्वया तुल्य-
 गुणम् इत्यर्थः, पुत्रं लभस्व प्राप्तुहि ॥ ३४ ॥

इत्यमिति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । “अग्रजन्मां हिजे श्रेष्ठे
 आतरि ब्रह्मणि श्रुतः” इति विश्वः । इत्थं राज्ञे आशिपं
 प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप । राजा अपि
 जीवलोकः जीवसमूहः । “जीवः प्राणिनि गीप्यती” इति
 विश्वः । अर्कात् आलोकं प्रकाशम् इव, चैतन्यम् इति पाठे
 ज्ञानम् इव, तस्मात् ऋषेः अतिथेः आशु सुतं लेभे प्राप ॥ ३५ ॥

(१) अथे चतुर्विंशतिर्षोडशो पुरतः जन्म यस्य स अग्रजन्मा ब्राह्मणः । यदाह मनुः,
 “सप्तमाहीन्वात् ज्वैद्यात् ब्रह्मणश्चैव धारणात् । सर्वसौदास सर्गस्य धर्माती ब्राह्मणे-
 नृवः” । “तस्मात् आशिपः प्रभासात्” इति वज्रमः ।

ब्राह्मी(१) मुहूर्त्ते किल तस्य देवी
 कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना
 तमात्मजन्मानमर्जं चकार ॥ ३६ ॥
 रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं
 तदेव नैसर्गिकसुन्नतत्वम् ।

ब्राह्म इति । तस्य रघोः देवी महिषी ब्राह्मी । तस्येद-
 मित्यण् । ब्रह्मदेवताके अभिजिन्नामके मुहूर्त्ते किल ईपत्
 असमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं, स्कन्दसदृशम् । ईपदसमाप्तावि-
 त्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । “कुमारो बालको
 स्कन्दे” इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्त्तोत्पन्नत्वात् पिता रघुः,
 ब्रह्मणः विधेः इव, नाम्ना तम् आत्मजन्मानं पुत्रम् अजम् अज-
 नामकं चकार । “अजो हरी हरे कामे विधी छागे रघोः सुते”
 इति विश्वः ॥ ३६ ॥

रूपमिति । ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । “ओजस्तेजसि
 घातूनाम् अवटभ्रप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च” इति
 विश्वः । रूपं ययुः । “अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृति-

(१) श्योदयाम् पूर्वं तृतीये मुहूर्त्ते इत्यर्थः । “रात्रेय पवित्रे यामे मुहूर्त्तो
 ब्राह्म उच्यते” । “रात्रे बतारघटिकापदुदयं ब्राह्ममुहूर्त्तः” इति दिनकरः । आर्तं मते
 रात्रे; श्रीरघुसुहृताभिधोयाः पद्मेदमसुहृतां ब्रह्मदेवताकः इति उच्यते, श्योदिवमते
 ए श्रीरघुसुहृता एव ब्राह्मदेवताभिधोयते ।

न कारणात् स्वाद् विभिदे कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥
 उपात्तविद्यं विधिवद् गुरुभ्यः
 तं यौवनोर्द्दविशेषकान्तम् ।
 श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां
 धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

सौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः” इति विश्वः । तत् एव पैटकम् एव,
 वीर्यं शौर्यं तत् एव, नैसर्गिकं स्वाभाविकम् उन्नतत्वं तत् एव
 तादृशमेव इत्यर्थः । कुमारः बालकः, प्रवर्तितः उत्पादितः
 दीपः प्रदीपात् स्वीत्यादकदीपात् इव, स्वात् स्वकीयात् । पूर्वा-
 दिभ्यो नवभ्यो वेति आह्रावो वैकल्पिकः । कारणात् जनकात्
 न विभिदे भिन्नी नाभूत्, सर्वात्मना तादृश एवाभूत् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपात्तं त्विति । गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् उपात्तविद्यं
 लब्धविद्यम् । यौवनस्य उद्भेदात् आविर्भावात् हेतोः विशेषण
 कान्तं सौम्यं तम् अजं प्रति साभिलाषा अपि श्रीः, धीरा
 स्थिरा उन्नतचित्ता । “स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति
 संज्ञितम्” इति भूपालः । कन्या पितुः इव, गुरोः रघोः
 अनुज्ञाम् आचकाङ्क्ष इयेप । यौवराज्यार्हीऽभूत् इत्यर्थः ।
 अनुज्ञायन्त्यात् पित्रपारतन्त्रासुपमासामर्थ्यात् पाषिप्रहृष-
 योम्यता च ध्वन्यते ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण क्रयकैशिकानां(१) ;
 स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः । ३६
 आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन
 भोजेन दूतो रघवे विष्टः ॥ ३६
 तं श्लाघ्यसम्बन्धमसौ विचिन्त्य
 ॥ दारक्रियायोग्यदशञ्च पुत्रम् ।
 प्रस्थापयामास ससैन्यमेनम्

ऋद्धां विदर्भाधिपराजधानीम्(२) ॥४०॥

अथेति । अथ स्वसुः भगिन्याः इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं
 कुमारस्य अजस्य आनयने उत्सुकेन क्रयकैशिकानां विदर्भदेशा-
 नाम् ईश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तः हितः दूतः रघवे
 विष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥ ३६ ॥

तमिति । असौ रघुः तं भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनूचान(२)
 त्वादिगुणयोगात् सृष्टणीयसम्बन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च
 दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यम् एनं
 पुत्रम् ऋद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं
 प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । करणाधिकरण-
 योयेति अधिकरणे न्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानी हि विग्रहः ॥४०॥

(1) Kratha and Kaisika were the sons of Vidarbha (a king of yadava branch of the lunar dynasty); and the name कृथकैशिक is applied to the people and country of Vidarbha, the modern Berar.

(2) It was a large and powerful, kingdom, The name

तस्योपकार्यै रचितोपचारा

वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनीः

वभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

तथेति । उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादियु । “सौ-
धोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका” इति अमरवचनव्या-
ख्यानं चौरस्वामी, उपक्रियते उपकरोति वा पटमण्डपादि राज-
सदनमिति । रचिताः उपचाराः शयनादयः येषु ते तद्योक्ताः
जानपदानां जनपदेश्चः आगतानाम् उपदाभिः उपावनैः वन्याः
वने भवाः इतरे येषां ते वन्येतराः अबन्याः इत्यर्थः । न बहु-
ब्रीहाविति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्परुषे सर्वनामसंज्ञा
दुर्धारेव । तस्य मनुजेन्द्रसूनीः अजस्य मार्गे निवासाः वास-
निकाः उद्यानानि आक्रीडाः । “पुमानाक्रीड उद्यानम्” इत्य-
मरः । तानि एव विहाराः विहारस्थानानि संकल्पाः तद्वद्वयाः
इत्यर्थः । इपदसमाप्ताविति कल्पप्रत्ययः । वभूवुः ॥ ४१ ॥

remains in Beder which may have been the ancient capital. Vidarbha seems to have corresponded with the great part of Berar and Khandesh. Jayamagha father of Vidarbha having received nothing from his father went forth to settle where he might. He conquered the country along the Narmada and Rikshavat mountains and dwelt in Suktimati. The Bhojas, were the descendants of Mahabhoja, a pious prince of the yadava line, and they were called Mririkavates, being the princes of Mririkavati by the Parnasa, a river in Malwa. See V. P. Book IV: Chap. XIII.

स नर्मदारोधसि सीकराद्रैः

मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा

क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्ठाद् भ्रमरैर्भ्रमद्भिः

प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धोतदानासलगण्डभित्तिः

वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

स इति । विलङ्घिताध्वा अतिक्रान्तमार्गः स अजः सीकराद्रैः शीतलैः इत्यर्थः मरुद्भिः वातैः आनर्त्तिताः कम्पिताः नक्तमालाः चिरविल्लास्यवृक्षभेदाः । “चिरविल्वी नक्तमालाः करजश्च करञ्जके” इत्यमरः । यस्मिन् तस्मिन् निवेशार्हे इत्यर्थः । नर्मदायाः रोधसि रेवायाः तीरे क्लान्तं यान्तं रजोभिः धूसराः क्लेशः ध्वजाः यस्य तत् सैन्यं निवेशयामास ॥ ४२ ॥

अथेति । अथ उपरिष्ठात् ऊर्ध्वम् । उपर्युपरिष्ठादिति निपातः । भ्रमद्भिः मदसोभात् इति भावः । भ्रमरैः प्राक् उन्मज्जनात् पूर्वं सूचितः प्रापितः अन्तःसलिले प्रवेशः यस्य सः तथोक्तः निर्धोतदाने धालितमदे अत एव अमले गण्डभित्तौ यस्य स तथोक्तः । “दानं गजमदे त्यागे” इति शाश्वतः । प्रगृह्णी गण्डौ गण्डभित्तौ । “प्रशंसावचनैश्च” इति समासः । भित्तिगण्डः प्रशस्तार्थः । तथा च गण्डरजमहोदधौ, “मत्तज्ञिको-

निःशेषविघ्नलितधातुनापि

षप्रक्रियामृच्चवतस्तटेषु (१) ।

नीलोद्भूरेखाश्वलेन शंसन्

दन्तद्वयेनाश्रमविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥

संहारविचेपलघुक्रियेण

हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

धमियाः स्युः प्रकाण्डस्त्रलभित्तयः” इति । भित्तिः प्रदेशो वा ।

“भित्तिः प्रदेशे कुच्ये ऽपि” इति विश्वः । निर्द्घातदानेन अमला

गण्डभित्तिः यस्य इति वा । वन्यः गजः सरित्तः नर्मदायाः

सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिलप्रत्ययः । उन्ममज्ज उत्यितः ॥ ४३ ॥

निःशेषेति । कथम्भूतो गजः, निःशेषविघ्नलितधातुना अपि

धौतगैरिकादिना अपि नीलाभिः ऊर्द्धाभिः रेखाभिः तटाभि-

घातजनिताभिः श्वलेन कर्तुरेण । “चिव किम्भीरकल्माष-

श्वलेताश्च कर्तुरे” इत्यमरः । अश्रमभिः पापाणैः विकुण्ठितेन

कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन ऋच्चवान् नाम कश्चित् तत्रत्यः पर्वतः

तस्य तटेषु षप्रक्रियां षप्रक्रीडाम् उत्खातकेलिम् इत्यर्थः । “उत्-

खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते” इति शब्दार्णवः । शंसन्

कथयन् सूचयन् इत्यर्थः । उन्ममज्ज ॥ ४४ ॥

संहारेति । संहारविचेपयोः सङ्घोचनप्रसारणयोः सङ्घ-

(1) Rikshavan (meaning abounding in bears) is one of the Kulachalas of India ; it is identified by Professor Wilson with the mountains of Gondvana.

वभौ स, भिन्दन् वृहत्स्ररङ्गान् ।
 वार्यं गंगामुद्गु(१) इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥
 शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
 जालानि, कर्पेन्नुरसा-स, पद्मात् ।
 पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः ।
 सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥
 तस्यैकनागस्य(२) कपोलभिक्ष्यीः ।
 जलावगाहक्षयामोदशान्ता ।

क्रियेण विप्रव्यापारेण । “लघुचिप्रमरं द्रुतम्” इत्यमरः । इस्तेन
 शुष्णादृच्छेन । “इस्ती नघवभेदे स्यात् करेभकरयोरपि” इति
 विश्वः । सशब्द सघोषं वृहत्तः तरङ्गान् भिन्दन् विदारयन्
 तीराभिमुखः स गजः, वारी गजवन्धनेस्थानम् । “वारी तु
 गजवन्धनी” इति यादवः । वार्या, अगंगलायाः विक्षम्भस्य भङ्गे
 भङ्गने प्रवृत्तः इव, वभौ ॥ ४५ ॥

शैलेति । शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि
 वृन्दानि उरसा कर्पेन् पद्मात् तटम् उत्ससर्पं पूर्वं तेन गजेन
 उत्पीडितः नुवः वारिराशिः यस्य सः सरित्प्रवाहः तटम्
 उत्ससर्प ॥ ४६ ॥

तस्येति । तस्य एकनागस्य एकाकिनः गजस्य कपोलभिक्ष्यीः ।

(१) वारी गजवन्धनी इति पदव्या तथा भङ्गे इति दिनकरः ।

(२) यदा एष तस्य नागस्य, ‘एषे सुप्यामबेवशा’ इत्यमरः ।

वन्येतरानेकपदशनेन
 पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥
 समच्छदचीरकटुप्रवाहम्(१)
 असद्यमात्राय मदं तदीयम् ।
 विलङ्घिताधीरणीवयत्नाः (२)
 सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीः मदवर्ष-
 लक्ष्मीः वन्येतराणां ग्राम्याणाम् अनेकपानां द्विपानां दर्शनेन
 पुनः दिदीपे पश्ये ॥ ४७ ॥

समच्छदति । समच्छदस्य वृत्तविशेषस्य चीरवत् कटुः
 सुरभिः प्रवाहः संसारः यस्य तन् । “कटुतितकपायासु चीर-
 भ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः” इति यादवः । असह्यं-तदीयं मदम्
 आत्रायं सेनागजेन्द्राः विलङ्घिताः तिरस्कृतः आधीरुणानां हस्ति-
 पकानां तीव्रं महान् यत्नः यैः ते तथोक्ताः सन्तः । “आधीरुणां
 हस्तिपेका हस्तीरोहा निपादिनः” इत्यमरः । विमुखाः
 पराशुखाः बभूवुः ॥ ४८ ॥

(१) समच्छदचीरस्य बन्धुत्वं चीरः, न सुरभिः । तीव्रमदन्वाधादेनैव सेनागजेन्द्राणां
 विमुखत्वं युज्यते । अतः “चीरवत् कटुः सुरभिः” इति यत् टीकाकारेण व्याख्यातं
 तथैवम् ।

(२) शङ्खवृत्तवत् धीरवैर्गतिधामुर्व्यापकादनटः । यो हि यजानां गतिधाम्
 यानाति उपादिशति च स एवाधीरुणः ।

स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं

भग्नाक्षपर्य्यंस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं

सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यः

वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।

निवर्त्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे

जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

ए इति । स गजः छिन्नाः बन्धाः यैः ते छिन्नबन्धाः दृताः पलायिताः युगं वहन्तीति युग्याः बाह्या यस्मिन् सः चासी शून्यश्च तं, भग्नाः अक्षाः (१) रथावयवाः दाहविशेषाः । “अक्षी रथस्यावयवे पाशकैऽप्यक्षमिन्द्रियम्” इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षाः अत एव पर्य्यंस्ताः पतिताः रथाः यस्मिन् तं रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ताः व्याकुलाः । “विहस्तव्याकुली समी” इत्यमरः । योधाः यस्मिन् तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं सद्गुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमिति । नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान् शास्त्रात् ज्ञातवान् कुमारः आपतन्तम् अभिधावन्तं तं गजं निवर्त्तयिष्यन् न तु प्रहरिष्यन् अत एव नात्यायतम् अनति-दीर्घं यथा स्यात् । नक्षत्रस्य नशब्दस्य सुष्ठु,पिति समासः ।

(१) अथा पुनरीक्षणा इति दिनकरः ।

स विहमात्रः किल नागरूपम्
उत्सृजा तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्त्ति-
कान्तं वपुर्व्योमचरं (१) प्रपदे ॥ ५१ ॥
अथ प्रभावोपनतैः कुमारं
कल्पद्रुमीत्यैरवकीर्यं पुष्पैः ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संबर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

कृष्टशार्ङ्गः ईषदाकृष्टचापः सन् विशिखेन वाणेन कुम्भी जघान ।
अत्र चाक्षुषः । “लक्ष्मीकामो युवादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्
इयं हि शीर्ये करिणः”, इति । अत एव युवादन्यवेति द्योत-
नार्थमेव वन्द्यग्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स इति । स गजः विहमात्रः ताडितमात्रः किल न तु
प्रहृतः तथापि नागरूपं गजशरीरम् उत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन
विस्मितैः तद्विस्मितैः सैन्यैः दृष्टः सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य
मध्यवर्त्तिं कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपदे प्राप ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ प्रभावेन उपनतैः प्राप्तैः कल्पद्रुमीत्यैः कल्प-
द्रुचीत्यर्थैः पुष्पैः कुमारम् अजम् अवकीर्य अभिहृष्य दशन-
प्रभाभिः दन्तकान्तिभिः संबर्द्धिताः उरःस्थले ये तारहाराः

मतङ्गशापादवलेपमूलात्
 अवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
 धवेहि गन्धर्व्वपते स्तनूजं(१)
 प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥
 स चानुनीतः प्रणतेन पश्चात्
 मया महर्षिर्मुदुतामगच्छत् ।

स्थूलमुक्ताहाराः ते येन स तथोक्तः, वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी ।
 यक्ता । “वाप्नोग्मिनि,” इति ग्मिनिः । स पुरुषः उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गेति । अवलेपमूलात् गन्धर्व्वहेतुकात् । “अवलेपसु गर्वे
 स्यान्नेयने-हेयणोऽपि, च” इति विश्वः । मतङ्गस्य, सुनेः, शापात्
 मतङ्गजत्वम् अवाप्तवान्-अग्नि, मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शना-
 ख्यस्य गन्धर्व्वपतेः गन्धर्व्वराजस्य(२), तनूजं पुत्रम्-“स्त्रियां, मूर्च्छि-
 स्तनुस्तनू” इत्यमरः । तन्वादेर्वैत्युडिति-केचित् । प्रियंवदं
 प्रियवदाख्यम् धवेहि जानीहि । प्रिय-वदतीति-प्रियवदः ।
 “प्रियवये वदः खच्” इति खच्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स इति । स महर्षियं प्रणतेन मया अनुनीतः सन् पश्चात्
 मुदुतां शान्तिम् अगच्छत्, तथाहि जलस्य उष्णत्वम्-अग्ने-

(1) The Gandharyas live in the sky, guard the Soma, and are governed by Varuna. In epic poetry, they are the celestial musicians, or heavenly singers, who form the orchestra at the banquets of the gods and they belong, together with the Apsaras (their wives), to Indras' heaven, sharing also in his battles. See William's Sans. Dic. See also my note on Apsara further on.

(2) चिदम्बरा ।

उष्णत्वमग्न्यात्पसंप्रयोगात् ॥ ५४ ॥

शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

इत्स्वाकुवंशप्रभवो यदा ते

भित्तस्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोज्यासे स्त्रेण वपुर्महिम्ना

तदेत्यवोचत् स तपोनिधिर्मां ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्ववता त्वयाहं

॥ शपाच्चिरप्रार्थितदर्शनैः ॥

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां

वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

आतपस्य वा संप्रयोगात् सम्पर्कात् न तु प्रकृत्या उष्णत्वं, यत् शैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विषेयप्राधान्यात् वेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावी न क्रोधः इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इत्स्वाकृति । इत्स्वाकुवंशः प्रभवः यस्य स अजः यदा ते कुम्भम् अयोमुखेन लोहाग्रेण शरीण भित्तस्यति विदारयिष्यति तदा स्त्रेण वपुः महिम्ना पुनः संयोज्यासे संज्ञस्यसे इति स तपोनिधिः माम् अबोचत् ॥ ५५ ॥

संमोचित इति । चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्ववता बलवता त्वया अहं शपात् संमोचितः भोक्तं प्रापितः भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युत्कारं न कुर्यां चेत्, मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थान-

संमोहनं (१) नाम सखे ममास्त्रं
 प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
 गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयीक्तुः
 नचारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥
 अलं क्रिया मां प्रति (२) यन्मुहूर्त्तं
 दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
 तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्य
 मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्याम् ॥ ५८ ॥

प्राप्तिः । “पदं व्यवसितिनाणस्थानसत्त्वाद्भिः वस्तुषु” इत्यमरः ।
 वृथा स्यात् हि । तदुक्तम्, “प्रतिकर्तुमयत्तस्य जीविताम्बरणं
 वरम्” इति ॥ ५६ ॥

संमोहनमिति । हे सखे सखिशब्देन समप्राणतीक्षा ।
 यथोक्तम्, “अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं
 भवेन्निव समप्राणः सखा मतः” ॥ इति । प्रयोगसंहारयोः
 विभक्तमन्त्रं गान्धर्व्वं गान्धर्व्वदेवताकंसंमोहयति अनेन इति संमो-
 हनं नाम मम अस्त्रम् आदत्स्व गृहाण, यतः अस्त्रात् प्रयीक्तुः
 अस्त्रप्रयोगिणः अरिहिंसा न च, विजयश्च हस्ते हस्तगतो
 विजयो भवति इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

वधसज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्वामिति चेत् तत्राह,
 अलमिति । किञ्च, मां प्रति क्रिया प्रहारनिमित्तया अलम् ।

(१) “प्रस्तापाका मन्त्रम्” इति हिमच्छः ।

(२) मां प्रति दयापरोऽभूः इत्यमरः । दिनकरिणादुक्तः ।

तथैत्युपस्पृशा पयः पवित्रं

सोमोद्भवायाः(१) सरितो नृसोमः ।

उद्ङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं

जयाह तस्मान्निगृहीतशापात् (२) ॥ ५६ ॥

कुतः यत् यतः हेतोः त्वं मां प्रहरन् अपि मुहूर्त्तं दयापरः
 कपालुः अभूः, तस्मात् उपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वय
 प्रतिषेधः परिहारः स एव रौच्यं पारुष्यं तत् न प्रयोज्यं न
 कर्त्तव्यम् ॥ ५८ ॥

तथेति । ना सोमः चन्द्रः इव नृसोमः । उपमितसमासः ।

“सोम औषधिचन्द्रयोः” इति शाब्दतः । पुरुषश्रेष्ठः इत्यर्थः ।

(1) Williams says the river Narmada is called सोमोद्भवा, either because it is supposed to spring from the moon, or because it is considered to be the source of the celestial nectar सोम. The Narmada is also called शेषलक्ष्मणा, because it issues from a hill called शेषल or शेषल. Visnupurana says, that it rises in the Vindhya mountains, while Vayupurana describes it as rising in the Riksha mountains in Gondvana. Mekhala is therefore either a part of the Vindhya or Riksha mountains. It was probably noted in olden times for सोमवृक्षा or moonplants; hence the Narmada may have been supposed to take its rise from Soma-juice, as the Jambunada is fabled to have issued from the juice of the fruits of the Jambutree growing at the confines of the Jambudvīpa. But in the Vayu Purana it is said that “उत्पन्ना ये मन्वादा ते सोमपाः ये षडेः सुताः,

एवं तयोरध्वनिं दैवयोगात् ॥

आसेदुपोः सख्यमचिन्त्यहेतुः ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान् (१) ॥

सौराज्यरम्यानपरो (२) विदर्भान् ॥ ६० ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे ॥

तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।

अस्त्वित् अस्त्वन्नः स अजः तथेति, (तथास्तु इति) सोमः उद्भवः यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितः नर्मदायाः । “रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका” इत्यमरः । पवित्रं पयः उपसृज्य पीत्वा आचम्य इत्यर्थः । उदङ्मुखः सन् निगृहीतशोभात् निवर्त्तितशोभात् उपकृतात् इत्यर्थः । तस्मात् प्रियंवदात् अस्तमन्त्रं जघ्राह ॥ ५९ ॥

एवमिति । एवम् अध्वनि मार्गे दैवयोगात् दैवयथात् अचिन्त्यहेतु अनिर्द्धार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् । सख्युर्थे इति यप्रत्ययः । आसेदुपोः प्राप्तवतीः तयोः मध्ये एकः गन्धर्वः चैत्ररथस्य कुवेरीद्यानस्य प्रदेशान् । अस्थीद्यानं “चैत्ररथम्” इत्यमरः । अपरः अजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान् विदर्भान् विदर्भदेशान् ययौ ॥ ६० ॥

तमिति । नगरस्य उपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं

(1) चित्ररथस्य मन्त्रवर्षतेरिमे चैत्ररथास्तान् । चित्ररथएवात्र प्रियदर्भगनायाभिर्दुष्टः । चैत्ररथस्य कुवेरीद्यानस्य प्रदेशमिति टीकाकारिषः यदुक्तं तत्र समीरमम् ।

(2) स श्रीमन्ः राजा सुराजा तत्र भावः श्रीराज्यं ।

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रः

चन्द्रं प्रह्वोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी

नीचैस्तयोपाचरदर्पितथीः (१) ।

मेने यथा तत्र जनः समेतः

वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां

प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् (२) ।

तम् अजं तस्य अजस्य आगमेन आगमनेन आरूढः उत्पन्नः
गुरुः प्रह्वोः यस्य सः क्रथकैशिकेन्द्रः विदर्भराजः, प्रह्वोर्मिः
कर्मिमाली समुद्रः चन्द्रम् इव प्रत्युज्जगाम ॥ ६१ ॥

प्रवेश्येति । एतम् अजम् अग्रयायी सेवाधर्मेण पुरो
गच्छन् इत्यर्थः नीचैः नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा
प्रौढ्या अर्पितथीः तथा तेन प्रकारेण उपाचरत् उपचरित-
वान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतः मिलितः जनः
वैदर्भं भोजम् आगन्तुं प्राशुषिकं मेने, अजं गृहेशं गृहपतिं
मेने ॥ ६२ ॥

तस्येति । रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः रघुतुल्यः इत्यर्थः ।

(१) अर्पिता अत्राय दत्ता श्रीः राजदीप्यसम्पत्तिः निजाशुचत्वर्यपात्रशय्यासनाद्युप-
भोग्यस्तु सम्यक् इति दायात् दीन तदीकः ।

(२) प्राग् द्वारं यथाः सा प्राग्द्वारा, सा चाष्टौ वेदियः । तत्र विनिवेशितः हेनः
पुत्री यथाः सा इति दिनकरः ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्याः ॥

वालगात् परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

तव स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ॥

भावावबोधकलुषा(१) दयितैव रात्रौ

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

उक्तञ्च दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे, “कल्पदेशीयदेश्यादि-
प्रत्यप्रतिनिधी अपि” इति । - सः अजः प्रणतैः नमस्तवद्भिः ।
कर्त्तरि क्तः । तस्य भोजस्य अधिकारः नियोगः तस्य पुरुषैः
अधिकृतैः इत्यर्थः । - प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनि-
वेयितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भः यस्याः तां स्थापितमङ्गलकल-
साम् इत्यर्थः । - रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभव-
नम् । “उपकार्या राजसन्न्युपचारचितेऽन्यवत्” इति विश्वः ।
मदनः वास्यात् परां शैशवात् अनन्तरां दशाम् इव यौवनम्
इव इत्यर्थः अधुवास अधिष्ठितवान्, तत्रोपितवान् इत्यर्थः ।
“उपान्वध्याद् वसः” इति कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

तत्रेति । - तत्र उपकार्यायां स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः
संमेहितः, राजलोकः येन तत् कमनीयं स्मृत्नीयं-कन्या-
ललाम कन्यासु श्रेष्ठम् । “ललामोऽस्ती ललामापि प्रभावे
पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूयाशण्डशृङ्गपुच्छचिह्नाग्नलिङ्गिपु” ॥ इति

(1) Sankara explains this by “dissatisfied with her husband
by her knowledge of his infidelity.”

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
 शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
 सूतात्मजाः(१) सवयसः प्रथितप्रबोधं
 प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥
 राविर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
 धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

यादत्रः । लिखीः सखुम् इच्छीः । लभेः संनन्तादुप्रत्वयः ।
 अजस्य भावावबोधे पुरुषस्य अभिप्रायपरिज्ञाने कलुषा अस-
 मर्या दयिता इव, रात्री निद्रा चिरैष नयनाभिमुखी बभूव ।
 “राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः” इति भावः ।
 अभिमुखीशय्योः स्त्रीपन्तः च्युन्तो वा ॥ ६४ ॥

तमिति । कर्णभूषणाभ्यां निपीडितो पीवरो पीनी अंसी
 यस्य तं शय्यायाः उत्तरच्छदस्य उपर्यास्तरणयस्तस्य विमर्दन
 घर्षेण कृगः विरक्तः अङ्गरागः यस्य तं, न त्वङ्गनासङ्गात् इति
 भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकटज्ञानं तम् एनम् अजं सवयसः
 समानवयस्काः उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजाः बन्दिपुत्राः,
 वैतालिका इति षा पाठः । “वैतालिका बोधकराः” इत्यमरः ।
 वाग्भिः मुक्तिपाठैः उपसि प्राबोधयन् प्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिरिति । हे मतिमतां वर, निर्धारणे पठी । रात्रिः
 गता, शय्यां मुञ्च विनिद्रो भव इत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह,

(1) A Suta was both a bard and a charioteer. The patriarch of the race was सीमरिष, who recited the Puranas to Saunaka and

तामेकतस्तव विभक्तिं गुरुर्विनिद्रः

तस्या भवानपरधुर्य्यं पदावलम्बी ॥ ६६ ॥

निद्रावशेन भवताम्यनपेक्षमाणा

पर्य्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।

धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतः धूः भारः । “धूः स्याद्यानमुखे भारे” इति यादवः । द्विधा एव द्वयोरेव इत्यर्थः । एवकारः तृतीयनिपेक्षार्थः । विभक्ता ननु विभव्य स्यापिता खलु । तत् किमत आह, तां धुरम् एकतः एककोटी तव गुरुः पिता विनिद्रः सन् विभक्तिं, तस्याः धुरः भवान् धुरं वहतीति धुर्य्यः भारवाही तस्य पदं वहनस्थानम् अपरं यत् धुर्य्यपदं तदवलम्बी ततो विनिद्रो भव इत्यर्थः । न ह्युभयवाह्यम् एको वहति इति भावः ॥ ६६ ॥

निद्रेति । चन्द्रारविन्दराजवनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन स्वयन्तरांसङ्गो ध्वन्यते । भवता पर्य्युत्सुकत्वम् अपि त्वय्यनुरक्तत्वमपि

his companions in the Naimisaranya in Oude. “शायत्याहात् पुराणादि रती वै सोमहर्षिणः । सुमतिद्याप्रिपचांश्च निमयुः प्राश्रपायनः । लक्ष्मणीःश्च एवर्षिः षट् शिष्याश्चस्य चामवन्” इति । This caste was originated both from Brahmans and Kshatriyas as observed by the sage याज्ञवल्कर (याज्ञवल्क्यश्चिवात् इति). The dignity of their office and the sacredness of their person are evinced by the following verses quoted from the Vayupurana. “वैश्वस्यतु इयोर्व्यंश्च वर्तमाने मरुतामनः । स्यायामभवन् रतः प्रथमं वर्चं वैकृतं । ऐन्द्रिय इविषा तत्र इविः पक्तं वृद्धस्यतेः । कुहा- विट्वायं देवं ततः इमी व्यजापत । शिष्यश्चैव सभ्यत्रमभिभूतं गुरीर्हविः । चर्षीमत्पारेव जग्ने तम् वर्चं वैकृतं” । नृवायां यज्ञस्थाने इत्यर्थः ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः (१) ॥६७॥

इत्यर्थः । प्रसिन्धुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तम्यर्थे तृतीया ।
अपिगद्स्वद्विप्रयानुरागस्यानुपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निमि खण्डिता
भर्तुः अन्यासङ्गज्ञानकलुषिता भवता इव नायिका इव ।
“ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रते खण्डितैर्ध्याकपायिता” इति दयारूपके ।
अनपेक्षमाणा अविचारयन्ती सती उपेक्षमाणा इत्यर्थः लक्ष्मीः
येन चन्द्रेण सह त्वदाननसदृशत्वात् इति भावः विनोदयति
विनोदं करोति । विनोदशब्दात् “तत् करोति तदाचष्टे” इति
णिच् । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानि
इति भावः । स चन्द्रीऽपि दिगन्तलम्बी पथिमायां गतः सन्
अस्तं गच्छन् इत्यर्थः अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति त्वन्मुख-
सादृश्यं त्यजति इत्यर्थः । अती निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्य-
शरणां परिगृह्याण इति भावः । अथवा निद्रावशेन भवता
अनपेक्षमाणा अनिरीक्षमाणा । कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः
प्रयोजककर्त्री येन चन्द्रेण प्रयोज्येन पर्युक्तुक्तं त्वदिरहवेदनाम् ।
“कासाचमत्वमौक्तुवं मनस्तापल्वरादिहृत” इत्यलङ्कारे ।

(1) Dinakara says that this stanza is an interpolation (धेपोऽप्यन)
He explains अनपेक्षमाणा by अनपिष्यन्ती । Vallabha reads “भवता
अनपेक्षमाणा” and explains it saying भवता निद्रावशेन अनपेक्षमाणा
अपेक्षमाणा इति &c । He explains खण्डिता by quoting “विद्राव्याय-
सुदृशीकृततामनेषः धारोन्मत्तवपिप्रेषिषिषिवाहः । यस्याः कुतीऽपि गृहमिति स्मृतिः
प्रभाते वा खण्डितेति खण्डिता खण्डिभिः पुराणैः ॥”

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्

सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां हे ।

प्रस्पन्दमानपरुषितरतारमन्तः

चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरञ्च पद्मम् ॥ ६८ ॥

हन्ताच्छ्रुथं हरति पुष्पमनीकहानां(१)

संसृजाते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।

विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नायस्तु,
“घर्थोपपत्तिमपश्यन् इमं पत्रमुपैच्छिष्ट” ॥ ६७ ॥

तदिति । तत् तस्मात् लक्ष्मीपरिग्रहणात् वल्गुना मनी-
षेन । “वल्गु स्थाने मनीषे च वल्गु भाषितमन्यवत्” इति विश्वः ।
युगपत् तावत् उन्मिषितेन युगपत् एव उन्मीलितेन सद्यः हे
अपि परस्परतुलाम् अन्योन्यसादृश्यम् अधिरोहतां प्राप्नुताम् ।
प्रार्थनायां लोट् । के हे अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषितरा
द्विधा तारा कनीनिका यस्य तथोक्तम् । “तारकाक्ष्यः कनी-
निका” इत्यमरः । तव चक्षुः, अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भ्रमरं
पद्मञ्च । युगपदुन्मिषे सति सम्पूर्णसादृश्यलाभः इति भावः ॥ ६८ ॥

हन्तादिति । विभातयायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव
सुखमारुतस्य निम्नासपवनस्य सौरभ्यं तादृक् सौगन्ध्यम् इत्यर्थः
परगुणेन अन्यदीयगुणेन सांक्रामिकगन्धेन इत्यर्थः ईप्सुः आमु-
मिच्छुः इव । आपन्नप्युधामीति ईकारादेशः । मनीकहानां
हृद्याणां श्रयं गिधिसं पुष्पं हन्तात् पुष्पवन्धनात् । “वृन्तां प्रसय-

(1) चक्षुः शकटाणां चक्षुः इति चक्षुः । अन्तः शकटतावधीरित्यमरः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

ताम्रीदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्घातहारगुलिकाविशदं हिमाश्रमः ।

आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे
लीलास्मितं सदृशनाच्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुः
अज्ञाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

वन्धनम्” इत्यमरः । हरति आदत्ते, अरुणांशुभिर्नैः तरणि-
किरण्योद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिलैः कमलैः सह । “तत्पुरुषे
कृति बहुलम्” इति सम्भ्या अलुक् । संसृज्यते सङ्गच्छते । सृजे-
र्देवादिकात् कर्त्तरि लट् ॥ ६९ ॥

ताम्रीति । ताम्रीदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं
निर्घाता या हारगुलिका मुक्तामणयः तद्वत् विशदं हिमाश्रमः
लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया । “परभागो गुणोत्कर्षे” इति
यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदृशनाच्चिः दन्तकान्तिसहितं
लीलास्मितम् इव आभाति गोभते ॥ ७० ॥

यावदिति । प्रतापनिधिः तेजोनिधिः भानुः यावत् न आक्र-
मते न उद्गच्छति । “आङ् उद्गमते” इत्याकनेपदम् । भानावनु-
दित एव इत्यर्थः । अज्ञाय भटिति । “द्राक् भटिल्यञ्चसाज्ञाय”
इत्यमरः । अरुणेन अनूहणा । “सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः” इत्यमरः ।

आयोधनायसरतां(१) त्वयि वीर याते ।

किंवा रिपून्सव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः(२) ।

स्तम्बेरमा मुखरगृह्णलकर्षिणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगात् ।

भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

तावत् तमः निरस्तम् । तथाहि, हे वीर त्वयि आयोधनेषु युद्धेषु । “युद्धमायोधने जन्यम्” इत्यमरः । अथसरतां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पितां रिपून् स्वयम् उच्छिनत्ति किंवा नोच्छिनत्येव इत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रन्धस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेदः इति भावः ॥ ७१ ॥

शय्यामिति । उभाभ्यां पक्षाभ्यां पाञ्चान्यां विनीता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषये उभयशब्दस्याने उभयशब्दप्रयोग एव साधुः इत्यनुसन्धीयम् । यथाह कैयटः, “उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगो ना भूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् उभयपुत्र इत्यादि भवति” इति । मुखराणि उत्थानचलनात् शब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तयोक्ताः ते तव स्तम्बे रमन्तीति स्तम्बेरमाः इस्तिनः । स्तम्बकर्षणयोरभिजपोरित्युत्प्रत्ययः । इस्तिन्प्रकारयोरिति चतुर्व्यात् ।

(१) “त्वयि संसामायन्ती” प्राप्ते सतीति” इत्यमरः ।

(२) “विनीता विधिना” इति दिनकरः ।

दीर्घेषुमी नियमिताः पटमण्डपेषु
 निद्रां विहाय वनजात्र वनायुदेश्याः (१) ।
 वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
 लेह्यानि सैन्धवाशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥
 भवति विरलभक्तिर्मानुष्योपहारः

“इमः मूर्खे रमः पद्मी” इत्यमरः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
 समस्या अनुक् । शय्यां जहति व्यजन्ति । येषां मूर्खे रमाणां
 दन्ताः कोयाः इव दन्तकोयाः दन्तकुघ्नलाः तरुणारुणरागयो-
 गात् बालार्कारुणसम्पर्कात् हेतोः भिन्नाद्रिगैरिक्तटाः इव
 विभान्ति धातुरक्ता इव भान्ति इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दीर्घेष्विति । हे वनजात्र नीरजात्र “वनं नीरं वनं सत्वम्”
 इति शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः वहाः वनायु-
 देश्याः वनायुदेशे भवाः । “पारसीका वनायुजाः” इति इला-
 युधः । अमी वाहाः अग्वाः निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि
 आस्त्राद्यानि सैन्धवशिलायकलानि । “सैन्धवोऽस्त्री सितशिवं
 माणिमन्यश्च सिन्धुजः” इत्यमरः । वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति
 मलिनानि कुर्वन्ति । उरुश्च सिद्धयोगसंयहं, “पूर्वाह्नकाले
 घात्रानां प्रायगो लवणं हितम् । शूलमीहविवम्भं लवणं
 सैन्धवं वरम्” इत्यादि ॥ ७३ ॥

(1) The Vansyas were a people of the north-west of India, celebrated for their horses.

स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
 अयमपि च गिरं नरत्वत्प्रबोधप्रयुक्ताम्
 अनुवदति शुक्लस्ते मञ्जुवाक् पञ्चरस्यः ॥ ७४ ॥
 इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारैः
 सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।
 मदपटु निनदद्विर्वोधितो राजहंसैः
 सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

भवतीति । स्नानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा स्नानत्वादेव
 विरलभक्तिः विरलरचनः भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां
 परिवेषस्य मण्डलस्य उद्भेदेन स्फुरणेन शून्याः भवन्ति निस्ते-
 जस्का भवन्ति इत्यर्थः । अपि च अयं मञ्जुवाक् मधुरवचनः
 पञ्चरस्यः ते तव शुक्लः त्वेप्रबोधनिमित्ते प्रयुक्ताम् उच्चारितां नः
 अस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति अनुकृत्य वदति इत्यर्थः । इत्थं
 प्रभातलिङ्गानि वर्त्तन्ते अतः प्रबोद्धव्यम् इति भावः ॥ ७४ ॥

इतीति । इति इत्थं विरचितवाग्भिः वन्दिपुत्रैः वैता-
 लिकैः । पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् । सपदि विगत-
 निद्रः कुमारः तल्पं शय्याम् । “तल्पं शय्यादृदारिषु” इत्यमरः ।
 उज्झाञ्चकार विससर्ज । इजादेव गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रत्ययः ।
 कथमिव मदेन पटु मधुरं निनदद्विः राजहंसैः बोधितः सुप्रती-
 कास्यः सुरगजः ईशानदिग्गजः गङ्गायाः इदं गाङ्गं सैकतं
 पुत्तिनम् इय । “तोयोत्थितं तत् पुत्तिनं सैकतं सिकतामयम्”

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं
दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपद्मा ।
कुशलविरचितानुकूलवेषः
क्षितिपसमाजमगात् स्वयंवरस्यम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ अल-
स्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ।

इत्यमरः । “सिकताशकैराभ्यां च” इत्यणप्रत्ययः । सुमतीकयद्वयं
प्राचयः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसम्भवादित्यनु-
सन्धियम् ॥ ७५ ॥

अथेति । अथ उत्थानानन्तरम् अञ्चितानि चारुणि अक्षि-
पद्माणि यस्य स अलः शास्त्रे दृष्टम् अवगतं दिवसमुखोचितं
प्रातःकालोचितं विधिम् अनुष्ठानम् अवसाय्य समाप्य । स्वते-
र्ष्यन्तात् ल्यप् । कुशलैः प्रसाधनदत्तैः विरचितः अनुकूलः स्वयं-
वरोचितः वेषः नेपथ्यं यस्य स तयोक्तः सन् स्वयंवरस्यं क्षितिप-
समाजं राजसमूहम् अगात् अगमत् । “इषो गा लुङि” इति
गादेयः । पुष्पितायादृत्तमेतत् तन्नक्षत्रम्, “अयुजि नयुगरेक-
तोयकारो युजि च नञी जरगाय पुष्पिताया” इति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहाभारतपञ्चमस्कन्धे कालिदासकृतौ अल-
स्वयंवरस्यस्य सप्तमोऽभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ।

पष्ठः सर्गः ।

स तत्र मञ्चेषु मनीञ्जवेपान्

सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्नात्(१)

आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् ॥ १ ॥

जाङ्गवी मूर्द्धि पादे वा कालः कण्ठे वपुथय ।

कामारिं कामतातं वा कश्चिद्दिवं जगामहे ॥

स इति । स अजः तत्र स्थाने उपचारवत्सु राजीपचारवत्सु मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान् मनीञ्जवेपान् मनीहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैश्चरताम् । चरतीति ठक्प्रत्ययः । मरुताम् अमराणाम् । “मरुती पवनामरी” इत्यमरः । आकृष्टलीलान् शृङ्गीतसौभाग्यान् आकृष्टमरुलीलान् इत्यर्थः । सापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वात् समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् अपश्यत् । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिः छन्दः ॥ १ ॥

(1) In the vedic hymns the Maruts are represented as allies to Indra. They are called रश्म्यश्वाः having Indra for their senior, or chief, पृथिव्यातरः having पृथिवी (earth) for ‘their mother, and इन्द्रराजं विद्युतो जातः produced from the blazing lightning. The Maruts are invoked to kill इव under Indra—“इन्द्रश्च सुदानश्च रश्मिश्च उदजा बुजा । सा भी इः प्रथ इयत” । Rig. i 23. 7 12. They are also represented as allied to Agni and described as conver-

रतंगृहीतानुनयेन कामं
प्रत्यर्पितस्त्राङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो वभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

रतेरिति । “रतिः अरप्रियायाश्च रागे च सुरते स्मृता” इति विश्वः । रतेः कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्त्रीकृतप्रार्थनेन गृहीतरत्यनुनयेन इत्यर्थः । सामेचत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । ईश्वरेण हरणे प्रत्यर्पितस्त्राङ्गं कामम् इव स्थितं काकुत्स्थम् अजम् आलोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं वैदर्भीनिःस्पृहं वभूव । इन्दुमती सत्यतिमेनं विहाय नास्मान् वरिष्यतीति निश्चिद्युः इत्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्य इति भावः ॥ २ ॥

sant with the phenomenon of rain, fierce-looking, unconquerable, devourers of foes, propelling the clouds, agitating the sea, sitting above the sun and extending to the sky with their rays. Big i 19. 1-9. In the Puranas they are represented as sons of Diti and 49 in number. The story of their birth runs thus—Diti, retired one night without performing the ablution of her feet, and fell asleep. On which the Thunderer divided with his thunderbolt the embryo in her womb into seven portions. The child, thus mutilated, cried bitterly. Indra tried to console it by saying (न रोदीः weep not), but failing in this, was so incensed as to divide each of the seven portions into seven, thereby calling into existence the forty-nine gods, known as Maruta. In later Sanskrit the word मरुत् came to be used as a term signifying gods in general,

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः

कृत्स्नेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गैश्च गराजशावः

तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह(१) ॥ ३ ॥

पराङ्गावर्णास्तरणोपपन्नम्

आसेदिवान् रत्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासौ दुपमेयकान्तिः

मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

वैदर्भेति । असौ कुमारः वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कं कृत्स्नेन सुविहितेन सोपानपथेन, मृग-राजशावः सिंहपोतः । “पोतः पाकोऽर्भको हिमः पृथुकः शावकः विश्वः” इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैः भङ्गीभिः तुङ्गम् उन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रम् इव, आरुरोह ॥ ३ ॥

पराङ्गति । पराङ्गाः श्रेष्ठाः वर्णाः नीलपीतादयः यस्य तेन आस्तरणेन कम्बलादिना उपपन्नं सङ्गतं रत्नवत् रत्नखचितम् आसनं सिंहासनम् आसेदिवान् अधिष्ठितवान् स अजः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । “सेनानीरग्निभूर्गुहः” इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात् तत्सार्यं रत्नासनस्य तद्वारा च तदारूढयोरपि इति भावः ॥ ४ ॥

(1) “वीथीतुष्यप्रथदविहृषी नाथ भङ्ग्यधिया” इत्यत्रापि उपरिभागरूपायै चतुर्ष्वङ्गप्रथः प्रयुक्तः ।

तासु श्रिया(१) राजपरम्परासु
प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः

पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानाम्

उदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।

रराज धाम्ना रघुसूनुरेव

कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

तास्त्विति । तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्मण कर्ण, पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युता इव, सहस्रधा विभक्तः तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामितः इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्य उदयेन आविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यः दुर्दर्शनः आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यदोतिष्ट । युद्धो लुङ्गीति परम्प्रे-पदं युतादित्वाद्दृप्रत्ययः । तस्मिन् समये प्रत्येकं संक्रान्त-लक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीत् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तेषामिति । महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्था-नाम् उदारनेपथ्यभृताम् उच्चस्ववैशधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजातः इव सुरद्रुमविशेषः इव । "पक्षैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि

(१) श्रिया शान्ताविहाया देव्या इत्यर्थः ।

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन् ।
 विहाय सर्वान् नृपतीन् निपेतुः ।
 मदीत्कटे रेचितपुष्पहृत्ताः
 गन्धद्विपे(१) वन्द्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥
 अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः
 सोमार्कवंशैः नरदेवलोके ।

वा हरिचन्दनम् ॥” इत्यमरः । स रघुस्तुः एव धाम्ना तेजसा
 रराज । भूम्नेति पाठे अतिशयेन इत्यर्थः । अत्र कल्पद्रुम-
 शब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः उपकल्पयन्ति मनोरधानिति
 व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् ।
 कल्पाः इति द्रुमाः कल्पद्रुमाः इति विग्रहः ॥ ६ ॥

नेत्रेति । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान् नृपतीन् विहाय
 तस्मिन् अजे निपेतुः स एव सर्वोत्कर्षेण दृश्ये इत्यर्थः ।
 कथमिव मदीत्कटे मदेन उद्भिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्द्ये
 गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे रेचिताः रिक्तीकृताः पुष्पाणां
 हृत्ताः यैः ते त्यक्तपुष्पहृत्ताः इत्यर्थः द्विरेफाः भृङ्गाः इव । द्विपस्य
 यन्मविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पहृत्तत्यागसम्भावनार्थं कृतम् ॥७॥

अथेति, पुरेति, मनुष्येति च त्रिभिर्विशेषकम् । अथ
 अन्वयज्ञै राजसंश्रामिज्ञैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । “वन्दिनः

(१) “यस्य जम्बू सम्राज्ये न तिष्ठति इति श्रिया । तं गन्धद्विपे प्राहुः इत्येते
 विज्ञातवन्” इति मत्तशास्त्रकारा इति दिनकर ।

सञ्चारिते चागुरुसारयोनि
 धूपे समुत्सर्पति (१) वैजयन्तीः ॥ ८ ॥
 पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
 कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
 प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तान्
 तूर्त्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥
 मनुष्यावाह्यं चतुरश्रयानम्
 अध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

सुतिपाठकाः” इत्यमरः । सोमार्कवंशी सोमसूर्यवंशमवे नर-
 देवलोके सुते सति, विवेग्रेत्युत्तरेण सम्बन्धः, एवमुत्तर-
 चापि योज्यम् । सञ्चारिते समन्तात् प्रचारिते अगुरुसारः
 योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तीः पताकाः समुत्स-
 र्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥ ८ ॥

किञ्च, पुरस्य उपकण्ठे समीपे उपवनानि आश्रयः
 येषां तेषां कलापिनां वह्निषाम् उद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसाह-
 श्नात् ताण्डवकारणे प्रधाताः पूरिताः गंधाः यत्र तस्मिन्
 मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके तूर्त्यस्वने वाद्यघोषे परितः सर्वतः
 दिगन्तान् मूर्च्छति व्याप्रुयति सति ॥ ९ ॥

पतिं हृषीतीति पतिंवरा स्वयंवरा । “अथ स्वयंवरा पतिं-
 वरां च यथा च” इत्यमरः । संज्ञायां भृतृहृषीत्यादिना खष्-

(1) Dinakara reads “धूपे दिग्भारितवर्हेऽप्यायं” ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
 पतिवरा क्लृप्तविवाहवेपा ॥ १० ॥
 तस्मिन् विधानातिशये विधातुः
 कन्यामये नेत्रशतैकलक्षे ।
 निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्राः
 देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥
 तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां
 महीपतीनां प्रणयायदूत्यः ।

प्रत्ययः । क्लृप्तविवाहवेपा कन्या इन्दुमती मनुष्यैः वाह्यं परि-
 वारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रयानं (१) चतुरस्रवाहनशिवि-
 काम् अध्यास्य आरुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यः राजमार्गः, तं
 विवेश ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । नेत्रशतानाम् एकलक्षे एकदशे कन्यामये
 कन्यारूपे तस्मिन् विधातुः विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्राः
 अन्तःकरणैः निपेतुः, आसनेषु देहैः केवलं देहैः एव स्थिताः,
 देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुः इत्यर्थः । अन्तः-
 करणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेशः आदराति-
 शयाद्यैः ॥ ११ ॥

'तामिति ।' ताम् इन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां
 प्ररुदाभिस्तापाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयायदूत्यः । प्रणयः

(1) Vallabha reads "चतुरं च यानं" instead of चतुरस्रयानं and
 explains चतुरम् by महीपम् ।

प्रवालशोभा इव पादपानां

शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम्

अलोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

प्रार्थना प्रेम वा । “प्रणयास्वमी विस्रभयाञ्चाप्रीमाणः” इत्य-
मरः । प्रणयेषु अग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकायकत्व-
साम्यात् दूतीत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारवि-
काराः पादपानां प्रवालशोभाः पत्रवसम्पदः इव बभूवुः
उत्पन्नाः । अत्र शृङ्गारस्वचरणं रससुधाकरं, “विभावैरनुभावैश्च
स्त्रोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार
उच्यते ॥” रतिः इच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव, “यूनोरन्योन्य-
विषयस्यायिनीच्छा रतिः स्मृता”, इति । चेष्टाशब्देन तदनुभा-
वविशेषा उच्यन्ते । तेषुपि तत्रैवोक्ताः, “भावं मनोगतं साक्षात्
स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेषुनुभावा इति स्याता भूविशेषप्रकृति-
दयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवागबुद्धारम्भसम्भवाः ॥” इति । तत्र
गात्रारम्भसम्भवान् चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान् “कश्चित्” इत्यादिभिः
श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभासघायम् एकत्रैव प्रतिपादनात् ।
तदुक्तम्, “एकत्रैवानुरागयेत् तिर्यक्शब्दगतोऽपि वा । योपितां
बहुसक्तियेत् रसाभासप्रतिधा मतः” ॥ इति ॥ १२ ॥

शृङ्गारचेष्टा बभूवुरित्युक्तं ता एव दर्शयति, कश्चिदिति ।
कश्चित् राजा कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम्
आलोलैः चक्षुःपत्रैः अभिहताः ताडिताः द्विरेफाः भ्रमराः येन

रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि(१)

लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार(२) ॥ १३ ॥

विस्त्रस्तमंसादपरो विलासी

रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।

प्रालम्बमुत्क्षुण्ण यथावकाशं

निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः (३) ॥ १४ ॥

तत् तद्योक्तं रजोभिः परागैः अन्तः परिवेषं मण्डलं वध्नातीति
अन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार । करस्थलीला-
रविन्दवत् त्वयाहं भ्रमयितव्यः इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्ण-
कोऽयमपलक्षणकः इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

विस्त्रस्तमिति । विलसनशीलः विलासी । “वी कपलस
कत्यस्त्रम्भः” इति धिष्णुप्रत्ययः । अपरः राजा अंसात् विस्त्रस्तं
रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यत् अङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं प्राल-
म्बम् ऋक्षुलम्बिनीं स्रजम् । “प्रालम्बमृक्षुलम्बि स्यात् कण्ठात्”
इत्यमरः । प्रावारपाठे उत्तरीयवस्त्रम् । उत्कृष्य उद्धृत्य साची-
कृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तद्योक्तः सन् यथावकाशं
स्वस्थानं निनाय । प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरक्ष्ये
इति नृपाभिप्रायः । गोपनीय किञ्चिद्भिः उक्ति ततोऽयं प्राह-
‘णुत इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

(१) रजोभिः घूर्णनान् प्रतिष्ठे परागैः चण मण्डलम् । राज्ञः पुरतः आसनीपाशं
रम्यं परिवेषं मण्डलं वध्नाति करोतीति चण परिवेषवन्धि ।

(२) “रञ्जासुचिदेय चेष्टा” इति दिनकरः ।

(३) “मृगल साचीकरच वासुधी यथाप्रदीमानयन च मङ्गारम्भक” इति दिनकरः ।

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः
 किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।
 तिर्य्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण (१)
 पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥
 निवेश्य वामं भुजमासनाद्धं
 तत्सन्निवेशादधिकोन्नतांसः ।

आकुञ्चितेति । ततः पूर्वोक्तात् अन्यः अपरः राजा किञ्चित्
 समावर्जितनेत्रशोभः इपदर्वाक्पातितनेत्रशोभः सन् आकुञ्चिताः
 आभुम्नाः अग्राङ्गुलयः यस्य तेन तिर्य्यग्विसंसर्पिण्यः नखप्रभाः
 यस्य तेन च पादेन हैमं हिरण्यं पीठं पादपीठं विलिलेख
 लिखितवान् । पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छ
 इति नृपाभिप्रायः । भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणकः इति इन्दु-
 मत्याययः । भूमिविलेखनन्तु लक्ष्मीविनागहेतु ॥ १५ ॥

निवेश्येति । कश्चित् राजा वामं भुजम् आसनाद्धं सिंहा-
 सनैकदेशे (२) निवेश्य संस्थाप्य तत्सन्निवेशात् तस्य वामभुजस्य
 सन्निवेशात् संस्थापनात् अधिकोन्नतः अंसः वामांसः एव यस्य

(1) Dinakara reads रत्नसंसर्पिनखप्रभेण and explains by “रत्न-
 दमिः संसर्पिणो रत्नसमाप्ता नृपानां प्रभा यत्र तेन”. The purport of this
 stanza according to him is “इन्दु मतीदमं न विमदप्रकाशनम्” ।

(२) आसनात् पठः आसनाद्धं लिखन् । पुंनिर्देशः सन्तः एकदेशे वापी आसना-
 द्धाहं मिति विदते तु “एहं ननु सङ्घम्” इत्यनेन एहं च पूर्वनिपातः समाश्रयितं च
 अर्हं दिव्यदुर्मथं सन् ।

कश्चिद्विहत्तत्रिकभिन्नहारः

सुहृत्समाभाषणतत्परोभूत् ॥ १६ ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्(१)

आपाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैः

विपाटयामास युवा नखाद्यैः ॥ १७ ॥

स तथोक्तः विहत्ते पराहत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारः लुण्ठित-
हारः सन् । “पृष्ठवंशाधारे त्रिकम्” इत्यमरः । सुहृत्समा-
भाषणतत्परः अभूत् वामपार्श्ववर्त्तिनैव मित्रेण सम्भाषितं
प्रहत्तः इत्यर्थः । अतएव विहत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्गे
निवेशितया सह एवं वार्त्तां करिष्ये इति नृपाभिप्रायः । परं
दृष्ट्वा पराङ्मुखीभ्यं न कार्यकर्ता इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

विलासिनीति । अन्यः युवा विलासिन्याः प्रियायाः विभ्र-
मार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रमूतम् आपाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् ।
“दलेऽपि वर्हम्” इत्यमरः । प्रियानितम्बे उचितसन्निवेशैः
अभ्यस्तनिवेशणैः नखाद्यैः विपाटयामास विदारयामास ।
अहं तव नितम्बे एवं नखव्रणादीन् दास्यामि इति नृपाशयः ।
दृष्ट्वा दकवत् पक्षपाटकीभ्यमपसत्क्षणः इति इन्दुमत्या-
शयः ॥ १७ ॥

(१) दन्तवत् शमं पत्रमध्येति दन्तपत्रं कुम्भम् । कुम्भाकारं कर्णाभरणमपि दन्त-
पत्रमध्येनाभिधीयते । इतिदन्तरचितं पत्राकारं कर्णाभरणं वा दन्तपत्रमद्वेष्यार्थः ।

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्
 करेण रेखाध्वजलाच्छनेन ।
 रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्वान्
 उदीरयामास सलीलमच्चान् ॥ १८ ॥
 कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि
 स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनीव ।
 वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरम्भ्रमेकां
 व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कुशेशयेति । कश्चित् राजा कुशेशयं शतपत्रम् इव आताम्रं
 तलं यस्य तेन । “शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः । रेखारूपः
 ध्वजः लाच्छनं यस्य तेन करेण अङ्गुलिषु भवानि अङ्गुलीयानि
 लम्बिकाः । “अङ्गुलीयकलम्बिका” इत्यमरः । “जिह्वानूला-
 ङ्गुलेच्छ” इति छप्रत्ययः । रत्नानाम् अङ्गुलीयानि तेषां प्रभया
 अनुविद्वान् व्याप्तान् अच्चान् पाशान् । “अघास्तु देवनाः पाश-
 काच ते” इत्यमरः । सलीलम् उदीरयामास उच्चिद्येप । अहं
 त्वया सहैवं रंस्ये इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्थ्यं कापुरुषोऽ-
 यम् इति इन्दुमत्यभिप्रायः । “अक्षैर्मा दीव्येत्” इति श्रुति-
 निषेधात् ॥ १८ ॥

कश्चिदिति । कश्चित् यथाभागं यथास्थानम् । अवस्थिते
 अपि स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनि इव स्वस्थानात् चलिते इव
 किरीटे वज्राणां किरीटगतानाम् अंशवः गर्भे तेषां

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंग्शा
 पुंवत्(१) प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
 प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
 नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥ २० ॥
 असौ शरण्यः शरणोन्मुखानाम्
 अगाधसत्वो मगधप्रतिष्ठः ।

अङ्गुलिरभ्याणि यस्य तम् एकं करं व्यापारयामास । किरीट-
 वन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्ये इति नृपाभिप्रायः ।
 शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षणः इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंग्शां श्रुतनृप-
 वृत्तवंग्शा इत्यर्थः । सापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वात् समासः । प्रगल्भा
 याग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी
 द्वारपालिका । कर्म खण्प्रत्ययः । टिद्वाणभित्वादिना ङीप् ।
 प्राक् प्रथमं कुमारीम् इन्दुमतीं मगधेश्वरस्य सन्निकर्षं समीपं
 नीत्वा पुंवत् पुंसा तुल्यम् । तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरिति
 वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥ २० ॥

असाविति । असौ राजा । असाविति पुरोवर्तिनी
 निर्देशः, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणा-
 र्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । “तत्र साधुः” इति यत्-
 प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नायनिरुक्तिर्नि-

. (१) “पुंवत्” should better be referred to प्रगल्भा than to अवदत् ।
 इत्युभयोः परस्परस्यो धनदेवर्षः ।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः

परन्तपो नाम यथार्थनामा (१) ॥ २१ ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रतारायहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

भूलैव । अगाधसत्वः गभीरस्त्रभावः । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ
बले द्रव्यस्त्रभावयोः” इति विश्वः । मगधाः जनपदाः तेषु
प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य सः मगधप्रतिष्ठः । “प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्”
इत्यमरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णः विचक्षणः यदा प्रजारञ्जनेन
लब्धोक्त्यर्थः परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः परन्त-
पास्यः । “द्विपत्परयोस्तापेः” इति खच्प्रत्ययः, खचि ङस्व इति
ङस्वः, “अरुर्द्धिपदजन्तस्य मुम्” इति मुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ
यथार्थनामा शत्रुसन्तापनात् इति भावः ॥ २१ ॥

काममिति । अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु, भूमिम् अनेन
राजन्वतीं शोभनराजवतीम् आहुः नैतादृक् कश्चिदस्ति
इत्यर्थः । “सुराग्निदेशे राजन्वान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजवान्”
इत्यमरः । “राजन्वान् सौराज्ये” इति निपातनात् साधुः ।
तथाहि, नक्षत्रैः अश्विन्यादिभिः ताराभिः साधारणैः

(१) “परन्तपत्वं म्” शूलं लोकरचण्ड्ययता च इन्द्रमत्या वैराग्यपूषतम् । पत्त-
न्यतिरिक्तेषु कृतिनिन्द्यापरत्वात् सर्वत्र कृपावशात्तदोक्तम्” इति दिनकरः ।

क्रियाप्रवन्धाद्यमध्वराणाम्

अजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्

मन्दारशून्यानलकांश्चकार(१) ॥ २३ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं

पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

ज्योतिर्भिः ग्रहैः भौमादिभिश्च सङ्गुला अपि रात्रिः चन्द्रमसा
एव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती, 'नाम्नै न ज्योतिषा
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्रियेति । अयं परन्तपः अध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रवन्धात्
अगुष्ठानसातत्यात् अविच्छिन्नाद्गुष्ठानात् इत्यर्थः अजस्रं
नित्यम् आहूतसहस्रनेत्रः सन् चिरं शच्याः अलकान् पाण्डु-
कपोलयोः लम्बान् स्तस्तान् । पचाद्यच् । मन्दारैः कल्पद्रुम-
कुसुमैः शून्यान् चकार । प्रोपितमर्तृका हि केशसंस्कारं न
कुर्वन्ति, "प्रोपिते मलिना कृशा" इति, "क्रीडां शरीरसंस्कारं
समाजीकृतवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोपित-
मर्तृका ॥" इति च स्मरणात् ॥ २३ ॥

अनेनेति । वरेण्येन वरणीयेन । वृथोतेरौषादिक एष्य-
प्रत्ययः । अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिम् इच्छसि चेत् पाणि-
ग्रहणमिच्छसि चेत् इत्यर्थः प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायन-

(१) "एतेन तस्य वरपदार्थं वरपदं नैव इत्युक्त्या नैराप्यहेतुत्वं सूचितम्" इति दिवकटः ।

प्रासाद्वातायनसंश्रितानां
 नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम्(१) ॥ २४ ॥
 एवं तयोक्ते तमवेक्षा किञ्चित्
 विस्त्रंसिदूर्वाङ्गमधूकमाला (२) ।
 ऋजु प्रणामक्रिययैव (३) तन्वी
 प्रत्यादिदेशैर्नमभापमाणा ॥ २५ ॥
 तां सैव वैत्रग्रहणं नियुक्ता
 राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

संश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलि-
 पुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु । सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया
 भविष्यति इति भावः ॥ २४ ॥

एवमिति । एवं तथा मुनन्द्या उक्ते सति तं परन्तपम्
 अवेक्ष्य किञ्चित् विस्त्रंसिनो दूर्वाङ्गा दूर्वाचिङ्गा मधूकमाला
 गुह्यपुष्पमाला यस्याः सा । “मधूके तु गुह्यपुष्पमधुद्रुमौ” इत्य-
 मरः । वरणे शिथिलप्रयत्ना इति भावः । तन्वी इन्दुमती
 एनं नृपम् अभापमाणा ऋज्वा भावशून्यया प्रणामक्रियया एव
 प्रत्यादिदेश परिलङ्घार ॥ २५ ॥

तामिति । सा एव न अन्या चित्तज्ञत्वात् इति भावः । वैत्र-

(1) Pushpapura is identical with the city of Pataliputra.

(2) A garland of Madhuka flowers interstrung with durvas is considered as auspicious. Compare दूर्वाङ्गता पाटुमधूकदावा यर्वाचिपत् काचिद्दारवम् । Kumara, Canto VII.

(3) “ऋजुः यदा विषमरचिता या नमन्त्रिया तथैव” इति दिग्बरः ।

समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा

पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

जगादं चैनामयमङ्गनाथः(१)

सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः (२) किल सूत्रकारैः

ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

ग्रहणे नियुक्ता दीवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम्
अन्तराजानं निनाय । नयतिर्द्विकम्बकः । कथमिव समी-
रणीत्या वातोत्पन्ना तरङ्गलेखा ऊर्ध्वपङ्क्तिः मानसे सरसि या
राजहंसी तां पद्मान्तरम् इव ॥ २६ ॥

जगादेति । एनाम् इन्द्रसतीं जगाद । किमिति अयम्
अङ्गनाथः अङ्गदेशाधीश्वरः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता
यौवनश्रीः यस्य सः तथोक्तः । पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्र-
पुरंगामिनम् अकामयन्त अक्षरसः इति प्रसिद्धिः । किञ्च
सूत्रकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभिः महर्षिभिः विनीत-
नागः शिञ्जितगजः । किलेत्येतिह्ये । अतएव भूमिगतः अपि
ऐन्द्रं पदम् ऐन्द्र्यं भुङ्क्ते भूर्लोक एव स्वर्गसुखमनुभवति इत्यर्थः ।
गङ्गाक्षरोद्देवर्यसिष्यत्वम् ऐन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चि-

(1) Anga was the country about Bhagalpur, of which Champa was the ancient capital.

(2) Vallabha reads विनीतनागः and explains it by 'कल्पितयशसः' and remarks. "इन्द्र विष्णु पद्मभावं लभते, सुराङ्गनीपभुजताक्षरम्" ।

अनेन पर्यासयताशुविन्दून्
मुक्ताफलस्यूलतमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनाम्
उन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः (१) ॥ २८ ॥
निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थम्
अस्मिन् द्वयं श्रीञ्च सरस्वती च ।
कान्त्या गिरा सूनुतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

पञ्चापकारणात् भुवमवतीर्थं दिग्गजवर्गमालीक्य स्वयमशक्ते-
रिन्द्राभ्यनुन्नया आनीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्
वशीकृत्य भुंवि सम्प्रदायं प्रावर्त्तयदिति कथा गीयते ॥ २७ ॥

अनेनेति । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्यूलतमान्
अशुविन्दून् । “अस्त्रमशुणि” इति विश्वः । पर्यासयता प्रस्ता-
रयता भर्तृवधात् इति भावः । अनेन अङ्गनाथेन उन्मुच्य
आक्षिप्य सूत्रेण विना हाराः एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाशु-
विन्दुप्रवर्त्तनादुत्सूतहारार्पणमेव कृतमिवेत्युक्त्वा गम्यते ॥ २८ ॥

निसर्गेति । निसर्गतः स्वभावतः भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयं
सहावस्थानविरोधि इत्यर्थः श्रीञ्च सरस्वती च इति द्वयम्
अस्मिन् अङ्गनाथे एकत्र संस्था स्थितिः यस्य तत् एकसंस्थम्
उभयमिह सङ्गतम् इत्यर्थः । हे कल्याणि वद्वादिभ्यश्चेति

(1) On this Dinakara remarks, “अतिवीररसवर्षनं वैराग्यहेतुः ।”

अथाङ्गराजादवतार्यं चतुः
 याहीति जन्यामवदत्(१) कुमारी ।
 नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक्
 द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥

हीम् । कान्त्या सूत्रतया सत्वप्रियया गिरा च योग्या संसर्गाहर्हा
 त्वम् एव तयोः श्रीसरस्वत्योः तृतीया । समानगुणयोर्युवयोः
 दाम्पत्यं युज्यत एव इति भावः । दक्षिणनायकत्वज्ञास्य ध्वन्यते ।
 तदुक्तम्, “तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः” इति ॥ २६ ॥

अथेति । अथ कुमारी अङ्गराजात् चतुः अवतार्य अप-
 नीय इत्यर्थः जन्यां मातृसखीं सुनन्दां याहि गच्छ इति अव-
 दत् अथवा, जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः वधूबन्धवः तान् यात
 गच्छत इति अवदत् । “जन्या मातृसखीमुदोः । जन्यो वर-
 वधूघ्नातिप्रियतुल्यहितेषु च” इति पञ्चदशे अपि विश्वः । अथवा
 जन्याः वधूमृत्याः । “मृत्याद्यापि नवीढ्यायाः” इति कैशवः ।
 “संघायां जन्या” इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदत्राह वृत्तिकारः,
 “जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः जामातृवयस्याः” इति, यज्ञामरः,
 “जन्याः स्निग्धा वरस्य ये” इति तत्सर्व्वमुपलक्षणार्थमित्यवि-
 रोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषावापि द्रष्टृदोषाद्रि-
 त्याह, नेत्यादिना । असौ अङ्गराजः काम्यः कमनीयः न इति न,
 किन्तु काम्य एव इत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यक् द्रष्टुं विवेक्तुं न
 वेद इति न, वेद इत्यर्थः । किन्तु लोकः जनः भिन्नरुचिः हि,

(1) Vallabha reads “दाशान” and explains the same by ‘राशान्’ ।

ततः परं दुष्प्रसहं द्विपद्भिः
 नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
 निदर्शयामास विप्रैपदृशाम्
 इन्दुं नवीत्यानमिवेन्दुमल्यै ॥ ३१ ॥
 अवनतिनायोऽयमुदग्रवाहुः
 विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
 आरोप्यचक्रभ्रममुष्णतेजाः(१)
 त्वष्ट्रैव यत्नोत्तिष्ठितो विभाति ॥ ३२ ॥

रुचिरमपि किञ्चित् कस्मैचिन्न रोचते किं कुर्मो न हीच्छा
 नियन्तुं शक्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तत इति । ततः अनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता
 दीवारिकी । “स्त्री द्वारारं प्रतीहारः” इत्यमरः । द्विपद्भिः
 शत्रुभिः दुष्प्रसहं दुःसहं शूरम् इत्यर्थः विप्रैरेण दृश्यं दर्शनीयं
 रूपवन्तम् इत्यर्थः । परम् अन्यं नृपं नवीत्यानं नवीदयम् इन्दुम्
 इव इन्दुमल्यै निदर्शयामास ॥ ३१ ॥

अवन्तीति । उदग्रवाहुः दीर्घवाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्त-
 मध्यः क्षयवर्तुलमध्यः अयं राजा अवनतिनायः अयन्तिदेशाधी-

(1) Sanjua, (संजा) the daughter of विश्वकर्मा and the wife of the sun; bore him three children मरु (वेवस्त), दम and दहना. Unable to endure the fervours of her lord, she gave him दामा as his handmaid and vanished. The sun, supposing दामा to be his wife संजा, begot by her three children हनि, मरु (दारुणि) and तानी. On

अस्य प्रयाणेषु समयशक्तेः

अग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां

प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

श्वरः त्वद्वा विश्वकर्माणा । भक्तुस्ते जीवेगमसहमानया दुहित्वा
संज्ञादेव्या प्रार्थितेन इति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारयस्त्री-
क्षेजनयन्तम् । “भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्ती कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके”
इति विश्वः । आरोग्य यत्नेन उद्धिखितः उष्यतेजाः सूर्यः इव
विभाति । अत्र मार्कण्डेयः, “विश्वकर्मा तनुज्ञातः शाकदीपे
विवस्वता । भ्रममारोग्य तत्तेजःशातनायीपचक्रमे” इति ॥ ३२ ॥

अस्येति । समयशक्तेः शक्तित्रयसम्पन्नस्य अस्य अवनतिनायस्य
प्रयाणेषु यात्रासु अग्रेसरैः वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि
सामन्तानां समन्तात् भवानां राज्ञां ये शिखामणयः चूडा-
मणयः तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽङ्कुरनाशं कुर्वन्ति ।
नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्ते इति भावः ॥ ३३ ॥

one occasion द्याव प्रouncing an imprecation on यम, betrayed
the secret that she was not his real mother. On this, the sun
beheld दृष्ट्वा by the eye of meditation, engaged in austerities in
the figure of a mare in the region of उत्तरदक्ष. Metamorpho-
sing himself into a horse, he begot three other children, the
two अश्विनोद्भवा, and देवन्, and then brought her back to his own
dwelling. To diminish his intensity, विश्वकर्मा placed him on
his lathe, (राश) to grind off some of his effulgence, and in this
manner, reduced it an eighth: for more than that was insepara-
ble. See Wilson's V. Purana Book III. 2.

असौ महाकाल निकेतनस्य(१)

वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलिः ।

तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिः

ज्योत्स्नावतो निर्विंशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन

रक्षोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु(२)

विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

असाविति । असौ अवन्तिनाथः महाकालं नाम स्थानविशेषः
तत् एव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलिः इन्द्रस्य अदूरे
समीपे वसन् अतएव हेतोः तमिस्रपक्षे क्षणपक्षे अपि प्रियाभिः
सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः निर्विंशति अनुभवति
किल । नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्य इति भावः ॥ ३४ ॥

अनेनेति । रभ्रे कदलीस्तम्भी इव ऊरु यस्याः सा रभोरुः
तस्याः सम्बोधनं हे रभोरु "ऊरुत्तरपदादीपस्ये" इत्यूह् प्रत्ययः,
नदीत्वात् ऋसः । यूना अनेन पार्थिवेन सह सिप्रा नाम तत्रत्या
नदी तस्याः तरङ्गाणाम् अनिनेन कम्पितासुद्यानानां परम्प-

(1) Maha'ka'la was also the name of the Linga consecrated at Ujjayini. It is referred to by Bhababhuti in his mahavira-charita and also by Kalidasa in his Meghaduta.

(2) सिप्रा flows by Ujjayini being a tributary of the Chambak.
"अविदिशमेव सुमन्थाया अमुर्धतः" इति दिनकरः ।

तस्मिन्नभिद्योतितवन्धुपद्मे
 प्रतापसंशोषितशत्रु पङ्के ।
 बबन्ध सा नीत्तमसौकुमार्या
 कुमुदती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥
 तामग्रतस्तामरसान्तराभाम्
 अनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
 विधाय सृष्टिं ललितां विधातुः
 जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

रासु पङ्क्तिपु विहर्तुं ते तव मनसः रुचिः कञ्चित् सृष्टास्ति
 किमित्यर्थः । “अभिव्यङ्गि सृष्टायाञ्च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्”
 इत्यमरः ॥ २५ ॥

तस्मिन्निति । उत्तमसौकुमार्या उत्कृष्टाङ्गमार्दवा सा इन्दु-
 मती अभिद्योतितानि उल्लासितानि बन्धवः एव पद्मानि येन
 तस्मिन् प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शत्रवः एव पङ्काः कर्द्दमाः
 येन तस्मिन् तस्मिन् अवन्तिनाथे कुमुदती । “कुमुदनङ्गवेतसेभ्यो
 मतुप्” इति मतुप्प्रत्ययः । भानुमति अंशमति इव भावं
 चिह्नं न बबन्ध, न तन्नामुरागमकरोत् इत्यर्थः । बन्धूनां पद्म-
 त्वेन गतूणां पङ्कत्वेन च रूप्यं राज्ञः सूर्यसाग्यार्थम् ॥ ३६ ॥

तामिति । सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिं
 कनकगौरीम् इत्यर्थः गुणैः अनूनाम् अधिकाम् इत्यर्थः शोभना
 दस्ताः यस्याः सा सुदती । “वयसि दस्तस्य दत्” इति दधादेशः,

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः

अष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दः

वभूव योगी किल कार्तवीर्य्यः (१) ॥ ३८ ॥

“उगितश्च” इति ङीप् । तां तां प्रहतां प्रसिद्धां वा विधातुः ललितां
 सृष्टिं मधुरनिर्माणां स्त्रियम् इत्यर्थः । अनुगताः आपः येषु ते
 अनूपाः नाम देयाः । “ऋक्पूरव्यूः पधामानचे” इत्यप्रत्ययः समा-
 सान्तः “ऊदनीर्देशे” इत्यूद्देशः । तेषां राज्ञः अनूपराजस्य
 अग्रतः विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनः जगाद ॥ ३७ ॥

संग्रामेति । संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टाः अनुभूताः सहस्रं
 बाहुवः यस्य सः तथोक्तः युद्धादन्यत्र हिमुज एव दृश्यते
 इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिताः यूपाः येन
 स तथोक्तः । सर्व्वक्रतुयाजी सार्व्वभौमश्च इति भावः । जरायु-
 जादिसर्व्वभूतरञ्जनात् अनन्यसाधारणः राजशब्दः यस्य स
 तथोक्तः योगी ब्रह्मविद्वान् इत्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रे-
 यास्ययोगः इति प्रसिद्धिः । हतवीर्य्यस्य अपत्यं पुमान्
 कार्तवीर्य्यः नाम राजा वभूव किल इति । अथञ्चास्य महिमा
 सर्व्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्धः इति भारते दृश्यते ॥ ३८ ॥

(1) He was king of the Haihyas, a people of central India, and his capital नादिपती is identified with the modern Chuli-Maheswar on the Narmada. The country of the Haihyas was probably intersected with as many rivulets as to be called Aunpa. “न नृन् दातृबीर्य्यस्य मतिं दास्यन्ति पारिविधाः । यद्देशंभैरुपीभिर्वा प्र-
 दत्तं युतेन वा” । V. P. IV. 11. “विश्वामने प्रावेशीष्याः सतरीपतमशानरज-
 नावा अष्टादशद्वीपदा” इति ब्रह्मभः ।

अकार्यं चिन्तासमकालमेव
 प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।
 अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां
 प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३६ ॥
 ज्याबन्धनिष्यन्दभुजेन यस्य(१)
 विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।

अकार्येति । विनेता शिबकः यः कार्त्तवीर्य्यः अकार्य्यस्य अस-
 क्तार्थस्य चिन्तायाः अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्याः सम-
 कालम् एककालम् एव यथा तथा पुरस्तात् अथे चापधरः
 प्रादुर्भवन् सन् प्रजानाम् । “प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इत्य-
 मरः । अन्तःशरीरेषु : अन्तःकरणेषु । शरीरशब्देन इन्द्रियं-
 लक्ष्यते अविनयम् अपि प्रत्यादिदेश मानसापराधमपि निवा-
 रयामास इत्यर्थः । अन्ये तु वाकायापराधमात्रप्रतिकर्तारः
 इति भावः ॥ ३६ ॥

ज्याबन्धेति । ज्यायाः मौर्व्याः बन्धेन बन्धनेन निष्यन्दाः
 नियेष्टाः भुजाः यस्य तेन विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधात् दीर्घं
 निःश्वसती यक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासधेन
 इन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एव इति
 भावः । लङ् श्वरेण दशास्येन यस्य कार्त्तवीर्य्यस्य कारागृहे बन्ध-

(१) “पृथे हि जलकेष्विषीलविलासिभोषानायाङ्गुलभुजपरिघरहरितामवासाप-
 द्गतविर्षलश्राविर्बन्धितं रघुरसादतं रावणघर्षं रसे जिता कार्त्तवीर्य्यो जितपापबन्धेन
 बन्धेनायमः” इति बह्वमः ।

कारागृहे निर्जितवासवेन
लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥ ४० ॥
तस्यान्वये भूपतिरेव जातः
प्रतीप इत्यागमदृढसेवी ।
येन श्रियः संश्रयदोषरूढः
स्वभावलोलित्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥
आयोधने कृष्णांगतिं सहायम्
अवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम्(१) ।

नागारे । “कारा स्याद्वन्धनालये” इत्यमरः । आप्रसादात् अनु-
ग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् । नपुंसके भावे क्तः । एतत्प्रसाद
एव तस्य मोक्षोपायो न तु चाक्षम् इति भावः ॥ ४० ॥

तस्येति । आगमदृढसेवी युतदृढसेवी प्रतीपः इति ख्यातः
इति शेषः । एषः भूपतिः तस्य कार्तवीर्यस्य अन्वये वंशे जातः ।
येन प्रतीपेन संश्रयस्य आययस्य पुंसः दोषैः व्यसनादिभिः
रूढम् उत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चला
इत्येवंरूपम् अयशः दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टाययत्याग-
शीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पितः
इत्यर्थः । अयन्तु दोषराहित्यान्न कदाचिदपि त्यज्येत इति
भावः ॥ ४१ ॥

आयोधन इति । यः प्रतीपः आयोधने युद्धे कृष्णांगतिं कृष्ण-

धारां शितां रामपरश्वधस्य
 सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥
 अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घवाहोः
 माहिष्मतीवप्रनितम्बकाक्षीम् ।
 प्रासादजालैर्जलवेणिरभ्यां
 रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

वर्त्मानम् अग्निं सहायम् अवाप्य चन्द्रियाणां कालरात्रिं संहार-
 रात्रिम् इत्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरश्वोः । “इयोः
 कुठारः स्वधितिः परश्वधः परश्वधः” इत्यमरः । शितां तीक्ष्णां
 धारां मुखम् । “खट्वादीनाञ्च निश्चितमुखे धारा प्रकीर्तिता”
 इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सारः इव सारः यस्याः तां तथा-
 भूतां सम्भावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान् रिपून्
 स्वयमेव धक्षामि इति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं
 राजा, दहन्ती च तथागताः शत्रवः इति भारते कथानु-
 सन्धेया ॥ ४२ ॥

अस्येति । दीर्घवाहोः अस्य प्रतीपस्य अङ्गलक्ष्मीः भव, एनं
 वृषीष्व इत्यर्थः । अनेनायं विष्णु सुख्यः इति ध्वन्यते । माहिष्मती
 नाम अस्य नगरौ तस्याः वप्रः प्राकारः एव नितम्बः तस्य काक्षीं
 ‘रश्मनाभूतां जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् । “श्रोत्रः प्रवाहो
 वेणो च” इति हलायुधः । रेवां नर्मदां प्रासादजालैः गवाक्षैः ।
 “जामं समूहं आनायो गयाक्षचारकावपि” इत्यमरः । प्रेक्षितुं
 कामः इच्छा अस्ति यदि ॥ ४३ ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि
 न स क्षितीशो रुचये वभूव ।
 शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः
 शशीव पर्य्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥
 सा शूरसेनाधिपतिं(१) सुपेणम्
 उद्दिशा लोकान्तरगीतकीर्त्तिम् (२) ।
 आचारशुद्धोभयवंशदीपं
 शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

तस्या इति । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः अपि
 दर्शनीयोऽपि इत्यर्थः स क्षितीयः शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः
 निरस्तनेषावरणः पर्य्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्याः इव
 तस्याः इन्दुमत्याः रुचये न वभूव रुचिं नाजीजनत् इत्यर्थः ।
 लोको भिन्नरुचिः इति भावः ॥ ४४ ॥

वेति । लोकान्तरे स्वर्गादौ अपि गीतकीर्त्तिम् आचारेण
 शुद्धयोः उभयोः वंशयोः मातापितृकुलयोः दीपं प्रकाशकम् ।
 उभयवंशेत्युभयपक्षवन्निर्वाहः । शूरसेनानां देवानाम् अधि-

(1) The Surasenas were the people of Mathura. Their country seems to have been once very extensive and flourishing, for one of the principal and most refined subdivisions of the Prakrit language was named after them—"पुरवापाननीपानी संभ्रवं सात् कदाकानाम् । शूरसेनो प्रथोत्थया तादृशीनाथ दीपिताम्" इति साहित्यदर्पणम् ।

(2) Both Dinakara and Vallabha read "दीवान्तरगीतकीर्त्तिम्" ।

नीपान्वयः(१) पार्थिव एष यज्वा
गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य(२) सत्वैः
नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा

कान्तिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा ।

पतिं सुपेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्य अभिसन्धाय, शब्दान्तरच्छा
अन्तःपुरपालिकया । कर्मण्यण्, टिड्ढेति ङीप् । सा कुमारी
जगदे ॥ ४५ ॥

नीपेति । यज्वा विधिवदिष्टवान् । “सुयजोर्द्धुनिप्” इति
द्वुनिप्प्रत्ययः । एषः पार्थिवः नीपः नाम अन्वयोऽस्येति नीपा-
न्वयः नीपवंशजः, यं सुपेणम् आश्रित्य गुणैः शान्तमौनादिभिः
शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् ऋष्याश्रमम् एतत् प्राप्य, सत्वैः गज-
सिंहादिभिः प्राणिभिः इव, नैसर्गिकः स्वाभाविकः अपि
परस्परेण विरोधः उत्सृजे त्यक्तः ॥ ४६ ॥

यस्येति । हिमांशोः कान्तिः चन्द्रकिरणः इव नय-
नयोः अभिरामा यस्य सुपेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे
स्वभवने सन्निविष्टा संक्रान्ता । अत्रिपद्यं विसौदुमशक्यं तेजः
प्रतापमु हर्म्यायेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । “हर्म्यादिं धनिनां

(1) The Nipas were a branch of the Panchalas who occupied the districts lying between the Chumbul and north of the Ganges.

(२) शान्तं श्रमगुरुप्रधानं शान्तरक्षाव्यवस्थितिं यावत् ।

हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु
 तेजोऽविपद्यं रिपुमन्दिरेषु (१) ॥ ४७ ॥
 यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
 प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
 कलिन्दकन्या(२) मधुरां गतापि
 गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति (३) ॥ ४८ ॥

वासः" इत्यमरः । संरूढाः ढणाङ्कुराः तेषां तेषु शून्येषु
 इत्यर्थः - रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । "मन्दिरं नगरे गृहे"
 इति विश्वः । सन्निविष्टम् । स्रजनाद्वादको द्विपन्तपथ इति
 भावः ॥ ४७ ॥

यस्येति । यस्य सुपेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडा-
 समये अवरोधानाम् अन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानामलय-
 जानां प्रक्षालनात् हेतोः, कलिन्दः नाम शैलः तत्कन्या यमुना ।
 "कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वप्ता" इत्यमरः । मधुरा
 नाम अस्य राज्ञः नगरी तां गता अपि गङ्गाया विप्रकृष्टापि
 इत्यर्थः । मधुरायां गङ्गाभावं (गङ्गायाः अभावम्) सूचयत्यपि गन्धः ।
 कालिन्दीतीरे मधुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत
 इति वक्ष्यति तत्कथमधुना मधुरासम्भव इति चिन्त्यम् । मधुरा

(१) "वति क्षूरमं वैराग्यहेतुः" इति दिगम्बरः ।

(२) "एतापि तद्व्यातर्पं कवचदा चरन्ती कलां चमत्पुत्रतृत्विषां कलपिता मते-
 विंशता । कलिन्दगिरिजन्दिनीतटपुत्रदुमासम्बिनी मदीयमतिपुम्बिनी भवतु कापि
 कादम्बिनी" इति रघुवङ्गाधरेणैपि कलिन्दमन्दीऽद्विविधेपे वर्णने इति ।

(३) "एतेन अन्तःपुराधिपञ्चवर्षमकलिन्दाहेतुः" इति दिगम्बरः ।

वस्तेन (१) तार्क्ष्यात्(२) किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसायः ।

वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः

सकौस्तुभं क्लेषयतीव कृष्णम् ॥ ४६ ॥

सम्भाव्य भर्त्तारममुं युवानं

मृदुप्रवालीत्तरपुष्पशय्ये (३) ।

मधुरापुरीति शब्दभेदः यदा सान्धेति । गङ्गायाः भागीरथ्याः
कर्ष्मिभिः संसक्तजला इव भाति धवलधन्दनसंसर्गात् प्रयागा-
दन्यत्राप्यत्र गङ्गासङ्गतेव भाति इत्यर्थः । “सितासिते हि गङ्गा-
यमुने” इति घण्टापद्यः ॥ ४८ ॥

अस्तीनेति । तार्क्ष्यात् गरुडात् वस्तेन यमुना श्रीकः
स्थानं यस्य तेन कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किल अभयदान-
निष्कृत्यत्वेन दत्तं किलेति ऐतिह्ये वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं
दधानः यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं क्लेषयति इव व्रीड-
यति इव । अर्त्तिं क्लीत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभमणेरप्यु-
क्कृष्टोऽस्य मणिः इति भावः ॥ ४६ ॥

सम्भाव्येति । युवानम् असुं सुषेणं भर्त्तारं सम्भाव्य मत्वा

(1) Both Dinakara and Vallabha read “वातेन” ।

(१) तार्क्ष्यं कश्यपस्य अपत्यं प्रमान् तार्क्षी वरुहः ।

(२) “कोमलमिदमयाधिककृतसुमयमौषे । उत्तरमयद् वाधिकं वृथापः सन्
मिदममाह । यथा “दूर्वायवाहुरजसत्तन्मिदप्रुटकीकरं, चातिह्वं प्रयुक्तं स भीज-
भूराजने विधिः” । इति वज्रमः ।

वृन्दावने चैव रथादनूने
निर्विश्रतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥
अध्यास्य चाम्भःपृपतोच्चितानि
शैलेयगम्भीनि(१) शिलातलानि ।
कलापिनां प्राहपि पश्या नृत्यं
कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

पतित्वेनाङ्गीकृत्य इत्यर्थः मृदुप्रवालीक्षरा उपरिप्रस्तारित-
कोमलपत्रया पुष्पशय्या यस्मिन् तत् तस्मिन् चैव रथात्
कुवेरोद्यानात् अनूने वृन्दावने वृन्दावननामके उद्याने हे सुन्दरि
यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्रतां भुव्यताम् ॥ ५० ॥

अध्यास्येति । किञ्च, प्राहपि वर्षासु कान्तासु गोवर्द्धनस्य
श्रद्धेः कन्दरासु दरीषु । “दरी तु कन्दरो वा स्त्री” इत्यमरः ।
अम्भसः पृपतैः विन्दुभिः उच्चितानि सिक्कानि यिलायां भवं
शैलेयम् । “शिलाजतु च शैलेयम्” इति यादवः । यद्वा,
शिलापुष्पास्यः शोषधिविषेयः । “कालानुसार्यहृदाग्मपुष्पगौ-
तगिवानि तु शैलेयम्” इत्यमरः । ‘शिलायान्दः’ इत्यत्र शिलाया
इति योगविभागादिवाच्ये ह्यप्रत्ययः । तदन्ववन्ति शैलेयगम्भीनि
शिलातलानि अध्यास्य अधिष्ठाय कलापिनां वर्हिषां नृत्यं
पश्य ॥ ५१ ॥

(1) Vallabha reads शैलेयगम्भीनि and explains the same by
“शिलोन्मत्तपत्राणि, शिलाकुट्टमन्त्राणि” ।

नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः
 सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
 महीधरं मार्गवशादुपेतं
 स्रोतोवहा सागरगामिनीव (१) ॥ ५२ ॥
 अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिप्रा
 हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
 आसेदुपीं सादितशत्रुपक्षं
 बालामवालेन्दुमुखीं वभाषे ॥ ५३ ॥

नृपमिति । “स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः” इत्यमरः । आवर्त्त-
 मनोज्ञा नाभिः यस्याः सा, इदञ्च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्य-
 वधूः अन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं नृपं, सागर-
 गामिनी सागरं गन्त्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशात् उपेतं प्राप्तं
 महीधरं पर्वतम् इव, व्यत्यगात् अतीत्य गता ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ भुजिप्रा किङ्करी सुनन्दा । “भुजिप्रा
 किङ्करी मता” इति हलायुधः । अङ्गदाश्लिष्टभुजं कियूरनदवाहुं
 सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम्
 आसेदुपीम् आसवान् अवालेन्दुमुखीं पूर्वेन्दुमुखीं बालाम्
 इन्दुमतीं वभाषे ॥ ५३ ॥

(१) सागरं तस्मिन्स्रोतेति, सागरगामिनी, अतीत्यतीति, असादेतित्यनेन, विश्वाम्, ५

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः(१)

पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।

यस्य चरत्सैन्यगजच्छलेन

यावासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

जघावातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां

विभर्त्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां(२) साञ्जनवाप्यसैके

वन्दीकृतानामिव पद्मती हे ॥ ५५ ॥

असाविति । महेन्द्राद्रेः समानसारः तुल्यसत्त्वः असौ हेमा-
ङ्गदः महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी ।
महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिललदुर्गे इति भावः । यस्य
यावासु चरतां मदसाविषां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रः महे-
न्द्राद्रिः पुरः अग्रे याति इव, अद्रिकल्पा अस्य गजाः
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

जघावातेति । सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धरायै सरः यः
वन्दीकृतानां प्रगृहीतानाम् । “प्रग्रहोपग्रही वन्द्यान्” इत्यमरः ।
रिपुश्रियां साञ्जनः वाप्यसैकः ययोः ते कज्जलमित्याद्युसिद्धे
इत्यर्थः । पद्मती इव हे जघावातानां मीर्वीकियानां रेखे

(1) 'महेन्द्र इन्द्र, अद्रिः इन्द्र, दधीः समानसार' इति वदन्तः ।

(2) Dinakara reads 'रिपुश्रिया' and Vallabha 'रिपुश्रियः' । The singular number is preferable.

यमात्मनः(१) सद्मनि सन्निकृष्टः (२)

मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्य्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यावीचिः

प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

अनेन सार्धं विहराम्बु राशेः

तीरेषु तालीवनमर्म्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गयुष्मैः

अपाकृतस्त्रेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

राज्ञी भुजाभ्यां विभक्तिं । द्विवचनात् सव्यसाचित्वं गम्यते
रिपुत्रियांभुजाभ्यामेवाहरणात् तद्वतरेखयोस्तत्पदित्वेनोत्प्रेक्षा
तयोः श्यामत्वात् साञ्चनाशुभेकीर्तिः ॥ ५५ ॥

यमिति । आत्मनः सद्मनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं सन्निकृष्टः
समीपस्थः अत एव प्रासादवातायनैः दृश्यावीचिः मन्त्रेण गम्भी-
रेण । “मन्द्रसु गम्भीरे” इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं विवर्जितं
यामस्य तूर्य्यप्रहरावसानसूचकं याव्यं येन सः तथोक्तः । “द्वी
यामप्रहरौ समी” इत्यमरः । अर्णवः एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव
तूर्य्यकार्य्यकारित्वात् तद्वैयर्थ्यम् इत्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः
किमन्ये घाम् इति भावः ॥ ५६ ॥

अनेनेति । अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनैः मर्म्मरेषु मर्म्मरेति

(१) “यमात्मन इति द्रुपदीतिहरं चिन्तयम्” इति दिनकरः ।

(२) Vallabha reads “सन्निकृष्टम्” and translates into ‘ब्रतीपभोगम्’ ।

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया(१)

विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्त्तत दूरकृष्टा

नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

अधोरगाख्यस्य पुरस्य नाद्यं

दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

धनक्षु । “अथ मन्मैरः खनितं वस्त्रपर्णानाम्” इत्यमरवचनात् गुणपरस्यापि मन्मैरगश्चस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवसेयम् । अम्बुरागेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्यः आनीतानि लवङ्ग-पुष्पाणि देवकुसुमानि यैः तैः । “लवङ्गं देवकुसुमम्” इत्यमरः । मरुद्भिः वातैः अपाकृताः प्रशमिताः खेदस्य लवाः विन्दवः यस्याः सा तद्याभूता सती विहर क्रीड ॥ ५७ ॥

प्रलोभितेति । आकृत्या रूपेण लोभनीया आकर्षणीया न तु वर्णनभावेण इत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजा इन्दुमती तथा सुनन्द्या एवं प्रलोभिता प्रचोदिता अपि, नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरम् आनीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात् पुंसः इव, तस्मात् हेमाङ्गदात् अपावर्त्तत प्रति-निवृत्ता ॥ ५८ ॥

अथेति । अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा । तत्र नियुक्त इति ठक्प्रत्ययः । द्वारादीनाञ्छेत्यौ आगमः ।

(1) “दाहयेन इदं इयं कर्त्तव्यते ताहयं इय कर्त्तव्यं नृपे माष्टीदिति भावः” इति दिनकरः ।

इतश्चकीराक्षि विलोकयेति

पूर्वानुशिष्टां निजगाद् भोज्याम् ॥ ५९ ॥

पाण्डुरोऽयमंसार्षितलम्बहारः

ऋसाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः

सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

आकारेण देवसरूपं देवतुल्यम् उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्डुरदेशे कान्यकुब्ज-तीरवर्ति-नागपुरस्य नाथम् एव प्राप्य, हे चकीराक्षि इतो विलोकय इति पूर्वानुशिष्टां पूर्वम् उक्तां भोजस्य राज्ञः गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्याम् इन्दुमतीम् । कौट्यादिभ्य-
खेत्यत्र भोज्यात् चन्द्रियादित्युपसंख्यानात् यङ्प्रत्ययः, यङ्सा-
विति चाप् । निजगाद् इतो विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चादक्तव्यं
निजगाद् इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

पाण्डुर इति । अस्योः अर्षिताः लम्बन्ते इति लम्बाः
हाराः यस्य स हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन । “तैल-
पर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्” इत्यमरः । ऋसाङ्गरागः
सिद्धानुलेपनः अयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्डुरः पाण्डु-
जनपदशब्दात् चन्द्रियात् षष्पवक्तव्य इति षष्पप्रत्ययः तस्य
राजन्यपत्यवदिति वचनात् । बालातपेन रक्ताः अरुणाः सानयः
यस्य स सनिर्भरोद्गारः प्रवाह-स्यन्दन-सहितः । “वारिप्रवाहो
निर्भरो भूः” इत्यमरः । अद्रिराजः इव आभाति ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता(१) महाद्रुः

निःशेषपीतोज्जितसिन्धुराजः (२) ।

प्रीत्याश्रमेधावभृयाद्रुमूर्त्तः

सौस्त्रातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं

येनेन्द्रलोकावजयाय हस्तः ।

विन्ध्यस्येति । विन्ध्यस्य नाम्नः महाद्रुः तपनमार्गनिरी-
धाय बर्हमानस्य इति शेषः संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं
पीतः उज्जितः पुनः त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रः येन स अगस्त्यः
अश्रमेधस्य अवभृये दीक्षान्ते कर्मणि । “दीक्षान्तोऽवभृयो
यज्ञः” इत्यमरः । आद्रुमूर्त्तः स्त्रातस्य इत्यर्थः यस्य पाण्ड्यस्य
प्रीत्या स्नेहेन न तु दाक्षिण्येन सुस्त्रातं पृच्छतीति सौस्त्रातिकः
भवति । पृच्छती सुस्त्रातादिभ्य इत्युपसंख्यानान्ठक् ॥ ६१ ॥

अस्त्रमिति । पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्द्द-
यद्भी हस्तः उहतः लङ्गाधिपतिः रावणः दुरापं दुर्लभम् अस्त्रं
ब्रह्मशिरोनामकं हरात् प्राप्तवता येन पाण्ड्येन सन्धाय इन्द्र-

(१) पुरा विष्णु विरीः बर्हमानं तपनमार्गनिरीधितं विन्ध्याद्रिं देवादुरीधादुपनम्य
प्रकृतं तं शिष्यमूर्त्तं “वक्त्रं देहदेहं तिष्ठ दावदहं निवर्त्तये” इत्युक्त्वा महाशिरस्यः
दक्षिणादयमस्थितः न पुनरायातः । अतो हि ‘अनस्यपाशा’ इति धीकानामामापचष्टम् ।

(२) इत्यामुपद्रुषरेः शान्देयादिभिरणं वदहरे निभृतमुधिता नञ् नञ् प्राक्सेवीऽभि-
ष्टुक् इति पट्टा दीक्षा अदह्यं अरण्यं ययुः । स हस्तः महाशिरः नक्षत्रेषु महीदधिं निःशेषं
पीत्वा ताम् देवान्धातपदिति दुरापवासां ।

पुरा जनस्थानविमदशङ्की(१)

सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते

महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।

रत्नानुविद्यार्णवमेखलायाः

दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगा-

खेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।

लीकावजयाव इन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनी रावण-
स्यापि विजेता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अनेनेति । महाकुलीनेन महाकुले जातेन । “महाकुला-
दञ्जखञ्जी” इति खञ्प्रत्ययः । अनेन पाण्डुरेण पाणौ त्वदीये
विधिवत् यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । वीतीगुणवच-
नादिति ङीप् । मही इव रत्नैः अनुविद्यः व्याप्तः अर्णवः एव
मेखला यस्याः तस्याः । इदं विशेषणं मध्याभिन्दुमत्याश्च
योज्यम् । दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव । अनेन सपत्न्यन्त-
राभावो ध्वन्यते ॥ ६३ ॥

ताम्बूलेति । ताम्बूलवल्लीभिः नागवल्लीभिः परिणद्धाः परि-

(1) Janasthana lay along a portion of the Karamandal Coast comprising probably the northern districts of the Karnatic and forming formerly a part of the Dandakaranya.

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
 प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु (१) ॥ ६४ ॥
 इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ
 त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः (२) ।
 अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां
 योगस्तद्धित्तोयदयोरिवास्तु (३) ॥ ६५ ॥

रथाः पूगाः क्रमुकाः यासु । “ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नग-
 वल्लपि” इति, “घोण्डा तु पूगः क्रमुकः” इति च अमरः ।
 एलालताभिः आलिङ्गिताः चन्दनाः मलयजाः यासु तासु ।
 “गन्धसारो मलयजो भद्रग्रीधन्दनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । तमा-
 लस्य तापिच्छस्य पत्राणि एव आस्तरणानि यासु तासु । “काल-
 स्तन्धस्तमालः स्यात् तापिच्छोऽपि” इत्यमरः । मलयस्थलीषु
 शश्वत् मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ॥ ६४ ॥

इन्दीवरति । असी नृपः इन्दीवरश्यामतनुः, त्वं रोचना
 गोरोचना इव गौरी शरीरयष्टिः यस्याः सा, ततः तद्धित्तोय-
 दयोः विद्युन्मघयोः इव वां युतयोः योगः समागमः अन्योन्य-
 शोभायाः परिवृद्धये अस्तु ॥ ६५ ॥

(१) मलयस्थलीषु मलयजान् रपत्यकासु इत्यर्थः ।

(२) “यष्टिमन्दः श्रीष्टायः” इति दिनकरः । यष्टिमन्तो हि शरीरादिभन्तान् परं
 प्रयुक्तः शीघ्रतां शोधयन् श्रीष्टत्वं गमयतीत्यनुसन्धेयम् ।

(३) “हनविद्युतोः सविकथीनाम् बोराम्योक्तिः” इति दिनकरः ।

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयः
 लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
 दिवाकरादर्शनवद्वकोशि
 नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥
 सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
 यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
 नरेन्द्रमार्गाह इव प्रपेदे
 विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥
 तस्यां रघोः सूनुसुपस्थितायां
 वृणीत मां निति समाकुलोऽभूत् ।

स्वसुरिति । विदर्भाधिपतेः भोजस्य स्वसुः इन्दुमत्याः चेतसि
 तदीयः सुनन्दासम्बन्धी उपदेशः वाक्यं दिवाकरस्य अदर्शनेन
 वद्वकोशि सुकुलिते अरविन्दे नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरणः इव
 अन्तरम् अवकाशं न लेभे ॥ ६६ ॥

सञ्चारिणीति । पतिंवरा सा इन्दुमती रात्रौ सञ्चारिणी
 दीपशिखा इव यं यं भूपालं व्यतीयाय अतीत्य गता स स
 भूमिपालः स सर्वः इत्यर्थः । नित्यधीष्णोरिति वीष्णायां
 द्विर्यचनम् । नरेन्द्रमार्गे राजपथे अद्यास्यः गृहमेदः इव ।
 “ध्यादहः शौममस्त्रियाम्” इत्यमरः । विवर्णभावं विच्छाद्यत्वम्
 षट्सु तयोहतत्वं प्रपेदे ॥ ६७ ॥

तस्यामिति । तस्याम् इन्दुमत्याम् उपस्थितायाम् आस-

वामेतरः संशयमस्य बाहुः (१)

केयूरवन्धोच्छसितैर्नुनोद(२) ॥ ६८ ॥

तं प्राप्य सर्व्यावयवानवद्यं
व्यावर्त्तान्योपगमात् कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेव

वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

आयां सत्यां रघोः स्रुः अजः मां'वृषीत न वा इति समाकुलः
संशयितः अभूत् । अथ अस्य अजस्य वामेतरः वामात् इतरः
दक्षिणः बाहुः केयूरं बध्यते अत्र इति केयूरवन्धः अङ्गदस्थानं
तस्य उच्छसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥ ६८ ॥

तमिति । कुमारी सर्वेषु अवयवेषु अनवद्यम् अदीपं तम्
अजं प्राप्य अन्योपगमात् राज्ञान्तरोपगमात् व्यावर्त्तत निवृत्ता ।
तथाहि, षट्पदाली मृद्गावलिः प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं
पुष्पितम् इत्यर्थः । प्रपूर्वात् फुल्लतेः पचाद्यच्, फलतेषु प्रफुल्लतं
इति षठितथ्यम्, अनुपसर्गादिति निषेधादित्युभयथापि न
कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषम् एव ।

(१) "कुंसीहि दक्षिणस्रुच्छुरणं प्रियाविवनं" इत्येति । अत एतुमतीं स्रुतीं-
हनिद्वयस्य विदग्धितादीदिति दिनकरः । Compare "शास्त्रिनोऽनादकपट्टं
स्रुरति च बाहुः इतः पक्षनिहायाडं । अदना भवियम्यानां शास्त्रिणं भवति सर्वत्र"
इति शाङ्करे ।

(२) "केयूरस्य अङ्गदस्य रघोः दक्षिणस्य मुखस्रुच्छुरणमात् यानि उच्छसितानि
उच्छसितानि ते." इति दिनकरः ।

तरिमन् समावेशितचित्तवृत्तिम्

इन्दु प्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा

सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकुवंशः ककुदं नृपाणां

ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणीऽभूत् (१) ।

“धाम्न्यभूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवसुलामेऽपि वस्वन्तरस्याभिलाषः स्यात् इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिः यया ताम् इन्दोः प्रभा इव प्रभा यस्याः ताम् । आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपीर्वापर्याभिज्ञा सुनन्दा इदं वचनमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् । प्रथमे वाक्यशब्द इति घञो निषेधात् “ऋदोरप्” इति अप्प्रत्ययः । “विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः” इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकीः मनुपुत्रस्य वंशे भवः नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः । “ककुत्थ ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणि” इति विश्वः ।

(1) Kakutstha was the son of यशद and grand-son of Ikshvaku. His original name was परब्रह्म. He was able to destroy the Asuras, because the supreme God Vishnu, propitiated by the prayers of the gods, consented to infuse a portion of his divine spirit into his person. See V. P. Book I. V. chp ii.

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः

शाब्धं दधत्युत्तरकीशलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमास्थाय महोच्चरूपं

यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

चकार वाणैरसुराङ्गनानां

गण्डस्थलीः प्रीपितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः । “गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहित-
लक्षणी” इत्यमरः । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्यः इति
प्रसिद्धः कश्चित् राजा अभूत्, यतः ककुत्स्यात् आरभ्य उन्नतेच्छाः
महाशयः । “महेच्छसु महाशयः” इत्यमरः । उत्तरकीशलेन्द्राः
राजानः दिलीपादयः शाब्धं प्रशस्तं ककुत्स्यस्य अपत्यं पुमान्
काकुत्स्यः इति शब्दं संघ्रां दधति विभ्रति । तन्नामसंस्पर्शाऽपि
वंगस्य कीर्तिकरः इति भावः । पुरा किल पुरञ्जयो नाम
साचाद्भगवतो विष्णोरंगावतारः कश्चिदैक्षाको राजा देवैः सह
समयबन्धेन देवासुरयुद्धे महोच्चरूपधारिणी महेन्द्रस्य ककुदि
स्थित्वा पिनाकिलीलयानिखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्यसंघ्रां
सेभे इति पीराणिकी कथानुसन्ध्याया, वक्ष्यते चायमेवार्थः उत्तर-
श्लोके ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमिति । यः ककुत्स्यः संयति युद्धे महान् उष्ण
महोच्चः । अचतुरेति निपातः । तस्य रूपम् इय रूपं यस्य तं
महेन्द्रम् आस्थाय आरुह्य अत एव प्राप्ता पिनाकिनः (पिनाकं-

ऐरावतास्फालनविशुध्यं यः

सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुपः स्वामपि मूर्त्तिमग्र्याम्

अर्द्धासनं गोवभिदोऽधितष्ठौ (१) ॥ ७३ ॥

पापैः शिवस्य, ईश्वरस्य लीला येन स तद्योक्तः सन् वाणैः असुरा-
ङ्गानां गण्डस्थलीः प्रीपितपत्रलेखाः निवृत्तपत्ररचनाः चकार
तद्गर्त्तनसुरानवधीत् इत्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्ते इति
भावः ॥ ७२ ॥

ऐरावतेति । यः ककुत्स्थः, ऐरावतस्य स्वर्गजस्य आस्फाल-
नेन ताडनेन विन्नयं शिथिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकीयेन
सङ्घट्टयन् सङ्घर्षयन् स्वाम् अग्रां अर्द्धां मूर्त्तिम् उपेयुपः अपि
प्राप्तस्य अपि गोवभिदः इन्द्रस्य अर्द्धम् आसनस्य अर्द्धासनम् ।
अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । अधितष्ठौ अधिष्ठितवान् । स्यादि-
ष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति अभ्यासेन व्यवयेऽपि पत्वम् । न केवलं
महोच्चरूपधारिण एव तस्य ककुदमारुचत् किन्तु निजरूप-
धारिणोऽपि इन्द्रस्यार्द्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथवा, अर्द्धा-
सनमपीत्यपरन्वयः ॥ ७३ ॥

(१) नां पृथ्वीं तावन्ने इति गोवाः भूधराः, तान् भिनन्तीति गोवभिन् । पुरा किल
महेन्द्रः सपत्नान् पर्वतान् देवान् देशान् रघुनृपस्य प्रजापयकारिणः बन्धेण यातयति अ-
नृति पुराणवार्ता । Sankara observes, गोव is a cow-pen and means
metaphorically a cloud, where the cows of heaven (rain-waters)
are concealed. In the Vedic hymns he is described as having
broken asunder with his thunder-bolt, the mountains (clouds)
and liberated the heavenly cows (rain-waters).

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः

कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वं

शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां

निद्रां विहारार्द्धं पथे(१) गतानाम् ।

वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि

को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

जात इति । उरुकीर्तिः महायशाः कुलप्रदीपः दिलीपः
नृपतिः तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल, यः दिलीपः शक्राभ्य-
सूयाविनिवृत्तये न त्वगत्या इति भावः एकैकं जनाः यतं क्रतवः
यस्य स एकोनशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वे अतिष्ठत् इन्द्रप्रीतये
यततमं क्रतुमयमेपितवान् इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् दिलीपे महीं शासति सति विहर-
त्यवेति विहारः क्रीडास्थानं तस्य अर्द्धपथे निद्रां गतानां
वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् । “वाणिनी नर्त्तकी मत्ता विदग्ध-
यनितासु च” इति विश्वः, “वाणिनी नर्त्तकीमत्ते” इत्यमरश्च ।
अंशुकानि वस्त्राणि वातः अपि न अस्त्रंसयत् न अकम्पयत्
आहरणाय अपहर्त्तुं कः हस्तं लम्बयेत् । तस्य आज्ञासिद्धत्वा-

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति
 महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
 चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां यः
 मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥
 आरूढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं
 भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
 जह्वं गतं यस्य न चानुबन्धि(१)
 यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

दकुतोभयसिञ्चाराः प्रजाः इत्यर्थः । अर्ध्यासौ पत्न्याथेति विग्रहः,
 समप्रविभागे प्रमाणाभावात् नैकदेशिसमासः ॥ ७५ ॥

पुत्र इति । विश्वजितः नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता
 तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः पदं पैत्र्यम् एव प्रशास्ति पालयति,
 यः रघुः चतसृभ्यः दिग्भ्यः आवर्जितसम्भृतां विभूतिं सम्पदं
 नृत्पात्रम् एव शेषः यस्याः ताम् अकरोत् विश्वजिद्-यागस्य
 सर्व्वस्वदक्षिणकत्वात् इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

आरूढमिति । किञ्च, अद्रीन् आरूढम् उदधीन् विती-
 र्णम् अजगादं सकलभूगोलव्यापकम् इत्यर्थः भुजङ्गमानां वसतिं
 प्राणालं प्रविष्टम् जह्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् इत्थं सर्व्वदिग्-
 व्यापि इत्यर्थः अनुवन्नाति इति अनुबन्धि च अयिच्छेदकाल-
 व्रयव्यापकश्च इत्यर्थः अत एव एवंभूतं यस्य यशः इत्यन्तया दैयतः

(१) अनुबन्धि च "अद्यापि प्रसरणशीलम्" इति वदन्तः ।

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातः
 त्रिविष्टयस्यैव पतिं जयन्तः ।
 गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा
 धुर्य्येष दम्यः सदृशं विभक्तिं ॥ ७८ ॥
 कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
 गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

फालतः वा केनचित् भानेन परिच्छिन्तुं परिमातुं न शक्यं न
 गच्छन् ॥ ७७ ॥

असाविति । असी अजाप्यः कुमारः त्रिविष्टयस्य स्वर्गस्य
 पतिम् इन्द्रं जयन्तः इव । “जयन्तः पाकयासनिः” इत्यमरः ।
 तं रघुम् अनुजातः तस्माज्जातः इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनु-
 जातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । “गत्वर्थाकस्त्रेकश्रिय-
 मीदृस्यासवसजनरुहवीर्य्यतिभ्यश्च” इति द्वः । सोपष्टत्वात् सक-
 र्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः, “श्रियादयः सोपष्टटाः
 सकर्मकाः भवन्ति” इति । दम्यः शिघ्रपीयावस्यः यः अजः
 गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्य्येष धुरन्वरेण चिरनिरुद्धेन पित्रा सदृशं
 तुल्यं यथा तथा विभक्तिं । यथा कश्चिदक्षतरोऽपि धुर्य्येष
 महीषेण समं बहतीत्युपनासद्वारो धन्यते । “दम्यवक्षतस्यै
 समो” इत्यमरः ॥ ७८ ॥

कुलेनेति । कुलेन कान्त्या सावस्येन नवेन वयसा दौव-
 नेन विनयः प्रधानं येषां तैः तैः गुणैः द्रुतमीसादिभिर्यथाकम् ।

त्वमात्मनस्तुलाग्रममुं वृणीष्व
 रत्नं समागच्छंतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥
 ततः सुनन्दावचनावसाने
 लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
 दृष्ट्या प्रसादात्मलया कुमारं
 प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥
 सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं
 शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
 रौमाञ्चलक्षेत्रेण स गावयष्टिम्
 भित्वा निराक्रामदरालकेशराः ॥ ८१ ॥

तुल्यं स्वानुरूपम् अमुम् अजं त्वं वृणीष्व, किं बहुना रत्नं काञ्च-
 नेन समागच्छतु सङ्गच्छताम् । प्रार्थनायां लोट् । रत्नकाञ्च-
 नयोरिवात्यन्तानुरूपत्वाद्युवयोः समागमः प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

तत इति । ततः सुनन्दावचनस्य अवसाने अन्ते नरेन्द्र-
 कन्या इन्दुमती लज्जां तनूकृत्य सङ्कोच्य प्रसादेन मनःप्रसादेन
 अमलया प्रसन्नया दृष्ट्या संवरणस्य स्रजा स्वयं वरंणार्थं स्रजा
 इव कुमारम् अजं प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार । सम्यक् सापुराग-
 मपश्यत् इत्यर्थः ॥ ८० ॥

मेति । सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजि अभिलाषबन्धम्
 अनुरागप्रतिं शालीनतया अष्टतया । “स्यादष्टसु शालीनः”

तयागतायां परिहासपूर्वं
सख्यां सखीं वैवस्वदावभापे ।
आर्य्यं ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां
वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥
सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य
धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।
आसन्नयामास यथाप्रदेशं
करुणं गुणं मूर्त्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

इत्यमरः । ग्राचीनकौपीने अष्टाकार्य्योरिति निपातः ।
वहुं न गयाक, तथापि अरान्केश्याः (कुटिलकुञ्चितकेश्याः)
सः अभिलाषवन्तः रोमाञ्चलक्ष्ये पुलकथाजेन । “व्याजोऽपदेशो
सख्यश्च” इत्यमरः । गात्रवटिं भित्वा निराकामत् सात्विकावि-
र्भावलिङ्गेन प्रकाशितः इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तथेति । सख्यान् इन्दुमत्यां तयागतायां तयामृतायां
दृष्टानुरागायां सत्याम् इत्यर्थः सखीं सहचरी । सख्यगिञ्जीति
भाषायामिति निपातनात् ङीप् । वैवस्वत् सुनन्दा हे आर्य्यं
पूज्ये अन्यतः अन्यं प्रति ब्रजामः इति परिहासपूर्वम् आ-
वभापे । अथ वधूः इन्दुमती एनां सुनन्दाम् असूयया रोपेण
कुटिलं ददर्श अन्यगमनस्यासद्गत्वात् इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

मेति । करभः करप्रदेशविशेषः । “मणिवन्धादाकनिष्ठं
करस्य करभो वहिः” इत्यमरः । करभः उपमा ययोः ती कस्य

तथा स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या
 विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।
 अमंस्त कण्ठार्पितवाहुपाशां
 विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥
 शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
 जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।

यस्याः सा करभोपमीरुः । “जरुत्तरपदादौपम्ये” इत्युङ्प्रत्ययः ।
 सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजं मूर्त्तं
 मूर्त्तिमन्तम् अनुरागम् इव धात्र्याः उपमातुः सुनन्दायाः
 कराभ्यां रघुनन्दनस्य अजस्य कण्ठे, यथाप्रदेशं यथास्थानम्
 आसञ्जयामास आसक्तं कारयामास न तु स्वयमाससञ्ज अनौ-
 चित्यात् ॥ ८३ ॥

तथेति । वरेण्यः वरणीयः उत्कृष्टः । वृञ् एण्यः । स
 अजः मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले
 लम्बया लम्बमानया तथा प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजाम्
 इन्दुमतीं कण्ठार्पितौ वाह एव पाशौ यथा ताम् अमंस्त ।
 मन्यतेर्लुङ् । वाहुपाशकल्पसुखमन्वभूत् इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

शशिनमिति । तत्र स्वयंवरे समगुणयोः तुल्यगुणयोः इन्दु-
 मतीरघुनन्दनयोः योमीन प्रीतिः येषां ते समगुणयोगप्रीतयः
 पीराः पुरे भयाः जनाः इयम् अजसङ्गता इन्दुमती मैत्रैः सुधैः
 शशिनं शरशस्त्रम् उपगता कौमुदी, अनुरूपं सदृशं जलनिधिम्

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवद्भुः ॥ ८५ ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्

चित्तिपतिमण्डलमन्यती वितानम् ।

उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं

कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ

स्वयंवरवर्णनी नाम षष्ठः सर्गः ।

भवतीर्षा प्रविष्टा जङ्गुकन्या भागीरथी तत्सदृशी इत्यर्थः इत्येवं
नृपाणां श्रवणयोः कटु पक्षपद्म एकम् अत्रिसंवादि वाक्यम् एक-
वाक्यं विवद्भुः । मालिनीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

प्रमुदितेति । एकतः एकत्र प्रमुदितः दृष्टः वरस्य जामातुः
पक्षः वर्गः यस्य तत् तथोक्तम्, अन्यतः अन्यत्र वितानं शून्यं
भग्नाग्रत्वादप्रहृष्टम् इत्यर्थः तत् चित्तिपतिमण्डलम् उषसि
प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं सरः
इव सरस्तुल्यम् आसीत् । पुष्पिताग्रा वृत्तमेतत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचमडिनायधि-विरचितायां

रघुवंशकाव्याख्यायां सप्तमोऽध्यायः षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

अथोपयन्त्वा सहश्रेण (१) युक्तां
स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् (२) ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः
पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥
सेनानिवेशान् पृथिवीक्षितोऽपि
जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भोजमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।

मार्गस्तं बालमालोक्य श्वसन्तावादिदम्पती ॥

अथेति । अथ विदर्भनाथः भोजः सहश्रेण उपयन्त्वा वरेण युक्ताम् अत एव साक्षात् प्रत्यक्षम् । “साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः” इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनाम् इव देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी ताम् इव स्थितां स्वसारं भगिनीम् इन्दुमतीम् आदाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखः बभूव । उपजातिहस्तं सर्गेऽधिन् ॥ १ ॥

मेनेति । भोजस्य रात्रः गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या ताम् इन्दु-

(1) See stanza 79 canto VI.

(२) “पूर्वं हि ब्रह्मणा निर्मिते देवसेनादेवसेमे कल्पसे अभूता । ततः पूर्वस्थाः पतिभ्यो पुत्रादीभिर्विक्त इत्यात्मनः” इति ब्रह्मभः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्
रूपेषु वैषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥
सान्निध्ययोगात् किल तव शच्याः(१)
स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।
काकुत्स्थमुद्दिश्या समत्सरोऽपि
शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

मतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु आकृतिषु वैषेषु नेपथ्येषु च
साभ्यसूयाः द्वयेति निन्दन्तः किञ्च विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाः
चन्द्रादयः ते इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितः नृपाः
अपि सेनानिवेशान् शिविराणि जग्मुः ॥ २ ॥

ननु क्रुद्धाद्येद्युध्यन्तां तत्राह, सान्निध्येति । तत्र स्वयंवर-
क्षेत्रे शच्याः इन्द्रास्ताः सन्निधिः एव सान्निध्यं तस्य योगात्
सद्भावात् हेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणाम् अभावः
किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाशयन्ते इत्यागम-
सूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थम् अजम् उद्दिश्य समत्सरः
अपि क्षितिपाललोकः शशाम न अक्षुभ्यत् ॥ ३ ॥

(१) "पावस्ससिततण्डुलपुञ्जे शचीमावाद्य धोइशीपचारैः पूजयेत् तां च कन्यैवं
प्रायेयेत् "देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रमियमानिनि । विवाहं भाभ्यमारीभ्यं पुत्रलार्भं च
देहि मे" । इति भारव्यस्यमहः प्रयोगरत्नाकरे । The queen of Indra शची
is looked upon as the best and most fortunate of wives as is
said in the following—"इन्द्राशोमासु नारीषु सुपत्नीमहमद्वयं न ह्यस्या अपरं च
न जरसा मरते पतिः" and also "इन्द्राशोमादिपत्वा अदितिरेव सुपत्ना" इति ।

तावत्(१) प्रकीर्णाभिनवोपचारम्

इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।

वरः स वध्वा सह राजमार्गं

प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां

सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

वभूवुरित्यं पुरसुन्दरीणां

त्यक्तान्यकार्द्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

तावदिति । “यावत् तावच्च साकल्ये” इत्यमरः । तावत्-
प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिताः अभिनवाः नूतनाः उपचाराः
सुष्मप्रकारादयः यस्य तं तथोक्तम् इन्द्रायुधानि इव द्योतितानि
प्रकाशितानि तोरणानि अङ्गाः चिह्नानि यस्य तं ध्वजानां
छाया ध्वजच्छायम् । “छायावाङ्मुख्ये” इति नपुंसकत्वम् । तेन
निवारितः उष्णः आतपः यत्र तं राजमार्गं स वरः योद्धा
वध्वा सह प्राप विवेक ॥ ४ ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्ष-
युक्तेषु सौधेषु तस्य अजस्य आलोकने तत्पराणाम् आसक्तानां
पुरसुन्दरीणाम् इत्यं यद्यमाणप्रकाराणि त्यक्तानि अन्य-

(१) “यावन्ने राजानी गताः तावदेव स वरः” इत्यादि वक्ष्यते । “इन्द्रायुधै-
र्भस्मिन्निभिर्भिभासमानं तीरवमेव अदृष्टिर्भ्रं यथा” इति दिनकरः ।

आलोकमार्गं (१) सहसा ब्रजन्या

कयाचिदुद्दष्टनवान्तमालयः ।

वहुं न सम्भावित एव तावत्

करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम्

आक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ।

कार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि ध्यापाराः
बभूवुः ॥ ५ ॥

तान्येवाह पञ्चभिः शोकैः, आलोकैति । सहसा आलोक-
मार्गं गवाक्षपथं ब्रजन्या कयाचित् उद्दष्टनवान्तमालयः उद्दष्टनः
द्रुतगतिवशात् उन्मुक्तबन्धनः अत एव वान्तमालयः बन्धविज्ञेयेण
उद्दोर्णमालः करेण रुद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केश-
कलापः । “पाशः पक्ष्य हस्तश्च कलापार्याः कचात्परे” इत्यमरः ।
तावत् आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बहुः बन्धनार्थं न सम्भावितः
न चिन्तितः एव ॥ ६ ॥

प्रसाधिकेति । काचित् प्रसाधिकया अलङ्कार्या आलम्बितं
रञ्जनार्थं धृतं द्रवरागम् एव आर्द्रालङ्कारकम् एव, अग्रयासौ
पादश्च इति अग्रपादः इति कर्मधारयसमासः । “हस्ताग्र-
-

(१) आलोक्यते अस्मात् इति आलोकः । अपादाने घञ् । यतोऽवधीकृतं भवति
तत्र स्थले । “केशपाशः केशकलापः बहुः तावद् सम्भावित एव न कश्चितः परं नापि
करेण रुद्धः । यस्य करेणापि न रोषस्तस्य बन्धो न संभवतीति भावः” इति दिनकरः ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचात्
 अलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ७ ॥
 विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
 सम्भाव्य तद्वक्षितवामनेत्रा ।
 तथैव वातायनसन्निकर्षं
 ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
 प्रस्थानभिन्नां न ववन्व नीवीम् ।

हस्तादयो गुणगुणिनीर्भेदाभेदाभ्याम्” इति वामनः । तम्
 आक्षिप्य आकृत्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना सती आ
 गयाचात् गवाक्षपर्यन्तं पदवीं पत्यानम् अलक्तकाङ्क्षां लाघा-
 रागच्छिन्नां ततान विस्तारयामास ॥ ७ ॥

विलोचनमिति । अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन
 सम्भाव्य अलङ्कृत्य संभ्रमात् इति भावः । तद्वक्षितं तेन अञ्ज-
 नेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा सती तथैव शलाकाम् अञ्जन-
 मूलिकां वहन्ती सती वातायनसन्निकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ ।
 दक्षिणग्रहणं सम्भ्रमात् व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम्, “सद्यमधि हि
 पृथ्वं मनुष्या अञ्जते” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

जालेति । अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गयाक्षमध्य-
 प्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां दृष्टितां नीवीं वसन-
 प्रत्यम् । “नीवी परिपथे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससः” इति

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेषा

हस्तेन तस्यावबलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अर्धश्विता सत्वरमुत्थितायाः

पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्गना तदानीम्

अद्भुष्टमूलापिंतसूत्रशेषा ॥ १० ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैः

व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् (१) ।

विश्वः । न वदन्त्य किन्तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणा-
दीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नामेराभरणमभूत् इति भावः ।
हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्यौ ॥ ९ ॥

अर्धेति । सत्वरम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्धश्विता
मणिभिः अर्धगुम्फिता दुर्निमित्ते संभ्रमात् दुरुत्क्षिते । “हुमिब्
प्रक्षेपणे” इति धातोः कर्म्मणि क्तः । पदेपदे प्रतिपदम् । वीक्षायां
दिर्भावः । गलन्ती गलद्गवा सती रचना मेखला तदानीम्
अद्भुष्टमूले अपिंतं सूत्रम् एव शेषः यस्याः सा आसीत् ॥ १० ॥

तासामिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणाम्
आसवगन्धः गर्भैः येषां तैः विलोलानि नेत्राणि एव भ्रमराः
येषां तैः मुखैः व्याप्तान्तराः छ्वावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपत्रा-

(1) धात्रमधिकं कुतूहलं यासां तासाम्” इति दिक्प्रत्ययः ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः

सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्त्यः

नार्यीं न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां

सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा (१) ॥ १२ ॥

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः

स्वयंवरं साधुममंस्त भोजया ।

भरणाः इव कमलालङ्घिताः इव । “सहस्रपत्रं कमलम्” इत्य-
मरः । आसन् ॥ ११ ॥

ता इति । ताः नार्यीः रघोरपत्यं राघवम् अजम् । तस्या-
पत्यमित्यणप्रत्ययः । दृष्टिभिः आपिवन्त्यः अतिदृष्ट्या पश्यन्त्यः
विषयान्तराणि अन्यान् विषयान् न जग्मुः न विविदुः इत्यर्थः ।
तथाहि, आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रा-
दीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकारस्यैव चक्षुः प्रविष्टा इव ।
श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेः चक्षुरेव प्रविश्य
षीतुष्कात् स्वयमप्येनम् उपलभन्ते किमु, अन्यथा स्वविषयाधि-
‘गमः किं न स्यात् इति भावः ॥ १२ ॥

- शृणुन् कथा इति यश्चति ताः कथयति, स्थाने इत्यादिभि-
क्षिभिः । भोज्या इन्दुमतो परोक्षैः प्रदृष्टैः भूपतिभिः वृता ममै-

पद्मेव नारायणमन्ययासौ
 लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥
 परस्परिण स्पृहणीयशोभं
 नचेद्दिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यात् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
 पत्युः प्रजानां वितयोऽभविष्यात् ॥ १४ ॥

वेद्यमिति प्रार्थिता अपि स्वयंवरम् एव साधुं हितम् अमंस्त
 मेने न तु परीक्षमेव कश्चित् प्रार्थकं वद्रे, स्थाने युक्तमेतत् ।
 “युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । कुतः अन्यथा स्वयंवराभावे
 असौ इन्दुमती पद्ममस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः । “अर्थ आदि-
 म्थोऽच्” इत्यच्प्रत्ययः । नारायणम् इव आत्मतुल्यं स्त्रानुरूपं
 कान्तं पतिं कथं लभेत न लभेत एव सदसद्विवेकासौकर्यात्
 इति भावः ॥ १३ ॥

परस्परिणिति । स्पृहणीयशोभं सर्वायास्यसौन्दर्यम् इदं
 द्वन्द्वं मियुनम् । द्वन्द्वं रहस्येत्यादिना निपातः । परस्परिण
 न अयोजयिष्यात् चेत् न योजयेत् यदि, तर्हि प्रजानां पत्युः
 पिधातुः अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माण-
 प्रयासः वितयः अभविष्यात् एतादृशानुरूपस्त्रीप्रसन्नराभावात्
 इति भावः । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति लृङ् ।
 “कुतयित् कारणवैगुण्यात् क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियाति-
 पत्तिः” इति हत्तिकारः ॥ १४ ॥

रतिस्मरौ(१) नूनभिमावभूतां
 राज्ञां सहस्रेषु तथाहि वाला ।
 गतेयमात्मप्रतिरूपमेव
 मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिञ्चम् ॥ १५ ॥
 इत्युद्गताः पौरवधूसुखेभ्यः
 शृण्वन् कथाः श्रोत्रमुखाः कुमारः ।

रतीति । रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरौ इत्यभिप्रायः नूनं
 तौ एव इयञ्च अयञ्च इमौ दम्पती अभूताम् एतद्रूपेण उत्पन्नी ।
 कुतः तथाहि इयं वाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये
 सत्यपि व्यत्यासकारणे इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतु-
 ल्याम् एव । “तुल्यसङ्गाद्यनीकाश्रयप्रकाशप्रतिरूपकाः” इति
 दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि कथं जयतमत आह, हि यस्मात्
 मनः जन्मान्तरसङ्गतिञ्चं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभा-
 वेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीति ॥१५॥

इतीति । इति “स्थाने हता” इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूसुखेभ्यः
 उद्गताः उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखाः मधुराः । सुखशब्दे विशेष्य-
 निघ्नः । “पायपुण्यसुखादि च” इत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन्
 कुमारः अजः मङ्गलसंविधाभिः मङ्गलरचनाभिः उद्गासितं

(1) Dinakara reads कतिस्मरौ and explains the same by “करीति
 ! करः । पचापद् । जातेः करी कतिस्मरौ । महीधरवत्” ।

उद्गासितं मङ्गलसंविधाभिः(१)

सम्बन्धिनः सद्म समाससाद ॥ १६ ॥

ततोऽवतीर्थ्याशु करेणुकायाः

स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः(२) ।

वैदर्भनिर्दिष्टमयो विवेश

नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ

सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।

शोभितं सम्बन्धिनः कन्यादायिनः सद्म गृहं समाससाद
प्राप ॥ १६ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात्
आशु शीघ्रम् अवतीर्थ्य कामरूपेश्वरे दत्तः हस्तः येन स अजः
अयो अनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितम् अन्तयतुष्कं चत्वरं
नारीणां मनांसि इव विवेश ॥ १७ ॥

महार्हेति । महार्हसिंहासने संस्थितः असौ अजः भोजिन

(1) The following stanza, quoted from the Bhaḡavata Purāna, enumerates a number of articles used on such auspicious occasions. "संसिद्धरथ्यापचभागंचत्वरं प्रकीर्णभावाद्दुरलागतच्छुली । चाप्युष्णं दधिचन्दनीपतैः प्रपूतदीपावलिभिः सपङ्कवैः । सङ्गरथाङ्गमुक्तेः सकेतुभिः सखद्दुतसारय्यदां सपरिकैः । तां (मदुरीं) संप्रविष्टो वसुदेवमन्दनौ" ।

(2) Kamrupa is in Assam. It is looked upon as a famous strong-hold of Tāntrika mysticism.

भोजोपनीतञ्च दुकूलयुग्मं
 जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥
 दुकूलवासाः स वधूसमीपं
 निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।
 विलासकाशं स्फुटफेनराजिः
 नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः (१) ॥ १९ ॥
 तवार्चितो भोजपतेः पुरोधाः
 हुत्वाग्निमाजग्रादिभिरग्निकल्पः (२) ।
 तमेव चाधाय विवाहसाक्षी (३)
 वधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥ २० ॥

उपनीतं रत्नैः सहितं सरत्नं मधुपर्कमियम् अर्घ्यं पूजासाधन-
 द्रव्यं दुकूलयोः क्षीमयोः युग्मञ्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्तीणाम्
 अपाङ्गदर्शनैः सार्धं जग्राह गृहीतवान् ॥ १८ ॥

दुकूलेति । दुकूलवासाः सः अजः विनीतैः नस्त्रैः अवरोध-
 दक्षैः अन्तःपुराधिकृतैः वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः, स्फुट-
 फेनराजिः उदन्वान् समुद्रः नवैः नूतनैः चन्द्रपादैः चन्द्रकिरणैः
 विलायाः सकाशं समीपम् इव । पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥ १९ ॥

तथेति । तत्र सङ्गनि अर्चितः पूजितः अग्निकल्पः अग्नि-

(1) The 17th, 18th, and 19th stanzas are omitted in the Bombay edition.

(१) आजादिभिः “शाश्वतमीपत्रसाक्षीः” इति दिनकरः ।

(३) See इतिहासम् ।

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः ।

स राजसूनुः सुतरां चकाशे ।

अनन्तराशोकलताप्रवालं

प्राप्येव चूतः प्रतिपन्नवेन ॥ २१ ॥

आसीद् वरः कण्ठकितप्रकोष्ठः

स्त्रिन्नाहुलिः संवहते कुमारी ।

सुतरः भोजपतेः भोजदेगाधीश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः । पुरो-
धान् पुरोहितः" इत्यमरः । आन्यादिभिः द्रव्यैः अग्निं हुत्वा
तम् एव चाग्निं विवाहसाह्ये आधाय साक्षिणं कृत्वा इत्यर्थः
वधूवरौ सहमयाञ्चकार योजयामास ॥ २० ॥

हस्तेनेति । स राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन वध्वाः हस्तं परि-
गृह्य, अनन्तरायाः सन्निहितायाः अशोकलतायाः प्रवालं पद्मवं
प्रतिपन्नवेन स्वकीयेन प्राप्य चूतः आस्यः इव, सुतरां चकाशे ॥ २१ ॥

आसीदिति । वरः कण्ठकितः पुलकितः प्रकोष्ठः यस्य स
आसीत् । "सूच्ये सुद्रयत्रौ च रोमहर्षे च कण्ठकः" इत्यमरः ।
कुमारी स्त्रिन्नाहुलिः संवहते वभूव । अत्रोत्पद्यते, तस्मिन् इवे
मिद्युने तत्त्वम् आकृष्टिः सात्विकोदयरूपा हृत्तिः मनोभवेन
कामेन समं विभक्ता इव पृथक् कृता इव । अपरादस्य पाठा-
न्तरे (१) व्याख्यानान्तरम् । पाणिसमागमेन पाख्योः संस्येन
कर्त्ता तयोः वधूवरयोः मनोभवस्य हृत्तिः स्थितिः समं विभक्ता

(१) पाठान्तरं ददा—“इतिस्त्रीः पाणिसमागमेन समं विभक्तं मनोभवस्य इति ।

तस्मिन् द्वये तत्त्वणमात्मवृत्तिः
 समं विभक्तौव मनोभवेन ॥ २२ ॥
 तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि
 क्रियासमापत्तिनिवर्त्तितानि ।
 क्षीयन्त्वणामानशिरे मनोज्ञाम्
 अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

इव समीकतेव इत्यर्थः । प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति-
 तत्कार्यदर्शनात् पाणिस्पर्शकृतत्वमुपैच्छते । अथ वाख्यायनः,
 “कन्या तु प्रथमसमागमे स्त्रिद्राङ्गुलिः स्त्रिवसुखी च पुरुषस्तु
 रोमाञ्चितो भवति एभिरनयोर्भावं परीचेत” इति । स्त्रीपुरु-
 षयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्विकमात्मीयलक्षणं न तु प्रतिनि-
 यमो विवक्षितः एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । एवं सति
 कुमारसम्भवे “रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्त्रिद्राङ्गुलिः पुङ्गव-
 केतुरासीत्” इति ध्युक्त्वमवचनं न दोषायेति ॥ २२ ॥

तयोरिति । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्त्ति-
 तानि क्रिययोः निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासङ्गत्या
 निवर्त्तितानि प्रत्याकृतानि अन्योन्यभिन्नु लोलानि सदृशानि ।
 “क्षीयन्त्वणामानशिरे” इत्यमरः । तयोः दम्पत्योः विलोच-
 नानि दृश्यः मनोज्ञां रम्यां क्रिया निमित्तेन यन्त्रणां सङ्घोषम्
 धानगिरे प्रापुः ॥ २३ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोः
 उदच्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे ।
 मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानम्
 अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥
 नितम्बगुर्वी^१ गुरुणा प्रयुक्ता
 वधूर्विधाट्प्रतिमेन तेन ।
 चकार सा मत्तचकोरनेवा(१)
 लज्जावती लाजविसर्गमग्नेरै ॥ २५ ॥

प्रदक्षिणेति । तत् मिथुनम् उदच्चिषः उन्नतज्वालस्य कृशानोः
 यज्ञैः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात्, मेरोः उपान्तेषु
 समीपेषु वर्त्तमानम् आवर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वत् इत्यर्थः
 अन्योन्यसंसक्तं परस्परसङ्गतं, मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम्, अहश्च
 त्रियामा च अहस्त्रियामं राविन्दिवम् इव । समाहारे इन्दै-
 कयज्ञावः । चकाशे दिदीपे ॥ २४ ॥

नितम्बेति । नितम्बेन गुर्वी अलघ्वी । “दुर्द्धुरालघुनो-
 गुर्वी” इति गाम्प्रतः । विधाट्प्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा
 याजकेन प्रयुक्ता जुहुधीति नियुक्ता मत्तचकोरस्य इव नेत्रे यस्या
 सा लज्जावती सा यधूः अग्नी लाजविसर्गं चकार ॥ २५ ॥

(१) इतइतमुद्रादिभिः धूमिनाहितबीदित्यवशात् तस्मादुपरीः कामोन्मत्तचकोर-
 नेवाभां साम्प्रतवगतम् ।

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी

पुण्यः कृशानोरुदिधाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिणिविखः स तस्याः

मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं

प्रमानवीजाङ्कुरकर्णपूरम्(१) ।

वधूसुखं पाटलगण्डलेखम्

आचारधूमग्रहणाद् वभूव ॥ २७ ॥

हविरिति । हविषः आख्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धः अस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी । “शमीपल्लवमित्यान् लाजान् अञ्जलिना वपति” इति कात्यायनः । पुण्यः धूमः कृशानोः पायकात् उदिदाय उद्भूतः । कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला विखा यस्य सः तद्योक्तः सः धूमः तस्याः वधाः मुहूर्त्तं कर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदिति । तत् वधूसुखम् आचारेण प्राप्तात् धूमग्रहणात् अञ्जनस्य क्लेदः अञ्जनक्लेदः अञ्जनमित्यवाप्योदकम् इत्यर्थः तेन समाकुलाक्षं प्रमानः बीजाङ्कुरः यथाङ्कुरः एव कर्णपूरः अपतंसः यस्य तत् पाटलगण्डलेखम् अरुणगण्डस्यलक्षं वभूव ॥ २७ ॥

(१) “बीजान् निर्दला बहुरा बीजाङ्कुराः । लाजहीनं तत्र धूममग्निर्भवेति गण्डविदः । अथ नु गण्डाकारान् धूमग्रहणमित्याहुः” इति दिगम्बरः ।

तौ(१) स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा

पुरन्धिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ

आर्द्राक्षतारीपणमन्वभूताम्(२) ॥ २८ ॥

ताविति । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थ-
विशेषैः । “स्नातकस्वाप्तु तत्रती” इत्यमरः । बन्धुमता बन्धुपुरः-
सरेण इत्यर्थः राज्ञा च पुरन्धिभिः पतिपुत्रवतीभिः नारीभ्य

(१) “विविधा हि स्नातकाः । विद्यास्नातको, व्रतस्नातको, विद्याव्रतस्नातकदेति ।
उक्तं च । “पुरवे तु वरं दत्त्वा स्थायीत तदनुष्ठया, वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा शुभयमीव
वा” इति दिनकरः । “महर्षेभूतं स्नातको भवतीति विश्वस्यते” । आश्वलायन । १।८।७

(२) “एष हि लीलाचारः” इति बह्वचः । यदुक्तं आश्वलायनपरिमिष्टे—“तेजसेन
पापेषु शीरमानीय घृतमासिष्य सन्नेनार्द्राक्षतवल्गुषान् । अथ तपस्यास्तथीव भूवरयो-
र्वहं नक्षत्रेत् कारयेत्तुः । वरः प्रक्षालितपाणिवंध्याः प्रक्षालितेऽक्षकौ शीरघृतं पापिना
द्विदपस्तौयं द्विस्रुलाक्षलीनावपति यथा पूर्वेत ततो द्विदपरिष्ठादभिधारयति एव
वराक्षलावन्धुलापूर्यं कुर्यात् । दाता तथीरक्षलीः द्विरक्ष्यमवदध्यात् । अथ वरः
कन्याक्षली स्नाक्षलिं धारयेत् दाता कन्यां धारयेत् “दक्षिणाः पानु वक्षुधियेषानु पुर्यं
वहंता मासिः पुष्टिसुष्टिषासु तिपिकरणसुहर्तमसन्नसम्पदम्” इत्युक्ता कन्यासुतुविष्य
वदक्ष्यसतान् वरमूर्धारीपवेत् वरीऽपि तन्मूर्ध्नि स्नाक्षल्यसतानारीपयेत् । एतं विः ।
इदानीं दाता वरपय मोर्ध्निदाघीयानगयनमन्नादिकमनुदानं दद्यात् । अथ पुरीषाः
कासे पय पासिष्य शीतुमर्ष्याहंया माश्रया सपसागया स्रिदरख्यवित्रया सद्गुणापदि-
मया अभिदिसेत् । अथ वधूवरी मयेत्तरपुर्यं शीरघृतेनाग्राय परस्परतिलकं कुरुतः
कच्छे सजपासुततः कौतुकवृष्य करे वधीयाताम् । अथ पुरीषास्तदीवतरीयानयोः
पक्ष्मपक्षानि विनाङ्गतरुसिष्यं गथाधिपमनुष्मन् वधीयात् । अथ दाता सभक्ष्यं
दद्याः पुरभ्योः प्रातिपात्यवाच दमादायोर्भिरार्द्राक्षतारीपयं कुर्युः” । १।१४।

इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः
 सम्पाद्य पाण्डियहणं स राजा ।
 महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
 समादिदेशाधिकृतानधिष्ठीः ॥ २६ ॥
 लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्तं
 ऋदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
 वैदर्भमामन्त्रा ययुस्तदीयां
 प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३० ॥

क्रमशः प्रयुक्तं स्वातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतम्
 आर्द्राद्यतानाम् आरौपणम् अन्यभूताम् अनुभूत्यन्ती ॥ २८ ॥

इतीति । अधिष्ठीः अधिकसम्पदः भोजकुलप्रदीपः स
 राजा इति स्वसुः इन्दुमत्याः पाण्डियहणं विवाहं सम्पाद्य कार-
 यित्वा महीपतीनां राज्ञां पृथक् एकैकशः अर्हणार्थं पूजार्थम्
 अपि कृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥ २९ ॥

लिङ्गैरिति । मुदः सस्तोपस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासा-
 दिभिः संवृतविक्रियाः निगूहितमत्तराः अत एव प्रसन्नाः वहि-
 निर्मम्लाः गूढनक्राः अन्तर्निपाहाः ऋदा इव स्थिताः ते नृपाः
 वैदर्भं भोजम् आमन्त्रा आह्वय्य तदीयां वैदर्भियां पूजाम्
 उपदाच्छलेन उपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुः गतयन्तः ॥ ३० ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंवित्
 आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् (१) ।
 आदास्यमानः प्रमदामिषं तत्
 आहत्य पन्थानमजस्य तस्यौ ॥ ३१ ॥
 भर्तापि तावत् क्रयकैशिकानाम्
 अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

स इति । आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये पूर्व कृता कृत-
 पूर्वा । सुप्सुपेति समासः । कृतपूर्वा संवित् सहितः मार्गाव-
 रोधरूपः उपायः येन सः तथोक्तः । “संवित् युद्धे प्रतिज्ञायां
 सद्धेताचारनामसु” इति केयवः । सः राजलोकः समयोपलभ्यम्
 अजप्रस्थानकाले लभ्यं तदा तस्यैकाकित्वात् इति भावः ।
 समयोपलभ्यमिति पाठे युहसाध्यम् इत्यर्थः । तत् प्रमदा एव
 आमिषं भोग्यवस्तु । “आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्य-
 वस्तुनि” इति केयवः । आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य
 पन्थानम् आहत्य अवरुध्य तस्यौ ॥ ३१ ॥

भर्तेति । अनुष्ठितः सम्पादितः अनन्तरजायाः अनुज्ञायाः
 विवाहः येन सः तथोक्तः क्रयकैशिकानां देयानां भर्ता स्वामी
 भोजः अपि तावत् तदा सत्वानुरूपम् उत्साहानुरूपं यथा तथा
 आ समन्तात् । अनेनानिवृतवस्तुदानम् इत्यर्थः । चरणां

(1) “इमदंम इमदंम उपलभ्यं इमदेवामिषं रभ्यापहायं वस्तु भोग्यवस्तु वा” इति
 दिग्गजः ।

सत्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः(१)

प्रास्थापयद्ग्राधवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

तिस्रस्त्रिलोकीप्रथितेन सार्द्धम्

अजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।

तस्मात् अपावर्त्तत कुण्डिनेशः

पर्व्वीत्यये(२) सोम इवोष्णरश्मिः ॥ ३३ ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रे

प्रत्येकमात्तस्त्रतया बभूवुः ।

कन्यायै देयं धनम् । “यौतुकादि तु यद्देयं स दायो हरणश्च तत्” इत्यमरः । अहरणं हरणीकृता श्रीः येन तथोक्तः सन् राघवम् अजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् स्वयम् अन्वगात् अनुजगाम च ॥ ३२ ॥

तिस्र इति । कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्य ईशः भोजः त्रिषु लोकेषु प्रथितेन अजेन सार्द्धं मार्गे पथि तिस्रः वसतीः रात्रीः रुषित्वा । “वसती रात्रियेष्मनीः” इत्यमरः । “कासाध्वनीरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । पर्व्वीत्यये दर्शान्ति उष्णरश्मिः सूर्यात् सोमः चन्द्रः इय, तस्मात् अजात् अपावर्त्तत तं विसृज्य निवृत्तः इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रमन्यव इति । नृपाः राजानः प्राक् अपि प्रत्येकम् आत्त-

(1) Vallabha reads अन्वगात्तस्त्रोक्तश्रीः and explains by “आभ रणीकृता अहरणश्च दत्ता श्रीयेन सः” ।

(2) अन्वगात्तस्त्रोक्तश्रीः प्रमन्यवपातन्वायेन परस्परैश्च संन्यस्तानिमित्तं भावः ।

अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः
 स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥
 तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां
 करोध राजन्यगणः स दृप्तः ।
 बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं
 वैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः (१) ॥ ३५ ॥
 तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधम्
 आदिशय पितृयं सचिवं कुमारः ।

स्वतया दिग्बिजये गृहीतधनत्वेन कौशलेन्द्रे रथी प्रमन्यवः
 रुद्रवैराः बभूवुः, अतः हितोः समेताः सद्गताः सन्तः तदात्म-
 जस्य रघुसुतोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमिरे न सेहिरि ॥ ३४ ॥

तमिति । दृप्तः उदृतः सः राजन्यगणः राजमहातः भोज-
 कन्याम् उद्वहन्तं नयन्तं तम् अजं बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां
 दत्तां श्रियम् आददानं स्त्रीकुर्वाणं विविक्रमस्य इमं वैविक्रमं
 पादम् इन्द्रशत्रुः प्रह्लादः इव पथि करोध । तथा च ब्रह्माण्ड-
 पुराणे, "वैरोचनविरोधेऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं अरन् । विष्णोस्तु,
 क्रममाणस्य पादाभोजं करोध ह ।" इति ॥ ३५ ॥

तस्या इति । सः कुमारः अत्रः तस्याः इन्दुमत्याः रक्ष-
 र्थम् अनल्पयोधं बहुभटं पितुरागतं पितराम् आतम् इन्द्र-

(1) As the text is not known as yet, Vallabha explains it as
 मयिः ।

प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां
 भागीरथीं (१) शीघ्र इवोत्तरङ्गः ॥ ३६ ॥
 पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशः...
 तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।
 यन्ता गजस्याभ्यपतङ्गनस्थं
 तुल्यप्रतिद्वन्दि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

सचिवम् आदिश्य आघ्राप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् ।
 “ध्वजिनी वाहिनी सेना” इत्यमरः । भागीरथीम् उत्तरङ्गः
 शीघ्रः शीघ्राख्यः मदः इव, प्रत्यग्रहीत् अभियुक्तवान् ॥ ३६ ॥

पत्तिरिति । पत्तिः पादचारः योदा पदातिं पादचारम्
 अभ्यपतत् । पादाभ्याम् अततीति पदातिः । पादस्य पदित्वा-
 दिना पदादेशः । “पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः” इत्य-
 मरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारोहम् अभ्यपतत्, तुरङ्ग-
 सादी अश्वारोहः तुरगाधिरूढम् अश्वारोहम् अभ्यपतत् ।
 “रथिनः स्यन्दनारोहाः अश्वारोहास्तु सादिनः” इत्यमरः ।
 गजस्य यन्ता हस्तामारोहः गजस्य पुरुषम् अभ्यपतत्, इत्यम्
 अनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्दि एकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव ।
 अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्तीरपामिति प्रतिद्वन्दिनः योधाः । “द्वन्द्वं
 कलहयुग्मयोः” इत्यमरः ॥ ३७ ॥

(2) Both Dinakara and Vallabha read ज्योतीरथी in place of
 Bhagirathi. The Jyotiratha is noticed both in the Vishnupurana
 and Mahabharata and rises probably in the Vindhya mountains.

नदत्सु तूर्थ्ये ष्वविभाव्यवाचः
 नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
 वाणाक्षरैरेव परस्परस्य
 नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥
 उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः
 सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।
 विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैः
 नैवक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

नदत्स्विति । तूर्थ्येषु नदत्सु सत्सु अविभाव्यवाचः अनव-
 धार्थ्यगिरः चापभृतः धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैः ते
 कुलोपदेशाः तान् कुलनामानि न उदीरयन्ति स्म न उच्चारया-
 मासुः शीतुमशक्यत्वाद्वाची नाम्बुवन् इत्यर्थः । किन्तु वाणा-
 क्षरैः वाणेषु लिखिताक्षरैः एव परस्परस्य अन्योन्यस्य कर्जितं
 प्रख्यातं नाम शशंसुः क्षुः ॥ ३८ ॥

उत्थापित इति । संयति संश्रामि अश्वैः उत्थापितः, स्यन्दन-
 वंशानां रघसमूहानां चक्रैः रथाङ्गैः सान्द्रीकृतः घनीकृतः ।
 “वंशः ष्टास्त्रि गेहोर्द्धकाठे वेणी गण्ये कुले” इति केशवः ।
 कुञ्जरकर्णानां तालैः ताडनैः विस्तारितः प्रमारितः रेणुः नेत्र-
 क्रमेण अंशुकपरिपाद्या अंशुकमिव इत्यर्थः । “स्याल्लटांशुकयो-
 नैवन्” इति, “क्रमोऽह्घ्नी परिपाद्यां च” इति च केशवः ।
 सूर्यम् उपरुरोध आश्चादयामास ॥ ३९ ॥

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्दिदीर्घैः
 मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
 वभुः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः
 पर्याविल्लानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥
 रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे
 विलोलघण्टाक्वणितेन नागः
 स्वभर्तृनामग्रहणाद् वभूव
 सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥
 आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ
 रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

मत्स्येति । वायुवशात् विदीर्घैः विवृतैः मुखैः प्रवृद्धानि
 ध्वजिनी-रजांसि सैन्यरेणून् पिवन्तः गृह्णन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्य-
 काराः ध्वजाः, पर्याविल्लानि परितः कलुपाणि नवोदकानि
 पिवन्तः परमार्थमत्स्याः इव वभुः भान्ति स्म ॥ ४० ॥

रथ इति । सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना
 चक्रस्वनेन विजज्ञे आतः, नागः हस्ती विलोलानां घण्टानां
 क्वणितेन नादेन विजज्ञे । आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः
 गोधानाम् इति शेषः स्वभर्तृणां स्वस्वामिनां नामग्रहणात्
 नामोच्चारणात् वभूव रजोऽन्धतया सर्वे स्वं परस्व शब्दादेवानु-
 भाय प्रजङ्गुः इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आवृण्वत इति । लोचनमार्गम् आवृण्वतः दृष्टिपथम् उप-

शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा
वालाकृषोभूद् रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

स च्छिन्नमूलः घतजेन रेणुः
तस्योपरिष्ठात् पवनावधूतः ।

अद्भारश्रेपस्य हुताशनस्य
पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥

प्रहारमूर्च्छापगमे रघस्याः
यन्तृनुपालभ्य निवर्तिताश्वान्(१) ।

यैः सादिता लक्षितपूर्व्वकीतून्
तानेव सामर्पतया निजघ्नः ॥ ४४ ॥

रुधतः शाली युद्धे विजृम्भितस्य व्यासस्य रजः एव अन्धकारं
तस्य, शस्त्रघतेभ्यः अश्वद्विपवीरेभ्यः जग्न यस्य स तथोक्तः रुधिर-
प्रवाहः वालाकृषः वासार्कः अभूत् । “अरुणः भास्करेऽपि
स्त्रात्” इत्यमरः । वालविशेषणं रुधिरसावर्षादिम् ॥ ४२ ॥

स इति । घतजेन रुधिरेण च्छिन्नमूलः त्याजितभूतल-
सम्बन्धः इत्यर्थः तस्य घतजस्य उपरिष्ठात् पवनावधूतः वाता-
हतः स रेणुः अद्भारश्रेपस्य हुताशनस्य अग्नेः पूर्व्वोत्थितः धूमः,
इव, आवभासे दिदीपि ॥ ४३ ॥

प्रहारिति । रघस्याः रघिनः, प्रहारेण या मूर्च्छा तस्याः
अपगमे सति । मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्मैः,

(१) “निवर्तिताश्वान्” इत्येव “निवर्तिताश्वः” इति पाठोऽपि दृश्यते ।

अप्यर्धमार्गे परवाणसूनाः

धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या

पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

आधीरणानां गजसन्निपाते

शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुरायैः ।

हृतान्यपि शैशनखाग्रकोटि-

व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

इति कृत्वा निवर्त्तिताश्वान् यन्तून् सारथीन् उपालभ्य असाधु
कृतम् इत्यधिक्षिप्य पूर्वं यैः स्वयं सादिताः हताः, लक्षितपूर्व-
केतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातान् इत्यर्थः, तान् एव सामर्थ्य-
तया सकीपत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजङ्घुः ॥ ४४ ॥

अपीति । अर्धमासी मार्गद्य तस्मिन् अर्धमार्गे परेषां वाणैः
सूनाः क्षिप्वाः अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः
शराः आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहा-
पवद्भिः । “शस्यवाणाग्रयोः फलम्” इति विश्वः । पूर्वार्धभागैः
शृणातीति शरः तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । “उगवादिभ्यो
यत्” इति यत्प्रत्ययः । “लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्च” इत्यमरः ।
संप्रापुः एव न तु मध्ये पतिताः इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आधीरणानामिति । गजसन्निपाते गजयुद्धे निशितैः अत
एव क्षुरायैः क्षुरस्य अपमिय अग्रं येषां तैः चक्रैः आयुधविशेषैः

पूर्वं प्रहृत्तां न जघान भूयः .

प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरङ्गमस्कन्धनिपक्षदेहं .

प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकीर्णैः

वृष्टसु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयास्वभूवुः

गजा विविग्नाः करसीकरेण ॥ ४८ ॥

इतानि द्विवानि . अपि श्वेनानां पक्षिविगेषाणाम् । “पक्षी श्वेनः” इत्यमरः । नखाप्रकीटिषु व्यासक्ताः केशाः येषां तानि आधीरणानां हस्तमारोहाणाम् । “आधीरणा हस्तिपका हस्तमारोहा निपादिनः” इत्यमरः । गिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपातात् प्रागेवारुह्य पद्यादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्घिरपातहेतुः इति भावः ॥ ४६ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं प्रथमं प्रहृत्तां अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारे अक्षमम् अशक्तं तुरङ्गमस्कन्धे निपक्षदेहं मूर्च्छितम् इत्यर्थः रिपुं भूयः न जघान पुनः न प्रजहार किन्तु प्रत्याश्वसन्तं पुनः उज्जीवन्तम् आचकाह । “नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्त्तं नातिपरिचतम्” इति निषेधात् इति भावः ॥ ४७ ॥

तनुत्यजामिति । तनुत्यजां तनुषु निस्सहाणाम् इत्यर्थः वर्मभृतां कवचिनां सक्त्वभिभिः वृष्टसु दन्तेषु पतद्भिः अत एव,

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या (१)

च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव (२) ।

रणचित्तिः शोणितमद्यकुला

रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४६ ॥

विकीर्णैः पिधानात् उद्धृतैः । “कीर्णोऽस्ती कुड्मले खड्गपिधाने” इत्यमरः । असिभिः खड्गैः उद्यन्तम् उत्थितम् अग्निं विविन्दाः भीताः गजाः करसीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन शमयास्वभूतुः शान्तं चक्रुः ॥ ४८ ॥

शिलीमुखेति । शिलीमुखैः वाणैः उत्कृतानि शिरांसि एव फलानि तैः आद्या सम्पन्ना च्युतैः भ्रष्टैः शिरांसि त्रायन्ते इति शिरस्तापि शीर्षस्थानि । “शीर्षस्थश्च शिरस्त्रे” इत्यमरः । तैः चपकोत्तरा चपकः पानपात्रम् उत्तरं (१) यस्यां सा इव । चपकोऽस्ती पानपात्रम्” इत्यमरः । शोणितानि एव मद्यं तस्य कुल्याः प्रयाहाः यस्यां सा । “कुल्यात्पा क्वचिमा सरित्” इत्यमरः । रणचित्तिः युद्धभूमिः, मृत्योः पानभूमिः इव, रराज ॥ ४६ ॥

(1) Literally *silimukha* means an arrow with a point of stone : perhaps in pre-historic times before the use of iron was known, an arrow thus made was in vogue. Though such weapons were subsequently superseded by arrows having iron points (which were called *ayomukha*) the original appellation (*silimukha*) was retained and came to mean arrows in general.

(१) उत्तरं पानं यथा :

उपान्तयोर्निष्कुपितं (१) विहङ्गैः
 आक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि(२) ।
 केयूरकोटिचततालुदेशा
 शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥
 कश्चित् द्विपत्खड्गहृतीत्तमाङ्गः
 सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य (३) ।

उपान्तयोरिति । उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः पक्षिभिः
 निष्कुपितं खण्डितम् । इषनिष्ठायामितौडागमः । भुजच्छेदं
 भुजखण्डं तेभ्यः विहङ्गैभ्यः आक्षिप्य आक्षिप्य पिशितप्रिया
 मांसप्रिया अपि शिवा क्रोष्ट्री । “शिवः कीलः शिवा क्रोष्ट्री”
 इति विश्वः । केयूरकोट्या अङ्गदाप्रैश्च चतः तालुदेशः यस्याः
 सा सती अपाचकार अपसारयामास । किरतः करोतेर्वा
 सिट् ॥ ५० ॥

कश्चिदिति । द्विपतः खड्गेन हृतीत्तमाङ्गः क्षिप्रगिराः
 कश्चित् वीरः सद्यः विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यं देवत्वम् इत्यर्थः
 उपेत्य प्राप्य यामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराद्वना यस्य स

(१) “पार्श्वीः पक्षिभिर्निष्कारोहणम्” इति दिग्दर्शकः ।

(२) “निमित्तप्रिया” इत्यत्र वाहितगवादिष्विति परमिपातः ।

(३) “वाहरेणु निरीन्धोश्च” जिपाचकी महीचिह्नः । दुष्प्रमाणाः परं ब्रह्मा जने
 वाक्परादृष्टाः” । मद्रुः १०।५८ ।

वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं
 नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श (१) ॥ ५१ ॥
 अन्योन्यसूतोन्मथनाद्भूतां ।
 तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
 व्यश्वी गदाव्यायतसंप्रहारौ
 भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ (२) ॥ ५२ ॥
 परस्परेण क्षतयोः प्रहर्षीः
 उत्क्रान्तवायुः समकालमेव ।

तथोक्तः सन् समरे नृत्यत् स्वं निजं कबन्धं विशिरस्कं कलेवरं
 ददर्श । “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्” इत्यमरः ॥ ५१ ॥
 अन्योन्येति । कौचित् वीरौ अन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योः
 उन्मथनात् निधनात् तौ एव सूतौ रथिनौ च योद्धारौ अभूतां,
 तौ एव व्यश्वी तथाश्वौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतः दीर्घः संप्रहारः
 युद्धं ययोः तौ अभूतां, ततः भग्नायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहु-
 विमर्दो निष्ठा नाशः ययोः तौ अभूताम् । “निष्ठा निष्पत्तिना-
 शान्ता” इत्यमरः ॥ ५२ ॥

परस्परेषिति । परस्परेण अन्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः सम-

(१) “यस्मिन् युद्धे भटानां सहस्रं दृश्यते तत्रैको कबन्धो नृत्यतीति भागवतः । परी-
 नाय तादृशं युद्धं नातमिति धीव्यते । युद्धपरं वामभागे स्त्रीणां स्थितिरिति वृद्धाचारः”
 इति दिनकरः ।

(२) “अवापिलयुद्धवेदिसमुक्तम्” इति वज्रमः । बाहुयुद्धेन युगपत् द्वयोर्निधनस्य
 असम्भविताम्, बाहुविमर्दो निष्ठा आप्या ययोः तौ बाहुयुद्धनिर्णती इति व्याख्यानमेव
 कृतम् इति भाति ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्
 एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः (१) ॥ ५३ ॥
 व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्
 भङ्गं जयञ्चापतुरव्यवस्थम् ।

कालम् एककालं यथा तथा उक्त्रान्तवायुः युगपदुद्रतप्राणयोः
 एका एव अप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोः एकाप्सरःप्रार्थितयोः
 प्रार्थितैकाप्सरसोः इत्यर्थः । वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः ।
 अथवा, एकस्याम् अप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना तयोः इति विग्रहः ।
 स्त्रियां बहुवचस इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम् । कयोश्चित्
 प्रह्वोः योधयोः अमर्त्यभावे अपि देवत्वे अपि विवादः कलहः
 आसीत् । एकामिषाम्भिलापो हि महहैरवीजम् इति भावः ॥ ५३ ॥
 व्यूहाविति । तौ उभौ व्यूहौ सेनासङ्घातौ । “व्यूहमुबल-

(१) “यसु रवे इत्यते सर्गानिर्न दिव्यतामुपगतं तमदुदहीतमप्सरसः समायान्ती-
 श्यामः । इह तु दुःखत् पराभुतामुपगतयोरेकस्मान्निवादायां दिव्याङ्गनायां कामुक्ष्योः
 भवेत्तपि पुत्रभासोदिति भावः” इति दिनकरः । In vedic literature the
 Apsarasas are represented as personifications of physical phenom-
 ena, and wives of the Gandharvas, who are also described as
 the fire of the sun, fire of lightning, rays of the moon and other
 attributes of the elementary life of heaven. The Apsarasas are
 likewise personified as the vapours attracted by the sun, sun-
 beams, planets and constellations. The Ramayana makes
 them arise from the ocean when it was churned. Manu repre-
 sents them as one of the creations of the seven Manus, them-
 selves created by the seven Risis, Marichi, Atri &. And in
 later mythology, they are considered daughters of Kasyapa. See
 Goldstucker's Sanskrit Dictionary.

पश्चात्पुरोमास्तयोः प्रवृद्धौ
 पर्यायवृत्त्येव महार्णवीर्म्मी ॥ ५४ ॥
 परेण भग्नेऽपि वले महीजाः
 यथावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।
 धूमो निवर्त्येत समीरणेन
 यतस्तु कचस्तत एव वङ्गिः ॥ ५५ ॥
 रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
 दृप्तः(१) स राजन्यकमेकवीरः ।

विन्यासः” इत्यमरः । पश्चात् पुरश्च यौ मास्तौ तयोः पर्याय-
 वृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवीर्म्मी इव इतरैतरस्मात् अन्यो-
 न्यस्मात् अव्यवस्यं ध्यवस्वारहितम् अनियतं जयं भङ्गं पराजयं
 च आपतुः प्राप्तवन्ती ॥ ५४ ॥

परेणेति । वले स्वसैन्ये परेण परवलेन भग्ने अपि महीजाः
 महाबलः अजः अरिसैन्यं प्रति एव ययौ । तथाहि, समीरणेन
 वायुना धूमः निवर्त्येत कचात् अपसार्येत । वर्त्ततेर्त्यन्तात्
 कर्मणि सभावनायां लिङ् । वङ्गिस्तु यतः यत्र कचः दृष्टम् ।
 “कचौ तु दृष्टवीरुधी” इत्यमरः । ततः एव तत्रैव प्रवर्त्तते
 इति शेषः । सार्व्वं विभक्तिकस्तसिः ॥ ५५ ॥

रथीति । रथी रथारूढः निषङ्गी तूष्णीरवान् । “तूष्णी-

(1) Both Dinakara and Vallabha read इव, for इतः, and “विधी-
 वृत्त्या” for “निवारणमात्र” ।

निवारयामास महावराहः

कल्पचयोद्धृत्तमिवार्णवान्भः(१) ॥ ५६ ॥

स दक्षिणं तूष्णमुखेन(२) वामं

व्यापारयन् हस्तमलक्ष्मताजौ ।

पासङ्गतूष्णीरनिपङ्गा इपुधिर्द्वयोः” इत्यमरः । कवची वर्मधरः
धनुमान् धनुर्धरः दृष्टः रणदृष्टः एकवीरः असहायशूरः स अजः
राजन्यकं राजसमूहम् । गोत्रीक्षेत्र्यादिना बुधप्रत्ययः । महा-
वराहः वराहावतारो विष्णुः कल्पचये कल्पान्तकाले उद्धृत्तम्
उद्धेतम् अर्णवान्भः इव निवारयामास ॥ ५६ ॥

स इति । स अजः आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूष्णमुखेन

(1) A Kalpa is equivalent to one day of Brahma and comprises the reigns of fourteen Manus or a thousand cycles, a cycle constituting a revolution of the four ages सत्य, त्रेता द्वापर and कलि । The age satya is equal to 4800, Treta to 3600, Drapara to 2400 and Kali to 1200 years of the Gods (a year of men being equivalent to a day of the Gods). This is a minor Kalpā, a great kalpa being the measure of one hundred such years and forming the duration of the life of Brahma. Both kalpas and mahakalpas are periodical. At the end of the latter not only all the gods and all other forms are annihilated, but the elements are again merged into primary substance, besides which one only spiritual being exists. A minor kalpa affects only the forms of inferior creatures, and lower worlds, leaving the substance of the universe entire, and sages and gods unharmed. See V P. Book I chap III.

(2) Dinakara explains by “दक्षिणं इत्तं तूष्णीरस मुखे व्यापारयन् शक-
यात् न वामं इत्तं प्रसारयन् शकः” Vallabha concurs with him.

आकर्णकृष्टा संकदस्य योद्धुः
 मौर्वी व वाणान् सुपुत्रे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥
 स रोपदष्टाधिकलोहितोष्ठैः
 व्यक्तोर्ध्वरेखा(१) भ्रुकुटीर्वहङ्गिः ।
 तस्तार गां भल्लनिकृत्तकरुहैः
 ह्रद्गारगभैर्द्विपतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥
 सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः
 सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

निपङ्गविवरेण वामम् अतिसुन्दरम् । “वामं सव्ये प्रतीपे च
 द्रविणे चातिसुन्दरे” इति विश्वः । व्यापारयन् अलक्ष्यत शर-
 सन्धानादयसु दुर्लभ्याः इत्यर्थः । संकृत् आकर्णकृष्टा योद्धुः अस्य
 अजस्य मौर्वी ज्या रिपून् हन्तीति रिपुघ्नाः तान् । “अमनुष्य-
 कर्तृके च” इति टक्प्रत्ययः । वाणान् सुपुत्रे इव, इत्युपेक्षा ॥ ५७ ॥

स इति । स अजः रोपिण दष्टाः अत एव अधिकलोहिताः
 श्रोत्राः येषां तानि तैः व्यक्ता ऊर्ध्वरेखा यासां ताः भ्रुकुटीः
 भ्रूमङ्गान् वहङ्गिः भल्लनिकृत्ताः वाणविशेषच्छिन्नाः करुहाः येषां
 तैः ह्रद्गारगभैः सहङ्गारैः ह्रद्गुर्धङ्गिः इत्यर्थः । द्विपतां शिरोभिः
 गां भूमिं तस्तार ह्याद्यामास ॥ ५८ ॥

सर्वैरिति । द्विरदप्रधानैः गजमुख्यैः सर्वैः बलाङ्गैः
 सेनाङ्गैः । “हस्ताग्वरथपादात्तं सेनाङ्गं स्यात्तुष्टयम्” इत्यमरः ।

(१) “ऊर्ध्वरेखा इत्यनेन द्विप्रद्विरधी रेखावयं जायते इत्युक्तं” इति दिनकरः ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालाः ।
 तस्मिन् प्रजङ्गुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥
 सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरयः परेषां
 ध्वजाग्रमात्रेण वभूव लक्ष्यः ।
 नीहारमग्नौ दिनपूर्वभागः
 किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥
 प्रियंवदात् प्राप्तमसौ कुमारः
 प्रायुङ्क्ता राजस्त्रधिराजसूनुः ।

कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः । “उरश्छद्दः कङ्कटकोऽजगरः
 कवचोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । वाह्यवलमुक्त्वा
 आन्तरमाह, सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन्
 अजे प्रजङ्गुः तं प्रजङ्गुः इत्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसम्भ-
 वात् कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्, “अनेक-
 शक्तियुक्तस्य विद्यस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात् क्वचित्
 किञ्चित् विवक्ष्यते” । इति ॥ ५९ ॥

स इति । परेषां द्वियाम् अस्त्रव्रजैः छन्नरयः स अजः,
 नीहारैः हिमैः मग्नः दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेन
 ईपलक्ष्येण विवस्वता इव, ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यः वभूव ध्वजाया-
 दन्यत्र किञ्चित्प्रकश्यते अ इत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रियंवदादिति । अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमाश्र-
 कालः मदनसुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलील्यः स्वप्नविद्वन्ः जागरुक्तः

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः
 प्रस्त्रापनं स्त्रप्रनिवृत्तलौलाः ॥ ६१ ॥
 ततो धनुष्कर्पणमूढहस्तम्
 एकांसपर्यस्तगिरस्त्रजालम् ।
 तस्थौ ध्वजस्तम्भनिपणादेहं
 निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥
 ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे(१)
 निवेशा दध्मौ जलजं कुमारः ।

इत्यर्थः असी कुमारः अजः प्रियंवदात् पूर्वोक्तात् गन्धर्वात् प्राप्तं
 गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । सास्य देवतेत्यण् । प्रस्त्रापयतीति
 प्रस्त्रापनं निद्राजनकम् अस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥ ६१ ॥

तत इति । ततः धनुष्कर्पणे मूढहस्तम् अव्यापृतहस्तम्
 एकस्मिन् अंसे पर्यस्तं स्त्रस्तं गिरस्त्राणां शीर्षस्थानां जालं समूहं
 यस्य तत् ध्वजस्तम्भेषु निपन्नाः अवष्टब्धाः देहाः यस्य तत् नर-
 देवानां राज्ञां सेना एव सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे
 ष्यञ्प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥ ६२ ॥

तत इति । ततः कुमारः अजः प्रियायाः इन्दुमत्याः उपा-

(1) "अचारलवणाशनी ब्रह्मचारिणी अनलदुर्ध्वापावधःशायिनी स्याताम् ।
 अतः ऊर्ध्वं विराजं वादशराकम्" । आश्वलायन । १ । ८ । १०-११ । "अती गृह्यवेद-
 नीयसीमादूर्ध्वं विराजं वादशरात् वा नियती स्याताम् इति नारायणः । अन्ननिय-
 मात् "प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे" इति यत् उक्तं तत् विन्वम् । यथा अथवा उपाधमन्स्य
 यथापादंरौष्ठे, अगत्या सीमातन्त्रः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः
 पिवन् यशो मूर्त्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥
 शङ्खस्वनाभिन्नतया निवृत्ताः
 तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।
 निमीलितानामिव पङ्कजानां
 मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥
 सशोणितैस्तीन शिलीमुख्याद्यैः
 निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

सरसे आस्वादितमाहुष्ये अतिशय्ये इति भावः अधरौष्टे
 जलजं शङ्खं निवेश्य । “जलजं शङ्खपद्मयोः” इति विश्वः । दक्षी
 मुखमारुतेन पूरयामास, तेनीठनिविष्टेन शङ्खेन एकवीरः स
 स्वहस्तार्जितं मूर्त्तं मूर्त्तिमत् ययः पिवन् इव आवभासे ययसः
 शुभत्वात् इति भावः ॥ ६३ ॥

शङ्खेति । शङ्खस्वनाभ्यः अजशङ्खेनः अभिन्नतया प्रत्यभि-
 चातत्वात् निवृत्ताः प्राक् पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः
 सन्नशत्रुं निद्राणयवुं तम् अजं, निमीलितानां मुकुलितानां
 पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासी शशाङ्कं तं प्रतिमा-
 शशाङ्कं प्रतिविम्बचन्द्रम् इव, ददृशुः ॥ ६४ ॥

सशोणितैरिति । संप्रति राषवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुष्या
 इति भावः । हे राजानः यः युष्माकं ययः हृतं जीवितं तु कृपया
 न हृतं न त्वयक्त्या इति भावः इत्येवंरूपा वर्षाः एतदर्थं प्रति-

यशो हृतं संप्रति राघवेण
 न जीवितं वः क्लृपयेति वर्याः ॥ ६५ ॥
 स चापकोटीनिहितैकबाहुः
 शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
 ललाटवद्विश्रमवारिविन्दुः
 भीतां प्रियामेत्य वचो वभाषे ॥ ६६ ॥
 इतः परानर्भकहार्थ्यशस्त्रान्
 वैदर्भिः पश्यानुमता मयासि(१) ।

पादकं वाक्यम् इत्यर्थः सशोणितैः शोणितदिग्भैः शिलीमुखाद्यैः
 बाणाद्यैः साधनैः तेन अजेन प्रयोजककर्त्ता मारिषीवानां राज्ञां
 केषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः लेखिताः
 इत्यर्थः । क्षिपतेर्ष्यन्तात् कर्मणि णि णाः ॥ ६५ ॥

स इति । चापकोट्यां निहितः एकबाहुः येन स शिरस्त्रस्य
 निष्कर्षणेन अपनयनेन भिन्नमौलिः श्लथकेशवन्धः । “चूडा
 किरीटं केशाद्य संयता मौलियस्तयः” इत्यमरः । ललाटे वहाः
 श्रमवारिविन्दवः यस्य सः स अजः भीतां प्रियाम् इन्दुमतीम्
 एव्य आसाद्य वचः वभाषे ॥ ६६ ॥

किमित्याह, इत इति । हे वैदर्भिः इन्दुमति इतः इदानीम्
 अर्भकहार्थ्यशस्त्रान् बालकापहार्थ्यायुधान् परान् शस्त्रान् पश्य

(१) “परान् शस्त्रान् पश्य । परपुत्रपान् कथं पश्यामीत्यत आह । मया अनुमता
 अनुमानादि मदनुज्ञया पश्यीत्यर्थः” इति दिग्विजयः ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन

त्वं प्रार्थसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६० ॥

तस्याः प्रतिहन्दिभवादिषादात्

सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निश्वासवाप्यापगमात् प्रपन्नः

प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

हृष्टापि सा ज्ञीविजिता न साक्षात्

वाग्मिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवान्मःपृषताभिवृष्टा

मयूरकीकाभिरिवाभ्रवन्दम् ॥ ६९ ॥

मया अनुमता असि द्रष्टुम् इति शेषः । एभिः नृपैः एवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता हस्तगतवत् दुर्भ्रष्टा इत्यर्थः त्वं प्रार्थसे अपजिहीर्षसे इत्यर्थः । एवंविधेनेत्यत्र अहस्तनिर्देशेन सीपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥ ६० ॥

तस्या इति । प्रतिहन्दिभवात् रिपूत्यात् विषादात् दैन्यात् सद्यः विमुक्तं तस्या मुखं, निश्वासस्य यः वाप्यः चप्पा । “वाप्यो नेत्रजलीषणीः” इति विश्वः । तस्य अपगमात् हेतोः आत्मीयं प्रसादं नैर्भ्रम्यं प्रपन्नः प्राप्तः आत्मा स्वरूपं हृद्यते अनेनेति आत्मदर्शः दर्पणः इव, आवभासे ॥ ६८ ॥

हृष्टेति । सा इन्दुमती हृष्टा अपि पत्युः पौरुषेण प्रमुदिता

इति शिरसि स वामं पादमाधाय(१) राज्ञाम्
उद्वहद्नवद्यां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रुघालकाया

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्त्ता वभूव ॥ ७० ॥

अपि क्रिया विजिता यतः अतः प्रियम् अजं साक्षात् स्वयं न
अभ्यनन्दत् न प्रग्रशस, किन्तु नवैः अम्भःपृषतैः पयोविन्दुभिः
अभिहृष्टा अभिपिक्ता स्थली अह्वत्रिमा भूमिः । जानपदकुण्ड-
गोणस्थलेत्यादिना अह्वत्रिमार्थे ङीप् । अम्भहृन्दं मेघसङ्घं
मयूरकोकाभिः इव, सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् ॥ ६६ ॥

इतीति । न उच्यते न उच्यते इति अवयवं गद्यम् । अवयव-
पण्येत्यादिना निपातः । "कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्घ्याणकाः
समाः" इत्यमरः । तस्मात् अपेतः निर्दोषः इत्यर्थः स अजः
इति राज्ञां शिरसि वामं पादम् आधाय अनवद्याम् अदोषां
ताम् इन्दुमतीम् उद्वहत् उपानयत् आत्मसाक्षकार इत्यर्थः ।
अवमर्यस्तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यामित्यत्र न श्लिष्टः । तस्य
अजस्य रथतुरगाणां रजोभिः रुघाणि परुषाणि अलकायाणि

(१) राज्ञां शिरसि वामपादमाधाय ताम् निर्जित्य मत्तु वस्तुतः वामपादापर्य-
न्तं तस्य अनौचित्यादिति भावः । "मत्तु विवाहस्य पूर्वमेव जातत्वात् कथमिदानी-
मुद्वहतिदिति प्रयोगः । उच्यते । प्रवसतस्त्वेतिनिवहानुपयात् इदानीमेव इन्दुमती-
नामाश्रिताः अभूत् । यदि ताम् मत्तु न आश्रित्य तर्हि तैरिन्दुमथपहारै इति विवाही-
त्यङ्गत्वं एव सादिति भावः । इति दिनकरः ।

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निहन्तं
 विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
 तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गीत्सुकोऽभूत्
 न हि सति कुलधुर्य्ये सूर्य्यवंश्या गृह्याय ॥७१॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
 अजपाणिराहणो नाम सप्तमः सर्गः ।

यस्याः सा, सा इन्दुमती एव मूर्त्तामूर्त्तिमती समरविजयलक्ष्मीः
 वभूय । एतज्जाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभः इत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमेति । प्रथमम् अजागमनात् प्राक् एव परिगतः घातः
 अर्थः विवाहविजयरूपः येन स प्रथमपरिगतार्थः रघुः विजयिनं
 विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं सन्निहन्तं प्रत्यागतं तम् अजम्
 अभिनन्द्य तस्मिन् अजे उपहितकुटुम्बः सन् "सुतविन्यस्तपत्नी-
 कः" इति याज्ञवल्करस्मरणेण इति भावः । शान्तिमार्गे मोक्ष-
 मार्गे उत्सुकः अभूत्, तथाहि कुलधुर्य्ये कुलधुरन्धरे सति सूर्य्य-
 वंश्याः गृह्याय गृहस्थायमाय न भवन्ति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहाभारतपाञ्चरात्रटीकाचरितमहाभारत-विरचितायां

रघुवंशकाव्ये अजपाणिराहणो नाम सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

अथ तस्य विवाहकौतुकं
ललितं विभ्रत एव(१) पार्थिवः ।
वसुधामपि हस्तगामिनीम्
अकरोदिन्दुमतीमिवापराम्(२) ॥ १ ॥

हिरण्यमयलम्बे ऽहं यस्मिन् पातालकेलिषु ।
दन्तेनोदस्यति क्षीर्णं विश्राम्यन्ति फणौश्वराः ॥

अथेति । अथ पार्थिवः रघुः ललितं सुभग विवाहकौतुकं
विवाहमङ्गल विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रतः एव । “कौतुकं मङ्गले
हृष्ये हस्तसूत्रे, कुतूहले” इति शाश्वतः । तस्य अलस्य अपराम्
इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् अस्मिन्
सर्गे वैतालीय छन्दः ॥ १ ॥

(1) “यत ऊर्ध्वं विराट् वादश्रवात् । सवत्सरम् वैक अपिर्णायत इति” ।
इति आसनात् वधुवरो गृहप्रवेशानन्तरं विराट् वादश्रवात् कदाचित् सवत्सरं वा,
अथर्वमन्त्रविज्ञानी हस्तसूत्रं धारयेतामिति अर्थादाशयति ।

(2) The purport of the stanza is, that the ceremony of installation was performed before the post-nuptial vow of celebracy, adopted by Aja according to the prescribed usage, was over, 1 & within 3 or 12 days after he had reached home See the
65th—stanza of canto VI

दुरितैरपि(१) कर्तुमात्मसात्
 प्रयतन्ते नृपसूनुवो हि यत् ।
 तदुपस्थितमग्रहीदजः
 पितुराज्ञेति न भोगदृष्या ॥ २ ॥
 अनुभूय वसिष्ठसम्भृतैः
 सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।
 विशदोच्छ्रुसितेन(२) मेदिनी
 कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

दुरितैरिति । नृपसूनुवः राजपुत्राः यत् राज्यं दुरितैः
 अपि विपप्रयोगादिनिपिद्धोपायैः अपि आत्मसात् स्वाधीनम् ।
 “तदधीनवचने” इति सतिप्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि प्रयत्नन्ते
 एक इत्यर्थः । विशदोऽवधारणे । “हि हेताववधारणे” इत्यमरः ।
 उपस्थितं स्तः प्राप्तं तत् राज्यम् अजः पितुराज्ञेति हेतोः
 अग्रहीत् स्त्रीचकार भोगदृष्या तु न अग्रहीत् ॥ २ ॥

अनुभूयेति । मेदिनी भूमिः महिषी च घ्नन्त्यते, वशिष्ठेन
 सम्भृतैः सलिलैः तेन अजेन सह अभिषेचनम् अनुभूय विशदो-

(1) The history of Hindu kings presents very few instances of their having been violently or unfairly deposed. The poet may have probably had in view the case of विक्रमादित्य, who is said, according to one version of the tradition, to have deposed his brother अजहरि and usurped the crown of Ujjayini.

(२) विशदं निश्चलं दृष्टव्यं च अभिषेचननिर्णयं राजकीयं हि न ।

स बभूव दुरासदः परैः ॥ १ ॥

गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः(१) ।

पवनाग्निसमागमो ह्ययं ॥ २ ॥

सहितं ब्रह्म यदस्वतेजसा ॥ ४ ॥

च्छसितेन स्फुटमुहं हृषेन श्रानन्दनिर्गमोच्छसितेन चेति ध्वन्यते, कृतार्थतां गुणवद्भर्त्ता लाभकृतं साफल्यं कथयामास इव । न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः प्रशंसापरत्वात् “सर्व्वं च जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत् पराजयम्” इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

स इति । अथर्वविदा अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वशिष्ठेन कृतक्रियः अथर्वोक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कारः इत्यर्थः स अजः परैः शत्रुभिः दुरासदः दुर्द्वर्षः बभूव । तयोहि, अस्वतेजसा अचतेजसा सहितं युक्तं यत् ब्रह्म ब्रह्मतेजः अयं पवनाग्निसमागमः हि तत्कल्पः इत्यर्थः । पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् इन्द्रे घीति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथाच काशिकायाम्, “अथमेकसु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्” इति । आत्मेणैवायं दुर्द्वर्षः किमेयं पुनर्वशिष्ठमन्त्रप्रभाषे सति इत्यर्थः । अत्र मनुः, “नाचक्षं ब्रह्म भवति चक्षं नाब्रह्म यद्वेते । ब्रह्मचक्षे तु संयुक्ते ब्रह्ममुच च यद्वेते” । इति ॥ ४ ॥

(१) “स-रघुवो योऽरघुवो यय विपश्चयाति न. दिवासा ध्वने धूर्वन्नु” इत्यादिभिरादभ्यस्यते कृता निपादिता क्रिया शान्तिवर्षोष्टिककार्ये यस्य स तयोक्तः ।

रघुमेव निवृत्तयौवनं
 तममन्यन्त नवेखरं प्रजाः ।
 स हि तस्य न केवलां श्रियं
 प्रतिपेदे सकलान् गुणानपि ॥ ५ ॥
 अधिकं शुशुभे शुभंयुना
 द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ।
 पदमृहमजेन पैतृकं
 विनयेनास्य(१) नवस्र यौवनम् ॥ ६ ॥

रघुमिति । प्रजाः नवेखरं तम् अजम् निवृत्तयौवनं प्रत्या-
 हत्तयौवनं रघुम् एव अमन्यन्त न किञ्चिद्भेदकमस्ति इत्यर्थः ।
 कुतः हि यस्मात् स अजः तस्य रघोः केवलान् एकां श्रियं न
 प्रतिपेदे किन्तु सकलान् गुणान् शौच्येदाचिष्यादीन् अपि प्रति-
 पेदे अतस्तद्गुणयोगात् तद्बुद्धिर्युक्ता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधिकमिति । द्वयम् एव शुभंयुना शुभवता । “शुभंयुस्तु
 शुभान्वितः” इत्यमरः । “अहंशुभयोर्युस्” इति युस्प्रत्ययः । द्वित-
 येन सङ्गतं युतं सत् अधिकं शुशुभे । किं केनेत्याह, पदमिति ।
 पैतृकं पितुरागतम् । “ऋतठङ्” इति ठङ् प्रत्ययः । ऋहं समृद्धं
 पदं राज्यम् अजेन, अस्य अजस्य नवं यौवनं विनयेन च ॥ ६ ॥

(१) “विनयेन अस्तेव नवं यौवनं वभौ । यौवने विनयस्तु दुर्लभः । वयं तु
 प्राज्ञैर्नर्यः यौवनेऽपि विनयवातावीदिति दिवश्चर । यदुक्तं—“दिनोतास्मादि वृषति नं
 विनयति अहिंसेत्” इति । अनु । ० । १८ ।

सदयं बुभुजे महाभुजः
 सहस्रोद्देगमियं व्रजेदिति ।
 अचिरोपनतां स मेदिनीं (१)
 नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥
 अहमेव मतो महीपतेः
 इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
 उदधेरिव निम्नगाशते-
 ष्वभवद्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

सदयमिति । महाभुजः स अजः अचिरोपनतां नवीपगतां
 मेदिनीं भुवं नवं पाणिग्रहणं विवाहः यस्याः ताम् नवीदां वधू-
 इव, सहसा बलात्कारेण चेत् । “सहीबलं सहामार्गः” इत्य-
 मरः । इयं मेदिनी वधूः वा उद्देगं भयं व्रजेत् इति हेतोः सदयं
 सकृपं बुभुजे भुक्तवान् । भुजोऽनवन इत्यात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अहमिति । प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्व्वः जनः, अथवा
 प्रकृतिष्वहमित्यनेनान्वयः व्यवधानन्तु सङ्घम् । सर्व्वः जनः
 प्रकृतिषु अहमेव महीपतेः मतः महीपतिना मन्यमानः । मतिः
 बुद्धिपूर्जार्येभ्यरेति वर्त्तमाने क्तः, क्तस्य च वर्त्तमाने इति यष्टी ।
 इति अचिन्तयत् अभिन्यत । उदधेः निम्नगाशतेषु इव, अस्य
 वृषस्य कर्त्तुः । कर्त्तृकर्म्मणोः कृतीति कर्त्तरि यष्टी । क्वचित्

न खरो न च भूयसा मृदुः ।

पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमः ।

नमयामास नृपाननुदरन् ॥ ९ ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं

प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्म्मसु

विद्विष्येष्वपि निस्पृहीऽभवत् ॥ १० ॥

अपि जने विषये विमानना अपगणना तिरस्कारः न अभवत् यतो न कश्चिद्विमन्यते अतः सर्वोऽहमेवास्मि मत् इत्यमन्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

न खर इति । स नृपः भूयसा बाहुल्येन खरः तीक्ष्णः न, भूयसा मृदुः अतिमृदुः अपि न, किन्तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन् मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्य इत्यर्थः, पवमानः जायुः पृथिवीरुहान् तरुन् इव नृपान् अनुदरन् अनुत्पाटयन् एवं नमयामास । अत्र कामन्दकः, “मृदुयेदयमन्येत तीक्ष्णादुद्दिजते जनः । तीक्ष्णैव मृदुषैव प्रजानां स च सम्मतः” । इति ॥ ९ ॥

अथेति । अथ रघुः आत्मजं पुत्रम् आत्मवत्तया निर्विकारमनस्कतया इत्यर्थः । “उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । पाप्मवान् सत्त्ववानुक्तः” इत्युत्पलमासायाम् । प्रकृतिषु अमात्या-

गुणवत्सुतरोपितश्रियः
 परिणामे हि दिल्लीपवंशजाः ।
 पदवीं तरुवल्कावाससां
 प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥
 तमरख्यसमाश्रयोन्मुखं
 शिरसा वेषनशोभिना सुतः ।
 पितरं प्रणिपत्य पादयोः

अपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

दिपु(१) प्रतिष्ठितं रुड्मूलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशः धर्म्मः येषां
 तेषु विनाशधर्म्मसु अनित्येषु इत्यर्थः । धर्म्मादिनिच् केषलादि-
 त्वनिच्प्रत्ययः समासान्तः । विदिवस्थेषु स्वर्गस्थेषु अपि विष-
 येषु शब्दादिषु निःस्पृहः निर्गतेच्छः अभवत् ॥ १० ॥

कुलधर्म्माचार्यमेवेत्याह, गुणवदिति । दिल्लीपवंशजाः परि-
 णामे शार्ङ्गके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्यापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च
 सन्तः तरुवल्कानि एव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां
 पदवीं प्रपेदिरे यस्मात् तस्मादस्यापीदमुचितम् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तमिति । अरख्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं
 रघुं सुतः अङ्गः वेषनशोभिना उष्णीपमनीहरेण शिरसा
 पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः अपरित्यागम् अयाचत सां परि-
 त्यज्य न गमाम्यमिति प्रार्थितवान् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

(1) "बभूवराट्टदुतांसिदृष्टायाः पथ चापराः" । See Manu. Book. VII. 165-167.

रघुरयुमुखस्य तस्य तत्
 कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
 न तु सर्प इव त्वचं पुनः ॥ १३ ॥
 प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥
 स किलाश्रममन्वमाश्रितः
 निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।
 समुपास्यत पुत्रभोग्यया
 स्रुपयेवाविक्रतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

रघुरिति । आत्मजप्रियः पुत्रवत्कलः रघुः अयुषि मुखे
 यस्य तस्य अयुमुखस्य अजस्य तत् अपरित्वाग्ररूपम् ईक्षितम्
 अभिलषितं कृतवान्, किन्तु सर्पः त्वचम् इव, व्यपवर्जितां
 त्यक्तां श्रियं पुनः न प्रतिपेदे न प्राप ॥ १३ ॥

स इति । स रघुः किल अन्वम् आश्रमं प्रवृत्त्याम् आश्रितः
 पुरात् नगरात् बहिः आवसथे स्थाने नियमन् अविक्रतेन्द्रियः
 जितेन्द्रियः सन् इत्यर्थः, अतः एव स्रुपया इव बध्वा इव, पुत्र-
 भोग्यया न स्वभोग्यया श्रिया समुपास्यत श्रुयूपितः । जितेन्द्रि-
 यस्य तस्य स्रुपयेन श्रियापि पुष्पफलोद्काहरणादिश्रुयाव्यति-
 रिकेष न किञ्चिदपेक्षितमासीत् इत्यर्थः । अत्र यद्यपि “ब्राह्मणाः
 प्रव्रजन्ति” इति श्रुतेः “आत्मन्यम्नीन् समारोप्य ब्राह्मणाः प्रव्रजद्-
 गृह्णात्” इति मनुस्मृत्यात् “मुञ्चजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्ग-

प्रगमस्थितपूर्वपार्थिवं
 कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।
 नभसा निभृतेन्दुना तुलाम् ।
 उदिताकेण समारुरोह तत् ॥ १५ ॥

धारणम् । बाहुजातीरुजातानामयं धर्मी न विन्दते" । इति
 निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्यां न चक्षियादेरित्याहुः तथापि
 "यद्दहरेव पिरजेत् तद्दहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिश्रुतेस्त्वैवर्णिक-
 साधारण्यात् "वयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वारं आयमाः"
 इति सूत्रकारवचनात् "ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्र-
 जेद् गृहात्" इति स्मरणात् "सुखजानामयं धर्मी वैश्वं लिङ्ग-
 धारणम् । बाहुजातीरुजातानां विद्वच्छं न विधीयते" । इति
 निषेधस्य विद्वच्छविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद् ब्राह्मणपदस्योपस-
 च्चणमाचक्षाणाः केचित् त्रैवर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे । तथा सति
 "स क्लिंताश्रममख्यमाश्रितः" इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो
 विवक्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया ध्यास्याते
 "विद्वधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः साहंमनग्निमग्निचित्" इति
 यत्प्रमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य
 वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यनं प्रासङ्गिकेन ॥ १४ ॥

प्रगमेति । प्रगमे स्थितः पूर्वपार्थिवः रघुः यस्य तत् अभ्यु-
 द्यतः अभ्युदितः नूतनेश्वरः राजः यस्य तत् तत् प्रसिद्धं कुलं
 निभृतेन्दुना अक्षमयासप्तवश्रेण उदिताकेण प्रकटितसूर्येण

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ
 ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।
 अपवर्गमहोदयार्थयोः
 भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६ ॥
 अजिताधिगमाय मन्त्रिभिः
 युयुजे नीतिविशारदैरजः ।
 अनपायिपदोपलब्धये
 रघुराम्नैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

नभसा तुलां सादृश्यम् आरुरीह प्राप । न च नभसा तुला-
 मिलत्र तुल्यार्थैरित्वादिना प्रतिषेधस्तृतीयाद्याः तस्य सदृश-
 वाचितुल्यमद्विषयत्वात् कृष्यस्य तुला नाम्नीति प्रयोगात्
 अस्य च सादृश्यवाचित्वात् ॥ १५ ॥

यतीति । यतिः भिक्षुः पार्थिवः राजा तयोः लिङ्गधारिणौ
 रघुराघवौ रघुतत्सुतौ अपवर्गमहोदयार्थयोः मोघाभ्युदयफलयोः
 धर्मयोः निवर्त्तकप्रवर्त्तकरूपयोः भुवं गतौ भूक्तोकम् अवतीर्णौ
 पंशौ इव जनैः ददृशाते दृष्टौ ॥ १६ ॥

अजितेति । अजः अजिताधिगमाय अजितपदलाभाय
 नीतिविशारदैः नीतिज्ञैः मन्त्रिभिः युयुजे सद्गतः, रघुः अपि
 अनपायिपदस्य उपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये यथार्थदग्निः यथार्थ-
 वादिनश्च प्राप्ताः तैः योगिभिः समियाय सद्गतः । उभयत्रा-
 प्युपायचिन्तार्थम् इति शेषः ॥ १७ ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं

व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां

कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

अनयत् प्रभुशक्तिसम्पदा

वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया

मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

नृपतिरिति । युवा नृपतिः अजः प्रकृतीः प्रजाः कार्या-
र्थिनीः अवेक्षितुं दृष्टादुष्टपरिज्ञानार्थम् इत्यर्थः व्यवहारासनं
धर्मासनम् आददे स्त्रीचकार । प्रवयाः स्वविरः नृपतिः रघुस्तु ।
“प्रवयाः स्वविरो वृद्धः” इत्यमरः । धारणां चित्तस्यैकाग्रतां
परिचेतुम् अभ्यसितुम् उपांशु विजने । “उपांशु विजने प्रीक्षम्”
इति हलायुधः । कुशैः पूतं विष्टरम् आददे । “यमादिगुणसंयुक्ते
मनसः स्थितिराम्बनि । धारणा प्रीच्यते महिर्वीरगशास्त्रविद्या-
रदैः” ॥ इति यस्मिष्ठः ॥ १८ ॥

अनयदिति । एकः अन्यतरः अजः इत्यर्थः अनन्तरान्
अभ्युत्थनस्तरान् नृपतीन् यातव्यपाख्यिमाहादीन् प्रभुशक्ति-
सम्पदा कीमदण्डमहिम्ना पशं व्यायत्तताम् अनयत् । अपरः
रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन । “योग्याभ्यामाक्यो-
पितोः” इति विग्रहः । शरीरगोचरान् देहाययान् पञ्च मरुतः
प्राणादीन् पशम् अनयत् ॥ १९ ॥

अकरोदचिरेश्वरः चितौ
 द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
 इतरो(१) दहने स्वकर्मणां
 बहते ज्ञानमयेन वङ्गिना ॥ २० ॥
 पणवन्धमुखान् गुणानजः
 पङ्पायुङ्क्त समीचा तत्फलम् ।
 रघुरप्यजयद् गुणत्रयं(२)
 प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

अकरोदिति । अचिरेश्वरः अजः चितौ द्विषताम् आरम्भाः
 कर्माणि कृतेषां फलानि भस्मसात् अकरोत् कार्त्स्न्येन भस्मीकृत-
 वान् । “विभाषा सातिः कात्स्न्ये” इति सातिप्रत्ययः । इतरः
 रघुः ज्ञानमयेन तच्च ज्ञानप्रचुरेण वङ्गिना करमेन स्वकर्मणां
 भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे बहते स्वकर्माणि दग्धुं प्रहृतः
 इत्यर्थः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन”
 इति गीतायां वचनात् ॥ २० ॥

पणवन्धेति । “पणवन्धः सन्धिः” इति कौटिल्यः । अजः

(१) इतरः इति पाठान्तरम् ।

(२) यथा “ब्रह्मती महद्द्वारमतेन्द्रियरूपे प्रकृतिकार्ये तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं गुणवर्ध-
 नस्वररूपमःअदमं अजयन् वैराग्येण तस्य अदमश्चरीदित्यर्थः । एतदेव प्रतिपादितं
 काण्डकारिकायाम् । तदाहि “वैराग्यात् प्रकृतिमयः कंसारी भवति राजसादात्मान् ।
 एतदेव प्रतिपादितं विदर्भ्यान्वित्पदांशः ॥३॥ See the remarks of वाचस्पतिमिश्र
 on this stanza.

नं नवः प्रभुराफलोदयात् ।
 स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
 न च योगविधेर्नवितरः (१)
 स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

पणवन्धमुखान् सन्ध्यादीन् षड्गुणान् “सन्धिर्ना विग्रही यान-
 मासनं हैधमात्रयः । षड्गुणाः” इत्यमरः । तत्फलं तेषां
 गुणानां फलं समीच्य आलोच्य उपायुङ्क्त फलित्यन्तमेव गुणं
 प्रायुङ्क्त इत्यर्थः । “प्रोपाभ्यां युजेरयन्नपात्रेषु” इत्यात्मनेपदम् ।
 समः तुल्यतया भाषितः लोटः मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णञ्च यस्य
 सः समलोटकाञ्चनः निस्पृहः इत्यर्थः । रघुः अपि गुणत्रयं सत्वा-
 दिकम् । “गुणाः सत्वं रजस्तमः” इत्यमरः । प्रकृतौ साम्या-
 वस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्य पुनर्यिकारशून्यं यथा तथा
 अजयत् ॥ २१ ॥

नेति । स्थिरकर्मा आफलोदयकर्मकारी नवः प्रभुः अजः
 आफलोदयात् फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मणः चारम्भात् न विरराम

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च
 प्रतिषिद्धप्रसरेषु जायतौ ।
 प्रसिताबुद्ध्यापवर्गयोः
 उभयौ सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥
 अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
 गमयित्वां समदर्शनः समाः ।
 तमसः परंसापदव्ययं
 पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

इतीति । इति एवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिः येषां
 तेषु शत्रुषु च इन्द्रियेषु च जायतौ अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः
 अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसतौ । “तत्परं प्रसितासतौ”
 इत्यमरः । उभौ अजरघू उभयौ द्विविधान् अभ्युदयमोक्ष-
 रूपाम् । उभादुदात्तो नित्यमिति तयप्रत्ययस्यावजादेयः,
 “टिड्ढे” ङीप् । सिद्धिं फलम् अवापतुः उभौ उभे सिद्धौ यथा-
 संख्यम् अवापतुः इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अपेक्षति । अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्
 अजव्यपेक्षया अजाकाहानुरोधेन काचित् समाः कतिचिद्
 वर्षाणि । “समा वर्षं नमं तुल्यम्” इति विश्वः । गमयित्वा
 नीत्वा योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन । “संयोगी योग
 इत्युक्तौ जीवात्मपरमात्मनोः” इति वसिष्ठः । अभ्ययम् अपि-

न नवः प्रभुराफलोदयात् ॥ २० ॥
 स्थिरकर्मा विररामं कर्मणः ।
 न च योगविधेर्नवेतरः (१) ॥ २१ ॥
 स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

पणवन्धमुखान् सन्ध्यादीन् षड्गुणान् “सन्धिर्ना विद्यही यान-
 मासनं वैधमाश्रयः । षड्गुणाः” इत्यमरः । तत्फलं तेषां
 गुणानां फलं समीच्य आलोच्य उपायुङ्क्त फलित्यन्तमेव गुणं
 प्रायुङ्क्त इत्यर्थः । “प्रोषाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु” इत्यात्मनेपदम् ।
 समः तुल्यतया भावितः लोटः सृत्पिण्डः काश्चनं सुवर्णञ्च यस्य
 सः समलोटकाश्चनः निस्सृष्टः इत्यर्थः । रघुः अग्निं गुणत्रयं सत्वा-
 दिकम् । “गुणाः सत्वं रजस्तमः” इत्यमरः । प्रकृती साम्या-
 वस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथा
 भजयत् ॥ २१ ॥

मेति । स्थिरकर्मा अफलोदयकर्मकारो नवः प्रभुः अजः
 अफलोदयात् फलमिद्विपर्यक्तं कर्मणः आरम्भात् न विरराम
 न निवृत्तः । “सुगुणाविरामप्रमादार्यानामुपसंख्यानम्” इत्यपा-
 दानत्वात् षष्ठमी, “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ।
 स्थिरधीः नवेतरः रघुश्च अपरमात्मदर्शनात् परमात्मसाधा-
 कारपर्यक्तं योगविधेः ऐक्यानुसन्धानात् न विरराम ॥ २२ ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च
 प्रतिपिबप्रसरेषु जायते ।
 प्रसितावुदयापवर्गयोः
 उभयोः सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥
 अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
 गमयित्वां समदर्शनः समाः ।
 तमसः परंसापदव्ययं
 पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

इतीति । इति एवं प्रतिपिबः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिः येषां
 तेषु शत्रुषु च इन्द्रियेषु च जायते अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः
 अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसत्तौ । “तत्परे प्रसितासत्तौ”
 इत्यमरः । उभौ अजरवू उभयोः द्विविधाम् अभ्युदयमोक्ष-
 रूपाम् । उभादुदात्तो नित्यमिति तद्यत्प्रत्ययस्थायजादेयः,
 “टिह्ठे” ङीप् । सिद्धिं फलम् अयापतुः उभौ उभे सिद्धौ यथा-
 संख्यम् अवापतुः इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्
 अजव्यपेक्षया अजाकाहानुरोधेन काश्चित् समाः कतिचित्
 वर्षाणि । “समा वर्षं समं तुल्यम्” इति विश्वः । गमयित्वा
 नीत्वा योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन । “संयोगी योग
 इत्युक्तौ जीवात्मपरमात्मनोः” इति वसिष्ठः । अथयम् अवि-

श्रुतदेहविसर्जनः पितुः
 चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
 विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं
 यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥
 अकरोत् स तदौर्द्ध्वदैहिकं
 पितृभक्ताः पितृकार्यकल्पवित् ।
 न हि तेन पथा तनुत्यजः
 तनयावर्जितपिराडकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

नाग्निं तमसः परम् अविद्यायाः परं मायातीतम् इत्यर्थः पुरुषं
 परमात्मानम् आपत् प्राप सायुज्यं प्राप्तः इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रुतेति । अग्निचित् अग्निं चितवान् । अग्नी चेरिति
 क्षिप्रत्वर्थः । राघवः अजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः आकर्णित-
 पितृतनुत्यागः सन् चिरम् अश्रूणि वाप्यान् विमुच्य विमुच्य
 अस्य पितुः अनग्निम् अग्निसंस्काररहितम् इत्यर्थः । नैष्ठिकं
 निठायाम् अन्ते भवं विधिम् आचारम् अन्तेष्टिं यतिभिः संन्या-
 सिभिः सार्द्धं विदधे चक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकाः,
 “सर्वं सङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं
 तैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव विले भिक्षोः कले-
 वरम् । प्रोक्ष्यं खननश्चैव सर्वं तेनैव कारयेत्” ॥ इति ॥ २५ ॥

अकरोदिति । पितृकार्यस्य ग्राहस्य कल्पवित् विधानज्ञः
 स अजः पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन, न पितुः परशोक-

स परार्द्धगतेरशोच्यतां
 पितुरुद्दिश्यं सदर्थवेदिभिः ।
 शमिताधिरधिज्यकामुं कः
 कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥
 चित्तिरिन्दुमती च भामिनी
 पतिमासाद्य तमग्रपौरुषम् ।

सुखापेक्षया, मुक्तत्वात् इति भावः । तस्य रवोः श्रीर्द्धदैहिकं
 देहाद्दूर्द्धं भवतीति तत्, तिलोदकपिण्डदानादिकम् अकरोत् ।
 जर्द्धं देहाच्चेति वक्तव्यात् ठक्प्रत्ययः । अनुश्रुतिकादित्वा-
 दुभयपदद्वयः । ननु कथं भक्तिरेव यादादिफलप्रेक्षापि कस्मा-
 न्नाभूदित्याग्रह्याह, नहीति । तेन पया योगरूपेण मार्गेण
 तनुत्वजः शरीरत्वाग्निः पुरुषाः तनयेन आवर्जितं दत्तं पिण्डं
 काङ्क्षन्तीति तयोक्ताः न हि भवन्ति ॥ २६ ॥

स इति । परार्द्धगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुः अशो-
 च्यताम् अशोचनीयत्वम् उद्दिश्य अभिसन्ध्याय शोको न कर्त्तव्य
 इत्युपदिश्य इत्यर्थः । सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञैः शमिताधिः
 निवारितमनोव्यथः । “पुंस्थाधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः । स
 अजः अधिजाकामुं कः अधिजाम् आरोपितमौर्वीकं कामुं कं
 यस्य स तयोक्तः सन् जगत् कर्मभूतम् अप्रतिशासनं द्वितीयाज्ञा-
 रहितम् आत्मांशविधेयम् इत्यर्थः कृतवान् चकार ॥ २७ ॥

चित्तिरिति । चित्तिः मही भामिनी कामिनी इन्दुमती च

प्रथमा बहुरत्नसूरभूत्
 अपरा वीरमजीजनत् सुतम् ॥ २८ ॥
 दशरश्मिशतोपमद्युतिं
 यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
 दशपूर्वरथं यमाख्यया
 दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥
 ऋषिदेवगणस्वधाभुजां (१)
 श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

“भामिनौ कामिनी च” इति हलायुधः । अथपौरुषं महापरा-
 क्रमम् उल्लृष्टभोगशक्तिञ्च तम् अजं पतिम् आसाद्य तत्र प्रथमा
 द्युतिः बह्वनि रत्नानि त्रीष्टवस्तूनि सूते इति बहुरत्नसूः अभूत् ।
 “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि” इत्यमरः । अपरा इन्दुमती वीरं सुतम्
 मजीजनत् जनयति स्म । जायतेर्णौ लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

किंनामकोऽसावत आह, दशेति । दश रश्मिशतानि यस्य
 स दशरश्मिशतः सूर्यः स उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा
 द्युतिः यस्य तं यशसा करणेन दशसु अपि दिक्षु श्रुतं प्रसिद्धं दश-
 कण्ठारैः रावणारैः रामस्य गुरुं पितरं यं सुतम् आख्यया नाम्ना
 दशपूर्वैः दशशब्दपूर्वैः रथः रथशब्दः तं दशरथम् इत्यर्थः बुधाः
 विद्वांसः विदुः वदन्ति । विदोस्तदोवेति भोक्तुं सादेशः ॥ २९ ॥

ऋषीति । श्रुतयागप्रसवैः अध्ययनयज्ञसन्तानैः यथासंख्यम्

(1) “सभापूर्व” इति इति इत्यादि तत् भुजनीति सभासुत्रम्” इति दिनकरः ।

अनृत्यत्वमुपेयिवान् वभौ
 परिधेर्मुक्त इवोप्यदौधितिः ॥ ३० ॥
 बलमात्तमयोपशान्तये
 विदुषां सत्कृतये(१) बहु श्रुतम् ।

ऋषीणां देवतणानाम् इन्द्रादीनां स्रधाभुजां पितृणाम् अनृत्य-
 त्वम् ऋषिमुक्तत्वम् उपेयिवान् प्राप्तवान् । “एष या अनृत्यो
 यः पुत्रो यन्वा ब्रह्मचारी वा” इति श्रुतेः । स पार्थिवः अजः,
 परिवेः परिवेयात् । “परिवेयसु परिधिः” इत्यमरः । मुक्तः
 उच्छदीधितिः सूर्यः इव, वभौ इत्युपमा ॥ ३० ॥

बलमिति । तस्य विभीः अजस्य केवलं वसु धनम् एव

There are three incorporeal (अमूर्ति) Pitris वैराजाः, पृथिव्याः and
 रश्मिदाः, and four corporeal orders सोमपाः, बारिहिरसाः वाग्मपाः and
 द्रवाणाः । The Vairajas called also Somasadas are sons of Viraja
 and fathers of Mens and the Sadhyas ; Agnisvattas, sons of
 Marichi and fathers of the Gods ; Barhisadas sons of
 Atri and fathers of the demons ; Somapas, sons of Bhrigu and
 fathers of the Brahmins ; Angirasas, sons of Angiras and Pitris
 of the Kshatriyas ; Aśynpas, sons of Kardama and Pitris of the
 Vaisayas ; and Sukalina, sons of Vasistha and Pitris of the
 Sudras. Generally speaking, they may be called a race of divine
 beings inhabiting celestial regions of their own, and receiving
 into their society the spirits of those mortals, for whom the rite
 of fellowship in obsequial cakes with them (the sapindakarana)
 has been duly performed, The Pitris collectively, therefore,
 include a man's ancestors ; but the principal members of this
 order of beings are of a different origin". See Wilson's V.
 Purana, Book III. Chap XIV.

(१) बलमिति इति वृत्तिपाठः ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं
 गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥
 सं कदाचिद्वेक्षितप्रजः
 सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
 नगरोपवने शचीसखः
 मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

परप्रयोजनं परोपकारकं न अभूत् किन्तु गुणवत्ता अपि गुणित्वम् अपि परप्रयोजना परेषाम् अन्येषां प्रयोजनं यस्यां सा विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्ताया विशेषणम्, पसु इत्यत्र तूहनीयम् । तथाहि, वलं पीरुपम् आर्त्तानाम् आपन्नानां भयस्य उपशान्तये न तु स्वार्थं परपीडनाय वा । बहु भूरि श्रुतं विद्याविदुषां सत्कृतये सत्काराय न तूत्सेकाय बभूव ॥ ३१ ॥

स इति । अवेक्षितप्रजः अकृतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरिति असिच्प्रत्ययः । न केवलं स्त्रैणः इति भावः । शोभना प्रजा यस्य असौ सुप्रजाः सुपुत्रवान् पुत्रन्यस्तभार इति भावः (१) । स अजः कदाचित् देव्या मंहिष्या इन्दुमत्या सह नगरोपवने, नन्दने नन्दनास्थे अमरावत्युपकण्ठवने शचीसखः यस्या सह इत्यर्थः मरुतां देवानां पालयिता इन्द्रः इव, विजहार चिक्रीड ॥ ३२ ॥

(१) तदागोमर्षदक्षे दशरथे कथं त्यक्तभारो भवेदिति "पुत्रन्यस्तभारः" इति पाठोऽप्याह एव ।

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः . . .

त्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम्(१) ।

उपवीणयितुं ययौ रवेः . . .

उदयाहत्तिपथेन(२) नारदः ॥ ३३ ॥

अथेति । अथ दक्षिणस्य उदधेः समुद्रस्य रोधसि तीरे त्रित-
गोकर्णनिकेतनम् अधिष्ठितगोकर्णाल्यस्वानम् ईश्वरं शिवम् उप-
वीणयितुं वीणया उपगातुम् । सत्यापमागित्वादिना वीणागच्छा-
दुपगानार्थे षिच्प्रत्ययः, ततस्तुमुन् । नारदः देवर्षिः(३) रवेः
सम्बन्धिना उदयाहत्तिपथेन आकाशमार्गेण ययौ ॥ ३३ ॥

(1) Gokarna means those, whose eyes are the same with their ears, i. e. serpents or Nagas. Should we understand by it Nagpur, not that Nagpur, which is situated in central India, but another on the Coromandel coast not yet identified? It is probably identical with Nagpura, the capital of the Pandya Kingdom. See Stanza 59, Canto VI.

(२) उदयस्य चार्धतिर्भमपञ्च तथीः पन्थाः । यद्वा उदयः उदयावले चारिर्मातः चार्धतिः ममिला पुनस्तत्र प्रत्यागमनं तथीः पन्थाः । Sankara reads उदयाहत्तिपथेन and explains "by the path of the son's return from the north, i. e. from north to south, and in the sky, not along the ground."

(३) अथोपायु वेविथः ; यदुक्तं—“प्रिया ब्रह्मपथः पूर्वं तेषां देवपथः पुनः । राजपथः पुनस्तेभ्यः अग्निप्रकृतयस्तथः । तेभ्यः अग्निप्रकृतयः मुनिभिः संक्षितप्रतैः । कथापेयु बहिर्देषु तदा भवतिरितीरिषुषु । पञ्चमेतेषु जायते गीतेषु ब्रह्मवादिनः । यथा ह्यग्नि ब्रह्मार्थं तेन ब्रह्मपथः कृतः । अन्तर्गताय पुलस्तक्य कृतीय पुलस्तक्ये च । प्रथमस्तथास्तथा कथापथस्तदा पुनः । देवपथः सुतापेयां कामतस्तद्विधीयत । देवर्षीं चक्रं पुदी तु नरनासायवापुमी । नासपिण्याः कृतोः पुत्राः कर्हंनः पुत्रस्तथा तुं । पुत्रेरेवैव धौस्तस्यः प्रथमस्तथास्तथा कृतः । पन्तैतो नारदस्यैव कथापथ्यायवापुमी । अथग्नि देवात् यथापि तथोद्देवपथः कृतः । मानवे वैपवे ब्रह्मै रिके ब्रह्मै च ह्ये पुत्राः । रिके रिलाहा

कुसुमैर्घथितामपार्थिवैः

स्रजमातीद्यशिरोनिवेगिताम् ।

अहरत् किल तस्य वेगवान्

अधिवासस्पृहयेव(१) मारुतः ॥ ३४ ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः ।

परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।

कुसुमेरिति । अपार्थिवैः दिव्यैः इत्यर्थः । कुसुमैः प्रथितां रचितां तस्य नारदस्य आतीद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि निवेगिताम् । “चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिवातीद्यनामकम्” इत्यमरः । स्रजं मालां वेगवान् मारुतः अधियासे वासनायां स्पृहया इव स्रजा स्वाङ्गं संस्कर्तुं इत्यर्थः । “संस्कारो गन्ध-माख्याद्यैः स्यात् तदधिवासनम्” इत्यमरः । अहरत् किल, किलेत्यैतिह्ये ॥ ३४ ॥

भ्रमरैरिति । कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः भ्रमरैः परिकीर्णा व्याप्ता मुनेः नारदस्य परिवादिनी वीणा । “वीणा तु बलकी । विपञ्ची सा तु तन्वीभिः सप्तभिः परिवादिनी”

श्रीदा राजर्षयस्तु ते । अयमि रघुनाम् यजाम् प्रजा राजर्षयस्ततः । ब्रह्मलीकप्रतिष्ठां चूता ब्रह्मर्षीऽनलाः । दीवलीकप्रतिष्ठाये श्रेया दीवर्षयः प्रभाः । इन्द्रलीकप्रतिष्ठां चूते र्षी राजर्षयी मताः” । इति वायुपुराणे ।

(१) “अधिवासी मधुप्यादिकृतः संस्कारः तदाप्यया इव । अनया राजा अहमेपि संस्कर्तुं भवामीत्याशयेन” इति । “अद्यपि आतीद्यस्य चतुर्विधे वाद्ये वर्तते, तदाप्यत्र अहरत्वात् वीणायाश्च” इति दिनकरः ।

दृष्ट्वा पवनावलेपञ्च (१)
 सृजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥
 अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
 मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
 नृपतेरमरस्रगाप सा
 दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥
 क्षणमात्रसखीं सुजातयोः
 तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

इत्यमरः । पवनस्य अवलेपः अधिचेपः तल्लम् अञ्जनेन आविलं
 कल्पं वाष्पम् अणु सृजती मुञ्चती इव दृष्ट्ये दृष्टा । परिभूताः
 स्त्रियोऽपि हि रुदन्ति इति भावः ॥ ३५ ॥

अभिभूयेति । सा अमरस्रक् दिव्यमाला मधुगन्धयोः
 मकरन्दसौरभयोः अतिशयेन आधिक्येन वीरुधां लतानाम् ।
 "लता मत्तानिनी वीरुत्" इत्यमरः । ऋतोः प्राप्ताम् आर्त्तवीम्
 ऋतुसम्बन्धिनीं विभूतिं समृद्धिम् अभिभूय नृपतेः दयितायाः
 इन्दुमत्याः उर्वीः विद्यालयोः स्तनयोः कोटीं चूचुकी तयोः
 सुस्थितिं स्थानम् आप ॥ ३६ ॥

क्षणमिति । सुजातयोः सुजस्रयोः सुन्दरयोः इत्यर्थः
 स्तनयोः क्षणमात्रसखीं तां सृजन् अवलोक्य विह्वला परवशा

निमिमौल नरोत्तमप्रिया
 हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥
 वपुषा करणोज्झितेन सा
 निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
 ननु तैलनिपेकविन्दुना(१)
 सह दीपाच्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

नरोत्तमप्रिया इन्दुमती, तमसा राहुणा । “तमसु राहः
 स्तर्भानुः” इत्यमरः । हृतचन्द्रा कौमुदी इव, निमिमौल
 ममार । “निमौली दीर्घनिद्रा च” इति हलायुधः ॥ ३७ ॥

वपुषेति । करणैः इन्द्रियैः उज्झितेन(२) । “करणं साध-
 कतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सा
 इन्दुमती पतिम् अजम् अपि अपातयत् पातयतिष्ठ । तथाहि,
 निपिष्यते निपेकः तैलस्य निपेकः तैलनिपेकः चारतैलम्
 इत्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपाच्चिः दीपज्वाला मेदिनी
 भुवम् उपैति ननु उपैत्येव । नन्वभावधारणी । “प्रश्नावधारणा-
 नुश्चानुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ॥ ३८ ॥

(१) यदा एतु ज्वलन्ती बर्जित्वाधारान् भूमी पतति, तदा तस्या शीयमानं
 तैलमपि तामनुसरतीत्यर्थः ।

(२) The Bombay Edition reads “करणं इन्द्रियेष्वपि तैलस्य तैली
 निपेकः” ।

उभयोरपि पाण्डुवर्तिनां
 तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः ।
 विहगाः कमलाकरालयाः
 समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥
 नृपतेर्व्यंजनादिभिस्तमः
 नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।
 प्रतिकारविधानमायुषः
 सति श्रेपे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

उभयोरिति । उभयोः दम्पत्योः पाण्डुवर्तिनां परिलिनानां
 तुमुलेन सद्गुलेन आर्त्तरवेण करुणस्त्रनेन वेजिताः भीताः
 कमलाकरालयाः सरःस्थिताः विहगाः हंसादयः अपि तत्र
 उपवने समदुःखाः इव चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

नृपतेरिति । नृपतेः राजस्य तमः अन्नानं व्यजनादिभिः
 साधनैः नुनुदे अपसारितं सा तु इन्दुमती तथैव संस्थिता मृता ।
 तथाहि, प्रतिकारविधानं चिकित्सा आयुषः जीवितकालस्य
 श्रेपे सति विद्यमाने । “आयुर्जीवितकालो ना” इत्यमरः ।
 फलाय कल्पते आरोग्याय भवति नान्यथा । नृपतेरायुःश्रेप-
 सद्धानात् प्रतिकारस्य साफल्यं तस्यानु तदभावात् वैफल्यम्
 इत्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवहृकी-
 समवस्थामघ(१) सत्वविप्लवात् ।
 स निनाय नितान्तवत्सलः
 परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥
 पतिरङ्गनिपक्षया तथा
 करणापायविभिन्नवर्णया ।
 समलक्ष्यत विभ्रदाविलां
 मृगलेखामुपसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥
 विललाप स वाप्यगङ्गदं
 सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

प्रतीति । अथ सत्वस्य चैतन्यस्य विप्लवात् विनाशात् हेतोः ।
 “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वम्” इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्निभिः
 योजनीया न तु योजिततन्वी इत्यर्थः । या वह्नी वीणा तस्याः
 समावस्था अवस्था दृशा यस्याः ताम् अङ्गनां वनितां नितान्त-
 वत्सलः अतिप्रेमयान् स अजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वा
 उचितं परिचितम् अङ्गन् उखङ्गं निनाय नीतयान् ॥ ४१ ॥

पतिरिति । पतिः अजः अङ्गनिपक्षया करणानाम् अपा-
 येन अपगमेन विभिन्नवर्णया विच्छायाया तथा, उपसि आदिसां
 मृगलेखां विभ्रत् चन्द्रमाः इव, समलक्ष्यत इत्युपमा ॥ ४२ ॥

. विललापति । स अजः सहजां साभाविकीम् अपि धीरतां

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं
 भवते क्वैव कथां शरीरिषु ॥ ४३ ॥
 कुसुमान्यपि गावसङ्गमात्
 प्रभवन्त्यायुरेपोहितुं यदि ।
 न भविष्यति हन्ते साधनं
 किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥
 अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं
 मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

धैर्यम् अपह्नाय वाष्पेण गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा विल-
 लाप परिदेवितवान् । “विलापः परिदेवनम्” इत्यमरः ।
 अभितप्तम् अग्निना सन्तप्तम् आयः अपि मार्दवं मृदुत्वं भजते,
 शरीरिषु देहिषु अभिसन्तप्तेषु इति शेषः विषये का एव कथां
 वार्त्ता अनुक्तसिद्धम् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुसुमानीति । कुसुमानि पुष्पाणि अपि । अपिशब्दो
 नितान्तमार्दवद्योतनार्थः । गावसङ्गमात् देहसंसर्गात् आयुः
 अपोहितुम् अपहर्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्ते विषादे । “हन्ते
 हर्षेऽनुकम्पायां वाक्कारमविषादयोः” इत्यमरः । प्रहरिष्यतः
 विधेः अन्यत् कुसुमातिरिक्तं किम् इव यस्तु । इवशब्दो वाक्का-
 लङ्कारे क्रीडशब्द इत्यर्थः । साधनं न भविष्यति सर्व्वमपि साधनं
 भविष्यत्येव इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथवेति । अथवा पक्षास्त्रं प्रजान्तकः कालः मृदु कोमलं

हिमसेकविपत्तिरत्र मे
 नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥
 स्रगियं यदि जीवितापहा
 हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
 विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेत्
 अमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥
 अथवा मम भाग्यविप्लवात्
 अग्निः कल्पित एष विधसा ।
 यदनेन तरुर्न पातितः
 क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७ ॥

वसु मृदुना एष यस्तुना हिंसितुं हन्तुम् आरभते उपक्रमते ।
 अथार्थे हिमसेकेन तुषारनिष्यन्देन विपत्तिः यस्याः सा नलिनी
 मे पूर्वं प्रथमं निदर्शनम् उदाहरणं मता ॥ ४५ ॥

स्रगिति । इयं स्रक् जीवितम् अपहन्तीति जीवितापहा
 यदि । हृदये वक्षसि । “हृदयं वक्षसि स्वान्ते” इत्यमरः ।
 निहिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरेच्छया क्वचित् प्रदेशे
 विषम् अपि अमृतं भवेत्, क्वचित् अमृतं वा विषं भवेत् । दैव-
 नीपात् कारणम् इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथवेति । अथवा मम भाग्यस्य विप्लवात् विपर्ययात् एषः
 शक् इत्यर्थः । विषयमाधान्यात् पुल्लिङ्गनिर्देशः । विधसा विधाया

कृतवत्यसि नावधीरणाम्
 अपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
 कथमेकपदे निरागसं
 जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥
 ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते
 विदितः कैतववत्सलस्तव ।
 परलोकमसन्निवृत्तये
 यदनापृच्छ्य गतासि मामितः(१) ॥ ४९ ॥

अग्निः वैद्युतीऽग्निः कल्पितः । “दग्धोलिरशनिर्द्वयोः” इत्य-
 मरः । यत् यस्मात् अनेन अपि अशनिना प्रसिद्धाशनिना
 इव तरुः तरुस्थानीयः स्वयम् एव न पातितः किन्तु तस्य तरोः
 विटपाशिता सता घपिता नाशिता ॥ ४७ ॥

कृतेति । मयि चिरं भूरियः अपराद्धे अपि अपराधं कृत-
 वति अपि । राधेः कर्त्तरि क्तः । यदा यस्मात् हेतोः । यदेति
 हेत्वर्थः, “स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतोः” इति गणव्याख्यानात् ।
 अवधीरणाम् अवघ्रां न कृतवती अस्ति । तत् कथम् एकपदे
 तत्क्षणे । “स्थात् तत्क्षणे एकपदम्” इति विश्वः । निरागसं
 नितरामनपराधम् इमं जनम् । इममिति स्वात्मनिर्देशः ।
 माम् इत्यर्थः आभाष्यं सम्भाष्यं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

ध्रुवमिति । हे शुचिस्मिते शठः गूढविप्रियकारी कैतवेन

दयितां यदि तावदन्वगात्
 विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
 सहतां हतजीवितं मम
 प्रवलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥
 सुरतश्चमसम्भृतो मुखे
 ध्रियते खेदलवोद्गमोऽपि ते ।

कपटेन वत्सलः कैतववत्सलः इति ध्रुवं निश्चितं तव विदितः
 त्वया विज्ञातः अस्मि । भतिबुद्धीत्यादिना कर्त्तरि क्ताः, क्तस्य च
 वर्त्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी । कृतः यस्मात् माम् अनाष्टच्छ
 अनामन्त्र इतः अस्मात् लोकात् परलोकम् असन्निवृत्तये अपुन-
 रावृत्तये गता अस्मि ॥ ४९ ॥

दयितामिति । इदं मम हतजीवितं तावत् दयिताम्
 अन्वगात् अन्वगच्छत् यदि अन्वगात् एव । यद्यन्नावधारणे ।
 पूर्वं मूर्च्छितत्वात् इति भावः । तथा विना किं किमर्थं विनि-
 वृत्तं प्रत्यागतं प्रत्यागमनं न युक्तम् इत्यर्थः । अत एव आत्म-
 कृतेन स्वदुचेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रवलां वेदनां सहताम् ।
 स्वयङ्गतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणम् इति भावः ॥ ५० ॥

सुरतेति । सुरतश्चमसम्भृतः जनितः खेदलवोद्गमः (१)
 अपि ते तव मुखे ध्रियते वर्त्तते अथच त्वम् आत्मना स्वरूपेण

(१) संदलवीरमः उग्रतपेदहाराः "कविचित्ती भागी द्रव्यरम् प्रकाशते" इति
 आधादिवचनः ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना
 धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥
 मनसापि न विप्रियं मया
 कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपतिः चित्तेरहं
 त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥
 कुसुमोत्खचितान् वलीभृतः
 चलयन्(१) भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
 करभोरु करोति मारुतः
 तदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

अस्तं नाशम् इता प्राप्ता, अतः कारणात् देहभृताम् प्राणिनान्
 इमाम् असारताम् अस्थिरतां धिक् ॥ ५१ ॥

मनसेति । मया मनसा अपि तव विप्रियं न कृतपूर्वं
 पूर्वं न कृतम् इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । किं मां जहासि,
 ननु अहं चित्तेः शब्दपतिः शब्दतः एव पतिः नत्वर्थतः इत्यर्थः
 भावनिबन्धना अभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका मे रतिसु
 त्वयि एव अस्ति इति शेषः ॥ ५२ ॥

कुसुमेति । कुसुमैः उत्खचितान् उत्कर्षेण रचितान्
 वलीभृतः भङ्गीयुक्तान् भृङ्गरुचः नीलान् तप अलकान् चलयन्
 कम्पयन् मारुतः हे करभोरु मे मनः तदुपावर्त्तनशङ्कि तव

(१) भादिरशौचवधातीः इत्यर्थेन च चरतिप्रतिपदं लिप्यम् ।

तदपोहितुमर्हसि. प्रिये
 प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागतं तमः
 तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः(१) ॥ ५४ ॥
 इदमुच्छ्वसितालकं मुखं
 तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं
 विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ५५ ॥

पुनरागमने शङ्कावत् करोति त्वदुज्जीवने शङ्कां कारयति
 इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदिति । हे प्रिये तत् तस्मात् कारणात् आशु मे विषादं
 दुःखं, नक्तं रात्रौ शोषधिः तृणज्योतिराख्या लता ज्वलितेन
 प्रकाशेन तुहिनाद्रेः गुहागतं तमः इव, प्रतिबोधेन ज्ञानेन
 अपोहितुं निरसितुम् अर्हसि ॥ ५४ ॥

इदमिति । इदम् उच्छ्वसितालकं चलितपूर्णकुन्तलं विश्रान्त-
 कथं निवृत्तसंज्ञापं तव मुखं, निशि सुप्तं निमीलितं विरतः
 अभ्यन्तराणाम् अन्तर्घर्षिणां षट्पदानां स्वनः यत्र तत् निःशब्द-
 भङ्गम् इत्यर्थः एकपङ्कजम् इव, मां दुनोति परिताप-
 यति ॥ ५५ ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी
 दयिता हृद्भ्रमं पतस्त्रिणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमी
 कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥
 नवपञ्चवसंस्तरेऽपि ते
 मृदु दूयेत यद्भ्रमर्पितम् ।
 तदिदं विप्रहिष्यते कथं
 वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

शशिनमिति । शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनः एति
 प्राप्नोति, हृद्भ्रमं घ्रतीति हृद्भ्रमः तं पतस्त्रिणं चक्रवाकं
 दयिता चक्रवाकी पुनः एति, इति हेतोः तौ चन्द्रचक्रवाकी
 विरहान्तरक्षमी(१) विरहावधिसह्यौ । “अन्तरमवकाशावधि-
 परिधानान्तर्भिर्भेदतादर्थ्ये” इत्यमरः । अत्यन्तगता पुनरावृत्ति-
 रहिता त्वं तु कथं न मां दहेः अपितु दहेरेव इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नवेति । नवपञ्चवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरे अपि अर्पितं
 स्थापितं मृदु ते तव यत् भ्रमं शरीरं दूयेत परितप्तं भवेत् ।
 वामो सुन्दरो ऊरु यस्याः सा हि वामोरु “वामं स्यात् सुन्दरे
 सख्ये” इति केशवः । संहितशफसप्तषष्ट्यादिना ऊरुप्रत्ययः ।
 तत् इदम् भ्रमं चितायाः काण्डसप्तमस्य अधिरोहणं कथं विप्र-
 हिष्यते, वद ॥ ५७ ॥

(1) The Bombay Edition reads 'विरहान्तराधि विरहभेदान् चयते इति'.

इयमप्रतिबोधशायिनी
 रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
 गतिविभ्रमसादनीरवा
 न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं
 कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
 पृथतीषु विलीलमीक्षितं
 पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥

इयमिति । इयं प्रथमा रहःसखी सुरतसमयेऽप्यनुयानात्
 इति भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासीपरमेण निः-
 यत्ता रयना मेखला अप्रतिबोधम् अपुनरुहीधं यथातथा शायिनीं
 मृताम् इत्यर्थः त्वाम् अनु त्वया सह । तृतीयार्थं इत्यनुशब्दस्य
 कर्म प्रवचनीयत्वेन कर्म प्रवचनीययुक्ते द्वितीया । शुचा शोकेन
 मृता इव न लक्ष्यते इति न, लक्ष्यते एव इत्यर्थः । सम्भाव्य-
 निषेधनियत्तनाय ही प्रतिषेधौ ॥ ५८ ॥

कलमिति, विदिवेति । युग्मम् । अन्यभृतासु कीकिलास
 पलं मधुरं भाषितं भाषणम्, कलहंसीषु मदालसं मन्यरं गतं
 गमनम्, पृथतीषु हरिणीषु विलीलम् ईक्षितं चक्षुषा दृष्टिः,
 पवनेन वायुना अधूतलतासु ईपलाम्बितलतासु विभ्रमाः
 विसासाः ॥ ५९ ॥

त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्षा मां
 निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
 विरहे तव मे गुरुव्यथं
 हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥
 मियुनं परिकल्पितं त्वया
 सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
 अविधाय विवाहसत्क्रियाम्
 अनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥ ६१ ॥

अमी पूर्वोक्ताः कस्तभापणादयः गुणाः, एषु कीकिलादि-
 स्थानेषु इति शेषः । त्रिदिवोत्सुकया अपि इह जीवन्यैव स्वर्गं
 प्रति प्रस्थितया अपि त्वया माम् अवेक्ष्य विरहासहं विचार्य
 सत्यं निहिताः मत्प्राणधारणीपायतया स्थायिताः इत्यर्थः तव
 विरहे गुरुव्यथम् अतिदुःखं मे हृदयम् अवलम्बितुं स्थापयितुं
 न क्षमाः न शक्ताः । ते तु त्वत्कृपे एव सुखकारिणः नान्यथा
 प्रत्युत प्राणानपहरन्ति इति भावः ॥ ६० ॥

मियुनमिति । ननु हे प्रिये सहकारः चूतविशेषः फलिनी
 प्रियङ्गुसुता च इमौ त्वया मियुनं परिकल्पितं मियुनत्वेन अभ्य-
 मानि । अनयोः फलिनीसहकारयोः विवाहसत्क्रिया विवाह-
 मङ्गलम् अविधाय अकृत्वा गम्यते इति असाम्प्रतम् अयुक्तम् ।
 मातृहीनानां न किञ्चित् सुखमस्ति इति भावः ॥ ६१ ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया(१)

यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथन्नु तत्

तव नेष्यामि निवापमालाताम्(२) ॥ ६२ ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं

चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा

त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

कुसुममिति । हृद्यादिपीपकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं
यादताङ्गरूपं यस्य सः अयम् अशोकः यत् कुसुमम् उदीरयि-
ष्यति प्रसविष्यते तव अलकानाम् आभरणम् आभरणभूतं तत्
कुसुमं कथं निवापमाख्यातां नेष्यामि । “निवापः पितृदानं
स्यात्” इत्यमरः ॥ ६२ ॥

स्मरतेति । अन्यदुर्लभं किन्तु अर्त्तव्यमेव इत्यर्थः(३) सशब्दं
नूपुरं यस्य तं चरणेन असुग्रहं पादेन ताङ्गरूपं स्मरता इव

(१) “दुन्दरीचरणाघातेनाशोकः पुष्पतीति प्रसिद्धिरतः पादाघात एवाशोकस्य
दोहदं इत्यर्थः” इति दिनकरः । “पादाघातादशोकी विकशति मकुलं योषितामाश-
वधैः” इत्यादि वाचिष्यदर्पणे द्रष्टव्यम् ।

(२) मातृस्य निवापत्वं आश्रयायने प्रतिपादितं । “एतद्विन् काली गन्धमात्य-
भूपरीपाश्चादनाकां प्रदानम्” इति भासनात् । See Aśvalāyana IV. 8. 1.

(३) “किन्तु अर्त्तव्यमेव इत्यर्थः” This is not found in the Bombay
Edition and seems to be an inappropriate interpolation.

तव निःश्वसितानुकारिभिः

वकुलैरर्हचितां समं मया ।

असमाप्य विलासमेखलां(१)

किमिदं किन्नरकण्ठं सुप्यते ॥ ६४ ॥

समदुःखसुखः सखीजनः

प्रतिपञ्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः(२) ।

कुसुमानि एव अयूषि तद्वर्षिणा अमुना अयोकेन हे सुगात्रि
अङ्गगात्रकण्ठं भ्यद्येति वक्तव्यात् छीप् । त्वं शीष्यसे ॥ ६३ ॥

तवेति । तव निःश्वसितानुकारिभिः वकुलैः वकुलकुसुमैः
मया समं सार्हम् अर्हचिताम् अर्हं यथा तथा रचितां विलास-
मेखलाम् असमाप्य किन्नरस्य देवयोनिविशेषस्य कण्ठः इव
कण्ठः यस्याः तत्सम्बुद्धिः हे किन्नरकण्ठं अङ्गगात्रकण्ठं भ्यद्येति
छीप् । किम् इदं सुप्यते । वचिस्त्रयोऽप्येतिना सम्प्रसारणम् ।
अनुचितमिदं स्वपनम् इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

समेति । सखीजनः समदुःखसुखः त्वद्वदुःखेन दुःखी त्वत्-
सुखेन सुखी इत्यर्थः । अयम् आत्मजः वालः प्रतिपञ्चन्द्रनिभः
दर्शनीयः यद्विष्णुय इत्यर्थः । प्रतिपञ्चन्द्रेण द्वितीया लक्ष्यते

(1) विद्यासप्त या मेषसा काशी सा विद्यासमेखला । विमलमण्डनार्थं शुष्कता
रचना इत्यर्थः ।

(२) "वर्हि" इत्यात् सर्वशोभे रीत्येन दृश्यमानतात् । "प्रतिपञ्चन्द्र" इत्यत्र प्रति-
पत्सामीप्यवदपया द्वितीयाञ्चरी विवदितः । यद्यपि प्रतिपञ्चपि चन्द्रवत्कालि
तथापि दृश्यमानतात् न दुष्यते" इति द्विनकाः ।

अहमेकरसस्तथापि ते ।

व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः(१) ॥ ६५ ॥

धृतिरस्तमिता रतिद्युता

विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः

गतमाभरणप्रयोजनं

परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

प्रतिपदि चन्द्रस्थादर्शनात् । अहम् एकरसः अभिवरागः ।
 “शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः । तथापि
 जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपि इत्यर्थः ते तव व्यवसायः अस्मत्परि-
 त्वागरूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः । “प्रतिपत्तिः
 पदप्राप्तौ प्रकृतौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च” इति
 विश्वः । ‘स्मर्त्तुं न शक्यं किमुताधिकर्त्तुम् इति भावः ॥ ६५ ॥

धृतिरिति । अद्य मे धृतिः धैर्येण प्रतीतिः वा अस्तं नाशम्
 इति, रतिः श्रुता गता, गेयं गानं विरतम्, ऋतुः वसन्तादिः
 निरुत्सवः, आभरणानां प्रयोजनं गतम् अपगतं, श्रिते अस्मिन्निति
 शयनीयम् तल्पम् । कृत्यस्युटौ बहुलमित्यधिकरणार्थे अनीयर्-
 प्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वां विना सर्वमपि निष्फलम् इति
 भावः ॥ ६६ ॥

(१) “एतद्विदुषो यथापि जीवितावसलत्वं वर्तते तथापि ते व्यवसायो मरणीययोगः
 प्रतिपत्तौ प्रोती निष्ठुरः क्रूरः पराङ्मुख इत्यर्थः” इति हिमकरः । “तथापि ते तव
 व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः स्वभावनिष्ठुर इति बह्वभः ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः

प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥

मदिराक्षि मदाननार्पितं

मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे ।

अनुपास्यसि वाप्यदूषितं

परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

गृहिणीति । त्वम् एव गृहिणी दाराः सचिवः बुद्धि-
सहायो मन्त्री मिथः रहसि सखी नर्मसचिवः ललिते मनोहरे
कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्यां, अतः
त्वां समष्टिरूपां हरता अत एव करुणाविमुखेन कृपाशून्येन
मृत्युना मे मन्त्रस्वन्धि किं न हृतं वद सर्वमपि हृतम्
इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

मदिरिति । माद्यति अनया इति मदिरा(१) लोकप्रसिद्धा
तथापि “नाय्यो मदिरलोचना” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् माद्यति
आभ्याम् इति मदिरि अक्षिणी यस्याः तत्त्वबुद्धिः हे मदिराक्षि
मदाननेन अर्पितं रसवत् स्रादुतरं मधु मयं पीत्वा वाप्यदूषि-
तम् अशुभतमं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं कथं नु

(1) यदा मदिरा मत्तवचनः तदा अक्षिणीर अक्षिणी यस्याः इति ।

विभवेऽपि सति त्वया विना
 सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
 अहृतस्य विलोभनान्तरैः
 मम सर्व्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६६ ॥
 विलपन्निति कोशलाधिपः
 करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोत् पृथिवीरुहानपि
 सुतशाखारसवाप्यदूषितान्(१) ॥ ७० ॥

अनु अनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हम् इत्यर्थः । यथाह
 भट्टमल्लः, “अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्भितं । दधि मद्ये
 विषे द्राक्षे पिष्टे मिष्टमयेऽपि च” ॥ इति । तच्च इहैव युज्यते ।
 इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात् कथमनुपास्यसि
 इति भावः ॥ ६८ ॥

विभवे इति । विभदे ऐश्वर्य्ये सति अपि त्वया विना
 अजस्य एतावत् एव सुखं गण्यताम् यावत् त्वया सह भुक्तं ततः
 अन्यत्र किञ्चिद्विष्यति इत्यर्थः । कुतः विलोभनान्तरैः विषया-
 न्तरैः अहृतस्य अनाकृष्टस्य मम सर्व्वे विषयाः भोगादयः त्वदा-
 श्रयाः त्वद्धीनाः त्वां विना मे न किञ्चिद्गोचते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

विलपन्निति । कोशलाधिपः अजः इति, करुणः शोकरसः
 स एव अर्थः तेन ग्रथितं सभ्यहं यथा तथा, प्रियां प्रति विलपन्

अथ तस्य कथञ्चिदङ्कतः
 स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
 विससर्ज तदन्त्यमण्डनाम्(१)
 अनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥
 प्रमदामनु संस्थितः शुचा
 नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।

पृथिवीरुहान् वृक्षान् अपि मृताः शाखारसाः मकरन्दाः एव
 वाष्पाः तैः दूषितान् अकरोत् । अचेतनान्धरोदयदित्यर्थः ॥ ७० ॥

अथेति । अथ स्वजनः वन्दुवर्गः तस्य अजस्य अङ्कतः उत्स-
 ङ्गात् कथञ्चित् अपनीय तत् दिव्यकुसुमम् एव अन्त्यं मण्डनम्
 अलङ्कारः यस्याः तां तां सुन्दरीम् अगुरुणि चन्दनानि एधांसि
 यस्य तस्मै अनलाय अग्नये विससर्ज विष्टुष्टवान् । क्रियाग्रहण-
 मपि कर्त्तव्यमिति क्रियाभावप्रयोगे सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ७१ ॥

प्रमदामिति । नृपतिः सन् अपि विहान् अपि शुचा योकेन
 प्रमदाम् अनु प्रमदया सह संस्थितः मृतः इति वाच्यदर्शनात्
 निन्दादर्शनात् देव्या इन्दुमत्या सह शरीरम् अग्निंसात् अन्त्य-

(1) Dinakara reads with Vallabha लताव्यमण्डना and explains
 "तदा क्रियमानं चक्रं प्रेतोचितं मण्डनं यस्याः सा लताव्यमण्डना" । अन्त्यमण्डनं यथा-
 "प्रितं चापदिता मण्डनानुविष्य मण्डनमालां जपमालां वा दक्षिणेषु मूढतोऽङ्कतशाम्ना
 पाटनान्मण्डनाय शेषेषु प्रकटकेषु प्राङ्मुखित्वादिदक्षिणः पाटनान्पाटपेषुः परिधान-
 चाङ्कतः" । See Astalayana Parisishta III 1. (

न चकार शरीरमग्निंसात्
 सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥
 अथ तेन दशाहृतः(१) परे
 गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
 विदुषा विधयो महर्द्धयः(२)
 पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

धीनं न चकार । तदधीनवचने इति सातिप्रत्ययः । जीविता-
 शया प्राणेष्व्या तु न ॥ ७२ ॥

अर्थेति । अथ विदुषा तेन अजेन गुणाः एव शेषाः यस्याः
 तां गुणशेषां भामिनीम् इन्दुमतीम् उपदिश्य उद्दिश्य दशानाम्
 अह्नां समाहारः दशाहृतः । तद्वितार्थेत्यादिना समासः, समा-
 हारस्यैकत्वादेकवचनम्, “राजाहःसखिम्यष्टच्” इति टच्, राजा-
 ह्नाहः पुंसौति पुंवत्, ततस्ससिल् । तस्मात् दशाहृतः परे

(१) “दशाहीनव विधिविधेयः ननु दशदिनानि” इति वक्ष्यते । दशाहृतस्य दश-
 क्षणानि विवृतं—“अथ दशमेऽग्नि कर्ता जषालो चतुरस्रा वेदिं कृत्वा धीन् उपतान्
 अश्रुत्वापितान् दक्षिणापसंस्थान् स्थापयित्वा मध्यमे प्रोक्तं उत्तरे तावंधीन् दक्षिणे
 यमनिष्ठावाह्य उपतान् अलङ्कृत्यार्चयित्वा तदानीं तेभ्य एकेकं पिष्टं दत्त्वा उदङ्मुखं इन्द्र-
 पादुकाद्य निवेद्य सर्व्वतीक्ष्णहरणानि दद्यात् । अथ क्रियादि वापयित्वा प्रातिपत्तयः
 आवासीन् भीमससीन् प्रोक्तय द्युः भेषामुपलानियमः । अथ पुत्र्याः अश्रुत्वाताः
 उल्लासससपत्नी आश्रयेत्तुरप्य पूर्णं उपह्वयत्तुदङ्मुखं कृत्वा च्चामारं त्रजेतुः अन्येनाग्ने
 न न नोर्त् नृर्त् वा पचेत्” । इति श्रुत्यपरिमिते चतुर्धाध्यायस्य अह्नं कृतम् ।

(२) “महर्द्धयः भूरिदक्षिणा” इति दिनकरः ।

स विवेश पुरीं तया विना
 क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
 परिवाहमिवावलोकयन्
 स्वशुचः पौरवधूमुखाशुपु ॥ ७४ ॥
 अथ तं सवनाय दीक्षितः
 प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

कर्त्तव्याः महर्षयः महासम्बन्धयः विधयः क्रियाः पुरः पुर्याः
 उपवने एव समापिताः सम्पूर्णमनुष्ठिताः । दयाहतः इत्यत्र
 “विप्रः शुष्येद् दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः” इति वचनविरोधो
 नागङ्गनीयः तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य
 दशाहेन शक्तिमाह पराशरः, “क्षत्रियस्तु दशाहेन स्रधर्मनिरतः
 शुचिः” इति । सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्त्वेन ॥ ७३ ॥

स इति । तया इन्दुमत्या विना क्षणदायाः रात्रेः अपाये
 अपगमे यः शशाङ्कः चन्द्रः सः इव दृश्यते इति कर्म्मार्थे व्युत् ।
 प्रातःकालिकचन्द्र इव दृश्यमानः इत्यर्थः स अजः पौरवधूमुखा-
 शुपु स्वशुचः स्वयोकस्य परिवाहं जलोच्छ्वासम् इव अवलोकयन् ।
 “जलोच्छ्वासाः परीवाहाः” इत्यमरः । स्वदुःखपूरातिथयम् इव
 पश्यन् पुरीं विवेश । धधूयहृष्यात् तस्यामिन्दुमत्यां सस्याभि-
 मानात् अजसमानदुःखसूचनात्परीवाहोक्तिर्निर्वहति ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ सवनाय यागाय दीक्षितः गुरुः वामिष्ठः
 आश्रमे स्वकीयाश्रमे स्थितः सन् तम् अजम् अभिषङ्गहं दुःखं-

अभिपङ्गजङ् विजञ्चिवान्

इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

असमाप्तविधिर्यतोमुनिः

तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं

प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्रुतम्(१) ॥ ७६ ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्त्तते

लघुसन्देशपदा सरस्वती ।

मोहितं प्रणिधानात् चित्तैकाग्र्यात् विजञ्चिवान् ज्ञातवान् ।
कसुधेति कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येण अन्व-
बोधयत् किल । बुधेर्लान्तात् णिचि सङ् ॥ ७५ ॥

वसिष्ठशिष्य आह असमाप्तेति । यतः हेतोः मुनिः अस-
माप्तविधिः असमाप्तकृतुः ततः तव तापकारणं दुःखहेतुं कल-
नाशरूपं विद्वान् जानन् अपि । विदेः शतुर्वसुरिति वस्त्रादेशः,
न लोकेत्यादिना पठोप्रतिषेधः । पथः श्रुतं स्वभावात् भ्रष्टं
भयन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुं समाश्वासयितुम् इत्यर्थः स्वयं
न उपस्थितः न आगतः ॥ ७६ ॥

मयीति । हे सुवृत्त सदाचार सन्दिश्यते इति सन्देशः
सन्देशेऽर्थः तस्य पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि सन्देश-

(१) ततश्चात्मनिति कश्चित् पाठः, ततो हेतोरित्यर्थः ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां
 हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥
 पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः (१)
 समतीतञ्च भवञ्च भावि च ।
 स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा
 वितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥
 चरतः किल दुश्चरं तपः
 दृषविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

पदानि यस्यां सा लघुसन्देशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाक् मयि
 वर्तते, हे विश्रुतसत्त्वसारं प्रख्यातधैर्यातिशयं तां सरस्वतीं
 शृणु, एनां वाचं हृदि उपधातुं धर्तुं च अर्हसि ॥ ७७ ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वं ज्ञत्वं तावदाह, पुरुषस्येति ।
 अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवतः त्रिविक्रमस्य पदेषु
 विक्रमेषु त्रिभुवनेष्वपि इत्यर्थः समतीतं भूतञ्च भवत् वर्त्तमानञ्च
 भावि भविष्यञ्च इति वितयं स मुनिः निष्प्रतिघेन अमतिवन्धेन
 ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि, अतस्तदुक्तिषु न
 संशयितव्यम् इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

चरत इति । पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपः चरतः दृषविन्दोः
 दृषविन्दुनामकात् कष्माचित् ऋषेः परिशङ्कितः भूतः । कर्त्तरि

प्रजिघाय समाधिभेदिनीं
 हरिरस्मै हरिणीं (१) सुराङ्गनाम् ॥ ७६ ॥
 स तपःप्रतिबन्धमन्युना
 प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
 अशपद्भव मानुषीति तां
 शमवेलाप्रलयोर्भिर्णा भुवि (२) ॥ ८० ॥
 भगवन् परवानयं जनः
 प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

हाः, भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानात् पञ्चमी । हरिः इन्द्रः
 समाधिभेदिनीं तपोविघातिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनाम् अस्मै
 दृष्टवन्त्वे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥ ७६ ॥

स इति । सः मुनिः शमः शान्तिः एव वेला मर्यादा तस्याः
 प्रलयोर्भिर्णा प्रलयकालतरङ्गेण शमविघातकीन इत्यर्थः ।
 “अव्यम्बुविक्रतो वेला कालमर्यादयोरपि” इत्यमरः । तपसः
 प्रतिबन्धेन विघ्नेन यः मन्युः क्रोधः तेन हेतुना प्रमुखे अग्रे
 आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनीहरविलासां तां हरिणीं
 भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भव इति अशपत् ॥ ८० ॥

भगवन्निति । हे भगवन् महर्षे अयं जनः परोऽस्यास्तीति

(1) This Harini was an Apsara and not identical with one, who is thus described in the Visnupurana—तेभ्यः यभास्वदं जग्मे गीतया हरिणी तया । ते सभे ब्रह्मपादिनी यीजिषी चाप्युभं रिज्” इति ।

(२) सुनिर्दिष्ट पाठान्तरम् ।

इति चोपनतां चित्तिस्पृशं
 कृतवानासुरपुष्यदर्शनात् ॥ ८१ ॥

क्रथकैशिकवंशसम्भवा
 तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
 उपलब्धवती दिवश्च्युतं
 विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥
 तदलं तदपायचिन्तया
 विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

स्वामित्वेन परवान् पराधीनः । अयमिति । आत्मनिर्देशः,
 अहं पराधीना इत्यर्थः । मे मम प्रतिकृत्वाचरितम् अपराधं
 समस्त इति अनेन प्रकारेण उपनतां शरणागतां च हरिणीम्
 आसुरपुष्यदर्शनात् सुरपुष्यदर्शनपर्यन्तं चित्तिं स्पृशतीति चित्ति-
 स्पृक् तां चित्तिस्पृशं मानुषीं कृतवान् दिव्यपुष्यदर्शनं शापावधि-
 रित्यनुगृहीतवान् इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

क्रथकेति । क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे सम्भवः यस्याः सा
 हरिणी तव महिषी अभिपिक्ता स्त्री । “कृताभिपेका महिषी”
 इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गात् च्युतं शापनिवृत्तिकारणं
 सुरपुष्यरूपम् उपलब्धवती विवशा अभूत् इति शेषः मृता
 इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् तस्याः अपायचिन्तया अलं, तस्या

वसुधेयमवेच्छातां त्वया
 वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥
 उदये मदवाच्यमुज्झता
 श्रुतमाविष्कृतमात्मवत् त्वया ।
 मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे(१)
 पुनरक्लीवतया(२) प्रकाशयताम् ॥ ८४ ॥

मरणं न चिन्त्यम् इत्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् चिन्त-
 येति द्वितीया । कुतो न चिन्त्यमत आह, उत्पत्तिमतां जन्म-
 वतां विपत् विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा, जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः
 इत्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन तत्राह, त्वया
 इयं वसुधा भूमिः अवेक्ष्यतां पाल्यतां, हि यस्मात् नृपाः वसु-
 मत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः, अतो न शोचितव्यम्
 इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

उदय इति । उदये अभ्युदये सति मदेन यत् वाच्यं निन्दा
 तत् उज्झता परिहरता सति अपि मदहेतौ अनवमाद्यता त्वया
 यत् आत्मवत् अध्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रं तज्जनितं ज्ञानम् इति
 यावत् प्रायिष्कृतं प्रकाशितं तत् श्रुतं मनसः ज्वरे सन्तापे उप-

(१) "राधाधिगमने यत्तवाक्कीर्तिर्नाभूत् तेन श्रुतं प्रकटीकृतं साम्प्रतं त्वधिगत-
 सन्तापपरिहारीण तत् श्रुतं आत्मनः प्रकटं कुरु इत्यर्थः" इति दिनकरः ।

(२) यथा अक्लीवतया वीरकण्ठं विना इत्यर्थः तत् श्रुतं प्रकटय मानससन्तापसह-
 शस्य तदीय सवत्सं कुरु इति तात्पर्यार्थः ।

रुदता कुत एव सा पुनः
 भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
 परलोकलुपां स्वकर्मभिः
 गतयो भिन्नपथा हि(१) देहिनाम् ॥ ८५ ॥
 अपगोकमनाः कुटुम्बिनीम्
 अनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।

स्मिते प्राप्ते अस्तीवतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्रतां विदुषा
 सर्वास्त्रवस्यास्त्रपि धीरेण भवितव्यम् इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह, रुदतेति । रुदता भवता
 सा कुतः एव लभ्यते न लभ्यते एव, अनुस्मियते इति अनुमृत् ।
 क्षिप् । तेन अनुमृता अनुमृतवता अपि भवता पुनः न लभ्यते ।
 कथं न लभ्यते इत्याह, परलोकलुपां लोकान्तरभाजां देहिनां
 गम्यन्ते इति गतयः गम्यस्वानानि स्वकर्मभिः पूर्वार्चरितपुण्य-
 पापैः भिन्नपथाः पृथङ्गतमार्गाः हि, परत्रापि स्वस्वधर्मानुद-
 फलभोगाय भिन्नदेहगमनाश्च मृतेनापि लभ्यते इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अपेति । किन्तु अपगोकमनाः निर्दुःखचित्तः सन् कुटु-
 म्बिनीं पत्नीं, निवापदत्तिभिः पिण्डीदकादिदानैः अनुगृह्णीष्व
 तर्पय इत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह, अतिसन्ततम् अविच्छिन्नं
 धनजनानां वन्धूनाम् । “वन्धुधम्बजनाः समाः” इत्यमरः ।

(१) “वेचिन् मनुष्याः वेचिन् परव, वेचिन् वृषींश्च इत्यादि” इति दिनकरः ।

स्वजनाशु किलातिसन्ततं
 दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥
 मरणं प्रकृतिः शरीरिणां
 विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
 क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्
 यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥
 अवगच्छति मूढचेतनः
 प्रियनाशं हृदि शलाभमर्पितम् ।
 स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते
 कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

अशु कर्तुं प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते किल । अत्र यात्रवत्काः,
 “श्रीणाशु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न
 रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वयन्कितः” ॥ इति ॥ ८६ ॥

मरणमिति । शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः ध्रुवम्
 इत्यर्थः, जीवितं विकृतिः यादृच्छिकं बुधैः उच्यते, एवं स्थिते
 जन्तुः प्राणी क्षणम् अपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । श्वसन्
 जीवन् अवतिष्ठते यदि असौ क्षणजीवी लाभवान् ननु । जीवने
 यथालाभं सन्तोष्यम् अलभ्यलाभात्, मरणे तु न शीचितभ्यम्
 अस्य स्वाभाव्यात् इति भावः ॥ ८७ ॥

अवेति । मूढचेतनः भ्रातृबुद्धिः प्रियनाशम् दृष्टनाशं हृदि

स्वशरीरशरीरिणावपि
 श्रुत(१)संयोगविपर्ययौ यदा ।
 विरहः किमिवानुतापयेत्
 वद वाद्यैर्विपर्ययैर्विपश्चितम् ॥ ८८ ॥
 न पृथग्जनवच्छुभो वशं
 वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
 द्रुमसानुमतां किमन्तरं
 यदि वायौ हितयेऽपि ते चलाः ॥ ८९ ॥

अपि तं निखातं मत्स्यं मह्यं भ्रवगच्छति मन्यते, स्थिरधीः विद्वान्
 तु तत् एव मत्स्यं समुद्रतम् उखातं मन्यते प्रियनागि सति इति
 शेषः, कुतः कुगलद्वारतया प्रियनागस्य भीक्षोपायतया इत्यर्थः ।
 विपर्ययाभवितागयोर्वयाक्रमं हिताहितसाधनत्वाभिमानः
 पामराणां विपरीतं तु विपश्चिताम् इति भावः ॥ ८८ ॥

श्रुति । स्वस्य शरीरशरीरिणी देहात्मानौ अपि यदा यतः
 श्रुतौ श्रुत्ववगतौ संयोगविपर्ययौ संयोगविधीगौ ययौः तौ
 तयोक्तौ तदा वाद्यैः विपर्ययैः पुत्रकलत्रादिभिः विरहः विपश्चितं
 विद्वांसं किम् इय अनुतापयेत्, त्वं वद, न किञ्चित् इत्यर्थः ।
 अथवा म्रगच्छस्य शरीरेणैव सम्यन्तः ॥ ८८ ॥

नेति । हे वशिनाम् उत्तम त्रितेन्द्रियवर्ध्ने पृथग्जनयत्
 श्रुतः शोकस्य यत्नं गन्तुं न अर्हसि । तथाहि, द्रुमसानुमतां तरु-

स तथेति विनेतुरुदारमतेः ।
 प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
 तदलव्यपदं हृदि शोकघने ।
 प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ६१ ॥
 तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चित्
 वालत्वादवितथसूत्रतेन(१) सूतोः ।

शिखरिणां किम् अन्तरं कः विशेषः वायौ सति द्वितये अपि
 द्विप्रकाराः अपि । प्रथमचरमेत्यादिना जसि विभाषया सर्व-
 नामसंज्ञा । ते द्रुमसानुमन्तः चलाः यदि सानुतामपि चलते
 द्रुमवत् तेषामपि अचलसंज्ञा न स्यात् इत्यर्थः ॥ ६० ॥

स इति । स अजः उदारमतेः विनेतुः गुरोः वसिष्ठस्य वचः
 तच्छिष्यमुखेरितं तथेति प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं
 विससर्ज प्रेषयामास, किन्तु तद्वचः शोकघने दुःखसान्द्रे अस्य
 अजस्य हृदि अलव्यपदम् अप्राप्तावकाशं सत् गुरोः वसिष्ठस्य
 अस्तिकं प्रतियातम् इव, प्रतिनिवृत्तं किमु, इत्युच्यते । तोटक-
 वृत्तमेतत् । “इह तोटकसम्बुधिसैः प्रथितम्” इति तल्लघ-
 णम् ॥ ६१ ॥

तेनेति । अवितथं यद्यथं सूत्रं प्रियवचनं यस्य तेन अजेन

(1) On this Sankara observes "This epithet appears to be used here to show that in living some years after Indumati's death, Aja did not act contrary to his professions contained in his lamentations. Although he lived some years after her death,

सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः

स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ६२ ॥

तस्य प्रसङ्गं हृदयं किल शोकशङ्कुः

प्लुप्तप्ररोह इव सौधतलं विभेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं

लाभं प्रियानुगमने(१) त्वरया स मेने ॥ ६३ ॥

सूनोः पुत्रस्य बालत्वात् राज्याद्यमत्वात् इत्यर्थः प्रियायाः इन्दु-
मत्वाः सादृश्यं वस्त्वन्तरगतम् आकारसाम्यं प्रतिकृतिः चित्रं
तयोः दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिका क्षणभङ्गुराः ये समागमोत्सवाः
तैश्च कथञ्चित् क्षणैश्च अष्टौ समाः वत्सराः । “संवत्सरी वत्सरो-
ऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः” इत्यमरः । परिगमिताः अति-
वाहिताः । उक्तञ्च, “वियोगावस्थासु प्रियजनसदृचानुभवानं,
ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्यैतानामुपगत-
वतां स्मरणमपि, प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः” ।
इति । प्रकृते सादृश्यादित्यतीयाभिधानं तदङ्गस्यैतानामुपगत-
वतां स्मरणम् । प्रहृषिषी हस्तमेतत् ॥ ६२ ॥

तस्येति । शोकः इव शङ्कुः कीलः । “शङ्कुः कीले गिवे च”
इति विश्वः । तस्य अजस्य हृदयं, प्लुप्तप्ररोहः सौधतलम् इत्य-

ho was yet a child, for he passed those years because his son
was still an infant”.

(1) प्रियानुगमनेत्येति वा पाठः ।

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारम्
 आदिश्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजानाम् ।
 रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं सुसुप्तः
 प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्वभूव ॥ ६४ ॥

प्रसह्य बलात् किल बिभेद । स अजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणम् अपि भिषजाम् असाध्यम् अप्रतिसमाधेयं तं शोकगद्गुं रोगपर्यवसितं प्रियायाः अनुगमने त्वरया उत्कण्ठया लामं मेने तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात् तद्व्याप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सम्यगिति । अथ नृपतिः अजः सम्यक् विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तं वर्मं हरतीति वर्महरः कवचधारणाह्वयस्कः । वयसि चेत्यच्प्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवत् विध्यहं यथाशास्त्रम् इत्यर्थः । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । आदिश्य नियुज्य रोगेण उपसृष्टायाः व्याप्तायाः तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं सुसुप्तः जिहासुः सन् प्रायोपवेशने अनशनावस्थाने मतिः यस्य स वभूव । “प्रायसानशने मृत्वी सुख्यवाहृत्ययोरपि” इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्, “समासक्तो भवेद् यस्तु पातकैर्महदादिभिः दुष्टिकित्स्वैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत् तु यः । स्वयं देहविनाशस्य कान्ते प्राप्ते महामतिः । आत्राह्वयं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया । प्रविशेज्जन्तनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्व्यजन्तुषु । नराणामथ नारीणां

तीर्थं तीयव्यतिकरभवे जङ्घुकन्या सरयोः(१)
देहत्यागाद्मरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

“तर्ष्ववर्षेषु सर्वदा” ॥ इति । अनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः ।
तत्रचणम्, “उक्ता वसन्ततिलका तमजाजगौ गः” इति ॥ ८४ ॥

तीर्थं इति । असौ अजः जङ्घुकन्यासरयोः तीयानां जलानां
व्यतिकरणे सन्भेदेन भवे तीर्थं गङ्गासरयूसङ्गमे देहत्यागात् सद्यः
एव अमरगणनायां लेख्यं लेखनम् । तयोरेव कृत्यत्तखलर्षा
इति भावार्थे खलत्वयः । आसाद्य प्राप्य पूर्वस्मात् आकारात्
अधिकतरा रुक् यस्याः तथा कान्तया रमस्या सङ्गतः सन्
नन्दनस्य इन्द्रीयानस्य अभ्यन्तरेषु अन्तर्वर्तिषु लीलागारेषु
क्रीडाभवनेषु पुनः अरमत । “यथाकथञ्चित् तीर्थेऽग्निं देह-
त्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदीपो न प्राप्नुयादीक्षितान्यपि” ।

(1) Jahnua was a descendant of पुरुरा and son of Suhotra. Jahnua, whilst performing a sacrifice, saw the whole of the place, overflowed by the waters of the Ganges. Highly offended at this intrusion, his eyes red with anger, he united the spirit of sacrifice with himself by the power of his devotion and drank up the river. The gods and sages upon this came to him, and appeased his indignation, and re-obtained Ganga from him, in the capacity of his daughter (whence she is called Jahnava) See Wilson's V. P.

पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्त्यासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ६५ ।

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ।

इति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः । तल्लक्षणम्, “मन्दाक्रान्ता
जलधिपङ्क्तौ भनी तादुरु चेत्” इति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहाभद्रोपाध्यायकीर्त्याधलमन्त्रिनाथपुरि विरचितायां
रघुवंशव्याख्यायां सप्तविंशतिमाख्यायां अष्टमः सर्गः ।

रघुवंशम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अन्वयः ।

अहं वागर्धप्रतिपत्तये वागर्धाविव संवृत्तौ, जगतः पितरौ, पार्श्वेतीपरमेश्वरौ वन्दे ॥१॥
पद—पद्यते, अपद्यत, अपादि, पेदि, पद्यते पत्रः । . पृच—पृथक्, अपृथक्, अपृथीत्
पपंच । पृक्तः । वन्द—अवन्दन, अवन्दित, वन्दे ।

सूर्यप्रभवः वंशः कः ? मम अल्पविषया मतिश्च कः ? अहं मीहात् उद्भूतेन दुस्तरं
सागरं तित्तीर्युः अस्मि ॥२॥ तू—तरति, अतरन्, अतारीन्, ततार, तीर्थः,
तरीरुम् । स्नि तित्तीर्यति ।

मन्दः, (तद्यापि) कवियमःप्रार्थी अहं, प्राणुलभ्ये फले लीभात् उद्भाहुः वाननः इव
उपद्दास्यतां गमिष्यामि ॥३॥ अर्थ—अर्थयते, आर्थयत, आर्थिद्यत, अर्थयामास, अर्थितः ।

वाचानां अर्थवाच ।

आमि वाक्ये ओ अर्थेण मन्वाक् ज्ञानलाभेण आशये वाक्ये ओ अर्थेण न्यायि
नित्यसर्वरूपयुक्तज्ञगतेव पितामतावरूप परकीते ओ पवमेश्वरके वन्दना करि ॥१॥

हृष्या हहेते मनुडूत वंशहे वा कोथाय ? आव आमार अकिङ्किंकर
बुद्धिहे वा कोथाय ? आमि अज्ञानवशतः तेनाद्यात्रा हूत्तर महासागव
उत्तीर्ण हहेवार अतिश्राय करिशाहि ॥२॥

आमि मन्दबुद्धि तद्यापि कविकीर्तिलाभ प्रत्याशा कविय निःश्रयहे

1. In order that I may attain to a right understanding of words and their significations, I do salute Parvati and Paramesvara, parents of the universe, who are as intimately associated with each other as a word is with its import.

2. There is a great disproportion between a race sprung from the sun, and my intellect, which is of limited range, yet out of infatuation, I am desirous of getting across the ocean by means of a raft.

3. Dull that I am, I shall be an object of ridicule by be-

লভ—লভতে, অলভত, অলভ, লভে, লভতে । সনি লিপ্তে । চন—চন্নি, অচন, অচনী, জঘান ।

অথবা পূর্বসূরিभिः कृतनाग्वारे अस्मिन् वंशे वञ्चसमुत्कीर्णे मयी मृतसेव नि
गतिरस्ति ॥ ৪ ॥ কৃ—কিরতি, অকিরন, অক্বাণীত, অকার, কীর্ত্যঃ ।

সঃ অহং আজন্মমুদানাম্, আমলীদয়কর্মণাম্, আমমুদ্রচ্চিত্তীশানাম্, আনাফর্য-
বল্লনাম্ ॥ ৫ ॥

যদাবিধিহুতাপ্রীনাম্, যদাকামার্জিতার্থিনা, যদাপরাধদৃষ্টানা, যদাকালদবোধি-

উপহাসেব আন্দ্র হইবে ; যেমন বামন প্রাণ্ড ব্যক্তি কর্তৃক লতা ফলেব লোভে
বাহ প্রগারণ করিয়া উপহাসনীয় হয় ॥৩॥

অথবা প্রাচীন কবিগণ এই বংশে প্রবেশার্থ দ্বার উদঘাটন কবিয়াছেন ।
অতএব স্ত্রী দ্বারা বিদ্ধ মণির অভ্যন্তরে যে প্রকারে সূত্র প্রবেশ করে, তদ্রূপ
এই বংশেও আমাব প্রবেশ হইতে পারিবে ॥৪॥

রঘুবংশীয়েরা অস্বাভবি বিস্কচরিত্র ছিলেন, যতক্ষণ ফলোদয় না হইত
অভীষ্ট কার্যে লিপ্ত থাকিতেন, সমুদ্রপর্যন্ত পৃথিবীর অধীশ্বব ছিলেন, এবং
তাঁহাদের রথ বর্গ পর্যন্ত গমন করিত ॥৫॥

তাঁহারা শাস্ত্রপ্রদর্শিত বিধি অহুসারে অধিতে হোম ও প্রার্থনা

coming a candidate for a poet's fame, like even to a dwarf who
holds up his hands to get at a fruit attainable only by a tall
man.

4. Or rather, an entrance for me into the narrative of this
race, into which an inlet of description has been cut open by
bards of antiquity, is rendered possible, just as the entrance of
a string into a precious stone already bored through by a dia-
mond-needle is practicable.

6. So I shall describe the race of the Raghus, though
provided with but a scanty stock of words, for I am impelled
to this indiscretion by the report of their virtues having reached
my ears.

6. The Raghus, who were pure from their very nativity,

নাম্ । ১। যু—যুধীষি, অযুধীষ, অধীষীষ, যুধাব । ধীষতি, ইতঃ, ইতি,
 যুধত্ । অর্ধ—অর্ধতি, অর্ধত, অর্ধীত, অর্ধাৎ । অর্ধি অর্ধয়তি, অর্ধিৎ ।
 অর্ধাদামাস । অর্ধিতঃ । যুধ—যুধতি, অধীষত্ অধীষীত, যুধিষ, ধীষ্যতি । অর্ধি
 অর্ধয়তি, অর্ধুত্বত্ । অর্ধি যুধয়তি । অর্ধি অর্ধয়তি । যুধ: যুধি: ।

স্বাস্থ্যে স্নানাদিভিঃ স্নানায় নিত্যভাগিনী, যমনি বিজিগীষুণী, প্রজায়ে স্নানভি-
 দাম্ ১০। য—বিমর্শতি, মর্শতি, মর্শতে । অবিম, অমর্শীষ, অমর্শ, বিমর্শাদামস,
 মর্শাৎ, মর্শে । অর্ধি মর্শয়তি, অর্ধীমর্শত্ । অর্ধি যুধুর্ষতি । মর্শ—অমর্শত, অমর্-
 শিত, মর্শাৎ । অর্ধি অমর্শত, অর্ধীমর্শত্ । জি—জয়তি, অজয়ত, অজয়ীত,
 জিযাৎ । অর্ধি জয়য়তি, অর্ধীজয়ত্ । অর্ধি জিগীষতি ।

ইন্দ্রে অমর্শয়িতাং, যৌবনে বিদর্শয়িতাং, বাহুর্থে সুনিবর্তিতাং, অর্শে যৌবনে
 তদ্ব্যজ্ঞাম্ ১১। য—অর্শতি, অর্শত, অর্শীত, অর্শাৎ । অর্ধি অর্শয়তি । অর্ধি

অহুসারে অতিথিভিঃসংকার করিতেন, অগ্নিবাহুর ভারতনা অহুসারে দণ্ডপ্রদান
 করিতেন ও অগ্নিকালে পূজাত্যাগ করিতেন । ৬।

ঐহারা সংপাদে দান করিবার উদ্দেশে ধন সংগ্ৰহ করিতেন, যত্নে
 অহুসারে অন্নভাজী ছিলেন, বশোদ্ভাজের আশে শয়তর এবং পুত্রোৎপাদনের
 জন্য হারপরিগ্রহ করিতেন । ৭।

ঐহারা বান্দুকালে বিদ্যাভ্যাস করিতেন, যৌবনে বৈবরিক অধনদ্রোণে

who persevered in their undertakings until issue of fruit, who ruled over the world as far as the ocean, and the way of whose chariots was (unimpeded) up to the heavens.

7. Who used to offer oblations of clarified butter to the consecrated fire, according to the dictates of the *astras*, to honor all petitioners by gifts according to their desires, to mete out punishment according to the nature of crimes and to rise from their beds at the proper time.

8. Who used to lay up riches for the purpose of giving them away, to speak sparingly for the sake of keeping within the boundary of truth, who were desirous of conquest, simply for fame, who entered into matrimony for begetting offspring.

হৃদিপিপতি, পিপিপিযীৎ । স্বজ—স্বজতি, স্বজন্তু, স্বজ্যামীৎ, তস্যাজ । স্বিবি
স্বাজয়তি, স্বতিল্যজন্তু ।

১. ব্রহ্মণা পন্থ্যং তনুবাণিধবঃ অপি তদ্রুণ্যৈঃ কথং বাগাব্য বাপলায় প্রযীদিতঃ মনু
বধীঃ ॥ ২ ॥

হৃদস্বজাতিহৃদবঃ সনঃ সৈ যীত্বম্ স্বর্জনি, হি (তথ্যহি) হিঃ বিহ্বহিঃ স্যামিহা
অপি বা অগ্নী সঁজয়তি ॥ ১০ ॥ স্ব—স্বখীতি, স্বম্বখীৎ, স্বখীযীৎ, স্বখ্যাব । স্বিবি
স্বাবয়তি, স্বমিষবন্ । সনি যুধুযতে । যুবঃ । স্বর্চ—স্বর্চনি, স্বার্চন্, স্বার্চীৎ,
স্বানর্চ । স্বর্হিৎযতি । লভ—লভয়তি, স্বলভয়ন্ স্বলভয়ন্তু, লভয়ামাস । কস্মণি
লভ্যতে, অলভি । লভিতঃ ।

হৃদস্বা প্রথব ইব মনীষিতা মানসীযঃ বৈবহতী মাম মনুঃ মদীভিতাম্ আযঃ
আসীৎ ॥ ১১ ॥

আসক্ত হইতেন, বার্কিকো মুনিব্রত অবলম্বন কবিতেন, ও চরমে যোগ ধারা
দেহত্যাগ কবিতেন ॥ ৮ ॥

আমার বাক্যসম্পত্তি অন্ন হইবেও আমি ব্রহ্মদিগের বংশবৃত্তান্ত বর্ণন করিব,
কারণ তাঁহাদিগের গুণসমূহ মনীয় কর্ণে প্রবেশপূর্বক আমাকে এই অবিমূঢ়া-
কারিতায় উল্লেখিত করিতেছে ॥ (৯ম শ্লোক) ॥

গুণসোবপরীকায় সনম পণ্ডিতগণ এই ব্রহ্মবংশাখ্য মনীয় প্রবন্ধ শ্রবণ
করিবার যোগ্য । কারণ স্বর্ণের বিশুদ্ধি বা বিশুদ্ধতা অধিতেই পরীক্ষিত
হইয়া থাকে ॥ ১০ ॥

যেমন ওড়ার সমগ্র বেদের আদি, সেই প্রকার সমুদয় পণ্ডিতমণ্ডলীর
মানসীয় বৈবহত নামে মনু পুণ্ড্রবীর অধিপতিদিগের আদি ছিলেন ॥ ১১ ॥

9. Who used to study the various branches of learning during their childhood, who sought for pleasure during youth, who led the life of an ascetic in their old age, and abandoned their life at last by religious abstraction.

10. It behoves good critics to lend a hearing to it, for it is in fire only, that the purity or alloy of gold is detected.

11. As the syllable Om is the leading word in the vedas,

यद्विमति तदन्वये श्रीरनिधी इन्दुः इव, यद्विमलयः दिलीपः इति राजीन्दुः
मृतः ॥१९॥ मू—मृते, अमृत, असविष्ट, असीष्ट, सुप्रवे, सविता, द्युतः, मूलः ।

यद्दीरकः इयस्वन्धः, साधमायः, महासुजाः, (अतएव) आत्मसम्भवं दिहम् आश्रितः
आतः धर्मः इव स्थितः ॥१९॥ शि—श्रयति, अश्रयन्, अश्रियन्, मिश्राय श्रितः ।

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतैतज्जीभिभाविना सर्वश्रितेन आत्मना मेरुर्विष उर्ध्वं
क्रान्ता स्थितः ॥१९॥ रिच—रिणक्ति, अरिणक्, अरिचीत्, अरिचन्, रिरेव ।
क्रम—क्रम्यति क्रामति, अक्रमन्, अक्रामन्, अक्रमीन्, अक्राम । शिचि क्रामयति;
अचिक्रमन्, क्रालः ।

ये श्रीकार कीरसागरे चलेर सनुडव, সেইরূপ সেই মন্থর বিতক্ত বংশে
বিতক্তরচরিত দিলীপনামক রাজচন্দ্র জন্মগ্রহণ করিয়াছিলেন ॥ ১২ ॥

মহারাজ দিলীপ বিপুলবক্ষা, মহাবাহু, বৃষদক এবং সালবৃক্ষের ন্যায় উন্নত
ছিলেন । অতএব তাঁহাকে দেখিলে বোধ হইত যেন, সাক্ষাৎ কৃত্তিব দর্শ নিজ
কার্যসাধনকরনেহ আশ্রয়পূর্বক ছন্দগলে অবতীর্ণ হইয়াছেন ॥১৩॥

সর্কহৃত অপেক্ষা অধিকতর বদশালী, তেলোয়ারী সর্কহৃতপরাভাবী,
এবং সর্কাপেক্ষা অধিকতর উন্নত যে নিজদেহ, তদ্বারা তিনি সমগ্র পৃথিবীকে
আক্রমণপূর্বক হুমেরুর ন্যায় লক্ষিত হইতেন ॥১৪॥

so was Manu, by name Vaivasvata, esteemed by the wise, the
first of kings, that have over ruled over the earth.

12. From his spotless lineage sprang Dilipa, the moonlike
king, himself a most stainless character, just as the moon,
sprang from the ocean of milk.

13. Of a broad chest, with shoulders like those of a bull,
tall as the *Sala* tree, having huge arms, he was as it were, the
very incarnation of heroism, assuming a body capable of per-
forming its own mission.

14. With a figure transcending all in strength, subduing
all with its power, and surpassing all in stature, he lorded it
over the earth like a second mount Meru.

আকারসহস্রশতাঃ, প্রজয়া সহস্রাগমঃ, আগমৈঃ সহস্রাশ্বঃ আশ্বসহস্রশীদয়ঃ ॥১৮॥
 ষঃ যাদীর্ঘ্যৈঃ ষর্ষ্যবদ্ব ভীমকান্টৈঃ দ্বপগৃহীঃ ভূপজীবিতাম্ অধ্যত্ব্যঃ অমিতম্যথ
 নমুব ॥ ১৬ ॥

নিত্যশুঃ তস্য নিমিত্তস্যঃ প্রজাঃ আ মনীঃ শুভাৎ স্বর্গানঃ পরং বিতামাশ্বমপি ন
 ব্যতীযুঃ ॥ ১৫ ॥ ই—এতি এত্ অগাৎ, দ্বয়ায় । ষিচি গময়েতি অজীৱমত্ । সনি
 জিৱমিষতি । ইতঃ । শতরি, যন্ ।

তঁহার বুদ্ধি তদীয় আকারের অহুকপ, তঁহার শাস্ত্রজ্ঞান তদীয় বুদ্ধির সদৃশ,
 তঁহার কার্যকলাপ তদীয় শাস্ত্রজ্ঞানের সদৃশ, এবং তঁহার অভ্যুদয় তদীয়
 কার্যকলাপের অহুকপ ছিল ॥১৫॥

তিনি ভয়াবহ অথচ কমনীয় গুণসমূহধাৰী ভূষিত ছিলেন । এবং
 তদ্বিবন্ধন রত্ন ও নক্সা ধাৰী পৰিপূৰ্ণ মহাসাগরের ন্যায় আশ্রিত ব্যক্তিদিগের
 পক্ষে যুগপৎ অধৰ্ণনীয় ও আশ্রয়নীয় ছিলেন ॥১৬॥

শাসনকর্তা সেই দিনীপের প্রজাগণ, যেকপ রথের চক্রধাৰী চিত্রাভাস্ত
 পথ হইতে রেখামাত্র ও বিচলিত হয় না, তক্রপ মহুর সময় হইতে প্রচলিত
 আচারপদ্ধতি হইতে রেখামাত্রও অতিক্রম কবে নাই ॥১৭॥

15. His intelligence was worthy of his (noble) appear-
 ance, his learning equalled his intelligence, his enterprise equal-
 led his learning, and his success (in life) was commensurate
 with his enterprise.

16. Both by his stern and amiable qualities, which are
 characteristic of a king, he was at once unapproachable and
 attractive to his dependents, like the ocean by virtue of its
 monsters and precious stones.

17. Imitating the tire of a chariot wheel, the subjects of
 this ruler did not deviate a single line from the path marked
 out from the time of Manu.

स मज्जानां भूयर्दमीव ताभ्यः बलिम् अयहीत्, छि (तद्याहि) रविः सहनगुणम्
उत्सृष्टुं समम् आदत्ते ॥१८॥ यह—यद्वाति अयद्वात् अयहीत् जयाह । गहीतः गहीत्वा,
सनि जिष्टवति । सज—सजति असजत् असाचीत् ससज्जं । सनि सिष्टवति सट्टम् ।
दा—दत्ते अदत्त अदित ददे ।

तस्य मीना परिच्छदः, अयंसाधनन् इयमीव, शान्तेषु अकृष्टिता बुद्धिः, धनुषि
यातता मौर्वी च ॥१९॥ तन—तनीति तनुते अतनीत् अतनुत अतानीत् अतन ।
अतनिष्ठ ततान तैर्न । सनि तितनिपति तितानसति ।

मंडलमलम्, मूढाकारैर्द्वितस्य तस्य, प्राक्काः प्राक्काः संस्काराः इव कलाप्रमेयाः
आमन् ॥२०॥

तिनि प्रज्ञादिणेर मङ्गलान्देशेइ ताहानिणेर निकट बलि अर्थां यथाःश-
रूप कर ग्रहण करितेन । हर्षादेव वृष्टिरूपे सहस्रगुण प्रतिदान करिबार
अनाइ पुषिवा ह्येते जल ग्रहण करिवा धाकेन ॥१८॥

ताहार चतुरस्र सैन्या ताहार पञ्च परिच्छद अर्थां लुवार नात्र छि ।
तिनि इहीतामत्र पनार्थेर उपर निर्भर करिवा ताहार मनुदर अत्रोअन साधन
करितेन, अथनतः ताहार शास्त्रविषये अद्याहत् बुद्धि, द्वितीयतः ताहार धरुते
आरोपित ज्या ॥१९॥

तिनि राजनैतिक नम्रपानम्ह गोपने निर्लाह करितेन, ७ ताहार
आकार ७ इन्द्रिडादि द्वारा ताहार मनेर भाव प्रकाश पाईत ना । इतराः

18. He levied tribute from his subjects simply for their ultimate good, for the sun draws up water from the earth with the object of sending it back thousandfold in return.

19. His army was to him an appendage, for he depended on two things only for the accomplishment of his designs,—his intellect intent upon the *sastras*, and his bowstring taut on the bow.

20. He hid his counsel, and his countenance and gestures were impenetrable; so that his measures could only be divined by their results like impressions received in a previous birth.

স অত্রস্তঃ সন্ অত্মানং জুগীপ, অনাতুরঃ এব ধর্মী ভীজী, অগধুঃ এব অর্থম্
 আদে, অসক্ত এব সুখম্ অশ্বমুৎ ॥১১॥ তস—তস্যতি তসতি অতস্যন্ অতসন্ অত্রাসীন্
 অত্রসীন্ তত্রাস । ণিচি বাসয়তি অতিতসন্ । তসঃ । স্তিতুন্ তস্তিত্বা । গুপ—গোপা-
 যতি অগোপায়ন্ অগোপায়ীন্ অগোপীন্ অগোপীন্ । গোপয়ামাস । সনি জুগীপাদিযতি
 জুগীপিযতি জুগুপ্তি, গুপঃ । ভজ—ভজতি ভজতে অভজন্ অভজত অমাচীন্ অভক্ত
 বভাজ ভেজে । ণিচি ভাজয়তি অধীভজন্ । সনি বিভজতি । সজ্জ—সজ্জতি অসজন্
 অসাজীন্ সসজ্জ । ণিচি সজ্জয়তি অসসজ্জন্ । সনি সিস্ততি, সক্তঃ ।

স্বানি মৌনম্, শকৌ চমা, ব্যাগী দ্বাধাবিপর্ষ্যঃ, বস শৃণাঃ শৃণাত্তবন্দিতান্
 সমসবা ইব অম্ববন্ ॥১২॥

বিদ্যে: অনাক্ষয়, বিদ্যানা পারহ্বনঃ, ধর্ম্যরতি: তস্য জরসা বিদ্যা ব্ৰহ্মলম্

তঁহার উপায়প্রয়োগাদি জন্মান্তরীণ সংস্কারসমূহের ন্যায় কেবলমাত্র যলের
 দ্বারা অস্মিত হইতে পারিত ॥২০॥

তিনি ভয়শূন্য হইয়াও আপনাব শবীররক্ষার্থ উপায় গ্রহণ করিতেন, তিনি
 রুগ না হইয়াও ধর্মোপার্জন করিতেন, তিনি লোভী না হইয়াও অর্থসংগ্রহ
 করিতেন, এবং আশঙ্কিত হইয়া স্মৃতিভোগ করিতেন ॥২১॥

তঁহার জ্ঞান থাকিলেও তিনি মৌনাবলম্বন কবিত্বা থাকিতেন, প্রতীকার-
 সার্থ্য থাকিলেও ক্ষমা করিতেন, তিনি দান করিতেন, কিন্তু তঁহার
 আত্মপ্রাণা ছিল না ॥২২॥

তিনি রুগ রোগ প্রকৃতি ভোগ্যবস্ত্র দ্বারা আকৃষ্ট হইতেন না । তিনি বিদ্যাব

21. He was on his guard without being afraid, pursued the path of rectitude without being ill, acquired riches without being avaricious, and enjoyed pleasures without being a slave to them.

22. He had taciturnity with knowledge, forgiveness with power, and freedom from boasting with beneficence, so that his virtues by their subservience to each other, seemed as if they were full brothers.

23. Not tempted by pleasures, a perfect master of the

प्राप्तीत् ॥ १२ ॥ कृप—कृषति, अकृषत्, अकृषीत्, अकृषीत्, अकृषत्, अकृषत् ।
कृषति । शिचि कृषयति, अकृषयत्, अकृषयत् । कृषः ।

मज्जानां विनयाधानान्, रक्षयान्, भरणायपि, स पिता अभूत्, तासां पितरः
केवलं जन्मद्वैतवः ॥ १४ ॥

श्लिषीं दृष्टान् दृष्टयतः, प्रभृतये भरिषेत्तुः, मनीषिणः तस्य अर्थकामी अपि धर्मः
एव आस्ताम् ॥ १५ ॥ धा—दधाति, धत्ते । अदधात्, अधत् । अधात्, अधिषत् । दधी,
दधे । शिचि धापयति, सनि धिक्कति । दितः । धातुम् । दित्ता । सम्भाव । दधत् ।
दधानः । रच—रचति, अरचत् अरचौत्, रचत् । शिचि रचयति, अरचयत् । ध—
विभति, अविभत्, अविभौत्, विभरामात् । शिचि भावयति, अवीभरत् । सनि
बुभूषति । अविभत्ता ।

परिदर्शन करियाहिलेन, धर्मे तांहाय नियत आसक्ति छिण, फलतः ब्रह्मा वातीत
तांहाय बुद्धोचित अतिश्रुता यतिग्राहिल ॥ २० ॥

प्रेमादिगके शिफा प्रदान द्वारा, ताहादिगके विपय हईते परिज्ञाप,
एवः ताहादिगेर रक्षण उ भरणपोषण प्रहृति कार्याद्वारा त्तिनिई ताहा-
दिगेर प्रकृत पिता छिलेन, ताहादिगेर पितृगण केवल अन्नदाता मात्र
छिण ॥ २४ ॥

तिनि समाजहितिरकार अन्य दण्डादिगके उपयुक्त दण्ड प्रदान करि-
तेन, सन्धानार्थे विवाह करियाहिलेन, फलतः मनीषासम्पन्न महाराज दिगीपेर
अर्थ उ कान धर्मतेई परिगत हईयाहिल ॥ २६ ॥

sciences, and devoted to righteousness, he attained the wisdom
of age without its infirmities.

24. By imparting education to his subjects, and by defend-
ing and supporting them, he was their true father, while their
fathers were merely the authors of their existence.

25. He punished such as were deserving of punishment, for
the preservation of order, and entered into matrimony for the
sake of offspring, so that the pursuit of riches and pleasures by
that wise prince was based on a sense of rectitude.

স যজ্ঞায় গা দুদীহ, মধবা মস্যায় দিব দুদীহ, সমী সম্পদ্বিনিময়েন
 মুবনবগং দধতু: ॥ ২৫ ॥ যজ—যজতি তে, অযজতু, অযজত, অযাজীতু অযত, ইযাজ,
 ইজি । যজাতি, কৰ্ম্মণি কৃষ্যতে অযাজি । ণিচি যাজয়তি অযীয়জতু । সনি যিযবতি ।
 যতু, ইত: । দুহ—দৌম্বি অধীক্-গু । অধ্বচতু । দুদীহ । ধীচাতি । ণিচি দীহয়তি
 অদুদুহতু । সনি দুধ্বচতি । যজি দৌহুহতে ।

রাজান: রশ্বিনুস্তস্য যম: ন অনুযযু: কিল, যত্ তস্করতা পরস্ৰীম্: ব্যাধুতা স্তসী
 শ্রুতী স্থিতা ॥ ২৬ ॥ যা—যাতি, অযাতু, অযাসীতু, যযী । ণিচি যাদয়তি । সনি
 যিযাযতি । ইত—বশন্তে, অবশন্ত, অবশিত, বহতে । ণিচি বশয়তি, অবীহততু,
 অববশন্তু । সনি বিবশিত্যতি ।

শিষ্ট: দীম্বীঃপি আনস্য আদধং যথা তস্য সম্মত: আসীতু । দুহ: দ্বিযীঃপি চর-
 চতা অতু ধীব তস্য ত্বান্ব্য: আসীতু ॥ ২৭ ॥ দিব—দ্বিচি, অদ্বিচ-ই, অদ্বিচ, অদ্বিচতু,

তিনি ব্রহ্মসামাধনার্থে পৃথিবীকে দোহনপূর্বক কব গ্রহণ করিতেন, দেবরাজ
 ইন্দ্র শস্যোৎপাদনার্থে স্বর্গবাল্যে দোহনপূর্বক পৃথিবীতে জলবর্ষণ করিতেন ;
 ফলত: উভয়ে পরস্পর সম্পত্তি বিনিময়পূর্বক স্বর্গ ও মর্ত্য উভয় ভুবন পোষণ
 করিতেন ॥ ২৬ ॥

অন্যান্য রাজা সকলের জ্ঞানকর্তা দিলীপের যশেব অনুকরণ করিতে
 সমর্থ হন নাই, কারণ, তাঁহার বাল্যে চৌর্য্যবৃত্তি পরধন-সংস্পর্শরহিত হইয়া
 কেবল নামমাত্রে পর্য্যবসিত হইয়াছিল ॥ ২৭ ॥

শিষ্ট ব্যক্তি বেদের পায় হইলেও পীড়িতের পক্ষে ঔষধের ন্যায় আদৃত হই-

26. He milked the earth for the performance of sacrifices, and Indra milked the heavens for the production of crops, so that by an interchange of their respective wealth they sustained the two worlds.

27. No other prince could imitate the same of that protector of men, for (in his reign) theft, precluded from the property of others, subsisted only in name.

28. A good man, though an enemy, was acceptable to him.

अदिष्ट, दिष्टि, दिष्टिषे । मन—मन्वते, अमन्वत, अमन्स, मने । विधि मानयति, अमो-
मनन् । दुप—दृष्यति, अदुपन्, अदुचन्, दुदीप । दीव्यति । विधि दृषयति,
अदुदुपन् । त्यज—त्यजति, अत्यजन्, अत्याचीन्, तत्याज । त्यजति । विधि त्याजयति,
अतित्यजन् ।

नूनं विधाः तं महामूतसमाधिना विदधे, तद्यादि तस्य सर्वे श्रुयाः परार्थैककलाः
वासन् ॥ १८ ॥

स बिलावप्रवल्गया पदिषीकृतसामराम् अनन्वमासना उर्वाम् एकपुरीम् एष
मसास ॥ १० ॥ मास—मासि, अमात्, अमासन्, मसास । विधि मासयति,
अममासन् । शिवा ।

तेन, परस्य हृष्टे व्यक्ति निजस्य श्रेय हईसेत सर्पदंष्ट्रा अहृष्टिर् न्याय तन्-
कर्तृक परित्राक्त हईत ॥ २४ ॥

निश्चरई विधाता महातृतसनुहेर गारांश द्वारा उाहाके निर्माण
करिवाहिनेन, कारण ताहा ना हईने कि प्रकारे परोपकार उाहार समुन्न
शुभेण एक नाज उादेश्य हईवे ॥ २२ ॥

समुन्नहृष्टे उाहार बाघेण आकारवेष्टेनवरूप छिन, महानागरई परिधा-
वरूप छिन, एवं उाहार बाघेण नद्ये अन्य कोन प्राचीन राज्ञार शासन
छलित ना ; महाराज एई विपुल राजद्व एक नाज पुरीर नाय अनायासे शासन
करितेन ॥ ३० ॥

as medicine is to the sick, and a bad man, though a friend
was shunned by him like a finger bitten by a snake.

29. No doubt, the creator made him by the harmonious
composition of the great elements, for surely all his virtues had
for their object the fulfilment of the interests of others.

30. He ruled over the earth like a single city, the earth
having the sea-coast for its ramparts, and the sea for its in-
trenchment and in which no other authority was obeyed.

তস্য মহাধর্মমজা, দাচিষ্যদুর্দৈন সুদচিষা ইতি নামা, অধ্বরস্য দচিষা ইব
 পদী আসীৎ ॥ ২১ ॥

বসুধাধিপ: মহতি অবরীধে সত্যপি মনস্বিন্যা তয়া স্বপ্না স্ব আত্মানং কল্মষন
 মনি ॥ ২২ ॥

স আত্মানুদ্রুপায়া তয়া আত্মজন্মসমুজ্জ্বক: সন্ বিলম্বিতফলৈ: মনীরয়ে: কাব
 দিতায় ॥ ২২ ॥ নি—নয়তি, নয়তে, অনয়ন্, অনয়ত, অনীষীৎ, অনেট, দিতায়, দিত্বৈ ।
 ষিচি নায়য়তি, অনীয়য়ৎ । সদি নিনীযতি । যজি নিনীযতে ।

তেন সন্মানার্থায় বিধবে স্তম্ভজাত্ অবতারিতা জগত: শূৰ্ব্বী ঘূ: সধিবেষু দিবি-
 বিদে ॥ ২৩ ॥ বিদ—বিদতি, অবিদত, অবিদীৎ, বিদেৎ ।

মগধবংশে উৎপত্তা এবং দাক্ষিণ্যগুণে “সুদক্ষিণা” এই নামে প্রসিদ্ধা তাঁহার
 এক মহিষী ছিলেন। যেমন ঘরের দক্ষিণা, রাজ্যী তাঁহার পক্ষে তরুণ
 ছিলেন ॥ ৩১ ॥

যদিও মহারাজের অন্তঃপুরে অনেক পত্নী ছিলেন, তথাপি মনস্বিনী
 সুদক্ষিণা ও রাজলক্ষ্মী এই উভয়ের দ্বারা এই সেই রাজা আপনাকে পত্নীবিশিষ্ট
 বলিয়া মনে করিষ্টেন ॥ ৩২ ॥

মহারাজ আপনার অমূর্ত্তপ সেই মহিষীতে পুজোৎপাদনে উৎসুক হইয়া কালা-
 তিবাদন করিতে লাগিলেন। বহুবিন্যেষেও তাঁহার মনোরথ সফল হইল না ॥ ৩৩ ॥

তিনি সন্তানোৎপাদনার্থ কোন অমূর্ত্তানের উদ্দেশে রুগতের গুরুভার নিম
 হত হইতে অবতারণপূর্ব্বক মন্ত্রীসিগের দ্বাৰে ন্যস্ত করিলেন ॥ ৩৪ ॥

31. His wife Sudakshina by name, a name derived from
 her generosity, sprang from the race of the Magadhas, and
 was to him just as the priestly remuneration is to a sacrifice.

32. Although his majesty had a large seraglio, he deemed
 himself a husband only on account of that high minded Sudaka-
 shina and his own royal fortune.

33. Anxious for the birth of a son by his queen, who was
 in every respect his equal, the king passed his time with hope
 deferred. (with his desires the fulfilment of which was delayed).

34. For the purpose of being engaged in ceremonies con-

अथ प्रयत्नीती दम्पती पुत्रकाम्यया विधातारं अथर्ष', गुरीः वसिष्ठस्य आथर्ष
काम्यतुः ॥ २५ ॥

द्विभ्रमश्रीरनिर्घोषं, एकं सन्दर्षं विभ्रुर्दोषावती मारुषेण्यं मयीवाचन् हव
वास्त्रिती ॥ २६ ॥

आथर्षदीक्षा माम्भूत् हवि मदिदीयप्रःसरी, अत्रुमावविम्रीयान् तु मीनापरित्ती
हव ॥ २७ ॥ मीह—मीहयवि, अमीहयन् अमीपिकन्, अदिदीहन्, मीहयामास ।

अनन्तर সেই दम्पती पुत्रপ্রার্থনার পথিত্র হইয়া ব্রহ্মাকে পূজা করিয়া
কুলগুরু বসিষ্ঠদেবের আশ্রমে গমন করিলেন ॥ ৩৫ ॥

তাহারা উভয়ে মধুরগণ্ডীরধনিসুৰু একই রূপে আরোহণ করাতে
বর্ষাকালের মেঘের উপর সমাক্রুচ বিহ্যৎ ও ঐরাবতের ন্যায় দীপ্তি পাইতে
লাগিলেন ॥ ৩৬ ॥

পুণ্যাশ্রমের কোনপ্রকার পীড়া না হয়, এই উদ্দেশে অন্নসংখ্যক সঙ্গী
সমভিব্যাহারে নইয়াছিলেন, তথাপি তাহাদের তেজোবিশেষ দ্বারা বোধ
হইতে লাগিল যেন তাহারা একদল সৈন্য দ্বারা পরিবৃত হইয়া গমন
করিতেছেন ॥ ৩৭ ॥

ductive to the birth of a son, the king took down the heavy burden of the Government of the world from his own hands and entrusted it to his ministers.

35. Now the royal pair purified in body and mind, worshiped the god Prajapati for the birth of a son and repaired to the hermitage of Vasishtha.

36. Driving in a chariot making a loud though pleasing rattle, they resembled the celestial elephant and his spouse, the lightning, who were seated on a cloud in the rainy season.

37. Desiring that there should be no disturbance to the hermitage, they had a small retinue with them, yet owing to the uncommon dignity of their person they appeared as if surrounded by a large army.

সুখস্বর্গে: সালজিহ্বাসগন্ধিभिः पुपरिणुतुकिरैः आधूतवनराजिभिः घातैः सैन्य-
মানী ॥ ১৮ ॥ সেব—সেবতে, অসেবিষ্ট, সিধিবে ।

रथनेमिस्रनीम्बुखैः शिखरिभिः द्विधा भिराः पञ्जसंवादिनीः मनीभिरानाः
कोका शण्डनी ॥ ১৯ ॥ ভিদ—ভিনতি, অমিনত, অমিদত, অমৌশীত, বিভিদ ।

अद्वीज्भितवर्कसु खन्दनावरदृष्टिषु खगदम्बिषु परस्परविसिद्धादृशं पश्यन्ती ॥ ২০ ॥
দ্বম—পয়তি, অযশত, অদগত, অদ্রাচীত । শিখি দগ্যতি, অদীদ্রশত । সনিদিদ্রঘতে ।

श्रीशिवस्यात् असन्धा तीरणसजं वितम्बिः कलनिह्रादैः सारसैः क्वचित् उन्नमिता-
नনী ॥ ২১ ॥

স্বস্পর্শ সালবৃক্বেব নির্ঝানগন্ধী পুষ্পপরাগবিক্ষেপী বনশ্রেণির শীতল স্রগন্ধ
মন্য বায়ুব হিলোল দ্বারা তাঁহারা পথিমধ্যে সেবিত হইতে লাগিলেন ॥ ৩৮ ॥

ব্রথচক্রধনি গনিয়া মেঘধ্বনিশব্দায় উন্মুখ নয়নসমূহের শুষ্ক ও
বিকৃতভেদে দ্বিবিধ এবং বজ্র-স্বরগদ্য মনোহর কেকাধ্বনি শ্রবণ কবিত্তে
লাগিলেন ॥ ৩৯ ॥

তাঁহারা বিখাসদশতঃ পথপরিত্যাগ পূর্বক অদ্বৈ দণ্ডায়মান কৌতুক-
বশতঃ স্বধাসকৃদৃষ্ট মৃগমিথুনসমূহের চকুতে পরস্পরের চক্ষুর সাদৃশ্য সন্দর্শন
করিতে লাগিলেন ॥ ৪০ ॥

পথিমধ্যে কোন স্থানে মধুরান্দুট ধ্বনি করিতে করিতে সারসসমূহ জ্যেষ্ঠী-
বদ্ধ হইরা উজ্জীর্ণমান হওরাতে বোধ হইল যেন আকাশে আধারতন্তুশূন্য

38. They were refreshed by a breeze which was grateful to the touch, perfumed with the fragrant gum of the Sala tree, wafting flower dust, and gently shaking ranks of forest-trees.

39. Hearing the songs of the peacocks, so grateful to the soul,—the peacocks who raised their heads at the rattling of the car, and divided into two different notes their strains corresponding to the air called Sadja.

40. They were marking the resemblance of each other's eyes in the pairs of deer who had kept at a little distance from their path and stood with their look rivetted on the chariot.

41. At a certain place they raised their heads at a sight of

मार्धनासिद्धिर्ममिनः दवनस्य अत्रकूलत्वात् त्ररगीतुकीर्णैः रजीभिः अञ्जुष्टाजक-
वेष्टनी ॥ ४२ ॥ मंस—मंसति, अमंसत्, अमंसीत् ममंस, । मन्सः ।

सरसीयु बीधिविचीमशीतलं सनिश्रासातुकारिणम् अरविन्दनाम् आमीदम् उप-
जिघ्रन्ती ॥ ४३ ॥ घ्रा—जिघ्रति, अघ्रात्, अघ्रासीत्, जघ्री । व्याघ्रः ।

आत्मविष्टेषु यूपचिष्टेषु यामेषु यज्वनाम् अमीघाः आशियः अघ्यांनुषदं प्रति-
रञ्जन्ती ॥ ४४ ॥

তোহারণে একটি মাগা দোহলায়মান হইতেছে । তাঁহার উভয়ে উন্নতনুখে তাহা
অবলোকন করিতে লাগিলেন ॥ ৪১ ॥

বায়ু অক্ষুণ্ণে অর্থাৎ তাঁহাদের গম্বু্যাদিকেব অভিনুখে প্রবাহিত হওয়াতে
তাঁহাদের প্রার্থনা সফল হইবে বুঝা যাইতেছিল, এবং অধধুরোথাপিত ধূলি
তাঁহাদের ংকের অলক ও অন্যের উক্ষীষ স্পর্শ করিতে পারিল না ॥ ৪২ ॥

তাঁহারা সরোবররাঞ্জির তরঙ্গসম্বটনে শীতল নিঃনিশ্বাসতুল্য পদ্ম-
সমূহের মনোহর গন্ধ আঘাণ করিতে লাগিলেন ॥ ৪৩ ॥

আপনারা যে সকল গ্রাম দান করিয়াছিলেন এবং বাহাতে যজ্ঞীয় যুপসকল
নিশ্চাত হইয়াছিল, সেই সকল গ্রামে উপস্থিত হইয়া তাঁহারা যাগ-
কারী ব্রাহ্মণবিগের নিকট প্রথমে অর্ঘ্য পরে আশীর্বাদ গ্রহণ করিতে
লাগিলেন ॥ ৪৪ ॥

cranes, uttering melodious cries, flying in rows and forming a
garland, as it were, hung upon a gate (in the air) which was
unsupported with pillars.

42. As the wind was favourable and betokened the fulfil-
ment of their desires, the locks and the turban of the royal
pair were not soiled by dust raised by the horses.

43. They kept inhaling the perfume of the lotuses in the
lakes, which was refreshing on account of the scattering of the
spray and which rivalled the fragrance of their breath.

44. In the villages granted by himself and marked with
the sacrificial posts of wood, they were accepting the ever-effi-

হৃদয়বীনম্ আদায় উপস্থিতান্ ঘোষরত্নান্ বন্যানাং সারগমাখিলাং নামধেয়ানি
 পৃচ্ছনৌ ॥ ৪৫ ॥ প্রচ্ছ—পৃচ্ছতি, অপৃচ্ছত্, অপাচীত্, পপ্রচ্ছ । প্রয়ঃ ।

প্রজতী: যুদ্ধবেশযী: তযী: দ্বিমনির্মুক্তযী: চিত্রাচন্দ্রমধী: যৌনে হুহ কাপি অমিত্রা
 আচীত্ ॥ ৪৬ ॥ প্রজ—প্রজতি, অপ্রজত্, অপ্রাজীত্, বপ্রাজ । প্রজয়াঃ ।

দ্রিয়দর্শন: বুধীপম: ভূমিপতি: পর্বী তন্ বন্ দর্শয়ন্ লবিতম্ অপি অধ্বানং ন
 বুধে ॥ ৪৭ ॥ বুধ—বুধ্যতে, অবুধ্যত, অবৌধি, বুধে । মুক্শীষ্ট । সনি প্রসুজ্যতে । যজি
 নীবুধ্যতে । ণি বৌধ্যতি, অববুধ্যত্ ।

সদ্যোজাত ছুত গ্রহণপূর্বক তাঁহাদিগকে উপহার দিবার জন্য উপস্থিত
 হইতেছে, এমন ঘোষরত্নদিগকে পথের পার্শ্ববর্তী বন্য বৃক্ষসমূহের নাম
 জিজ্ঞাসা করিতে লাগিলেন ॥ ৪৫ ॥

হেমস্তের অস্ত্র পরস্পর মিলনে চিত্রা ও চন্দ্রের যেরূপ শোভা হয়, গমনকালে
 উজ্জ্বলবেশধারী সেই দম্পতীর সেইরূপ অনির্করণীয় শোভা হইয়াছিল ॥ ৪৬ ॥

মনোহরমূর্তি বুধগ্রহের সদৃশ পৃথিবীপতি মহিবীকে গধিহু সেই সকল
 পদার্থপ্রসর্শনে এতদূর নিমগ্ন হইয়াছিলেন যে, অনেক দূর পথ অতিবাহিত
 হইলেও তাহা বুঝিতে পারেন নাই ॥ ৪৭ ॥

caucious benedictions of the sacrificers after being presented with
 their hospitable gifts.

45. Of the aged milkmen who had presented themselves
 before them with fresh clarified butter, they were making enqui-
 ries about the names of the trees growing wild on the way-
 side.

46. As at the conjunction of the moon and the asterism
chitra when freed from the dews of winter, so did there appear
 in the union of the royal pair clad in bright raiment while
 travelling together, a splendour which no words could describe.

47. The king who resembled the planet, Mercury, and was
 of an engaging appearance, could not perceive the distance
 passed over, as he was busily engaged in pointing out to his
 spouse many sights of interest along the way.

দুদ্রুপযশাঃ সালবাহনঃ মহিমীমজঃ সঃ সায়ং মণ্ডমিনঃ তস্য মহর্ষেঃ আশ্রমং
প্রাপন্ ॥ ৪৮ ॥ দ্রুপাৎ—দ্রুপীতি, দ্রুপন্, দ্রুপ, দ্রুপান্তি ।

বল্যলরান্ ভদ্রাঙ্গী. সমিন্দ্রুমক্ষত্রাজৈঃ বহুশাখিমন্তুতৈঃ বদম্ভিभिः
পুণ্ড্রমাশ্রমং ॥ ৪৯ ॥

নীবারমাগধীযীর্ণিতৈঃ ভটজহারতীধিभिः স্বদিপনীদাম্ বদম্ভৈঃ হুৰ ঘনৈঃ
বাকীযং ॥ ৫০ ॥

অনন্তর সায়ংকাল উপস্থিত হইলে অন্যত্নর্ভকীর্ষিশালী মহারাজ দিলীপ
বিশ্রামস্থবাহনে মহর্ষীর সমভিব্যাহারে সংবনশীল সেই মহর্ষির আশ্রমে উপনীত
হইলেন ॥ ৪৮ ॥

সেই সময় যজ্ঞকাঠ কুশ ও বল আহরণ পূর্বক ঋষিগণ অন্যান্য বন
হইতে আশ্রমভিমুখে প্রত্যাগমন করিয়া আশ্রম পূর্ণ করিতেছিলেন ; আর
যজ্ঞীয় পবিত্র বহি অশুশ্যরূপে এই ঋষিদিগকে যেন প্রত্যাগমন করিয়া
নাইতেছিল ॥ ৪৯ ॥

এই সময় ঋষিপত্নীদিগের অপত্যবৃন্দ দুগগণবারা আশ্রম আকীর্ণ হইয়াছিল,
ইহারা ঋষিপত্নীদিগের নিকট নীবারধানোর অংশভোজনে অভ্যস্ত ছিল বলিয়া
পর্ণহুতীরের স্বায়রোধ করিতেছিল ॥ ৫০ ॥

48. The king, possessed of inimitable fame, accompanied by his consort reached at dusk, with his horses wearied, the hermitage of the sage, who was noted for self-restraint.

49. The hermitage was being filled by ascetics returning from other groves bringing sacrificial wood, *Lusa*-grass and fruits, who seemed from the radiance of their persons to be well come back, as it were, by the sacred fires invisible.

50. It was abounding with deer who were accustomed to a share of *nilara*-rice, and besieging the doors of the huts, as if they were the children of the wives of the ascetics.

বসুবংশম্ ।

সেইকালি মুনিকন্যাभिः আলবালান্দুপাথিনা বিছন্নানী বিশ্বাসায় তদ্বচনীজ্জমিত-
 চকম্ ৷ ৫১ ৷ **ভক্ষ**—ভক্ষতি, স্বীকরীন্, ভক্ষমাচকার।

আতপাল্যধর্মবিম্বনীবারামু ভটজাঙ্কনমুমিষু নিদাদিभिः স্তমৈঃ ধর্মিতরীমস্মম্ ৷ ৫২ ৷
 অমৃত্যিতাদিদিগুনৈঃ পবনীহুতীঃ আকৃতিনশ্চিभिः ধূমৈঃ আশনীশ্চুখান্ অতিযীন
 দুলালম্ ৷ ৫৩ ৷

অথ স্তঃ যন্নারং “ধূম্যানু বিশ্বাসয়” ইতি আদিষ্য তাং পরীং বযান্ অবারীচয়ন্

সেই সময় মুনিকন্যাগণ ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র বৃক্ষসমূহে জলসেচনপূর্বক আলবালই
 জলপানার্থ উপস্থিত বিছন্নদলেব বিশ্বাসোৎপাদনার্থ তৎক্ষণাৎ বৃক্ষগুলিকে
 পরিভ্যাগ করিতেছিলেন ৷ ৫১ ৷

বৌদ্ধে যে সকল নীবার গুচ্ছ হইয়াছিল, সাংকালে বৌদ্ধেব অবমান
 হওয়াতে তৎসমুদয় প্রাঙ্গণেব স্থানে স্থানে রাশীকৃত হইয়াছিল। আব মৃগসমূহ
 তথায় বসিয়া রোনহুচর্ষণ করিতেছিল ৷ ৫২ ৷

সেই সময় যে সকল অতিথি আশ্রমেব অভিমুখে আগমন করিতেছিল,
 আশ্রম বায়ুধারা উদ্ধৃত, প্রজ্জলিত হতাশনের পরিচায়ক, আহতির গন্ধবিশিষ্ট,
 পবিত্র ধূমের দ্বারা তাহাদিগকে পবিত্র করিতেছিল ৷ ৫৩ ৷

অনন্তর মহারাজ “অবদিগকে বিশ্রাম করাও” সারথিকে এই আদেশ

51. Where the daughters of the hermits had just left the plants soon after watering them, so as to inspire confidence in birds that would drink water out of the basins encircling those plants.

52. Where the deer were ruminating, lying down at their ease in the court-yards of cottages, where paddy was gathered up in piles at the cessation (decline) of sunshine.

53. Where the smoke borne up by the wind and smelling of the offerings of clarified butter—, the smoke which was an index of the blaring fire, was purifying the guests who were making towards the hermitage.

54. Then ordering the charioteer to get the horses refresh-

সযম্ অবততাত ॥ ১৪ ॥ অব আ-বহ—রীচতি, অবচন, রীচি। রীচয়তি। পিচি
রীচয়তি, অহরহচন।

• সখ্যা: গুববমেन्द्रিয়া: মনয়: সমাখ্যাং মীম্ নয়চতুর্থে ঘটন্তে তথ্যে অর্হণ্য
চক্র: ॥ ১৫ ॥

স: সায়ননস্য বিধে: অন্তে অহম্বল্যা অস্বাসিতং তর্পীনিধি' স্নাহয়া অস্বাসিতং
চবির্মুগম্ হব দদম্ ॥ ১৬ ॥

মাগধী রাজ্ঞী রাজা চ তযী: পাদান্ জম্ভতু:, গুবপনী গুবয মীল্যা তৌ প্রতি-
নন্দনু: ॥ ১৭ ॥

করিয়া মহিষীকে ব্রথ হইতে অবরোধ করাইলেন এবং স্বয়ং ও অবরোধ
করিলেন ॥ ১৪ ॥

সুভা জিতেল্লির মুনিগণ ব্রহ্মাধর্ষী শাস্ত্রজ্ঞ (জ্ঞানচক্র) অতএব সম্মানের
উপযুক্ত মহারাষ ও রাজ্ঞীকে উপযুক্তরূপে অভ্যর্থনা করিলেন ॥ ১৫ ॥

অনন্তর মহারাষ সফ্যাকালীন জপহোমাদি অমুষ্ঠানের পর উপবিষ্ট তপো-
নিধি বসিষ্ঠ ও তংপশ্যৎ উপবিষ্ট অরুহতীকে বাহাদেবীর সহিত মিলিত
বহির ন্যায় দর্শন করিলেন ॥ ১৬ ॥

নগধরাজপুত্রী রাজ্ঞী ও রাজা উভয়ে তাঁহাদিগের চরণবন্দনা করিলেন।
অনন্তর গুরু ও গুরুপত্নী মেহবশত: তাঁহাদিগকে প্রতিনন্দন অর্থাৎ আশী-
র্ষাদিবারা সম্বর্ধনা করিলেন ॥ ১৭ ॥

ed, he helped his wife to alight from the car and then alighted himself.

55. To him so deserving of esteem, who was their proteo-
tor, and who saw with the eye of wisdom—, to him and to his
sponse, the polite ascetics who exercised a perfect control over
their passions accorded a warm reception.

56. At the conclusion of the evening-rites he beheld that
treasury of devotion, Vasishta, attended with Arundhati rival-
ing the sacrificial fire in the company of the goddess Srava.

57. The king and the queen of Magadha-race touched

মুনিঃ স্বাতীথক্রিয়ামান্নরযধীমপরিয়মন্, রাজ্যায়মমুনিম্ রাজ্যে কুম্বলং
 যমচ্ছ ॥ ৫৮ ॥

অথ বিজিতারিত্যঃ, বদনাব্যঃ অর্থপতিঃ, অর্থব্ধনিধিঃ; তস্য পুত্রঃ অর্থী বাচম্
 আহদে ॥ ৫৯ ॥

ঐ নৃসী, সমস্ত অর্থই শিবম্ ভূপতির' ননু, যস্য মী দৈবীনা' মানুধীণাষ' আপদা
 ল' মবিহ্বনা' ॥ ৬০ ॥

রথের দোলনে যে পরিশ্রম হইয়াছিল, অতিথিসংকারবাবা সেই পরিশ্রম
 অপনীত হইলে মহর্ষি রাজ্যাত্রয়ের মূনিরূপ মহারাজকে রাজ্যের কুশলবার্তা
 জিজ্ঞাসা করিলেন ॥ ৫৮ ॥

অনন্তর শত্রুনগরের বিজেতা বাগ্নিশ্রেষ্ঠ রাজা অধর্মবেদাভিজ্ঞ মহর্ষির
 নিকটে অর্থযুক্ত বাক্যে তদীয় কুশলপ্রশ্নের উত্তর প্রদান করিতে আরম্ভ
 করিলেন ॥ ৫৯ ॥

হে শুরো, আনার রাজ্যের সপ্ত অর্থেই কুশল না হইবে কেন? যখন
 দৈবকারণোৎপন্ন হুর্তিনাদি ও মাতৃস্বকারণোৎপন্ন চৌরতয়াদি সকল প্রকার
 বিপদেরই নিবারিত্তা আপনি রহিয়াছেন ॥ ৬০ ॥

their feet, and the preceptor and his spouse greatly delighted
 honored them with benedictions in return.

58. When the fatigue of the royal guests occasioned by
 the jolting of the chariot had been relieved by acts of hospita-
 lity, the great sage asked the king, a hermit to the great her-
 mitage of the state, about the welfare of his kingdom.

59. Then before that mine of Vedic lore, the lord of the
 wealth (king) who ranked high among speakers and who had
 conquered the cities of his enemies, began to speak words pro-
 nounced with meaning.

60. O my spiritual guide! peace reigns over all the seven
 departments of the state, for thou avertest the calamities which
 arise both from human and superhuman agency.

দূরান্ প্রশনিতারিभिः मन्त्रजतः तव मन्त्रैः मे दृष्टलघुभिदः भराः प्रत्यादिग्वनी
 हव । ६१ ॥ दिश—दिशति, अदिशत्, अदिशन्, दिदिश । कर्मणि दिशते अदिशि ।

উ দীতঃ, জয়া বিধিহত্ অদিশু আভিস্তিতং ছবিঃ শব্দঘটবিঘ্নোপঘ্না মথ্যানা হৃষ্টিঃ
 भवति । ६१ ॥

मदीयाः प्रजाः पुरुषाद्युपजीविन्यः, निरावहाः, निरीतयाः, इति यत्, तस्य लघुलघ-
 वस्य चम् उतुः । ६१ ॥

আপনি মন্ত্রের স্রষ্টাকর্তা, আপনার মন্ত্রবলে দূর হইতেই শত্রুগণ পরাভূত
 হইয়া থাকে । আমার শব্দসমূহ কেবল দৃষ্ট লক্ষ্যকেই ভেদ করিতে সমর্থ ।
 অতএব আপনার মন্ত্রসমূহঘাটা আমার শরের প্রয়োজন নিরাকৃত হইয়াছে ॥ ৬১ ॥

হে হোনকর্তা, আপনা কর্তৃক শাস্ত্রোক্তবিধি অনুসারে অগ্নিতে আহুতি-
 স্বরূপে প্রদত্ত যে ছতাদি, তৎসমস্তই বিত্তস্বপ্রায় শস্যসমূহের স্পর্শকে বৃষ্টিস্বরূপে
 পরিণত হয় ॥ ৬২ ॥

মদীয় প্রজাবর্গ যে মহেশ্বের নির্দিষ্ট আয়ুঃকাল অর্থাৎ এক শত বৎসর
 পর্য্যন্ত জীবন ধারণ করে, তাহাদের যে কোন প্রকার ভয়ের আশঙ্কা নাই,
 তাহারা যে অতিবৃষ্টি অনাহুষ্টি প্রভৃতি দৈতির বশবর্তী নহে, তদ্বিবরে আপনার
 ব্রহ্মতেজই একমাত্র কারণ ॥ ৬৩ ॥

61. Thou art the author of spells, and by thine incanta-
 tions which discomfit my foes from a distance, mine arrows are
 as it were superseded, for they can only hit the marks that are
 visible.

62. O thou offerer of oblations, the clarified butter pre-
 sented by thee to the fire according to the Sastras, turns into show-
 ers of rain for the good of crops withered by draught.

63. That my subjects live out the full term of life allotted
 to man, that they are free from fears, and exempted from the
 six scourges, is owing to thy spiritual power.

মল্লযীনিলা যুদ্ধা স্যয়া এবং বিশ্ব্যমালস (অতএব) নিহাপদঃ শী সশ্বদঃ সাত্ৰ-
বশ্বাঃ কার্য ন স্যুঃ ॥ ৬৪ ॥

কিন্তু তব পরেস্তা বধ্বান্ অহতসহমগ্নং না সতীয়া রজনুঃ অপি শিহীশী ন
অবতি ॥ ৬৪ ॥ অথ—অবতি, আতীন্, আব। অস্ম্যান্ ।

মম, পরং পিতৃবিচ্ছিন্নদর্শিনঃ বংশ্যাঃ সখাসংঘতনুপরাঃ সন্তাঃ স্নাত্ব প্রকামসুসঃ
ন ভবন্তি নুনম্ ॥ ৬৫ ॥

মম্বরং দুর্লভ মলা ময়া আবর্জিতং পথঃ পূর্বঃ স্নানিয়ার্যৈঃ কবীর্ষং যদ্যা ময়া

আপনি বঙ্গার পুত্র। আপনি নিশ্চয়ই এইকপে আমাব মঙ্গল চিন্তা
কবাত্তে আমি নিরাপদ হইয়াছি। একপ স্থলে আমাব সম্পূর্ণরূপে কেন না
নিববচ্ছিন্ন অব্যাহত থাকিবে? ॥ ৬৪ ॥

কিন্তু আপনাব এই বধু সূদক্ষিণার গর্ভে আমি উপযুক্ত সন্তানের মুখদর্শন
করিতে পারিলাম না, অতএব যদিও এই সমগ্র পৃথিবী সমুদয় বীপের সহিত
রত্ন উৎপাদন করিতেছে, তথাপি ইহাধাবা আমাব কিছুমাত্র সুখ নাই ॥ ৬৫ ॥

আমার পিতৃপুরুষগণ আমার মুক্তার পর পিণ্ডলোপ আশঙ্কা কবিয়া এখন
হইতে পিণ্ডাদি ভক্ষ্য দ্রব্য সংগ্রহ করিতে তৎপর হইয়া নিশ্চয়ই মৎপ্রদত্ত
শ্রাদ্ধের সময় পর্যাপ্তরূপে পিণ্ডভোজন কবিত্তেছেন না ॥ ৬৬ ॥

নিশ্চয়ই আমার পূর্বপুরুষগণ আমার লোকান্তর হইবাব পব তাঁহাদের

64. Why should not the prosperity of me, so cared for by
thee, who art my spiritual master and the offspring of the great
Brahma, continue, unmixed with evils, and in uninterrupted
succession.

65. The earth with all its islands, pleases me not, though
teeming with precious gems; for I have failed to see this daugh-
ter-in-law of thine beget a child worthy of myself.

66 Doubtless the manes of my forefathers apprehending
a total cessation of obsequies after my death, are busy in lay-
ing up a store of obsequial offerings, and do not eat enough
at their periodical festivals.

67. Doubtless the manes of my ancestors drink the water-

তমমুজ্যতে নুনম্ । ৬০ ॥ মুজ—অমুনক্, অর্থাৎ নীত্। বুভীজ। মুঞ্জী, অমুঞ্জ, অমুজ, অমুজী ।

স্বপ্নাধিপুত্রাঙ্ক প্রজাধিপনির্ভীতঃ সঃ অহং স্বীকারীকঃ স্বপ্নঃ ইব দ্রাক্ষাম্যে
অমক্ষাম্যথ । ৬৮ ॥

তর্পীদানমমুঃখং পুংস্বং লীকানরমুঃখম্, যদ্ববংগা সনতিঃ হি পরে ইচ্ছ
মগ্ধং ॥ ৬৯ ॥

ঐ বিধাতঃ তয়া স্বীর্ণং মা স্বীহ্নাত্ স্বয়ং চিত্তং বন্ধ্যম্ আশ্রমত্বককম্ ইব পশ্যন্
কর্ষ ন হুয়সী ॥ ৭০ ॥ হু—হুয়তে, অদবিত, হুদুবে। সনি হুবুয়তে ।

পক্ষে জলগণ্ডুবলাত করা ছুঁতে হইবে ননে করিয়া অধুনা নংপ্রদত্ত জলগণ্ডুব-
নুহ চঃখিতাত্তঃকরণে পান করিতেছেন। পান করিবার সময় তাঁহাদের উষ্ণ
নিশ্বাসের সংস্পর্শে গণ্ডুবগুলি ঈবং উষ্ণ হইয়া উঠিতেছে ॥ ৬৭ ॥

আমি এক দিকে বক্ষসাদনদ্বারা আত্মকে বিভক্ত করিয়াছি বটে, কিন্তু
সন্তানাভাবে বংশলোপ হওয়াতে অন্য দিকে নিতান্ত দুঃখিত ও মগিন হইয়াছি।
অতএব আনার অবস্থা এক দিকে স্বর্গ্যালোকদ্বারা আলোকিত ও অন্য দিকে
অন্ধতমসাজ্বর লোকালোক পর্কভের ন্যায় হইয়াছে বলিতে হইবে ॥ ৬৮ ॥

উপন্যা ও দান প্রকৃতি দ্বারা সজাত পুণ্যের ফলে পরলোকে সুখভোগ
হইয়া থাকে, কিন্তু বিশ্ববংশে উৎপন্ন সন্তান সন্ততি ইন্দ্রলোক ও পরলোক
উভয়ই এই মরণের নিদান হয় ॥ ৬৯ ॥

হে বিধাতঃ! মেহবশতঃ স্বয়ং চলসেকানিবারা সযর্জিত আশ্রম হ্রসবে

offering presented by me making it tepid by their sighs, for they are afraid that that offering will be scarce after my death.

68. With a soul purified by the performance of sacrifice, but saddened by the failure of issue, I am enveloped both in light and gloom like mount Lokaloka.

69. The merit derived from devotion and charity produces happiness in another world, but offspring sprung from a spotless race redounds to our well-being both here and hereafter.

70. Why grievest not thou, O disposer of things! at

ঐ ভগবন্ মী স্বত্বং স্তথ্য অনির্ঝাষস্ব দশিনঃ অবলুদন্ খালাসমিত স্বসম্বদীহন্
অর্ধচ্চ ॥ ৩২ ॥ ২ - এতি, ইতঃ, যন্নি । ইয়াত্, এত । ইত্, অগাৎ ইয়ায় ।

ঐ দাক, তস্মান্ যথা মুখ্যে, তথা সংবিধাতুন্ অর্চসি, ত্চি (তথাচ্চি) ইত্যাকুণা
দুবাপি অর্থে স্তিত্বয়' লদধীনা ॥ ৩২ ॥ মুখ - মুখ্যতি, স্বমুখত্, মুনীষ ।

বাস্তা ইতি বিজ্ঞাপিতঃ স্তবিঃ খ্যালস্তিনিতলীধনঃ সন্ স্বনামাধং মুদমীনঃ ইদ-
দব তস্মী ॥ ৩৩ ॥ স্মা - তিস্ততি, অনিস্তত্, অস্মান্, অস্মান্, তস্মী, স্বীয়াত্ ।

বক্সা ও নিষ্ফল হইতে দেখিলে মনে যেরূপ ছুঃখের উদয় হয়, আনাকে সন্তান-
হীন দেখিয়া আপনার অন্তঃকরণে কেন সেইরূপ ছুঃখের উদয় হইতেছে না
বলিতে পারি না ॥ ৩০ ॥

হে ভগবন্, জলে মজ্জন করিতে না পাইলে হস্তীর বন্ধনদণ্ড তাহার পক্ষে
যেরূপ মর্মান্তিকী হইয়া উঠে, আমা হইতে আনাব শেব অর্থাৎ পিতৃ-ঋণের
পরিশোধ হইল না বলিয়া আনার সেইরূপ অসহ্য মনঃপীড়া উপস্থিত
হইয়াছে ॥ ৮১ ॥

হে তাত, অতএব আমি বাহাতে এই ঋণের বন্ধন হইতে মুক্ত হইতে
পারি, এরূপ উপায় বিধান করা আপনার পক্ষে কর্তব্য । কারণ ইক্ষ্বাকু-
বংশীয়দিগের নিজের চেষ্টায় যদি কোন অভিপ্রায় সিদ্ধ হইতে না পারে,
তাহা হইলে এরূপ স্থলে কার্যসিদ্ধি আপনার অধীন ॥ ৭২ ॥

মহর্ষি রাজাকর্ষক এই প্রকারে বিজ্ঞাপিত হইয়া ক্ষণকাল ধ্যাননির্মীলিত
seeing me destitute of offspring, and thereby resembling a plant
of thy hermitage which has been watered by thy own hand out
of affection and proved to be barren.

71. Now O thou adorable preceptor! know that the last
moral debt of mine is a source of intolerable pain to me, just
as a tying post hurts in his tender parts an elephant which has
'had' no bathing for a long time.

72. It behoves thee, O sire! so to arrange as to extricate
me from that, for when the Ikshvakus find it difficult to attain
their objects, they look to thee for their accomplishment.

73. Thus informed by the king, the sage remained but

भावितात्मा स मुनिः प्रथिधानेन भुवः भर्तुः सन्ततेः सन्धकारणम् अपश्यत्, अथ
एनं प्रत्यबीधयत् ॥ ७४ ॥

পুরা যজ্ঞম্ উপস্থায় সর্বা^০ প্রতি যাস্মতঃ তব পথি সুরभिः কৃত্বতরুচ্ছায়াম্
আশ্রিতা আসীত্ ॥ ৭৫ ॥

অনুস্মাতাম্ হনাম্ রামী^০ ধর্মসীপময়ান্ অরন্ প্রদক্ষিণক্রিয়াছায়া^০ তথা ল^০ সাধ
ন আচর ॥ ৭৫ ॥ স্বা—স্মৃতি, অস্মাত, অস্মাসীত, সসী। অ—অরতি, অস্মার্ষীত,
অস্মার। অস্মাত্।

লোচনে, মীনসমূহ স্তম্ভ হইলে হৃদের বেক্রম অবস্থা হয়, সেইরূপ নিস্তম্ভ
হইয়া রহিলেন ॥ ৭৩ ॥

অনন্তর-পবিত্রায়া মহর্ষি ভূপতির সন্তানপ্রতিবন্ধের কারণ কি তাহা
ধ্যানযোগে দর্শন করিলেন, এবং পরে মহারাজকে সমুদয় বিষয় অবগত
করিলেন ॥ ৭৪ ॥

পূর্বকালে (কোর্নি সময়ে) মহারাজ দেবরাজের উপাসনাপূর্বক অমরাবতী
হইতে মর্ত্যালোকে প্রত্যাবৃত্ত হইতেছিলেন, এমন সময় পথিমধ্যে কামধেনু
স্বরভি কমতরুচ্ছায়াতে আসীন ছিলেন ॥ ৭৫ ॥

স্বরভিকে প্রদক্ষিণ করা সকলেরই কর্তব্য। কিন্তু তৎকালে মহিষী
অতুল্যতা হইয়াছিলেন, পাছে ধর্মলোপ হয়, এই আশঙ্কায় ভূমি তখন মহি-
ষীকে মনে মনে চিন্তা করিতেছিলে। এই জন্য অভিবাদনযোগ্য স্বরভির
প্রতি প্রদক্ষিণাদি করিতে বিস্মৃত হইয়াছিলেন ॥ ৭৬ ॥

for a moment with his eyes still in deep meditation and thus resembled a lake in which the fish are asleep.

74. By means of meditation he, who was purified in his soul, discovered the cause of the stoppage of his issue and then informed him thus :—

75. "Long ago, when thou wert returning to the earth after having paid thy respects to Indra, Surabhi was reposing under the shade of a wishing-tree of paradise near thy path."

76. "She deserved to be honored by thee with an act of

“যজ্ঞাত্ সাম্ অবজানাসি, অতঃ সন্দর্শনম্ অনাতোষ্য হি প্রজা ন মবিষতি”,
 মতি সা লাং যজ্ঞায়ে ॥ ৩৩ ॥ স্না—জানাসি, অব্যাসীত্, জনী । মতি জিগ্নাসতি ।

ই রাজন, তদ্বাসদিগ্নি আকায়নরায়া: সীতসি নটতি মতি স য়াফ: লয়া ন
 যুত:, সারথিনা ঘন যুত: ॥ ৩৮ ॥ নদ—নদতি, অনাদীত্, নদাদ । শিথি
 নাদঘতি, অশীনদত্ ।

মদধম্নানাত্ আকন: ইক্ষিতং সার্বশং বিদ্বি, চি (মযাচি) পুঙ্খপূজাব্যতিক্রম: যম:
 মতিবধ্নতি ॥ ৩৫ ॥

“ যে হেতু তুমি আমার প্রতি অবজ্ঞা প্রকাশ করিলে, অতএব আমার
 সন্তানের আরাধনাব্যতিরেকে তোমার সন্তান হইবে না, স্মরণি তোমাকে
 এই প্রকার অভিশাপ দিলেন ॥ ৩৩ ॥

সেই সময় দিগ্‌হস্তিসকল শৃঙ্খল হইতে মুক্ত হইয়া স্বর্গগঙ্গা মন্দাকিনীর
 জলে ক্রীড়া কবিতোছিল বলিয়া ঘোরতর শব্দ হইতেছিল । সেই শব্দের
 জন্য তুমি অথবা সারথি উভয়ের মধ্যে কেহই ঐ শাপ শুনিতেপাও নাই ॥ ৩৮ ॥

মহারাজ জানিবে যে সেই স্মরণির প্রতি অবজ্ঞাপ্রকাশ অন্যই তোমার
 অতীষ্টসিদ্ধির দ্বারে অর্গল নিক্ষিপ্ত হইয়াছে । পুঙ্খ ব্যক্তির প্রতি সমুচিত
 পূজার কিঞ্চিৎ ব্যতিক্রম ঘটিলে অতীষ্ট সিদ্ধির পক্ষে নানাবিধ প্রতিবন্ধ
 উপস্থিত হইয়া থাকে ॥ ৩৫ ॥

circumambulation, but thou absorbed in the thought of thy
 queen and afraid to violate the sacred rule, failedst to do homage
 to her.”

77. She cursed thee saying, “as thou hast shewn disrespect
 to me, thou shalt get no issue born to thee without having first
 propitiated my offspring.”

78. That imprecation, O king, was not heard by thee, nor
 by thy charioteer as the Ganges of heaven was then in an
 uproar owing to the celestial elephants, having been let loose
 there for play.

79. The fact of thy having shewn her disrespect has pla-

যা স্ব হৃদানী দীর্ঘকৃৎসন প্রচেতসঃ হৃদিয়ে, মুজহমিহিতহার্ পাত্যাম্ অধি-
তিষ্ঠনি ॥ ৮০ ॥

বদীয়া মুতা মুরমি: প্রতিদিধি কলা যযি: সযবীক: সন্ আযাযয, হি যত: সা
মীতা মতী কামদুবা ॥ ৮১ ॥ রাধ—রাধ্যমি, অরাকীত, রযাধ । রাধ্যমি । অযযায: ।

হৃদি যাদিন: এব হীতু: অস্ব আহুতিচাঘনম্, অনিন্মা নন্দিনী নাম ধেনু: বনাত্
সাবহতে ॥ ৮২ ॥

বহুগদেব বহুকালবাপী বহু আরাধ্য করিয়াছেন, হৃদয়ি তাঁহার বহু-
সাধনার্থ হৃদয়ি প্রকৃতি হবনীর জ্বা যোগাইবার জন্য অধুনা পাতালপুরীতে
বানু করিতেছেন, পাতালের দ্বার ভূদ্রদ্বারা আচ্ছাদিত, অতএব এক্ষণে তাঁহার
দর্শন পাইবার উপায় নাই ॥ ৮০ ॥

ভূমি হৃদয়ির হৃদিতা নন্দিনীকে শুদীর অতিনিধিবরূপ করিয়া, বিত্তছা-
চার হইয়া মঙ্গীক আরাধনা কর, কারণ নন্দিনী প্রদত্ত হইলে সুবরয় অসীষ্ট-
ফল প্রদান করিতে পারেন ॥ ৮১ ॥

নহর্ষির এইরূপ বলিতে বলিতেই তাঁহার হোমের সাধনবরূপ
অনিন্দনীয়া নন্দিনী নামী গাভী বন হইতে আশ্রনাভিরূখে প্রত্যাহৃত
হইল ॥ ৮২ ॥

ced a bar to the fulfilment of thy desires ; for a failure to do
homage to those who deserve it, is an impediment to our wel-
fare.

80. For the supply of clarified butter to god. Varuna who
is engaged in a sacrifice to be continued long, she is at present
residing in the nether world which has its gates closed by
snakes.

81. Purified in body and mind, do thou take the daughter
of Surabhi as her substitute and worship her with thy spouse,
for when propitiated, she can give in abundance whatever is
asked of her.

82. As the sacrificer was saying this, the faultless milch-

ধনুৰ্ভঙ্গিৰূপাটলা, ললাটীদয়ম্ আশুপম্ শ্ৰিতরীমাছং বিমলী, (অতএব) নব
যশিনং বিমলী সম্বা হব স্থিতা ॥ ৮২ ॥

কীৰ্ণেণ, অবমথানু অপি মীর্ধনে বস্মাভীকমবর্ণিণা প্রসবেণ মুবম্ অভিবৰ্ণনী,
কুণ্ডীধী ॥ ৮৪ ॥ ঠম—বৰ্ধতি, অবর্যীত, ববৰ্ধ । বৰ্ণুক: ।

সুদীহুত্বৈ: অনিকানু নার্ব স্ময়ঙ্কি: বস:কৰ্ণৈ: মদ্বীবিত: তীর্ধাভিবেকজা যত্রিম্
আদধানা ॥ ৮৫ ॥ স্ময়—স্ময়তি, অস্মাচীত, অস্মার্চীত, অস্ময়ন, পস্ময় ।

নন্দিনীর বর্ণ নব পল্লবের ন্যায় স্নিগ্ধ ও গাটল, এবং উহার ললাটে ঈবৎ
বক্র একটা শুভ্রবর্ণ রোমের চিহ্ন ছিল, তৎপ্রযুক্ত উহাকে ঠিক যেন অভিনব
চন্দ্রকলাবিশিষ্ট সন্ধ্যার ন্যায় বোধ হইতে লাগিল ॥ ৮৩ ॥

নন্দিনীর পালান যক্ষকুণ্ডের ন্যায় বৃহৎ ছিল, আশ্রমে আসিবার
সময় বৎসদর্শনে ঐ পালান হইতে মেহভরে দ্রবদুগ্ধ দুগ্ধধারা ক্ষরিত হইয়া
ভূমিকে সিক্ত করিতেছিল । ঐ দুগ্ধধারা যজ্ঞীয় দ্বান অপেক্ষাও পবিত্র ॥ ৮৪ ॥

নন্দিনীর গুরদ্বারা ধূলিকণ উৎক্ষিপ্ত হইয়া নিকটবর্তী রাজার দেহ স্পর্শ
করিতেছিল । এই পবিত্র ধূলিদ্বারা নন্দিনী মহারাজকে তীর্থস্নানজন্য যে
শুদ্ধি তাহা প্রদান করিতেছিলেন ॥ ৮৫ ॥

cow named Nandini, who used to supply him with clarified
butter for his offerings, returned from the forest.

83. As glossy and ruddy as the tender leaves of a tree, she
wore over her forehead a mark of white hair, a little curved,
and thus rivalled the rosy red of sunset shining with the cres-
cent of the moon.

84. With her udders as big as the cavities made for the
sacred fire, she was bedewing the ground with her tepid milk,
which was more hallowed than the water used for ablutions at
the conclusion of a sacrifice, and which was gushing out pro-
fusely at the sight of her calf.

85. Near the king, she raised with her hoofs particles of
dust which came in contact with his body, and communicated

निमित्तमः तपोनिधिः पुण्यदर्शनां तं दृष्ट्वा आशंसितावभ्यप्रार्थनं याव्यं पुनः अत्र-
वीत् ॥ ८६ ॥ वृ—अवीति, अववत्, अत्रवीत्, उवाच । वृयात् । प्रवृष्या ।

हे राजन्, आत्मनः सिद्धिम् अदृष्टवर्षिणीं विगणय, यत् (यथात्) इयं कल्याणी
नास्ति कीर्तिंते एव उपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्यवृत्तिः सन् इमां नां शशन् आप्रसादात् आत्मानुगमनेन अभ्यसनेन विद्याम् इव
प्रसादयितुम् अर्हसि ॥ ८८ ॥

महर्षिं वसिष्ठं बाह्यं चिह्नं द्वात्रिंशत् शतं अत्रुमानं कविते पारितेन ।
तिनि पवित्रदर्शनां सेहै नन्दिनीके दर्शनं करिया वृत्तिलेन ये महाराजेव
अभिलषितविषये मनोरथं सफलं हईवे । अनन्तरं निजं यक्षमानं महाराजं
दिलीपके सद्योधनपूरकं पुनर्कीर्णं बलिते नागिणेन ॥ ८७ ॥

महाराज, निःसन्देहं ज्ञानिवे ये, तोमाव मनोरथसिद्धिं नन्निहत । कावण
एहै कल्याणदायिनी नन्दिनी नामोच्चारणमात्रेहै सन्नुषे उपहितं हईयाहेन ॥ ८७ ॥

जूमि वन्यं फलमूलादि द्वारा जीवन धारणं करिया यतदिनं एहै नन्दिनी
प्रसादा ना हन, तावत् इहात्र अरुसदणं ओ सेवा करिते थाक, येमन लोके
अभासधावा विद्याप्रसाद लात करिया थाके उरूप ॥ ८८ ॥

to him that kind of sanctity which is derived from ablutions at holy places.

86. On beholding her of holy presence, that mine of devotion, Vasishtha, who was versed in reading the signs, addressed himself again to his royal disciple whose desires were on the eve of being crowned with success.

87. Consider, O king ! that thy success is close at hand, as this auspicious cow has made her appearance as soon as her name was mentioned.

88. Living on what subsistence the forest affords, thou shouldst propitiate the cow by ever attending on her, just as one acquires knowledge by study.

অস্যা মস্থিতায়া মতিষ্ঠিতাঃ, স্থিতায়া স্থিতিন্ আশ্রয়ঃ, নিবন্ধায়া নিখীদ, পীতা-
শ্রুতি অশ্রু পিবে: ॥ ৫৫ ॥

বধু: চ মক্তিমতী সনী অর্জিতান্ এগাম্ দাত: আ মদীষনান্ অন্বেষ্ট, সায়ন্
অপি মন্থয়জিত্ ॥ ৫০ ॥

ইতি তম্ আশ্রমসাহান্ অস্যা: পরিশ্রুতাপর: মম, ঐ অবিগম্ অশ্রু, পিতা ইব
মুনিশা ধুরি স্ত্রীয়া: ॥ ৫১ ॥

নন্দিনী প্রস্থিত হইলে, তুমিও প্রস্থান করিবে, নন্দিনী গমন হইতে বিরত
হইলে তুমিও স্থির হইবে, নন্দিনী উপবিষ্ট হইলে তুমিও উপবেশন করিবে,
নন্দিনী জলপান করিলে পর, তুমিও জলপান করিবে ॥ ৮৯ ॥

বধুও শুদ্ধাচার হইয়া ভক্তিমহকারে ইহাঁর যথোচিত পূজা করিয়া
প্রাতঃকালে তপোবনের সীমাপর্ধ্যন্ত ইহাব অঙ্গুগমন করিবেন এবং সায়ংকালে
তপোবনপর্ধ্যন্ত ইহাকে প্রত্যুদগমন করিবেন ॥ ৯০ ॥

এই প্রকাৰে নন্দিনী যাবৎ তোমার প্রতি প্রসন্ন না হন, ততদিন তুমি
ইহাঁর পরিচর্যাবিবয়ে নিয়ত তৎপর থাক । তোমাব সমুদয় বিগ্র দূর হউক
এবং তুমি নিজ পিতার ন্যায় সংপুত্রবান্ পুরুষদিগের অগ্রে গণ্য হও ॥ ৯১ ॥

89. When she sets out, set thou out also, on her standing still, do thou stop walking ; on her sitting down, do thou sit thyself down, on her drinking water, do thou do the same.

90. Purified in body and mind, and inspired with reverential regard for her, let this daughter-in-law of mine worship and accompany her at dawn as far as the outskirts of the penance-grove ; and at sunset go out the same distance to welcome her back.

61. In this way till she is propitiated, do thou devote thy self to her service and thus may thy ill-luck cease, and mayst thou take thy stand in the front-rank of those who are blessed with sons.

দেয়কালক্রমঃ (অতএব) প্রীতিমান্ শিষ্যঃ সপরিষদঃ আনতঃ গনু স্মাসিতুঃ আদিম
“তথা” ইতি প্রতিজযাহ ॥ ১২ ॥

অথ প্রদীপে দীপনঃ, স্নতবাক্, সচুঃ স্নতঃ, চদিতশ্রিয়ং বিশ্রাম্যতি সংবেশায় বিস-
সচ্চ ॥ ১৩ ॥ সজ—সজতি, অম্বাচীত্ সমচ্চ ॥

কল্পবিত্ স্ননিঃ তপঃসিদ্ধৌ সত্যাম্ অপি, নিয়মাপেচযা অস বন্যাম্ এব সঁবিধা
কল্যয়ামাস ॥ ১৪ ॥

দেশকালক্রম বনির্ভশিব্য মহাবাহু দিলীপ সস্ত্রীক, প্রীতিপূর্ণহৃদয়ে বিনয়নম্র
হইয়া গুরুর সেই আদেশ “তাহাই হইবে” বলিয়া সাদরে শিরোধার্য
করিলেন ॥ ১২ ॥

অনন্তর রাজি উপস্থিত হইলে বিদ্বান্ ও সত্যপ্রিয়বাদী ব্রহ্মার পুত্র মহর্ষি
বসিষ্ঠ প্রীতিশ্রয়ুজ্ অপরূপশ্রীসম্পন্ন মহারাজ দিলীপকে নিজা হৃদয়ের নিদিত্ত
বিদায় দিলেন ॥ ১৩ ॥

সুনিবর বসিষ্ঠের এরূপ ভগঃসিদ্ধি ছিল যে তিনি মনে করিলেই ব্রাহ্মোচিত
সজ্জা সংগ্রহ করিতে পারিতেন, কিন্তু তিনি ব্রতের নিয়মাদি বিষয়ে সম্পূর্ণ-
রূপে অতিষ্ঠ ছিলেন । এই জন্য ব্রতনিয়মের অহুরোধে তিনি মহারাজের
জন্য অরণ্যভ্রমণে শয্যা ব্যবস্থা করিলেন ॥ ১৪ ॥

92. Versed in the peculiar character of different places and times, the royal disciple with his consort received the injunctions of his spiritual master in high spirits and with a low bow.

93. Then the learned son of the creator, whose utterances are as truthful as they are sweet, dismissed the lord of men, who was radiant with joy, in order that he might go to sleep.

94. Though possessed of super-human power on account of his penances, the ascetic, conversant with ceremonies as he was, arranged for him, out of regard for his vow, such bed as is meet to a resident of the forest.

স কুলপতিনা নিদ্বিষ্টা পর্যমালী অধ্যায় প্রয়তপরিষেচরিতীয়ঃ কুমমবনে সবিষ্টঃ
সম্ তচ্ছিত্বাধ্যয়ননিবেদিনাবসানা নিশা নিনায় ॥ ২৫ ॥

মহারাজ দিলীপ কুলপতি বসিষ্ঠকর্কুক নিদ্বিষ্টে পর্ণশালায় অধিষ্ঠানপূর্বক
উল্কাচারণী মহিষীর সহিত একত্র কুশলযায় শয়নপূর্বক রাত্রি যাপন করি-
লেন। প্রত্যুষে মহর্ষির শিষ্যদিগের বেদপাঠাভ্যাগধ্বনি শ্রবণে রাত্রির শেষ
হইয়াছে বুঝিতে পারিয়া তিনি নিদ্রা হইতে গাত্রোখান করিলেন ॥ ২৫ ॥

95. Accompanied by his purified wife for a second, he dwelt in a hut pointed out by that prince of hermits, and lying down on a bed of *kusa* grass, he passed the night, whose close was proclaimed by his pupils chaunting the Vedas.

द्वितीयः सर्गः ।

अथ यशोधरः प्रजापतम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिप्राहितगन्धमाख्या, पीतप्रतिवद्ध-
वस्त्रां ऋषेः धेनुं वनाय सुमीष ॥ १ ॥ अपायस्त्रानां धुरिः कीर्णनीया मनुष्यैश्चरधर्मपत्नी
तस्याः सुरुन्वासदविचपायं मार्गं धृतिः श्रुतिः अर्थम् इव अन्धगच्छत् ॥ २ ॥ दयालुः
यशोभिः सुरभिः राजा दयितां निबल्यं तां सूरिभ्यो यशोधरीभूतचतुःसमुद्रां गीहप-

अनन्तर प्रभाते वत्स दूध पानानन्तर बद्ध रहैले पर, नन्दिनी राजमहिषी
हैते माल्य ও গন্ধ চন্দনাদি প্রতিগ্রহ করিলেন। তখন সেই বশোধন ভূপতি
ঋষির দেখকে বনের দিকে ছাড়িয়া দিলেন ॥ ১ ॥ যেমন স্বতি শ্রুতির অর্থ
অনুসরণ কবে, তেমনি নৃপতির ধর্মপত্নী দেহুর পথ অনুসরণ করিতে লাগি-
লেন। রাজা পতিব্রতাদিগের অগ্রগণ্যা ছিলেন, এবং তিনি যে পথ দিয়া
যাইতেছিলেন, তাহার ধূলি নন্दिनीব সুরসংস্পর্শে পবিত্র হইতেছিল ॥ ২ ॥
বশোধরা সুপ্রসিদ্ধ সেই দরালু রাজা দয়িতাকে কিরাইয়া দিলেন। তিনি
সেই সুরভিজনরার রক্ষণাবেক্ষণে নিরত হইয়া যেন পৃথিবীরই পাগন করিতে

1. At the dawn of the day after the calf had been suckled and tied up, and the hermit's milch-cow had accepted perfumes and garlands from the queen, the lord of men, whose sole wealth was his fame, let it loose in the direction of the forest.

2. The lawfully wedded wife of the king, who deserved to be celebrated as the first of all chaste ladies, followed the track of the cow, the dust of which had been hallowed by the prints of her hoofs just as religious tradition follows revelation.

3. Charming by his fair fame, the kind-hearted king requested his beloved wife to return, and looked after the daugh-

ধরাম্ ভর্ষীম্ হব জগীপ ॥ ২ ॥ প্ৰত্যয় ধেনুঃ অন্তঃপরেণ সেন শ্ৰেয়ঃ অপি অন্তঃপাথিবর্গঃ
 স্বেধি, তল্ল যরীররচা অ অন্ততঃ ন, হি (যতঃ) মনোঃ প্রসূতিঃ স্ববীর্ষ্যগতা ॥ ৪ ॥
 সমাট্ স আস্বাদধনিঃ ত্বাণাণী কবজৈঃ কব্ধুয়নৈঃ দংশনিবারশ্চৈঃ অস্বাচরৈঃ স্বেরনতৈঃ
 অ তস্বাঃ সমারাদধনতত্বতঃ অম্ভূ ॥ ৫ ॥ ভূপতি, তা গা স্থিতা স্তনী স্থিতঃ, প্রযাতাম্
 ভবলিতঃ, নিবেদুধীম্ আসনবন্দ্যধীরঃ, ললম্ আদদানাং জলাম্বিলাদী,(হল্য)ছায়া হব
 নাম্ অন্বগচ্ছত্ ॥ ৬ ॥ লস—লসতি, লস্যতি, অলসীন্, অলাসীন্, লসাম্ । লালসা ।

লাগিলেন । কারণ নন্দিনী গোরূপধারিণী পৃথিবী এবং তাঁহার চারিটা স্তন
 যেন চারিটা সমুদ্র ॥ ৩ ॥ ব্রতের জন্ম দেখুর অহুচব হইয়াছেন বলিয়া, তিনি
 অবশিষ্টে অহুচবদিগকে বিদায় দিলেন । অন্য হইতে তাঁহার শরীররক্ষার
 প্রয়োজন ছিল না, কারণ মহাবংশীয়েরা নিজ বীৰ্য্যবাবাই আশ্রয়ণ করিয়া
 থাকেন ॥ ৪ ॥ স্বাহ্ বাসের গ্রাস যোগাইয়া, কঙ্করন ও ভাঁশ নাহি
 প্রভৃতি নিবারণ করিয়া, এবং ইচ্ছামত ভ্রমণ করিতে দিয়া, মহারাজ তাঁহার
 আবাধনা করিতে লাগিলেন ॥ ৫ ॥ নন্দিনী থামিলে, থামিতেন ; চলিলে,
 চলিতেন ; উপবেশন করিলে, উপবেশন কবিতেন ; চলপানেচ্ছ হইলে,

ter of Surabhi who seemed to be the goddess of earth in the guise
 of a cow having the four seas for her udders.

4. Accompanying the cow for the observance of his vow,
 he dismissed the remaining part of his retinue, for the descen-
 dants of Manu defend themselves by their own valour, and
 they do not look to others for their protection.

5. By offering mouthfuls of grass, grateful to the taste,
 by scratching her, by brushing away flies and by permit-
 ting her to graze at large undisturbed, the king was busy in
 propitiating her.

6. On her stopping, he stood still, on her going, he resum-
 ed walking, on her sitting down, he sat still, on her drinking
 water, he desired to do the same ; thus the lord of the earth
 followed the cow like a shadow.

নন্দাধিকারম্ অপি তিষ্ঠৌবিষেদানুমিতৌ রাজলক্ষ্মীং হৃদামঃ সঃ অনাবিকৃতদানরাজিঃ
 অনান্দদাবস্যঃ দ্বিপেন্দ্র ইব আশীত ॥ ৩ ॥ নন্দ—নি অস—অস্মতি, আস্মত, আস।
 ভদ্রাদ্রতানীভূতিনৈঃ ক্রমৈঃ উপলব্ধিতঃ অধিগম্যধন্বা সঃ মুনিচীমধনীঃ সোপ-
 হীমান্ বন্থান্ দুষ্টমলান্ বিশেষ্যন্ ইব দাবং বিধচার ॥ ৮ ॥ যথ—যথ্নাতি, অযশীত,
 লভ্যম্ । বিশেষ্যপাশ্বানুচরেষ্য পামম্বতা সমস্ব নস্য পার্থ'দ্বনাঃ উদ্যদানী মযসী বিবাবৈঃ
 খালীকম্বন্দম্ উদীয়োদামনুঃ ইব ॥ ৮ ॥ উৎ-ইৎ—ইংযতি, ইংরিৎ, ইংয়োদাম।

স্বপ্নপান করিতেন । এইরূপে ভূপতি ছায়ার ন্যায় তাঁহার অহুসরণ কবিত্তে
 লাগিলেন ॥ ৬ ॥ যদিও ছত্রদণ্ডাদি রাজচিহ্ন পরিত্যাগ করিয়াছিলেন, তথাপি
 তাঁহার এমনি প্রভাব, যে তাঁহার রাজত্বী অনায়াসেই অহুমান করিতে
 পারা যাইত । যেমন গজরাজের মদধারা বাহিরে প্রকাশ না পাইলেও শরী-
 রের মধ্যে উহার অবস্থান সহজে জানা যায়, তদ্রূপ ॥ ৭ ॥ যৎকালে তিনি
 নতার কুটিল তন্তুদ্বারা কেশকলাপ উচ্চ করিয়া বহনপূর্বক হস্তে জ্যায়ু-
 শরাসন ধারণ করত বনে বিচরণ-করিতেছিলেন, তখন তাঁহাকে দেখিয়া বোধ
 হইল, যেন তিনি মুনিহোমধেয়ুর রক্ষণাবেক্ষণ করিবার ছলে বন্য হিংস্র
 জন্তুগণের দমনার্থ ব্যাপৃত হইয়াছেন ॥ ৮ ॥ যদিও অনুচরবর্গকে বিদায়
 দিয়াছিলেন, তথাপি তাঁহাকে তৎকালে দেখিলে বরুণতুল্য ভেজস্বী

7. Although he laid aside the insignia of royalty, he yet seemed to be invested with a royal dignity easily to be inferred by the peculiar majesty of his person; and thus rivalled an elephant whose temporal fluid does not gush out, though he is full of rage within.

8. With his hair tied up with the tendrils of creepers, he traversed the forest under the pretext of looking after the milch-cow, who supplied the sage with clarified butter for oblation, but his real object seemed to be to reduce to subjection ferocious wild beasts.

9. Though he dismissed from his side all his attendants, yet as he rivalled the god, Varuna, in dignity, the trees

স: মাদনপুংস্বয়ী: (স্বতএব) কুজাঃ কীচকী: স্বাপাদিতবংগত্যং কুজীষু বনদেব-
 তামি: সত্ৰীযমানং চৰ্চৈ: (মহত্) স্বং যম: যথাব ॥ ১২ ॥ কুজ—কুজতি, অকুজীত,
 শুকুজ । স্বৈ—স্বায়তি, অস্বায়ীত, জয়ী । দীযাত্ । গীত: । মাদনম্ । স্বু—স্বয়ীতি,
 অস্বয়ীত, যথাব । যুযাত্ । যুযুধা । গিরিনির্ভরাতাং তুপারৈ: বৃক্:, অশোকচ
 কল্পিতপুংগম্যী, পবন: অনাতপবনম্ স্মাতপহাননম্ স্বাচারপুলং তং সিবৈবৈ ॥ ১২ ॥
 যৌহরি মজিন্ বনং মাহমানি সতি হৃষ্যা বিদ্যা অপি দবাশ্চি: ময়াম, ফলপুংগমি:
 বিমোষা স্বায়ীত, মবিষু (মধ্য) অধিক: জনং ন বরাধে ॥ ১৪ ॥ গাছ—গাছতে,

তিনি নিরুত্তমণ্ডে অনিতে পাইলেন, বনদেবতারা তাঁহার মহৎ যশ উচ্চ-
 স্বরে গান করিতেছেন, এবং বংশবৃক্ষের ছিদ্রগুলি বায়ুদ্বারা পরিপূরিত
 হইয়া শব্দায়মান হওয়াতে বোধ হইল, যেন তাহার সঙ্গে সঙ্গে মূরলীশব্দনি
 হইতেছে ॥ ১২ ॥ সেই নরপতি, ছত্রের অভাবে স্নাতপে নিতান্ত ক্লান্ত হইয়া-
 ছেন দেখিয়া, সমীরণ পার্শ্বতীয় নির্ঝরের জলকণাতে শীতল হইয়া এবং
 বিকম্পিত তরুগণের পুষ্পগন্ধে সুবাসিত হইয়া, সেই গুহাচার রাজার সেবা
 করিতে লাগিল ॥ ১৩ ॥ সেই রক্ষাকর্তা বনে প্রবেশ করিলে পর, দাবানল
 বৃষ্টি ব্যতীত নির্দ্রাণ হইতে লাগিল, ফল ও পুষ্প বিশেষরূপে বৃদ্ধি প্রাপ্ত
 হইল, এবং বলবান্ জন্তু হর্দলকে নিপীড়ন করে নাই ॥ ১৪ ॥ অনন্তর সূনির
 হোনধেহু-স্বৰ্যের প্রভার সহিত দিগ্দিগন্তর পর্যটনপূর্বক নানাদেশ পবিত্র

12. He heard his fame being chaunted aloud in the thick-
 ets by sylvan deities in songs, the flute-accompaniment to which
 was performed by canes whistling as the wind filled their
 holes.

13. Not being provided with an umbrella, the king,
 sanctified by the observance of the sacred customs, felt oppress-
 ed by the heat of the sun, but he was refreshed by the breeze
 which was charged with watery particles from the hill-springs
 and perfumed by the flowers of trees gently shaken by it.

14. When that protector entered the forest, the forest-
 fire ceased even without the fall of rain; flowers and fruits

অবাধিত, জগাধি । যম—সাম্যতি, লুভি অয়মেন্, অয়মীন্ । ঋধ—বাধতি, অবাধিত । পল্লবরামতাষা পতঙ্গস্য প্রভা, সুনৈঃ ধেনুয দিগন্তরাশি সখ্যাবুতানি কলা দিনানি নিলয়ায় .শশু' প্রচক্ষমে ॥১২॥ মধ্যমলীকপালঃ দৈবতাপিত্রবিধি-
ক্রিয়ার্থী তাম্ শব্দঙ্ যথী, সতাঁ মতীন তীন উপদরা সা সতাঁ মতীন বিধিনা উপদরা
সাচাত্ অহা ২৩ বমী ॥১৫॥ শিবি ভাপয়তি, অধীমপন্ । সনি বিদাসবি ।
সঃ পল্লবীন্দীর্ষবোহুয়ুমানি আশামহাশীশুঘবর্হিৎসানি, হৃদাধ্যাসিতমাহালাপি

করিয়া দিবাবসানে নিজ আলয়ের অভিমুখে প্রত্যাগমন করিতে লাগিলেন ।
যেহু স্বভাবতঃ নবপল্লবের ন্যায় পাটলবর্ণ, সূর্যের প্রভাও সন্ধ্যারাগে পাটল-
বর্ণ ॥ ১৫ ॥ মধ্যমলোকের অধিপতি দেবতাগণ, পিতৃলোক ও অতিধিবর্গের
সংস্কারোপযোগিনী সেই যেহু পশ্চাৎ পশ্চাৎ চলিলেন । যেমন স্মৃতিমতী
শ্রদ্ধা সাধুসম্বত প্রক্রিয়াকলাপসম্বলিত হইলে শোভা পায়, তদ্রূপ মন্দিরী সাধু-
সম্মানিত নরপতির সহিত মিলিত হইয়া বিরাজমান হইয়াছিলেন ॥ ১৩ ॥
সেই নরপাল তৎকালে (নক্ষ্যার কালিমায়) বনসকল ক্রমশঃ শ্যামল
হইতেছে দেখিতে দেখিতে যাইতে লাগিলেন । কোন স্থানে বরাহরূপ

grew in marked abundance, and among animals, the strong did not hurt the weak.

15. The light of the sun and the cow of the sage, which were both of a reddish hue like the tender foliage of trees, now at the close of the day, having sanctified by their rambles the different quarters of the globe, began to make for their place of rest.

16. The protector of the middle world, followed the cow, who was so necessary to the entertainment of the gods, the manes and guests; and attended by him, so esteemed by the pious, who shone forth like faith conjoined with religious observance appearing in visible form.

17. He wended his way, beholding the gradually darkening woods, where herds of swine had just emerged from the

স্বামায়মানানি ধনানি পশ্যন্ যযী ॥ ১০ ॥ সৃষ্টি: আধীনমারীহচনপ্রযবান্ নরেন্দ্র:
 যযুয: গৃহত্বান্ চ, ভবী, অধিতার্থা। গতাৰ্থা তপীবনাহনিমযম্ অলচ্চক্রতু: ॥ ১০ ॥
 অয—অভক্তি, আশীত্, আনন্দ। দক্ষিণধেনী: অত্রপাষির্ন বনান্নান্ আবর্নমান্
 ন বনিতা নিমীপালসদক্ষপক্ষি: সতী ভবীপিতার্থা ইব লীলনাম্ পযী ॥ ১১ ॥
 ভবীপিত-ভূপ-বস-বসতি, অবাসীত্, ভবাস। ভূপাত্। বস্মতি। পা—পিত্তি,
 অদাত্। পীয়াত্। বর্নানি পাষির্বেন পুরস্কৃতা, পাষির্বধর্ম্মদ্বয়া প্রযুক্ততা সা ধেনু:

ফুল জলাশয় হইতে গাজোখান করিতেছে। কোথাও বা ময়ূবগণ বাস তরুব-
 দিগে উর্কমুখ হইয়া রহিয়াছে, কোথাও বা মৃগদল হবিত ভৃগময় প্রাশ্বে
 আশ্রয় লইতেছে ॥ ১৭ ॥ গালানের ভার বহনে প্রয়াস পাওয়াতে দেহুব
 গতি মধ্ব ও মনোহর, শবীরেব গুরুত্বনিবন্ধন নৃপতিবও গতি মধ্ব ও
 মনোহর। উভয়েই সেই মনোহর গতি দ্বারা তপোবনে আসিবার পথেব
 শোভা সম্পাদন কবিয়াছিলেন ॥ ১৮ ॥ পতি বসিষ্ঠদেহুব অমুচর হইয়া
 বন হইতে প্রত্যাগমন করিতেছেন দেখিয়া, রাজ্ঞী অনিমিষনয়নে তাঁহাকে
 অবলোকন করিতে লাগিলেন। বোধ হইল যেন তাঁহার নয়নযুগল এতক্ষণ
 উপবাসী ছিল, এখন তদীয় সৌন্দর্য্যসুধা পান করিতেছে ॥ ১৯ ॥ পঁথিমধ্যে
 পশ্চাৎদিকে রাজ্ঞা ও মধ্বুং বীজ্ঞী থাকতে নন্দিনী তহুভয়েব মধ্যে অবস্থিত

shallow pools, where the peacocks were turning their eyes to
 the trees in which they roost, and where the deer were settling
 down on the lawns.

18. Owing to the efforts necessary to bear the burden of
 her udders, the milch-cow that had calved but once, and the
 king through the great weight of his person,—they both lent a
 charm by their fascinating gait to the path leading to the her-
 mitage.

19. When accompanying the cow of Vasishtha, he returned
 from the forest, his spouse with her eye-lashes forgetful of
 winking, drank him in, as it were, with her fasting eyes.

সম্ বলিকন্যসম্ভবিন্দ্রদীপা তাম্ বন্যাম্, ক্রমেণ স্তাম্ অন্ত চব্বিবেগ, প্রাতঃ
 স্তনীস্থিতাম্ অন্ত উদনিতম্ ॥ ২৪ ॥ সপ—সপিত, বসপীত, সুস্বাপ, সুস্বাত্ ।
 বিচি ম্যাপয়তি, অসুপমত্ । সনি সুপুশতি । স্তনঃ । ইত্য' প্রজায়' মদ্বিধা
 সর্ম ব্রত' ধারয়তঃ মহনীয়কীর্ষে: দীনীদ্রখৌচিতস্য তস্য (সম্বন্ধে) নিগুণানি
 স্তম্ দিনানি ত্বতীযু: ॥ ২৫ ॥ অন্বেতু: স্তনীদ্রীমধেবু: আত্মানুবরস্য ভারং নিজ্জামমানা
 স্তনী রত্নামপাতান্ননিদ্রমখং য়াঁদীযুতী: মদ্রম্ আবিবেগ ॥ ২৬ ॥ সন্বেবু: ত্বিবে:

গৃহিণীর সহিত মিলিত হইয়া নিকটে একটা প্রদীপ ও পূজাপকরণ রাখিয়া
 দিয়া, দেখু স্থানীনা হইলে, উপবেশন করিলেন, ক্রমে স্ত্রী হইলে, নিজ
 বাইলেন, পরে প্রাতঃকালে নিজ হইতে ছাগরিজা হইলে, গাজোখান
 করিলেন ॥ ২৪ ॥ যাহার কীর্তি প্রশংসনীয়, এবং দীনগণের জাগ করা যাহার
 অভ্যাগ, এমন সেই নৃপতি সস্ত্রীক হইয়া পূজার্থ এইরূপ পুজার অর্থ
 করিতে লাগিলেন । ক্রমে একবিংশতি দিবস অতীত হইল ॥ ২৫ ॥ পরদিন
 সূর্যের হোনধেই নির অরুচরের মনোগত ভাব পরীক্ষা করিয়া দেখিবার জন্য
 হিনালয়ের একটা গহ্বরে প্রবেশ করিলেন । সে স্থানটী গঙ্গানদীর প্রপাতের
 সম্মুখিত বলিয়া হরিত তুগরাজিতে আচ্ছাদিত ॥ ২৬ ॥ হিংস্র জঙ্ঘরা মনেতেও

of his arms, embraced the feet of his spiritual master and his
 spouse, and then having concluded the evening-prayers waited
 upon the milch-cow now lying down at her ease after the milk-
 ing was over.

24. The royal guard and his spouse sat down after the cow
 sat down and placed beside her lamp and offerings; and after
 she had gradually fallen asleep, he went to bed, and then at
 day-break, on her rising from sleep, he got up.

25. Thrice seven days passed over the head of the king,
 while he was performing this vow with his queen for the birth
 of a son,—the king who had a renown deserving of high praise,
 and who had been accustomed to the rescue of the helpless.

26. On the next day the milch-cow who used to supply the
 sage with clarified butter for his oblations, desired to test the

মনসা অপি দৃশুযর্ষা ইতি ঋত্বিমীমাপ্রচিতিচখেন ত্বয়েৎ অজচিনাম্ভুযতমঃ সিংহা মা
 প্রসন্ন পরুষ কিল ॥ ২৩ ॥ বৃহানিষদ্বমতিমন্দদীর্ঘ তদীয়ং আক্রন্দিতম্ আর্গসাধী:
 বৃষল্য নগেন্দ্রসক্তা হটি' রক্ষিত্ব আদায় ইব নিবর্ত'যামাস ॥ ২৮ ॥ ক্রন্দ—ক্রন্দতি,
 অক্রন্দীন্, অক্রন্দ। সন্ন—সজতি, অসাঁচীন্, সমন্ন। বিধি সন্নয়তি,
 অসন্নয়ন্। সন্নঃ। ঘনুর্ধং: স পাটলায়া গবি বস্থিবার্শ কীমরিতম্, চাতুর্যম:
 ধাতুর্যম্, অধিত্বকায়া প্রফুল্ল' খীম্বদ্বমম্ ইব দদম্ ॥ ২৫ ॥ ফুল্ল—ফুলতি, অমুরীন্,
 প্রফুল্ল। ততঃ মনেন্দ্রগামী যরজ্য: প্রসমীভুতারি: বৃষতি: জাতামিষদঃ সন্ বধ্যম

নন্দিনীকে আক্রমণ করিতে সাহস করিবেক না, এই ভাবিয়া রাজা পর্বতের
 শোলা নিরীক্ষণ করিতেছিলেন। এমন সময়ে হঠাৎ একটা সিংহ অলক্ষিত-
 ভাবে তাহার উপর ঝপ্পপ্রদানপূর্বক আকর্ষণ করিতে লাগিল ॥ ২৭ ॥
 পর্বতের গুহাতে প্রতিফলি সন্যকরূপে রুদ্ধ হওয়াতে বেহুয় আর্ন্তবর অধিকতর
 উচ্চ বলিয়া বোধ হইল। আর্ন্তব্রাণে তৎপর যে নরপতি, তাঁহার দৃষ্টি তৎকালে
 পর্বতের শোলা পরম্পরায় একরূপ সংলগ্ন হইয়াছিল, যেন উহাকে রজুদ্বারা
 টানিয়া ফিরাইতে হইল ॥ ২৮ ॥ সেই ধনুর্ধারী রাজা দেখিতে পাইলেন,
 একটা সিংহ সেই পাটলবর্ণ গাভীর উপর চড়িয়া বহিয়াছে। গৈরিকাদি বাতুরঞ্জিত
 পর্বতের অধিত্যকালে একটা লোধবৃক্ষ বিকশিত গুপ্তে অশোভিত হইলে,

fidelity of her royal attendant and entered a cavern of mount
 Himalaya overgrown with green grass near the falls of the
 Ganges.

27. As the king directed his attention to the beauties of
 the Mountain, thinking that wild beasts could never think of
 assailing her, a lion pounced upon her, and began to drag her
 off by force.

২৮. ' Her cry prolonged by the echo that was confined in
 the cavern drew back by reininig it in, as it were, the look of
 the king, so kind to the distressed, which was rivetted on the
 hill.

29. That holder of a bow beheld a lion, standing on the
 top of a reddish hue, and thus resembling a Lodhra-tree in-

सुमीन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्तुम् ऐच्छत् ॥ २० ॥ मङ्गलः तस्य वामितरः करः
 नक्षत्रमाभूमितकङ्कपत्रे सायकपुंखे एव सत्ताडुलिः सन् विमार्पितास्त्र इव श्वेतस्य ॥ २१ ॥
 बाहुप्रतिस्त्रविरोद्धमन्युः राजा मन्त्रीषधिद्वयीयः भोगी इव अथर्वम् आगच्छतम् अस्त्र-
 यद्भिः स्तनीजीभिः अलः अदृष्टव ॥ २२ ॥ दह—दहति, अधावीन्, ददाह । धवति ।
 कर्मणि दहति, अदाह । सनि दिधवति । विधि दाहयति, अदीदहन् ।

येमन शोभा हर, तद्रूप बोध हईल ॥ २२ ॥ यिनि शरणागतप्रेतिपालक,
 यिनि बलद्वारा शङ्ककुल निर्मूल कवियाछिलेन, एवं यिनि केशवीर न्याय
 गतिशाली, सेई राजा এইरूप पवाभव प्रोष्ठ हईया वधाई सिंहेव वधार्थ
 दुगीर हईते एकटा शव तुलिया लईते ईच्छा करिलेन ॥ ३० ॥ प्रहारोदात्त
 सेई नरपतिर दक्षिण हस्तेव अङ्गुलि गुलि बाणेव पुञ्जदेशे संलग्न हईया
 गेल । उन्निरक्तन पुञ्जवक्त्र कङ्कपक्षीर पालक सकल तीहाव नखेर शोभाय
 रञ्जित हईल । ताहाते बोध हईल येन केह এই दृश्याँ चित्रित कविया
 राधियाछे ॥ ३१ ॥ এইरूपे बाहव प्रेतिवक्त्र हउवाते राजाव क्रोध विशेष-
 रूपे बर्द्धित हईल । विशेषतः अगवादी सर्पिकटे बहियाछे, ताहाके स्पर्श
 करिते पारितेछेन ना, ताविया राजा निजेव तेजे निजेई दह हईते
 लागिलेन । येमन एकटा सर्प मरु ओ ओवधिव गुणे रूद्धवीर्या हईया अस्तरे

full bloom on a mountain summit, formed of red chalk.

30. The lion-gaited king, ever ready to befriend the help-
 less, who had extirpated his foes by his prowess, feeling thus
 foiled, desired to take up an arrow from his quiver in order
 to slay the lion who deserved death.

31. While the king was longing to shoot the lion, the fin-
 gers of his right hand stuck fast to the notch of the arrow, gild-
 ing the heron-feathers attached to it with the radiance of their
 nails, so that the right hand remained as if its action were re-
 presented in a painting.

32. The king's fury rose high at his arms being thus res-
 trained, and he began to be inwardly consumed by his indig-

স্থঃ । রুধ—রুধি, রুধয়তি, রুধয়তি, রুধয়তি, রুধয়তি । যজি
 রৌধয়তি । যিবি রৌধয়তি, অরুধয়তি । রুধঃ । নিগৃহীতধেনুঃ সিংহঃ স্বায়ংভ্র
 মনুবংশকৈতুং সিংহীকসলম্ স্বায়ংভ্রমী বিধিতং তং মনুষ্যবাচা বিদ্বায়য়ন্ নিজগাদ ॥২১॥
 ছি—অয়তে, অরুধি, সিংহিযে । স্বায়য়তি, স্বাপয়তি, ছিতম্, স্বীরম্ । যদ—যদতি,
 অগাদীত্, জগাদ । কৰ্ম্মণি যয়তে, অগাদি । জগটে । সনি জিগাদিযতি । যজি জাগযতি,
 জাগতি । যিচি যাদয়তি, অজীগদত্ । গয়ম্ । হৈ মহীপাল, তব অমেষ বলম্, হতঃ
 ময়ুক্তম্ অপি অক্ষং তথা স্যান্, পাদপীনুন্নয়তি মারুতস্য রংহঃ শিলৌষ্যে ন মুচ্ছতি ॥২২॥
 মুচ্ছ—মুচ্ছতি অমুচ্ছীত্, মুমুচ্ছ । মুমুচ্ছীযতি । মীমুচ্ছান্তি । মুচ্ছয়তি, অমুচ্ছ-

শুনরে মরে, তরুপ ॥ ৩২ ॥ ধেম্বব নিগ্রহকারী সেই সিংহ সাধুগণের পক্ষ, মম্ব-
 বংশের স্বরূপ এবং সিংহতুল্য বলশালী সেই দিলীপকে বলিতে লাগিলেন ।
 রাজা নিষের অবস্থাতর দর্শনে ইতিপূর্বেই বিলক্ষণ বিস্মিত হইয়াছিলেন ।
 এখন সিংহমুখে মম্বব্যাবধি শুনিয়া আরও বিস্ময়াপন্ন হইলেন ॥ ৩৩ ॥ হে
 মহীপাল । তোমার আর শনে প্রয়োজন নাই । কারণ আনার উপর অত্র
 প্রয়োগ করিলেও কোন ফল দর্শিত না । বায়ুর বেগে বৃক্ষের উন্মূলন হইতে
 পারে, কিন্তু শৈলের কিছুই হয় না ॥ ৩৪ ॥ অষ্টমূর্তি মহাদেব কৈলাসগিরি-

nation that could not reach the offender though he was close beside him, like a serpent whose power has been repressed by spells and drugs.

33. To the great astonishment of the king, who had already been astonished at his novel situation, the lion who oppressed the cow, assumed a human voice, and thus addressed him, who was a friend of the virtuous, a banner of Manu's race, and was endowed with the prowess of a lion.

34. "Thou needest not, O protector of the earth, take any more trouble, for thy weapon, even if used against me, would avail nought. The fury of a gale which can uproot a tree will have no effect on a rock.

35. When the god of the eight forms desires to mount his

স্ব'নু । মুচ্ছ'না । মা' কৌলামগীর' ঈশ'ম্ আক'হ'চী: অষ্টমূর্তি: পাদার্পণাত্ৰয়-
 পুত'হ'চ' নিকুম্ভমি'চ' কুম্ভীদর' নাম কিঙ্ক'মে' অব'চি ॥ ২২ ॥ পু' অস' দিব'দাহ' পয়সি,
 অসী' ঈশ'ম'ভ'জ'ন' পু'বী'জ'ত:, অ: স্ক'ন্দ'হ' ধাতু: ঈশ'কুম্ভ'স'ন'নি:স'ত'না' প'য'স'া' র'ভ'য়: ॥ ২৩ ॥
 ক'দা'চি'ত' ক'ট' ক'শু'য়'মা'ন'ন' ব'ন'বি'প'ন' অ'ন' ত'ক্' চ'ন্ম'য'িতা, অ'থ' অ'ত্রি: ত'ন'যা' অ'ম'রা'স'ত্রি:
 অ'লৌ'ক' মী'ন'ান'্য'মি'ব' এ'ন' য'গী'ষ ॥ ২৩ ॥ য'ব—যী'চ'তি, য'চ'তি, য'চ'তে । য'গী'ষ ।

তুল্য ধবল বৃষতে আরোহণ জন্য মনীর পৃষ্ঠে চবণার্ণণপূর্কক আনার প্রতি
 যে অহুগ্রহ প্রদর্শন করেন, তৎপ্রযুক্ত আমার পৃষ্ঠ পবিজ হইয়াছে । আমি
 দেবদেবের কিঙ্কর, ও নিকুম্ভের মিত্র ; এবং আমার নাম কুম্ভোদর ॥ ৩২ ॥
 পুরোভাগে ঐ দেবদারু বৃক্ষ দেখিতে পাইতেছ । বৃষধ্বজ উহাকে পুত্ররূপে
 পরিগ্রহ করিয়াছেন । বে বৃক্ষটী স্বন্দজননীর স্তনপ্রতিম হেমঘটের পয়েই
 আশ্রয়ন অহুভব করিয়াছে ॥ ৩৩ ॥ বদাচিৎ একটা অরণ্য হস্তী কপোল-
 কণ্ডুয়ন করিবার জন্য ঐ তরুর বকল ছিন্নভিন্ন করিয়াছিল । তৎপ্রযুক্ত
 অদ্রিতনয়া উহার জন্য অত্যন্ত শোক প্রকাশ করিয়াছিলেন ; যেনন কার্তিকেয়
 অহুরের অস্ত্রে ক্ষতবিক্ষত হইলে কাতরা হন, তরুণ ॥ ৩৪ ॥ সেই সময়

bull, as white as Kailasa, he does me the favour of placing his feet on my back and thereby renders it hallowed ; know me then Kumbhodara by name, a servant of the god Siva, and a friend of Nikumbha.

36. Dost thou behold yonder fir-tree, that has been adopted as a son by the god with the emblem of a bull and that has known the taste of the water gushing out from the golden pitcher of Skanda's mother and resembling the milk flowing from her breasts.

37. Once on a time a wild elephant injured the bark of that tree by rubbing its cheeks against it ; then the daughter of the mountain-god grieved over it, as she would grieve for the celestial commander wounded by the weapons of the demons.

38. From that time forth, I have been posted to this cavern

যুযুচে । অযুযুচ, অযুযুচীত্ । অযুযুচিট । কৰ্ম্মণি যুযুচে, অযুযুচি । যুযুচিযতি তে ।
 যুযুচ্যতে । যুযুচীক্ । যুযুচয়তি, অযুযুচত্ । যুযুচঃ । লিচ—লিচি, লিচিট, লিচিতি,
 লিচিৎ, লিচিৎ, লিচিৎ । অলিচৎ । অলিচিট । লিচিচি । লিচিচিৎ । লিচিচিৎ । অলিচত্ ।
 অলিচত, অলিচিট । লিচিচিচিতি । লিচিচিচিৎ । লিচিচিঃ । লিচিচিৎ । তদা মধ্যস্থিত
 বনবিপানী নামার্থে শূলভতা অদামতসত্তরশি সিংহলং বিধায় অচম্ অজিন্ অদিক্ অশী
 ব্যাপারিতঃ ॥ ১৮ ॥ বি আ পৃ—পিপতি, পৃণীতি । অ্যাপ্রিয়তে । অপিপঃ । অ্যাপ্রিয়ত ।
 প্যপার । অ্যপারীত্ । অ্যপৃত । পুপূষতি তে । প্ৰেপীযতে, পৰ্মতি । প্যপয়তি, অ্যপীপত্ ।
 পরমেশ্বরেণ প্রদিতকালো ভ্রমস্থিতা এষা যৌষিতপারোষা স্বান্দ্রমধী মুখা চুরহিব হু
 শুধিতস্য মল্ল নী তস্যৈ অলম্ ॥২১॥ হ ত্ব লজ্জা বিচায় নিবৰ্ণস, ভবান্ গুরী: হর্ষিত-
 মিত্যমক্তি, যন্ রচং মল্লৈথ অমক্ৰচং তন্ মল্লভতা যম: ন চিযীতি ॥ ৪০ ॥ চা—

হইতে শূলপাণি বন্য হস্তীদিগের সঙ্গাসার্থ আমাকে এই পার্শ্বতীর প্রদেশে
 নিযুক্ত রাখিয়াছেন, এবং একরূপ নির্ধারিত করিয়া দিয়াছেন যে, যে সকল
 প্রাণী মৎসকালে আসিবে, তদ্বারা আমি জীবিকা নির্বাহ করিব ॥ ৩৮ ॥
 সেই আমি অত্যন্ত দুখাতুর হইয়া আছি, আর শোণিতের পার্শ্বাঙ্করূপ এই
 বেহুটীও ঠিক পরমেশ্বরকর্তৃক নির্দিষ্ট সময়ে উপস্থিত হইয়াছে । অতএব যেমন
 চন্দ্রের যুবা রাহুর তৃপ্তি সম্পাদন করে, তেমনি এ আমার পরিভোষ বিধানের
 সন্দর্ভ ॥ ৩৯ ॥ অতএব তুমি লজ্জা পরিত্যাগপূর্বক ফিরিয়া যাও । গুরুর প্রতি
 শিষ্যের বেদন ভক্তি দেখান উচিত, তুমি তাহা দেখাইয়াছ । যে বস্তুর রক্ষা
 করিবার ভার আছে, যদি শত্রুর দ্বারা তাহাকে রক্ষা করিতে পারা না যায়,

to scare away wild elephants, by the holder of the trident, who
 had made me a lion with the right to live on animals that come
 near me.

39. This feast of blood after a long fast, which has arrived,
 at the time appointed by that great lord of all, will suffice to
 appease my hunger, just as the nectar of the moon satisfies the
 enemies of the gods.

40. So go back without feeling ashamed, for thou hast
 shown the fidelity of a disciple towards thy spiritual master ;

जहाति, अहासीत्, जही । हीयते, अहायि । जिहासति । जेहीयते । हापयति, अजी-
हयत् । हिला । हीनः । हानिः । हि—चिपोति । अचेपोत् । चिधाय । चीयते । चिची-
यति । चिचीयते । चीणः । चित्तः । चयः । चितिः । पुरुधाधिराजः मयाधिराजस्य इति
॥४१॥ तत्पू र्वमर्ह इत्थमधीगे विनयप्रयवः अतएव वचं सुमुचनु ताम्बकवीचयेन जहीकृतः
वचपर्यायः इव खितः सन् एनं मत्वत्रवीत् च ॥ ४२ ॥ हे मनेन्द्र संहृद्वर्षेष्टस्य मे तत् वचः
कामं हासं, यत् वचः अहं विवद्युः अयि, हि यतः भवान् प्राणहता अनर्गतं सर्वं भावं

ताहाते शत्रुधारीर कोन अकीर्ति नाई ॥ ४० ॥ नरराज मुंगराजेर एई
उद्धत वाक्य गुनिरा बुधिते पारिलेन ये, गिरिशेर प्रतावेई ठाहार अत्र-
श्रेयोग व्याहत हईयाछे, सुतरां निष्ठेर प्रति ये अबज्जा जन्धियाहिन,
ताहार नाभव हईन ॥ ४१ ॥ ईहार पूर्के राजा दिलीप शरप्रयोगविषये
कथन विफलप्रवन्न हन नाई, तिनि एधन बह्रक्षेपणेज्जू किन्न जिलोचनेर
दृष्टिपाते अङ्गीकृत ये देवराज, ठाहार न्याय दशाग्रत हईया, सिंहेके प्रभुततर
दिलेन ॥ ४२ ॥ हे मुंगराज, आनार शारीरिक व्यापार सकल सनाकृरूपे
रुद्ध हईयाछे, अतएव आमि एधन बाहा बलिते ईच्छा करितेछि, ताहा सम्पूर्ण

for if a thing that is placed under the protection of a soldier cannot be defended by means of arms, it will not impair his reputation.

41. The king of men when he heard this haughty speech of the king of beasts. as his weapons had been restrained by the power of the god, Siva, moderated his self-reproach.

42. And the hero whose attempt to shoot his arrows had been ineffectual, as for the first time in his life he had been baffled in it, looking like Indra paralyzed by a glance of Siva when on the point of launching the thunder-bolt, thus answered the lion.

43. My bodily activity being restrained I admit that what I am about to say will seem ridiculous, but as thou knowest all

দগমতে, বদংগি । সনি দিদ্দহতি । যডি দন্দমতে । দঁদগৌদি । দন্দটি । দঁদয়তি, বদদংগত্ । মাৎ—মাপিতে, অমাপিট, বমাপ্যে । সনি বিমাপিয়তে । যরি বামাপ্যতে । মাপয়তি, অধীমপত্, অধমাপত্ । একাতপর্ষ লগতঃ প্রমুল', নব' বমঃ, ইদং কান' বমুশ, (হল্যেবে) অলস্য হঁতীঃ বই ছাত্' ইচ্ছন্ ত' মে বিচারমুঃ প্রতিমাসি ১১০। মা—মাসি, অমাসীত্, বমী । সনি বিমাসতি । যরি বামাপ্যতে, বাধেতি । মাপয়তি, অধীমপত্ । মমাতঃ । তব মূতানুকম্পা চেত্, ত্বদনে ইয়ম্ একা গৌঃ সস্তিনতী মবেত্, ই' প্রজানাথ, ত' জীবনু পুতঃ পিতা ইব মজাঃ উপপুবেথঃ মশ্বত্ পাতি ১১৮। জীবতি, অজীবীত্, জিজীব ।

গঙ্গরসনুহের অভাস্বরবর্ধী তনোরামি নিরন্ত হইতে নাগিল ৪৬ । ভূন'ওলের একচ্ছত্র আধিপত্য, তরুণ বয়স, এবং এই পরম রমণীয় কলেবর এই সনুহর তোনার আছে, কিন্তু ভূনি অল্পের জন্য এ সমস্ত পরিত্যাগ করিতে অভিনাবী হইয়া আনার নিকট বিবেকহীন বনিয়া প্রকাশ পাইতেছে ৪৭ । যদি জীবের তোনার প্রতি অহুকম্পা থাকে, তবে তোনার বিবেচনা করিয়া দেখা উচিত, যে তোনার নরণে এই গাভী কেবল একা বন্যাপভাগিনী হইবেত, কিন্তু হে প্রজাপান ! ভূনি যদি জীবিত থাক, তবে ভূনি পিতার ন্যায় প্রজাগণকে কত বিপদ হইতে নিরন্তর রক্ষা করিতে সক্ষম হইবে ৪৮ । অর্থাৎ যদি গুহর ভয় কর; কারণ তাঁহার একটা বই আর গাভী নাই, তিনি

sudden gleam of his teeth, that attendant of the ruler of nature, again addressed the lord of wealth with a smile.

47. An undisputed sway over the earth, youthful age and this body so handsome—by giving them up, thou art going to sacrifice too many for the sake of a few, and seemest to me to be destitute of discrimination.

48. If thou hast a tenderness for living creatures, then (consider) that by thy death, only one cow would be released, while shouldst thou live, thou wouldst be able, O lord of men! to save thy subjects always from perils like a father.

49. Or on the other hand, if thou standest in awe of thy spiritual master, who has got only one milch-cow, becomes

সনি জিজীবিষতি । যচ্চ জীজীব্যতে । জীজীবীষি । জীবয়তি, অজীজিবত্ । জীবনম্ ।
 জীবঃ । অথ একধেনী । কামানুপ্রতিমাৎ (অতএব) অপরাধশ্চাত্মাৎ গুণৈঃ বিধেপি ? ঘটীধীঃ
 কীটিশঃ বা: স্বায়ত্বতা ভবতা অস্ব মন্যু: বিনেতু শক্ব: ॥ ৪১ ॥ ভী—বিধেতি, বিধীকঃ,
 বিধ্বতি । অবিধেত্ । অধীষীত্ । বিমায় । বিময়াশ্চকার । সনি বিধীষতি । যদি বিধী-
 যতে, বিধীষীতি । ভায়য়তি, ভাপয়তি, ভীষয়তি । ভীকঃ । ময়ম্ । তত্ কল্যাণপরম্বরণা
 ভীক্কাৎম্ অর্জস্বলং স্বাদ্দিচ্ছং রচ, হি যত: স্বহং রাজ্যং মদ্বীতলস্বয়ংনদাত্ৰভিন্নম্ ইন্দ্র
 পদম্ আছু: ॥ ৫০ ॥ মৃগেন্দ্রে এতাষত্ চজ্জা বিরতে সতি শিলীশয: অপি অস্ব যুচ্চাতৈল
 প্রতিস্বনেল চিত্তিপার্শ্ব প্রীত্যা তন্ম্ এত অর্থম্ উচ্বৈ: অভায়ত ছব ॥ ৫১ ॥ মনুষ্যদেব. ইবা-

অগ্নির ন্যায় তেজস্বী এবং অপরাধ হইলে অচণ্ডভাব ধারণ কবেন । তাহা
 হইলে ঘটেব মত আপীনযুক্ত কোটি কোটি ধেনু প্রদান কবত, তাঁহার
 কোপেব উপশম কবিত্তে সমর্থ হইবে ॥ ৪১ ॥ অতএব স্বধপরম্পরায়
 সম্ভোগশীল উর্জস্বল নিম্ন কলেবব বিসর্জন করিও না, কাবণ সমৃদ্ধিশালী
 রাজ্য আর ইন্দ্রপদ একই পদার্থ, কেবল প্রভেদের মধ্যে উহাতে পৃথিবীর
 সংস্পর্শ আছে, এই মাত্র ॥ ৫০ ॥ মৃগবাহু এই কথা বলিয়া নিবৃত্ত হইলে
 পর, তাঁহার প্রতিধ্বনি শুহাতে প্রতিরুদ্ধ হওয়াতে বোধ হইল যেন, শৈলরাজ
 প্রীতিযুক্ত হইয়া সেই বিষয়টা রাজার নিকট উঠে:ধরে পুনর্বার বলি-
 লেন ॥ ৫১ ॥ নরদেব মহাদেবাহুচরনের বাক্য শ্রবণানন্তর পুনর্বার বলিলেন ।

furious when offended, and rivals the fire, it will be easy for
 thee to appease his resentment by presenting him with ten
 million kine with udders as big as pitchers.

50. So save thine own person so radiant with beauty and
 capable of enjoying a series of blessings; for they say that
 a prosperous realm is equal to the dominion of Indra differing
 from the latter only in its being in contact with the earth.

51. After saying this, the lord of beasts ceased; and the
 mountain with the echo of his words, circumscribed within its
 eastern, loudly repeated those words, as it were, out of love for
 the king

मुषरस्य वाचं निशम्य तदध्यासितकातराद्या घेत्वा निरीक्षमाणः अतएव सुतरां
दयालुः सन् पुनरपि उवाच ॥ ५२ ॥ अतान् त्रायते किल इति उदयः अन्नस्य शब्दः
भुवनेषु हृदः, तद्विपरीतवृत्तेः पुंसः राज्येन किम्, उपक्रीयमस्मीमसैः प्राणैः वा किम् ॥ ५३ ॥
महर्षेः अन्ननयः अन्वपयस्त्रिनीलां विश्राणनात् कथं नु शक्यः, इमां मुच्यतेः अन्नान् अवेष्टि,
लया नु रुद्रौजसा अस्यां प्रहृतम् ॥ ५४ ॥ सा इयं मया सुदीर्घार्पणनिष्क्रीयीष्य भवतः
मोक्षयितुं न्याय्या, एवं सति तव पारथा विह्वला न स्यात्, मुनेः क्रियायैः च अलुप्तः
भवेत् ॥ ५५ ॥ निःक्री-क्रीषाति, क्रीषीते । अक्रीषीत्, अक्रीष्ट । सनि चिक्रीषति । यत्कि

तत्काले धेनु उहाव प्रति कातवनयने दृष्टिपात कराते, उहाव दया-
प्रवृत्ति सातिशय उद्दीपित हईया उठिल ॥ ५२ ॥ विपद हईते उक्तावज्जना
शक्तिर एई महं उपाधिटी जिज्जुवने दिख्यात हईयाछे । किञ्च ये व्यक्ति
(शक्तिर हईया) उहाव विपरीत कार्य कवे, उहाव बाछेई वा कि, आरं
निन्दाते मनिन ये जीवन, उहातेई वा कि ॥ ५३ ॥ अना धेनु वितरण
करिया महर्षिर कोपशास्त्रि किरूपे सञ्चव ? कावण एई गाडी सुरति अपेक्षा
हीन नहे; तवे तुमि केवल रुद्रदेवेव प्रभावे ईहाव निग्रह करिते
समर्थ हईयाछ ॥ ५४ ॥ अतएव अदेह निज्जगद्गारा एवञ्जुत एई धेनुटीके
उक्ताव करा आमाव कर्तव्य । उहा हईले तोमार पावणारणु व्याघात

52. Having heard the speech of the god's attendant, that deity among men rejoined, being doubly compassionate, as the cow cast at him her look so sad, owing to the attack of the lion.

53. The noble appellation, "Kshatra," has acquired a celebrity in the world, as meaning one who saves from destruction; of what avail will be a kingdom to him who acts contrary to this (sacred rule,) or life sullied by infamy ?

54. How should I be able to appease the anger of the great sage by the gift of other milch-cows; for know that this cow is not inferior to Surabhi and that thou hast been able to hurt her through the power of the god, Rudra,

55. Hence it behoves me to release her from thee by offer-

বিক্রীযতে, বিক্রয়তি, বিক্রীতি । ক্রাপয়তি, অবিক্রয়ত । পশ্বান্ মদান্ অপি হৃদম্ অবীতি,
 হি যতঃ তব দেবদারী মদান্ যতঃ । হৃদা বস্তু বিনাশ্য স্বয়ম্ অশরীত দিবীক্:
 অপি স্মার্ত্ত্বং নহি শক্যম্ ॥ ৫৫ ॥ কিমপি অহং তব অচিন্ত্যঃ মনঃ শেত্, তর্হি মী দমঃ-
 মরীত্ দেযান্তুঃ ভব । তযাচ্চ একান্তবিধ্বংসিত্ত্ব ভীতিকাশ্চ পিষ্টেযু মহিধানাম্ খলাস্তা
 স্তত্ত্ব ॥ ৫৬ ॥ সম্বন্ধম্ আনাময়ত্বদ্বন্দ্বম্ আহুঃ, স বদান্তী সন্নতযীঃ নী হুতঃ, তন্ তজান্

হইবে না । এবং মূনির ক্রিয়াকলাপেবও লোপ হইবে না ॥ ৫৫ ॥
 আপনি পরাধীন এবং এই দেবদারু বৃক্ষটীতে আপনার সাতিশয় বস্ত্র আছে !
 অতএব আপনি হইহা বিলক্ষণ বুদ্ধিতে পারেন যে, রক্ষণীয় বস্ত্রটী নষ্ট করিয়া
 স্বয়ং অক্ষতশরীরে প্রভুর নিকট উপস্থিত হওয়া কিরূপ দুর্লভ কার্য্য ॥ ৫৬ ॥
 আরও বলি, যদি আমি আপনার কাছে অবধ্য বলিয়া গণ্য হই, তাহা হইলে,
 আমার যশঃস্বরূপ শবীরের উপর দয়ানু হউন । কারণ একান্ত ধ্বংসশীল
 এই ভৌতিক পিণ্ডে মানুষ লোকের আস্থা নাই ॥ ৫৭ ॥ পণ্ডিতেরা বলেন যে,
 পরস্পর কথোপকথন হইতেই সম্বন্ধের উৎপত্তি হইয়া থাকে । বনमध्ये এই-
 রূপে দেখা গুনা ঘটতে, আমাদের মধ্যে সেই সম্বন্ধ জন্মিয়াছে । অতএব যে
 ছুতনাথাহুতর ! সম্বন্ধশালী যে আমি, আমার প্রার্থনা অগ্রাহ্য করা আপনার

ing my body as a ransom ; so that on this plan there would
 be no impediment to thy meal after a fast, nor the sacred rites
 of the ascetic put a stop to.

56. Thou, thyself a dependant of another, dost know this
 full well, and hence thou takest great care for this fir-tree, that
 when one is entrusted with the protection of anything, one can-
 not stand before one's master, unharmed, though one has allow-
 ed one's charge to perish.

57. Or shouldst thou consider me not to deserve death at
 thy hands, then be compassionate to a nobler life of mine:—my
 fame :—because men like myself have no regard for their bodies
 which are but lumps formed of gross materials and perishable
 in their nature.

• 58. It has been said that friendship is formed by an inter-

ঐ মৃত্যুদায়ক, ত' সম্মুখিন: সী প্রথয়ং বিহ্বলুং ন অর্চসি ॥ ৫৮ ॥ তথৈতি গাম্ স্তত্রবতে
 স্বয়ে স্বয়: প্রতিচন্দ্রবিম্বরুবাঙ্ক: স দিলীপ: স্যস্তমস্র: সন্ সর্দৈচন্ আমিথস্ব পিতৃম্
 স্ব চপানয়ন্ ॥ ৫৯ ॥ তন্নিম্ বণে চয়ং সিঁছনিপাতন্ চত্‌পস্বত: শ্বাঙ্ক-মুখস্ব
 মজাগা পাশয়িতু: স্তপরি বিদ্যধরৈছমুতাং পুশ্চটি: পপাত ॥ ৬০ ॥ রাজা উক্তি
 "বৎস! উক্তিছ" ইতি অমৃতায়মানং বব: নিমস্ব উক্তি: সন্, অঘত: মস্রবিধী
 জননীম্ স্ব গা হৃদয়ং সিঁছং ন হৃদয়ং ॥ ৬১ ॥ শত্র: বিজিতং গম্ চবাচ ঐ মাধী! তন্

উচিত হয় না ॥ ৫৮ ॥ সিংহ "আচ্ছা" এই কথাটা যেমন বলিলেন, অমনি
 তৎক্ষণাৎ দিলীপের বাহু প্রতিষ্ঠিত হইতে মুক্ত হইল। তখন তিনি অস্ত্র শস্ত্র
 পরিত্যাগপূর্বক সিংহের ভোজনার্থ নিজদেহই আমিবপিণ্ডের ন্যায় সমর্পণ
 করিলেন ॥ ৫৯ ॥ সেইক্ষণে প্রজ্ঞানাপি অধোমুখে অবস্থিত হইয়া যেমন
 সিংহের প্রচণ্ডপাত প্রতীক্ষা করিতেছিলেন, অমনি বিদ্যধরগণের হস্ত
 হইতে মুক্ত পুষ্পবৃষ্টি তাঁহার উপর পতিত হইতে লাগিল ॥ ৬০ ॥ "বৎস উঠ"
 এই অমৃততুল্য বাক্যটা যেমন উচ্চারিত হইল, অমনি গাজ্রোখানপূর্বক,
 রাজা দেখিলেন, সেই ধেমু নিজ জননীর ন্যায় পুরোভাগে হৃৎকরণ

change of thoughts; and that has come to pass between our-
 selves who have met in this wood, hence, O thou attendant
 of the lord of nature, it does not behove thee to reject the re-
 quest of one who is thy friend.

59. As he said "very well," Dilipa had his arms instantly
 released from the restraint and then flinging down his weapons,
 he presented his body to the lion as a lump of meat.

60. At that instant as the protector of his subjects was
 standing with his face cast down, expecting a violent spring
 from the lion; a shower of flowers descended on his head from
 the hands of Vidyadharas.

61. Having heard the words, "rise my child," which when
 uttered rivalled nectar in sweetness, he got up and beheld before
 him the milch-cow with milk flowing from her udders looking
 like his own mother, but not the lion.

ময়া মায়াম্ শুভাষ্য পরীক্ষিতঃ শচি, অদ্বিপ্রভাবান্ অশককঃ অপি ময়ি ব্রহ্মণী ন ব্রহ্মঃ,
 অশচিৎসাঃ কিম্ স্তত ॥ ৬২ ॥ উ পুত্র । গুরী ভক্ত্য ময়ি অশুকন্যয়া শ তে দ্রীতাশি, বর
 হযীশ, মা শীকথানা পযশা ব্রহ্মিণি ন অবৈচি, কিন্তু ব্রহ্মনা মা কামদ্রুঘাম্ অবৈচি ॥৬১॥
 ব-ব্রহ্মণীতে, ব্রহ্মণীতি, ব্রহ্মাতি । অবারীম্, অবরিষ, অবরীষ, ব্রহ্ম । বদার, বসী । বরী-
 য়তি, বরিষ্যতি । ত্রিয়তে, অবরি । সচি বিবরিষতি-তে, বিবরীষতি-তে, ব্রবুর্য়তি-তে । যচি
 ব্রীযতে, বীবুর্য়তে, বর্বর্ষি । বারয়তি, অবীবরম্ । মতঃ মামিতার্থী স্রহস্যার্শিত-
 বীরমব্দঃ স হস্তী সমানীয় বংশস্ব কর্কারম্ অননকৌর্ষি তনয়ং সুদচিখায়া যদাশি ॥৬১॥

করত দণ্ডায়মান বহিয়াছেন, কিন্তু সিংহ তথায় নাই ॥ ৬১ ॥ রাজাকে
 বিশ্বাসপন্ন দেখিয়া নন্দিনী বলিলেন, হে সাধো ! আমি মায়া উদ্ধাবনপূর্বক
 তোমার পরীক্ষা করিয়াছি । মহর্ষিব প্রভাবে স্বয়ং কৃতান্তও আমাকে প্রহার
 কবিত্তে সমর্থ নহে, অন্য হিংস্র জন্তু কিরূপে পারিবে ॥৬২॥ গুরুভুক্ত ভক্তি, এবং
 আমার নিজে প্রক্তি অশুকম্পা এই উভয় দর্শন করিয়া আমি তোমার প্রতি
 প্রীত হইয়াছি, হে পুত্র ! তুমি বরপ্রার্থনা কর । আমি কেবল হুঁহু প্রদান করি,
 এমন নহে ; প্রসন্ন হইলে সকল কামনাই সফল কবিত্তে পারি ॥ ৬৩ ॥
 যিনি নিজ ভূজবলে “বীর” এই উপাধিটা উপার্জন করিয়াছিলেন এবং যিনি
 বাচকগণের সমুচিত সংকার কবিয়াছিলেন, সেই নরপতি কৃতান্তলিপুটে
 হৃদক্খিণ্ডার গর্ভে বংশের স্বক্ষাকর্তা অনন্তকীর্তিশালী একটা তনয় প্রার্থনা

62. The milch-cow said to the astonished king, I have,
 O good prince ! tested thy fidelity by the production of an
 illusion ; because owing to the influence of the sage, not even
 the god of death could hurt me, much less than any other des-
 troyer.

63. I am pleased with thee on account of thy regard for
 thy spiritual master, and thy tenderness towards me ; now
 child, do thou ask for a boon. For not only am I a producer of
 milk, but when propitiated I can shower blessings also.

64. Then, he who had honored his guests and acquired
 the appellation of hero by the might of his arm, folded his

याच—याचते, अयाचिष्ट, ययाचे । याचति, अयाचीत्, ययाच । सुनि यियाचिषति-ते ।
 यकि यायाचते, यायाक्ति । याचयति, अययाचत् । याच्चा । सा पयम्विनी सन्तान-
 कामाय रात्रे तथा इति क्लानं प्रतिशुभ, ई पुत्र ! पत्रपुटे मदीयं पयः दुग्ध्वा उपमुह्यन्न
 इति तद् आदिदीय ॥६५॥ ई मातः । वत्सस्य स्त्रीमार्यविषेय मेषं तव अधिर्षं रचितामाः
 प्रज्याः यहांशम् इव अयिः अनुन्नान् अधिगम्य उपभीक्षुन् रक्षामि ॥६६॥ अतीमिन इत्यं
 विद्वापिता वमिष्ठधनुः प्रीततरा वभूव, तदन्विता ह्रीमवतात् कुचैः अशनीष आशर्म प्रत्या-
 ययी च ॥६७॥ प्रसन्नं सुमुखः श्रुत्वात्पां गृहः प्रहर्षविज्ञानुमितं तस्याः प्रसादं पुनश्चक्रया इव

करिनेन ॥ ७४ ॥ “दाष्ठा” এই কথাটি বলিয়া পুত্রার্থী রাজাব মনোনত
 বর প্রদানানন্তর সেই ছন্দবতী দেখে আদেশ করিলেন, “হে পুত্র! পত্রের
 ঠোঙাতে মদীর ছত্র দোহনপূর্বক পান কর” ॥ ৬৫ ॥ রাজা বলিলেন জননি!
 বৎসের পানানন্তর এবং হোমকার্যের অন্তর্ধানানন্তর খদীয় ছত্রের দ্বারা
 অবশিষ্ট থাকিবে, সুনির অনুমতি অনুসারে তাহাই পান করিতে ইচ্ছা
 করি। যেমন পালিত পৃথিবীর বর্ষ অংশ কররূপে গ্রহণ করিয়া থাকি,
 তদ্রূপ ॥ ৬৬ ॥ বসিষ্ঠদেহু রাজা কর্তৃক এইরূপে বিজ্ঞাপিত হইয়া, আরও
 শ্রীত হইলেন। পরে তাঁহার সমতিবাহারে হিমালয়ের সন্নিবট হইতে
 বিনা শ্রমে আশ্রমে আসিলেন ॥ ৬৭ ॥ অধুনা রাজার মুখচন্দ্র প্রসন্ন ও

hands and asked for a son to be borne by Sudakshina, who should perpetuate his dynasty and acquire imperishable fame.

65. Saying “very well,” she granted the boon to the king and then ordered him to milk her and drink the milk in a cup of leaves.

66. After the satisfaction of the calf and the performance of oblations to the fire, I desire, O mother! to drink, with the permission of the sage, the remainder of thy milk like the sixth part of the produce of the earth for having protected her.

67. Being thus addressed by the lord of the earth, the cow of Vasishtha was the more delighted, and then accompanied by him returned from the valley of the Himalaya to the hermitage without feeling fatigued.

বালা গুরবে বিবেচ্য (যথান্) প্রিয়ায়ৈ জগৎস ॥ ৫৮ ॥ অনিন্দিতাত্মা মহাশলঃ বসি-
ষ্টেন জ্ঞাতাশ্চনুশ্চঃ সঃ বস্তুহুতাবশিষ্যং নন্দিনীকন্যাং যমং মূৰ্গং যমঃ যম অতিব্রহ্মঃ সন্
যমী ॥ ৫৯ ॥ বয়ী বসিষ্টঃ প্রাতঃ যথীক্লমতপারখ্যানী মাষ্ট্র্যানিকং স্বস্বয়মং ময়ুজা নী
দম্পতী স্বাং রালধানীং প্রতি প্রস্থাপয়ামাস ॥ ৬০ ॥ হৃদ্যঃ হৃতং হৃতামং মনুঃ অদননম্
অবন্যতীং সনক্সা ধেনুশ্চ প্রদচ্চিযৌক্লম্য সন্মহলীদয়তরপ্রভাবঃ সন্ প্রবল্যে ॥ ৬১ ॥

ঔহাঃ হর্ষচিহ্ন হইতে নন্দিনীব প্রসন্নতা অনাগ্রাসে অসুস্থিত হইতেছিল।
অতএব নৃপবর্গের গুরু মহারাজ দিলীপ যেন পুনরুক্ত বাক্যদ্বারা উক্ত
সুসংবাদ গুরুকে নিবেদন করিয়া, পরে প্রিয়াকে জানাইলেন ॥ ৬৮ ॥ যিনি
সাধুবর্গের স্নহৎ এবং ঔহাঃ আত্মা নিন্দামস্পর্শশূন্য, এমন সেই রাজা
বসিষ্ঠের অসুস্থতি পাইয়া বৎস ও হোমেব অবশিষ্ট নন্দিনীর হৃদ্য অত্যন্ত
তৃষ্ণাব সহিত পান করিলেন। তাহাতে বোধ হইল যেন তিনি নিজে
শুভ্রবর্ণ মুর্ধিম্যান্ যশ পান করিতেছেন ॥ ৬৯ ॥ পরদিন পূর্কাক্ষে পূর্কোক্ত ব্রত
সমাপনজন্য-পারণার অবসান হইলে পব, মহর্ষি বসিষ্ট প্রস্থানকালে কর্তব্য
স্বভ্যয়নকার্য সম্পন্ন করিয়া সেই বাজদম্পতীকে রাজধানীতে প্রত্যাগমন
করিতে অসুস্থতি প্রদান করিলেন ॥ ৭০ ॥ প্রথমে হৃত হতাশনকে প্রদক্ষিণ
করিয়া, তৎপরে গুরু ও গুরুপত্নীকে, অবশেষে বৎসসহিত ধেনুকে প্রদক্ষিণ
করিয়া নৃপতি প্রস্থান করিলেন। এই সকল উৎকৃষ্ট মঙ্গলকার্যদ্বারা তৎকালে

68. With countenance as radiant as the moon, the lord of kings communicated her favour first to his preceptor and then to his beloved wife, and as it were, repeated over again in words, as they had already inferred it from his out-ward manifestations of joy.

69. That friend of the virtuous, of blameless soul, with the permission of Vasishta, drank the milk that remained over after the calf was satisfied and the oblation to the fire was made, with eager thirst, as if it were his own pure fame embodied.

70. On the morrow at daybreak at the conclusion of a

স্বপ্নপত্নীসহিতঃ সহিষ্ণুঃ সঃ শ্রীবামিরামধ্বনিনা অনুরাহতমুখেন অতএব পূৰ্ণেন স্ত্রীনা
মনীরথেন ইব মাগী যযী ॥৩২॥ প্রজাঃ তস্মি' অন্যাপু'বহিঃ নৈবৈঃ স্বদর্শনেন আদিতীকৃৎ
প্রজার্ব্রতকর্মিতাঃম্ অনএব নবীদয়ম্ শীপধীনা' নাদম্ ইব তং পতুঃ ॥৩২॥ প্রসুন্দর্যী:

ঐহ্যার প্রভাব আরও বর্ধিত হইয়াছিল ॥ ৭১ ॥ বৈধ্যশালী সেই ভূপতি
নিম্ন ধর্মপত্রীর সহিত পথ অতিক্রম করিতে লাগিলেন । যে রথে আরোহণ
করিয়াছিলেন, তাহা উন্মাতপূনা ও সুখকর এবং তাহার ধ্বনি শুনিতে মধুর,
অতএব বোধ হইল যেন নিম্ন পূর্ণ মনোরথে সনারূঢ় হইয়া চলিতেছেন ॥ ৭২ ॥
প্রজাগণ বহুদিবস সন্দর্শনে নিত্যই উৎসুক হইয়াছিল । পুত্রার্থব্রতাসুষ্ঠান-
জন্য এখন ক্লেশ হইয়াছিলেন, তথাপি ঐহাকে নবোদিত সুধাকরের ন্যায়
সুস্থকনয়নে সন্দর্শন করিতে লাগিল, কিন্তু যত অবলোকন করে, কিছুতেই
পরিচিন্তি লাভ হয় না ॥ ৭৩ ॥ ইচ্ছতুল্য শোভাশালী সেই নরপতি উন্নতি

meal customary at the consummation of the aforesaid vow, the abstemious Vasishtha offered benedictions usual at the time of departure and permitted the royal pair to repair to their capital.

71. Having circumambulated the sacred fire propitiated with offerings, then Arundhuti after her husband, and at last the milch-cow with her calf, the king started with his power being exalted by such auspicious ceremonies.

72. Accompanied by his lawful sponse, that patient prince wended his way in a chariot, which made a sound grateful to the ear, and was easy on account of its being free from jostling, and thus he was driving as it were in a vehicle of his own desire now crowned with success.

73. The king looked emaciated by the performance of his vow for the birth of a son, and by reason of his long absence, excited among his subjects a great longing to see him; so that they now with eyes never feeling satiety, drank him in, who resembled the newly risen lord of herbs, that became radiant at night.

স্ব: পীর্বে: অভিনন্দ্যমান: সত্যতাকাং পুরং প্রবিষ্ট্য মুকরীন্দ্রসমাগম্যৈ মুগ্ধী ধূয়: মুনি: স্বস্বে
 আচমস্ব ॥ ৩৩ ॥ অথ বায়ৌ অরিনয়নসমুদ্রা' জ্যোতি: ধী: স্বব, স্বক্ৰিবিহুর্নং দীর্ঘং নীল:
 মুচ্যেতি স্বব, নস্বেতিভুক্তমূলী শুবহি: স্ত্রীকদাভ্রাব্রুমাৰী: অভিনিবিত' গর্ভম্ আচমস্ব ॥ ৩৪ ॥

পতাকাধারা বিবাহিত সেই নগরীতে প্রবেশ করিয়া পুরবাসিগণকর্তৃক অতি-
 মন্দিত হইলেন । পরে অনন্ততুলা সারসম্পন্ন ভূজে পৃথিবীর ভার পুনর্বার গ্রহণ
 করিলেন ॥ ৩৪ ॥ যেমন নভোমণ্ডল অত্রিসূনির নয়নোৎপন্ন জ্যোতি
 (চন্দ্রমা) ধারণ করিয়াছিল, যেমন হরধূনী অগ্নিকর্তৃক বিক্ষিপ্ত শৈব দীর্ঘ
 গ্রহণ কবিয়াছিল, তদ্রূপ সেই রাজমহিষী ভূপতিবংশের অভ্রাদরের অন্য নোক-
 পালগণের সহস্রং ভেঙ্কোকারা অহুপ্রবিষ্টে সেই গর্ভ তাহা ধারণ করিলেন ॥ ৩৪ ॥

74. Rivalling Indra in radiance he entered the city wa-
 ving with flags and received congratulations from the citizens,
 and then reimposed the weight of the world's government, on
 his arm as strong as the prince of serpents.

75. As the heavens received the splendour shooting forth
 from the eye of Atri, and as the celestial river held in her keep-
 ing the energy of Siva rejected by the fire, so for the well-being
 of the royal race, the queen conceived a son animated with the
 great spirit of the gods who were charged with the protection
 of the universe.

তৃতীয়: সর্গ: ।

যম সুদক্ষিণা উপস্থিতীদয়ং মর্শু: ইচ্ছিতং সখীজনীশীচক্ষুসীমুখম্ রক্তাক-
কুলস্য সন্তত: নিদানং দৌহৃৎলব্ধবর্ণং দধৌ ॥ ১ ॥ শরীরসাধাত্ অসময়মূপচা খীত্র-
পাশ্চুনা মুখেন উপলব্ধিতা সা, বিবেচনার্থা তদ্রূপকারেণ শশিনা উপলব্ধিতা প্রমাত-
কস্য মর্শ্বরী ইব অলচ্চার ॥ ১ ॥ অচিহ্নপাশ্বে পদীমুখা পূষতী: সিক্ত বনরাক্রিপস্বলং

এত দিনের পর স্বামীর মনোরথ পূর্ণ এবং ইক্ষ্বাকুজলের স্থিতির মূল
উপায় দৃষ্ট হইল। সুদক্ষিণা গর্ভলক্ষণ ধারণ করিলেন। যে গর্ভলক্ষণ রাজীব
সখীগণের নরনে নবপ্রকাশনান দ্বোয়ঙ্গার ন্যায় (ভৃগুজনক) হইয়াছিল ॥ ১ ॥
যেমন প্রভাতপ্রোয়া রজনী অন্নসংখ্যক তারকা ও মন্দছোয়াতি চন্দ্রনা দ্বারা
শোভা পায়, তদ্রূপ সেই রাজী শরীরের অবসাদনিবহন কতিপয় নাক্র অন-
কার এবং লোমুগ্নুপ্তত্বা পাণ্ডুবর্ণ মুখন্ডল ধারণ করিয়া শোভা পাইয়া-
ছিলেন ॥ ২ ॥ দগ্ধভিত্তিকা ভঙ্গ্যে সৌরভযুক্ত রাজীর যে মুখন্ডল, ক্ষিতিপতি
বিজনে তাহা আশ্রয় কবিয়া ভৃগুশিলাত করেন নাই। যেমন গজরাজ ঐশ্বা-
বদানে বেদের মনকণা দ্বারা সিক্ত বনমধ্যবর্তী একটা ক্ষুদ্র ছলাশরের সূক্ষ

1. Now Sudakshina bore the signs of pregnancy, which shewed that the fulfilment of her husband's aspirations was near at hand: they were as grateful to the eyes of her female companions as the first opening of the moon-beams; for they promised to bring about the perpetuation of Ikshvaku's race.

2. Not wearing her complete set of ornaments owing to her bodily languor and with her countenance as pale as the lodhra flower, she rivalled the night about to give birth to the day with a few stars twinkling here and there, and the moon glimmering with a faint light.

3. He was never sated with inhaling in private the fragrance of her face perfumed by the odour of baked clay,

করী হব চিত্রীশ্বর: রহসি স্মরু রমি তদাননং আশ্রায় তসি' ন আয়যৌ ॥ ১ ॥ হি
 যশান্ তত্শ্রুত: দিগন্তবিশ্রান্তরথ: সন্ মহত্বান্ দিবন্ হব ধুব' ভীষাসি, অন: সা
 অন্বরসান্ বিলঙ্গা প্রথমং তথাবিধে অভিলাষী মন: বশম্ ॥ ৪ ॥ মানধী ছিযা নী
 কিচ্ছিন্দু' ইচ্ছিতং ন শংসতি, কেপু বস্তুযু স্ফাভবতী হবি ভগবতীশরীশ্বর: আহত: সন্
 অন্তবেশ' দিয়াসখী: পৃচ্ছতি অ ॥ ৫ ॥ সা স্বীচছদু: স্বমীলনাম্ ভবেত্ব যন্ এব বস্নী, তন্
 আশ্রতম্ অপরম্, হি তথাহি অধিলম্বনন: অস্ব মূপতে: ত্রিদিবৈ অপি হতম্ অনাসার্য

আশ্রাণে পরিতৃপ্ত হয় না, তরুণ ॥ ৩ ॥ সেই বাজমহিষী অন্যপ্রকার আশ্রা-
 দনেব জব্য পবিত্র্যাগপূর্ব্বক প্রথমেই মৃত্তিকা ভঙ্গণে অভিলাষিণী হইলেন।
 কারণ তাঁহার পুত্র, ইজ্র যেমন স্বর্গলোক ভোগ করবেন, তেমনি পৃথিবী ভোগ
 করিবেন এবং তদীয় বথ দিকের শেষ সীমা পর্য্যন্ত না গিয়া বিশ্রাম করিবেক
 না ॥ ৪ ॥ “মগধবংশীয়া মহিষী আমাব, লজ্জাবশতঃ আমাকে কোন কথাই
 বলেন না ; তিনি কোন্ বস্তু প্ৰূছা করেন ?” উক্তব কোশল বাল্যের অধিপতি
 আগ্রহসহকারে প্রিয়াব সখীগণকে এইরূপ সর্ব্বদাই জিজ্ঞাসা করিতেন ॥ ৫ ॥
 তিনি গর্ভাবস্থায় লভ মানা লালসা নিবন্ধন যাতনা অমুভব করিয়া যখন যাহা
 প্রার্থনা করিতেন, তখন তাহা নিকটে আশ্রত দেখিতে পাইতেন। কারণ

an elephant who gets delighted at the fragrance of a pool in a
 wood sprinkled over by drops of rain falling down from a cloud
 at the close of the hot season.

4. In as much as her son was destined to enjoy the earth
 as Indra enjoys the heavens, making his chariot rest at its
 utmost limits, she did not care for other flavours, but gave her
 mind to earth-hunger alone.

5. The princess of Magadha-descent does not tell me any-
 thing from bashfulness; what things has she got a longing
 for? such questions would the ruler of North-Kosala often put
 to her ladies in-waiting with loving tenderness.

6. When she had attained to that state of constant long-
 ing (which is consequent on pregnancy) whatever she asked

ন কমনু ৬ ৥ সা ক্রন্থিষ দীহৃদ্ব্যদা নিসীর্ষি মর্ষীদমানাববরা নতী পুরতদন্যাদ-
 কমানু অনকরং স্তব্ধননীত্পন্নবা ততাহুং বরাজ ১০ ৥ নহ—নজ্জতি, অনাকীন্,
 নদাহ। নজ্জতি। তপানত্। তিহঁতু কচ্ছঙ্কু নিতালপীতরং আনীতমুখং তদীয়ং সনতয়ম্
 মদযানিন্দ্রীনযী: মুজাতযী: পতঙ্গকীময়ী: শিবং তিরথকার ১১ ৥ নৃপ: কমনা
 মহির্ষী দিগামবর্মা স্যাম্যাম্বয়াম্ হুং অমকরশ্রীলমাবক্কা মলীন্ হুং অন:কলিতা
 সস্রতী নদী হুং অমকর ১২ ৥ খীঃ স: দ্রিযাতৃব্যদম্য নক:কচুদ্রতী: মুজার্জিতালা

দিকোপ নিম্নে ধনুতে জ্যা রোপণ করিলে, তাঁহার অশীষ্ট বস্ত্র খর্গে শু: ফুলত
 থাকিত না ১৩ ৥ রাজ্ঞী জনে লোহন বয়না হইতে নিহতি পাইলে পর
 তাঁহার অধরবণলি ফুটপুট হইরা তাঁহার শোভা সম্পাদন করিল। বেনন
 তৎ পদের অপগন হইলে পর ননোহর পরবে নগিত হইরা লতার শোভা হই,
 তত্রপ ১৪ ৥ বেনন সাগরের গর্ভে রহি থাকে, বেনন শনীলতার অভ্যন্তরে
 অগ্নি বিলীন থাকে, বেনন সরস্বতীনদী অস্ত:নলিলে প্রবাহিত হই, তেননি
 রাজ্ঞী অস্ত:নরা হইয়াছেন, রাজা নিশ্চর করিলেন ১৫ ৥ বৈবীশালী সেই
 নরপতি জনে পু:নবন প্রভৃতি ক্রিয়া সম্পাদন করিলেন। বৈবপ সনাতোহ-

for, she saw presented to her, for when the king had strung his
 bow he should not fail to obtain anything he desired, even from
 heaven.

7. Having passed that painful state of constant longing
 and with her limbs rounding she shone forth like a creeper
 decked with charming shoots after the falling off of old leaves.

8. As days passed, her swelling breasts with nipples of a
 blue hue surpassed in beauty, a couple of fair lotus-buds with
 their tops made azure by black bees which were seated on them.

9. The king considered that the pregnant queen resembled
 the sea-girt earth with jewels buried in her womb, or the Sami-
 tree, with fire lurking within, or the river Sarasvati with water
 hid in her subterraneous bed.

10. Cool in his judgment, the king performed by turns the
 Pansavana and other ceremonies on a grand scale in

দিগন্তসম্বদা ধৃতিঃ শ্ব সহস্রীঃ পুংস্বনাদিষ্কাঃ ক্রিয়াঃ যথাক্রমম্ অধন ॥১০॥ যদ্বাঘনঃ
 বদ্যঃ সুবিন্দমাশ্বাসিতগর্ভমণীরবান্ প্রযবমুক্তাসনযা এতৎস্বারাশ্বস্তিভিন্নস্বস্তয়া ধারি
 ত্ববনেত্রয়া সয়া মনন্দ ॥ ১১ ॥ জিহ্ব—জিহ্বতে, জিহ্বতি, জিহ্বী । অশ্বীমণী, অশ্বিন ।
 বিজিহ্ব, বিজিহ্বিৎ । সনি বিজিহ্বতি । যজি বিজিহ্বতি । জিহ্বতি, অশ্বীজিহ্বত্ । জিহ্বঃ ।
 জিহ্বঃ । অথ ক্রমারম্ভাভ্যাক্রমলৈঃ স্বারৈঃ ভিদ্ভিঃ গর্ভমর্ভংগি অশ্বচিহ্নে স্বতি কাশ্চি
 দশ্বীশ্বস্তী দিয়াম্ অমিতা দিবস্ হব পতিঃ মতীতঃ সনু হৃদর্ম ॥১২॥ তবঃ স্বশীতমা

হইল, তাহা তাঁহার দাম্পত্যপ্রেমের ও তাহার ঔদার্যগুণের অম্লরূপ; এবং
 বাহুবলে দিগ্দিগন্ত হইতে যে অর্থরাশি সংগ্রহ করিয়াছিলেন, তাহার ও অম্ল-
 রূপ হইয়াছিল ॥ ১০ ॥ রাজা গৃহমধ্যে প্রবেশ করিলে চঞ্চললোচনা রাজ্ঞী
 কষ্টশৃষ্টে আসন পরিত্যাগ করিতেন । কারণ লোকপালগুণের অংশদকার
 হওয়াতে তাঁহার গর্ভ মিতান্ত গুরুভার হইয়াছিল । গাজোথানপূর্বক তিনি
 রাজ্যব সম্মানার্থ ক্রতাজলি হইতেন । নরপাল এই সমস্ত দেখিয়া পরমপ্রীতি
 প্রাপ্ত হইতেন ॥ ১১ ॥ বালচিকিৎসাকুশল বিখ্যাত বৈদ্যগণ তাঁহার গর্ভস্থ-
 বালকের পোষণকার্যে নিবৃত্ত হইলেন । পরে নরপতি যথাব্যোগ্য সময়ে
 প্রিয়াকে প্রসবোন্মুখী দেখিয়া পরম প্রীতি অনুভব করিতে লাগিলেন, যেমন
 লোকে উপযুক্তকালে নভোমণ্ডল মেঘাবৃত দেখিয়া আনন্দিত হয়, তদ্রূপ ॥ ১২ ॥

with his love for his beloved wife, with the riches he had accu-
 mulated from the different quarters of the globe, and with the
 delight the event produced in him.

11. The king was delighted with her, because on his enter-
 ing her chamber she with difficulty left her seat, and with eyes
 quickly rolling folded her wearied hands to do him homage on
 account of the weight of the foetus animated with the spirit of
 the diving protectors of the universe.

12. A healthy growth of the embryo having been ensured
 by doctors proficient in the treatment of children, the happy
 husband found his beloved on the eve of her delivery at the
 proper time, like the heavens hung with clouds at the close of
 the hot season.

যা সময়ে প্রসবশয়ৈঃ অর্থ্যগৈঃ পঞ্চমিঃ যদৈঃ সূচিতভাগ্যসম্পদং যুৎ তিসাধনা শক্তিঃ
 অথয়ম্ অর্থম্ হব অহত ॥ ১৭ ॥ হব—দুশযতি, অহতুচনু, হবযামাস । যতি, সীম্-
 অতি । তনুচর্চং হিমঃ প্রসেদুঃ, মনুতঃ সূচ্যা যতুঃ, অধিঃ প্রহৃতিচারিঃ সনু হবিঃ আদর্শী,
 (হব) সর্বং যমর্ষসি বম্বু, তযাছি তাহমা-মবঃ সীকাম্বুদযায় (মবতি) ॥ ১৪ ॥
 অহিষ্টময্যা পরিতঃ বিষারিত্যা সূজম্নমঃ তস্য নিজেন তেজসা স্হস্যা হতলিযঃ নিশীয-
 দীধাঃ আলিঙ্কসমপিতাঃ হব বমুভুঃ ॥ ১৫ ॥ লিয্—লিযধাতীঃ ক্রিয্ । লিযতি তি :

যেমন প্রভাব, উৎসাহ ও মন্ত্রণা হইতে উৎপন্ন বাজশক্তি অক্ষয় অর্থ উৎপাদন
 কবে, তেমনি সেই শতীতুল্যা রাজসী উপযুক্তকালে একটা পুত্র প্রসব করিলেন ।
 তৎকালে পাঁচটা গ্রহ অন্তর্গত না হইয়া উচ্চ স্থান অবলম্বন কবাত্তে সেই
 বালকের ভাবী সৌভাগ্য সৃষ্টি হইয়াছিল ॥ ১৩ ॥ চতুর্দিশ নিশ্চল হইল,
 স্নাতকর সমীরণ বহিতে লাগিল, অধি দক্ষিণ পার্শ্বে হেলিয়া পড়িয়া আভ্যাঙ্গি
 গ্রহণ করিতে লাগিলেন । অতএব তৎকালে সকলই শুভসূচক হইতে
 লাগিল । কাবণ তাদৃশ ব্যক্তির জন্ম লোকের মঙ্গলের জন্যই ঘটয়া থাকে ॥ ১৪ ॥
 সেই সূক্ষ্মা বালকের নিজ তেজ প্রসবশয্যাব চতুর্দিশ ব্যাপিয়া দেদীপ্যমান
 হওয়াতে নিশীথকালীন দীপমালা সহসা নিশ্চল হইয়া, যেন চিত্রিতের ন্যায়
 বোধ হইতে লাগিল ॥ ১৫ ॥ যে অন্তঃপুত্রচাবী ব্যক্তি কুমাবেব জন্মসংবাদ

13. The queen who was Sachi's equal, begot a son at the proper season, just as the power derived from its three sources of authority, perseverance and counsel, produces inexhaustible riches. The time was auspicious, as the five planets then occupied their elevated positions, and being away from the sun, did not set, and thus foreshadowed the future greatness of the prince.

14. The sky was clear, soft airs blew, and the fire accepted the offering of clarified butter with its flame turning to the right ; so that at that moment everything wore an auspicious aspect, for surely the advent of persons like him is for the good of the world.

15. Radiating all round the bed of (accouchment) the

अखिले जातकर्मणि कृते सति स दिवीपद्मः प्रद्युम्नसंस्कारः चाकरोद्भवः मणिः
 इव अधिकं वृषी ॥ १८ ॥ सुषयवाः मद्भक्तुर्यनिस्सनाः वारयीपिता प्रसीदन्वृषीः सङ्घ
 केवलं मागधीमतेः सन्ननि न, दिवीकसामपि पयि अजृम्भन् ॥ १९ ॥ वि जृम्भ—जृम्भते ।
 अजृम्भित, लजृम्भे । जृम्भणम् । रवित्तुः तस्य कथित् संयतः न वभूव, सुतजन्मदर्शयितः
 सन् स यं विसर्जयेत्, तदा केवलं स्वयमेव पितृणाम् अयामिधानात् वन्धनात् समुचे
 ॥ २० ॥ यम—यच्छति । अयंसीत् । ययाम । सति वियंसति । यद्दि यंयन्ते ।
 यिचि यमयति । अयम् अर्भक्तः सुतस्य अन्तं यायात्, तथा व्रुधि परंपाम् अन्तं यायात्

समधिक शोभा धारण करिलेन ॥ १८ ॥ सुश्रीवा मद्भक्त वान्धवनि वारविला-
 सिनीदिनेर उद्भववृत्तक नृतेर सहित केवल राहवाटातेई श्रुतिगोचव
 हईयाहिल एमत नहे, देवगणेर विचरणदान आकाशमार्गेणै प्रकृति हईया-
 हिल ॥ १९ ॥ राजार कारागारे एरुपं कौन वली हिल ना, याहाके तनि
 पुत्रजन्मे हई हईया निद्रुति दान करेन, तवे केवल निद्रेई पितृणरूप
 वरुन हईते नृत्तिलात करिलेन ॥ २० ॥ एई बालक श्रात्रेर पारे गमन
 करिवेक एवः बुद्धे शत्रुर् सीमाना अतिक्रम करिया बाईवेक, अतएव शब्द-
 विद्याविशारद हूपति रवधातुर गमनार्थ विवेचना करिया पुत्रेर नाम वयु

grove, performed the entire natal ceremony, the son of Dilipa shone forth like a precious stone found in a mine, where it has received its full polishing.

19. The notes of auspicious music so grateful to the ear and accompanied with the mirthful dancing of courtezans, were not only heard in the palace of the lord of the princess of Magadha-descent, but they also resounded in the heavens, the abode of the gods.

20. That protector of men had then no one in prison whom he could release in his delight at the birth of a son, but he himself was released from the bondage of a debt which he owed to the manes.

21. As the child was to go beyond the farthest limits of knowledge, and penetrate to the remotest frontiers of his foes'

ইতি হিতী: অর্থবিতৃ পাৰ্শ্বিক: ধাতী: গমনার্থম্ অথৈচা আকসম্ভবং তায়্যা রঘুং চৈকারাঃ।
 লহ—লহতি তে । অলহীম্, অলহিষ, ললহ । ললহি । সনি লিখহিষতি । লাল-
 হতি । লঘু: । স সময়সম্পদ: পিতু: প্রযদাতৃ যমী: শরীরাবয়বৈ: চরিত্ৰহীধিতৈ:
 অনুপ্রবেশাম্ বালচন্দ্রমা: ইব দিনে দিনে হ্রিঁ পুপীষ ॥ ২১ ॥ হৃথ—বহঁতে । অবহিঁত ।
 বহধে । সনি বিবলিঁষতি । যডি বরীহৃথযি । বহঁযতি, অবীহধন, অববহঁত । পুপ-
 উথ্যতি, অপুপত, পুপীষ । উথ্যতি, পীযতি । অপীযীত । পুপীষ । সনি পুপীষিষতি,
 পুপীষিষতি, পুপীষতি । যডি পীপুথ্যতে । পীযযতি, অপুপুযত । পুটি: । দীধী—দীধীতে,
 দীধ্যাচক্রি । সমারথাই শরজন্যনা যথা ননন্দত:, শচীপুরন্দরী জয়ন্তী যথা ননন্দত:
 তথা তক্ষমৌ সা মাগধী নৃপ: স্ব মসহয়েন সূতেন ননন্দত: ॥ ২২ ॥ রথাক্রান্দী: ইব মথী:

রাখিলেন ॥ ২১ ॥ অশেষবিভবশালী যে পিতা, তাঁহার প্রবন্ধে সেই কুমারের
 মনোহর অবয়বগুলি দিন দিন বৃদ্ধি প্রাপ্ত হইতে লাগিল । যেমন চন্দ্রকলা
 সূর্য্যরশ্মির অল্পপ্রবেশনিবন্ধন বৃদ্ধি প্রাপ্ত হয়, তরুণ ॥ ২২ ॥ যেমন উমা ও
 মহেশ্বর কার্তিকেয়কে পাইয়া পরিতুষ্ট হইয়াছিলেন, যেমন শচী ও পুরন্দর
 স্নহস্বকে পাইয়া হর্ষ লাভ কবিয়াছিলেন, তরুণ তাঁহাদের তুল্য রাজা ও রাজী
 কার্তিকেয় ও লয়স্বের তুল্য পুত্র লাভ কবিয়া আনন্দিত হইয়াছিলেন ॥ ২৩ ॥
 চক্রবাক ও চক্রবাকীর ন্যায় রাজা ও রাজীর মধ্যে পবম্পরের স্বদ্বন্দ্বাকর্ষণকারী

dominions, the king, conversant as he was with the meaning of words, considering that the root Ragha signifies to go, made his son Raghu by name.

22. Under the care of his father who owned the full measure of riches, he went on thriving day by day with his handsome limbs like the young moon that thrives through the reflection of the sun's rays.

23. As Uma and the deity with the emblem of a bull felt happy with their son, who was born in a wood of Sara-grass; and as Sachi and Purandara were delighted with Jayanta, so the king and the princess of Magadha-descent, their equals, rejoiced with their son who was as fair as either.

24. That love which subsisted between themselves and

भावश्चरं परस्पराययं यत् प्रेम वभूव, तत् एकमुत्तेन विमलम् अपि परस्परम् उपरि पथं
 चीयत ॥ २४ ॥ चि—चिनीति, चयति, चिनुते, चयते । अचैपीत्, अचैट । चिक्वाय, चिक्वाय ।
 चिक्वी, चिक्वी । कर्म्मपि चीयते, चयायि । सनि चिचीर्षति ते । चिक्वीयति-ते । यच्चि
 चिचीयते । पिचि चापयति, चाययति । सचयः । परिचयः । स. 'अभक्त' श्रावरा प्रदमी-
 दितं वचः उवाच, तदीयाम् अहृक्षिं अवनम्य यदी, प्रशिपादशिचया नम. अभूत् इति
 यत्, तेन पितुः सुदं तवान ॥ २५ ॥ उदितम्—वदधातोः ङः । अनुवादः । द्रपः शरीरयोद्गर्जः
 सुतैः लचि अमृतं निदिचलत् इव तम् अहृक्ष्यापीथ्य उपात्तसन्धीनितस्त्रीचन. सन् चिरात्
 सुतस्परसन्नता यदी ॥ २६ ॥ म्यितेः अमिता सः परार्द्राङ्गन्ना अनन अमयं प्रजानां

वे प्रेम छिन, ताहा एकती पुत्रवारा अधुना विभक्त हहेलेण परस्पररेर उपर
 वरं वर्द्धित हहेराछिन ॥ २४ ॥ सेहे वानक धात्रीकर्तृक अथमोच्छावित वाक्य
 वे वनिठे लागिन, धात्रीर अधुलि अवनदन करिवा वे विंठरण करिठे लागिन,
 एवः अंगन करिठे शिवा पाहेरा वे नस्तक अवनत करिण, ताहाते पितार
 मातिशर आननवर्द्धन हहेते लागिन ॥ २५ ॥ पुत्रके क्कोडे लहेरा तनीर अम-
 नःस्पर्शे अरूप सुधाशुभव हहेल वे, वेन बोध हहेल ताहार समुदय गात्रे अमृत
 वर्षण हहेतेछे । तवन वाजा सुधत्तरे गोचनाष्ट निनीनित करिवा छिरकानेर
 पर पुत्रानिदने कत वन बुद्धिठे पारिलेन ॥ २६ ॥ समावृत्तिरि रक्ताकर्तृ
 दिनीप उंङ्कष्टमन्ना सेहे पुत्रवारा आपनार वंश-रक्ता हहेवेक दिवेचना करि-

which drew their hearts together like the love of the Chakra-
 vaka and his mate ; though shared by a son got increased to-
 wards one another.

25. The child, by lisping the words first spoken by his nurse,
 by walking with the support of her finger, by bowing to learn
 how to make his obeisance increased the joy of his father.

26. The king placed the child on his lap, shedding as it
 were nectar on his skin, on account of the pleasure derived from
 contact with its body, and so after a long period of unsatisfied
 expectation experienced the joy of embracing a son.

27. The king who never transgressed social order, consi-
 dered his race well preserved by that prince of noble birth, even

পতি: পরাৰ্হাজননা গুণায়াবর্তিনা স্বমূৰ্ত্তিভেদেণ শালন: সৰ্গম্ভব স্থিতিমলম্ অমল
 ॥ ২৩ ॥ ইত্যমূল: স: অলকাকপচকী: সবয়ীমি: অমাত্যপুত্রৈ: অম্বিত: সন্ লিপি: যথা
 বন্থ যদ্বশেণ বাঙ্ময়ং নদীমুখেন সমুদ্রম্ ভব আবিষ্কৃত্ ॥ ২৮ ॥ অথ বিপথিত' যুগে:
 বিধিবন্থ উপনীতং গুবদ্রিয়ম্ এনং বিনিব্দু:, তে অথ অদম্বয়রা: অ বমূত', তথাহি ক্রিয়া
 বস্তুপদ্মিতা সতী প্রসীদতি ॥ ২৫ ॥ ভদারধী: স: সময়ী: ধিয়: গুণী: চতুরণ্বোপমা:
 অনস: বিদ্যা: চরিতাম্ ইন্দ্র: পবদাতিপাতিभि: চরিত্তি: চতর: দিম: ইব রামান্

নেন, যেমন গুণত্রয়ের মধ্যে প্রধান যে স্বত্বগুণ তদবলম্বী নিজ মূর্ত্তিভেদ বিষ্ণু-
 দ্বারা প্রজ্ঞাপতি ত্রীক্ষা স্বকীয় সৃষ্টি রক্ষা হইবেক মনে কবির। থাকেন, তক্রপ ২৭।
 চূড়াকরণ হইলে পর, চঞ্চলকাকপক্ষশালী সমানবয়স্ক অমাত্য-পুত্রগণের সহিত
 মিলিত হইয়া, রাজকুমার বর্ণমালা শিক্ষা করিলেন এবং যেমন নদীমুখ দিয়া
 সমুদ্রে প্রবেশ করা যায়, তক্রপ তন্দ্বারা শাস্ত্ররূপ সাগরে প্রবেশ করিলেন ॥২৮॥
 অনন্তর রাজকুমার বিধানাত্মসারে উপনীত হইলে পর, আচার্য্যগণ সেই গুরু-
 জনের প্রেমাঙ্গদ ছাত্রকে শিক্ষা দিতে আরম্ভ কবিলেন । তাঁহাব অস্ত তাঁহারা
 যে প্রয়াস পাইতে লাগিলেন, তাহা সফল হইরাছিল । কারণ যোগ্যপাত্র
 যে যত্নবিধান করা যায়, তাহা নিশ্চয়ই সফল হইয়া থাকে ॥ ২৯ ॥ উৎকৃষ্ট
 বুদ্ধিশালী সেই কুমার বুদ্ধিশক্তির সমগ্র গুণের দ্বারা ক্রমে সমুদ্রচতুষ্টিয়ত্বলা

as the lord of creatures deemed his own creation sustained by that deity, who is a different form of himself, and who is actuated by the most excellent of the three attributes.

28. After the ceremony of tonsure had been performed, the prince attended with the sons of ministers, of equal age, who had waving locks, first learned the alphabet and then by that means dived into literature as one enters into the sea through the medium of a river.

29. Next he was properly invested with the sacred thread, and his preceptors taught him, who was their favourite, and their efforts with regard to him were crowned with success, for labour bestowed on a fitting object is sure to fructify.

30. Endowed with great intelligence, the prince owing to

ततार ॥ ३० ॥ सः मीच्यां रीरवीं त्वचं परिषाय मन्वतुं चम्वं पितुः एव अगिञ्चत,
तद्गुः शीवत्वं एकपादिवः न, चित्ता एकधनुर्धरः अपि चमत् ॥ ३१ ॥ रघुः क्रमात् दौवन-
मिद्रशैवः सन् मन्वीचतां ख्यन् दक्षतरः इव द्विपन्द्रभावम् श्यन् कलमः इव माक्षीर्य-
मनीहरं वपुः प्रपीय ॥ ३२ ॥ द्वि—अवति-त्त। अग्निद्वियत्-त। शिखाय, शिद्वि।
अथ गुरुः मीदानविधेः अननये अत्र विवाहदीर्वा निर्वेत्तयन्, नरेन्द्रकन्याः तं दक्ष-

चारिणी विद्याय पारदर्शी हईलें। वेदन दिक्केर अधिपति(सुधा)पवन अपेक्षा
अधिक वेगशाली बाह्मिण्णेर साहाये दिक् अतिक्रम करिवा चविवा दान, तद्रूप
॥ ३० ॥ तिनि पवित्र कृकनारचर्च परिधान करिवा पित्रार निकटेई समग्र आयुध-
विद्या शिक्षा करिते लागिलें। तांहार पिता केवल अवितीर दूपति छिलें,
अमन नहे, तिनि पृथिवीते अद्वितीर धनुर्धर छिलें ॥ ३१ ॥ वेदन एकटा
वाचुर काले एक प्रकाण्ड बाँड़ हईवा उठे, वेदन करत वृषपतिप्र प्राप्त हर,
तेननि क्रमे-र्योवनेर प्राहूर्तवे शैशव निरस्त हईले पर, रघु गान्धीर्यपूर्ण
अथ लवणमर कलेवर धारण करिलें ॥ ३२ ॥ अनन्तर गोदान (केशमुञ्ज)
नानक क्रिवा अन्ते पिता तांहार विवाहसंकार सम्पन्न करिलें। दक्षकन्यारा
चक्रमाके पतिरूपे प्राप्त हईवा वेदन शोभा पाईवाछिलें, तद्रूप राज-

the many excellencies of his intellect gradually mastered the four great departments of knowledge resembling the four seas, just as the lord of space passes across the sky with his horses which outstrip the wind.

31. Wearing the hallowed skin of the antelope, he learned from his sire the use of weapons of a talismanic character ; for his father was not only the first of kings, but was also the foremost archer in the world.

32. As a calf reaches the state of a great bull, and as a cub becomes a mighty elephant, so did Raghu have his childhood gradually superseded by youth, and his person looked charming from an air of dignity it now assumed.

33. After the initiatory ceremony of shaving had been gone through, his royal father solemnized his marriage-sacra-

সুতা: তমীব্রুদম্ হুব মন্যতিম্ অবাঘ্য আবধু: । ২২ ॥ গীদানমিতি হিৎনাদৈক্লম
 দাধাতী: অনদ্ প্রত্যয়েন সিদ্ধম্ । দা—দাতি, অদাঙীণ, দদৌ । কৰ্ম্মণি দায়তী ।
 যদা দী ধাতী: । দী—দতি, অদন্ত, অদাত, দদৌ । কৰ্ম্মণি দীযতী । যুধা যুগব্যায়ব-
 বাহু: অ'চন্ড: কপাটবচা: পরিষদ্বকন্দর: রঘু: যযু:সকর্ষেণ যুধম্ অশয়ন্, তথাপি
 বিনযান্ নীচী অহয়ন্ ॥ ২৩ ॥ বন: আকনা বিরং ঘটী দিতান্গুর্ধী' প্রজানা
 ধুব' লঘয়িত্যতা নৃশে অচী রঘু: নিসর্গমস্কারবিদীত: হতি ষ্টী: যুবরাজমন্দমাঙ্
 ঘক্ ॥ ২৫ ॥ যুধামিলাদিঘী খী: নবীন্দ্রমুজায়তনান্ অনকর্ষ যুবরাজমর্গিত্তং বদা-

কন্যারা সেই সুশীল রাজকুমারকে পতিবে বরণ কবিতা শোভা পাইলেন ॥৩৩॥
 কুমার বোঁবনদশাতে বলগানী হইলেন, তাঁহার বাহুদ্বয় যোগ্যালের
 ন্যায় সুদীর্ঘ, বক্ষ:স্থল কপাটের ন্যায় বিস্তৃত, এবং গ্রীবদেশে বিলক্ষণ
 বিশাল হইল। এবং যদিও তিনি কলেবরের উৎকর্ষনিবন্ধন গিতাতে
 অতিক্রম করিয়াছিলেন, তথাপি নব্র্তাবশত: ছোট দেখাইতে লাগিলেন ॥৩৪॥
 প্রজ্ঞাশাসনের গুরুভার নিজে বহুকাল ধরিতা বহন করিতা আসিতেছিলেন,
 অধুনা উহাব লাঘব করিতে অভিনাবী হইয়া মহাবাজ দ্বিনীপ যযুকে
 “যুবরাজ” উপাধি প্রদান করিলেন। কারণ সেই কুমার স্বভাব ও শিক্ষা-
 গুণে অত্যন্ত বিনীত ছিলেন ॥ ৩৫ ॥ গুণপক্ষপাতিনী রাজ্যলক্ষ্মী নিজের

ment; the daughters of kings having obtained him as their
 lord shone forth like the daughters of Daksha who were married
 to the destroyer of darkness (the moon.)

34. Being in the prime of life and muscular, with arms
 as long as the shafts of a car, with a chest as broad as a folding
 door, and with a brawny huge neck, Raghu surpassed his sire
 by the perfection of his personal excellencies; nevertheless,
 he looked lowly on account of his humility.

35. Then his father with a view to lighten the very heavy
 weight of government so long borne by himself, bestowed on
 him the title of “Reigning Prince,” as he considered him to
 be gentle both by nature and education.

36. The goddess of fortune with her natural predilection

शब्दम् उच्यमानं नवावतारम् उच्यते इव अग्निं अमञ्जन् ॥ २६ ॥ सारथिना वायुना
विभावद्गुः इव, सारथिना घनत्वपाथेन गमस्तिमान् इव, सारथिना कटमभेदिन करी इव
पाथिवः सारथिना तेन अतितरा सुदुःसङ्घः समूहः ॥ २७ ॥ अतक्रतुपमः स धनुर्हर्ष
राजधुतैः अतद्रुतं तं क्षीमतररघवघे निवृत्त्य एकीन अघुर्त्तुं, क्रतुना मतम् अपविद्यम् आम
॥ २८ ॥ ततः परं यज्जना तेन, पुनः मन्त्राय उत्सृष्टम् अनर्गलं तुरद्गं धनुर्मतां

प्रधान आश्रयस्थान वे नरपति, उाहार सगिद्धे सुवराचनानक आश्रये अंशे
संरक्षण करिंते बागिलेन, वेमन शोभाय अर्धिकाजी कर्त्री पूर्णविकाशयुक्तं
एकटी अरविण हईते अचिरांतुल्य कनले किछु परिमाणे आविर्भूत इन,
तद्रूप ॥ ७७ ॥ वेमन वायुर साहाय्ये अग्नि, वेमन शरदागमे श्या, वेमन
मदधावाकरणे हत्ती, तेमनि तिन रघुर सहकारिता प्राप्त हईया छुर्द्ध हईया
उत्तिलेन ॥ ७९ ॥ शताब्दमेककरी वे देवराज उाहार तुल्य महाराज दिलीप
राजपुत्रगणे परिवेष्टित शत्रानमधारी रघुके होनीय तुवद्ग ररुणे निवृत्त
करिया निर्विद्ये एकानशत यज्ञ सम्पन्न करिलेन ॥ ७८ ॥ तार पर विधाना-
ह्युनाये यागकारी सेई छुपति, यज्ञेर छन्य पुनर्कार्य तुवदन नोचन करिलेन,

for good qualities passed over partially to that receptacle called
"Reigning Prince" which lay nearest to her principal abode,
the king; just as the goddess of beauty goes over from an old
lotus to one that is just blooming.

37. As the fire with the aid of wind, as the sun with the
cessation of clouds, and as the elephant with the opening of
its temporal fluid; so did the king become most irresistible
with the help of the prince.

38. Having appointed that wielder of the bow attended
by a band of princes, for the defence of the sacrificial steed,
the king who rivalled the god of a hundred sacrifices, perform-
ed without let or hindrance a hundred sacrifices only short by
one.

39. After that, the royal sacrificer for his last ceremony,
again let loose the steed who roamed at large, but Indra with

খণিগাম্ অঘতঃ এব শক্রঃ সূত্বিহঃ সন্ জঢ়ার ক্তিখ ॥ ৬৫ ॥ তন্ কুহারসেব' মপদি বিপাৎলুপ্তমতিপতি বিস্মিতং সন্ ম্যিতম্, অঘ শ্রুতপ্রভাষা যদৃশ্চয়া অঘতা বসিহধেনঃ খ দহশে ॥ ৪০ ॥ লুপ—লুপ্যতি, লুপ্যতি। অলীপীত, অলুপত। লুপীত। সনি লুলুপ্যতি। যডি লীলুপ্যতে। লীপয়তি, অলুপত। সতা পুরস্কৃতঃ দ্বিধীয-
নন্দনঃ পুষ্কীন তদভ্রনিম্বন্দজনৈক লীপনে প্রসৃত্য অতীন্দ্রীযেযু ভারিযু অপি উপপন্নদম্বনঃ
বম্বু ॥ ৪১ ॥ স্তন্দ—স্তন্দতি, অস্তন্দিত, সস্তন্দে। মজ—মার্জি, মজঃ, মজনি,
মার্জন্তি। অমার্জি, অমার্জীত, অমার্জীত। মমার্জি। সনি মিমার্জিসতি। মিমর্জতি।
যডি মরীম্বন্দতি। মার্জয়তি, অমীষজত। নরদীবসম্ভবঃ সঃ পুনঃ পুনঃ সূতনিবিত্ত-

সেই ভুরঞ্জ ও অবাধে পর্যটন কবিত্তে লাগিল। এমন সময়ে ইন্দ্র অলক্ষিত-
শরীবে ধনুর্ধারী বসিগণের সম্মুখে হইতেই তাহাকে হরণ করিলেন ॥ ৩৯ ॥
কুমারের সৈন্যগণ সহসা যেমন বিশ্ববাত্তিজুত ও বিষাদবশতঃ কিংকর্ষবাবিন্ধ
হইবা পড়িল, অমনি বসিষ্ঠধেয়ু নন্দিনী, যাঁহার প্রভাব সর্বলোক বিদিত ছিল,
যদৃচ্ছাক্রমে আদিবা দৃষ্টিপথে পতিতা হইলেন ॥ ৪০ ॥ সাধুগণের সম্মানভাজন
দিলীপনন্দন নন্দিনীও পবিত্র সূত্রধারা নেত্রদ্বয় মার্জন করিলেন, এবং তৎ
প্রযুক্ত অতীক্রিয় পদার্থ ও দর্শন কবিবার শক্তি প্রাপ্ত হইলেন ॥ ৪১ ॥
মহুঘাদেবের আশ্রয় পূর্বদিকে পর্বতের পক্ষচ্ছেদী দেবরাজকে দেখিতে পাই-
লেন। দেখিলেন অখণ্ড বণের রশ্মিতে বদ্ধ বহিয়াছে, ইন্দ্রসাবধি তাহার

his person invisible (to the mortal eye) carried him off from
before his escort armed with bows.

40. At the very moment that the army of the prince stood
suddenly struck with amazement and losing their presence of
mind, Vasihta's milch-cow Nandini of known power, was seen
passing that way of her own accord.

41. The son of Dilipa, who was esteemed by the virtuous,
purged his eyes with the hallowed water issuing from her body,
and thus acquired the power of seeing things transcending hu-
man sense.

42. The son of that god among men descried in the fur

आपन्नम् रघुरग्निमयतम् अत्रं हरन्तं पञ्चितपक्षशातनं दीवं पूर्यतः ददर्श ॥ ४१ ॥ गद—
शातयति, अग्नीगदत् । रघु. अग्निपक्षिभिः अद्यां गतै, हरिभिः वाजिभिः च तं हरिं
विदित्वा एनं गगनस्थाय धीरेण स्वरेण निवर्तयन् इव अवीचत् ॥ ४२ ॥ वच—वक्ति ।
अवक्, अवीचत्, उवाच । सनि विवचति । यदि वावुच्यते । वाचयति, अवीचत् ।
ई द्वेन्द्र । मनीषिभिः त्वम् एव सदा मखाग्रभाजा प्रथमः नियमसि, त्वम् अजस्र-
दीपाग्रयतस्य मदगुरीः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्ससि ॥ ४३ ॥ त्रिलोकनाथिन दिव्यचक्षुषा
त्वया मन्त्रविषः सदा नियम्याः ननु, स तं स्वयं धर्मचारिणां कर्मसु अनुरायः भवसि

चाक्षुष्य पुनः पुनः निवावग करितेहेछेन ॥ ४२ ॥ निमेषशून्य दश शत नेत्र-
हावा, एवं हरितवर्ण वाज्रिवाज्रिहावा ङाहाके देवराज बलिग्रा ज्ञानिते
पारिग्रा गगनस्पर्शी गन्तीरुचवे ङाहाके येन निवर्त्तित कवियाई बलिते लागि-
लेन ॥ ४० ॥ हे देवराज ! मनीषिगण यज्ञभाग-जोखी देवगणेर मध्ये
आपनाकेई सर्लप्रधान बलिग्रा सर्लदा वर्णन कविग्रा धाकेन । अतएव आपनि
अन्नम हागारुष्ठाने दीक्षित संघमशीन मंपिताव क्रियाकलापेव व्याघात
करिते कि जन्य प्रवृत्त हईतेहेछेन ॥ ४३ ॥ आपनि त्रिलोकेव अधिपति
७ दिवाचक्रुःसम्पन्न, यज्ञविघ्नकावीदिगके निवृत्तव शमन करा आपनार कर्त्तव्य ।

east, the god who used to lop off the wings of mountains—he
saw the god carrying off the steed which was tied to the rein
and had its restiveness repressed by the charioteer again and
again.

43. Knowing him to be Indra by his hundred eyes free
from twinkling, as well as by his tawny steeds, Raghu ad-
dressed him thus, compelling him to turn back as it were with
his full, sky-reaching voice.

44. O prince of the gods ! thou art ever described by the
sages as the first of those divinities who own a share in sacri-
ficial offerings ; then why is it that thou art engaged in obstruc-
ting the sacrifice of my sire, who is purified by the constant
practice of religious rites.

45. Those that are enemies to a sacrifice should be restrain-

যেতু তদা বিধিঃ স্মৃতঃ ॥ ৪৫ ॥ স্মৃত—অর্থসি, অশীচ, পৃথুধি । আদয়তি, অধি-
 অর্থন । ততু ঙ্গি মঘনন । মচ্চাক্রমীঃ অঘননু অল্পনু অর্ন্তু গুরনু প্রতিমীকুমু অর্ন্তুতি, যুতৈঃ
 পথঃ দর্ময়িতারঃ ইন্দ্রযাঃ মর্জীমসী পছতি ন আদদসি ॥ ৪৫ ॥ রঘুনা সমীকিতনু প্রতি
 মনল্ভ বন্বঃ নিশল্য দিবীক্ৰমামু অধিপতিঃ সবিঘ্নয়ঃ সনু রথ নিবর্নয়ামাচ, তনর
 প্রতিবন্ধু মচ্চক্রমী অ ॥ ৪৬ ॥ -ই রাজন্যক্রমার ! ত্বং যনু আত্য, তনু মথা, যু (ক্রিয়)
 যমীধনীঃ পরতঃ যমঃ রঘামু, ভবদেগুরুঃ জয়নুপ্রকায়মু অর্ঘীর্ধ মম তনু রন্থযা লহবিগনু

কিন্তু আপনি যদি আবার ধার্মিকগণের কর্মকাণ্ডের বিঘ্ন উৎপাদন করেন,
 তাহা হইলে যাগযজ্ঞের লোপ হইবেক ॥ ৪৫ ॥ অতএব হে দেবধিপতি,
 মহাযজ্ঞ অশ্বমেধেব প্রধান অঙ্গস্বরূপ এই তুবঙ্গমটাকে মোচন করা আপনার
 উচিত । বাঁহাবা ঐশ্বর্য্যসম্পন্ন, তাঁহাবা শ্রুতির পথই প্রদর্শন করিয়া থাকেন,
 নিজে মলিন পথ অবলম্বন করেন না ॥ ৪৬ ॥ দেবগণেব অধীশ্বর যুবুর্ভুক
 উক্ত পূর্ব্বোক্ত শ্রগল্ড বাক্য শ্রবণ কবিয়া, বিশ্বয়যুক্ত হইয়া রথ ফিরাইলেন
 এবং প্রত্যুত্তর দিতে আবল্ভ কবিলেন ॥ ৪৭ ॥ হে ক্ষত্রিয়সন্তান, তুমি বাহা
 বলিতেছ, তাহা যথার্থ, কিন্তু স্মরণ যাঁহাদিগের একমাত্র ধন, তাঁহাদের কর্তব্য
 শত্রু হইতে উদ্ধার করা । তোমার পিতা এই বজ্রাছুষ্ঠান দ্বারা জগৎ-

ed by thee, who art the lord of the three worlds and endowed
 with a divine vision, but if thou wert to offer impediments to
 the doings of those who practise rites, then would all religious
 observances cease.

46. Therefore, O adorable lord ! thou oughtest to release
 that steed which forms the principal part of the great sacri-
 fice ; for the great shew the way to the right knowledge of the
 Vedas, but they do not themselves take to the filthy path of
 iniquity.

47. Having heard this bold speech uttered by Raghu, the
 lord of the gods, struck with amazement stopped his chariot
 and began to give him a reply.

48. O son of a Kshatriya, what thou sayest is too true,
 but those whose sole wealth is fame, ought to protect their

সহতঃ ॥ ৪৮ ॥ যথা হরিঃ একঃ এব পুর্বোত্তমঃ স্মৃতঃ, যথা স্ব বাস্ককঃ এব মহেশ্বরঃ
ন অপারঃ, তথা সুনয়ঃ নাং মতকৃত্বং বিদুঃ, নঃ এষঃ শব্দঃ দ্বিতীয়গামী ন ॥ ৪৯ ॥
সতঃ লহীযল পিতুঃ শ্বয়ম্ শ্বয়ঃ কপিভাগুকারিণা মথা শ্বপচারিতঃ, সব শ্বব প্রযবেন
শ্ববম্, সগরস্ব সুনতঃ পদভ্যাং পদং না নিধাঃ ॥ ৫০ ॥ ততঃ শ্বমময়ঃ তুরগম্য রষিতা
প্রহস্ব পুনঃ পুরন্দরং বমাপে, যদি এষ তী সর্গঃ (তর্হি) মর্ষে যচ্চাষ, ভবান্ রঘুম্
শ্বনির্জিব ক্রতী ন শুলু ॥ ৫১ ॥ স শুক্লুভঃ সন্ মঘবনাম্ এবম্ তজ্জা মরামনং সগরং

প্রকাশিত আমার সেই দশ সর্ক্কতোভাবে অপময়ন করিতে উনাত হইয়াছেন-
॥ ৪৮ ॥ যেমন বিষ্ণু একাই “পুরুষোত্তম”, যেমন ত্রিলোচনই “মহেশ্বর”, অপর
কেহ নহে, তরুণ মুনিগণ আমাদের “শতক্রু” বলিয়া জানেন; আমাদের এই
সকল উপাধি বিত্তীয় ব্যক্তিকে স্পর্শ করে না ॥ ৪৯ ॥ অতএব আমি কপিল
মুনিব অহুকরণপূর্ব্বক তোমার পিতার এই অশ্বটী হরণ করিয়াছি। এ বিষয়ে
তোমার কোন প্রবাস পাইবার প্রয়োজন নাই। দেখো যেন সগরের সন্ততি-
গণের পথে পদার্পণ করিও না ॥ ৫০ ॥ অনন্তর নির্ভীক সেই ভুরগরক্ষক
হান্য করিয়া পুরন্দরকে পুনর্দায় বলিলেন, যদি আপনার ইহাই হির্ভনিশ্চয়,
তবে শত্রু গ্রহণ করিতে আচ্ছা হউক, আপনি রঘুকে পরাভব না করিয়া

honour from foes. Now thy sire strives to eclipse by a sacri-
fice that fame of mine which shines conspicuous throughout
the world.

49. As Hari alone is commemorated as the supreme spirit,
as the three-eyed deity only is the great lord, and no one else,
so the sages know me to be the god of a hundred sacrifices; for
these titles of ours can never belong to a second.

50. Hence it is that I, imitating Kapila, have carried off
the steed of thy father; so cease thy efforts and do not set
thy foot on the track of Sagara's sons.

51. Then the fearless defender of the steed smiled and
said again to Parandara, “take up thy weapons, if this be thy re-
solve, for without having vanquished Raghu thou shalt never
be successful.”

করিষ্যমাণঃ আলীদ্বিশেষমীমিনা বসুঃপ্রকর্ষেৎ বিড়ম্বিতেশ্বরঃ অসিচন্ ॥ ৫১ ॥ স্বধীঃ
 অবশ্যমসময়ম পশিণা হৃদি অমঃ অতএব অমর্যংঃ নীতমিত্ অপি নবাম্বুদ্যৌকসুদর্শ
 শ্রাব্দনে ধনুযি অনীর্ধ সায়ক সমধনম্ ॥ ৫২ ॥ মীমাসুরমীষিতীশিতঃ কঃ আদমঃ দিলীপ
 ঘনীঃ চচন্ মজানরং প্রবিষয় অনাস্তাদিতপূর্ষ মনুষ্যমীষিত ক্রুদ্বলিন হব পযী ॥ ৫৩ ॥
 কুমারবিক্রমঃ কুমারঃ অপি সুরদিপাক্সালনকর্কমাঙ্কু স্তী মধীপববিমীষকাহিত হইঃ মুর্জি

কৃতকার্য হইতে পারিবেন না ॥ ৫১ ॥ তিনি এই কথা বলিয়া শবাসনে বাণ
 যোজন্য করিবার জন্য, দক্ষিণ চরণ পুরোভাগে প্রসারিত ও বামচরণ পশ্চা-
 ত্তাগে সঙ্কুচিত কবিয়া উর্ধ্বমুখ হইয়া বসিলেন ; বসিবার ছটায় তাঁহার উন্নত
 কলেবর এননি প্রকৃষ্ট আকার ধারণ করিল, যেন বোধ হইল মহাদেব স্বয়ং
 ত্রিপুত্রনিধনার্থ উদ্ভূত হইয়াছেন ॥ ৫২ ॥ রঘুর সেই প্রগল্ভতার দর্শনে বেন
 স্বদয়ে শরাহত হইয়া পুন্দর কোধযুক্ত হইয়া নিজের সেই শরাসনে একটা বাণ
 সন্ধান করিলেন । যে শবাসন নবোদিত মেঘমালায় সময়ে সময়ে ফণকালের
 জন্য চিহ্নরূপ বিবাজমান হয় ॥ ৫৩ ॥ ভীষণ অস্তরগণের শোণিতগানে
 সেই ইন্দ্রশরের বরাবর অভি্যাস ছিল, সে কখনও মহাব্যশোণিতের স্বাদগ্রহণ
 করে নাই, অধুনা যেন কোঁতুহলাক্রান্ত হইয়া দিলীপনন্দনের বিশাল বক্ষ-
 স্থলে প্রবেশপূর্বক নবকৃদির পান কবিত্তে লাগিল ॥ ৫৪ ॥ কার্জিবেশের ন্যায়

52. Thus addressing the god, he stood forth with his face towards the sky, desiring to fit an arrow to his bow ; and the peculiar posture called Alidha, which he assumed, set off his person to so much advantage, that he seemed to rival the lord himself.

53 Wounded to the heart by the firm attitude of Raghu, as if by an arrow, that splitter of mountains became enraged and fitted an unerring arrow to his bow, which forms a momentary banner to an army of clouds newly gathered in the sky.

54. That arrow, which was used to the gore of the terrific Titans, penetrated into the heart of Dilipa's son, and drank human blood untasted before, as if out of curiosity.

55 The prince who rivalled Kumara in prowess, shot an

স্বনামবিহ্ন সায়কং নিষস্বান ॥ ৫৫ ॥ স্বন—স্বনতি । স্বনতি । স্বস্বনীতু, স্বস্বানীতু, স্বস্বনিষ্ট । স্বস্বান, স্বস্বনে । স্বায়তে, স্বস্বতে, স্বস্বানি । সনি স্বস্বনিষতি । স্বাস্বায়তে, স্বস্বস্বতে । স্বানয়তি, স্বস্বীস্বনতু । স্বননম্, স্বনিবম্, স্বনিঃ । ময়ূরপরিখা স্বস্বীন মরীচ মরুত মদামনিষজ' জহার স্ব, স মস্বস্ব মুরখিৎ : স্বীমস্বপরীপখাতু হুং তস্বী ধম' শুকীপ ॥ ৫৬ ॥ ক্রুপ—ক্রুপ্যতি । স্বকীপীতু, শুকীপ । সনি শুকুপিষনি, শুকীপিষতি । যতি শুকুপ্যতে । জয়ীপিখী : তখী : মদামদামীবিষমীমদর্মনী : জহ'মুখী : স্বস্বীমুখীষ পনিষি : উপাস্বস্বিনস্বিহ্নস্বীনিক' তুমুখ' শুহ' বমুর ॥ ৫৭ ॥ বাসব : স্বতিমদামদর্মনীস্ব-

পরাক্রমশালী রাজকুমারও ইন্দ্রের ভূষের উপর স্বনামাঙ্কিত সায়ক নিখাত করিলেন । যে ভূষের অঙ্গুলিগুলি ঐরাবতের হাড়নে বর্কশ হইয়াছিল, এবং যে ভূষ শরীর গলাটে নান্ত পত্রাবলীর চিহ্নে অঙ্কিত হইয়াছিল ॥ ৫৫ ॥ এবং আর একটি ময়ূরপত্রযুক্ত শরদ্বারা ইন্দ্রের বস্ত্রাকৃতি ধ্বংস ছেদন করিলেন । তৎপ্রযুক্ত দেবরাজ সহস্র স্বরগন্ধীর কেশকর্তন হইলে যেমন কুপিত হইতেন, তক্রপ ক্রুদ্ধ হইলেন ॥ ৫৬ ॥ উভয়েই জয়াভিলাষী হইয়া ভূমূল যুদ্ধ করিতে নাগিলেন । এক জনের পার্শ্বে সিদ্ধগণ দণ্ডায়মান, অপরের নিকট সৈনিকশ্রেণী দণ্ডায়মান । উভয়েরই সায়ক সকল সপক্ষ সর্পের ন্যায় ভীষণকায় । একের শরজাল অধোমুখে পড়িতেছে, অন্যের বাণশ্রেণি উর্ধ্বমুখে উঠিতেছে ॥ ৫৭ ॥

arrow inscribed with his own name, and pierced the arm of Indra, marked with the paint of Sachi's face, and having its fingers rendered tough with the goading of the celestial elephant.

56. Then with another missile decked with peacock's feathers, he cut off the flag of Indra, shaped like his thunderbolt ; on this, the god was fearfully incensed with him, as if the hair of the goddess presiding over the destiny of the gods had been cut off by violence.

57. There was now fought a fierce battle between the two warriors, each striving to be victorious over the other, with arrows looking as fearful as winged snakes, one set careering with downward points and the other with sharp ends pointed

চষ্টিমিঃ, দুশ্শুসহস্য তীজসঃ প্রাত্ৰ্যং স্নাতযুগে তম্ অসিঃ অশ্বুদঃ স্নাতযুগে বহিন্ হ্রব শিবা-
 পয়িত্ ন যম্যাক্ ॥ ৫৮ ॥ বা—(শিখ) বাপি—বাপয়তি, অসীবপত, বাপয়ামাস্ত । বনঃ
 রঘুঃ হরিচন্দনাঙ্কিতে প্রকীৰ্ত্তে প্রমথ্যমানার্থধীরসাদিনো বিকীৰ্ত্তসঃ শ্রোতনশ্ৰীয়া গমা-
 জ্ঞান্ মুখেন পশিণা অলুনাৎ ॥ ৫৯ ॥ লু—লুনাতি, লুণীতে । অল্লাবীত, অল্লবিষ্ট, লুলাব,
 লুলুবি । সনি লুলুষতি । যষ্টি লীলুযতে । লাবয়তি, অলীলবত্ । বিহ্বলসমরঃ সঃ বাপদ্
 স্নাতস্বয় প্রবলস্য বিহিষঃ প্রথাগনায মচীপ্রপথব্যপরীপখীচির্ন ক্ষুরত্মমামঅলন্ বদন্
 আদর্দে ॥ ৬০ ॥ রঘুঃ তীন বচসি শর্ম্ম লাভিতঃ সন্ শীলিকাশ্রুশিঃ সচ্চ ভূমী পদাত, দিশীপ-

বানব অতি নিবিড়ভাবে অস্ত্রজাল বর্ষণ করিয়াও সেই দুর্দ্বর্ষপ্রভাবশালী রাজ
 পুত্রকে পরাভব করিতে পাবিলেন না । যেমন জলধর জলধারাবর্ষণে বৈষ্ণ-
 তাগ্নিকে নির্কীর্ণ করিতে পারে না, তদ্রূপ । কারণ যেমন মেঘ হইতে বিদ্যুৎ
 উৎপন্ন হয়, তেমনি রঘুও সেই লোকপাল ইন্ড্রের অংশ হইতে আয়লাভ করি
 য়াছিলেন ॥ ৫৮ ॥ তার পর রঘু অর্কচন্দ্রবাগদ্বারা ইন্ড্রের ধনুর জ্যা ছেদন করিলেন,
 যে জ্যা হরিচন্দনচর্চিত্ত তদীয় প্রকোষ্ঠে মধ্যমাম অর্ণবেব ন্যায় গস্তীরধনি
 করিতেছিল ॥ ৫৯ ॥ তখন দেবরাজ যৎপরোনাস্তি কুপিত হইয়া শরাসন
 পরিত্যাগ করিলেন, এবং শ্রবল শত্রুর নিধনের জন্য পর্কিত-পক্ষচ্ছেদে অভ্যুত
 প্রভামণ্ডলে দেদীপ্যমান যে অস্ত্র, তাহা গ্রহণ করিলেন ॥ ৬০ ॥ রঘু সেই অস্ত্র

to the sky, while Siddhas on one side and the soldiers on the other stood as spectators.

58. With volleys of missiles showered down incessantly, Vasava could not subdue him, the seat of irresistible valour, just as the cloud fails to extinguish with rain the fire of lightning which has emanated from itself.

59. "As the bow-string of Indra was roaring aloud on his wrist marked with sandal ointment, like the sea while being churned, Raghu cut it in twain with a crescent-headed arrow.

60. With a feeling of aggravated resentment, he threw down his bow, and for the purpose of slaying his mighty adversary he grasped the weapon which glittered with great res-

नामान् तदाग्राम् अथय्यु हैनिकहर्षनिहनेः तच्च उच्यते ॥६१॥ तद्—ताक्यति, अदी-
 वदन्, अरताइन् । धू—धववि-री । ध्रुवति ।-ध्रुनाति, ध्रुवीति । ध्रुनीति, ध्रुनयति । अघा-
 वीन्, अधवित्, अधीत् । दुधाव, दुध्वी । “ध्रुनीति अम्यकारनाति, ध्रुनीत्यमीकं, ध्रुत्तं ध्रुनाति,
 ध्रुवति क्कुटितातिस्तुक्तम् । माधुर्विधुनयति अम्यकप्रथर्वेयुन्, अन्कानने धवति अन्दन-
 मध्वरीच्च ॥” इति रङ्गम् । तथापि शम्भुव्यवहारनिष्ठुरे विपद्यमाने चिरं तस्युयः रघोः
 श्रुत्यातिशयेन इतद्वा तुवीय, तथाहि युयैः सर्वत्र पदं निधीयते ॥ ६२ ॥ तुष—तुष्यति,
 अतुषन्, तुवीय । सति तुतुषति । सति तीतुषति । तीपयति, अतुतुषन् । सारवन्मया
 अत्रिषु अपि अथर्हं मे आयुधं तदन्वै न न विधीदम्, (अतः) मां प्रीवद् अवेहि, तुरंरुमान्

दावा वक्ष्येऽहले निताञ्च आहत हईया नैनिकगणेशे नेत्रवारिण सहित छूतने
 पतित हईलेन । किन्तु निमेवनात्रे सेई वेदना सामनाईया बोधगणेशे हर्ष-
 नादेशे सहित गात्रोखान करिलेन ॥ ७१ ॥ उथापि रघु शत्रुप्रयोगनिवहण
 निताञ्च निर्ठुर ये विपक्षताकरण, ताहा हईते किछूतेई विरत ना हईया प्रकृत
 विक्रमातिशय प्रेहृत्न करितेहेन देधिना देवराज सद्धृष्ट हईलेन । कारण
 उग सर्कत्रई पदार्पण करिना धाके (समानूत हईया धाके) ॥ ७२ ॥ ‘आमार
 एई ब्रह्मायुध एत सारयुक्त ये परकतेऽ अतिहृत हर ना । तोजना त्रिण आर
 केह ईहा सहा करिते पारे नाई । अतएव आनि प्रीत हईयाहि, तुरदम

plendency and was used to the lopping off of the wings of mountains.

61. Severely struck on the chest with that weapon, Raghu fell down on the ground with the tears of his soldiers; but having shaken off that pain in the twinkling of an eye, he rose up again with their acclamations of joy.

62. Seeing him still persisting in his hostilities cruelly characterized by the wielding of fatal weapons, the slayer of Vrita was pleased with his uncommon valour; for virtues can set their foot everywhere (can find a welcome every where.)

63. Vasava delivered himself thus unequivocally—No one save thyself has ever stood the shock of my weapon, which on account of its strength is irresistible even to rocks. Know then

অনে কিম্ বর্জসি ইতি বাসবঃ স্কুটম্ আহ ॥৬১॥ ততঃ নিপহ্নাত্ অসময়ম্ চত্বৃত্ত
 সুবর্ণাংগুদ্রঘৃতিবর্জিতাক্রুদিম্ হ্রস্বং প্রতিমঞ্চবন্ প্রিয়ম্বদঃ নরেন্দ্রপুত্রঃ পুরীশ্বরং প্রত্যবহন ॥৬২॥
 ঐ প্রমী । যদি অশ্বম্ অশীথ্য' মন্দসি, ততঃ অজস্বদীভাপ্রদতঃ স মদঘবঃ বিধিলা এব
 কর্ম্মণি সমাসে সতি স্রুতীঃ অধেণি ফলিন যুচ্যতাম্ ॥৬৩॥ যুজ—যুজ্যতে, যুক্তি, পৃঙ্কী ।
 (অযুক্ত) অযুক্ত, অযৌচীন্, অযুক্ত । সনি যুযুসতি । যজি যীযুজ্যতে । যীজয়তি,
 অযুযুজন্ । সর্দীগতঃ বিধীচনীকাশমযা দুরাসদঃ বিষাম্পতিঃ যদা হনং হসান্

ব্যতীত আর কোন জব্য অভিলাষ কর" এই কথা দেবরাজ স্পষ্টাকরে বলি-
 লেন ॥ ৬৩ ॥ অনন্তর প্রিয়ম্বদ রাজকুমার তুণীর হইতে কিঞ্চিৎ উত্তোলিত
 একটা সায়ককে (যাহার স্রবর্ণময় পুংখের প্রত্যয় তাঁহার অঙ্গুলিগুলি রঞ্জিত
 হইতেছিল) আবার তুণীরেব মধ্যেই বাপিয়া, সুবরাজকে এই প্রকৃত্তর দিগেন
 ॥ ৬৪ ॥ হে প্রভো, যদি এই অশ্বটিকে ছাড়িয়া দেওয়া অস্বীচিত মনে করেন,
 তাহা হইলে এইরূপ বন্দোবস্ত কবিয়া দিউন, যে অজস্র যজ্ঞাহুষ্ঠানে দীক্ষিত
 পিতা আমার যথাবিধি যজ্ঞসমাপন হইলে যে ফল প্রাপ্ত হইতেন, সেই সমগ্র
 ফলযেন লাভ কবিত্তে সমর্থ হন ॥ ৬৫ ॥ মহাদেবেব একাংশ বলিয়া নিতান্ত
 দুর্দৈর্ঘ্য যে নবপতি, তিনি যখন সত্যতে সমাসীন থাকিবেন, তৎকালে ঘেরণে

that I am well pleased, and tell me what except the steed thou
 wishest for.

64. Then replacing an arrow, not fully taken from the
 quiver, which gilded his fingers with the lustre of its golden
 notch, the son of the king, naturally of a pleasing address,
 spoke in reply to the ruler of the gods.

65. If it is thy opinion, O lord, that the horse cannot be
 released, then bestow on my sire, sanctified with the constant
 practice of religious rites, the entire fruits (meed) of the
 sacrifice, which might have accrued to him, had it been consum-
 mated according to the prescribed rules.

66. And further, so arrange matters as that the king so in-
 accessible owing to his being an emanation of the three-eyed
 god, may hear this occurrence direct from thy messengers
 when he sits in his council-chamber.

सव एव सन्दिग्धरात् प्रसीति, इ श्रीकेश, तथा विधीयताम् च ॥ ६६ ॥ मातङ्गि-
 सारथिः रघोः कामं 'तथा' इति प्रतिश्रुतवान् यथागतं यद्यौ, सुदक्षिणामुत्रः अपि नाति-
 प्रमत्ताः सन् रुपस्य सदीगृहं (मति) न्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥ इतिः श्वासनकारिका प्रथमं प्रवीक्षितः
 प्रक्षिप्यः हर्षजर्जनं पाणिना कुलिमत्रयादितं तदीयम् अत्र पराश्रयन् तम् अश्वनन्दन्
 ॥ ६८ ॥ महनीयमासनः चितौशः इति महाक्रतूना नवाधिकौ नवतिन् आतुषः चयं द्विवन्
 आह्वयः सीमानपरम्पराम् इव ततान् ॥ ६९ ॥ अथ त्रिपदव्याघ्रपात्वा सः यथाविधि

এই বৃদ্ধান্তটী আপনাই নৃতের প্রাধিকার প্রবণ কবেন, হে লোকপাল, তাহাও
 বিধান করুন ॥ ৬৬ ॥ “আচ্ছা” এই কথা বলিয়া বধুর প্রার্থনা সিদ্ধ করিতে
 প্রতিকৃত হইয়া, দেবরাজ বেনন আসিয়াছিলেন, তেননি ফিরিয়া গনিলেন ।
 স্নানক্রিয়াতনয়ও অনতিদ্রষ্টমনে ভূপতির সলাগুহে প্রত্যাগমন করিলেন ।
 ॥ ৬৭ ॥ প্রজানাথ দিলীপ ইতিপূর্বেই ইন্দের দূতকর্তৃক বিজ্ঞাপিত হইয়াছিলেন ;
 অধুনা হর্ষাতিশয়ে অধীকৃত বে করতল, তদ্বারা বহ্মাঘাতচিহ্নিত তদীয় কলেবর
 স্পর্শ করত পুত্রকে অভিনন্দন করিলেন ॥ ৬৮ ॥ বাঁহার শাসন সর্বতোভাবে
 প্রশংসনীয়, এমন সেই ভূপতি এইরূপে একোনশত মহাবল সনাগন করি-
 লেন । সেই বজ্রগুলি বেন তাঁহার পরমায়ুর অবসানে স্বর্গারোহণার্থ সোপান-

67. The god who has Matali for his charioteer, saying
 “very well,” promised Raghu the boon he asked for, and
 departed by the same route that he had come ; and the son of
 Sudakshina also, not too much elated, returned to the audience-
 hall of the king.

68. The ruler of men who had already been informed by
 the messenger of Indra, congratulated him, and with his hand
 benumbed with delight, patted his body, scarred with the
 wound inflicted by the thunder-bolt.

69. In that way did the lord of the earth, whose authority
 was held in high esteem, perform nine and ninety great sacri-
 fices, and thus built as it were, a flight of steps in order that
 he might ascend heaven at the dissolution of his life.

যুনে ধ্রুবে স্থপতিকক্ৰুৎ সিংহাতপবার্হং দত্ত্বা, তয়া দীপ্তা স্তম্ভ মুনিবনতবক্ষ্যামি
 মিত্রিধি, তি তয়াহি মলিতবয়সাম্ বক্ষ্যাম্ বক্ষ্যাম্ বর্দ কুলব্রতম্ ॥ ৩০ ॥ . গম্ভ—মলতি,
 অমাতীন্, অমাত ।

পদস্পরাশ্বরূপ হইল ॥ ৩২ ॥ অনন্তর তিনি বিষয়ভোগ হইতে চিত্তকে নিবৃত্ত
 করিয়া যৌবনসম্পন্ন কুমারকে রাজার প্রধানচিহ্ন খেতাতপত্র প্রদানপূর্বক
 মহিষীর সহিত তপোবনতরুব ছায়া আশ্রয় করিলেন । কারণ বার্কিকাদশায়
 ইক্ষাকুবংশীয়দিগের ইহাই কুলধর্ম ॥ ৩০ ॥

70. Then with a mind averse to pleasures, the king abdi-
 cated, in favour of his youthful son, the umbrella, the emblem
 of royalty, according to the prescribed rule ; and accompanied
 by his queen, he resorted to the shade of the ascetics' wood.
 For that was the family-custom of the Ikshvakus when they
 became old.

चतुर्थः सर्गः ।

स ब्रह्मणा उर्ध्वं राज्यं प्रतिपद्य दिनात्ते सवित्रा निहितं तेजः प्रतिपद्य
 हुतात्मनः इव अधिर्कं वभी ॥ १ ॥ मह—मघते, अपादि, पेदि । नादयति, अधीयदत् ।
 सनि दिक्रते । मनोपघते । दिधीपादनकरं राज्यं प्रतिष्ठितं तं निश्चय्य राज्ञा
 उदरी पूर्वं मधूमितः अग्निः उत्क्रियः इव ॥ २ ॥ पुब्रह्मणश्जलज इव तस्य नवाभुत्पान-
 दग्निन्वः उग्रयवपत् ज्वयः समजाः मग्नाः ननन्दुः ॥ ३ ॥ विवदगामिना तेन समम् एव दिव्या

যেমন সাগরকালে সূর্যের গচ্ছিত তেজকে প্রাপ্ত হইয়া, হতাশন অধিক
 শোভা পায়, সেইরূপ রঘু পিতৃদত্ত বাহ্য প্রাপ্ত হইয়া অধিক শোভা পাইয়া-
 ছিলেন ॥ ১ ॥ দিলীপের বাহ্যকালে যে বিবেকানন বাজাদিগের হৃদয়ে প্রধুমিত
 হইতেছিল, সম্ভ্রতি রঘু রাজা হইয়াছেন ওনিয়া তাঁহাদিগেব হৃদয়ে উহা প্রজ-
 লিত হইয়া উঠিল ॥ ২ ॥ প্রজাগণ সম্মান সম্ভ্রতি সঙ্গে লইয়া উর্ধ্বদৃষ্টি হইয়া ইন্দ্র-
 ক্ষেত্রের ন্যায় রঘুব অভিনব অভ্যুত্থান দর্শনপূর্কক সান্তিশর সম্ভ্রাবলাভ করিয়া-
 ছিল ॥ ৩ ॥ গজেন্দ্রগামী রঘু পৈতৃক সিংহাসনে আবোহণ করিয়াই সমস্ত

1. Having obtained the kingdom, made over by his sire, Raghun shone forth still more, as the fire blazes forth the more after receiving the light deposited with it by the sun at the close of the day.

2. Having learned that he had been installed in the kingdom after Dilipa, the fire of resentment already smouldering in the hearts of the hostile kings, burst out into a flame.

3. His subjects with their children with eyes uplifted witnessed his new installation, as interesting, as the standard erected in honour of Indra, and rejoiced much.

4. * No sooner did he, (with the gait of an elephant,) get him-

সর্বস্য সৌকম্য মনঃ শ্বাহৃটে ॥ ৮ ॥ তেন রঘুনা যুথ্যাধিকতয়া মজাঃ যুরী সঙ্ককারম্য
 ফলেন পুথ্যায়মঃ ইব মন্দীতৃকণ্ঠাঃ ক্রতাঃ ॥ ৯ ॥ নঘবিদ্বিঃ নবৈ রাত্রি সন্ত্ অসন্ত্ খ তদ-
 দর্শিতম্, তন্মিন্ পূর্ষঃ এব পবঃ অমবন্ত্, তন্নরঃ ন অমবন্ত্ ॥ ১০ ॥ পশ্বানাম্ অপি মৃতানাম্
 যুথ্যাঃ সন্তুর্ধম্ পুপুযুঃ, তন্মিন্ নবৈ মদীপালি সতি সর্বে নবম্ ইব অমবন্ত্ ॥ ১১ ॥ যথা
 শব্দঃ মহাদনান্, যথা নগনঃ প্রহাপাত্ শব্দর্ঘঃ, তথা এব স রাজা মজ্জিত্বেন্দ্রনান্
 শব্দর্ঘঃ অমূন্ ॥ ১২ ॥ বিয়ালি তস্য সৌভনী কামং কশ্যামবিয়ালি, স্বল্পম্ননা তু মুস-

হরণ করিয়াছিলেন ॥ ৮ ॥ নীতিশাস্ত্রে সুপণ্ডিত ব্যক্তিরূপে সেই রঘুর নিকট
 সংপর্ক এবং অসংপর্ক উভয়ই প্রদর্শন করিয়াছিলেন, কিন্তু রঘু অসংপর্ক
 পরিত্যাগ করিয়া সংপর্কেরই অনুসরণ করিয়াছিলেন ॥ ৯ ॥ লোকে সহ-
 কারের ফললাভ করিয়া যেমন মুরুলের জন্য তাঁদৃশ ঔৎসুক্য প্রকাশ করে না,
 তেমনি গুণাধিক রঘুকে পাইয়া দিলীপের জন্য প্রজাদের আর সেরূপ উৎকর্ষ
 রহিল না ॥ ১০ ॥ পৃথিব্যাদি ভূতগণের রূপাদি গুণ উৎকর্ষ লাভ করিল,
 বোপ হয় যেন রঘু রাজা হইলে সমস্তই নূতনতাব ধারণ করিয়াছিল ॥ ১১ ॥
 যেমন চন্দ্রমা অনন্দবিতরণ দ্বারা এবং তপন তেজঃপ্রদান দ্বারা স্ব স্ব নামের
 সার্থকতা লাভ করিয়াছেন ; সেইরূপ প্রজারঞ্জন হেতু রঘু “রাজা” এই নামের

vated the hearts of men like the south-wind which is neither too cold nor too warm.

9. By the possession of many more noble qualities, he made his subjects pine less for his royal father, just as men regret less the absence of mango blossoms, when fruits are brought forth.

10. Ministers versed in ethics put before him right and wrong, but he adopted the one, and rejected the other.

11. Even the properties of the five elements much improved, for during the reign of the new king, everything wore an aspect of novelty as it were.

12. As the moon is called Chandra by affording delight, and as the sun is styled Tapana by diffusing heat, so did the king become literally a Raja by gratifying his subjects.

কার্যার্থর্থেনা শাল্মলিষ সমুত্ ॥ ১৩ ॥ অথ লক্ষ্মণশমনস্বয়ম্ এনং পটঙ্গলচণ্ডা মতে
 দ্বিতীয়া পার্থিবস্ত্রীঃ হব সমুপস্থিতা ॥ ১৪ ॥ নিৰ্ভটলঘুমিঃ সৈধীঃ মুক্তবর্মা স্বতপব
 সুন্দ্রঃসহঃ তস্য রঘৌঃ ভানীয প্রত্যাপঃ যুগপত্ দিশঃ অ্যানমি ॥ ১৫ ॥ বি-অম—অমুনে,
 আশিষ্ট, আট, আনমি । ইন্দ্রঃ বার্ষিকং ধনঃ সজ্জহার, রঘুঃ লৈব' ধনুঃ দধী, তী দি
 প্রজার্যমাধনী পর্যায়ীত্যতকাক্ষ্মী ॥ ১৬ ॥ প্রহরীকাতপদঃ দিক্‌সদৃকাম্‌চানরঃ স্বগ-

সার্থকতা লাভ করিয়াছিলেন ॥ ১২ ॥ আকর্ণবিস্তৃত বিশাল নেত্রযুগল তাঁহার
 ছিল । কিন্তু তন্নিবন্ধন তাঁহাকে চক্ষুস্বান্ বলা যাইত না । শাস্ত্ররূপদৃষ্টিধারা অতি
 হৃদয় হৃদয় কাৰ্য্য বৃদ্ধিতে পাবিতেন, এই জন্যই তিনি চক্ষুস্বান্ বলিয়া পরিচিত
 ছিলেন ॥ ১৩ ॥ রাজা রঘু বিপক্ষদিগের অহুরঞ্জন ও প্রতীকার দ্বারা রাজ্যের
 শান্তিবিধান করিয়া নিশ্চিন্ত হইলে পর, পদ্মরূপ চিহ্নে লক্ষণাক্রান্ত শরৎকাল
 দ্বিতীয় রাজলক্ষ্মীর ন্যায় তদীয় সেবার জন্য উপস্থিত হইল ॥ ১৪ ॥ শরৎ-
 সন্মগনে মেঘমণ্ডল বারিবিহীন ও নিতান্ত লঘু হওয়াতে উভয়েরই পব পরি-
 কৃত হইল । তখন রঘু এবং সূর্য্যের প্রতাপ ছঃসহ হইয়া এককালে চতুর্দিকে
 ব্যাপ্ত হইল ॥ ১৫ ॥ ইন্দ্র বর্ষাকালীন নিজ ধনু যেমন সরাইয়া লইলেন, অননি
 রঘুরাজও অয়শীল ধনু ধারণ করিলেন । কারণ তাঁহার উভয়েই পর্যায়ক্রমে
 ধনুর্ধারণপূর্বক প্রজাদিগের হিতসাধনে তৎপর ॥ ১৬ ॥ শরৎ শুভ বিক-

13. He had two large eyes extending to the roots of his ears, but his real eye was his learning, by which he could see through the minutest undertakings.

14. Then, characterized by lotuses, autumn like a second goddess of royalty, presented herself before him who had freed himself from all cares by the pacification of his dominions

15. With its path unobstructed by clouds which had become light and devoid of rain, the light of the sun like the power of the king, irresistible as it was, disseminated itself in all directions.

नं दिवस्यामास, तच्चिरं पुनः न प्राप ॥ १७ ॥ मत्सादमुत्तं तस्मिन् विशदमभे चन्द्र
 च इति इयोः (विषये) तदा अश्रुमता प्रीतिः समस्ता आसीत् ॥ १८ ॥ उंसयेषीषु, तारासु,
 कुमुदसु, वारिषु च तदीयानां यशसा विभूतयः पर्यप्ताः इव ॥ १९ ॥ अस--असति,
 आश्रुत्, आस । इच्छन्दायनिपादिन्यः शालिनीप्यः शीघ्रः तस्यं लुणीदयम् आकुमारकधी-
 दानं यमः जगुः ॥ २० ॥ महौजसः कुम्भयोनिः उदयान् अन्धः पद्मसाद, विपतां मनः रघोः
 अमिमवाश्रुि सुवृमे ॥ २१ ॥ सुस--चीमते, सुभ्यति, सुभाति । अश्रुमत्, अचीमिष्ट,

सित श्वेतपद्मरूप छत्र एवं काशरूप चामरवावा रघुर अश्रुकरण करिवाहिलेन,
 किन्तु तदीय श्री लात करिते पारैन नहि ॥ १७ ॥ लोके रघुर श्रुणमम
 वदन एवं चन्द्रेर निर्मल हवि दर्शन करिवा तन्काले तुल्यरूप प्रीति अश्रुतव
 करिवाहिल ॥ १८ ॥ रघुर यशःसम्पत्ति हंसश्रेणीते, तारासमुहे एवं कुमुदा-
 नङ्गत ललिले वैन व्याप्त हईरा रहिवाहिल ॥ १९ ॥ शालिग्रफाय नियुक्त
 कृषकरनगीगण ईक्ष्णुवाय उर्पविष्टे हईरा बाल्यलीला हईते आरभ करिवा
 सेई रक्षाकर्ता रघुर उगग्रान हईते उर्पम ये वस, तद्विषयक गाथा सकल
 गहैतेहिल ॥ २० ॥ महातेजवी अगस्त्यमुनिर उदये कल सर्कित सुनिर्मल

17. With the umbrella of white lotuses and the chowries of blooming Kasa-flowers, the season imitated the king, but could not gain his splendour.

18. Then men, possessed of eyes, felt equally delighted in the king with his countenance brightening up with benignity, and in the moon with its pure splendour.

19. The lustre of his fame seemed to be diffused in the rows of swans, in stars, and in waters shining with lilies.

20. The women who were looking after the rice-crops, reposed under the shade of sugar-cane plants, and sang his glorious deeds commencing from his very childhood.

21. At the rise of that most resplendent star called Agastya, all water became free from impurities, but at the accession of that most powerful king, Raghu, the mind of his enemies, apprehending a defeat, became clouded with cares.

অধীমীত্। বুভুধি, বুভীম। চীম।। মদীদয়া: ককুপ্রল: সরিতা কুলমুদ্রজা: মদীষা:
 লীলাখিল তল্য বিক্রমম্। অতুপ্রাপু। ২১। ২১—২২। ২২—২৩। ২৩—২৪। ২৪—২৫।
 ২৫—২৬। ২৬—২৭। ২৭—২৮। ২৮—২৯। ২৯—৩০। ৩০—৩১। ৩১—৩২। ৩২—৩৩। ৩৩—৩৪। ৩৪—৩৫।
 ৩৫—৩৬। ৩৬—৩৭। ৩৭—৩৮। ৩৮—৩৯। ৩৯—৪০। ৪০—৪১। ৪১—৪২। ৪২—৪৩। ৪৩—৪৪। ৪৪—৪৫। ৪৫—৪৬। ৪৬—৪৭। ৪৭—৪৮। ৪৮—৪৯। ৪৯—৫০। ৫০—৫১। ৫১—৫২। ৫২—৫৩। ৫৩—৫৪। ৫৪—৫৫। ৫৫—৫৬। ৫৬—৫৭। ৫৭—৫৮। ৫৮—৫৯। ৫৯—৬০। ৬০—৬১। ৬১—৬২। ৬২—৬৩। ৬৩—৬৪। ৬৪—৬৫। ৬৫—৬৬। ৬৬—৬৭। ৬৭—৬৮। ৬৮—৬৯। ৬৯—৭০। ৭০—৭১। ৭১—৭২। ৭২—৭৩। ৭৩—৭৪। ৭৪—৭৫। ৭৫—৭৬। ৭৬—৭৭। ৭৭—৭৮। ৭৮—৭৯। ৭৯—৮০। ৮০—৮১। ৮১—৮২। ৮২—৮৩। ৮৩—৮৪। ৮৪—৮৫। ৮৫—৮৬। ৮৬—৮৭। ৮৭—৮৮। ৮৮—৮৯। ৮৯—৯০। ৯০—৯১। ৯১—৯২। ৯২—৯৩। ৯৩—৯৪। ৯৪—৯৫। ৯৫—৯৬। ৯৬—৯৭। ৯৭—৯৮। ৯৮—৯৯। ৯৯—১০০।

হইল, কিন্তু রঘু হইতে পরাভব আশঙ্কা করিয়া শক্রদিগেব চিত্ত কনুবিভ হইল
 ২১। মদোদ্ধত এবং মহাককুঙ্গসম্পন্ন মহাকায় বৃষভগণ বিলাসের
 সহিত সরিতের কুলভঙ্গ করিয়া, বিভিন্নীষু রঘুরাজ্যের বিরুদ্ধ অহুৎসর্গ
 করিতে লাগিল ২২। রঘুর হস্তিগণ মদগন্ধি সপ্তপর্ণ কুম্বের গন্ধদ্বারা
 আহত হইয়া অশ্রুপ্রায়ুক্রই যেন সপ্ত খারায় মদ বর্ষণ করিতে লাগিল ২৩।
 নদীগণ সহজে পারযোগ্য এবং পথসমূহ কর্দমশূন্য করিয়া শবৎ ঋতু উৎসাহ-
 শক্তির উত্তেজনার পূর্বেই রঘুকে দিগ্বিজয় যাত্রায় উদ্যত করিতে লাগিল ২৪।
 বাজিগণের বরণকালে বধাশাস্ত্র আহতি প্রদান করিলে অগ্নি ডাহিনের দিকে
 শিব হেলাইয়া যেন, চলেন হাতে করিয়াই রঘুকে অগ্নি প্রদান করিয়াছিলেন ২৫।

22. Furious with excitement, and ploughing up the banks of rivers, the mighty bulls, with huge humps, imitated his prowess in their wanton sport.

23. Excited by the odour of the *saptaparna* flowers, which smell like the temporal fluid of elephants, his elephants discharged their liquor from seven different places of their bodies as if in a spirit of emulation.

24. Rendering rivers fordable and drying muddy roads, autumn urged him on his warlike expedition even before he felt stimulated by his own enterprising spirit.

25. At the ceremony of lustration of his steeds, the fire propitiated by offerings of clarified butter presented him with

वद्विधं बलम् आदाय दिग्जिगीषया प्रतच्छे ॥ १६ ॥ वधीःश्याः पीरधीपितः तं लाजेः
धीरीश्रयः मन्दरीद्रूतैः इत्यतैः अच्युतम् इव अवाकिरन् ॥ १७ ॥ प्राचीनवर्हिषा तुल्यः
सः अनिलीद्रूतैः क्लृप्तमिः अहितान् तर्जयन् इव प्रथमं प्राचीं ययौ ॥ १८ ॥ तर्जं—
तर्जति, अतर्जति, ततर्जं । तर्जयति, अततर्जत् । सन्दनीद्रूतैः रजोभिः ध्यामि ध्रुवः तलम्
इव, घनसन्निभैः गजैश्च भूतलं ध्यामि इव कुर्वन् ययौ ॥ १९ ॥ अथो प्रतापः, ततः शब्दः,

॥ २० ॥ रघुराज्च स्वनिवासस्थान एवम् प्राप्तकर्त्तुं दुर्गादि इरुक्ति एवम्
पृष्ठशर ऊन्मूलित करिष्या, यात्राशुकूल मद्रलकार्या विधानपुरस्सर वद्विध
बले परिवृत्त हईरा दिग्बिद्ये बहिर्गत हईलेन ॥ २७ ॥ बरोहोर्छोर्छ पोर-
योविष्णव यात्राकाले रघुरे उपर माद्व्या लाज्च बर्वण करिलेन ; येमन कीर
सन्देशे त्रयदनाला मन्दरगिरि मयने उरुक्ति जलकण विष्णुरे उपर बर्वण
करिष्याहिन, तत्रुप ॥ २९ ॥ ईन्द्रसदृश रघु सर्लप्रथम पूर्वदिक्केर विद्ययार्थ
यात्रा करिलेन ; तनीर केतुनाला वायुत्रे चाणित हईरा येन
शरुवर्गके तर्जन करिते नागिन ॥ २८ ॥ रथोत्क्रिष्ट धुलिसूहद्वारा आच्छ्र
हईले आकाश छुतलवन्, एवम् नेदसदृश गजसनुह द्वारा आच्छ्र हईले छुतल

victories with his own hand as it were, in the form of a flame turning to the right.

26, Having properly garrisoned his own capital as well the fortresses situated at the frontiers of his dominions, and having secured his rear, being attended with good luck, the king set out with the six different kinds of forces to conquer the world.

27. The matrons of the town, advanced in years, showered fried rice over him, just as the waves of the sea of milk sprinkled the eternal being with the spray dashed up by mount Mandara.

28. First of all, the king who was equal to Indra, directed his march towards the east, holding out a menace, as it were, to his enemies by his flags waving in the wind.

29. By means of dust raised by the chariots, he made the

বন্দননরং পরাগঃ, পংখাত্ রথাদি, ইতি বহুস্কন্ধা ইব স্যাৎ সমুঃ যযৌ ॥ ২০ ॥ সঃ শ্রী-
মত্বাত্ মহাব্রহ্মাণি চন্দ্রাশ্বিঁ চকার, নাভ্যাঃ নদীঃ স্তমতরাঃ চকার, বিপিনাশিঁ প্রকা-
মানি চকার ॥ ২১ ॥ মহতী পূর্বসাগরগামিনী সীনা কর্ণনু সঃ হরজটামভ্যং পূর্ব-
সাগরগামিনী গহ্বা কর্ণনু ভগীরথঃ ইব বভৌ ॥ ২২ ॥ অর্ধ স্যাজিতৈঃ চতুর্ভাটৈঃ বহুভা
ভয়ৈঃ নৃপৈঃ পাদপৈঃ দন্তিনঃ ইব তস্য মাগ্যঃ স্তম্বয়ঃ স্যাতীন্ ॥ ২৩ ॥ জযী (সঃ) পীরল্যান

আকাশবৎ বোধ হইতে লাগিল ॥ ২০ ॥ অগ্রে রঘুব প্রতাপ, তদনন্তর সৈন্য-
বব, তৎপরে সৈন্যরেণু, সর্বশেষে রথাদি চতুরঙ্গ বল চলিল, তাহাতে বোধ
হইল যেন, রঘুসেনা ব্যহচতুর্ভয়ে বিভক্ত হইয়া গমন করিতেছে ॥ ২১ ॥
রঘুরাজ নিজ ক্ষমতাবলে মরুপৃষ্ঠে জলাশয়খনন, সহজে পার হইবার জন্য
নৌত্যাগ নদীতে সেতুনির্মাণ এবং অরণ্যপরিষ্কারপূর্বক গমন করিতে লাগি-
লেন ॥ ২২ ॥ পূর্বসাগরগামিনীমুখে গমনশীল মহতী সৈন্যকে লইয়া রঘুশোভা
পাইয়াছিলেন। যেমন হরজটা হইতে ভ্রষ্ট গগ্নাকে আকর্ষণপূর্বক ভগীরথ
শোভা পাইয়াছিলেন, তদ্রূপ ॥ ২৩ ॥ যেমন গজরাজ গমনকালে মাগ্য কৌন-
রুকে ফলহীন, কাহাকেও উৎপাটিত এবং কাহাকেও বা বহুপ্রকারে ভয় করিয়া

sky look like the earth, and by the elephants resembling clouds,
he converted, the earth as it were into the sky.

30. First of all proceeded the report of his prowess, then
the noise, afterwards the dust, and last of all followed the cha-
riots, so that the whole army, seemed to be divided, as it were,
into four corps.

31. On account of his great power and resources, he con-
verted deserts into sheets of water, made navigable rivers ford-
able, and forests denuded of trees.

32. Being after him that great army marching to-
wards the eastern sea, he shone forth like Bhagiratha leading
the Ganges, that fell down from the clotted hair of Ilara.

33. As an elephant clears his path by plucking the fruits
of the trees, by uprooting and variously smashing them that
fall in his way, so did Raghu clear his road to by forcing the

तान् तान् जलमदान् एवम् आक्रामन् साक्षीवनग्रामं महीदधुः उपकूलं प्राप ॥ २४ ॥
 अनन्वाथा समुद्रर्षुः तदात् (रघोः) मिसुरयात् हव मुग्धैः वीतसीं हतिन् आथित्य आला
 संरक्षितः ॥ २५ ॥ नीता सः नीसाधनीयतान् बहान् संवमा चत्तुषाय नरुणाधीवीनेवैतु
 जयन्तान् निषङ्गान् ॥ २६ ॥ चत्तुषाव—उत्तुषूर्ध्वकृतमधातीः ज्ञान्स्थानि वृत् ।
 आयाहपन्नमथताः (अथएव) चत्तुषावमतिरीपिताः तै (आयाहपन्नमथताः ; चत्तुषाव-

यान्, तेमनि रघुं कौन राजार धनहर्षण, काहारण वाञ्छ्यान्मूलन, काहाकेण
 वा वणे पराजित करिमा निष्पथ-निकर्षक करिलेन ॥ ३० ॥ जयशील रघु
 एहैरूपे पूर्वादिधर्ती यावतीर्य देश जय करिमा तालवनधारा कृष्णवर्ण महासमु-
 द्रेण उपकुले उपस्थित हईलेन ॥ ३१ ॥ येमन वेतमगुण मन्त्रता आशय
 कविता नदीर वेग हईते आश्रवका करे, तेमनि शुद्धदेशीय नरपतिगुण अन-
 श्रेव उन्मूलनकानी रघुव निकर्ष अधीनताधीकावपूर्वक आश्रवका करिलेन
 ॥ ३२ ॥ वक्षीय राजगुण नौकारुप साधनधारा युद्धार्थ उन्मत्त हईले, सेनानायक
 रघु आहादिगके बलपूर्वक उन्मूलित करिमा, काहवीर श्रोते जयसुख निषात
 कविलेन ॥ ३३ ॥ वक्षदेशीय नरपतिगुण उन्मूलित हईमा रघुन चरणे पतित

hostile princes to surrender their property, by extirpating and variously defeating them.

34. Thus conquering those eastern districts, the victorious king reached the shores of the great ocean, blackened by palm forests.

35. The king was in the habit of extirpating those who did not yield; and hence the Sumbhas saved themselves from him as from the impetuosity of a torrent, by imitating the conduct of the cane-plants, that bend before the fury of a torrent.

36. Having extirpated with great force the Bengalees who offered resistance by means of boats, he built pillars of triumph on the isles formed in the midst of the Ganges.

37. As paddy plants bending low get themselves first uprooted and then transplanted and afterwards reward the agri-

প্রতিদীপিতা:) কলমা: হ্রব রঘু ফলৈ: সংবর্দ্ধয়ামাস: ॥ ২৩ ॥ স: বহুধিরদধীপুত্রি:
 সৈন্যৈ: কপিয়া নীলা ভক্তকলাহর্মিতপথ: সন্ কলিঙ্গামিসুত্র: যথী ॥ ২৮ ॥
 স: মহেন্দ্রস্য মুষ্টিং সীমাং প্রতাপ যন্না গম্মীরবেদিন: দ্বিরহস্য মুষ্টিং সীমাং
 বহুয়ম্ হ্রব ন্যবেগয়ত ॥ ২৫ ॥ রাজস্বাধন: কালিঙ্গ: স্মলৈ: স, পশুচ্ছদীযত মল্ল
 শিলাবর্ধী পর্ষত: হ্রব প্রতিজঘাচ্ছ ॥ ৪০ ॥ কাকুতস্থ্য: নর দ্বিপতা নারায়দুর্দিন

হইবামাত্র বধু তাহাদিগকে স্ব স্ব পদে পুনঃ প্রতিষ্ঠিত করিলেন । এবং
 তাহারা ধন উপহাৰ দ্বারা বধুব সংবর্দ্ধনা করিল । যেমন দান্যতকসমূহকে উৎ-
 পাটনপূৰ্ণক রোপিত করিলে, তাহারা ফলভরে নত হইয়া শস্যদ্বারা কৃষকের
 সংবর্দ্ধনা করে, তজ্জপ ॥ ৩৭ ॥ রঘু কবিসৈন্যদ্বারা সেতু নিৰ্ম্মাণপূৰ্ণক কপিয়া-
 নদী পাব হইয়া উৎকলে উপস্থিত হইলেন, পরে উৎকলবাসীরা তাহাৰ পথ-
 প্রদৰ্শক হইলে কলিঙ্গদেশাভিমুখে যাত্রা কবিলেন ॥ ৩৮ ॥ তথায় উপস্থিত হইয়া
 বধুদ্বারা মহেন্দ্রগিরিব মন্তকে আপন তীক্ষ্ণ প্রতাপ সন্নিবেশিত কবিলেন ।
 যেমন হস্তিপক গম্ভীরবেদী গজের মন্তকে তীক্ষ্ণ অক্ষুশ বিদ্ধ কবে, তজ্জপ ॥ ৩৯ ॥
 কলিঙ্গদেশীয় বাজা গজসৈন্যে পবিত্রত হইয়া বধুকে আক্রমণ কবিলেন,
 যেমন পৰ্শ্বতগণ শিলাবর্ষণদ্বারা, পক্ষচ্ছেদে উদ্যত দেববাজকে আক্রমণ কবিয়া
 ছিল, তজ্জপ ॥ ৪০ ॥ রঘু শক্রদিগের বাণবর্ষণ সহ্য করিয়া যেন মঙ্গলজনক

culturist with a plentiful harvest, so the Bangalese though expelled at first, got themselves reinstated by humbling themselves at the feet of the conqueror, and then honored him with rich presents.

38. Having crossed over the river Kapisa with his army by means of bridges made of elephants, he directed his march towards Kalinga, the Utkalas shewing him the way as guides.

39. As a driver thrusts his sharp goad into the head of an elephant, callous to all pain, so did the king establish his irresistible power on the summit of mount Mahendra.

40. The King of Kalinga strong in elephants received him with a shower of missiles, as a mountain hurling masses of stone, would receive Indra on the point of cutting off his wings.

বিদগ্ধ সন্দ্বলছাতঃ' এব লয়দ্রিয় প্রতিদেী ॥ ৪১ ॥ তত্র যৌধা: রচিতাপানমুময়:
 সন: নাম্বুলীনা দ্বলৈ: নারিকেলানবম্ শ্রাববন্ যময পপু: ॥ ৪২ ॥ ঘন্ম-
 বিজয়ী স পূপ: মছীতমতিসুহৃদ মইন্দ্রনামম্ব দ্রিয় জঙ্ঘাব, সীদিনী তু ন জঙ্ঘাব
 ॥ ৪৩ ॥ তত্র: বনামাঙ্গরম: (রঘু:) প্লভবত্পুংমালিনা বৈজ্ঞানটেন এব মনস্বাচরিতানু
 শামাং যদৌ ॥ ৪৪ ॥ স: মজ্জদানসুদম্বিনা সৈন্যপরিভৌদেব কাবীরী সুরিতাং পলু:

জ্ঞানে পবিত্র হইয়া ছত্রশী শান্ত করিলেন ॥ ৪১ ॥ বোদ্ধারা নহেল্ল পর্কতের
 অধিত্যকার পানহীন নির্দ্বাপ করিয়া ভাষুলীপত্রের ঠোঁড়াতে বিপক্ষবর্গের
 বশের সহিত নারিকেলানব পান করিল ॥ ৪২ ॥ ধর্ম্মার্থ বিজয়কারী রঘু বন্দীকৃত
 নহেল্লরাজকে বন্ধনমুক্ত করিয়া তাঁহার খাবতীর সম্পত্তি হরণ করিলেন, কিন্তু
 তদীয় রাজ্য অধিকার করিলেন না ॥ ৪৩ ॥ ভরনাত বাঁহার বিশেষ উৎসুক্যের বিবরণ
 নহে, এমন সেই রঘু, ফনবানু পুংগুকে বিরাজিত উপকূলভাগ দিয়া যে দিকে
 অগস্ত্য গিয়াছিলেন, তদন্তিনুখে যাত্রা করিলেন ॥ ৪৪ ॥ কাবেরী নদী তদীয় সৈন্য-
 গণ কর্তৃক উপকূল এবং হস্তীদিগের মনবারিবারা সুরভীকৃত হইলে পরিং-
 পতি স্ত্রীরূপ দেই নদীর চরিত্রবিবরে বেন সন্দ্বিহান হইয়াছিলেন ॥ ৪৫ ॥

41. Having endured there a shower of arrows from his foes, the descendant of Kakustha gained a victory as if after going through the ceremony of an auspicious ablu-tion.

42. Having prepared a fit place for drinking, the soldiers in bitel-leaves quaffed a liquor made of cocoa-nut juice, and thus drank the glory of their enemies, so to speak.

43. The ruler of Mahendra, though seized at first, was released, and the king who conquered only to promote the cause of righteousness, carried off his fortune, but did not despoil him of his territories.

44. Not longing for victories in as much as they were easily gained, the king marched on along the sea-coast lined with fruit-bearing bitel-nut trees towards that quarter of the globe, which had been resorted to by Agasthya.

45. Sweet-scented with the temporal juice of his elephants

মহানীযাম্ হব অকরীত্ ॥ ৪৫ ॥ যদাশ্বনঃ বিজিগীষীঃ তস্য বসীঃ মাণীষীহমান-
 চারীতাঃ মলয়াদ্রেঃ উপত্যক্তাঃ অশ্রুপিপাতাঃ ॥ ৪৬ ॥ অশ্রুত্বানাম্ এতানাম্ তলতিথবঃ
 কলরেথবঃ তুল্যমশ্বিষু মনীমকটেষু সমস্তুঃ ॥ ৪৭ ॥ অন্দনানো মৌমিবেতদদাগেষু সম-
 পিতং নিপদীচ্ছী দিনাম্ অপি কঠিণা যবৈ ন অসমস্তু ॥ ৪৮ ॥ স্বং--স্বংসতে । প্রসংসিত-
 সমসে । সমসতে । অসংসি । সনি সিসংসিযতে । যতি সনীসসতে । স্বংসযতি ।
 অসসংসত্ । দশিষস্যা দিমি হবৈ অপি তিজঃ মন্দায়তি, মন্দাম্ এব (দিমি)
 পাণ্ডয়াঃ হযীঃ মতাপ' ন বিবেহিরি ॥ ৪৯ ॥ তি বাসপর্ষীসমিতস্য মহীদধিঃ সধিত

রঘু ক্রমে পথ অতিক্রম করিয়া মলয়গির্বার উপত্যকায় উপস্থিত হইলে সৈন্য-
 গণ তথায় বিশ্রাম করিল । তৎপ্রযুক্ত হারীত পুস্কী সকল মারীচবন
 হইতে উড়ীন হইয়া বেড়াইতে লাগিল ॥ ৪৬ ॥ তথায় এলালতাসমূহ বাজি
 গণের দ্বারা বিদলিত হওয়ায় ফলরেণুসকল উড়ীন হইয়া তুল্যাগ্নি করিগণ-
 স্থলে মলয় হইয়াছিল ॥ ৪৭ ॥ সর্পের বেষ্টনে চন্দনতরুর গারে-খাঁজ গড়াতে পশু-
 শৃঙ্খলাচ্ছেদী করিগণের কর্ণরঞ্জু তাহাতে একপ সংলগ্ন হইয়াছিল যে, কোন
 মতে খুলিয়া যায় নই ॥ ৪৮ ॥ দক্ষিণ দিকে হৃষ্যের তেজ ও মাল্যাজব প্রাপ্ত
 হইয়া থাকে, কিন্তু সেই দক্ষিণদিকেই পাণ্ডুদেশীয় নরপতিগণ বধুর শ্রতাপ সহ

and enjoyed by his soldiers, he made the Kaveri suspected of infidelity, as it were, by the lord of rivers

46. The forces of the king desirous of victory, who had passed long ways, took up their abode in the valleys of mount Malaya scouring the parrots from the pepper woods.

47. The cardamum plants were broken down by his steeds, and the dust of their fruits floating in the air settled down on the temples of the excited elephants which emitted a similar smell.

48. The neck-chains of the elephants twisted fast round such parts of sandal-plants as were cut into spiral form by the coiling of snakes, did not slip, therefrom though they could tear off their foot-chains.

49. In the southern regions even the heat of the sun di-

मृगासारं सञ्चितं खं यमः इव तथै निपत्य दृष्टः ॥ ५० ॥ असञ्चयिक्रमः सः रघुः
 वटेषु खालीनचन्द्रसौ तस्याः दिग्गः सती इव स्थितौ मलयदर्दुरौ शैली यथाकामं
 निर्विग्रह दूरात् सद्भवता मुक्तं सस्रायकं मेदिन्याः नितम्बम् इव स्थितम् सज्जम् (पर्यतम्)
 अलङ्कृतम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अपराजयधीयतेः विस्पर्षिः तस्य अनीकैः अर्धवः रामास्त्रीक्या-
 रितः अपि सञ्चलयः इव आसीत् ॥ ५३ ॥ सप--सपति । असपत्, असाप्सीत्,
 असाप्सीत् । ससर्प । सस्राति । सनि सिद्धं सति । यैः सरीसृप्यते । सिद्धि सपयति,
 अससर्पत् । सरीसृप । स--सरति, असाप्सीत्, ससार । तिन मयोत्सृष्टविभूयाथा
 कैलेयोपिताम् अलङ्कृतं अमूरुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥ सुखामाह्वनीभूतं

करिंते पारिल ना ॥ ४९ ॥ पाण्डुदेशीयेरा ताम्रपर्णी नदी ७ समुद्रेण सङ्ग-
 स्थाने जात उंक्लुष्टे मूलाफल संग्रह करिराहिल, एधन अग्निपातपुरःसर सेहै
 सकल मूला आपनादेर चिरसंस्कृत यशेर न्याय रघुके अदान करिल ॥ ५० ॥
 अनन्तर रघुर सैन्या उपकूलभूमि आच्छन्न करिरा पश्चिम देशेर विद्यार्थ यात्रा
 करिल; बोध हहिल येन, पराजयमेर अत्रहारा दूरे अपसारित सागर पुन-
 र्जाय सह्य पर्वते संलग्न हईयाह्ले ॥ ५१ ॥ केरलजातीय मोक्षिण रघुर
 अत्रे भूषण परित्याग करिले, तीहार सैन्यावारा उखापित भूलि ताहादेर
 अलके कुङ्कुमादि चूर्णेर सद्भूष हईयाह्लिल ॥ ५२ ॥ केतकीरुद्रमेर पराग-

minishes, but even there the Pandyas could not withstand the valour of Rāghu.

50. They gave him with a bow the finest pearls obtained at the confluence of the Tamraparni with the sea, and thus presented to him, as it were, their hoarded fair fame.

53. Though made to recede with the weapons of Rama, the sea seemed connected, as it were, with mount Sahya, by his forces sweeping along the coast with the intent of conquering the western regions.

54. The wives of the Keralas threw off their ornaments out of fear, while the dust raised by his army served as a substitute for powder on their locks.

কীতক রজঃ সত্বীধবারবাণাধাম্ পৃথকপটবাসতাম্ অগমত ॥ ৫৫ ॥ পরো বাচনা
 গাবশিঞ্জিতৈঃ বন্দমিঃ পবনৌহুতরাজতাধীবনধনিঃ অধমুযত ॥ ৫৬ ॥ স্বর্নুরীকম-
 নহানা করিণাং সদীশারসুগন্ধিষু কটেষু শিলৌমুখাঃ প্রমাগিভ্যঃ পিতৃঃ ॥ ৫৭ ॥ অমি সু-
 কন্দণি, সুযতে । অমুযত, অমাবি, বমুবে । বুমুবে । উদন্বান্ অম্বয়িতঃ (এব) রামায়
 অবকাযং হৃদী কিল, রঘবে তু অপরান্নমদ্বীপালন্যাঙ্গীন কুরং হৃদী ॥ ৫৮ ॥ সঃ বর

সমূহ সুবলানদীব বায়ুভরে সঞ্চালিত হইয়া রঘুব যোদ্ধ গণের কণুকে পতিত
 হইয়া অযত্নিদ্ধ গন্ধচূর্ণস্বরূপ হইয়াছিল ॥ ৫৫ ॥ বাজিগণের গাত্রে যে বর্ষ
 ছিল, গমনকালে তাহাব স্নান স্নান ধ্বনি বায়ুবিকম্পিত বাক্তালীবনের মর্দর-
 ধ্বনিকে ছাড়াইয়া উঠিল ॥ ৫৬ ॥ হস্তিগণ খর্জুরবৃক্ষের স্বন্ধে বন্ধ ছিল, এবং
 তাহাদের গ শুভ্র মদক্ষবণে সুগন্ধি হইয়াছিল, ভ্রমরগণ পুরাগ সুস্বন পরি-
 ত্যাগ করিয়া তছপরি নিপতিত হইয়াছিল ॥ ৫৭ ॥ সমুদ্র প্রার্থিত হইয়া
 পরতবামকে স্থান দান করিয়াছিলেন, এখন তিনি ভীত হইয়া পাশ্চাত্য রাক্ষ-
 সিগের হস্তদ্বারা ই যেন রঘুকে কল্প প্রদান করিলেন ॥ ৫৮ ॥ তাঁহার সৈন্যের
 অন্তর্গত মন্ত্র দস্তিগণ ত্রিকূট পর্বতকে দণ্ডাঘাত দ্বারা ক্ষত-বিক্ষত করিয়া য য
 পত্রাক্রম প্রকাশ করিয়াছিল, রঘু সেই ত্রিকূট পর্বতকে পশ্চিমদেশে নিবের
 একটা উচ্চ জয়স্তম্বরূপ করিলেন এবং তছপরি হস্তিগণের দস্তম্বত সকল

55. The pollen of the ketaka-flower wafted by the breeze of the Murala served to the armour of his soldiers, as perfumed powder obtained without labour.

56. As the steeds strutted, the coat of mail with which their bodies were wrapped made a shrill sound and thereby overpowered the rattling of the palm forests waving in the wind.

57. His elephants were tied to the trunks of the date trees and the black bees leaving the Punnagas fell on their temples sweet-scented with the exuding of their temporal fluid.

58. The sea made a room for Rama when requested, but he gave tribute to Raghu under the disguise of the western princes.

মতেমরদনীতুক্রীর্ণব্যক্তবিক্রমলক্ষণং বিকৃতম্ एव उद्यैः जयसम्भं चकार ॥ ५१ ॥
 বি-অল্প—অনতি । আনক্ । আশীন্, আনঙ্গ । সনি অঙ্গিজিযতি । অল্পযতি,
 আঙ্গিজত্ । ততঃ (সঃ) সৎযনী তল্লগ্নানিন হৃদ্বিযাখ্যান্ রিপুন্ ইব পারসীকান্ জিতু
 স্মলবক্রান্না প্রলম্ব্য ॥ ৫০ ॥ সঃ যবনীমুখপয়ানাঁ মধুসদম্ অকালজলদীদয়ঃ অজানাঁ
 বাজানপম্ ইব ন হেই ॥ ৫১ ॥ অশ্বম্বাধনৈঃ পায়ান্বৈঃ সহ শার্দ্ধক্লান্তবিন্দিয়প্রতিঘীষে
 রজসি তস্ব ব্রহ্মলঃ সংযামঃ অমূত্ ॥ ৫২ ॥ সঃ মল্লাপবর্জিতৈঃ প্রমুর্লৈঃ তৈযা শিরীষিঃ

ফোদিত অক্ষবস্বরূপ হইল ॥ ৫১ ॥ যেমন সংগ্রামশীল ব্যক্তি তবজ্ঞানদ্বারা
 ইঞ্জিগ্ননামক ত্রিগুকে জগ্ন করেন, সেইরূপ বাজা বসু পাশ্চাত্য বাজসমূহকে জয়
 করিয়া পারস্যদেশ জয়েব জনা স্থলপথে যাত্রা কবিলেন ॥ ৬০ ॥ .যেমন অকালে
 উখিত মেঘ কমলের পক্ষে হিতবর বালাতপকে নষ্ট করে, সেইরূপ রঘুও যবনী-
 দিগের মুখকমলস্থ মধুপানজনিত রাগ মহা করিতে পারিলেন.না ॥ ৬১ ॥ পাশ্চাত্য
 নবপতিগণ অশ্বমেন্য লইয়া রঘুব অভিযুখীন হইলে, তিনি ভ্রমূল সংগ্রাম কবি-
 লেন । উক্ত সংগ্রামস্থল ধূগিহারা একপ অক্ষকবময় হইবাছিল যে, যোদ্ধৃগণকে
 ধমুকেব টঙ্কার শ্রবণে অহুমান কবিয়া প্রতিযোদ্ধার সহিত সংগ্রাম করিতে হয়
 ॥ ৬২ ॥ রঘু ভগ্ননামক বাণবিশেষদ্বারা শক্রদিগেব অশ্রুযুক্ত মস্তক ছেদন

59. His infuriated elephants dug out with their tusks parts of mount Trikuta and thereby made them look like inscriptions engraved to commemorate his prowess ; hence in that part of the earth he converted even Trikuta into a lofty pillar of his victory.

60. In order to conquer the Persians he started by land, just as an ascetic possessing self-restraint subdues his enemies, called the passions, by true knowledge (real enlightenment).

61. He could not bear to see the flush of wine in the countenance of Yavana-women, just as an untimely cloud does not allow the rising sun to shine on lotuses

62. He had a tumultuous contest with the western Yavanas, who were strong in their cavalry, and so dense was the dust raised that an adversary could only be guessed by the twanging of his bow. (by the sound of the bugle).

সরচাখ্যাতী: স্বীত্রপটপৈ: হুব মর্ষী তস্মার ॥ ৬৭ ॥ স্ত—সূচ্যতি, সূচ্যতে । সনাতীত,
 অসনাতীত, অসনাতীত, অসনাতীত । সনাত, সনাতী । স্তমি তিস্তীর্ষতি । যতি তিস্তীর্ষতি ।
 স্তীর্ষ: । স্তমি: অসনাতীতমিরস্তাখ্য: ত স্তমর্ষ যযু:, মহাত্মনা স্তমর্ষ: তি স্তমিষাত
 সনাতীত: ॥ ৬৮ ॥ তদযৌধা: অসনাতীতমিরস্তাখ্য দ্রাঘাবলয়ভূমিণু মধুমি: বিনয়বর্ম
 বিনয়সৌ ॥ ৬৯ ॥ তত: মাষ্টান্ হুব, রত্ন: চক্ৰ: হুব মর্ট:, রচান্ হুব চরীখান্
 চক্রিষ্যন্ ক্রীর্ষী দিগ্ মতস্খী ॥ ৬৯ ॥ সিন্ধুতীরবিশিষ্টনৈ: বিনীতানস্বনা মন

করিয়া ব্রণভূমি আচ্ছন্ন করিলে, বোধ হইয়াছিল যেন, ধরাতল মধুমক্ষিকাখ্যাত
 মৌচাকে আকীর্ণ হইয়াছে ॥ ৬৩ ॥ এই বণে হতাবশিষ্ট রাজারা উক্ষীর অণ-
 নয়ন পূর্কক বধুব শরণাগত হইল, প্রণতিই মহাত্মাদিগের ক্রোধপাত্তির
 প্রধান উপায় ॥ ৬৪ ॥ যোদ্ধারা জাকালতাব বলযাকাব ভূমিতে উৎকৃষ্ট বৃক্ষ-
 সাবচন্ম আত্তীর্ণ করিয়া মধুগানধারা বিজয়শ্রম শাস্তি করিয়াছিল ॥ ৬৫ ॥
 তদনন্তর যেমন স্বর্ষ্যদেব কিবণস্বাবা জনকগা আকর্ষণ কবত উত্তরারণে প্রয়াণ
 করেন, সেইকপ বাজা বধু শবহার উত্তরদেশবাসীদিগকে উন্মূলিত করিবার জন্য
 উত্তর দিকে প্রস্থান করিলেন ॥ ৬৬ ॥ বধুব বাজিগণ সিন্ধুতীরে বিলুপ্তনধারা
 পথশ্রম দূর করিল, পরে (গাজোখান পূর্কক) কুল্লমবেগুতে বিচ্ছুরিত হইল

63. He covered the ground with their bearded heads, cut
 off with *Bhallas*, and resembling honey-combs over-spread with
 bees.

64. The survivors taking off their turbans from their heads
 sought his protection ; for surely submission is a remedy to the
 anger of the high-minded.

65. His warriors overcame the fatigue of their victorious
 fight by drinking wines in vineyards spread over with the fine-
 est deer-skins.

66. Then Raghu intent on extirpating the people of the
 north with arrows, started for that quarter of the globe which
 is presided over by Kuvera, just as the sun proceeds on his nor-
 thern route to draw up moisture with his rays.

67 Having relieved the fatigue of their journey by rolling

হাজিন: লঘকুটুমকীমরান্ - ক্ষান্তান্ হৃধুব: ॥ ৫০ ॥ তব মতং বৃথ্যক্ৰবিক্রম রঘুবেষ্টিতং
 হ্রবাবরোধানাং কপীলপাটার্দ্দিশি বমুব ॥ ৫১ ॥ কাশ্মীজা: সমরৈ তস্য বীৰ্য্যে সীদং অনী-
 থরা: সন: গজাবানপরিচ্ছিতৈ: স্বচীটৈ: সার্বম্ আনতা: ॥ ৫২ ॥ তিষ্ঠাং সদশ্বমুখিতা:
 বৃদ্ধা: দ্রবিশ্বরাময়: এব চপদা: শ্বশনু কীমলেশ্বরং বিবিশ্ব: সন্তম্বিকা: ন বিবিশ্ব: ॥ ৫৩ ॥
 তব: অশ্বসাধন: সনু গৌরীমুহুর্মু মীলম্ ভদ্র স্তী: ধাতুরীষাভি: সনুকটানু বহুয়নু ইব আক-
 বীহ ॥ ৫৪ ॥ স্তল্যসলানাং বৃদ্ধাশ্বথানাং সিংহানাং পরিভল্য অবলোকিতং সৈন্যঘোদৈ সতি অপি

কেশররাজি কাম্পন করিতে লাগিল ॥ ৬৭ ॥ রঘু উত্তরদেশস্থ হুণ নরপতি-
 দ্বিগকে বাহুবলে পরাস্ত ও হত করিলে, তাহাদের অন্ত:পুত্রিকাগণ তাড়নাদি-
 দ্বারা স্ব স্ব গণ্ডমূলাকে অরুণবর্ণ করিয়াছিল ॥ ৬৮ ॥ কাষোজদেশীয় নরপতিগণ
 সংগ্রামে রঘুর বীৰ্য্য সহ্য করিতে অসমর্থ হইয়া তাঁহার পদাবনত হইয়াছিল।
 যেমন তত্রতা আকরোট বৃক্ষসকল তদীয় গজবন্ধন প্রযুক্ত ক্ষীণ হইয়া হুইয়া
 পড়িয়াছিল, তরূপ ॥ ৬৯ ॥ কাষোজ নরপতিগণ কোশলপতির নিকট কোনও
 প্রকার গর্কচিহ্ন প্রদর্শন করে নাই; প্রত্যুত ভূরি ভূরি উৎকৃষ্ট অশ্বের সহিত
 প্রহৃত অর্থ উপহাব প্রদান করিল ॥ ৭০ ॥ তদনন্তর তুরঙ্গগৈন্যো পরিবৃত হইয়া
 গৌরীশ্বর হিমালয়ে আরোহণ করিলেন। অশ্বপুত্রোখিত গৈরিকাদি ধাতুর রেণু
 নভোমণ্ডলে উখিত হওয়াতে হিমালয়ের শৃঙ্গসকলকে সনধিক উন্নত বোধ

themselves on the banks of the Indus, the steeds shook their
 shoulders with their manes besmeared with saffron.

68. The Hunas were made to feel the effects of his power,
 and their wives had their cheeks turned pale at his exploits.

69. The Kambojas, unable to withstand his valour in
 fight bent together with their walnut-trees weighed down by
 the fastening of the elephants.

70. Huge heaps of riches accompanied with fine steeds,
 they presented to him, more than once, but that did not make
 him vain-glorious,

71. Then with his cavalry, he ascended mount Himalaya,
 the father of Ganri, enlarging as it were, its peaks with the
 mineral-dust raised thereby.

অসম্ভবম্ শর্মস ॥ ০২ ॥ ভূজঁবু মর্ম্মরীমূতা: কীচক্খনিষ্টব: মহাসীহ: বিখ: মহত:
 মানি তঁ সিদ্বিরে ॥ ০৩ ॥ সৈনিকাঁ: মদেখা ছায়াসু নিদ্রাস্বম্বগাভিমি: শানিতীস্বা:
 দ্যদ: অধ্যায় বিহয়মু: ॥ ০৪ ॥ অম—শাস্বতি, অয়মন্, শ্যাম। সনি শিযনি
 পতি। যজি শ্যম্বতি। অমযতি, শ্যামযতি, অশিযমন্। সরলাসক্তনাগর্যবৈ-
 ক্ষুরিতলিখ: স্বীপথয: স্ত' নিত: অধীহটীপিকা: শাসন্ ॥ ০৫ ॥ তস্য ভৃগুচনিবাসী

হইয়াছিল ॥৭১॥ তুল্যবলশালী গুহাশায়ী যুগেজ্জগন তদীয় সৈন্যের কোলাহলে
 ভীত না হইয়া কেবল একবার ফিরিয়া চাহিয়া দেখিল। তাহাতে বহু প্রশংসা
 না করিয়া থাকিতে পারিলেন না ॥৭২॥ পথে গঙ্গার সীকরযারা পবিত্র শীতল
 সনীবণ ভূজপত্রের মর্ম্মব বব এবং বেণুবিটপীর ধ্বনি উৎপাদন করত রাজাকে
 সেবা করিয়াছিল ॥ ৭৩ ॥ সৈনিকগণ স্রবপুত্রাগবৃক্ষের ছায়াতে যুগনাভিয়ার
 সুবভিত প্রস্তবধ্বজে উপবেশন করিয়া বিশ্রাম করিয়াছিল ॥৭৪॥ রঘু শিবিরের
 সন্নিহিত গুহাধিসবল দেবদারু বৃক্ষে বন্ধ মাতঙ্গগণের কঠশৃঙ্খলে প্রতিষ্ঠিত
 হইয়া স্বান্তিতে তৈল ব্যতীত দীপকার্য সম্পাদন করিয়াছিল ॥ ৭৫ ॥ রাজা রঘু

72. That the lions, their equals in strength, did not feel disconcerted at the uproar of his troops was evinced by the fact that lying down at the caves as they did, they turned their heads and cast a careless look at them. (Or thus:—As the lions who were his equals, lay down at the caves, they turned their heads, and cast a careless glance at the troops without feeling disconcerted at their uproar—a fact which elicited praise from the king).

73 The breezes rustling among the Bhurja-trees, producing a rattling sound among the bamboos, and being charged with the spray of the Ganges refreshed him on his way.

74. Under the shade of Nameru-trees, his troops reposed seated on slabs of stones, the surface of which was perfumed with the musk of the deer that had reclined on them

75. With their rays reflected on the neck-chains of the elephants tied to the fir trees, the drugs that sparkle at night

কৃষ্ণরজ্জুতলত্বঃ দিব্দারবঃ কিরাতৈশ্চঃ গজবর্ষ শয়সুঃ ॥ ৩৬ ॥ তত্র রঘীঃ পার্শ্বতীর্থীঃ
 যথৈঃ সহ নারাজম্বীর্ষীয়াস্মনিম্বীর্ষিতানলং ঘোরং জন্মম্ অসুত ॥ ৩৭ ॥ পিথ—
 পিনডি । অপিনদ্, অপিয়ত্, পিথৈয় । সনি পিপিষতি । যতি পিপিষতে ।
 পিপি থৈয়তি, অধীপিষত্ । সঃ শরৈঃ সক্রমসর্দৈতান্ বিরতীক্সবান্ হ্রতা কিররান্
 বাহ্নীঃ জয়ীদাহর্য গাপযামাস ॥ ৩৮ ॥ তিথু ভপায়নপাণ্ডিষু সত্ধ্ব পরস্বরেণ রায়
 হিমবতঃ সারঃ বিস্রাতঃ, হিমাद्रिणा च रात्रः सारः विस्रातः ॥৩৯॥ সঃ তত্র অশীর্ষং

শিবির উঠাইয়া চলিয়া গেলে, কর্ণবক্ষু দ্বারা দেবদারুর বহুল ক্ষত হইয়াছে
 দেখিয়া, কিরাতগণ তদীয় করিটেনোব ঔন্নত্য বৃক্টিতে পাবিয়াছিল ॥ ৩৬ ॥
 সেই হিমালয়ে, উৎসবসঙ্কেত মানক পার্শ্বতীর জাতির সহিত যে যুদ্ধ হইয়া
 ছিল, তাহাতে নারাজ ভিন্দিপাল এবং প্রস্তরখণ্ডের সজ্বর্ষণবশতঃ অগ্নিবৃষ্টি
 হইয়াছিল ॥ ৩৭ ॥ রঘু বাণদ্বারা উৎসবসঙ্কেতদিগকে উৎসবহীন করিয়া কিম্বর-
 গণকে নিজ ভূজঘ্নেব দ্বারা অর্জিত ভরের উদাহরণ গান করাইয়াছিলেন ॥৩৮॥
 উৎসবসঙ্কেতগণ রঘুকে উপচৌকন প্রদান করিলে, রঘু হিমালয়ের সার এবং
 হিমালয় রঘুর সার বৃক্টিতে পাবিয়াছিলেন ॥ ৩৯ ॥ রঘু হিমালয়मध्ये অক্ষয়
 যশোরশি স্থাপিত করিয়া নামিয়া আসিলেন । তাহাতে রাবণকর্তৃক উৎপাতিত

growing near him served as lamps without oil to that commander at night.

76. In the encampments abandoned by him, the fir-trees with their bark torn by the neck-chains of the elephants attested their stature to the Kiratas.

77. On that spot Raghu had a terrible fight with the hill-tribes amidst fire flashing-forth by the clashing of darts, shafts and stones.

78. Having deprived with his arms, the Utkavasanketas of all their gayeties, he compelled the Kiunaras to sing of the victorious deeds, achieved with the prowess of his arms.

79. When they had presents in their hands, the king and mount Himalaya well understood the excellence (worth) of each other.

যযৌরামি নিবিশ্য পীলক্যতুলিতল্য শব্দৈঃ ক্রিয়ম্ আদধানঃ হুং অবরূরীহ ॥৮০॥ যস্মিন্
 তীর্থলীহিত্যে সতি প্রাগ্জ্যোতিষেশ্বরঃ তদমজালানতা প্রান্তৈঃ কালাব্রুবদুর্গৈঃ সত্ব বক্রমি
 ॥৮১॥ কম্প—কম্পতি, অকম্পিত, চকম্পে । সনি চিকম্পিত্যতি । যজি স্বকম্প্যতি । ষিবি
 কম্পয়তি, অচকম্পত । স্তঃ হত্বাকর্ম অধারাবর্ষদুর্দিনম্ অস্বয় যযবজ্ঞঃরজঃ অপি ন
 প্রসেই, পতাকিনীর্নো ক্রুতঃ এব ॥ ৮২ ॥ কামরূপাত্যাম্ ইয়ঃ অত্যাশ্বত্বলনিক্রমম্ যৈঃ অনাব
 তপরূরীধ মিত্রকটৈঃ তৈঃ নাগৈঃ তং মেজি ॥ ৮২ ॥ কামরূপেশ্বরঃ হিমপীঠাধিদেবতা মল

কৈলামগিরিব বিলক্ষণ লজ্জা হইয়াছিল ॥ ৮০ ॥ রঘু ব্রহ্মপুত্র পার হইলে পর
 প্রাগ্জ্যোতিষ দেশেব অধীর ভয়ে কম্পিত হইলেন । যেমন তত্রত্য কৃষ্ণাশুক্র
 বৃক্ষ তদীয় গধবকনে কম্পিত হইয়াছিল, তক্রপ ॥ ৮১ ॥ ধূলিরাশি রঘুর
 ব্রধসমূহ দ্বারা উত্থিত হইয়া সূর্য্যাকে আবরণপূর্ব্বক, ধারাবর্ষণ ব্যতীত হুর্দিন
 উপস্থিত কবিয়াছে দেখিয়াই প্রাগ্জ্যোতিষপতি অধীর হইলেন, তাঁহার
 মৈন্যতর ক্রুরূপে সহ্য করিবেন ॥ ৮২ ॥ কামরূপেব ঈশ্বব যে সকল মদস্রাবী
 হস্তীদ্বারা অন্যান্য রাজ্যকে আক্রমণ করিতেন, তৎসমস্ত প্রবানপূর্ব্বক
 ইজ্রাপেক্ষা অধিক পরাক্রমশালী রঘুব, শরণাগত হইলেন ॥ ৮৩ ॥ কামরূপেশ্বর
 ব্রহ্মরূপ পুঙ্গ উপহার দিয়া, হেমনয় পাদপীঠেব অধিদেবতাস্বরূপ বধুর পার-

80. Having implanted there an enduring pile of glory,
 he descended, engendering a feeling of shame, as it were, in
 the mountain, that had been lifted up by Ravana.

81. When he crossed over the Lauhitya, the ruler of the
 Pragjyotishas trembled together with the black Agallochum-
 trees which served as tying-posts to his elephants.

82. The king could not even stand before the dust which
 being raised from the tracks of his chariots shrouded the sun
 and made the day look cloudy without the fall of rains—much
 less could he face his army.

83. The ruler of the Kamarupas made his submission to
 him who had defied the prowess of Indra, and presented to him
 elephants with their temples discharging the exciting fluid—
 the very elephants with whose aid he encountered others.

पादयोः क्रायां रघुपुत्रोपहारिणं आनर्षं ॥ ८३ ॥ जिष्णुः (सः) इति द्विजः जित्वा रथो-
 हतं राजः क्लृप्तयन्त्रेषु राज्ञां मौलिषु विद्यामयन्त्यवर्धत ॥ ८४ ॥ सः सर्वस्वदक्षिणं विश्व-
 जितं (नाम) यन्त्रम् आजगृह्ण, तद्यदि सतां वारिसुचाम् इव आदानं विसर्गाय भवति ॥ ८५ ॥
 ह—हरति, हरते । अहर्षान्, अहरिष्ट । अहार, अह । सति जिह्वीर्षयति ।
 यदि जीहीयते । हारयति, अजीहरत् । काकुत्स्थः सत्पतिः सचिदमखः सन्

युगलेर छाया पूजा करिलेन ॥ ८४ ॥ जयशीघ्र रघु এইরূপে दिग्-विजय कविया
 बाजादिगेर छत्रशून्य मस्तके निज रथोत्थित धूलि अर्पण कबत प्रत्यागमन
 कबिलेन ॥ ८५ ॥ रघु विश्वजि० यज्ञ अहूर्त्तान करिया सर्वस्व दक्षिणा दिलेन । येमन
 मेघ विसर्जन कविदार जन्याई वारिग्रहण करे, तेमनि साधुदिगेर धनसंग्रह ३
 म०पात्रे दानेर जन्याई हईया থাকे ॥ ८६ ॥ रघु यज्ञावसाने मन्त्रिगणैव सहित
 शुकतर पुवकारद्वारा राजादिगेर पवाज्जजनित छःष उपशय कबिलेन । बहु-
 काल विरहजन्य राजादिगेव असुरःपुत्रिकावा मातिशय उ०कञ्चित हईराखिलेन,

84. With the offering of jewels, resembling flowers, the ruler of the Kamrupas worshiped the effulgence of his feet, that appeared to be the presiding goddess of the golden footstool.

85. Having conquered the different quarters of the globe and having made the dust raised by chariots rest on the diadems of the princes, stript of umbrellas, the victorious king returned.

86. He then celebrated the sacrifice, called Visvajit, in which his whole wealth was given away as recompense to the officiating priests, for the acquisitions made by the righteous like those of the clouds are for the bestowal of gifts.

87. At the conclusion of the sacrifice, the descendant of Kakutstha, attended with his ministers, mitigated with rich presents the mortification of the defeat which the Kshatriyas had sustained at his hands, and then permitted them to .

মুর্খানি পরন্ধিয়াসি' মনিতপরাজয়থ্যলীকান্ শিরবিরটীসুকারৌর্ঘান্ রাসন্যান্
 স্বপুরনিবৃত্তধি অনুমিনে ॥ ৮৩ ॥ তি ইন্দ্ৰাধ্বজকুলিমানপদশিখ্রং প্রসাদভ্রম' সমান
 চরণযুগ প্রস্থানপ্রণতিমি. অহুলীধু মৌলিসক্খ্যুতমকরন্দৈবগৌরং স্বকু' ॥ ৮৫ ॥

অতএব তাঁহাদিগকে নিজ নিজ বাজধানীতে ফিরিয়া যাইতে অনুমতি করিলেন
 ॥ ৮৭ ॥ রাজগণ প্রস্থানকালে যেমন প্রণিপাত করিলেন, অমনি তাঁহাদের
 মস্তকস্থিত মালা হইতে মকরন্দ ও পরাগ পতিত হইয়া, সম্রাটের চরণযুগলের
 অহুলিগুলিকে গৌবর্ণ করিয়া দিল। যে চরণযুগল মহারাজের প্রসাদ
 ব্যতীত কেহ সেবা করিতে পায় না, এবং যে চরণযুগল ধ্বজ, বজ্র ও ছত্রাকার
 রেখাবলীতে লঙ্ঘিত ছিল ॥ ৮৮ ॥

home as the ladies of their seraglios were, pining owing to their
 long absence.

88. At their departure, they made their bows at the feet
 of the emperor, which they could do only with his gracious
 permission, the feet which were marked with lines assuming the
 various shapes of flags, thunderbolts and umbrellas; and as
 they were saluting, the nectar and the pollen dropping down
 from the garlands attached to their hair, tinged his toes with a
 reddish colour.

पञ्चमः सर्गः ।

विश्रजिति अचरे दिःशेषविश्रायितकौयनातं तं चिंतीमम् उपासविद्यः वरतन्तु-
 शिष्यः शीलः शुद्धदक्षिणार्थी सन् प्रदेदि ॥ १ ॥ अनन्तमीलः यमसां प्रकामः आतिथेयः
 सः शीतच्छिरस्यलात् सस्ये पात्रे अर्थे निधाय सुतमकामम् अविधिं दन्तुम्बान् ॥ २ ॥
 विद्विजः मानसनादयायी ह्यन्वित् विमोक्षविः आत्मान् विष्टरभाज्जं तं यदीधनं विधि-
 वत् अर्थवित्ता कृताञ्जलिः सन् इति उवाच ॥ ३ ॥ ई कुमाद्वुद्धिः सन्तुतान् अदीपान्

द्वयुवाञ्च विश्रजिं नामक वज्रे अर्धजात निःशेषरूपे विष्टरग करिणे पर,
 वरतन्तु मुनिर शिष्य को२१ विद्याध्ययनात्ते शुद्धदक्षिणार्थी हैइया उपाहार निकट
 उपहित हैइगेन ॥१॥ वशेर द्वारा विद्यात, अनुन्यावभावशाली एवं आतिथेय
 द्यु सुवर्णनय पात्रेर अभावहेतु नृपयपात्रे अर्थात्पानपूर्वक विद्यावारा श्याडि-
 युक्तु सेई अत्रिपिके अत्रापानन करिलेन ॥२॥ शास्त्रज्ञ, मानधनदिगेर अग्रगण्य,
 एवं कार्यज्ञ नरपति, समीपे कुशासने उपविष्ट सेई उपोषणेनेर वधाविधि

1. When thus the king, had entirely given away his immense riches at the sacrifice, named Visvajit, Kantsa, a disciple of Varatantu, presented himself before him, desiring to obtain the fee which he was to give to his preceptor as a recompense for the knowledge he had acquired of him.

2. The king who was of inestimable virtue, and was radiant with glory, and hospitable, now that he had no golden vases, put the articles of worship in an earthen plate, and went out to receive his guest, who was renowned for his proficiency in the sacred lore.

3. Versed in the sacred books, the foremost of those who consider honor as their sole wealth, and conversant with business, the lord of mankind honoured the ascetic who sat by, according to prescribed rules, and then with folded hands addressed him thus.

যথশী। তে গৃহঃ কুম্বলী অপি, যতঃ (যস্মাত্ গৃহীঃ) তয়া অশ্রিত্ব জান্ন লীকেন শুশ্রুতঃ।
 শৈতন্যম্ হব আশ্রমম্ ৪২৪ (নিন), কাথেন বাখা মনসা অপি বাসবধৈর্যলীপি যত্ (বদ)
 শশ্বত্ সম্বুতম্, মহর্ষেঃ ত্রিবিধং তত্ তপঃ শঁলরাযৈঃ ব্যথং ন আপাদ্যতে কচ্ছিত্ ৪২৫। আশ্রম-
 বন্দনমুখৈঃ প্রযত্নৈঃ সূতনির্বিগ্ধৈঃ সংহিত্ দানীং অমচ্ছিদাং যঃ আশ্রমপাদমানো বাহ্যবাদিঃ
 চমপুত্র, ন কচ্ছিত্ ৪২৬। ক্রিয়ানিমিত্তেষু অপি কৃষ্ণেযু মুনিभिः বসন্তলান্ অমদকান্

পূজা করিলেন এবং কৃতাজলিপুটে এই নিবেদন করিলেন ৷৩৷ হে কুশাগ্রবৃদ্ধে,
 লোকে যেমন সূর্য্য হইতে ঘটপটাদিঞ্জান লাভ করে, সেইরূপ আপনি বাহ্যার
 নিকটে অশেষবিধ্যা লাভ করিয়াছেন, এবং যিনি মন্ত্রকাব ঋষিগণের মধ্যে অগ্র-
 গণ্য, সেই মহর্ষি কুশলে আছেন ত ? ৷৪৷ মহর্ষি কায় মন ও বাক্যের দ্বারা যে
 তপস্যায় নিরন্তর মগ্নিত করিয়াছেন, এবং বাহ্যের দ্বারা ইন্দ্রেরও ধৈর্য্য বিচ-
 লিত হয়, সেই ত্রিবিধ তপস্যার কোন বিষয় ঘটে নাই ত ? ৷৫৷ আপনারা আল
 বাল বন্ধনারি বিষয়ে ক্রেশ স্বীকাব করিয়া পুত্রনির্কিশেবে বাহ্যদিগকে বর্জিত
 করিয়াছেন, বাহ্যদের তনায় বসিয়া আপনারা ক্রান্তি পরিহার করেন, সেই
 আশ্রমতরুগুলির বাত্যা প্রকৃতি হইতে কোন প্রকার উপস্রব হয় নাই ত ? ৷৬৷
 মুনিবিশিষ্টের অঙ্কশব্যায় বাহ্যদের নাভিনাল চ্যুত হইয়াছে, এবং জিরাগুষ্ঠানের

4. O thou, with an intellect as sharp as the point of a
 kusa grass, is thy preceptor in good health ? thy proceptor, who is
 the first of the sages that are the authors of the sacred hymns,
 and from whom thou hast obtained all thy knowledge as the
 world derives all its consciousness from the sun

5. We know that with body, mind and tongue the great
 sage has been practising austerities, thereby making Vasava lose
 his self-command. I hope no mishap has impaired the accumu-
 lated merit of that three-fold penance ?

6. I hope there has happened no storm or any like dis-
 turbance to the trees of the hermitage,—those trees which re-
 lieve your fatigue and are reared up like children with such
 diligent attentions as are required in constructing reservoirs and
 the like ?

নদহ্মমথ্যাম্বুতলামিনাক্তা মগীর্ষা মনুতি: অনঘা কামিত্ব ॥ ৩ ॥ যৈ. নিয়মাভিগক:
নির্বৰ্ণ্যন্তে, যৈশ্চ: পিতৃণা নিবাপাঙ্গলয়: (নির্বৰ্ণ্যন্তে), স্তম্ভপট্টাঙ্কিতকৈকবানি তানি ব:
সৌভৈজলানি শিবানি কামিত্ব ॥ ৮ ॥ অহ—অহতে, আঙ্কিত, অনেটী। সনি ষষ্টিকি-
পতে। ষিচি অহয়তি, অহ্যপয়তি। কাশীপদপ্রাতিষিদ্ধিশ্যামাং মনু' ব: শরীরস্থিতি-
সাধনং নীবারপাঙ্কাদি লাবপদৈ: কতরসীর্ষে: ন আহুয়তে কামিত্ব ॥ ৮ ॥ তং মনুশ্রীল
মতা মহর্ষিণা সম্যক্ বিনীয ম্ভায় অনুনত: অপি, হি যত: সর্ব্বৌষকারেভম্

নিমিত্ত আদৃত কুশ ভক্ষণ করিলেও ঋষিগণ বাৎসল্যানিবন্ধন বাহাদিগকে
বাধা দেন না, সেই নৃগশাবকগণ কুশলে আছে ত ? ॥ ৭ ॥ বাহাদারা আপনাদের
নিত্যমান এবং পিতৃতর্পণ সম্পাদিত হন, বাহাদের পুলিনদেশে উৎকৃষ্টিলক্ক
শস্যের বর্ষভাগ রাজার জন্য সংক্ৰান্ত থাকে, সেই তীর্থজলের কোন ব্যাঘাত
ঘটে নাই ত ? ॥ ৮ ॥ যাহা হইতে যথাকালে উপস্থিত অতিথিদিগের সেবা
হয়, এবং বাহা আপনাদের শরীরধাবণের উপায়স্বরূপ, সেই অরণ্যভাগ নীবার
ধান্য জনপদাগত গোমহিষাদিগণ কড়ক্ নষ্ট হয় না ত ? ॥ ৯ ॥ মহর্ষি মনাক্
প্রকারে শিকাপ্রদানপুস্তক সুশিক্ষিত করিয়া প্রসন্ন হইয়া আপনাকে গৃহস্থা-

7. Are the young deer safe and sound, of whom the ascetics are so fond, as not to prevent them from browsing the *Lusa*-grass, set apart for sacrificial offering, and as to allow them to shed their umbilical cords resting upon their laps ?

8. Are the sacred waters safe ? (untroubled ?), by means of which your daily ablutions are performed, from which you take handfuls to offer to the manes, and on whose banks a sixth of the rice gleaned by the ascetics is deposited as tribute for the king.

9. I hope the *nicara* rice which grows spontaneously in the forest, which is the means of your subsistence, and from which a portion is set apart for such guests as call at the proper time is not devoured by cattle coming from the country.

10. Has the great sage after having brought thee thoroughly, been graciously pleased to permit thee to

দ্বিতীয়ম্ আশ্রমং সংক্রান্তু' তে অর্থ কালঃ ॥১০॥ অর্চনঃ তব অভিরূপেণ সী মনঃ ন বর্ষ,
(কিন্তু) নিযোগক্রিয়য়া প্রস্তুকম্, গুরী: আশ্রয়া, অপি অগ্নানা বা মা সম্ভাবয়িত্ব'
বনাত্ প্রাস: অসি ॥ ১১ ॥ অর্ঘ্য'দাত্তানুসিতব্যস্য রঘী: উদারাম্ অপি ইতি না নিয়ম
বরতনুসিধ্য: স্বার্থোপপত্তি' প্রতি দুর্বল্যাম: সন্ তন্ ইতি অসীচত্ ॥ ১২ ॥ উ রাজন্ ন:
স্বল্লভ বান্দম্ অবিচ্ছ, ত্বয়ি নাথ্যে সতি' প্রজাপান্ অম্ভম্ কুত:, তথাচি স্যে' তপতি সতি
তমিষা স্তীক্লম্ দৃষ্টে: আধরণায় ক্ষয়' কল্যতি ॥ ১৩ ॥ কৃপ—কাল্যে, অকাল্যে,

শ্রমে প্রবিষ্ট হইবাব জন্য অহুমতি কবিয়াছেন কি? কাবণ সর্ক্সাশ্রমেব উপকার
কম দ্বিতীয় আশ্রমে প্রবেশ কবিবাব এই উপযুক্ত কাল ॥ ১০ ॥ পূজনীর মহো
দয়েব কেবল আগমনে আনাব মন পবিতৃপ্ত হব নাই, আপনাব কোন আত্ম
পালন করিতে উৎসুক হইয়াছে । আপনি কি গুরুর অহুমতিক্রমে, না স্বয়ং
বন হইতে আমাকে কৃতার্থ করিতে আসিয়াছেন ॥ ১১ ॥ বরতনুশিষ্য এরূপ
উদার বাক্য শুনিয়াও রঘুর অর্ঘ্যপাত্র দর্শনে সর্ক্সব্যয় অহুমান করিয়াছিলেন,
সম্প্রতি স্বপ্রয়োজনসিদ্ধিব বিষয়ে হতাশ হইয়া এইকপ বলিলেন ॥১২॥ রাজন্!
আমাদের সর্ক্সগৌণ কুশল, আপনি শ্রু হাকিতে প্রজ্ঞাদিগের অমঙ্গল কোথায়?

the household state ? for this is the fit time for thee to enter in-
to the second stage of life, which is capable of rendering help
to all.

11. Deserving of veneration as thou art, my mind is not
fully satisfied with thy visit only, as it is anxious to execute
some command from thee? Is it by the command of thy master,
or of thy own accord that thou hast come from the wood to
honor me with thy presence ?

12. Though he heard this liberal language of Raghu,
the disciple of Varatantu could easily guess from the nature of
the plate in which the articles of worship were placed, that he
had given away his whole property and with but faint hope of
the accomplishment of his object, he addressed him thus

13 May it be known to thee, O king, that all is well
with us in every respect. How could any misfortune befall
the subjects while thou art their ruler ? For how could dark

अकल्पे । अक्षयम् । सन्निधिः कल्पितम् । यदि अक्षयम् । कल्पयति, अक्षयम् । प्रती-
 चेषु भक्तिः ते कुलीचिता, ई मन्त्राभाय, तथा (भक्त्या) (लम्) पूर्वात् अतिशये, अहं तु
 अतीतकालः सन् अर्धभावात् त्वाम् उपेतः इति मे विषादः ॥ १० ॥ ई नरेन्द्र. त्वं
 वीर्यप्रतिपादितर्हिः सन् शरीरान्वेषित्वा, आरब्धकीमात्तद्वत्प्रमत्तिः स्वप्नेन अव-
 शितः नीवारः इव आभासि ॥ १५ ॥ शिष्य—शिशुः, शिष्यवति, शिष्यति । शिशु-
 नट् । शिशुवत् । शिष्ये । कर्मणि शिष्यते, शिष्येति । सन्निधिः शिष्येति । यदि
 शिष्यते । शिष्येति । उच्छिष्टम् । शिष्यः । भवान् एकन्याश्रयः सन् मत्तजम्
 अक्षयनत्तं अयन्ति स्थाने, तथाहि सुरैः पथायपीतस्य हिमाशोः कलावयः इतिः

हृद्यं तापप्रदानं करिसे तनोराशि कि लोकेर दृष्टिबिवाते मनर्थ ह्य ? ॥१०॥
 पुत्रोत्तरं प्रति भक्ति-प्रदर्शनं आपनास्ये कौणिक धर्म, हे महाभाग, आपनि
 तद्विषये पूर्वपुरुषदिगके अतिशयं कविग्राह्येन ; किन्तु आनि ये अनन्ये
 वाचकत्वे आपनाय आश्रयं नईयाति, एतन्ना आनाय अतिशयं विवादं नईयेछे
 ॥१०॥ हे नरेन्द्र, आपनि सर्वत्र सत्पत्त्रे अर्पणं करिया केवलं शरीरनात्रे
 अवहितं करिसेछेन । येन अवग्यावासीरा मनसु शस्यसम्पत्तिं नईया गेने
 केवलं तृणवत् अवशिष्टं धाकिद्या नीवारतरुय शोलां सम्पादनं करे, तद्रूपं
 आपनि शोलाधारणं करियाछेन ॥१०॥ आपनि पृथिवीय अद्वितीयं राजा नईया
 यत्ननिबद्धं निर्धनं नईया पठियाछेन, ताहा आपनाय पके उपबुद्धे नई-
 ness succeed in blind-folding the eyes of men while the sun
 shines ?

14. A regard for those who deserve reverence is a trait of thy family, and thou, O noble soul, hast exceeded thy forefathers in that respect. But it is a great pity that after the proper time, I have approached thee as a suppliant.

15. Having distributed all thy wealth among the deserving, thou, O lord of men, standest forth with thy own self alone, just as a Nivara-plant is left with its bare stem when the denizens of the forest have plucked all its produce.

16. If becomes thee, the sole monarch of the world, to exhibit poverty occasioned by sacrifice; for to the moon on

দ্বাধ্যতরঃ ॥ ১৫ ॥ বি-অঙ্গ—অনক্তি, আঙ্গীত, আঙ্গত। অঙ্গয়তি, আঙ্গি-
জত। তত্ তাবত্ অনন্যকার্য্যে: অহম্ অনন্যত: গুৰ্ভ্যর্থম্ আচুঁ যতির্থ, তে স্থপ্তি অঙ্গ,
চাতক: অপি নির্গন্ধিতাম্বুযুগে মরহনং ন অর্হতি ॥ ১০ ॥ যত—যততে, অয়তিচ, যতে।
সনি যিত্যতিপতে। যজ্জিয়ায়ল্যতে। ঞ্চিচিয়াতঘতি, অযীযতত্। যত:। যত:। অর্দ—অর্দতি,
আর্দীত, আর্দং। অর্দয়তি। আর্দিতং। পরাবত্ উক্তা প্রতিযাতুকামং মহর্ষে: শিখং
নিপিধ্য সৃপতি' উ বিহনু স্তয়া গুর্বে প্রদেয়ং বনু কিং, কিয়ত্ বা হতি তম্ অনন্যবুরূপেণ
তত' যথাবত্ বিচিঁতাধ্বরায় অসাবিশদ্বিবর্জিতায় বর্ণাশ্রমাণা গুর্বে তদী বিবসত:
অর্হী চ। মনুতম্ আচঅচী ॥ ১৫ ॥ অঙ্গ—অঙ্গ, অঙ্গতে, অঙ্গতে। অঙ্গত। অঙ্গত।

ঘাঙে। দেবগণ পর্যায়ক্রমে চক্রমাব সুধাপান কবিলে, তাঁহার বে ভ্রাস হয়,
উহা বুদ্ধি অপেক্ষা প্রশংসনীয় ॥ ১৬ ॥ অতএব আমি অনন্যকারী হইয়া
অন্য দাতার নিকট হইতে গুরুদক্ষিণা আহরণ করিতে চেষ্টা করিব। আপ
নার কুশল হউক, চাতকও বারিশূন্য মেঘের নিকট কখন ছলপ্রার্থনা করে
না ॥ ১৭ ॥ মহর্ষির শিষ্য বৌৎস এইরূপ বলিয়া ফিরিয়া যাইতে উদ্যত হইলে,
ঋত্বীহাকে নিবেদন করিয়া দ্বিজ্যাগা করিলেন, হে বিহনু, আপনাকে কোন
ক্রম কত পরিমাণে গুরুকে দিতে হইবেক ॥ ১৮ ॥ তদনন্তর সেই বিচক্ষণ
ব্রহ্মচারী যথাবিধি যজ্ঞের অমৃষ্টতা, নিরহংকার এবং বর্ণাশ্রমের নিয়ত্তা রঘুর
নিকট প্রকৃত বিষয়ের বর্ণনে প্রবৃত্ত হইলেন ॥ ১৯ ॥ আমি বিশ্বাসনাপন

whom the gods feast by turns, waning is more glorious than waxing.

17. Then I, leaving all other business, will endeavour to procure from another the money asked for by my preceptor. Fare thee well! for even the Chataka does not press an autumnal cloud emptied of all its watery store.

18. After saying this much, as the disciple of the great Sage was desirous to depart, the king forbidding him, asked him this question, "What kind of thing, O learned scholar, is to be given to thy preceptor, and how much?"

19. The learned ascetic related his case to him, who was the lord of the castes and stages, and free from any trace of

चक्षुःशरीरम् । अक्षयतः चक्षुः, चक्षुः । चक्षुः । चक्षुः, चक्षुः । चक्षुः । समाप्त-
विद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै विद्यापितः अमृतं, स चिराय अमरलिपि-
पारां तां मे भक्तिम् एव पुरस्तात् अगणयत् ॥२०॥ खल—खलति, अमरालीत्, चखात् ।
सनि विश्वलिपति । यत्किं चाखल्यते । खलयति, अचघरलत् । निर्वन्धसंज्ञातदया
गुरुणा अर्थहास्यम् अचिन्तयित्वा विद्यापरिसंख्याया विमल चतस्रः द्वा च कीटीः मे आह्व-
यति अहम् चतः ॥ २१ ॥ सः अहम् सपर्यायविधिभाजनेन भवन्तं प्रमुग्धदर्शयम् मत्वा
युतनिष्पुयस्य अर्जितरत्नान् संग्रति सपरीडुं न अमृच्छहे ॥ २२ ॥ विजराजकान्तः

कत्रिया महर्षिके शुक्रदक्षिणार विषय निवेदन करिले, महर्षि प्रथमतः आमार
भक्तिकेहे यथोचित शुक्रदक्षिणार बलिग्रा गणना करिलेन, ये भक्ति अहूयारे आनि
बहुकाल धरिग्रा अथलितभावे उाहाव परिचर्या करिग्राहिलाम ॥ २० ॥ आनि
शुक्रदक्षिणार ग्रहण करारैवाव जन्य आग्रहातिशय अदर्शन करिले, शुक्र अतिशय
कुत्र हईलेन, एवं आमार अर्धाभाव ना भाविग्रा चतुर्दश कोटि हवर्षरूपा
आह्वरण करिते आदेश कविलेन ॥ २१ ॥ सेई आनि पूजाविधानेर पात्र
दर्शने आपनाते केवल अरु उपाधिती अवशिष्ट आछे नने करिग्रा एवं
विग्राय अतिमुन्य अति अरुत भाविग्रा संप्रति आपनाते अहूयरोध करिते
उासाह कवितेहि ना ॥ २२ ॥ विनि चन्द्रमार न्याय त्रिसम्पन्न, विनि जगतेर

vanity; to him I say, who had performed the sacrifice according to the prescribed rules.

20. Having finished my education I asked the great sage about the recompense to be given to him as my preceptor. He at first considered that my fidelity which had never faltered in ministering to him was a sufficient remuneration.

21. Incensed at my importunity, he did not think of my slender means, and said to me, "bring me fourteen crores of gold according to the number of the sciences thou hast learned.

22. Concluding from the character of the plate of worship that nothing but the title of ruler is left to thee, and considering also that the price set upon my education is far from small, I do not now venture to urge my suit on thee.

এনীনিহনেन्द्रিযহতি; জগদেকনায: বেদবিদা বরেণ দ্রব্যম্ আবেদিত: সন্ এন ম্য: জগাদ
 ১১২৫। বিদ—বেশি, বেদ। অবিত্। অবিতীন্। বিবেট। বিদাস্বকার। সনি বিবিদিপতি। যসি
 বিবিদতে। যিবি বেদয়তি, অর্থাৎ বিদত্। শুতপারহুয়া গুর্ভয়ম্ অর্থাৎ রঘো: সন্সামান্ কানম্
 অনবায় বদান্যানর মতঃ, ইতি অর্থ মে পরীবাডনবাবতার: সান্মত্ ১১২৬। স তৎ প্রহসী
 মদিতি মদীযি অম্যগারি চতুয: ষপি: দ্রব বসন্ সন্ দ্বিচাখি অহানি সৌদম্ অর্থাৎ,
 ঈ অর্হন্ যাবত্ লদর্ষ সাধয়িতুম্ অর্হন্ যতি ১১২৭। অযজন্মা প্রতীত: সন্ তন্ন অরিতর্ষ
 সন্ন “তথা” ইতি প্রত্যয়ভীত্, রঘু: অপি গান্ আচসারান্ অবচা কুরীতান্ অর্থ পিঙ্গুর্,

অবিতীয় অধিপতি, যিনি ইন্দ্রিয়গণকে পাপকর্ম হইতে নিবৃত্ত রাখিয়াছেন,
 এমন সেই রঘু বেদবেত্তাদিগের মধ্যে শ্রেষ্ঠ সেই ব্রাহ্মণের এইরূপ আবেদন শ্রবণ
 করিয়া তাঁহাকে পুনর্বার কহিলেন ১২৩। বিদ্যাতে পাবদর্শী একজন ব্রাহ্মণ গুরু-
 দক্ষিণাধী হইয়া বঘুর নিকট নিজ অতীষ্ট প্রাপ্ত না হইয়া অন্য দাতার নিকট
 গমন করিয়াছেন, এইরূপ নুতন নিন্দা রটনা আমাব যেন না ঘটে ১২৪। হে
 পুঙ্জনীয়, আপনি পবিত্র ও প্রশস্ত মদীয় অগ্রিশালায় চতুর্ধ অগ্নিস্বরূপ বাস
 করিয়া দুই তিন দিবস প্রতীক্ষা করুন, ইত্যাবসবে আমি আপনার গুরুদক্ষিণা
 সংগ্রহ করিতে সক্ষম করিতেছি ১২৫। দ্বিজ কোৎস প্রীত হইয়া “তথাস্ত” বলিয়া
 স্বদুর বাবো স্বীকৃত হইলেন। বঘুও পৃথিবীকে সারগুন্য দেখিয়া কুবেরের নিকট

23 Thus informed by the ascetic, the first of those who were versed in the Vedas, the king who resembled the moon, who had his senses averse to sin, and who was the sole lord of the earth, thus answered him.

24. Let this unwonted reproach never be brought against me that a master of the sciences has applied to Raghu for his preceptor's recompense, and failing in his suit, has resorted to another liberal donor.

25. It behoves thee to wait three or four days, dwelling as the fourth fire in that awful and hallowed chamber which is appropriated to the fires, while, I O reverend sir, may try to do thy business.

26. Saying “very well,” the Brahmana accepted his trust

चक्रन् ॥१६॥ कम्—कामयते, चधीकमत, चचकमत । चक्रन् । कामयाचक्रः । सनि विक्र-
नियते । विक्रानयिषते । यडि चक्रन्वते । कानः । कम् । कामः । वडिठमन्वो-
चपजात् प्रभावात् उदन्दाकामनधीवरेषु मरकतदन्त बलाहकस्य एव तद्रयस्य
गतिः न विजघ्नि ॥ १७ ॥ उच—उचति, चोचत्, चोचौत् । उचाहकार । उच—उचि,
उतः, उचि । उचन्, चधोचत्, जघान । कर्षन्पि इत्यन्ते, चघानि, चधधि, जघ्ने । सनि
जिघांसति । यडि जिघीयते । विचि चघातयत्, चजोषतत् । चा इते—जघ्ने । आघातः ।
विघ्नः । चय मदीये चोच रघुः सामन्तसम्भावनया एव कैलासनाथं तरसा जिगीषुः
सन् कश्चित्तमन्त्रयभं रदन् चधिशिखरे ॥ १८ ॥ प्रातः प्रयापामिसुषाय तन्मै क्षीयददौ

हृदये धन आहरण करिंते देह्वा करिलेन ॥२७॥ येनन वायूर माहाये नेनेर
प्रति नर्क्षत्र अश्रतिहृष्ट हर,सेहैरूप वनिठन्नि मशुपाठपूर्कक धनप्रोक्षण करिगे
ये एकती अनिर्कनौय अताव अद्रिगाहिन, तन्निबहन रघुर रथेण गति७, कि
समुद्र, कि आकाश, कि नहीधर, कोन स्थाने अतिहृष्ट हृदय ना ॥२१॥ अनशुर
दैव्यनीन रघु कैलासपतिके नानशु नरपतिर न्याय चर करिंते अतिनावी
हृदयेन, एवः संयननीन हृदये शदनन्हे सुसन्धित रथे रादिंते शरन करिगा
थारिगेन ॥ २४ ॥ अतातनाय रघु युद्धवादाय उवाच हृदये, कोवशुदाधक
पुरुवेवरा उाहाय निकट आगननपूर्कक विद्रिंतवचने कहिल, महाराज ! रादि-

promise in good humour, and Raghu also finding the earth
destitute of riches, determined to extort money from Kuvera.

27. The course of his car was never impeded, either in the
sea or in the heavens, or in mountains, any more than the
course of a cloud impelled by the wind; so great was the power
which it derived from the utterance of incantations with which
Vasishta sprinkled water over it at its consecration.

28. Desirous to subdue by force the ruler of mount Kailas,
looking upon him as a tributary prince merely, the resolute
king, purified in body and mind, stayed at night in his chariot,
which had been previously furnished with weapons.

29: At day-break as he was about to march, the officers

নিযুক্তা: (জনা:) সবিদ্যা: (সন্ত:) কৌশলময় মথ্যে নমস্ক: পতিতী দ্বিজয়ী ঠি'
 ময়'স: ॥ ২৫ ॥ সুপতি: অধিগাম্যমানান্দু কুবেরান্দু সর্ব্বং বসুভিন্ন' সুমীঢী: পাদম্ ব্র
 কং ভাসুরং ঠিমরামি' সমস্বাম্ এব কৌশল্যে দিদিশ ॥২০॥ গুরুপ্রদেয়াধিকনিষ্পদ: স্বর্গী,
 অধিকামাদ্ অধিকপ্রদ: স্বপথ, তী বী অপি সাকীতনিবাসিন: জনস্ব অধিদব্যচরী
 অসূতাম্ ॥ ২১ ॥ অথ শ্রীতমনা: মছর্ষি: কৌশ্ব: সंप্রস্থিত: (সন্) উদ্বামীয়াতবার্ধি-
 মার্ধম্ আনতপূর্জ্জকার্ধ প্রজেশ্বর' করেষ স্ময়ন্ বাচম্ উদাচ ॥ ২২ ॥ ঠনী স্তিবল

বোগে আকাশ হইতে স্ববর্ণরাশি পতিত হইয়া ধনাগার পবিপূর্ণ হইয়াছে ॥২০॥
 অভিগমনের পূর্বেই কুবের হইতে লবু, বজ্রাঘাততথ স্মেরুর প্রত্যস্তগর্ভভের
 তুল্য দীপ্তিনান্ সেই স্ববর্ণরাশি সমস্তই কৌৎসকে প্রদান করিলেন ॥ ৩০ ॥
 কৌৎস স্বরুদক্ষিণা অপেক্ষা অধিক গ্রহণে অনিচ্ছু, আর রাজা প্রার্থনা অপেক্ষা
 অধিক প্রদানে উদ্যত হইয়াছেন, দেখিয়া অযোধ্যাবাসী লোকেরা তত্ত্বের
 সংস্বভাবের বথোচিত স্ততিবাদ করিয়াছিল ॥ ৩১ ॥ অনস্তর বসু শত শত উট
 ও ঘোটকীদ্বারা সেই অর্থরাশি বহনের অহুমতি দিয়া প্রণত হইলে পর, কৌৎস
 মুনি প্রদানে উদ্যত হইয়া তদীয় গাভমার্জ্জনপূর্জ্জক বলিলেন ॥ ৩২ ॥ মেধিনী

entrusted with his exchequer, greatly astonished, said to the king, that showers of gold had fallen into the treasury from above.

30. That heap of glittering gold obtained from Kuvēra against whom he was to march, resembled a foot of Samera, severed with the thunderbolt. The whole of that treasure he presented to Kaustsa.

31. By the citizens of Ayodhya, they both were extolled for their conduct; the petitioner not desiring to take more than was sufficient to satisfy the demand of his preceptor, and the King ready to give more than was desired by the ascetic.

32. Then the ruler of men ordered the treasure to be conveyed by hundreds of camels and mares; and the great ascetic well pleased, and ready to depart said to him patting with his hand the upper part of his body bending low in humility.

मजानाम् अधिपतेः भूः कामम् यदि, अत्र किं चितम्. त(किन्तु) तव प्रभावः अधिननीयः,
 येन द्यौः अपि मनीषितं दुग्धा ॥२२॥ सर्वान्पि श्रेयांसि अधिजग्मुः यः ते अन्तन् आयासं
 पुनरुक्तभूतम्, इत्थं भवन्तं भवतः पिता इव आत्मबुधानुदयं पुष्पं लभस्त ॥२४॥ ईड-ईड,
 ईडान्ते, ईडते । ऐडिड, ईडाञ्जलि । मनि ईडिडिपते । ईडयति, ऐडिडत् । अय-
 जन्मा इत्थं रात्रे आशिषं प्रयुज्य गुरी. सकामं प्रतीयाय, राजा अपि जीवन्तीकः अकांत्
 पात्तीकम् इव तस्मात् आय सुतं लभे ॥ २५ ॥ तस्य देवी नान्नी मुहूर्ते कुमारकल्पं

ये मरुत्तं नरपतिर अतीष्टनिष्किं करेन, ईहा विचित्रं नहे, किन्तु आपनार
 नहिना अचिञ्चनीय, कारण आपनि दुर्ग हईतेत ए अभिलषित वस्तु आहरण कवि-
 लेन ॥ ३० ॥ आपनि मरुत्त प्रकारे श्रेयोलात करिग्राहेन, सूतराः आपनाके
 आशीर्वाद करा पुनरुक्ति नात्र । अतएव आपनार पिता येनन सुवनीर
 आपनाके लात करिग्राहेन, सेहैरुप आपनि ए निज सुगग्रामेन अमूरुप एकटी
 पुत्र लात करुन ॥ ३४ ॥ ब्राह्मण कौंठस रघुके एहैरुप आशीर्वाद करिग्रा
 सुदुर निकट प्रेत्यागमन करिलेन । येनन जीवणोक अरु हईते आलोक
 प्राण हय, तेननि रघु ए सेहै अवि हईते शीघ्र पुत्र लात करिलेन ॥ ३५ ॥
 रघु नहिवी ब्राह्मणहर्ते कुमारसुप एकटी पुत्र प्रसव करिलेन, एहै हेतु

33. No wonder that the earth should yield whatever is desired by a king who does his duties ; but thy might is beyond comprehension, as thou hast milked the objects of thy desire even from the heavens.

34. Mayst thou obtain a son worthy of thy noble qualities, as thy father had thyself, so deserving of esteem, for his son ; any other wish for thy welfare would be superfluous, as thou hast already obtained all other earthly blessings.

35. Having thus bestowed his benedictions on the king, the ascetic came back to his preceptor ; the king too obtained a son from his favour, as the world of living beings receives light from the sun.

36. His queen gave birth to a son resembling the god

কুমারং সুপুত্রো কিল, অতঃ পিতা ব্রহ্মণঃ এব নাম্বা তন্ স্বাক্ষরশ্রাবণম্ অত্র অস্মার
 ১২৬। তন্ খীজস্বি রূপং, তন্ এব দীর্ঘ্যৈ, নৈসর্গিকং তন্ এব ভগ্নতলং, কুমারঃ প্রবর্ষিতঃ
 দ্বীপঃ প্রদীপাত্ হব স্নাত্ কাষণাত্ ন বিমিহী ॥ ১৩ ॥ যুবধ্বঃ বিধিবত্ তপাদবিত্
 যৌবনীহৈবিশীযকালং তং (প্রতি) সামিল্যাদা অপি যীঃ ধীরা কন্যা পিতুঃ হব যুতীঃ
 অশ্রুতান্ আধকাঙ্ক ॥ ২৮ ॥ কাঙ্ক—কাঙ্কচতি অকাঙ্ক্চীত্, অকাঙ্ক্চ। যবি
 চিকাঙ্ক্চিষতি। যিধি কাঙ্ক্চয়তি, অচকাঙ্ক্চত্। অকাঙ্ক্চা। অথ সপ্ত শ্রে-
 ণন্যাঃ স্বয়ম্বরার্থে কুমারানযনৌশ্চ ন (সত্য) ঋকৌশিকানান্ ইন্দ্রবৈব শ্রীশ্রব

পিতা রঘু ব্রহ্মার নাম অংশুসারে পুত্রের নাম "অজ" রাখিলেন ॥ ৩৬ ॥ কুমার,
 রঘুর ন্যায় তেজঃপুত্র রূপ, তাদৃশ বীর্ঘ্য, এবং তদনুরূপ স্বাভাবিক ঔন্নতা প্রাপ্ত
 হইলেন। যেমন একটা প্রদীপ আর একটা হইতে জালিয়া গইলে, তদ্বৎ
 মধ্যে কোনও অস্তর থাকে না, তেমনি তিনি জনক হইতে কোনরূপে বিভিন্ন
 হন নাই ॥ ৩৭ ॥ অজ গুরুগণের নিকট বথাবিধি বিদ্যাশাস্ত করিয়া যৌবনের
 আদিভাবে সুবিশেষ সৌন্দর্য্য ধারণ করিলেন, দেখিয়া রাজ্যশাস্ত্রী তাঁহার প্রতি
 অতিশাদবতী হইলেন; কিন্তু পৈর্য্যশীলা কন্যা যেমন পিতার আজ্ঞার অপেক্ষা
 করে, সেইরূপ রঘুর আজ্ঞা আকাঙ্ক্ষা করিতে লাগিলেন ॥ ৩৮ ॥ অনন্তর
 রূপৈক্যিক দেশের দেবর ভোজ নরপতি ভগিনী ইন্দুমতীর স্বয়ম্বরের জন্য

Kartikeya, at the moment presided over by Brahma; for this reason the royal father named him Aja after that divinity.

37. The prince possessed the splendid figure of his father, his great prowess and his natural nobleness of mind, so that he did not differ from the author of his being, even as a light that is kindled from another does not differ from the light that kindles it.

38. When he had properly learned the sciences from his preceptors and become particularly handsome in the first bloom of youth, the goddesses of fortune, though enamoured of him, waited for the permission of the king, just as a discreet damsel wishes for the consent of her father.

39. Then Bhoja the king of the Vidarbhas eager to bring

যেই কাম: হুত: বিচ্যুত: ৷ ২৫ ৷ অসী (রঘু:) তং শ্রাঙ্কমন্মথ: ' পুত্রং দারক্রিয়ায়োগ্য-
 দমত বিবিক্স্য সসীন্দম্ এনম্ (পুত্রম্) অহা বিহমাংঘিপরাভধার্মা (প্রতি) সম্বাদম্বা-
 মাস ৷ ৪০ ৷ ভদ্রাচার্য্যারধিতীপথারা: জালপদীপঢাভি: কনিতরা: মথ্য বহুদ্রদী:
 মার্গে নিবাস্যা: স্তবানবিচারকথা: বমুত্র: ৷ ৪১ ৷ বিশদ্বিতাধ্বা ম' মীকরার্টে: মদ্বি:
 আনর্দিতপঙ্কমানি নর্দধাবীধমি জাল' রজীধুমবধিতু মীম' বিধিয়মানাম ৷ ৪২ ৷

কুমার অজ্ঞের আনন্দনে উৎসুক হইয়া রঘুর নিকটে বিদ্যুৎ দূত প্রেরণ করিলেন
 ৷ ৩৯ ৷ রঘু, ভোজের সহিত সহস্র স্নানাদানক, এবং অজ্ঞকে বিবাহের যোগ্য
 বিবেচনা করিয়া তাঁহাকে সসৈন্যে সহস্রাঙ্গী বিশর্ভরাজ্যের রাজধানীতে
 পাঠাইয়া দিলেন ৷ ৪০ ৷ রাজপুত্রের গণে আবাসস্থানসকল বিরচিত হইয়া-
 ছিল। তাহাতে পটনওপরাতি বিনির্দিষ্ট হইয়া বিবিধ সম্বন্ধে মণ্ডিত হইয়া-
 ছিল। জনপদবাসীদিগের উপত্যৌকননিবন্ধন সেই মনস্ত আবাসস্থান বন্য
 বোধ না হইয়া উদ্যানের অন্তর্গত বিনোদনস্থানের ন্যায় শৃষ্ট হইয়াছিল ৷ ৪১ ৷
 অল্প বহুপথ অতিক্রম করিলেন, তাঁহার সৈন্যগণ পথশ্রান্ত ও পতাকাবনৌ ধুলি-
 ধূনরিত হইল, তখন জনকগর্ভ বায়ুধারা দ্রব্যকম্পিত নকুনান দূকে বিরাজিত
 নর্দবাটীতে শিবিরস্থাপন হইল ৷ ৪২ ৷ প্রথমতঃ উপরিভাগে কতকগুলি ভবন

the prince to the Svayamvara of his sister sent off a trusty mes-
 senger to Raghu to invite him.

40. Considering that an alliance with Bhoja was desirable, and that his son had attained a marriageable age, the king sent him with a large escort to the splendid capital of the ruler of the Vidarbhas.

41. On his route he had temporary residences with the pavilions fitted up with furniture; they looked far from rural, owing to the presents received from the country, and resembled so many gardens of entertainment.

42. On the banks of the Narmada, where the Karanja-trees were made to dance by the wind, saturated with watery particles, the prince who had travelled a long distance encamped his wearied forces, with their flags begrimed with dust.

অথ উপরিষ্টান্ ভমসিঃ ভমসৈঃ প্রাক্ সুচিতান্নাঃ সলিলপ্রবেশঃ নির্ঘাতদানামলদধ-
 মিত্তিঃ বন্যঃ গজঃ সুরিত্তিঃ স্তম্ভমজ্জ ॥ ৪২ ॥ মজ্জ—মজ্জতি, অমাত্তীদ, মমজ্জ।
 মজ্জা। সনি মিমজ্জতি। যজি সামজ্জ্যতে। যিচি মজ্জয়তি, অমমজ্জন্। (কিং কুর্জ্বণ)
 নিঃশীঘ্রবিচালিতধাতুনা অপি নীলীর্ষৈষ্টিয়ায়বলীন অন্নবিকৃষ্টিতেন দন্দদেয়ন স্তম্ভবতঃ
 তটেযু বসক্রিয়া ম'সন্ ॥ ৪৪ ॥ সঁচারবিদ্বিপলপ্তক্রিনেথ হস্তেন হস্তনঃ নরদান্ সমর্থ
 মিন্দন্ বীণামিসুখ' সঃ বার্যর্গলামঙ্গ' মতস্যঃ দুব-বমৌ ॥ ৪৫ ॥ শ্রীভীষমঃ সঃ

ঘুরে বেড়াতে দেখিয়া, সলিলের মধ্যে কোন মদস্রাবী হস্তী প্রবেশ করিয়াছে
 অনুমান করা গেল। পবে একটা বন্য হস্তী নদী হইতে উন্মজ্জন করিল, যেমন
 উঠিল অমনি মদবাবি নিঃশেষরূপে ধুইয়া যাওয়াতে তাহার বিশাল গণ্ডহন
 নির্মল দেখাইতে লাগিল ॥ ৪৩ ॥ বারিনিমজ্জনে সেই হস্তীর দস্তলম্ব খাত্তসরুণ
 নিঃশেষে ধৌত হইয়াছিল। তথাপি দস্তযুগল নীলবর্ণ উর্দ্ধবেগাতে বিচিক্রিত ও
 প্রস্তরাঘাতনিবন্ধন বৃষ্টিত হওয়াতে, সে যে ঋক্ষবান্ পিবিব তটে উৎখাত
 কেলি করিয়াছে, তাহা স্পষ্ট প্রতীক্ষমান হইতেছিল ॥ ৪৪ ॥ সেই কবী
 তত্তাদও শীঘ্র শীঘ্র সঙ্কোচ এবং প্রনারণপূর্বক সশব্দে ভীবাভিমুখ হইয়া

43. Just at the time a wild elephant raised its head from the river, with his cheeks looking quite clean on account of the temporal fluid being washed off, but before he emerged from the waters, the fact of his having plunged into them had been indicated by a number of bees hovering above.

44. Although the tinges received from contact with the minerals had been completely washed off; his tusks still seemed variegated with blue stripes running up vertically, and they were also blunted by striking against rocks, so that it was evident that the elephant had been playing his battering tricks on the valley of mount Rikshavat.

45. He made towards the shore, breaking with a great noise through the billows with his trunk as nimble in drawing itself in, as it was quick in throwing itself out; thus he appeared as if busily engaged in bursting open the bolts of his stables.

शैवलमङ्गरीणां जालानि उरसा कर्षन् पयात् तटम् उखसर्पं, पूर्वं तदुत्पीडितवारिराभिः
सरित्पदाहः तटम् उखसर्पं ॥ ४६ ॥ तस्य एकनागस्य कपोलमिच्छीः जलावगाहस्य-
मानशान्ता मददुर्दिनय्यीः वन्द्ये तस्यानिकपद्दम'जन पुनः दिदीपि ॥ ४७ ॥ दीपं—दीप्यते ।
अदीपि, अदीपिष्ठ, दिदीपि । सनि दिदीपिपते । यद्धि दीदीप्यते, दिदीपि । षिचि दीप-
यति, अदीपिपत् । सप्तच्छदघोरकटप्रवाहम् असद्यं तदीयं मदम् आघ्राय सेनागजिन्द्राः
विलङ्घिताधीरवतीरयवाः सन्तः विमुखाः वसुधुः ॥ ४८ ॥ ४ः द्विभ्रमभद्रतपुम्यय्य' भयाह-

এইরূপ শোভা পাইল যেন সে বক্রনহানের অর্গলতপ্পে প্রবৃত্ত হইয়াছে ॥ ৪৬ ॥
প্রথমে তত্ত্বাপিত সরিতের বারিরাশি তীরোপরি উঠিল, পরে শৈলতুল্য
সেই হস্তী শৈবালজাল বক্ষঃস্থলে আকর্ষণপূর্বক গাজ্রোথান করিল ॥ ৪৭ ॥
সেই অধিষ্ঠিত বন্য গজের গণ্ডস্থলের মদবর্ষণ জলাবগাহননিবন্ধন কণকাল
মাত্র ধানিয়াছিল, এখন সৈন্যগজ দর্শনে পুনর্বীর প্রবাহিত হইল ॥ ৪৮ ॥ সেনাহ
গচ্ছেঙ্গকল সপ্তপর্ণ বৃক্ষের দীরপ্রবাহসদৃশ হয়তি অথচ অসহ্য মদগন্ধ
আব্রাণ করিয়া হস্তিপকরণের সবিশেষ বহু অতিক্রমপূর্বক বিনুধ হইয়া পড়িল
॥ ৪৮ ॥ সেই গজসন্দর্শনে সেনাহ অস্বগণ ব্রহ্মচ্ছেদনপূর্বক পলায়নে প্রবৃত্ত
হইল, বধ সকল উসলা ভাঙ্গিয়া যাওয়াতে উলটিয়া পড়িল, এবং যোধগণ স্ব স্ব

46. First the stream of the river with a mass of water impelled by him rushed up the bank, then the elephant as huge as a hill, dragging perforce strings of aquatic plants with his chest followed it.

47. At the sight of tame elephants the magnificent shower of liquor from the opening in the cheeks of that matchless elephant, which had been checked for a moment by the plunge in the water, burst out afresh.

48. The elephants of the army when they smelt that overpowering liquor of the wild elephant, the exudation of which was as pungent as the milk of the Saptachhada, disregarding the utmost efforts of their drivers turned their backs in flight.

49. The wild elephant threw the whole encampment into the worst confusion, for he cleared it of the draught-horses

পর্যন্তরথং রামাপরিব্রাণবিহঙ্গয়ীধং সীনানিবেশ' সখ্যেণ তুমুল' সকার ॥ ৪৫ ॥ যুপতে:
 "বন্য: করী অবধ:" ইতি যুতবান্ কুমার. অ্যাপতলং তং শিবর্ষাযিচ্ছন্ নাভ্যায়তহ্রত-
 মার': (সন্) বিশিখেন কৃষ্ণী জঘান ॥ ৫০ ॥ স: বিহমাত: ক্লিষ নাগতপম্ ভন্-
 স্তম্য বহিষ্কিনতচীল্যহ্রত: সন্ স্কুরন'প্রভামশ্চলমধ্যবর্ষি কান্দ' ল্যামস্বরং যপু: প্রদেী ॥৫১॥
 অথ প্রভাবীপনতৈ: কল্যদ্রুভৌল্যৈ: শুধী: কুমারন্ অবকীয়্যৈ দয়নপ্রভাभि: সর্বর্হিতীরা: স্মল-
 তারহ্বার: বাস্মী (স:) ভবাচ ॥ ৫২ ॥ অবলীপমুজাত্ মতরুশাযাত্ মতরুজল' অবাম-

দ্বী বঙ্গনে বিব্রত হইল, এইরূপে অজশিবিরে দগকালমধ্যে তুমুল কাণ্ড উপ-
 স্থিত হইল ॥ ৪৯ ॥ অনন্তর কুমার অঙ্গ বন্য হস্তী নবপতিব অবধ্য এই শাস্ত্র
 শ্রবণ করিয়া, গজকে নিবাবণ কবিবার অন্য মুহূর্ত্তাবে ধনুবা বর্ষণপূর্ব্বক তদীয়
 কুন্তে বাণাঘাত করিলেন ॥ ৫০ ॥ কুন্তদেশে বাণ বিদ্ধ হইবামাত্র, সেই গজ
 হস্তিরূপ পরিত্যাগপূর্ব্বক প্রভামণ্ডলে বিস্রাজিত মনোহর নিজ শরীর ধাবণ
 কবিল, ভগ্নধরুদ্র অঙ্গসৈন্য বিস্মিত হইয়া তাহাকে দেখিতে লাগিল ॥ ৫১ ॥ অন-
 স্তর বাণী সেই দিব্য পুরুষ, স্বীয় প্রভাবদ্বারা কল্পক্রমের পুষ্প আনাহঁবা কুমা-
 রের উপর বর্ষণপূর্ব্বক কহিতে আবশ্য করিলেন । যেমন কহিতে লাগিলেন,
 অমনি দস্তপংক্তিব প্রভাতে নিজ বক্ষ:স্থলস্থ স্থূলতর হাবেব উজ্জ্বল্য পবিবর্দ্ধিত

which broke their tresses and galloped off, he filled it with
 chariots overturned with broken axles, he made all the soldiers
 hurry off to the rescue of their wives.

50. Knowing as he did, that a wild elephant should not be
 killed by a king, the prince in order to drive him away, as he
 was rushing towards him, drew his bow without any great force
 and struck him with an arrow on one of his frontal globes.

51. The moment that he was wounded, he quitted the form
 of an elephant, and assumed a charming divine figure, sur-
 rounded with a halo of sparkling lustre, which the prince's army
 beheld with great astonishment.

52. Then by an exercise of his divine authority he produ-
 ced flowers from trees of paradise, and sprinkled them over the
 prince. Eloquent as he was, he began thus to speak, and as he

वान् अस्मि, मां प्रियदर्शनस्य गन्धर्वपतेः तनुञ्जं प्रियम्बदम् अवेदि ॥ ५२ ॥ स महर्षिः च
प्रथतेन सया पद्यात् अनुनीतः सन् हृदयाम् अगच्छत्, तद्याहि जलस्य उच्यते च अस्याव-
प-
मप्रयोगान्, यत् शैल्यं, सा प्रकृतिः ॥ ५४ ॥ “इन्द्राकुर्वन्प्रभवः अजः यदा-ते कुर्वन्
मेव्यति, तदा त्वं स्त्रेन वपुर्महिष्या संयीच्यसे” इति स वपीनिधिः माम् अवीचत् ॥ ५५ ॥
चिरमार्यितदर्शनेन सलवता लया अहं श्यापान् संमीचिनः, भवतः प्रतिप्रियं न कुर्व्यां

हहेन ॥ ५२ ॥ आनि गर्लनिवरून मत्तद्गुनिर शापे मत्तद्गु प्रोष्ठ हहेयाहिलाम ;
आनि प्रियदर्शन नामकं गुरुर्गुराजेर पुत्र, आमार नाम प्रियद्वन्द्व ॥ ५३ ॥ परे-
आनि प्रपत हहेया बहविष अनूनरवारा ऋषिके शाय करिगाहिलाम । शैतयै
हनेर प्रकृति ; आर हनेव ये उच्यता, ताहा अग्नि वा आतपसंयोगे घटिगा
थाके ॥ ५४ ॥ परिशेवे ऋषि आमाके बलिनेन, वधन ईश्वरकुवशेषांपर अह
वाणवावा तोमार कुष्ठ वेद करिवेन, तथम तूमि महिमाहित वीर शरीर पुनः-
प्रोष्ठ हहेवे ॥ ५५ ॥ आनि बहकाल हहेते आपनार दर्शनप्रार्थना करितेहिलाम,
एकणे आपनार वीर्यप्रतावे शापनुक्त हहेलाम । एकणे वदि आनि आपनार
किहू प्रह्लापकाव नाकरि, तवे आमार स्वपदप्राप्ति वृथा हहेवे ॥ ५६ ॥ मरे, आनि

spoke, the massive necklace dangling over his breast seemed enlarged, as it were, with the radiance of his teeth.

53. Owing to my haughtiness, Matanga pronounced a curse on me, and I was metamorphosed into an elephant. Know that I am Priyamvada by name, the son of Priyadarsana, the ruler of the Gandharvas.

54. But when I bowed before the great ascetic and entreated him to forgive me, he relented ; for it is only by an application of fire that heat is generated in water, but its natural state is coolness.

55. “When Aja, a scion of Ikshvaku’s race shall pierce thy frontal globe with an arrow pointed with iron, then shalt thou be rehabilitated with the natural greatness of thy person.” These words that mine of devotion addressed to me.

56. I have longed for a sight of thee for a long time,

ধেতু (তদা) মী স্পদদীপলমি: ইথা সাত্ ডি ॥ ২৬ ॥ ঈ সখে, প্রযৌমসঁহারবিভক্ত-
 মনং শাস্ত্বর্ধ্বং সশৌহনং নাম মম অস্তম্ ষাদনুস, যত: (যথাত্ অস্মাত্) প্রযৌস্তু:
 অরিহঁসা ন ব, বিজয়থ হসী ভবতি ॥ ২৭ ॥ মাং প্রতি হ্রিয়া অধম্, যত্ (মা) মচরনু
 অধি ত্বং মুহূর্ত্তং দয়াপর: অমু:, তথাত্ উপশ্বন্দয়তি ময়ি ত্বয়া প্রতিধেদৌর্ধ্বা ন
 প্রযৌশ্বম্ ॥ ২৮ ॥ স্ত্রী—জিহ্ৰীতি, জিহ্রীত:, জিহ্রীযতি । অহ্রঁধীন্ । জিহ্রায়, জিহ্রয়া-
 অকার । সনি জিহ্রীষতি । যচ্চ জিহ্রীযতে, জিহ্রীতি । তিষি হ্রৈষয়তি, অজিহ্রীপত্ ।
 স্ত্রীত:, স্ত্রীথ:, স্ত্রী: । বৃশীম: অস্রবিত্ স: "বধা"হতি(ভজা) মীমৌশ্বায়া: সরিত: পবিত্

আপনাকে একটা অস্ত্র প্রদান করিতেছি । ইহাব নাম সম্মোহন এবং ইহার
 অধিষ্ঠাত্রী দেবতা গন্ধর্ষ । সম্মোহাচারণপূর্ব্বক ইহাব প্রয়োগ ও সংহার করিতে
 হয় । ইহাব প্রয়োগন্যস্ত্রে শক্রগণ নিজাভিত্ত হইয়, স্তত্রাং প্রয়োগকর্ত্তাকে
 আগ্নিহিংসা করিতে হয় না, অথচ বিজয়লাভ হস্তগত হয় ॥ ৫৭ ॥ আপনাব
 মজ্জার প্রয়োজন নাই, কারণ আপনি মুহূর্ত্তকালের জন্য প্রহাব কবিত্যাও
 আনন্ড প্রতি যে মদ্রা প্রদর্শন করিয়াছেন, তজ্জন্ত আমি আপনাকে এই
 অহুরোধ করিতেছি যে, আমার প্রতি নিষেধরূপ রক্ষভাব প্রদর্শন করা আপ-
 নার উচিত নহে ॥ ৫৮ ॥ মহুঘোর মধ্যে চক্রতুল্য অস্ত্রজ্ঞ অস্ত্র "তথাস্ত্ৰ" বলিয়া

when at length thou, possessed of so much prowess, hast released
 me from the effects of that malediction. Should I now fail to
 do thee some good in return, then my return to my own rank
 would be of no use.

57. Accept O my dear friend, a weapon of mine, Sammo-
 hana by name, which is presided over by Gandharvas. There
 is one spell for wielding and another for withdrawing it, and
 the owner of it will have victory in his hand without being
 under the necessity of killing his foes

58 No need of feeling ashamed concerning me, for though
 hurting me for a moment, thou hast been really very kind to
 myself Thou shouldst not, therefore, inflict the harshness of a
 refusal on me who beseech thee so earnestly.

59. Saying "very well," that moon among men, rinsed his

পথঃ উপলম্ব্য উদহসুখঃ সন্ নিঘৃহীতশাপাত্ তক্ষাত্ স্বন্দমন্দ' জঘাচ্ ১২৫। এবম্
 স্বন্দনি দৈবযোগাত্ স্বচিন্দবহু সক্ষম্ আশেদুধীঃ তদীঃ একঃ (গমস্বঃ) স্বৈবরঘুপর্দমান্,
 স্বপতঃ (রঘুঃ) সৌরাজ্যরম্যান্ বিহমান্ যযৌ ১২৬। নদরীপকন্ঠে তচ্ছিবামি তং তদাগমা-
 হৃদগুহমহর্ষ্যঃ ক্রয়কৌমিকীন্দ্রঃ প্রবর্তীস্মিঃ জর্শিনালী স্বন্দম্ হব মনুজয়াম ১২৭। স্ব-
 যাদৌ স্বপিতথীঃ (সঃ) এবম্ স্বজম্ পূরং প্রব্রজ্য তথা নীচৈঃ উপাশ্বত্, যদা তত্র সমিত:

নর্শদানদীর পবিত্র সলিলে আচমনপূর্বক উত্তরনুখ হইয়া শাপমূক্ত সেই প্রিয়-
 স্বদের নিকট স্বন্দ্রনয় গ্রহণ করিলেন ১২৫। এইরূপে পশ্চিমধ্যে নৈবযোগে হুই
 জনের মধ্যে অচিন্তনীয় কারণে মিত্রতাসম্বন্ধ সংঘটিত হইলে, প্রিয়হৃদ কুবেরের
 উন্যানে, এবং অল্প সৌরাজ্যানিবহন মনোহর বিদর্ভদেশে গমন করিলেন ১২৬।
 যেমন উর্শিনালী সমুদ্র চন্দ্রনর্শনে উজ্জ্বলিত হব, তেমননি ক্রবৃষ্টকশিক দেশের
 রাজ্য, অল্প নগরোপকণ্ঠে উপস্থিত হইয়াছেন, তুমিয়া অতিশয় দৃষ্টচিক্তে তাঁহাকে
 আগ বাড়াইয়া আনিতে চলিলেন ১২৭। ভোজরাজ নিম্নের রাজযোগ্য বাহনাদি
 প্রদানপূর্বক অন্ধকে পুরপ্রবেশ করাইয়া অগ্রে অগ্রে চলিলেন এবং অন্ধের

mouth with the hallowed water of the river Narmada, and
 faced the north, and though himself versed in the use of wea-
 pons, he learned the spell connected with the weapon above
 adverted to, from him, who had just got rid of the effects of
 the curse.

60. Thus on the way by a dispensation of Providence, did
 they contract a friendship, the cause of which was inscrutable.
 Then one of them started for those regions where the garden
 of Kuvera, called Chaitratrathâ, was situate, and the other
 departed for the country of the Vidarbhas so charming with
 good government.

61. The prince put up at the outskirts of the city, and
 the ruler of the Krathakaisikas, highly delighted at his arri-
 val, came out to receive him, just as the sea welcomes the moon
 with its swelling waves.

62. Having made over to the prince his own royal pomp,
 the lord of the Krathakaisikas took the prince into the

জনঃ বৈদৰ্ভম্ আগলুম্ অর্জং মহীশং মীনে ॥ ৬২ ॥ রঘুপ্রতিনিধিঃ সঃ প্রথমৈঃ তস্য অধিকার-
 পুহুর্ষে। প্রতিষ্ঠাং রক্ষ্য নবীপকার্য্যে মদনঃ বাধ্যান্ পরাং দশমান্ হব অচ্চুवास ॥ ৬৩ ॥ তথ
 স্বয়ম্বরসমাস্তরাজলৌকং কমনীয় কন্যালল্যাম লিখ্যৈঃ অজস্ব ভাৱাবশীধকলুধা
 দয়িতা হব স্যামী নিদ্রা চিরিথ নয়নাভিমুখী যমুৱ ॥ ৬৪ ॥ কর্ণমুখ্যনিপীড়িতপীথবাঁস
 শ্রীশ্রীশ্বরহবিমহঁক্কাহ্নরাগম্ মথিতপ্রবীধং সঁ সবয়যঃ স্তহারবোচঃ স্তুতাম্ভজাঃ ভৱশি
 প্রতি বিনয়নম্রভাবে একরূপ আচরণ কবিত্তে লাগিলেন, যে সমবেত জনগণ
 বিদর্ভরাজকে আগন্তু এবং অল্পকে গৃহস্থামী বলিয়া বিবেচনা কবিত্তে লাগিল
 ॥ ৬২ ॥ যেমন বামদেব বাল্যকালের পরবর্তী যৌবনদশায় অবস্থিত্তি করেন, সেই-
 রূপ রঘুর প্রতিিনিধি বিনীত কর্ণচারীদিগেববাহ্না নিদ্রিষ্টে একটী রমণীয় অভিনব
 পটভবনে বাস করিলেন । যে পটমণ্ডপের দ্বারদেশেব পুরোভাগে একটী বেদি
 রচিত্ত ও তত্পরি পূর্ণ কলস সন্নিবেশিত ছিল ॥ ৬৩ ॥ যাঁহার স্বয়ম্বরার্থ বাব-
 তীয় রাজগণ সমবেত হইয়াছিলেন, সেই কমনীয় কন্যারহ্ন লাভ কবিত্তে
 উৎসুক হইয়া অল্প দাত্রি যাপন কবিত্তে লাগিলেন ; পতির অভিপ্রায়পরি-
 জ্ঞানে অক্ষমা দয়িতার ন্যায় নিজাদেবী বহুবিলম্বে ঠাঁহার নয়নাভিনিরুী
 হইলেন ॥ ৬৪ ॥ নিশাবসানে কর্ণকূষণবাহ্না অজের স্বক্ৰদেশ অঙ্কিত হইলে

city, himself leading the way and behaved himself with so much humility that the people assembled there took Bhoja for a stranger and Aja for the real master of the house.

63. That fit representative of Raghu was shown into a newly erected pavilion by his servants bowing low, at the front-door of which there was a platform with a pitcher brimful with water. He took up his abode there, even as Iova dwells in the age succeeding child-hood.

64. As Aja was desirous to win the hand of that jewel of a maiden, who was so charming as to attract a large number of princes to attend at her self election, sleep like a damsel, unable to read the mind of her husband, came before him after a long while.

• 65. While asleep, his large shoulders were impressed with the marks of the ear-rings, and the unguent of his body was

বাম্বি: প্রাবীধয়ন্ ॥৬৫॥ ই সতিমতা বর, রাত্রি: গতা, শয্যা সুভ্ৰ, ধাত্রা জগত: ধু: দ্বিধা
 এব বিমক্তা, নবু, তাম্ একত: তব শুঁক: বিন্দিত: সন্ বিমর্চিত:, ভবান্ তস্তা: অপ-
 ধৃষ্যপদাবলম্বী ॥ ৬৬ ॥ নিদ্রাবশীন ভবতা পর্য্যক্কুলম্ অপি নিশি স্খিতা শুবলা
 হব অনপেচমাথা লক্ষ্মী: যীন (চন্দ্রী) বিনীদয়তি, স চন্দ্র: অপি দিয়নলম্বী সন্
 লদাননবর্ষি বিজ্ঞহতি ॥ ৬৩ ॥ তন্ (তথ্যাত্) বল্যুনা ধুমদন্ তাবন্ সন্নিদিতেন

এবং বিছানার চাদরের ঘর্ষণে অঙ্গরাগ অনেকাংশে ধসিয়া পড়িলে পর, সমান-
 বয়স্ক বাকুপটু বন্দিপুত্রগণ জ্ঞানসম্পন্ন অচকে স্তুতিপাঠ করত ভাগাইতে আরম্ভ
 করিল ॥ ৬৫ ॥ হে প্রাজ্ঞ, রাত্রির অবসান হইয়াছে, শয্যা পরিত্যাগ করুন ;
 বিধাতা জগতের গুরুতব ভারকে হুই ভাগে বিভক্ত করিয়া দিয়াছেন। আপনার
 পিতা আলস্যশূন্য হইয়া একদিকে সেই ভার বহন করিতেছেন ; আব
 আপনি উহাব অপর দিকের বাহকপদাভিষিক্ত আছেন ॥৬৬॥ রাত্রিতে আপনি
 নিদ্রার বশীভূত হইলে, লক্ষ্মী খণ্ডিতা অবলার ন্যায়, আপনার শ্রেতি ঔৎসুক্য-
 ভাব পরিহার করিয়া ভবৎসাদৃশ্যসম্পন্ন চন্দ্রনাকে আপন বিনোদনের উপায়-
 স্বরূপ অবলম্বন করিয়াছিলেন। সেই চন্দ্রমাও দিগন্তে লম্বমান হইয়া, আপ-
 নার মুখকাণ্ডি পরিত্যাগ করিয়াছেন ॥ ৬৭ ॥ আপনি নেত্রোন্নীলন করুন,

wiped off by its friction with the bed-covering. Young bards who were of the same age with himself, and fluent in speech, endeavoured to awake the sapient prince with laudatory stanzas.

66. O thou the foremost among the intelligent, night has passed away, so quit thy bed. For the creator has divided the weight of governing the world into two portions, on the one side of it, thy sire sustains it, and on the other, thou holdest the rank of bearer.

67. As thou wert under the influence of sleep, the goddess of beauty, like a deserted lady, eschewing all her attachment to thee, has found a solace in the moon; but he too, hovering near the horizon, has lost the splendour of thy face.

68. So let these two things at once open together charmingly, so that they may bear a comparison with each other—the

মঘাঃ হে অপি পরস্পরতুল্যাম্ অধিরীচ্যতাং । অন্তঃ প্রস্বন্দমানপরুধিতরতোরং তব অশ্বঃ,
 অন্তঃপ্রবলিতভম্বরং পরশ্বঃ ॥ ৬৮ ॥ মিশ—মির্ষতি, মীর্ষনি । অমীর্ষীতু, অমীর্ষিষ্ট ।
 মিমীপ, মিমিষে । ভ্রম্বেপঃ । স্বন্দ—স্বন্দতে, অস্বন্দিষ্ট, পস্বন্দে । সনি পিস্বন্দিষতে ।
 যডি পাম্বন্দ্যতে । ষিচি স্বন্দয়তি, অদস্বন্দতু । বিমাতবায়ুঃ স্বাভাবিকং তে মুখ-
 মাহতস্য সৌর্য্যং পরমুখেন ইন্দ্ৰুঃ হব অনীক্ৰহানা দ্বর্ঘ্য পুথ্যং ব্রনাতু চরতি, অহ-
 যাদ্বমির্ষীঃ সর্ষিঃ সঁছন্ত্যে ॥ ৬৯ ॥ দ্বাদ্বীদরীপু তরুপল্লবীপু পতির্গং নির্ঘাতহার-
 গুলিকাভিষদম্ হিমাশ্ব লম্বপরমাগতয়া অধরীচি ত্বদীযম্ স্বেদয়নার্ভিঃ লীলাভিতম্
 হব অতোতি ॥ ৭০ ॥ প্রতাপনিধিঃ মানুঃ যাবত্ ন আক্রমতে, অহায় অহুথেন তাবত্

ভাঙ্গ হইলে, চঞ্চল কোমল-ভারকাযুক্ত আপনার নয়ন, আব চঞ্চল-ভ্রমবযুক্ত
 কমল, উভয়ে যুগপৎ ননোহর ভাবে বিকাশ প্রাপ্ত হইয়া পবম্পর উপমা ধারণ
 করুক ॥ ৬৮ ॥ প্রভাতবায়ু যেন আপনার স্বাভাবিক নিঃশ্বাসপবনের সৌরভ
 মাত করিবার বাসনাতেই বৃক্ষের শিখিল কুহুমসকল বৃন্ত হইতে হরণ করি-
 তেছে এবং অরুণকিরণে বিকাশিত পদ্মের সহিত মিলিত হইতেছে ॥ ৬৯ ॥
 শিশিরবিন্দুমকল স্বভাবতঃ মুক্তাকলের ন্যায় স্বচ্ছ; অত্যন্তবে অরুণবর্ণ
 উরুপল্লবে পতিত হইয়া এরূপ বর্ণোৎকর্ষ ধারণ করিয়াছে যে, আপনার অধরে
 বিরাজমান দশনকিরণযুক্ত বিলাসহাস্যের মত শোভা পাইতেছে ॥ ৭০ ॥
 প্রতাপনিধি অর্থা উদিত হইতে না হইতেই (তদীয় সারথি) অরুণদেব

one is thine eye with soft pupil quivering within, and the other
 is the lotus with a black bee moving in its cup.

69. Desirous of obtaining the inherent fragrance of thy
 breath through the properties of others, the morning-breeze
 plucks loose flowers of trees from off the stalks, and embraces the
 lotuses expanding under the rays of the rising sun.

70. Having fallen on the shoots of trees, with their inside
 cool, and thereby acquired a more charming appearance, the dew-
 drops as white as cleansed pearl beads, sparkle like a gay
 smile on thy lips, set off with the radiance of thy teeth.

71. Before the sun, the mine of splendour has risen,
 Aruna, his charioteer, expels the darkness forthwith. When thou

तमः निरस्तम्, ई वीर, त्वयि आयीधनायसरतां याते (कृति) तत्र गुरुः स्वयम् रिपून्
 चञ्चिदति किं वा ? ॥ ७१ ॥ द्विद—द्विनाति, द्विने । अर्द्धं खीत्, अर्द्धिदत्, अर्द्धिच ।
 चिच्छिद, चिच्छिदे । सनि चिच्छिकृति-वे । यहि चिच्छिद्यते । षिचि द्विदयति,
 अचिच्छिदत् । सम्यपधविनीतनिद्राः सुखरमदलकपिंशः ते मन्धरेमाः शयां
 लहति, येषां दनकीयाः तरुणाद्यरागयीमात् मिद्राद्विगैरिक्ततटाः इव विभानि ॥ ७२ ॥
 ई वज्राद्य, दीर्घेषु षट्मष्टपेषु नियमिताः वनायुदेभ्यः अमी वाहाः निद्रां विहाय
 पुरीगतानि संघानि सैमवशिभाभकृत्त्वानि वल्लीमया मन्दिनयानि ॥ ७३ ॥ स्नादुच्योप-
 हारः विरलभक्तिः भवति, मदीपाः म्किरणपरिवेधीद्विदश्याः (भवति), अपि च अयं

उदित हईरा एककाले अरुकाय दूरीकृत करियाछेन । हे वीर, आपनि
 रणे अग्रतर हईले आपनार पिता कि अयं शत्रु उछेद करिते उनात हन ?
 ॥११॥ इतिगण उतर पार्श्वे निद्रायुध सञ्चोग करिया (उतर पार्श्व परिवर्तनद्वारा
 निद्रा दमनपूर्वक) शकायमान शुचल आकर्षण करत शया त्याग करियाछे ।
 ताहादेर दशरूप कलिकांलि तरुण अरुणरागे रञ्जित हउवाते बोध हईतेछे
 येन, पर्कतेर गैरिद्वरु लुभाग तेन करिया शोभा पाईतेछे ॥१२॥ हे नलि-
 नाक, इदीर्घ षट्मष्टपे वरु वनायुदेशीय अे सकन चोटेरु अवनहनार्थ सदुधे
 स्थापित नैकरु शिलाषु मुखेर वाष्पद्वारा मलिन करितेछे ॥१३॥ उपहारयत्नग

takest the lead in a battle, does thy sire destory the foe himself?

72. Having shaken off sleep by changing their both sides, the elephants are quitting their beds, dragging their clanking chains; and at the contact of the rosy light of the orient sun, their bud-like tusks are glittering as if they had cleft asunder the ridge of a hill formed of a red mineral and had thus become tinged with red.

73. O thou lotus-eyed prince, the horses of the Banayu country stabled in long canvass-pavilions have awakened from sleep, and are dimming with the warm vapours of their mouths, the bits of rock-salt placed before them to lick.

74. The flowers presented to thee are withering, and getting loose on the string; the lamps are getting too dim to diff-

মধুদাক্ পল্পরস্ব নে যুক্তঃ স্তনুপ্রবীধপ্রযুক্তা নঃ সিন্ধু শুববদতি ॥ ৩৪ ॥ ইতি বি-
 চিতবাম্দি বন্দিপুত্রৈঃ সপদি বিগতনিদ্র, কুমারঃ তত্বম্ ভক্ত্যাক্তকার । (কথম্, ২৬),
 নদপট্ নিবদরিঃ রাজর্ষট্ঃ বোধিতঃ সুপতীকঃ সুরগজঃ যাত্র সৈকতম্ ২৬ ॥ ৩৫ ॥
 অথ অশ্বিতালিপত্রা (৪ :) শ্রাম্ভট্ দিবসমুখোচিতং বিধিম্ অবসায়্যে ক্রমলবি-
 চিতানুকূলবেগঃ সন্ স্তয়স্বরেষ্টং চিতিপসমাজম্ অহাত্ ॥ ৩৬ ॥ সী—স্বতি, অসাত্,
 অসাদীন্ । সর্গী ।

প্রদত্ত পুপমালিকা স্নান হইতেছে এবং উহাব গাথা শিথিল হইয়া বাইতেছে ।
 দীপ নিজ প্রভামাণার পরিধি উদ্ভাসিত করিতে পারিতেছে না । পিঞ্জরস্থিত
 মধুবুদ্ধনকারী আপনার এই শুকপক্ষী, আপনাকে জাগাইবার জন্য, আমরা
 যাহা বলিতেছি, তাহার অনুবাদ করিতেছে ॥ ৩৪ ॥ বন্দিপুত্রগণ এইরূপ স্তুতিপাঠ
 করিলে কুমারতৎক্ষণাৎ বিনিদ্র হইয়া শব্দ্যপরিভ্যাগ করিলেন । যেমন স্ত্রপ্রতীক,
 নামক সুরগজ রাজহংসের মনোহর রবে জাগরিত হইয়া, গগ্নায় সৈকতভূমি
 পরিভ্যাগ করে, তক্রূপ ॥ ৩৫ ॥ সূন্দর নেত্রলোমবাজিয়ুক্ত অল গাজোথানের পর
 শাস্ত্রনির্দিষ্ট বিধানানুসারে প্রাতঃকৃত্য সমাগন করিয়া বেশভূষাকরণে নিপুণ
 ভৃত্যের সাহায্যে স্নানকোচিৎ পরিচ্ছদ ধারণপূর্বক স্নানকোচ বাজসমাজে
 গমন করিলেন ॥ ৩৬ ॥

use the halo of brightness that they diffused before ; and this
 thy parrot, which warbles so sweetly, is repeating in its cage the
 words we have just used to awaken thee.

75. Awakened by the young bards with the above lauda-
 tory couplets, the prince forthwith left his bed, just as the celest-
 tial elephant, Supratika, roused by the swans singing sweetly
 for joy, quits the sandy shore of the Ganges.

76. Having finished the morning rites according as they
 are enjoined in the Sastras, the prince with beautiful eye-lashes
 made a becoming toilet with the help of expert servants and
 then repaired to the assembly of kings, who had come thither
 on the occasion of the public election of a bridge-room.

ষষ্ঠঃ সর্গঃ ।

স্ব তপ উপচারেণম্ মনীষু সিংহাসনস্থান্ মনীষবেশান্ (অতএব) বৈমানিকানাং মহ-
তাম্ আক্ৰমণীকান্ নরবীকৃপালান্ অপর্যন্ত ॥ ১ ॥ রতিঃ স্ফীতানুভবীন ইন্দ্রেরিণ প্রত্যাশিত-
স্বাঙ্গং কামম্ ইব কাঙ্কত্বম্ আলীকয়তা নৃপাণা মনঃ ইন্দুমতীনীরামং বসুত ॥ ২ ॥
অসী কুমারঃ বৈদর্ভনির্দিষ্টং মন্ত্রং ক্রুতেন সীপানপথিন, মৃগরাজম্যাবঃ শিখাবিভক্তৈঃ
তুঙ্গং নগীক্ৰমম্ ইব, আদরীছ ॥ ১ ॥ পরাঙ্গং বর্ষাশ্রয়ীপপরং ব্রবন্ আমনম্

অঙ্গ স্বরূপে সত্য উপস্থিত হইয়া দেখিলেন, রাজগণ মনোহর বেশভূষা
ধারণপূর্বক বিবিধ সজ্জায়-পরিশোভিত মঞ্চের উপবিভাগে সিংহাসনে উপবিষ্ট
হইয়া বিমানচারী দেবগণের শোভা ধারণ করিয়াছেন ॥ ১ ॥ মৃগগণ ককুৎস্থকুল-
কুমার অঙ্গকে অবলোকন করিয়া মনে করিলেন, বুঝি মহাদেব রতির অহুনে
প্রসন্ন হইয়া অনঙ্গকে পুনর্বার নিজ শরীর প্রত্যর্পণ করিয়াছেন ।
এই ভাবিয়া তাঁহারা ইন্দুমতীলাভে নিরাশ হইলেন ॥ ২ ॥ কুমার নবনির্মিত
সোপানপরম্পরা দিয়া ভোজননির্দিষ্ট মঞ্চে আরোহণ করিলেন । যেমন সিংহ-
শাবক ভগ্নশিখার উপর দিয়া উন্নত গিরিশিখরে আবোহণ করে, তজ্জপ ॥ ৩ ॥
কুমার উৎকৃষ্টবর্ণ আস্তবর্ণযুক্ত বহ্নিসিংহাসনে আবোহণ করিয়া, ময়ূরপৃষ্ঠাক্রম

1. There he beheld rulers of men clad in fascinating apparel and enthroned on well furnished platforms, where they thus rivalled the splendour of the gods seated on their aerial cars.

2. On beholding the scion of Kakutstha, who seemed to be the god of love himself restored to life, as it were, by Siva on hearing the entreaties of Rati, the minds of the kings despaired of Indumati.

3. The prince ascended by well-constructed steps, a platform pointed out by Bhoja, just as a young lion climbs a steep mountain-peak by the rifts in the rock.

4. Sitting down on a seat bedecked with gems and spread

বাসীদিবান্ স ময়ূরপুষ্ঠাশ্রয়িণা গৃহীত্ব সুধিচক্ষুঃ সপময়কালিঃ আসীন্ ॥ ৪ ॥ তাম্
 রাজপরম্পরাসু ত্রিযা, যযৌমুখাম্ মঙ্কতিষু বিদ্যুতা হব, সহস্রধা বিভক্তঃ মভা
 বিম্বীষীদ্যদুর্নিরীচাঃ স্নাত্বা ব্যহুচত্ ॥ ৫ ॥ মছাছাঁসনসম্বিত্তানাম্ উদারনিপম্বধনাং
 নিধাং মধৌ কল্লভদ্রমাণা মধৌ স্মারিত্যাতঃ হব স বহুঘনুঃ এব ধাম্বা ববাজ ॥ ৬ ॥ পীর-
 লনস নেত্ররজাঃ সর্ষ্যান্ স্বপতীন্ বিজ্জায় রচিতপুখচচাঃ ছিইফাঃ মদীন্কটে বন্ধ্য
 মশ্বহিষে হব তন্নি (অজি) নিদিতঃ ॥ ৩ ॥ বিচ--বিষ্ণক্তি, বিজ্জী। অবিষ্ণু।

কার্তিকেশ্বরের ন্যায় অধিক শোভা ধারণ করিলেন ॥ ৪ ॥ যেমন কৃষ্ণপ্রভা
 নেদমানার সহস্র অংশে বিভক্ত হইয়া, প্রভাতিশব্দ্যহেতু হ্রনিবীক্ষ্য হইয়া স্ফূর্তি
 পায়, সেইরূপ শোভাব অধিষ্ঠাত্রী দেবী সেই বাজসমূহের মধ্যে সহস্রধা বিভক্ত
 হইয়া, প্রভাতিশব্দ্যের উদয়হেতু হ্রনিরীক্ষ্য হইয়া দীপ্তি পাইয়াছিলেন ॥ ৫ ॥
 যেমন পারিচ্ছাত কল্পপাদপের মধ্যে সমধিক শোভা ধারণ করে, সেইরূপ বসু-
 তনয়ই মহানুভা সিংহাসনে উপবিষ্ট এবং উজ্জলবেশধারী রাজগণের মধ্যেসর্ক্যা-
 পেকা অধিক দীপ্তি পাইয়াছিলেন ॥ ৬ ॥ যেমন ভ্রমরগণ পুষ্পবৃক্ষ পরিত্যাগ করিয়া
 মনস্বামী গন্ধবিপের উপর পতিত হয়, সেইরূপ পুরবাসীদিগের নেত্রসমূহ সমস্ত
 রানাবনী পরিত্যাগ করিয়া, অন্দের উপর পতিত হইয়াছিল ॥ ৭ ॥ অনস্তর স্ততি-

over with a blanket of gorgeous colours, he greatly resembled in beauty Gulia seated on the back of a peacock.

5. Having manifested herself in a thousand forms in those rows of kings, the goddess of beauty shone forth with a display of brilliancy quite dazzling to the eye, just as lightning flashes forth in clusters of clouds.

6. In the midst of those kings, placed on the richest seats, and clad in the most magnificent dress, the son of Raghu shone with a peculiar grandeur even as Parijata shines among the trees of Paradise.

7. All the eyes of the citizens leaving other kings fell on him just as black bees deserting flower-plants fall on a wild scented elephant, excited by the opening of the temporal fluid.

परिचत्, परेचीत्, परिक्र। रिरिष, रिरिषे। सन् रिरिषति। यङि रेरिषते,
रेरिषति। ङिचि रेचयति, परीरिचत्। रिक्रः। रेचितः। अतिरिक्तः। अथ अन्वयज्ञैः
वन्दिभिः सीमाकंबंग्रे नरदेवलोके सति सति, उच्चारिते अगुप्तसारवीनी धूपे वैजयन्तीः
समुत्सर्पति सति ॥ ८ ॥ पुरीपकच्छीपवनाश्रयाणा कल्यापिनान् उद्धतवृक्षहृती प्रधातयङ्
मङ्गलाद्यै नृत्यम्बने परितः दिग्गनान् मूर्च्छति सति ॥ ९ ॥ आ—धमनि, अन्नामीत्,
दधौ। कर्मणि धायते, अधायि। सनि दिग्भासति। यङि दीधीयते। ङिचि धापयति।
अदिभपत्। आवः। पतिंवया लृप्तविवाहवशा (सा) मनुष्यमाद्यं परिवारभोगि
चतुरस्रयान् अथास्य सधाभरराजमाने विवेह ॥ १० ॥ नैवमर्तकस्यै कन्यामपि

पाठकप्रप चन्द्रबंशीय एवं सूर्यबंशीय राजादिप्रेर उल्लेखे श्रुतिपाठ करिसे,
एवं अश्वरनादनिर्द्दिष्ट धूपेण धूम ईतततः नकारित इहया पताका अति-
क्रमपूर्वक उठ्ठीन उहिले पर ॥ ८ ॥ मयलार्थं दुर्घाधनि शब्दाधनिर सहित मिश्रित
इहया समस्तां दिग्दिग्ग्रेषु शब्दाधनान इत्यार, पुरोपपकर्षे उद्यानहित मयूरवर्ण
(नेवधनि जने) उद्धततावे नृत्य करिते आरभ्य करिसे पर ॥ ९ ॥ पतिवरा
ईन्दुती विवाहयोग्य वेशविन्यासपूर्वक, अयुचरवर्गे परिवेष्टित मयूषावाद्य
चतुर्कोण वाने आद्रोहण करिवा, नकावलीर मथावर्ती प्रथम पक्षे प्रवेश करि-
सेन ॥ १० ॥ সেই कन्या विधातार सृष्टির পরাকাষ্ঠायत्न, তাঁহার স্রুতি শ্রুত

8. Then, after the kings, descended from the solar and the lunar race, had been extolled by bards versed in genealogy, and after the smoke of the incense prepared from the finest aloes, had been diffused all around and was rising upwards above the flags.

9. While the sound of auspicious music attended with the blowing of conches, spread on all sides and extended far off to the cardinal points, causing the peacocks dwelling in gardens adjoining the city, to dance in an excited manner.

10. The maiden intent on choosing her own husband, entered the royal pathway between the platforms. She was attired in her wedding dress and sat in a quadrangular litter which was carried by men and attended with a splendid retinue.

তক্ষিন্ বিধানু। বিধানাতিশয়ে নরেন্দ্রাঃ অনাকরষেঃ নিপেতুঃ কৌশলং দৈহিঃ শাসনৈশ্চ
 স্ত্রিভাঃ ॥ ১১ ॥ তা প্রতি अभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रथयापदुल्यः विविधाः
 यद्धारचेटाः पादपानां प्रवालशोभाः इव बभूवुः ॥ १२ ॥ कथित् कराम्याम् उदयुट
 गालम् आलीलपदामिहृतद्विरैकम् रजोभिः अनपरिवेपयन्ति लीलारविन्दं ममया-
 चकार ॥ १३ ॥ बुध—बुद्धति, बुद्धते । लुग्ध । लुग्धे । अगुहीत्, अगुह्यत्, अगुह्यन्, अगुह-
 अगुधत् । गुह्यन्ति, गुह्यन्ति । मनि लुग्धति । यङ्ङि जीगुह्यते । शिधि गुह्यति,
 अगुह्यन् । मम—ममति, भाव्यति, मम्यति, अभमीत्, अभमन् । वभाम । वमयति,
 अविमन् । अपरः विलासी अंशान् विससं रेवावविडाः दकीटिलयं प्रालम्बन् उतूकथ

নেত্র ধাবমান হইল । নরেন্দ্রগণেব অস্তঃকরণ তাঁহাদের উপর নিপতিত হইল ;
 কেবল তাঁহাদের দেহমাত্র আসনে উপবিষ্ট রহিল ॥ ১১ ॥ তৎকালে ইন্দুমতীর
 প্রতি রাজাদিগের মনোরথ স্পষ্ট প্রকটিত হইয়াছিল, এবং তাঁহাদের প্রণয়েব
 প্রথম স্ত্রীস্বরূপ নানাবিধ শূদ্রারম্ভক ভাবতঙ্গী প্রকাশ পাইতে লাগিল, যেমন
 বুকে প্রবালাবলী উৎপন্ন হইয়া শোভা প্রকাশ করে, তরুণ ॥ ১২ ॥ কোন রাজা
 হই হতে মৃগালবশু ধারণপূর্বক একটি লীলাকমল ঘূর্ণিত করিতে আবৃত্ত করি-
 লেন । তদ্বিক্রম সেই দোহুল্যমান পত্রের তাড়নায় জনরগণ অস্থির হইল, এবং
 পরাগসকল তন্মধ্যে মগলাকারে ছড়াইয়া পড়িল ॥ ১৩ ॥ কোন বিলাসী রাজা,
 লহমান বালা স্বরূপে হইতে চ্যুত হইয়া রত্নপচিত কেবুতের অগ্রভাগে সংলগ্ন

11. The princes with their hearts, flew to that maiden, the perfect creation of the creator, and the one object to which hundreds of eyes were directed, and it was only with their bodies that they remained on their thrones.

12. The princes who had conceived a passion for her manifested many amatory signs, which were their female messengers, as it were, to convey the first message of their love, and which became them as fresh foliage adorns the trees.

13. One king twirled the lotus he was playing with, with its stalk clasped with his two hands, so that the moving petals struck the black bee, and the pollen formed a circle in its cup.

14. Another gay prince extricated his wreath that had

স্বাশীহতখাদবজ্জঃ সন্ যথাবক্রাম্ নিনায় ॥১৮॥ ততঃ অন্যঃ স্ত্রিষিক্‌মাশ্চিন্তনদিবগীমঃ
সন্ আর্চান্তিতায়াঙ্গুলিনা তির্ঘ্যক্-বিসংসর্পিনশ্রমশ্চৈশ্ব পাদৈল হ্রীম্ পীঠং বিলিনীত ॥ ১৯ ॥
কথিত্ব আশ্রনাঙ্কং বান্ মুক্তং নিবেশ্য তক্ষদ্রিবেগান্ অধিকৌশলতাংসঃ বিহতবিক্রমিদ্রহ্মারঃ
সন্ মুহুর্তমাশ্রয়তস্যরঃ অমূল ॥২০॥ অন্যঃ পুত্রা স্রিযাদিতম্বীধিতসদ্রিবর্মীঃ নভ্যযীঃ
বিলাসিনীবিমমদনপবনম্ আশ্রয়তুরং কৌশলবটং বিপাটয়ামাস ॥ ২১ ॥ কথিত্ব কুম্ভী-

হইলে, দুখ ফিরাইয়া পুনর্বার তাহাকে যথাশ্যানে স্থাপিত করিলেন ॥১৮॥ অন্য
রাজা পদাঙ্গুলিব অগ্রভাগ কুঞ্চিত করিয়া হেনমনয় পাদপীঠবিলিখন করিতে
লাগিলেন, তৎপ্রযুক্ত নখপ্রভা তির্ঘ্যগ্ভাবে হেনপীঠে প্রতিবলিত হইল এবং
নেত্রযুগল বক্রভাবে একটু ঢলিয়া পড়িল ॥১৯॥ কোন নরপতি আশ্রনাঙ্কে বান-
হস্ত স্থাপনপূর্বক বানপার্শ্ববর্তী বন্ধুর সহিত কথোপকথনে তৎপর হইলেন ।
তাহাতে তদীয় বানহস্ত একটু উচ্চ হইয়া উঠিল, এবং নেত্রদণ্ড হেলিয়া
পড়াতে তৎপরি হারাবনী ঝুলিতে লাগিল ॥ ২০ ॥ কোন রাজা কুবলয়ের
ন্যায় আরক্ত, ক্ষম্বাকার রেখা-চিহ্নিত কবচারা পাঠিগুলি বিলাসের সহিত
যেমন বেশিবেন, অমনি মণিময় অঙ্গুরীয়ের প্রভাও তৎসমস্ত বিচ্ছুরিত

slipped from his shoulders and stuck fast to the extremity of his
bracelet set with gems, and turning his handsome face oblique-
ly, replaced it in its proper position.

15. Appearing more handsome by slightly casting down
his eyes, another king scratched the golden foot-stool with his
foot, and thus the tips of his toes were a little contracted and
the lustre of his nails radiated in a slanting direction.

16. Another king began to talk with his friend, putting
his left hand on one side of his seat and thereby getting his
left shoulder somewhat more raised, and as he talked, his neck-
lace dangled on his back which was turned away.

17. Another young prince tore up with the tips of his nails
the leaf of a ketaka-flower, which serves as carrying to a fair
one.

18. Another with his hand, the palm of which was as red

अथागामतलेन रेखाध्वजलाञ्छनेन करेण रत्नाङ्गुलीयमभयानुविहान् अचान् सधीलम्
 छदीरयामास ॥ १८ ॥ ईर-ईरति, ईरयति, ईरते । ईरिरत् । ईरिष्ट । ईरणम् ।
 कश्चित् यथाभागम् अवस्थिति अपि स्वसन्निवेशात् व्यतिष्ठति इव किरीटि यथाग्रभ-
 ङ्गुलिस्त्वम् एकं करं व्यापारयामास ॥ १९ ॥ ततः दृष्ट्वा च्युतदण्डवर्षमा पुषत् प्रगल्भा
 प्रतिहाररत्नी सुनन्दा कुमारीं प्राक् मगधेश्वरस्य सन्निकर्षं नीत्वा अवदत् ॥ २० ॥ असी
 शरणीन्मुखानां शरण्यः अनाधसलः मगधप्रतिष्ठः प्रजारञ्जनलक्षवर्णः परन्तपः नाम
 यथार्थनामा राजा ॥ २१ ॥ अन्ये दृष्ट्वाः कामं सहस्रमः सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीम्

हहेल ॥ १८ ॥ यदि० किरीट यथास्थानेन स्थापितं छिन्नं, तथापि धेन अस्थान
 हहेते किञ्चु सविद्या पड़ियाछे अमनि भाग करिया, निज हस्त तछुपरि बुलाहैते
 नागिंनेन ; तत्रप्रयुक्त किरीटस्थित हीवकथणेर प्रेताय तांहार अश्रुजि-
 षुलिब वदु भाग पुषिया गेल ॥ १९ ॥ अनस्तव राजादिगेव वंश ७ चवित्र विषये
 अत्रिन्न अनेनानात्री प्रतीहावी कुमारीके प्रथमे मगधवाजेर निकट नईवा
 गिया, पुरुषेव न्याय प्रगल्भ बाक्ये बलिष्ठे आरंभ कविल ॥ २० ॥ इनि मग-
 धेर बाबा, इनि शरणार्थीदिगेर आश्रयदाता, अभावतः गङ्गीव, एवं प्रजावञ्जन

as a lotus and marked with lines in the form of a flag, play-
 fully cast his dice gilt with the radiance of his diamond-rings.

19. Another king had one hand occupied with his crown
 pretending that it had slipped from its proper place, though it
 really remained in its right position ; and as he played his
 hand, the rays of the diamonds on the crown filled the
 interstices between his fingers.

20. Sunanda, the door-keeper of the royal seraglio, who
 was conversant with the deeds and genealogies of kings, and
 as bold in speech as a man, first led the maiden near to the king
 of Magadha and spoke.

21. "This king is a protector of those who seek for protec-
 tion, of an unimpassioned disposition and thoroughly versed in
 conciliating his subjects ; he resides in Magadha, is by name
 Parantapa, (affliater of enemies) and is significantly so named."

আহুঃ, সানিঃ সচননাতায়ধর্মকুলা অপি বন্দনমতা এব জ্যোতিমতী ॥ ২২ ॥ অদম্ অম-
 বাধা ক্রিয়াসবশ্চান্ অসমম্ আহ্নতমহমনিবঃ সন্ সখ্যাঃ যান্তুকপীলভম্বান্ অলঙ্কান্
 ধির্ মন্দারহৃদ্যাদ্ বকার ॥ ২৩ ॥ বরীক্সিণ অনীল যন্ত্রদাতাম্ মাশিম্ হৃদমি বৈত্
 সইমী দাস্তাদ্বাতাযলর্মচিতাণাম্ পুখতুরাটনাগা নীদীকর্ষ ক্ৰ ॥ ২৪ ॥ বদা এবম্

ও কার্যে সুবিচক্ষণ । ইনি যেনন নামে পরম্পর, তেননি কার্যেও শত্রুদমন-
 পূর্বক স্বীয় নামের সার্থকতা বিধান করিয়াছেন ॥ ২১ ॥ ধরাতলে সহস্র সহস্র
 নরপতি থাকিলেও মোকে বলে মেদিনী হৈঁহা হইতেই রাজ্যতী হইয়াছেন ।
 যেনন রজনী, নক্ষত্র তাড়া এবং গ্রহসনূহে ব্যাধ হইলেও, কেবল চল্লনারই
 দ্বারা জ্যোতির্মতী হয়, তরুণ ॥ ২২ ॥ ইনি অচয় যজ্ঞায়তাননিবন্ধন নির-
 স্বর-দেবরাজকে আহ্বান করিয়া থাকেন, সেই জন্য প্রায়ই শতীকে প্রোষিত-
 ভর্ষকার বেশে কাগদাপন করিতে হয়, সুতরাং তদীয় অলঙ্কণি সচরাচর পাণ্ড-
 বর্ষ কপোলমূলে লক্ষ্যমান, এবং মন্দারপুংশূন্য থাকে ॥ ২৩ ॥ যদি বরণীয়
 এই রাজাকে বরণ করিতে সম্মত হও, তবে প্রবেশকালে পুষ্পপুদের নহিলারা
 প্রাসাদের বাতাবনে দণ্ডারনান হইয়া, তোনাকে দর্শন করত নেত্রযুগ অমুভব

22. 'Admitted that there are other kings by thousands, but it is on account of him alone that the earth is considered as blessed with good government. For although illuminated with asterisms, stars and planets, the night is deemed possessed of a luminary only by the moon.'

23. 'Owing to the uninterrupted continuation of his sacrificial ceremonies, he constantly invites the thousand-eyed god and thereby causes the locks of Sachi to be pendent on her pallid cheeks and devoid of the flowers of the mandara tree for a long time.'

24. 'If it be thy wish that thy hand should be won by this excellent prince, then on thy entrance into Pataliputra, thou wilt provide a feast for the eyes of the fair ones of that city, who will betake themselves to the windows of their mansions (to behold thee).'

ভক্তি সন্দীপনম্ শব্দাৎ কিঞ্চিদ্ দিবসিহুর্ভাঙনধুকমালা মনী সধাদমাণা স্তম্ভ-
 প্রণামক্রিয়য়া যব ঘন প্রভাদির্দেয় ॥ ২৫ ॥ বিষয়চক্রে নিযুক্তা সা এব সান্ম রানমুতা
 সমীরণোত্যা তরঙ্গলীলা মানসরাজচর্চা পমালরম্ হব রাজানর্ট দিগায় ॥ ২৬ ॥
 এলা লয়াদ স্ব, স্বয়ম্ স্বল্পনাথ. সুরাঙ্গনাপ্রার্থিতযৌবনযীঃ-দুরকারীঃ বিদীতলাগঃ,
 ভূমিত-অপি উদ্ভ' পর্দ' মুভ্জী কিল ॥ ২৩ ॥ মনুবিলাসিনীনা, স্ময়' সূক্ষ্মাৎ-

কবিবে ॥ ২৪ ॥ সুনন্দা এইরূপ বলিয়া বিবত হইলে, কুশাদী ইন্দুমতী সেই
 রাজাকে দর্শনপূর্ব্বক সৰলভাবে একটি প্রশ্নাম কবিতা, কিছু না বলিয়াই তথা
 চইতে প্রশ্নাম কবিলেন ॥ ২৫ ॥ বেত্রধারিণী সেই সুনন্দা, যেমন বায়ুবিচা-
 লিত ভবঙ্গমালা মানস সর্বোববেব রাজহংসীকে পন্ন হইতে পন্নান্তরে লইয়া যায়,
 তেমনি ইন্দুমতীকে অন্য বাঙ্গাব নিকট লইয়া গেল ॥ ২৬ ॥ এবং কহিল,
 ইনি অঙ্গরাজ্যের অধিপতি, সুবাসনা বাও ইহঁাব যৌবনশ্রী উপভোগেব প্রার্থনা
 করেন । এরূপ প্রশ্নাদ আছে যে, গঙ্গশাস্ত্রকার পালকাব্য নামে মুনি স্বয়ং
 ইহঁাকে গঙ্গশাস্ত্রে উপদেশ দিবাছিলেন, অতএব ইনি ভূমিস্ত হইয়াও ইন্দ্রেব
 ঐশ্বর্য্য ভোগ কবিতোছেন ॥ ২৭ ॥ ইনি শরুগণ নিপাত কবিলে, মুক্তাকলের

25. She having said thus, the slender one rejected him with a plain bow not speaking a word, and as she did so, her wreath of Madhuka flowers interspersed with durva-grass oscillated a little

26. She who was employed to hold the wand took the princess to another king, just as a succession of waves set in motion by the wind conducts the female swan of the lake Manasa, from one lotus to another.

27. And she said to her, "This is the lord of Anga, whose youthful graces are coveted even by the heavenly nymphs, and whose elephants are trained by the sages, the greatest authorities on the management of elephants, so that though living on earth, he virtually enjoys the privileges of Indra."

28. By causing the widows of his foes to shed tears as

सूक्ष्मतमान् अशुविन्दून् मर्यासयता अनेन उक्तुश्च सूक्ष्म विना क्षाराः एव प्रत्यर्पिताः ॥१८॥
 अयं—अयंयति । अपिपिपत्, अपंथामास । निमगंभिद्रास्यदम् अपि श्रीश्च सरस्वती च
 इति इयम् अश्विन् एकसस्यम्, ई कल्याणि, कान्वा सुरतया गिरा च योग्या तम् एव
 तयोः द्वितीया ॥ १९ ॥ अय क्रमात् श्री-राजान् अयः अवनार्यं जन्वा “यादि” इति
 अवदन्, असी राजा कार्यः न, इति न, सा च सम्यक् द्रष्टुं न वेद इति न, किन्तु लीकः
 भिन्नवधिः इति ॥ २० ॥ यतः प्रतिहारभूमौ निपुत्रा (सा) विपद्भिः दुश्पुत्रं विमेषद्वयं

मत्त हून अशुभल ताहादेर नारीवर्गेर वक्कःइले पतित ह्य, ताहाते बोध
 ह्य येन इनि निनि सूते हार गांधिया ताहादिगके पराईया दितेछेन ॥ २४ ॥
 लक्ष्मी एवं सरस्वती स्वभावतः एकत्र वास करेन ना । तथापि এই
 राजाते एकाधारे उভয়ে वास करিতেछेन । हे कन्याणि, তুমি কি রূপ,
 কি গুণ, সর্বাংশেই তাঁহাদের তুল্য; অতএব ইঁহাকে বরণ করিয়া লক্ষ্মী ও
 সরস্বতীর তৃতীয়া হও ॥ ২২ ॥ কুমারী অস্বরাজ হইতে নেত্র অপনয়নপূর্বক,
 স্নানলাকে অগ্রসর হইয়া বাইতে আদেশ করিলেন । অস্বরাজ কামনার
 বোগ্য নহেন, এমন নয়, আর ইন্দুনদীও সন্ধ্যক্ বিশেষনা করিতে পারেন না
 এমনও নয় । বিস্ত লোকের প্রবৃষ্টি একরূপ নহে ॥ ৩০ ॥ তাহার পর দার-
 পালিকা স্নানলা শক্রদিংগের দুর্ভব এবং নবোদিত চন্ডের ন্যায় বিশেষরূপে

large as pearls, he has, as it were, replaced on their bosoms, but without strings, necklaces which had at first been taken off.

29. The goddess of beauty and the goddess of learning naturally dwell apart, but in him they dwell together; and thou only, O blessed one, art fitted to make a third with them by virtue of thy graceful appearance, and truthful and sweet words.

30. Then taking off her eyes from the king of the Angas, the damsel said to her confidante, "go on please." Not that he was not agreeable in his person, nor that she did not know how to observe properly, but the fact is that people differ in their tastes.

31. Then the maid who was appointed as door-keeper,

পরং নৃপং নবীত্যামমু হৃদ্যমু ৫ম হৃদ্যমত্যে নিদ্রম্যামাসে ॥ ২১ ॥ স্তদ্যবাহুঃ বিমালবচাঃ
 তদ্রচসমধ্যঃ শ্যমশ্চবলিনাথঃ, তদ্রা অক্রমমমু আরীষ্য যত্রানু উল্লিখিতঃ সচ্যতিজাঃ
 হুব বিভ্রাতি ॥ ২২ ॥ সমযমক্ৰীঃ সখ্য প্রযাখীণু অঘসরৈঃ বাজিभिः সল্লিতানি রজাসি
 স্যামন্তশিখামখীনাং প্রভাপরীহাস্তময়ং ক্রল্লিখি ॥ ২২ ॥ অসী নছান্নান্নিকীতনস্য
 অম্বদীলিঃ অদুরে বসনু তমিষ্যপলী অপি প্রিয়াभिः সত্ব জ্যীত্বাংবতঃ-প্রদীষানু মির্ধি-
 যতি কিল ॥ ২৪ ॥ ৫ রক্ষীত, শনেগ যুনা পার্থিবৈন সত্ব সিপ্রাতঃস্নানিলক্ষম্পিবাস

দুর্জনীয় আর এক রাজাকে দেখাইলেন ॥ ৩১ ॥ ইনি অবস্থিদেশের রাজা,
 ইঁহার বাহুযুগল সুদীর্ঘ, বনঃহন প্রশস্ত, এবং কটিদেশ ক্ষীণ অথচ স্নগোল ।
 বিধকক্ষী শাণবহুদ্বারা পবিত্রত করিলে, তখনদেব যেমন অত্যন্ত দীপ্তিশালী হই-
 রাহিলেন, ইনিও সেইরূপ শোভা পাইতেছেন ॥ ৩২ ॥ সমগ্রশক্তিসম্পন্ন এই
 রাজা যখন দুর্জযাত্রা করেন, তখন অগ্রগামী অশ্বসৈন্য দ্বারা ধূলি উখিত হইয়া,
 সামস্ত রাজাদিগের কিরীটস্থিত মণির প্রভা লুপ্ত করিয়া দেয় ॥ ৩৩ ॥ এই রাজা
 মহাকালর মহাদেবের নিকটে বাস করেন । এজন্য ইনি কৃষ্ণপক্ষেও প্রিয়তমা-
 গণের সহিত জ্যোৎস্নানয় রাজি উপভোগ করিতে পান ॥ ৩৪ ॥ হে রত্নোক্ষ,
 সিপ্রানদীর তরঙ্গসংসর্গে সুশীতল বায়ুতরে কল্পিত উদ্যাননমুহে এই

pointed out to Indumati, another prince, who though irresistible
 to his foes was as surpassingly beautiful as the newly risen moon.

32. This is the king of Avanti, long-armed, broad-breasted, with slender taper waist, who shines as the sun shone when Tvashtri had carefully ground him by placing him on his whirling wheel.

33. In the marches of this king, who was possessed of the full complement of royal power, the dust raised by the cavalry forming his vanguard, dims the lustre of the gems that belted the crests of his tributary kings.

34. Dwelling not far from the Mahakala-shrine of the moon-crested deity, he enjoys even in the dark fortnight the moon-light evenings with his dear ones.

35. Is it the wish of thy heart, O fair one, to sport with

उद्यानपरम्परासु विद्वन्तु ते मनसः सचिः कश्चित् ॥ ३५ ॥ उत्तमसौकुमार्या सा
 अमिद्योतितवर्णुपमै प्रतापसंशीपितमश्रुपट्टे तच्छिन्नु कुमुदती भावुमति इव भावं न
 दधत् ॥ ३६ ॥ सुनन्दा तामरसान्तरामां गुणैः अनूना मुदतीं विधातुः तद्विना सृष्टिं
 याम् अनूपराजम् अयतः विधाय मूयः जगद् ॥ ३७ ॥ मंग्रामनिर्विद्वंसहसवाहः अटा-
 द्यद्वीपनिष्जातमूयः अनन्तसाधारणराजमध्यः योगी कार्त्तवीर्यः बभूव क्लिप्त ॥ ३८ ॥

बौद्धनसम्पन्न राज्ञार सहित बिह'र करिंते यदि अतिक्रुति हय, तवे ईर्हाकेई
 वरण कर ॥ ३५ ॥ येमन कुमुदिनी हर्षो अग्ररागवती हय ना, तेमनि अति-
 शय कोनलाप्री ईन्दुमतीं मित्ररुप पद्मेर उन्नतजनक, एवं प्रहापहारा
 शत्रुरुप पद्मेर शोषणकारी सेई राज्ञार प्रति पक्षपातिनी हईलेन ना ॥ ३६ ॥
 हनन्दा, पद्मेर अन्तःपुरतागेर मत् आजावती, क्षणशालिनी एवं विधातार
 मनोहर सृष्टिस्वरुप सेई मुदती ईन्दुमतीके अनूपराजेर समक्षे नईया गिया
 पुनर्द्वार बनिन् ॥ ३७ ॥ कार्त्तवीर्या नामे एक जन योगी राजा छिनेन, यिनि
 सहस्र बाह्यद्वारा संग्राम करिंतेन, यिनि अष्टादश वीपे दूपकाष्ठ अतिष्ठित
 करिंराछिनेन, एवं यिनि अनन्यासाधारण राज्ञोपाधि धारण करिंराछिनेन ॥ ३८ ॥

this youthful prince in a succession of gradens, fanned by the breeze that blows from the waves of the Sipra ?

36. The princess so exquisitely tender, did not fix her affection on him who had gladdened his lotus-like friends, and scorched with his prowess the mire of his foes, just as the white water-lily does not bestow her love on the sun.

37. Sunanda then took the maiden before the king of Anupa, and again addressed her, who resembled the inside of a lotus in her complexion, was endowed with many virtues, possessed of a nicely shaped set of teeth, and was in fact a most beautiful creation of the divine author.

38. Once on a time there lived a devout king named Kartavirya, who made use of a thousand arms in war, planted sacrificial posts in the eighteen continents and had the appellation of " king " to the exclusion of all others.

য: বিনীতা অকার্য্যখিতাসমকালম্ एव दुरज्ञात् आपधत् सन् प्रादुর্ভवं प्रजानां
 अन्त:सरीरेषु अपि अविनयं प्रत्यादिदृश ॥ २८ ॥ व्यावन्निचन्द्रभূजेन विदितश्चन्द्र-
 परम्परेण निर्जितवासবিন धञ्जश्चैव आपसादात् यस्य कारागৃहे उषितम् ॥ ४० ॥
 आगमन्नहসীনী “প্রমীপ:” ইতি (স্ম্যাত:) एष: भूमति: तस्य अन्वये जात:, वीच श्रिय:
 संश्रयदीपद्वयं “স্রমাবলীলা” ইতি अयम: प्रमत्तम् ॥ ४१ ॥ य: आशीषने लक्ष्यगतिं
 सहायम् अवाप्य अक्षियकालरादिं रामपरश्वस्य श्रितां धाराम् ज्ञानलपत्रसारां सन्धा-

র্ভাহাব এমনি শাসন ছিল যে, অসংকার্য্যচিত্তার সময়েই ধনুর্ধারণপূর্ব্বক
 প্রজাদিগের সম্মুখে প্রাহুর্ভূত হইয়া, তাহাদের অস্ত:করণস্থিত ছুঞ্জিয়া সকলও
 নিরাকরণ করিতেন ॥ ৩৯ ॥ তাঁহার ধনুকের ছিনাতে বাহুগল নিপ্পন্দভাবে
 সংযত হওয়াতে ইন্দ্রবিষয়ী লঙ্কেশ্বর, মুখপরম্পরায় দীর্ঘনিশ্বাস পরিত্যাগ করত,
 তাঁহার প্রসাদকাল পর্য্যন্ত তদীয় কারাগৃহে বাস করিয়াছিলেন ॥ ৪০ ॥ সেই
 বার্ত্তবীর্ষ্যের বংশে এই রাজা অন্নগ্রহণ করিয়াছেন, ইহার নাম প্রতীপ, ইনি
 শাস্ত্রাহুশীলনে বৃদ্ধ যে কোবিদগণ, তাঁহাদের পরিচর্যা করেন। ইহাকে
 আশ্রয় করিয়া অবধি, লক্ষীর আশ্রয়দোষনিবন্ধন স্বভাবচকল বলিয়া যে
 অপদশ আছে, তাহা অপনীত হইয়াছে ॥ ৪১ ॥ যে প্রতীপ সংগ্রামে অগ্নিকে

39. The moment his subjects thought of doing wrong, that ruler would appear before them, bow in hand, and prevent crime even in their minds.

40. The ruler of Lanka who had subdued Vasava, dwelt in his prison till he had obtained his grace, with his arms motionless by being tied up with his bow-string and his long row of months sighing deeply.

41. From his dynasty has sprung this king, Pratipa by name, who honours those who have become grey-headed in the pursuit of knowledge, by whom the stigma that attaches to the goddess of fortune on account of her being naturally fickle, but which in reality is owing to the faults of those whom she favours, has been wiped off.

42. Having secured fire as an ally in battle, he reckons the

বয়সি ৷৩২৯৷ যদি প্রাসাদলালীঃ মাহিমতীবদনিতম্বকার্ষী জলবেণিরম্যা ইবা ত্রিচিত্র
কামঃ অক্ষি (তর্জি) অঙ্গ-দীর্ঘশাঙ্গীঃ অহলঙ্গীঃ মন ৷৩৩০৷ প্রকারম্ দিয়দর্শনঃ অপি স্তঃ
দ্বিতীয়ঃ মরতুমন্ত্রাশ্চুধরীপরীধঃ পর্ষ্যাকলভঃ মমী নলিন্যাঃ হব তম্যাঃ হবধি ল মমুব
৷৩৩১৷ স্বীকালনগীতকীর্তিম্ আচারদেবীমববংশদীপং যুরসেনাধিপতিং সুদেবম্ শুভিশ্র
যত্নানলচমা সা কুমারী জগদে ৷৩৩২৷ যজ্ঞা এযঃ পার্যিবঃ নীদান্বয়ঃ, যম্ আশ্রিত্য গুণ্যৈঃ

সহায় পাইয়া ক্ষত্রিয় জাতির কালরাজির স্বরূপ পরগুণামের কুঠারের শাণিত
ধাতকে পদ্মপত্রের ন্যায় (কোমল) স্তান করেন ৷ ৪২ ৷ যদি মাহিমতী নগরীর
প্রাচীরস্বরূপ যে নিত্য, তাহার চন্দ্রহারনদুশ এবং হিল্লোলনাগার রমণীর
নন্দনা নদীকে প্রাসাদের উপরিস্থিত বাতায়ন হইতে দেখিবার ইচ্ছা থাকে, তবে
দীর্ঘবাহু এই প্রতীপ রাজার অহলঙ্গী হও ৷ ৪৩ ৷ সেই রাজা যথেষ্ট প্রিয়-
দর্শন হইয়াও ইন্দুমতীর কঠিকর হইলেন না । যেমন শরৎকালে মেঘাবরণ-
শূন্য পূর্ণশশী নলিনীর প্রীতিজনক হয় না, তরূপ ৷ ৪৪ ৷ বাঁহার কীর্তি
স্বর্গাদি লোকেও প্রথিত হইয়াছে, যিনি শুদ্ধাচারসম্পন্ন মাতৃ ও পিতৃদ্বয়ের
দীপস্বরূপ, সেই শুরসেন দেশের রাজা স্বদেশকে উদ্দেশ করিয়া সেই অস্তঃপুর-
রক্ষিকা, ইন্দুমতীকে বলিল ৷ ৪৫ ৷ যাজ্ঞিক এই রাজা নীপবংশসম্বৃত ; যেমন

keen edge of Rama's axe, the night of destruction to the
Kshatriyas, as of no greater strength than a lotus-leaf.

43. Like the goddess of beauty, do thou adorn the lap of
this king with long arms, if it be thy desire to see from the
palace-windows, the Narmada, beautiful with its flowing waters
and encircling the ramparts of Mahismati like a zone.

44. Though his features were lovely enough, the king did
not please her, just as the full moon, even when autumn has re-
moved her veil of clouds, is not acceptable to a lotus.

45. Then the female guardian of the seraglio spoke thus to
the princess, referring to Susena, the ruler of Saurasena, whose
glory was chanted even in other worlds, and who was the
lamp of both families paternal and maternal which were purified
by righteous conduct.

শ্রান্ধ সিদ্ধান্তমম্ এত সত্বৈ। ইব নৈসর্গিকঃ অপি পরস্বরেণ বিদীধুঃ উক্তছজি ॥ ৪৫ ॥
 ত্ৰিমাগীঃ কান্ধি ইব নখনামিরামা যস্য কান্ধিঃ আত্মনেষ্ট সন্নবিষ্টা, অবিবর্ত্য তিগঃ
 তু হৃদ্যাংযসহৃদব্ধাভুবিধু ষ্টিমন্দিরেণ সন্নবিষ্টম্ ॥ ৪৬ ॥ যস্য ষারিবিষ্কারকালি
 অবদীধননবন্দনানা ম্ভাভানান্ কলিন্দকন্দা মধুরাং যতা অপি মদীর্ঘিসমসক্রজলা
 ইব ভানি ॥ ৪৭ ॥ তাযাণ্ণ তসীন যমুনীকন্ডা কালিয়েন বিস্কট' বচঃস্থলব্যাপিচর্ভ'

জাতিবৈরী জঙ্গগণ সিদ্ধান্তম আশ্রয় কবিতা, স্বাভাবিক বিবর্ত্য পরিভাগ-
 পূর্কক বাস করে, সেইরূপ পবম্পর বিরুদ্ধ জঙ্গগণ স্বাভাবিক বিরোধ পবি-
 ত্যাগ কবিতা এই বাজাতে একাধারে বাস করিতেছে ॥ ৪৬ ॥ এই রাজার
 চন্দ্রের ন্যায় নয়নরঞ্জন কাণ্ডি নিজ গৃহে সন্নবিষ্টে রহিয়াছে, কিন্তু ই'হার হৃঃসহ
 তেজ শক্রনগরের তৃণাচ্ছাদিত হৃদ্যাপরি সন্নবিষ্টে হইয়াছে ॥ ৪৭ ॥ যে সুধে-
 ণের মলবিহারবানে, অন্তঃপুরিকাগণের স্তনাবনী হইতে চন্দনাম্রলেপন
 প্রদানিত হইলে, কান্ধী নদী মধুর সান্নিধ্যেও যেন গন্ধাজননসংসর্গবশতঃ
 ধবলিনা ধারণ করিয়া থাকে ॥ ৪৮ ॥ যমুনাবাসী কালির নাগ একদা গরুড়ের
 ভয়ে ভীত হইয়া শরণাগত হইলে, সুধেণ তাঁহাকে রক্ষা করেন । সেই হেতু

46. This king who has performed sacrifices according to the prescribed rules, is of the race of the Nipas. In him conflicting virtues, like animals living in the tranquil hermitage of a sage, have given up their natural antagonism to each other.

47. His beauty which is as grateful to the eye as that of the moon, remains in his own home, while his prowess so irresistible dwells in his enemies' towns where the tops of their mansions are overgrown with grass.

48. While he with the ladies of his harem sports in the waters of the Yamuna, that river tinged with the sandal unguents washed off from their breasts, appears even in Mathura, as if she had united her waters with the waves of the Ganges.

49. The snake Kaliya for fear of Garuda, took up his abode in the Yamuna and presented him with a gem, which he

মণি' হৃদায়: য: সখীশুভং হৃদয়ং হৃদয়তি হব ॥ ৪৫ ॥ হৃ হৃদয়ি, 'সমু' পুত্রাণং মণ্যাং
 সন্দ্বাভ্য মদুপরাভীপত্রপময়ী স্বৈতরযাতু পুনরী হৃদ্যাবনী যৌবনযৌ: নিবিষ্কৃত্যাম্ ॥ ৪৬ ॥
 দ্রাবণি কান্দ্যামু গীবর্হনকন্দরামু অশ্ব:পুত্রীচিত্তানি মৈলিয়গমীনি মিলাতলানি
 অশ্বাশ্ব কশ্যাপিনাং হৃদ্যং মম্ব ৷ ৪৭ ॥ উচ—উচতি। স্বীচীত, উচ্যাস্বকার।
 উচ্যম্। স্বাভবনশৌভ্রানি: অশ্ববধু: মবিতী সা শাগরগোমিনী স্বীতীবহা মার্গ-
 বহ্মাতু উচ্যতং মচীধবম্ হব সৎ সূপং অশ্বগাতু ॥ ৪৮ ॥ অথ মুক্তিধা অহুদাশ্রিতমুজং

নাগরায় ইঁ হাকে বে এক মণি প্রদান করেন, তাহাতে ইঁ হার বক্ষ:স্থল উল্লী-
 পিত করিয়া কৌশলধারী হৃককেও লজ্জা দিতেছে ॥ ৪৬ ॥ অশ্বরি, ইঁ হাকে
 পতিবে বরণ করিয়া হুবেন্দোনানসদৃশ বন্যকাননবিরাড়িত বৃন্দাবনে কোমল
 প্রবালের আভরণযুক্ত পুষ্পশয্যার বৌবনসম্পত্তি উপভোগ কর ॥ ৪৭ ॥ এবং
 বর্ষাকালে ননোহর গোবর্ধনগিরির কন্দরে বারিবিপ্লুনিষ্ঠ শৈলেরয়ু-
 ভিত শিলাতলে উপবেশন করিয়া নয়ূরগণের নৃত্য সন্দর্শন কর ॥ ৪৮ ॥
 যেমন সাগরগাবিনী নদী পবিনধ্যে হিত পর্লতকে অতিক্রম করিয়া যায়,
 সেইরূপ কন্যাবর্ধসদৃশ যুগলীর নৃত্তিশালিনী, অন্যের ভাবিবধু
 ইন্দুশ্রী সেই রাজাকে অতিক্রম করিয়া চলিলেন ॥ ৪৯ ॥ অনন্তর

wears on his breast illumined with its splendour and thus puts to shame Krishna with his diamond Kaustubha.

50. Accepting this youth as thy husband, O fair one, do thou enjoy the treasure of thy youth on a couch of flowers overspread with tender foliage in Vrindavana which is not inferior to the park of Kuvira.

51. And in the rainy season sitting thyself on slabs of stone sprinkled with watery particles and perfumed with storax, do thou look at the dance of the peacocks in the beautiful caves of the Gorardhana.

52. Destined to be the wife of another, she with navel lovely as an eddy, passed him by, just as a stream flowing towards the sea passes by a hill which it meets in its course.

53. Then the maid thus addressed the damsel with face

সাদিতমবুপৰ্ণং চিহ্নাঙ্গং নাম কলিঙ্গনাথম্ আদিদ্রুযীম্ পবাসিন্দুসুখীং বালা বমায়ি ॥১২॥
 মট্টন্দ্রাদ্রিসমানসারঃ অঘী মট্টন্দ্রস্য মট্টীদধৈয পতিঃ, यस্য যামাসু অরতৌশ্বগঙ্গস্কট্টিন
 মট্টন্দ্রঃ পুতঃ যোগি হব ॥ ১৪ ॥ সুমুজঃ স্বাপধতা পুরীমঃ যঃ বন্দীকৃতানাং ত্ৰিযুখিয়া
 ধাঘনযাশ্বস্বকী পদ্বতী হব দি জ্যাঘাতরধি মুজাভ্যাং বিমর্শি ॥ ১৫ ॥ স্বাঘনঃ সমসি
 সুপ্ৰ যং সমিহুতঃ দাসাদবাতায়নহৃষ্মবীধিঃ মন্ত্রধনিজাজিতযামনূর্যঃ স্বৰ্ণ'বঃ ঘব

কিঙ্করী সুনন্দা কেয়ূরালঙ্কৃত ভূজশালী শঙ্কনিস্থদন কলিঙ্গরাজ হেমা-
 ন্দ্রদের নিকট উপস্থিত হইয়া পূর্ণেন্দুমুখী নবর্যোবনশালিনী ইন্দুমতীকে
 বলিল ॥ ৫৩ ॥ বলে মহেন্দ্রগিরির তুল্য এই হেমাঙ্গদ, মহেন্দ্রনামক কুলপর্ক-
 তের এবং সমুদ্রের অধীশ্বর। ইহাব যুদ্ধকালে মনস্রাবী গজসৈন্যের ছলে
 যেন স্বয়ং মহেন্দ্রপর্কিত অগ্রে অগ্রে গমন কবেন ॥ ৫৪ ॥ ধর্মধারিগণেব
 অগ্রগণ্য সুবাহুসম্পন্ন এই রাজা নিয়ত ধর্মগুণ আকর্ষণ করায় ইহার দুই
 হস্তে দুইটী রেখা পড়িয়াছে। তাহাতে বোধ হয় যেন, শঙ্কগণেব লক্ষ্মীর
 আসিবার জন্য দুইটী পথ লক্ষ্মীর কঙ্কলাক্ত বাস্পজলে সিক্ত হইয়া রহিয়াছে
 ॥৫৫॥ এই রাজার বাসগৃহ সমুদ্রসন্নিহিত, একাধিক প্রাসাদের গবাক্ষ হইতেই
 সাগরের তরঙ্গমালা দেখিতে পাওয়া যায়, এবং যখন ইনি গৃহে স্থপ্ত থাকেন

resembling the full moon, when she got near Hemangada, the
 ruler of Kalinga with his arms clasped with bracelets, who had
 overcome the whole band of his foes.

54. This king is equal to mount Mahendra in strength,
 and is the lord of that mountain as well as of the sea ; and in
 his expeditions mount Mahendra leads the van, as it were, in
 the form of ichor-discharging elephants.

55. This king with well-shaped arms, who is the foremost
 of archers, has scars on both of his arms caused by the strokes
 of the bow-string, and those two scars being in the shape of
 lines, appear like the paths followed by the captured fortunes
 of his foes and bedewed with their tears blackened with colly-
 rium.

56. The sea itself, being so near that its waves can be seen

প্রদীপতি । ১৬ । অন্তর মাঠে তালীবনমধ্যস্থে অম্বুরামিঃ সীবেতু স্বীদানরায়ণীতন-
বহুপুত্রৈঃ সখিঃ সখাহতম্বীতনবা স্তনী বিহর । ১০ । স্বাকৃতিশীমনীয়া বিদম্বরাজা-
বরজা তথা एवं দক্ষীমিতা অপি নীচা দূরহৃদা স্তম্বীঃ প্রতিভূতদৈবাত্ (পুত্রঃ) ইব
তন্মানু অপবেশত । ১৮ । অথ দৌবারিকী ইবস্বত্বম্ ভরগোজ্ঞান যুগ্মে নাথম্ এথ,
“ঐ স্বকীয়াধি, ইতঃ বিলীক্বব” ইতি পুষ্পান্তিমিতা মীচ্যা নিজনাদ । ১২ । স্বাশা-

ভবন ইঁ হারেকে লাগরিত করিবার জন্য প্রহরাদানহুতক ভূমিপনির আবশ্যকতা
হয় না, গভীর স্থানি দ্বারা সনুদ্রই ভূমীর কাটা করেন । ১৩ : ভূমি ইঁ হার
প্রেরণী হইয়া সর্দরপনিকারী তালীবনে অশোভিত অম্বুরাশির তটে ইঁ হার
নহিত বিহার কর । এতপ করিলে স্বীপাত্তরস্থ লবঙ্গভূমির ননোহর নৌরত
বহনপূর্কক সনীরণ হোনার শনচনিত বর্ষদিনু অপনীত করিবে । ১৭ : ইন্দুসতী
প্রহত অনসৌঠবেই প্রলোভিত হইতে পারেন, একারণ অনন্সার এতাবশ্যকবল-
নাত্ত প্রলোভনে না ভুলিয়া হোনাগদের নিকটে হইতে ফিরিয়া চলিলেন । কেনন
পুরুবকারবারা বহুদূরপর্যন্ত আকৃষ্ট হইয়াও স্তম্বী ভাগ্যহীন পুরুবের নিকটে হইতে
বিনুত হইয়া চলিয়া গান, তত্পন । ১৮ । অনন্তর দৌবারিকী অনলা বেবত্রপী
নাগপুত্রেরের নিকটে আদিয়া, “হে চকোরাকি ! এই বিকে দৃষ্টপাত কর,”
এই বলিয়া পরে ইন্দুসতীকে বলিল । ১৯ : ইনি পাণ্ডানানক জনপতের

from his palace-windows, awakes him while sleeping in his own room, and by its deep booming, makes him discard the gong that sounds the watches.

57. Do thou sport with this prince on the sea-beach murmuring with palm-groves, having the drops of thy perspiration wiped off with the breezes that carry clove-flowers from other continents.

58. The younger sister of the king of the Vidarbhas who could only be attracted by real personal charms, turned away from him though she was thus tempted by her maid; just as good luck, though drawn far by policy, flies off from one to whom fate is not favourable.

বিন্দুর্ভ্রম্মহারঃ চরিত্চন্দনৈন কুষ্ঠান্নরানঃ স্বয়ং পাণ্ড্যঃ, বালাতপরক্তমালুঃ সনির্মলী-
 দারঃ অত্রিরাজঃ ইব আমাবি ॥ ৬০ ॥ বিন্দুর্ভ্রম্মহারেঃ সসম্ময়িতা নিঃস্রিপীতীজ্জ্বলিত-
 দিম্মুরাজঃ স্বগন্ধ্যঃ স্বয়মেঘাবম্বদ্বাদ্রমূর্সেঃ ঘল্ল প্রীত্যা স্বীক্সাতিকঃ ভবতি ॥ ৬১ ॥ পুরা
 হনঃ জনস্থানবিসর্গম্বদ্বী লঙ্কাধিপতিঃ চরান্ পুরাপম্ অল্পম্ আমমতা ঘন সম্মায়
 বন্দলীকাবজযায় মমস্বী ॥ ৬২ ॥ মহাকুলীনেন অনেন যাতৌ বিধিবন্ হৃদ্বীতি

রাজা, ইঁহাব গলদেশে হারাওলী লম্বমান হওয়াতে এবং অল্পরাজ হরিচন্দনের
 দ্বারা সম্পন্ন হওয়াতে, বালাকর্ণরাগে বস্ত্রিত নির্ঝরোদগারী অত্রিরাজেব নয়্য
 শোভা পাইতেছেন ॥ ৬০ ॥ যিনি বিক্রাগিরিকে স্তম্বিত করিয়াছেন, এবং
 জলধিকে নিঃশেষে পান করিয়া পুনর্বার উল্লীর্ণ কবিয়াছেন, সেই অগস্ত্য
 ঋষি প্রীতমানসে অথমেঘ যত্নের অবসানে দ্বান করিয়া উঠিলে “বচ্ছন্দে স্বান
 হইল কি না” ইঁহাকে জিজ্ঞাসা করেন ॥ ৬১ ॥ পূর্বকালে পাণ্ড্যরাজ মহাদেবের
 নিকটে হইতে গ্লুর্ভ অত্র ল্যভ করিয়াছিলেন । ইনি পাছে জনস্থান আক্রমণ
 করেন, এই আশঙ্কা করিয়া বলনর্পিত লঙ্কাধিপতি ইঁহার সহিত সন্ধি করিয়া
 ইন্দ্রলোকবিজয়ার্থ যাত্রা করিয়াছিলেন ॥ ৬২ ॥ মহাকুলপ্রহৃত এই ভূপতি
 যথাশাস্ত্র ভোনার প্যপিগ্রহণ করিলে, তুমি আর পৃথিবী উভয়েই, রত্বখচিত

was equal to a god, the portress first said to the princess of Bhoja descent, “ look here, O thou, with eyes like a partridge,” and then addressed her thus :—

60. This is the king of the Pandyas, wearing necklaco dangling over his shoulders, and anointed with sandal-unguents, so that he shines forth like the prince of mountains with cascades gushing down and with ridges gilded with the orient sun.

61. That Agastya who restrained the great mountain Nindya, and who first drank up and then restored the ocean, enquires after his auspicious ablutions, when his body is wet on account of his bathing at the conclusion of an Asvamedha sacrifice.

62. Long ago the haughty Ravana apprehending the subjugation of Janvethiana, made peace with him who had obtain-

सति (त्वं) गुर्वी कही इव रत्नानुविद्धार्थमेवलायाः दक्षिणः दिग्ः सपत्नी भव ॥६३॥
 व्यथ—विध्यति। च्याकीत्। विव्याध। कर्मणि विध्यते, च्याधि। विद्यधे। सति
 विध्यति। यत्किं वैविध्यते। यिचि व्याधयति, चविध्यन्। (त्वं) ताच्छूत्रवर्द्धीपरि-
 चरुपुमान् एलावताविद्धितवन्दान् वलावपवात्तरयान् सस्ययल्लक्ष्मीं सुवन् रत्नं
 मदीद ॥ ६३ ॥ विद्ध—विद्यति। चविद्धीत्। विविद्ध। धर्मी धपः इन्द्रीवरम्याम-
 त्तुः, त्वं रोषनादीयेरीयेष्टिः, तद्विन्नीयदयीः इव वां यीमः इन्द्रीवर्द्धीमापरिविद्धये
 मन्तु ॥ ६४ ॥ विदमांघिपवोः सस्यः वीतसि तदीयः उपद्वयः दिवाकरादर्शनवद्वकीधि
 नृद्रूपं च्छहारदृष्टित द्वाकिपातोयं नगरी हईवे ॥७०॥ एवम् दवायं तां ल-
 लतां पूग्दृक्के वेष्टेन करिदा आछे, एवम् एलावतां च्छन्नतकके आलिप्यन
 करिदा रूहिदाछे, तमानपात्रेयं आत्तरपवृक्के सेई वनरगिडिरि उषताकाते
 एवमनने निरुद्धयं जीला कर ॥ ७१ ॥ एई राजा इन्द्रीवरकुलाशानकमेव,
 आरं बुनि गोदोचनानृशर्गोरादी, अतएव विद्वां ७ वेद्वेयं नत तोमानेयं
 दिनने परम्परेयं शोला वृद्धिं शोषं हतैक ॥ ७२ ॥ येनन दिवाकरेयं अदर्शनं
 नृहृणित ये परं ताहाते च्छकिरेयं ज्ञान पाय ना, तेननि दिवर्द्धीधिपतिर

ed a most rare weapon from the god Hara, and then departed for the conquest of Indra's realms.

63. When thy hand is properly received in marriage by this high-born prince, thou shalt be like this great earth the co-wife of the Southern-quarter having for her waist-band the sea abounding in jewels.

64. Be thou graciously pleased to sport in the dales of mount Malaya, where areca-trees are clasped with betel-creepers, and where sandel-wood trees are embraced by the twining cardamom-creepers, and which are over-spread with *tamala* leaves.

65. The body of that king is as dark as a blue lotus—thy slender form is as fair as saffron. So may your union like that between cloud and lightning set off each other's beauty.

66. Her exhortations found no room in the mind of the sister of Bhoja, just as the rays of the moon cannot penetrate

অরবিন্দী নবননায়াং' ইব অনার' ন লীভে ॥ ৬৬ ॥ পতিম্বরা সা রাতী স্ফারিণী
 দীপশিখা ইব যং য জ্যতীযায়, স. স' ভূমিপাল: নরেন্দ্রমার্গাঃ: ইব বিবর্ণ্যভাবং প্রপেদে
 ॥ ৬৭ ॥ তস্যাম্ উপস্থিতায়াং রথী: মূন:; "নাং হৃণীত ন বা" ইতি সমাকুল: অমূত্ ;
 অস্ব বামৈতর: শাঙ্ক: কৈয়ূরবন্দীক্ষ্মিতেন সমর্থং তুনীদ ॥ ৬৮ ॥ বৃ—হৃণাতি, হৃণীতে ।
 অবারীত্, অবরিট, অবট' । ববার, ববরী । যনি বিবরীষতি তে । বৃবুর্পতি-তে । যডি
 বীবুর্ষ্যতে । বৃবা, বৃবা: । হ—বরতি-তে, হৃণীতি, হৃণতে । অবারীত্, অবরিট, অবট' ।
 ববার, ববরী । যডি বীমীযতে । বারয়তি, অবীবরত্ । বৃগ । কুমারী সর্বাভয়বানবৎ
 নং প্রায় অন্বোদনমানাং ব্যাবর্ত্ত, বধাহি ষট্‌পদাবী প্রদুল্লং সহকারম্ এত্ব হবানলং ন

ভগিনী ইন্দুমতীর চিত্তেও স্নানন্দার উপদেশ প্রবেশ করিতে পারিল না ॥ ৬৬ ॥
 পতিম্বরা ইন্দুমতী যে যে রাজাকে অতিক্রম করিয়া গেলেন, সেই সেই রাজা
 বিবর্ণভাবে ধারণ করিলেন, যেমন রজনীযোগে একটা মাল রাত্রপথের একস্থান
 হইতে বিনাশুরে নীত হইলে যে যে প্রাসাদ ছাড়াইয়া যাওয়া হয়, তাহা
 (অন্ধকারে) মলিনভাবে প্রাপ্ত হয়, তদ্রূপ ॥ ৬৭ ॥ ইন্দুমতী নিকটে উপস্থিত
 হইলে, "আনাকে বরণ করিবেন কি না" এই ভাবিয়া রঘুতনয় অত্যন্ত ব্যাকুল
 হইলেন । কিন্তু মঙ্গিণ বাহর যে অংশে কৈয়ূরবন্ধন করে, সেই স্থানেব
 স্পন্দন হওয়াতে অঘের সে সন্দেহ অপনীত হইল ॥ ৬৮ ॥ কুমারী সর্বাভ-
 য়নর সেই অতলে প্রাপ্ত হইয়া, অন্যের নিকট গমনে বিরত হইলেন । কারণ

into a lotus which has folded its petals owing to the disappearance of the sun.

67. Each king in succession, that was passed by the princess, desirous to choose her own husband, turned pale, as house after house in the high street of a town is left in darkness when a moving torch passes it by.

68. When she appeared before him, the son of Raghu, became greatly agitated with the doubt, " will she select me or not," but the throbbing of that part of his right arm where the bracelet is fastened, removed his doubt.

69. Having reached him, faultless in all his limbs, the princess refrained from resorting to another; just as a row of

काहति । ६१ । काह—काहति, चकाहीत्, चकाह । सनि चिकाहतिपति । यहि चाकाहते । पिचि काहयति, चचकाहन् । इन्दुमती इन्दुमती तन्दिन् समावेगितचित्त-
रतिम् अवेचा अतुक्रमन्ना सुनन्दा सविष्टरम् इदं वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमी । ६० । इत्ताकुवंग्रः
वपायां ककुदम् आहितवचपः ककुत्सः इति (राजा) अमूत्, उत्तरतथाः उत्तर-
कीमलेन्द्राः यतः द्वाय्यं काकुत्स्यमर्थं दधति । ६१ । धा—दधाति, धत्तः, दधति ।
धत्ते । अधात्, अधित । दधी, दधे । सनि धिक्तति-ती । यहि दधीयते । पिचि धापयति,
अधीधपन् । यः संयति महीवदपम् महीन्द्रम् आस्थाय प्राणयिनाक्षिणीलः सन् वाचैः
अमुराह्वनानां मथस्त्रतीः प्रीयितपवद्विषाः चकार । ६२ । यः दिवावतास्त्रानवित्पदम्

अनिपङ्क्ति प्रकृत सहकारतत्त्वे पाईले इत्ताकुवंग्र आर्पना करे ना । ६० ।
वाक्यविन्यासे अनिपुण सुनन्ता इन्द्र न्याय काश्चिशाशिनी इन्द्रती अछेद
प्रति चित्त नमर्पण करिआछेन देखिआ सविष्टरे एई वाक्यानी बलिते आरुष्ट
करिनेन । ६१ । ईत्ताकुवंग्र नरपतिदिगेर मध्ये श्रेष्ठ ककुत्स नामे एक
राजा छिनेन । कोशगग्राह्येउर उनारप्रकृति तूपतिगण ककुत्स हईतेई न्नाया
“ककुत्स” एई उपाधि धारण करितेछेन । ६२ । वे ककुत्स मनरफेजे इक-
रुपी ईच्छेर गृठे आरोहण करिआ, महादेवेर शोला अमुकरुपपूर्वक बाणद्वारा
अह्वरगण निधन करितेन एवं उन्निकरुन उहादेर बनगीदिगेर गठुहल

black bees do not seek for other trees when they have come across a full-blown mango tree.

70. Having observed that Indumati as resplendent as the moon had set her heart on him, Sunanda, versed in the art of speaking, began to deliver the following speech at length.

71. There was a king of the dynasty of Ikshvaku, Kakutsa by name, who held the foremost place among kings and was celebrated for his virtues. From him the high-minded rulers of Uttarakosala bear the proud title of Kakutsa.

72. In battle, taking his seat on the back of Mahendra in the guise of a huge bull, and thereby rivalling the attitude of Pinaki, he banished with his arrows all painting from the cheeks of the Asura-ladies.

(ইন্দ্রম্) অরদম্ অরদীন সংঘয়ন্ স্তাম্ অদা। সূৰ্গম্ চতুৰ্থম্ : অপি গৌৰ্ভম্ভিদঃ অর্হা-
 সনম্ অধিতষ্ঠী ॥ ৩২ ॥ ঘহ—ঘহতি, অঘহিষ, লঘহে । ঘহয়তি, অঘহয়ন্ । ঘাঘা-
 মাস । উহুকীর্ণিঃ কুতমদীপঃ দিলীপঃ শৃপতিঃ মধু কুলে জাতঃ, যঃ ক্রীষ, মক্রাশ্বঘ্যা-
 বিনিরশযে একীনমতক্রনুলে অতিচল ॥ ৩৩ ॥ যজিন্ মর্হী শ্রামতি বিচ্যায়র্হময়ে নিরা
 মতানা ঘাধিনীদাম্ অ'যকানি বাতঃ অপি ন অর্হময়ন্, আছরোয কঃ হর্দা প্রচারয়েন্
 ॥ ৩৪ ॥ ছ—ছরতি, অসার্পীন্, ঘস্বাৎ । ছনি সিসীর্ষতি । যজি সিসীর্ষতি । চিচি ছারয়তি,
 অসীচরন্ । বিশ্বজিতঃ মচ্চাক্রণীঃ প্রযীক্সা পুত্রঃ রঘুঃ মল ঘর্দে প্রযাশ্চি, যঃ অ'বুর্দিগা-

পত্ররচনাশূন্য করিয়া দিতেন ॥ ৩২ ॥ ইন্দ্র বৃষরূপ পরিত্যাগপূর্বক স্বাভাবিক
 মহৎ কলেবর পুনঃ প্রাপ্ত হইয়া সেই রাজাকে আসনার্কে বসাইতেন, আর
 ঐরাবতের প্রৌৎসাহনার্থ তাড়ননিবন্ধন শিথিল যে ইন্ড্রের কেয়ূর, তাহাতে
 তদীয় কেয়ূরের সংঘর্ষণ হইত ॥ ৩৩ ॥ সেই ভূপতির বংশে মহাকীর্তিশালী
 কুলের প্রদীপবরূপ দিলীপ নামে রাজা জন্মগ্রহণ করেন । যে দিলীপ ইন্ড্রের
 বৈরপরিহারের জন্য, এক কম এক শত যজ্ঞ করিয়াই ক্ষান্ত হইয়াছিলেন ॥ ৩৪ ॥
 যে দিলীপের শাসনসময়ে মদমত্ত বারবিলাসিনীগণ বিহাবস্থানে বাইতে অর্ধপথে
 নিদ্রিত হইয়া পড়িলে, বাঘও তাহাদের বসন সরাইতে সমর্থ হয় নাই, অন্য
 কে আর হস্ত প্রসারণ করিবে ? ॥ ৩৫ ॥ ঐহার পুত্র রঘু এক্ষণে রাজ্য
 শাসন করিতেছেন । যে রঘু চতুর্দিক হইতে অর্থরাশি সঞ্চয় করিয়া,
 বিশ্বজিৎ যজ্ঞ অর্হুষ্ঠান করেন, তরিবন্ধন তদীয় প্রভূত সম্পত্তির মধ্যে

73. Brushing with his own bracelet the bracelet of Indra slackened by goading Airavata, he sat on the same seat with that deity, even when he had assumed his own exalted form.

74. King Dilipa of great renown was born in that race as the light thereof, who in order to disarm the jealousy of Indra, contented himself with a hundred sacrifices short only by one.

75. In whose reign, even the breeze did not dare to flutter the clothes of drunken women who had fallen asleep on the road halfway to their orgies, but to steal them who could stretch out his hands ?

76. His son Raghu, the performer of the great sacrifice,

বর্জিতসম্ভৃতাং বিমূর্তি মল্যামমেপাম্ অবরীত্ ॥০৬॥ ইজ—ইজ্জি, ইজ্জি, বর্জতি । অবরু, অবরু, বর্জ, বর্জি । অবর্জীত্ । অবর্জিত্ । সনি বিবর্জিপতি । যদি বরীত্ব্যতে । যিধি বর্জয়তি, অববর্জত্ । অদ্রীন্ আদ্রদম্, উদধীন্ বিতীর্ণ, মুজদ্রমাণা বচতি প্রবিষ্টম্, জর্জ গতম্, অনুবন্ধি চ, যস্য যয়ঃ ইয়দযা পরিচ্ছৈ শুন্ ন অল্পম্ ॥০৭॥ অসী কুমারঃ অজঃ জয়না:

বিবিষ্টপল্ল পতিম্ হব তম্ অনুজাতঃ, যঃ দম্বঃ অপি সুবনম্ব দুর্বাঁ ধুবঁ ধুর্জিব পিতা মহম্ বিমর্জি ॥ ০৮ ॥ শুভেন, স্থান্ধা, নবন বয়সা, বিনয়ম্ভানী: তৈ: তৈ: গুর্ভৈ:, স্বামন: গুহ্মম্ অশুঁ তং উপীত্ব, রত্ন কাঞ্চনেন সমাদচ্ছতু ॥ ০৯ ॥ যত: সুবন্দাবচনারম্ভানে

কেবল একটা মুংপাত্রমাাত্র অবশিষ্টে ছিল ॥ ১৬ ॥ প্রযুর অবিচ্ছিন্ন বর্ষের ইয়তা নাই, তাঁহার যশ ভুবরশূদ্রে আরোহণ করিয়াছে, উদধির পারে গমন করিয়াছে, নাগলোকে প্রবিষ্ট হইয়াছে, এবং স্বর্গলোকে উষ্টি-
য়াছে ॥ ১৭ ॥ যেনন জদস্ত ইল্ল হইতে, সেইরূপ ইনিও যু হইতে জন্মলাভ করিয়াছেন । এই অজ দমনীর হইয়াও, ধুবরুর পিতার সহিত ভুল্যরূপে মেদিনীর গুরুতার বহন করিতেছেন ॥ ১৮ ॥ ইনি কুল, রূপ, নবীন বয়স, এবং বিনয়াদিগুণে তোনার অহরূপ, অতএব ইহাঁকে বরণ কর । নগি কাঞ্চনের সহিত মিনিত হউক ॥ ১৯ ॥ স্থনন্দার বচনাবগান হইলে পর, রাজকন্যা

Visvajit, is now ruling over his dominions, who reduced the wealth yielded by and amassed from the four quarters of the globe to an earthen pot.

77. Whose fame has ascended the mountains, crossed the oceans, entered into the abode of the serpents, risen up to heaven and still continues to expand, so that it cannot be measured by any standard.

78. This prince, Aja by name, is sprung from him, just as Jayanta was born of the lord of heaven, who though of an age at which one ought to be under some tutor, sustains the weight of the world's government equally with his father inured to such task.

79. Do thou elect this prince who is thy equal in respect of pedigree, beauty, youth, modesty and various other virtues, so that jewel may unite with gold.

দেহেন্দ্রকন্যা সজ্জা তনুজল্য প্রসাদামলয়া দৃশ্বা সংবরণসজ্জা ইব কুমারং প্রত্যযতীন্ ॥৮০॥
 সা শালীনলয়া তচ্ছিন্ যুনি অভিল্লাপবন্য' বক্ন্তু ন শশ্যাক, সঃ শীমাশলধীয়েণ অরাল-
 কেশ্যাঃ গান্ধযটি' মিতা নিরাক্রামন্ ॥ ৮১ ॥ সজ্জা তদাশতায়্যা সজ্জা সজ্জী বৈব্রহ্মন্
 "আয়ে' অন্যতঃ ব্রজাম'" ইতি পরিহাসপূর্ব্বন্ আক্ৰম্যৈ, অয বধুঃ অনূযাক্ৰটিভন্ ঘন
 হৃদয়ং ॥ ৮২ ॥ করমীপমীকঃ সা চৰ্ম্মগীর' গৃহ্য' সূৰ্ম্ম' অন্নরাগন্ ইব ধাম্মাঃ ক্রমাভ্যা'
 রঘুনন্দনস্য কাটি যদ্যাদেগন্ আসন্নযামাস ॥ ৮২ ॥ বরীণাঃ সঃ বিহাস্তবৎ: সজ্জ-

ইন্দুমতী সজ্জার কিঞ্চিৎ লাভব করিয়া, চিত্তপ্রসাদপ্রযুক্ত নির্মল যে দৃষ্টি, তাহাই
 যেন বরমালা, তদ্বাৰা অঙ্গকে বরণ করিলেন ॥ ৮০ ॥ সেই কুমারী শালীনতা-
 নিবন্ধন অঙ্কের প্রতি যে নিজের আসক্তি, তাহা ব্যক্ত করিতে পরিলেন না ।
 কিন্তু সেই আসক্তি সেই কুঞ্চিতকেশীব গাজযটি ভেদ করিয়া রোমাঞ্ছলে
 নির্গত হইয়া পড়িল ॥ ৮১ ॥ সুনন্দা ইন্দুমতীকে তদবস্থ দেখিয়া পবিহাস
 পূর্ব্বক কহিল । "আৰ্যো ! অন্যত্র যাওয়া যাউক ;" তখন বধু ক্রোধে কুটিল-
 ভাবে তাহার প্রতি দৃষ্টিপাত করিলেন ॥ ৮২ ॥ কুমারী ধাতীব হস্তদ্বারা
 মঙ্গলচূর্ণে পিঙ্গলবর্ণ একগাছি মালা রঘুনন্দনের কণ্ঠে পবাইয়া দিলেন । সে তা
 মালা নয়, যেন স্তম্ভমান্ অন্নরাগ ॥ ৮৩ ॥ বরগীর অঙ্গ মাজ্জল্যপুষ্পে বচিত

80. Then at the conclusion of Sunanda's speech, the princess overcame her bashfulness and accepted the prince with a glance glistening with joy as if with the election-wreath.

81. She on account of her modesty could not speak out her sentiments concerning him ; but they came out in the guise of horripilation, having parted asunder, -as it were, the slender limbs of that curl-haired damsel.

82. When she was in that state, her friend, the holder of the cane said, with a scornful laugh, " my noble lady, let us go on to another suitor," on which the bride frowned on her aslance from from displeasure.

83. The princess with shapely limbs, made the nurse put in the right place on his neck a wreath grey with auspicious powder, as if it were her own love in manifest shape.

সময়া মহাপ্রসন্নমুখা তথা সজা বিদমরাজাবরোঁ সস্তাপিতবাহুযামান্ বসন্ত ৷২৪৥
 তত্র সমমুগুখ্যায়মীতয়ঃ পীঠাঃ “ইদম্ (অরমংগতা হৃদু মতী) মৈষমুক্তা মমিনম্ তদ-
 যতা কীমুদী, অরদপং জলনিধিম্ অবতীর্ষাঁ জহুহুবা” ইতি হৃদায়া অরদকটু এক-
 বাক্যং বিবদুঃ ৷ ৫২ ৷ একতঃ প্রমুচিতবরপেচম্, অমতঃ বিতানং, তদ্ ভিত্তিপতিমম্বদম্
 তথসি প্রমুজয়ম্ কুমুদবনমতিদরনিরং সত ইব স্বামীন্ ৷ ৫৫ ৷

সেই মালা বিশাল বক্ষঃস্থলে লখনান দেখিয়া ননে করিতে লাগিলেন, যেন স্বয়ং
 বিনর্ভরাত্তগিনী তাঁহার গলে ছুঁতপাশ অর্পণ করিয়াছেন ৷ ৫৪ ৷ “এই
 কুমারী মেঘনুক্ত অহরূপ চন্দ্রনার সহিত মিলিত জ্যোৎস্নাধরূপ, এবং অহরূপ
 ছলনিধির সঙ্গে দগ্ধত জাহুবীধরূপ;” তদ্রূপে পুরবাসিগণ সমস্তশাসী বধুবরের
 মিলনে প্রীত হইয়া, পূর্কোক্ত বাক্যদ্বয় বলিতে লাগিল; কিন্তু তাঁহা
 ভ্রুপতিবর্গের পক্ষে কৃতিকটু হইয়াছিল ৷ ৫৫ ৷ সেই স্বব্রতবদনাজের
 এক পার্শ্বে বরপক্ষ উল্লাসপূর্ণ, আর অপর পার্শ্বে রাজবর্গ বিধাবে শূন্যদয়
 হইয়া রহিল; যেনন প্রভাতে একটা সরোবরের একদিকে কুমলাবদী প্রবৃত্ত,
 আর অন্য দিকে কুমুনানা মুক্তিত হইলে শোভা হব, তদ্রূপ ৷ ৫৬ ৷

84. When the wreath woven of auspicious flowers was
 dangling over his broad chest, that excellent prince felt as if
 the younger sister herself of Vidharva's king had flung her
 fair arms round his neck.

85. She is the moon-light itself that has joined the moon
 free from clouds, she is the river Ganga that has united itself
 with the ocean so worthy of it; thus spoke the citizens with
 one accord, delighted at the union of that couple who were
 well-matched, though their speech was like gall and worm-
 wood to the ears of the king.

86. On the one side was the bridegroom's party rejoicing,
 and on the other were the kings appearing blank in despair, so
 that the whole scene resembled a lake at day-break with lotuses
 unfolding their petals, and kumada-lilies closing in slumber.

सप्तमः सर्गः ।

—०—

अथ विदर्भनायः सदमेन उभयन्वा युक्ताम् (अतएव) साक्षात् स्कन्देन युक्ता द्वि-
तीनाम् इव स्थिता स्वसारम् आदाय प्रप्रवेयाभिमुक्तः बभूव ॥ १ ॥ भीष्मा प्रति व्यर्थ-
मनीरघत्वात् इषेणु वेरेषु च साध्ययाः (अतएव) विभातयत्तमन्दभासः पृथिवीचितः
अपि सेनानिविमान् जग्मुः ॥ २ ॥ यत्र यथाः सात्त्रिध्ययीनात् स्वयम्बरचीमकृतान्
अभावः किल, तेन काकुत्स्थम् उद्दिश्य समस्करः अपि चितिपालजीवाः शयान ॥ ३ ॥

যেমন মুর্ধিমতী দেবসেনা কার্তিকেয়ের সহিত মিলিত হইয়াছিলেন, তেমন
অনুরূপ বরের সহিত মিলিত ভগিনীকে সমভিব্যাহারে লইয়া, বিদর্ভরাজ
নগরে প্রবেশার্থ উদ্যত হইলেন ॥ ১ ॥ ভূপালগণও ইন্দুমতীর প্রতি নিরাশ
হইয়া নিজের রূপ ও বেশভূষার উপর বিদ্রোহ প্রকাশ করত স্ব স্ব শিবিরে
প্রত্যাগমন করিলেন । তৎকালে তাঁহারা প্রভাতকালীন গ্রহগণের ন্যায়
প্রভাহীন হইয়াছিলেন ॥ ২ ॥ তথায় শত্রীর আবির্ভাবনিবন্ধন কেহই স্বয়ংরেব
বিদ্র করিতে পারে নাই । তৎপ্রযুক্ত ভূপালগণ ককুৎস্থকুলকুমারের প্রতি
নাৎসর্ধ্যযুক্ত হইয়াও শাস্তভাব অবলম্বন করিয়াছিলেন ॥ ৩ ॥ তৎকালে

1. Then the king of Vidarbha, taking with him his sister united with a worthy bridegroom, and resembling the goddess Devasena appearing in visible form with her husband Skanda, made towards the capital.

2. The other kings also, their aspirations for the hands of Indumati proving futile hated their own beauty and dress, and looking as pale as the planets at dawn returned to their encampments.

3. Owing to the presence of Sachi, there was none to disturb the ceremony of election ; so that the kings though full of resentment against Kakutstha remained quiet.

तावत् प्रकीर्णाभिनवीपचारम् इन्द्रायुधद्योतिततीरणात् ध्वजश्यामिनिवारितोष्णं राजमार्गं
स वरः बध्ना सङ्ग्राप ॥ ४ ॥ मतः चामीकरजालवत्सु सीधेषु तदालोकनतत्पराणां
पुरमुन्दरीवाम् इत्य' त्यक्तान्यकार्याणि विवेचितानि बभूवुः ॥ ५ ॥ सङ्घटा चालीकमार्गे
प्रजन्त्या कथापितृ सहेदनबालनाख्यः करिष्य इहः अपि क्रियमायः तावत् धर्मं न सम्भा-
वितः एव ॥ ६ ॥ बन्ध—बन्धति । अभान्क्षीत्, बधन् । भक्ष्यति । सनि विभक्त्यति ।
यङि वावध्यते । षिषि बन्धयति, अबधन्त, बन्धुम् । बध—बधति, बधते । बीभक्षते ।
बन्धुम् । बध—बधति । अबधीत् । बधाम । सनि विभक्तिः । यङि वन्ध्यते ।
बान्ध, बन्धितम् । कावित् प्रसाधिकालम्बितम् इवरागम् एव अयपादम् आचिष्य

राजमार्गं माल्यादि विविध अतिनव सज्जाय समार्कीर्ण एवं इन्द्रधनुर् न्याय दौष्टि-
शाली तोरणगवलीते श्लोषोत्तित हिन, एवं क्षत्रराजिर् छायाते तथाकाव
रौद्र निवारित हईयाछिल ; सेहै राजपथे वर बधुर् सहित उपहित हईलेन
॥४॥ अनन्तर हेममय गवाक्षजालयुक्त हर्षेर मध्ये पुरहन्त्रीगण अङ्गदर्शने
उत्सुक हईया, ये ये कर्षे नियुक्त हिन, ताहा परित्यागपूर्वक, एहै प्रकारे
व्यापृत हईल ॥ ५ ॥ कृतपरे गवाक्षसमीपे बाईते बाईते कोन शीर कवरी
आनुनादित हईया तन्मन्निविष्ट माल्य येमन धमिया पडिबे, अमनि वाम हस्त-
वारा केशपाश धारणपूर्वक चलिल, बाईते मने हईल ना ॥ ६ ॥ केह वा
प्रसाधिकारुर्क धृत आर्द्ररञ्जनयुक्त चरणेर अग्रभाग टानिया लईल एवं

4. The bride-groom with the bride reached the royal road, strewn with the offerings of flowers, shining with gates like the rainbow, and hung with flags that mitigated the heat by their shade.

5. Then in the mansions with golden lattices, the fair ones of the town became solely intent on watching him, and abandoning all other occupations behaved after the following manner.

6. One rushed hastily to the window, and so the tie of her braid got loose and the wreath fell down therefrom; she then held it with her hand, but did not think of tying it again.

তদৃষ্টলীলাগতি: সতী স্বাদবাসান্ পদবীন্ অলক্তকাঙ্কী ততাম ॥ ৩ ॥ অপরা দর্শিত্ব
 বিশ্বীঘনম্ অল্পনেন সম্ভাব্য বদধিতবামনীতা সতী তথা এব মল্যাকা বহুলী সতী
 বাতায়নসদ্রিকর্ষে যযী ॥ ৮ ॥ অন্য লালান্নরসীপিতহৃষ্ট; সতী প্রস্থানভিদ্ভা নীর্বা
 ম ববন্ম, (কিন্তু) দামিপ্রবিষ্টামরণপ্রমেণ হৃষ্টীন বাস; অতলম্বা মস্বী ॥ ৫ ॥ সত্বরম্
 উচ্ছিতায়া: কস্মাশিন্ অর্হাচিতা, রম্ভা দুর্নিমিত্তে পদে পদে মলন্তী সতী তদানীম্

বিলাসগতি পবিত্যাগপূর্কক গবাক্ষপর্যাস্ত গথ অল্লককবাগে অঙ্কিত করিবা
 দিল ॥ ৭ ॥ আর এক নাবী কেবল দক্ষিণচক্ষু কঙ্কলে বঞ্জিত কবিয়াছে, কিন্তু
 বাম নেত্রটী তখনও কঙ্কলে বঞ্জিত রবিয়াছে, তথাপি শলাকা ধারণ কবত
 বাতায়নের নিকট প্রস্থান কবিল ॥ ৮ ॥ অন্য একজন ছত্রিতগমনে শিথিল যে
 বদ্রগ্রহি, তাহা বাধিবার অবকাশ পায় নাই, হস্তে বসন ধারণ করিয়া গবাক্ষেব
 অভ্যস্তর দিয়া দৃষ্টিপাত করিতে লাগিল। আর তাহার হস্তাতরণের প্রভায়
 নাতির অভ্যস্তবভাগ দীপ্তিযুক্ত হইল ॥ ৯ ॥ কোন বমণীও চক্রহাব মণি-
 মাণিক্যে অর্দ্ধেকমাত্র গ্রহন করা হইয়াছিল, এমন সময়ে সে যেমন সত্ব
 উঠিয়া দ্রুতপদে চলিতে লাগিল, অমনি সেই গ্রথিত বদ্রগুলি এক একটা
 করিয়া ধসিয়া পড়িতে লাগিল, অবশেষে তাহার অঙ্গুষ্ঠমূলে সংলগ্ন স্তভাগাছটা

toilet-maid who held it, and while the dye was still wet, for-
 getting her usual gait which was charmingly languid, swiftly
 ran to the window leaving her rosy foot-prints.

8. Another who had just adorned the right eye with colly-
 rium, balked the left eye of its due and flew, just as she was,
 to the window carrying the pencil in her hand.

9. Another hurried, so that the string which fastened her
 clothes got loose and she did not stop to tie it up again,
 but held her clothes with the hand, so that her navel was
 illumined with the lustre of ornaments worn on the wrist and
 stood peeping through the lattices.

10. Another rose up in haste when her ornamental girdle
 was only half strung with precious stones, and they fell off

अद्भुतमूलापिंरसुभयेया आसीत् ॥ १० ॥ मि—मिनीति, मितुते, मीनाति, मीनीते ।
 अमासीत्, अमास । उचि मित्ताति । यडि मीनीयते । मापयति, अमीमपत् । साङ्-
 कुतुहलानाम् तासाम् आसन्नगन्धर्भैः विभीलनेत्रमनरीः सुखैः आत्मानयाः गवाक्षाः
 स्रक्षयत्तामरणाः इव आसन् ॥ ११ ॥ ता नार्यः राघवं दृष्टिमिः आपिबन्धः विषया-
 नरावि न जम्मुः, तद्याहि आसां येन्द्रियरतिः सञ्जात्मना चन्द्रः प्रविष्टा इव ॥ १२ ॥
 भोत्या परीक्षैः मूपतिभिः इता (अपि) स्रयन्मरम् साधुं अमस्त खाने, अन्यथा असी

केवल अवशिष्ट रहिल ॥ १० ॥ अगाह कोतुहलाक्रान्त सेई रनगीगणेर सुध-
 न्गणेर अतासुर हईते सुधामोदत त्र त्र करिया बहिर्गत हईतेछे ;
 एवं ताहादेर नेत्रराजि जनरावलीर न्याय चकनतावे धेलितेछे ; ताहाते
 बोध हईल, येन गवाक्षेर अतासुर सकन कनलावनीते परिपूर्ण रहियाछे ॥ ११ ॥
 सेई नारीगण नरनबादा रघुतनयके अरूप सुतृणतावे दर्शन करितेछिल वे,
 अन्य कोन विषय जानिते पावे नाई । अतएव बोध हर येन, ताहादेर
 अन्यान्य ईन्द्रियेर शक्ति तंकावे सर्कतोतावे चक्षुतेई अविष्ट हईयाछिल ॥ १२ ॥
 तोहकुनारी अदृष्टपूर्कं रूपतिगणेर आर्धना जानियाओ वे अयवरकेई डाल
 बलिया विवेचना करियाछिलेन ; ताहा मुक्तिसिद्ध हईयाछिल । कारण ताहा
 ना हईले, लक्ष्मी येन नारायणके आीष्ट हईयाछिलेन, तत्राप आपनार अशु-

at every step she took in haste, so that at last nothing was left but the string clinging to the tip of her great toe.

11. The windows had their holes filled up with faces of those fair ones whose curiosity was greatly excited,—faces which smelt of wine and had rolling eyes, so that those windows seemed to be ornamented with lotuses, scented with nectar and with bees circling round them.

12. Drinking in the son of Raghu with their eyes, those females did not perceive any other sensible object, so much so, that the functions of all their other senses were, as it were, wholly concentrated in the eye.

13. They exclaimed :—“The princess Indumati courted by many an absent king, was quite right in thinking Suayamvara

পদ্মা নারায়ণম্ ইব আত্মতুল্যং কালং কথং লভেৎ ॥ ১৩ ॥ সৃষ্ণীযশীমম্ ইদং ইন্দ্র
 পরস্বরেণ ন অযীজয়িত্ব চিত্ (তর্কি) প্রজাণাং পলু: অধিন্ হযে রূপবিধানযত্র
 বিতথ: অভবিত্বনু: ১৪ ॥ ইনী রতিস্বরী অমূতা নুনম্, তথাচ্চ ইয়ং বালা রাশী
 সন্তসীপু আত্মপ্রতিরূপম্ এব গতা, চি (তথাচ্চ) মন: জন্মান্বরসঙ্গতিশ্রম্ ॥ ১৫ ॥ কুমার:
 পৌরুষধুমুখীভ্য: উদ্ভবাত: শৌধমুখা: ইতি কথ্য: যজ্ঞন্ মন্বলসংবিধাভি: স্ত্রীসিতং সম্ভ-
 ম্বিন: সঙ্গ সমাসসাদ ১৬ ॥ সদ্—সীদতি । অসদন্তু, যস্যাদ । সম্ভবতি । সতি
 সিসম্ভবতি । যক্তি সমাসঘতে । যিধি সাদয়তি, অসীসদতু । মাস—মাসতি, অমা-

রূপ পতি কিরূপে লাভ করিবেন ॥ ১৩ ॥ যদি বিধাতা সকলের বাহুণীর শোভা-
 শালী এই বৃগলকে পরম্পরের সহিত মিলিত না করিতেন, তাহা হইলে প্রজা-
 পতি এই উভয়ের সৌন্দর্য নিশ্চয় করিতে যে শ্রমাস পাইয়াছিলেন, তাহা
 বিফল হইত ॥ ১৪ ॥ ইঁ হারা ছুই জন পূর্ক্বেই নিশ্চয়ই রতি ও কন্দর্প ছিলেন,
 কারণ এই বালা হাধার হাধার রাধার মধ্য হইতে নিজে অরূপ যে, তাঁহা-
 কেই বাছিয়া নইলেন, তথাহি মন্বন্তরায়ের সম্পর্ক জানিতে পারেই পারে ॥ ১৫ ॥
 পুরুষবৃগণের মুখমণ্ডল হইতে বিনির্গত ইত্যাদি শ্রবণস্থলকর কথোপকথন শুনিতে
 শুনিতে কুমার অল্প সম্বন্ধীর আলয়ে পৌঁছিলেন; যথায় নানাবিধ মাতুলিক
 মন্বন্তরতে সর্বত্র দেবীপ্যমান হইয়া রহিয়াছিল ॥ ১৬ ॥ অনন্তর তিনি কাম-

preferable. for otherwise, how could she have obtained a hus-
 band worthy of herself, just as the goddess Lakshmi obtained
 Narayana. ?”

14. “If this couple whose beauty is coveted by all, had not
 been united with each other, the labour which the creator took in
 the creation of beauty in the pair, would have been thrown away.”

15. “No doubt, they were originally Rati and Kama, in as
 much as this damsel from among thousands of kings has selec-
 ted one so worthy of herself. For certain it is, that the mind
 recognizes the associations formed in other states of existence.”

16. Listening to these words so pleasant to the ear, which
 fell from the lips of the fair ones of the city, the prince reached
 the house of his future connection, shining with auspicious de-
 corations

सिद्ध, वभासि । मासयति, अवीमसत्, अयभासत् । ततः सः करिष्यकायाः आद्य अवतीर्य
 कामरूपेयरदधहस्तः सन् अथो वैदर्भनिर्दिष्टम् अन्वयतुष्कं नाटीमनांसि एव विविध ॥७॥
 महाह्रांसनसंश्रितः असी मीजीपनीतं सरथं मधुपर्कमिश्रम् अर्घ्यं दुकूलयुग्मञ्च वनिता-
 कटाक्षैः साङ्गं नवाह ॥ १८ ॥ दुकूलवासाः सः विनीतैः अवरौधरक्षैः स्फुटमिवराजिः
 उदन्वान् नवैः चन्द्रपादैः विलासकामम् एव बधुसमीपं निश्च ॥ १९ ॥ तत्र अर्चितः
 अग्निहस्तः मीजपतीः प्रतीक्षाः आन्धादिभिः अग्निं हला तम् एव विवाहसाधेयं आधाय

रूपेण अधिपतिर हस्त धारणपूर्वकं हस्तिनीं हस्तिते अवतरण करिलेन । परे
 विदर्भपतिर निदेशाह्वारे अस्तःपुरेण न्यावर्त्ती प्राङ्गणे प्रवेश करिलेन ;
 सेहै सङ्गे सङ्गे ब्रम्हीगणेर अस्तःपुरेण न्यावर्त्ती प्राङ्गणे प्रवेश करा हईल ॥१७॥ परे
 महामुल्या सिंहासने उपवेशनपूर्वक, भोजराज कर्तृक प्रदत्त रत्नयुक्त अर्घ्य,
 मधुपर्क, एवः वद्रयुग्म, दानिनीगणेर कर्ताकेर सहित ग्रहण करिलेन ॥ १८ ॥
 विनीत अस्तःपुररक्षकगण शट्टवद्रधारि अङ्गके बधुर निकट नईया गेव । अति-
 नव चन्द्रकिरण फेनराजि-विराजित समुद्रके वेमन तीरभूमिर् निकट नईया
 याय, उद्गुण ॥ १९ ॥ अग्निभुजा तेजस्यी राजपुरोहित सेहै भोजराज्ये निधे
 पूजित हईया अग्निते आहृति प्रदान करिलेन एवंसेहै अग्निदेहै साक्षी करिया

17. Then taking the support of the hand of Kamrupa's king, he quickly alighted from the female elephant, and entered the inner court of the zenana, to which he was guided by the king of Vidarbha, as well as the hearts of the ladies.

18. Seated on a throne of great value, he accepted together with the glances of the ladies, jewels, honey, curds, and other presents, and also a pair of silk garments, all of which were given by the king of Bhoja.

19. Clad in silk he was conducted to the presence of the bride by the polite keepers of the seraglio, just as the sea full of foam is led on to the shore by the beams of the rising moon.

20. There the priest of Bhoja's king, duly honored and himself resembling the fire, offered to the fire clarified butter

য বধুবরী সহস্রময়াস্কার ॥ ১০ ॥ কাম—কামতে, অকামিষ্ট, অকামি । সনি চিকা-
শিষতে । যদি অকামিষতি-তে । ণিচি কামযতি, অচকামম্ । স: রাজপুত্র: হসীন বধা:
হস্তং পরিষ্ণেচ অনন্যযোগীকলতাপ্রদালং প্রতিপল্লবেন প্রাপ্য স্মৃত: ইব সুতরা অকামি ॥ ১১ ॥
বর: কল্ককিতপ্রকীষ্ট. আশীল, কুমারী স্ত্রিভ্রাহ্মলি: সংবসতে, তখিন্ হৃদয়ে সত্বেষম্
আকমহতি. মনীমবেন সমং বিভক্কা ইব ॥ ১২ ॥ অপারঙ্গমতিসারিতানি ক্রিয়াসমাপতি-
নিবর্তিতানি অম্বীন্যলীলানি তযী: বিলীচনানি মনীয়া জীযন্তব্যং আনশিরি ॥ ১৩ ॥
অম—অস্মৃতে । আশিষ্ট, আনমি । অশিষ্যতে, অচ্যতে । সনি অশিষিষতে । যদি অমা-

বধু এবং বরকে বিবাহরত্রে সংবন্ধ করিয়া দিলেন ॥ ২০ ॥ সেই বাজকুমার
অজ হস্তদ্বারা বধুর হস্ত ধারণ করিয়া অধিক শোভা পাইলেন । যেমন সন্নিহিত
অশোকপত্রবৃক্ষতরুর শাখার সহিত মিলিত হইয়া শোভা ধারণ করে, তদ্রূপ
॥ ২১ ॥ বরের করপ্রদেশ গুলকিত হইল, এবং বধুর অঙ্গুলিগুলি স্বেদার্জ হইল ।
তাহাতে বোধ হইল, যেন কন্দর্প তৎকালে সেই ত্রিখুনে নিজের ক্ষমতা সমভাবে
প্রকাশ করিয়াছিলেন ॥ ২২ ॥ ততদৃষ্টির সময় সেই বধুবরের নয়নগুণল যদিও পর-
স্পরের দর্শনার্থ লালসায়ুক্ত, তথাপি লজ্জাজনিত একপ্রকার মনোরম যত্না অহ-
ভব করিতে লাগিল । কারণ তাহাদের দৃষ্টি দেখিবার জন্য অপাঙ্গে চালিত
হইয়া চোখোচোখি হইলেই অমনি সরাইয়া লওয়া হইল ॥ ২৩ ॥ সেই

and then making it a witness to the marriage, united the bride
and the bridegroom.

21. Taking the hand of the bride with his own hand, that
prince shone much like the mango tree that has entwined the
young shoots of an adjoining asoka creeper with its own twigs.

22. The hand of the bridegroom had its hair standing on
end, and the fingers of the bride perspired, so that at the mo-
ment love divided its functions equally between them as it were.

23. Their eyes longing to see each other, were turned to-
wards the corners, but were drawn back as soon as they met
accidentally, and thus they experienced a painful though char-
ming sensation of bashfulness at the time.

यते । दिशि चामयति, चामिशत् । तन् निवृत्तम् उदरिण्यः इमानीः प्रददिवदप्रस-
 चान् दुनीरौः उपानीषु वर्त्तमानम् अन्वीर्यसंसक्तम् अहस्त्रियानम् इव अस्वामि । २५ ।
 निवन्मयुर्वी मनचकोरनेत्रा सञ्चारतो सा विधातप्रतिमेन त्वेन तुहया प्रसुता गती चती
 स्राजविभगे चकार । २६ । इविःमनीपद्मवलाजदन्वी पुच्छः धूमः इमानी उदियाय,
 कपीरसंसर्दिग्दिष्टः सः मूढने तस्याः कर्षीलसतां प्रदेदी । २६ । तन् बहुमुद्यम् आचार-
 धूमदहपात् अह्ननही दसमात्रुत्तार्चं मन्वाननीत्तारु रक्तधूपं पाटलदक्षुलीर्षं वभूव । २७ ।

निवृत्त पदस्य निमित्त इहेरा प्रकलित अग्निंके अदकिणपूर्वक, अधिक शोभा
 प्राप्ता इहेराहिनैः । वेदन दिवसरजनी हुनेरुंर पार्श्वभाग दिरा एतद् क्रमण
 करत शोभा धारण करे, उरूप । २४ । उरुनिदधशालिनी नरुचकोरलोचना
 एवं ललावती देहे ईन्दुनती पूराहितेर आदेशाह्वारे अग्निंते नात्र वि-
 र्छन करिनैः । २५ । अनन्तर इत, शनीपन्नव एवं नात्रेर गरुविशिष्ट धूम अग्नि
 हहेते उचित इहेल, बहु देहे हुनेर शिव आवाण करिते लागिनैः, त्वन
 देहे हुनशिवा तदीर कापोमदेषे व्याप्त इहेरा कर्णकालेर छन्य कर्णविनयी
 ईनीवरेर शोभा प्राप्ता इहेल । २६ । देहे वद्द नुपकनन आसाराह्वारे
 धूम आवाण करिरा ऐहेरूप अवहा प्राप्ता इहेल,—नेत्रदुग्गल अह्ननदिश वाष्प-
 वारि द्वारा आकूल इहेल, कर्णहृषणवरूप ववाहूर अत्यन्त ज्ञान इहेल, एवं ग३-

24. Going round the fire with its blazing flame, that couple, so attached to each other, shone forth like day and night that revolve round the sides of mount Meru in conjunction with each other.

25. Directed by the priest, the very image of Brahma, the bashful bride, with eyes like those of a chakora, and with ponderous hips, offered fried paddy to the fire.

26. The hallowed fume, fragrant with the scent of clarified butter, Sami-twigs and fried paddy, issued from the fire and curling up over her cheeks resembled for a moment a lotus worn in the ear as an ornament.

27. By inhaling the customary smoke the face of the bride wore a new aspect, her eyes dimmed with tears mixed

কনকাসনস্থায়ী তী কাম্বাকুমারী স্নাতকী: বস্তুমদা পামা অ পুৰশ্চিমিয ক্রময়: প্রযুজম্
 দারাদ্বারীপদম্ অম্ভুতাম্ ॥ ২৮ ॥ অধিনী: কুলপ্রদীপ: স রাজা হদি স্রম:
 পাণিরহণ সন্ধ্যায় মঙ্গীপতিনা পৃথক্ অচঁআয়নু অধিক্তানু সমাদিদেশ ॥ ২৯ ॥ মৃদ:
 লিঙ্কী: সত্তবিক্রিয়া: (অতএব) প্রসঙ্গা: যুদলক্ষা: স্রদা: হব (স্থিতা:) তী বৈদর্ভম্
 আমন্য উদহাস্তর্নল তদীয়া পূজা প্রকৃত্ব' যতু: ॥ ৩০ ॥ আবেশিত্বী ক্রতপূর্নচন্দ্রিন্

শূল লোহিতবর্ণ হইল ॥ ২৭ ॥ কুমার এবং কন্যা স্ববর্ণনয় আসনে উপবিষ্ট
 হইলে, অগ্রে দ্বাতকগণ, তদনন্তর রাজা ও রাজবন্ধুগণ, তৎপরে পতিপুত্রবতী
 নারীগণ, আর্জ আতপতগুল প্রদানপূর্বক আশীর্বাদ করিতে লাগিলেন ॥ ২৮ ॥
 ভোজকুলের প্রদীপস্বরূপ সেই ঐর্ধ্যাশালী রাজা এই প্রকারে ভগিনীর পাণি-
 গ্রহণ সম্পন্ন করিয়া, নিমন্ত্রিত নবপতিগণের সর্ষঙ্কনার জন্য পৃথক্ পৃথক্ কর্ম-
 চারী নিযুক্ত করিলেন ॥ ২৯ ॥ সেই রাজগণ কপট হর্ষচিহ্নস্বারা মনোবিকার
 গোপন করিয়া ভীষণ জলজন্তুসমাকুল কিন্তু নির্মল সলিলযুক্ত হ্রদের তুল্যাবস্থা
 প্রাপ্ত হইলেন এবং উগটোকনচ্ছলে ভোজরাজের সমস্ত পূজা প্রত্যাৰ্পণপূর্বক,
 আমন্ত্রণ করিয়া প্রস্থান করিলেন ॥ ৩০ ॥ রাজগণ পূর্বেই নকিত করিয়া রাখিয়া-
 ছিলেন, এমণে অবসর পাইয়া ইন্দুমতীরূপ প্রলোভনীয় বস্ত্রটী অপহরণ করি-

with collyrium, her ear-ornaments of barley-sprouts withered and her cheeks turned ruddy.

28. The princess and the prince, sitting on a seat of gold received the wet rice given (together with benedictions), one after the other by house-holders, the king, his relatives, and matrons.

29. The wealthy king, the lamp of the Bhoja dynasty, having thus finished the nuptial ceremony of his sister, ordered his officers to honour the kings separately.

30. Concealing their resentment with signs of joy, the kings who resembled calm lakes with alligators lurking within, returned the honors done by the ruler of Vidarbha in the form of presents, and bidding adieu, departed.

31. That land of kings who had concerted a plot to ac-

स राज्ञीकः समयोपलभ्यं तन् प्रमदाभिषम् आदास्यमानः सन् अजस्य पन्यानम् आदय्य
 मल्ली ॥ ११ ॥ अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः क्रयकौशिकानां भर्ता अपि तावत् सत्प्राप्तद्वपा-
 चरणीकृतयोः सन् राघवं प्राश्यापयन् अन्वगान् ॥ १२ ॥ कुश्विनेयः मार्गे विश्वीकी-
 प्रथितेन अर्जुन सार्द्धं तिष्ठः वसतीः उपिला पञ्जात्यये उच्यतेः सीमः इव वक्ष्यान्
 अपावर्तत ॥ १३ ॥ वृषाः प्राक् अपि प्रत्येकम् आतसतया कीमलन्द्रे प्रमन्यवः बभूवुः,
 अतः (अधुना) समीताः सलः तदात्मजस्य स्त्रीरत्नलाभं न चचामिरे ॥ १४ ॥ अम—

बार निमित्त अजेर पथरोध करिया रहिलेन ॥ ११ ॥ क्रयकौशिकनेशेर अधि-
 पति भोज कनिष्ठा अग्निनीर विवाहकार्य सम्पन्न करिया ईश्वर्येय अहुरूप
 योतुकादि प्रदानपूर्वक अछके विदाय दिलेन, एवंग अयंग उताहार सन्ने
 अहुरगनन करिलेन ॥ १२ ॥ विदर्भनगरेर अधिपति भोजराज त्रिशोक-
 विध्यात अजेर सहित पथे तिन रात्रि वास करिया येमन चन्द्र अनावशार पर
 हृद्य हईते सगिया यान, सेहैरूप अजेर निकट हईते फिरिया गेलेन ॥ १३ ॥
 दिग्विजयकाले सर्कय हरण करियाछेन बनिदा नृपतिगण प्रेतोके कोशनाधि-
 पति रघु अति पूर्वावधिहै कुपित रहियाहिलेन, एअणे सकले समवेत
 हईया तंयुत्र अजेर स्त्रीरत्नलाभ सह्य करिते पारिलेन ना ॥ १४ ॥ यंकाले

comply their object, took their stand blocking up the road of
 Aja in order that they might wrest from him that lovely
 damsel, whom they hoped to win by seizing this favourable
 opportunity for an attack.

32. Having celebrated the nuptials of his younger sister
 and bestowed a dowery on her corresponding to his munificence
 the lord of Krathakausika gave him leave to depart and ac-
 companied him too.

33. Having passed three nights on the road with Aja, re-
 nowned in the three worlds, the lord of Kundina took leave of
 him, just as at the end of the dark fortnight, the moon recedes
 from the sun.

34. As the ruler of Kosala, Raghu, had despoiled the kings
 one by one of their riches, they had even before harboured resent-

अविभाव्यवापः आपभतः कुलीपदीशान् न उदीरयन्ति अ, (किन्तु) परस्परस्य ऊर्जितं
 नाम वायात्तरेः एव शर्मसुः ॥ ३८ ॥ संयति अश्वैः उत्थापितः स्यन्दनवंशचक्रैः सान्द्रै-
 रुतः, क्रुद्धरकण्ठाक्षैः विस्तारितः रथः नीवक्रनीय मूर्ध्नि उपरुदीध ॥ ३९ ॥ वायुवमान्
 विदीर्षैः सुष्ठैः प्ररुद्धधनिनीरजांसि पिबन्तः मव्यधजाः पथ्याविशानि नवोदकानि
 पिबन्तः पथ्यामार्थमथ्याः इव दधुः ॥ ४० ॥ सान्द्रै रजसि रथः रथाद्धधनिना विजस्रै,

हईले केह काहार० कथा बुद्धिसे पाय नई ; अतएव धनुर्धारिगण परस्परेर
 वंशाद्युगत नाम कीर्तन करेन नई ; केवल वाणे मोदित अक्षरद्वाराई
 व व महं नामेर परिचय दियाछिल ॥ ३८ ॥ संग्रामे धुलिपटल बाङ्गिणवेव
 द्वारा उथित, रथसमुहेर चक्रद्वारा घनीभूत, एवं सुशरगणेर कर्णराखिर
 डाड़ने समस्तां विस्तारित हईश्रा सूर्यामण्डलके येन वस्त्रद्वारा आछादित
 करिन ॥ ३९ ॥ मन्त्र्याकार शरत्राखि वायुदरे विद्वतान्य हईले तन्मध्ये
 गैन्योथित घनीभूत धुलिपटल प्रवेश करिन, ताहाते बोध हईल, येन
 वास्तविक जीवस्त मन्त्र्यावली आविल नवोदक पान करितेछे ॥ ४० ॥ धुलि
 अतिशय घनीभूत हईले पर, चक्रधनिद्वारा रथ एवं दोहूनामान घन्टार रव-

so that the battle raged between adversaries of the same description.

38. As trumpets were sounded overpowering the voice of the bowmen, they did not utter their family names, but signified their glorious names by the initials that were inscribed on their arrows.

39. The dust raised in the battle-field by the steeds, condensed by the wheels of numerous chariots, and spread by the flapping ears of the elephants shrouded the sun like an awning.

40. The fish-shaped standards with their mouths distended by the force of the wind appeared to be drinking the increasing dust of the army like real fishes drinking the muddy waters of a newly-fallen shower.

41. In the midst of that dense dust, the chariot was per-

নাগ: বিধীলঘষ্টাক্ষিতেন বিজয়ী, আত্মপর্যবদীধ: স্বমতৃশামঘটয়ান্ শমুভ ॥ ৪১ ॥
 ক্রম—ক্রমণি, অক্রমণীন্, অক্রমণীন্, অক্রমণী । শ্লথতাশ্রমিষধীরজন্মা হধিরপ্রবাহ:
 স্তীচনমাগম্ আভ্রত: শ্রাজী বিজৃম্বিতস্য রজীন্সকারস্য দালাহুয: অমুত্ ॥ ৪২ ॥
 স্ততজন ছিন্নমূল: তস্য উপরিভান্ পবনাবধুত: স রৈষ: অদ্বারমীষল্য হুতামলস্য
 পূর্বাঙ্কিত: ধূম: ইব আশমাসী ॥ ৪৩ ॥ রঘুস্থা: প্রহারমুচ্ছাদয়নী নিবর্তিতান্
 যনুন্ উপাসম্ব যী: সাদিকা: জপিতপূর্বকিতুন্ তান্ যব সামর্ধতয়া নিজন্তু: ॥ ৪৪ ॥

দ্বারা হস্তী অধুমিত হইয়াছিল, এবং স্ব স্ব প্রভুব নামোচ্চারণদ্বারা কে আশীষ,
 কে পর বৃত্তিতে পারা গিয়াছিল ॥ ৪১ ॥ ধূলিরূপ অঙ্কুর বর্ণক্ষেত্রে বিজু-
 স্তিত হইয়া নয়নপথ আবৃত করিল, এবং হস্তী, অশ্ব ও বীরগণ শত্রুদ্বারা ছিন্ন-
 ভিন্ন হওয়াতে শোণিতস্রোত বহিতে লাগিল ॥ ৪২ ॥ ধূলিগুণ ভূমির অব্যব-
 হিত নিকটে শোণিতদ্বারা ছিন্নমূল হইল, এবং উপরিভাগে বায়ুতরে অন্তরীক্ষে
 বিচালিত হইতে লাগিল, তাহাতে বোধ হইল, যেন একটা অগ্নির অঙ্গারমাত্র
 অবশিষ্ট রহিয়াছে, আর উপরিভাগে পূর্কোথিত ধূমরাশি শোভা পাইতেছে
 ৪৪০১ কোন রথী প্রতিযোদ্ধার প্রহারহেতু নৃচ্ছিত হইলে, সারথি অশ্বগণ
 ফিরাইয়া লইল; কিন্তু নৃচ্ছার অপগম হইলে সেই যোদ্ধা সারথিকে তিরস্কার
 পূর্বক পূর্বপরিচিত ধ্বজচিহ্ন লক্ষ্য করিয়া ক্রোধতরে পূর্ব প্রহরীকে প্রহার
 করিতে প্রবৃত্ত হইল ॥ ৪৪ ॥

ceived by the rattling of wheels, and the elephants by the ring-
 ing of pendent bells, and a friend was distinguished from a
 foe by mentioning the name of his own master.

42. The torrent of blood flowing from the horses, elephants
 and soldiers wounded with weapons served as the orient sun to
 that darkness which was produced by the dust, and which spread-
 ing on all sides of the field intercepted the range of vision.

43. The dust cut off from its base by the blood (covering
 the ground) and agitated by the wind above seemed like the
 already risen smoke of a conflagration of which only the glow-
 ing cinders remained.

44. At the cessation of a fainting fit caused by a blow,

হস্তবতা ধনুর্ধতা ধৃতকাঃ মহানাগৈঃ পরাচলুনাঃ অপি আত্মজবাতুহস্তা দক্ষিণিঃ
 পূর্বার্দ্ধভাগৈঃ শরব্যং স্তম্ভাপুঃ এব ॥ ৪৫ ॥ গজঘর্নিপাতী নিমিত্তৈঃ (অতএব) চুরাঘৈঃ
 ব্রহ্মৈঃ হতানি অপি যেননস্বায়কৌটিল্যাসক্রকেশানি আধীরণানা শিরাশি বিব্রেজ
 পিতুঃ ॥ ৪৬ ॥ পূর্ব মচর্চা অশ্বসাধী প্রতিমচারাদম তুবঙ্গমল্লম্বলিষদ্বদেহং বিপ্তং মূয়ঃ
 ন জঘাল, (কিন্তু) প্রত্যাহসলম্ আচকাঙ্ক ॥ ৪৭ ॥ তনুলজা বর্নধতা (মল্লম্বলিঃ)
 হচনুস্ত দনীত্র পতরিঃ বিকৌশৈঃ অশিষিঃ সঘনম্ অগ্নিঃ বিবিধাঃ নজাঃ করমীকরৈশ্চ

শক্রবাণধারা ছিন্ন হইলেও তাহাদের ফনযুক্ত পূর্নার্দ্ধভাগ স্বীয় বেগাশ্ববহু-
 হেতু লক্ষ্যে পতিত হইয়াছিল ॥ ৪৫ ॥ গজযুদ্ধে স্থতীক চক্রাশ্বধারা হস্তিপক-
 দিগের মতক ছিন্ন হইলে শোন পক্ষিগণ, হেঁ! মারিয়া নথরের অগ্রভাগ দিয়া
 তাহাদের কেশ আকর্ষণ পূর্বক ধরিয়া রহিল । তন্নিবন্ধন সেই ছিন্ন নতক
 লবল বহুবিঘ্নে চূতলে পতিত হইল ॥ ৪৬ ॥ অস্বারোহী প্রথম প্রহারকর্তা
 প্রতিপ্রহারে অক্ষম ও ঘোটকপুষ্ঠে মুচ্ছিত হইয়া পতিত রিপুকে পুনর্বার
 প্রহার করিল না, কিন্তু তাহার সংজ্ঞালাভ পর্য্যন্ত প্রতীনা কবিয়া রহিল ॥ ৪৭ ॥
 জীবনের মায়াশূন্য বর্ধধারী যোদ্ধাধিগের কোষনিহাসিত অসি বৃহৎ করিত্তেও

the charioteers rebuked the drivers who had turned back their horses, and recognising those by whom they had been wounded by their standards previously obscured, slew those very men in revenge.

45. The arrows shot by dexterous archers were cut in twain in the midway by those of the enemy, nevertheless, their steel-pointed forehalves reached their marks owing to the continuation of their velocity.

46. In the conflicts of elephants the heads of their drivers which were cut off with quoits with razor-like blades took long to fall as they were entangled in the ends of hawk's talons.

47. The horseman who had struck first, did not strike again as his enemy with his body reclining on the horse's neck was incapable of returning the blow, but waited till he recovered.

48. When desperate mail-clad warriors struck with drawn

শনয়াম্বমুগ্ধঃ ॥ ৪৮ ॥ বিজ—বিজতে, বিনশতি । (অবিনশ্), অবিজিষ্ট, অবিজীত ।
 বিবিজে, বিবেজ । সনি বিবিজিষতি । যডি বিবিজ্যতে । বিদ্যঃ, উদ্যোগঃ । ষিচি বেজয়তি,
 অবিবিজত । শিলীমুখীত্ৰণমিহঃফলাশ্বা অুতৈঃ শিরস্ঠৈঃ অধকীচর্য ইব শীণিত-
 মধ্যকুল্যা রথচিতিঃ অথীঃ পানমুমিঃ ইব ররাজ ॥ ৪৯ ॥ জ্ঞত—জ্ঞনতি । অকর্মান্,
 অকর্ম । সনি চিকর্শিষতি, চিকর্শত্শতি । যডি অরীজ্ঞন্যতে । ষিচি কর্শয়তি, অকর্শত ।
 শিবা বিছফ্ঠৈঃ উপালযীঃ নিষুধিতং মুজল্লেইং তৈশ্চঃ আধিষ্য পিমিতদিয়া অপি
 কৈয়ুরকীটিকতনাপুদিয়া সনী অদাঅকার ॥ ৫০ ॥ অিপত্ৰভ্রষ্টীশমাড্ঠঃ কথিত্ সযঃ
 বিমানমমুতাম্ উপেঅ বামাদ্রমসক্রদ্রাদ্রনঃ সন্ সমরে তল্যত্ স্ঠ কনশ্চং হৃদর্শ ॥ ৫১ ॥

পতিত হইয়া অগ্নি উঠিতে লাগিল । তখন করিগণ সতয়ে গুণ্ডাগ্রদ্বারা
 জলকণা বর্ষণ পূর্বক সেই অগ্নি নির্কাণ করিতে লাগিল ॥ ৪৮ ॥ বণভূমি
 শরনিকৃত মস্তকরূপ ফলসমূহে পতিত উষ্ণীষরূপ পানপাত্রে স্নানকীর্ণ এবং
 শোণিতমদোর স্রোতে প্রবাহিত হইয়া, যমরাজের পানভূমিব ন্যায় শোভা
 পাইতে লাগিল ॥ ৪৯ ॥ শৃগালী বিহঙ্গমগণ কর্তৃক প্রান্তভাগ ঞ্চিত হইয়াছে
 এমন একটা ভূখণ্ড তাহাদের নিকট হইতে কাড়িয়া যেমন ঝাইবে, অমনি
 তদ্রবিত কেয়ুরের অগ্রভাগ দ্বারা তালুদেশ কতবিনত হইয়া গেল, তখন সে
 যদিও নাংসপ্রিয় তথাপি সেই ভূখণ্ড পরিত্যাগ করিতে বাধ্য হইল ॥ ৫০ ॥
 শত্রুভঙ্গাদ্বারা মস্তক ছিন্ন হইলে কোন যোদ্ধা তৎক্ষণাৎ বিমানারোহণপূর্বক

swords the tusks of elephants, a flame flashed forth, which the
 elephants in a fright quenched with drops of water from their
 trunks.

49. The battlefield abounding in heads cut off with arrows
 as in so many fruits, covered with fallen helmets as with so
 many goblets and overflowing with gore as with wine, ap-
 peared as the bacchanalian resort of Pluto.

50. The jackal snatched a piece of a hand from birds peck-
 ed at its both extremities by them, but being wounded in the
 palate with the edges of the bracelet, abandoned it though
 fond of flesh.

51. A certain soldier, his head being cut off with the ene-

शत—शयति । अशनीत्, अशनीत् । अशनि निमर्शयति । यडि मरीचयति । पिचि मर्शयति, अशनीत् । अनीचयत् । कौचित् अन्योन्यशुतोन्मयनात् शौ एव शूती रयिनी च अमूताम् व्यशौ (मन्त्री) गदाव्यायतसंप्रहारौ (अमूताम्), अम्राशुषी वाङ्मिमहं निष्ठी (अमूताम्) ॥५१॥ मय—मय—मयति, मान्यति । मय्नाति । अमयौत् ममय । अशनि निमर्शयति । यडि ममयते । पिचि मययति, अममयत् । कर्षयि मयते, अमयि, ममयि । अद—अदति । अमर्हति । ममर्ह । अशनि निमर्हयति । यडि मरीचयते । पिचि मर्शयति, अममर्हत् । परम्परेष चतयोः समहात्म एव उत्कान्त-वाच्योः एकास्यऽपार्थितयोः कथीयित् प्रहर्षोः अमर्त्तभावे अपि विवादः आसीत् ॥५२॥ अच—अचति, अचते । अचवीत्, अचयिष्य, अचत, अचाय, अचयि । अशनि विचयि-यति । यडि अचयते । अ—अयते । अयत, ममार । अशनि अयति । यडि अमी-

वानपार्थागत शूराद्वनार सहित निमित्त इहेया मनरे नृत्तकारी शीर कवक देविठे लागिल ॥ ५१ ॥ कोन छेई जन रथारोही बोळा परम्परेर सारथि विनठे इहेले, निजेहे रथी ओ सारथिर कार्य करिठे लागिल । परे अशुभ-हत इहेले गनायुळे प्रवृत्त इहेल, जने गनाओ तम इहेले बहुरूप बाह्युक्त करिरी परम्पर इहेते निधन प्राप्प इहेल ॥ ५२ ॥ परम्परेर प्रहारे एक-काले प्राणवायुर अशुभ इहेले, कोन छेई जन बोळा देवव प्राप्प इहेयाओ एक जन अशुभार अना उतये विवार करिठे लागिल ॥ ५० ॥ सेई उतय

my's sword found himself forthwith the lord of an aerial car with a celestial nymph clinging to his left side, and saw his own headless trunk dancing in the field of battle.

52. Having slain each other's car-drivers, two soldiers acted both as warriors and charioteers themselves ; when their horses were killed they fought long with clubs, and at last when their weapons were broken, they wrestled till they both died together.

53. Two other warriors wounding each other expired at the same time, and though they were forthwith elevated into an immortal state, they quarrelled with each other on account of a pelesstial nymph.

যতে । অশ্বি মারয়তি, অশ্বীমরত্ । তৌ ভ্রমী স্মৃচী পশ্যাত্‌প্রচীনাৎ‌গণ্যী: পর্ধ্যাৎ-
 -ত্বা পঠতী মদ্যার্থবীর্মা ইব রতরেবরমাৎ‌ অম্ববস্বৎ‌ মদ্বং পরাজয়ত্ব আপনু: ॥ ৫৪ ॥
 বলি পরেণ ময়ে অপি মদ্বীজা: অজ: অরিসৈক' মনিয়েব ময়ী, সমীরবেণ ঘুম: শিবশ্বতৈ,
 বহি: ত্র যত: কভ:, তত: এব (মবশন্তে) ॥ ৫৫ ॥ রথী নিধরী কবচী ধনুযান্‌ হস:
 একবীর: স: রাজন্যকং, মদ্যাবরাত: কল্যস্বযীহুতম্‌ অর্থবান্ম: ইব নিবারযানাৎ‌ ॥ ৫৬ ॥
 স অজী দ্বির্ষৎ‌ দ্বসৎ‌ নৃশমুজেন ধাম্‌ অ্যাপারয়ন্‌ অলঘাত, অস্ব যীহু: সলন্‌ শাক্‌র্ষ-

সৈন্য পরস্পর হইতে অনিরতরূপে জয় এবং পরাজয় প্রাপ্ত হইয়াছিল । যেমন
 পুরোভাগ ও পশ্চাভাগ হইতে বায়ু প্রবাহিত হইলে সমুদ্রের দুই দিক্‌ হইতে
 দুইটা ঢেউ উঠিয়া পরস্পর ঠেকাঠেকি হইয়া উভয়েরই কতক ভঙ্গ ও কতক
 উদ্ভঙ্গ হইয়া যায়, তজ্‌রূপ ॥ ৫৪ ॥ শত্রুকর্তৃক নিজ সৈন্য ভঙ্গ হইলেও মহা-
 তেজস্বী অজ, অরিসৈন্যের প্রতি ধাবমান হইলেন । বায়ুধারা ঘূন নিগূণ্ড
 হয় বটে, কিন্তু যেখানে গুরু ভূণ, সেখানেই অগ্নি বিদ্যমান থাকে ॥ ৫৫ ॥
 যেমন মহাবরাহ কম্বাস্তকালে উদ্বেগ সাগরসলিলকে নিবারিত করিয়াছিলেন,
 সেইরূপ বলনৃশ অধিতীর বীর সেই অজ রথাক্রম ভূগীরধারী বর্ষধারী ও
 ধনুধারী হইয়া সেই নরপতিগণকে নিবারণ করিতে লাগিলেন ॥ ৫৬ ॥ অজ
 রণশলে ভূণনুখে নিজ মকিণ হস্ত মনোহরভাবে বিচালিত করিতেছেন, ইহাই

54 The two armies experienced in turn victory and defeat from each other, just as two waves of the great ocean swelled alternately by the winds blowing from the opposite directions, come into collision with each other.

55. Although his army was broken through by the enemy, the high-spirited Aja, advanced against the hostile forces ; for smoke may be dispersed by the wind, but the fire remains wherever the stable is.

56 Riding on a car equipped with a quiver, clad in armour and holding a bow, that high-spirited, matchless hero-repelled the whole host of princes as the great boar (an incarnation of Vishnu) repelled the overflowing waters of the ocean at the cessation of a cycle

रुष्टा मीर्वी रिपुघ्नान् बाघान् सुपुत्रे इव ॥ ५० ॥ स तीपददाधिकजीहितीरैः व्यतीह-
 रैजाः भुकुटीः वङ्गिः हृद्धारगर्भैः भल्लनिरुक्तकण्ठैः द्विपतां शिरोभिः गां लम्पार ॥ ५१ ॥
 द्विरदमधानैः सर्वैः बलारः कद्वटमेदिभिः सर्वायुधैः च सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव मूर्ति-
 पाजाः युधि वल्लिन् (वजी) प्रसङ्गः ॥ ५१ ॥ परीषान् अमरजैः हृन्नरयः सः अजः ध्वजा-
 यीष, नीह्वारमयः दिनपूर्वभागः क्विञ्चिन्महाग्निं विवस्वता इव लघ्याः बभूव ॥ ५० ॥

केवल नोके देखिते पाईल, एवं बोध हईल येन त्तिनि एकवार आकर्ष
 शरासन आकर्षण करिया राधिराहेन, आव उँहाव ज्या हईते विपुनाशक
 सायकसमूह बहिर्गत हईतेछे ॥ ५१ ॥ अज भनारद्वारा छिन्नकण्ठ पञ्चमुण्डा-
 वनीर द्वारा व्रणभूमि आच्छादित करिया केलिलेन । सेई मस्तक एथनও
 हृद्धारगर्भ, ऊकुटीबुक्त एवं ज्योत्सववे दष्ट ७ अधिक लोहित गुठयुक्त छिल ॥ ५० ॥
 तখন सेई संग्रामे समस्त नरपति मिलित हईरा गजप्रधान समुद्र चतुरस्र
 बलेर सहित कवच डेवनरुम सर्काप्रकार आयुधद्वारा याहाव यत् दूर शक्ति,
 अजेर उपर प्रहार करिते लागिल ॥ ५१ ॥ शक्रवर्गेर अद्रसन्हद्वारा अजेर
 रथ आच्छन्न हईले केवल ध्वजाग्रमात्र उपरे जागिते लागिल । येनन दिवसेर
 पूर्वभाग नीहारजाले आच्छन्न हईले, ईश्वर प्रकाशमान सूर्याद्वारा जानिते

57. He was observed in the battle occupying his right hand elegantly with the orifice of the quiver, and the warrior's bow-string looked as if it had been drawn once for all to the ear and was producing arrows fatal to his foes.

58. He strewed the earth with enemies' heads, cut off from their shoulders with arrows, these heads displayed lips blood-stained with angry bites, and shewed frowns extending upwards in deep furrows, and still emitted shouts of defiance.

59. All the kings putting forth every effort, with all the divisions of the army, of which elephants were the foremost, assailed him in battle with all the weapons which were capable of piercing coats of mail.

60. He with his chariots obscured by the clouds of his enemies' missiles could be distinguished only by the top of his

सद्योधाः निमीलितानां पद्मजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाममाहम् इव सद्गर्भुं तं ददृशुः
 ॥६४॥ स्फुर—स्फुरति । अस्फुरीत् । पुष्कौर । मणि पुष्करिषति । यस्मिं योष्कुर्यते । पिषि
 स्फोरयति । अस्फुरन् । स्फूर्तिः । “संप्रति राघवेण वः यमः हतं रूपया जीवितं न”
 इति वर्याः तेन समीपितैः शिषीमुत्तारैः पार्श्विकानां केतुषु निक्षेपिताः ॥ ६५ ॥ धाद-
 कीटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिक्षेपंभिरममालिः लघाटवह्नयमवारिविन्दुः सः भीता
 म्रियाम् पत्य वषः वमाद ॥ ६६ ॥ ई वैदभिं, इतः अर्भकद्वार्यमस्त्रान् परान् पश्य, मया

निजेर योधगण अजेर शस्त्रधनिर परिचय अहूसारे आसिद्वा देखिल, समस्त
 अरिसेन्य निद्रानिनीलित हईया आछे, आर उन्नये कुमार नुकूलिउ कनगा-
 वलीर नद्यवर्ती अतिविधित चलनगुलेर न्यार शोता पाईतेहेछेन ॥ ६४ ॥
 अत्र शोणितार्द्र शराग्रतागहारा राजादिगेर क्षजाते এই वर्णछलि लेखाईलेन,
 “रघुर पुत्र तोनार यशमात्र हरण करिलेन, रूपा करिवा जीवन हरण करिलेन
 ना” ॥ ६५ ॥ अत्र तीउ प्रियार निकट आसिद्वा शरानेन अग्रतागे एक
 बाह बाधिया এই वाक्य बलिनेन । तन्काले उक्कीव अपनीत कराते उाहार
 केशवहन बुलिया गिराहिल, एवं अमछनित वेदविन्दुते उाहार ललाट अल-
 ह्कृत हईयाहिल ॥ ६६ ॥ हे विदधराधननिनि, आनि होनाके अहूनति

his new fame in visible form embodied which he had acquired with his own arms.

64. Recognizing the sound of his conch, his own soldiers rallied, and found him in the midst of his enemies all wrapped in slumber resembling the image of the moon shining among closed lotuses.

65. With the points of arrows dipped in gore, he caused these syllables to be inscribed on the flags of the kings :—“The son of Raghu has now deprived you of your glory, but not of life through compassion.”

66. With his one hand placed on the butt-end of the bow, with his hair loosened on account of his helmet being taken off, and with his forehead bedewed with drops of perspiration, he came to his terrified dear one and addressed to her the following speech.

অনুমত্যা অসি, এমি; এতন্নিঘেত আচরণধিত্তেত মম হস্তনতা ন মার্যসি ॥ ৬০ ॥
 প্রতিহসিমবান্ বিধাদান্ সযা: বিমুক্তং তস্যা: মুখং নিশ্বাস্তথাআঘনমান্ আক্ষীর্য
 মসাদং মময়: আমহয়ং হব আঘমাসি ॥ ৬৮ ॥ সা তথা অপি স্ত্রীবিজিত্যা স্ত্রী
 মিয়ং স্যাঘাত্ ন অম্বদন্দত্, (কিন্তু) নবাম্:প্রযতামিত্তথা স্ত্রী নমুস্কৈকামি: অম্ব-
 হন্দম্ হব সস্ত্রীনা বান্মি: অম্বদন্দত্ ॥ ৬৯ ॥ অবযান্ অসি: স: ইতি রাজা শিবেষি

কবিত্তেছি এই দিকে চাহিয়া দেখ । এখন শক্রবর্গের এরূপ দশা হইয়াছে যে,
 একজন বালকেও তাহাদের অস্ত্র শস্ত্র কাড়িয়া লইতে পারে । ইছাদের রূপ-
 পাণ্ডিত্য ত এইরূপ; তথাপি ভূমি অক্ষয় হস্তগত হইলেও তোমাকে লাভ
 করিতে ইচ্ছা করিতেছে ॥ ৬৭ ॥ যেমন নিশাগজমিত বাষ্পের অপগম হইলে
 দর্পণ স্বাভাবিক নির্মলতা লাভ কবে, তেমনি ইন্দুমতীও মুখমণ্ডল শক্ত হইতে
 উদ্ভূত বিষাদ হইতে তৎক্ষণাৎ বিমুক্ত হইয়া স্বাভাবিক প্রসন্নতা প্রাপ্ত হইয়া
 দীপ্তিশালী হইয়াছিল ॥ ৬৮ ॥ ইন্দুমতী হর্ষান্বিতা হইয়াও লজ্জাবশতঃ স্বয়ং
 না পারিয়া সহচরীর বাক্যদ্বারা প্রিয়তমের অভিনন্দন করিলেন । যেমন
 কোন অকৃত্রিম ভূমি অভিনব আশাবদীর্ঘা অভিবিক্ত হইয়া ময়ূরীক কেকাববে
 মেঘবৃন্দের প্রশংসা করে, তদ্রূপ ॥ ৬৯ ॥ দোষশূন্য সেই অজ এইরূপে রাজ্য-

67. O princess of Vidarbha descent, I permit thee to look at the enemies who are now reduced to such a state that even a child could take their weapons from them, they with such war-like exploits covet thee though thou art in my grasp.

68. Her face instantly freed from distress caused by the enemies, shone forth like a mirror which has regained its natural brightness when the moisture of the breath is wiped off.

69. Though delighted, she being overcome by bashfulness could not herself congratulate her beloved, but did it by the words of her female companions, just as a field bedewed with fresh drops of rain extols the clouds with the notes of the peacocks.

70. Having thus placed his left foot on the heads of the kings that blameless prince conducted his faultless bride, and

স্বাম্ পাতং নিধায় স্বনবযা তাম্ উদ্বব্ধত্, রঘুরগেরসীমি: হৃদ্যালকায়াং সা এব তস্ম
মূর্ত্তা সমরবিজয়লক্ষ্মী: বম্বুঃ ॥ ৩০ ॥ প্রথমপরিণতার্থ: রঘু: বিজয়িনং দ্বাধ্যজায়া-
সমীতং সমিব্রতং তন্ অমিনস্বা তদুপহিতকৃত্যম্ব: সন্ শান্তিনামার্মস্তুঃ অম্বু, বধ্যাচ্চি
কৃত্যম্বুর্থে সতি সূর্যবংশ্যা: স্চছায় ন ভবন্নি ॥ ৩১ ॥

দিগের মস্তকে বানচরণ অর্পণ করিয়া গুণবতী ইন্দুনতীকে লইয়া চলিলেন ।
রথ, ঘোড়ক এবং হস্তিগণদ্বারা উত্থাপিত ধূলিসংস্পর্শে তাঁহার অলকাধনী
রূপ হওয়াতে তিনিই সুনামের সথকে মূর্ত্তিনতী জয়লক্ষ্মীরূপ হইলেন ॥ ৩০ ॥
রঘু প্রথমেই সমুদয় সংবাদ পাইয়াছিলেন, অধুনা জয়লক্ষ্মীনাঙ্কিত হইয়া প্লাব
পন্নীর সহিত অত্র ফিরিয়া আসিতেছেন দেখিয়া তাঁহার অভিনন্দন করিলেন ।
পরে পুত্রের হস্তে পরিবারবর্গের ভার নমর্পণ পূর্ব্বক শান্তিপথ অবলম্বনার্থ
উৎসুক হইলেন । কারণ বংশধর সন্তান কুললক্ষ্মীর ভারবহনে সার্থক হইলে,
সূর্য্যবংশীয় রাজারা আর গৃহহ্যাদ্রমে আবদ্ধ থাকেন না ॥ ৩১ ॥

she herself with the extremities of her locks begrimed with
dust raised by chariots and horses, became like the incarnation
of victory in that war.

71. Raghu who was made aware of the above occurrence
before Aja's return, congratulated his victorious son joined with
a laudable wife ; and having laid upon him the burden of the
family he was eager to return into the path of tranquillity :—
for when there is one who can bear the burden of the family,
the descendants of the sun do not continue in the house-hold
state.

अष्टमः सर्गः ।

अथ पार्थिवः खलितं विवाहकौतुकं विधत्तः एव तस्य अपराम् इन्दुमतीम् इव
 धनुषाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् ॥ १ ॥ हृष्यन्तवः यत् दुरितैः अपि आत्मयान् कर्तुं
 प्रयतन्ति हि, अजः उपस्थितं तत् पितुः आज्ञा इति अघहीत् भीमदण्डया न ॥ २ ॥
 मेदिनी वसिष्ठसम्भूतैः सखितैः तिन (अजिन) सह अभियेचनम् अतुभ्य विप्रदीक्ष्यसि-
 तिन ज्वार्यतां कथयामास एव ॥ ३ ॥ अथर्वविदा गुरुणा ज्ञतक्रियः सः परैः दुरासदः

अनन्तव अज अनन्त इतश्च खलिते नां खलितेहै, राजा रघु अगरा ईन्दु-
 मतीव न्याय बहुधाकेण उँहार इत्ते समर्पण करिलेन ॥ १ ॥ राजपुत्रगण
 विषययोगादि छुजियाबावा वे बाज्य आन्नास कविते प्रयास पान, अज
 अतः उपहित सेहै बाज्य पिताव आज्ञाहेतु ग्रहण करिलेन, भोगतृष्णा
 करिवार जन्य नहे ॥ २ ॥ वसिष्ठसुत सखिलवारा अजेर सहित अभिषेक
 हहेले मेदिनी निर्मल वाष्प परित्याग पूर्वरु क येन निजेर कृतार्थताहै बज्ज
 करिल ॥ ३ ॥ गुरु वसिष्ठ अथर्ववेदोक्त विधाने अजेर अभिषेकादि कार्या
 सम्पन्न करिले अज शत्रुदिगेर छुर्कष हहेलेन । कारण अत्रतेजेर (कात्रतेज)

1. While the prince was yet wearing the beautiful nuptial thread, the king placed under his charge the government of the world, as if it were, another Indumati.

2. That which the sons of the kings strive to obtain even by foul means, Aja accepted, when proffered, only by the command of his father, but not from any thirst of enjoyment.

3. The earth partaking with Aja, the inaugural ablutions with waters poured by Vasishta, expressed her satisfaction, as it were, by pure exhalations.

4. The ceremony of installation being consecrated by his preceptor versed in the Atharvan he became invincible, to his

बभूव, अस्मत्तेजसा सहितं यत् ब्रह्म, अयं पवनाग्निसमागमः हि ॥ ४ ॥ प्रजाः नविश्वरं
 तं निश्चयौवनं रघुम् एव अमन्यन्त, हि (यज्मान्) सः तस्य केवलां श्रियं न प्रतिपेदे,
 (किन्तु) सकलान् युवान् अपि प्रतिपेदे ॥ ५ ॥ इयम् एव शुभंयुना हितयैव मंगलं
 सत् अधिकं युयुमे, इदं पैटकं पदम् अजिन, अस्मि नर्व यौवनं विनयेन च ॥ ६ ॥ युभ—
 योभते । अयुभत्, अयोभिष्ट, युयुमे । मनि युयुभिपते । यडि शीयुभ्यते । विचि
 योभयति, अयुयुभत् । महाभुजः सः अचिरीपनतां मेदिनीं नवपाण्डियहलां बभूम्
 इव “सहसा इयम् उद्वेगं ब्रजेत्” इति सदयं वृमुजी ॥७॥ प्रकृतिपु सर्वः “अहम् एव मही-
 पतिः मत्तः” इति अचिन्तयत्, उदधेः निम्नगामतेषु इव तस्य क्वचित् विमानना न अभवत्

सहितं ब्रह्मतेजस्रेण ये मिलनं ताहा पवनाग्निसंयोगेण तुला ॥ ४ ॥ प्रजागण
 नेहै नूतन राजा अरुके नवयोवनसम्पन्नं रघुं बलिद्यां ज्ञानं करिंते लागिन ।
 कारणं अज्ञं केवलं वे रघुवं राज्ञी प्रीतिं हईयाछिलेन एमत नहे, तीहार
 सुगुणानेण अनङ्कतं छिलेन ॥ ५ ॥ समृद्धिशालीं पैटकं राजा नवनाम्पद
 अज्ञेण सहितं, एवं तीहार नवीन यौवनं विनयेण सहितं मिलितं हईया
 समधिकं शोभां पाईयाछिल ॥ ६ ॥ महाबाहू अज्ञं नवलकं मेदिनीके नवोत्सर्ग
 बधुं न्यायं सदयतावे उपलोगं करिंते लागिलेन । कारणं पाछे से उद्वेगं
 प्रीतिं हय, तीहार एह आशङ्का छिन्ना ॥ ७ ॥ “आमिहै भूपतिं प्रियपात्र” प्रजा-

enemies, for spiritual power associated with military spirit is like a fire united with the wind.

5. The subjects regarded the new ruler as Raghu himself returned to youth ; for he not only inherited his fortune but also his virtues.

6. Two things had their beauty much increased by being each united with an auspicious counterpart—prince Aja was as befitting to the prosperous dominion of his ancestors, as his modesty was to his youth.

7. Fearing lest she might suddenly lapse into a state of anxious timidity, the strong-armed king tenderly enjoyed the newly-acquired realm like a newly married spouse.

8. Every one among his subjects thought, “ I alone am

১৮। সঃ ভূয়সা স্বরঃ ন, ভূয়সা মৃদুঃ ম, (কিন্তু) পুরষ্কৃতমধ্যমক্রমঃ সন্ পবমানঃ পৃথিবী-
 স্বহানু ইব পৃথানু অন্তরবনু (এব) মনয়ামাস ॥ ১৮ ॥ অথ রঘুঃ স্বাত্মজন্ম স্বাক্ষবলযা
 প্রকৃতিশ্চ প্রতিষ্ঠিতং বীৰ্য্য বিলাসধর্মমু নিদিবস্ব্যেযু খদি বিপদেযু নিম্বৃহঃ অধবনু ॥ ১৯ ॥
 হি (তথাহি) দিলীপবম্রজাঃ পরিচ্যামি শৃণ্বননুস্মৃতরীপিতথিয়ঃ প্রযতাঃ স মনঃ তহ-
 ধল্লবাসমঘা সংযমিনা পদবীং প্রদেহি ॥ ১৯ ॥ অরঙ্ঘসমাশ্রয়ীন্মুখং পিতরং তং সূতঃ

দিগের মধ্যে সকলেই ইহা মনে কবিত, কারণ যেমন সমুদ্র শত শত নদীর
 মধ্যে কাহাকেও অনাদব করে না, তক্রপ অজ কাহাবও প্রতি অবজ্ঞা প্রদর্শন
 করিতেন না ॥ ১৮ ॥ যেমন সমীরণ অত্যন্ত ধব বা অত্যন্ত মৃদু না হইয়া
 তরুসমূহকে উৎপাটন না করিয়াই নোওরাইয়া ফেলে, সেইরূপ অজ নিতাস্ত
 গরম বা নিতাস্ত নরম মেজাজেব লোক না হইয়া, মাঝামাঝি পথ অবলম্বন
 পূর্বক শত্রু রাজাদিগকে উল্লিখিত না করিয়াই বশীভূত করিতেন ॥ ১৯ ॥
 অনন্তর রাজা রঘু, পুত্র অজ সংস্ৰভাব নিবন্ধন নিজেব মঞ্জিপ্রভৃতির নিকট
 প্রতিষ্ঠাভাজন হইয়াছেন দেখিয়া, অনিত্য বিষয়ভোগে নিম্পূহ হইলেন ; এখন
 আব স্বর্গস্থিত বস্তুতেও তাঁহাব স্পৃহা রহিল না ॥ ১০ ॥ দিলীপবংশসমুভূত
 রাজাবা বৃদ্ধাবস্থায় গুণবানু পুত্রে বাণ্য সমর্পণ পূর্বক ইন্দ্রিয়সংযম করিয়া
 চীরধারী মুনিদিগের পদবী অবলম্বন করিয়া থাকেন ॥ ১১ ॥ পিতা বনগমনে

favoured by the king," for he shewed disregard to none, like the ocean that receives hundreds of rivers

9. Neither too stern, nor too mild, the king adopting the middle course made the princes submit (to his authority) without uprooting them, just as the wind acts towards trees.

10. Raghu finding his son's authority well established among the officers of the state owing to his self-command, became avaree to objects of enjoyment, even to those in heaven.

11. For, the descendants of Dilipa making over their regal fortune to their worthy sons and being devout in mind, betako themselves in the decline of life to the path of ascetics, who are clad in the bark of trees.

12 The son with his head adorned with a turban bowed

वैदिकमीमंसा विरसा पाठ्याः प्रणियन्त आत्मनः अपरित्यागम् अयाचत ॥ १२ ॥ आत्म-
प्रियः रघुः अमुमुषाम् तम् तन् ईदितं हतवान्, तु (किन्तु) व्यपवर्जितां त्वम् सपः
इव व्यपवर्जितां श्रियं पुनः न प्रतिदेदौ ॥ १२ ॥ सः किञ्च अन्यम् आश्रमम् आश्रितः,
पुरात् वरिष्ठः आश्रमदे निवसन्, अरिहृतेन्द्रियः सन् सुप्रया इव उषमीम्यया श्रिया
समुपासत ॥ १३ ॥ मममन्वितपूर्वपादिवम् अमुञ्जतनूतनश्वरं तन् कुर्वन् निवृत्तेन्दुना

उत्पात हईले, अत्र उक्तीने श्लोकाडित मन्त्रक पिचुचरणे प्रणिपातपूर्वक
आपनाके बाहाते परित्याग ना बरेन, एरुप प्रार्थना करिलेन ॥ १२ ॥
पुत्रवन्सल रघु ताहाके सज्जलौचन सेषिद्या तदीर अडिलाय परिपूर्ण करि-
लेन, किन्तु सर्प वेमन परित्राक्त थोलन पुनराय आर ग्रहण करे ना, सेईरुप
परित्राक्त राजा ० ईश्वरी आर ग्रहण करिलेन ना ॥ १० ॥ सेई रघु (अत्रजा-
शन) अवलथन करिद्या पुवेर दहिर्तागे एकती थाने वास करिते लागिलेन,
एव अविहृतनने पुत्रेवधुर् न्याय पुत्रशोण्य सम्पत्ति हईते परिचर्या ग्रहण
करिते लागिलेन ॥ १४ ॥ पुरातन राजा शान्तिपदावलथी, आर नूतन राजा
अहामराधित हईले, सेई रघुकुल अपूर्क शोःता धारण करिन ; एक दिके
चन्द्रना अताचनचूडावलथी आर अन्यादिके श्रुताकर उन्मगिरिगणत हईले,

at the feet of his father about to resort to the forest, and begged
of him not to abandon him.

13. Raghu, fond of his son who was entreating with tears
in his face, granted him his wish, but he did not resume the
royal state already abandoned, just as a snake does not take
back its cast off skin.

14. Having resorted to the last stage of life and being in
a place out of town, he allowed himself to be served by his
son's fortune (that which could be enjoyed by his son alone),
keeping his passions under control, as if she were his own
daughter-in-law.

15. When the old king had retired into a tranquil state,
and the new one risen to power, that dynasty bore a *similitude
to the sky with the moon setting and the sun rising.

उदितार्क्ये नमसा तुषा समाहरोह ॥ १५ ॥ यतियार्थिबलिद्रधारिणी रघुराघवी
 अपवर्गमधीदयार्थीः धर्म्यीः भुवं गतीं अमी इव जनैः ददृश्यात् ॥ १६ ॥ अजः अजि-
 ताधिगमाय नीतिविधारद्वैः मन्त्रिभिः युयुजी, रघुः अनपायिपदीपलज्जये आरैः धीगिभिः
 समियाय ॥ १७ ॥ युवा नरपतिः प्रकृतीः अवेवित्तं व्यवहाराम्बनम् आददौ, प्रवया. त
 त्रपाय धारणां पवित्रितं क्रमपूर्तं विष्टम् आददौ ॥ १८ ॥ एकः अनन्तरान् इपतीन्
 म्प्रयत्तिमन्ददा वमम् अनयत्, अपरः प्रविधानदीग्यया शरीरगोचरान् पञ्च मयतः

নতোনগ্নের বেমন শোভা হয়, তজ্জপ ॥ ১৫ ॥ রঘু সন্ন্যাসীর চিত্র এবং অজ
 রাজচিত্র ধারণ করিলে, লোকের জ্ঞান হইল যেন মোক্ষধর্ম্ম আব রাজধর্ম্মেব
 দুইটা অংশ ভূতলে খবতীর্ণ হইয়াছে ॥ ১৬ ॥ অজ অজিত রাজ্যশান্তেব জনা
 নীতিবিধারদ বিধাসভাজন মন্ত্রিগণের সহিত মিশিতে লাগিলেন। রঘু অবিদ্যব
 পদ (মোক) লাভের জন্য বিশ্বস্ত বোগিগণের সহিত মিলিত হইলেন ॥ ১৭ ॥
 যুবা নরপতি প্রজাদিগের কার্যদর্শনার্থ ধর্ম্মাসনে বসিলেন। আর বৃদ্ধ নরপতি
 ধ্যান ধারণা অভ্যাস করিবার জন্য নির্জনে পবিত্র কুশাসন গ্রহণ কবিলেন
 ॥ ১৮ ॥ এক রাজা (অজ) শরাস্ট্রের নিকটবর্তী নরপতিদিগকে কোষদণ্ড
 শক্তিদ্বারা বশীভূত করিলেন, এবং অন্য রাজা (রঘু) ধ্যানধারণা দ্বারা দেহ

16. Raghu and his son holding respectively symbols of the ascetic and the king, appeared to men like the emanations of the two states :—self abnegation and worldly grandeur which had as it were, descended to the earth incarnate.

17. In order to acquire what was not yet conquered, Aja associated with ministers, conversant with state-policy; and with a view to attain that imperishable state of beatitudo, Raghu mixed with devotees, versed in the right knowledge of things. €

18. The young king took his seat upon the bench to administer justice among his subjects, while the old king took a seat sanctified with kusa-grass in order to practise religious abstraction in solitude

19 The one brought under subjection adjacent kings by .

वशम् अनयत् ॥ १९ ॥ अचिरेश्वरः क्षिती द्विपदारम्भफलानि भक्षयान् अकरोत्, इतरः
 ज्ञानमयेन वज्रिना स्वकर्मणा दहने ववते ॥ २० ॥ अजः पणवन्धमुषान् पट् गुणान्
 तत्फलं समीचा सपायुङ्क्त, समलीलकाञ्चनः षष्ठः अपि प्रकृतिम्यम् गुणवयम् अजयत्
 ॥ २१ ॥ स्थिरकम्पा नवः प्रभुः आकाशीदयात् कर्मणः न विरराम, स्थिरधीः नवतरः च
 आपरमात्मदर्शनात् योगविधेः न विरराम ॥ २१ ॥ इति प्रतिपिठप्रसवेषु मनुष्य इन्द्र-

प्राणादि पञ्चबायुके आश्रित करिणें ॥ १९ ॥ नूतन राजा (अज) पृथिवीते
 शत्रुनिर्गेषर कार्यापदम्परांर फल विनष्ट करिते वदवान् हईलें, अन्य राजा
 (रघु) ज्ञानमय बहिर्बारा निष्क्रेर सदस्य कर्मेर महनार्थ प्रवृत्त हईलें ॥ २० ॥
 अज फलाफल पर्यालोचना करिया सक्रिविग्रहादि राज्यातद्वेरे छर उपाय
 प्रयोग करिते लागिलें, रघु लोष्टेकाकने नमानजान अदर्शन करत
 प्रकृतिगत अणुअणु छर करिते लागिलें ॥ २१ ॥ दृष्टप्रतिज्ज नूतनः प्रह
 फलोदय ना हईलें, अदुष्टित कार्या हईते विरत हन नाई । आर विरप्रकृति
 प्राचीन राजा यतक्षण ना परमात्मार सहित नाकाङ्कार हईयाहिन, ततक्षण
 योगाग्रहान हईते क्षान्त हन नाई ॥ २२ ॥ एहेरूपे रघु नोकार्थी हईया ईन्द्रिय-

his superior prowess, and the other kept under restraint the five internal vital airs by the exercise of religious abstraction.

20. The new king reduced to ashes the fruits of his enemies' enterprises on earth, while the other set about to consume his own works by the fire of knowledge.

21. After weighing their consequences, Aja had recourse to the six points of state-craft, of which conciliation is the first—and Raghū also looking with an equal eye on clods of earth as well as on gold, mastered the three attributes of nature with an unruffled spirit, (rose superior to the three attributes of nature which are respectively manifested in the three products of nature—intelligence, egotism and the senses.)

22. Neither did the youthful lord, persevering in his undertakings, desist from them until the attainment of fruits, nor did the old king of equable intellect desist from his holy medi-

যযু চ জাযতৌ উদযাপবর্গযৌ: প্রস্মিতৌ (তৌ) চমর্যৌ সিদ্ধিঞ্চ অযাপন: ॥ ১১ ॥ জাঘ—
জাগর্ন্তি, জাঘত:; জাযতি । অজাগ:, অজাগরীন্, জজাগার, জাগযামাস । দ্বর্কষি
জাগর্ষতে, অজাগরি, জাগরুক: । অয রঘু: সমদর্শন: সন্ অজয্যদেশযা কাযিচ্
সমা: সমযিত্বা যৌগসমাধিনা অয্যৎ তমস: পরং পুহুপন্ অ্যাপন্ ॥ ১৪ ॥ অগ্নিধিচ্
যাঘব' পিতৃ: শুভদেহবিষম্ভাংল: সন্ চিৎ অশুণি বিমুখ্য যতিমি: মাহ্ন্ অস্ব অর্নামি'
নৈষ্টকং বিধি' বিদধে ॥ ১৫ ॥ পিতৃকার্যকল্মষবিন্ ম: পিতৃমত্যা তদীর্'ইষ্টিকম্ অক-

বর্গের সংঘম কবিত্তে লাগিলেন এবং অল্প অভ্যাসবাক্যজ্ঞী হইয়া শত্রুদমনে
তৎপর হইলেন । ক্রমে উভয়েই উভয়প্রকারে সিদ্ধিলাভ করিলেন ॥২৩॥ এই-
রূপে রঘু সর্বভূতের প্রতি সমদর্শন হইয়া অজের অহুরোধে কতিপয় বৎসব
কালযাপন করিলেন । পরে যোগদ্বারা মায়াশীত অক্ষয় পবন পুরুষে লীন হই-
লেন ॥ ২৪ ॥ অগ্নিহোত্রী রাখব (অজ) পিতার দেহ বিসর্জন অবশ করিয়া বহু-
কাল অশ্রু মোচনপূর্বক, সন্ন্যাসিগণের সহিত অগ্নিসংস্কার ব্যাশীত পিতার
অন্ত্যেষ্টিক্রিয়া সম্পন্ন করিলেন ॥ ২৫ ॥ পিতৃকার্য্যেব বিধানজ্ঞ অজ জানিতেন
যে যোগদ্বারা দেহত্যাগ করিলে শ্রাদ্ধাদির আবশ্যিকতা নাই, তথাপি পিতৃভক্তি

tations until the manifestation of the superior soul within
himself.

23. Thus severally vigilant against foes and passions checking their influence, and longing severally for worldly prosperity and final release, they both attained their respective consummations.

24. Raghu viewing all things with an equal eye, passed a few years for the sake of Aja, and then by meditating on the unity of god and the universe, he was absorbed into the imperishable spirit that lies beyond the pale of darkness.

25. Hearing that his father had abandoned life, the son of Raghu shedding tears for a long time, celebrated his funeral rites in company with ascetics without the use of fire, though himself a worshiper of fire.

26. Conversant with the rules of rites due to a deceased

पितु, तेन पथा तत्रुत्तजः तनयार्वाकृतपिण्डकाष्ठिणः नहि ॥ २६ ॥ परादागतेः पितुः
अभीक्ष्णताम् उद्दिश्य सदयैर्वेदिभिः समिताधिः सः अधिज्यकाम्बुक्कः सन् जगत् अप्रति-
शासनं कृतवान् ॥ २७ ॥ चितिः भामिनी इन्दुमती च अयापीरुषं तं पतिम् आसाद्य
प्रथमा बहुरत्नम् अभूत्, अदरा वीरं सुतम् अजीजनत् ॥ २८ ॥ दशरथिजशतीपमद्युतिं
यशसा दशसु अपि दिदुः सुतं दशकण्ठारियुक्' यं बुधाः आन्वया दशपूर्वैरघम् आहुः

निबद्धन पितार पिण्डदानादि; कार्य सम्पन्न करिलेन ॥ २६ ॥ “महाबाह !
आपनारं पिता वे उंरुष्टे गतिनाभ करियाहेन, ताहाते तीहार अन्य शोक-
करा उचित नय” এই বলিয়া পরনার্থজ্ঞ পণ্ডিতগণ অজ্ঞের মনোবাধা উপশম
করিলে, অল্প বয়সে জ্যারোপণ পূর্বক পৃথিবীতে প্রতিবন্দী রাজার শাসন
রহিত করিলেন ॥ ২৭ ॥ মহাপরাজনশালী অজ্ঞকে পতি পাইয়া বেদিনী বহু
রত্ন প্রদত্ত করিলেন । আর কামিনী ইন্দুমতী বীরপুত্র প্রসব করিলেন ॥ ২৮ ॥
অজ্ঞের পুত্রকে পণ্ডিতেরা “দশরথ” বলিয়া জানিত, কাৰণ তিনি দশ-শত-ব্রহ্মি-
শালী স্বর্ষ্যের তুল্য তেজস্বী ; যশোগুণে দশ দিকে প্রসিদ্ধ, এবং দশকণ্ঠ রাব-

father, he solemnized his father's obsequies merely out of filial devotion ; for the manes of those who abandon their body in that way, do not long for the obsequial balls offered by their sons

27. The wise counsellors assuaged his grief by representing that as his father had attained the noblest consummation it was not meet to grieve over his death, and then Aja, with his bow strung, made his power unrivalled on earth.

28. The earth and the fair Indumati, having obtained him of great prowess as their lord, the former produced perfect specimens of each kind, and the latter gave birth to a heroic son.

29. Which son the learned called Dasaratha (ten-carred) by name, as he was to shine like the sun (the ten hundred rayed-divinity) to be renowned with fame in all the ten quarters of the globe, and to be the father of one who would destroy the ten-necked monster.

॥ ২৫ ॥ স পার্থিবঃ শুভয়াগমসম্বৈঃ স্তদ্বিদ্ভিব্যখলধামুজাম্ অহমলম্ চমৈথিবান্
 সন্ পরিধেঃ মুক্তঃ সখ্যদীধিতিঃ ইব সমী ॥ ২০ ॥ অসম্ম আর্চাময়ীপমান্যে বহু স্তম্,
 বিদুধা সত্জলযে (অতঃ) তস্য বিধিঃ কীর্ত্তে বহু দ, যথবদা অপি পরম্বীজনা
 (অমুৎ) ॥ ২১ ॥ অদেচিতমজঃ স্তমজাঃ সঃ কদাচিত্ দীপ্ত্যা সচ্চ মমরীপবদে, মন্দে
 সখীসখঃ অসুতা যাক্ষয়িতা ইব বিজ্ঞান ॥ ২২ ॥ অথ হবিত্বীদধিঃ বীধতি স্মি-
 নেব পিতা ॥ ২৩ ॥ রাজা অজ্জ বেদাধ্যয়নদ্বাবা স্বযিঞ্চণ, পুত্রোৎপাদন দ্বারা
 পিতৃঞ্চণ, ও যজ্ঞানুষ্ঠানদ্বারা দেবঞ্চণ হইতে মুক্ত হইয়া পবিধিমুক্ত হুর্ঘ্যেব ন্যায়
 শোভা পাইতে লাগিলেন ॥ ৩০ ॥ সেই বাজাব কেবল ধনই পবের
 উপকারার্থ ছিল এমন নহে, কিন্তু তাঁহার গুণগ্রাম হইতেও অন্যের প্রয়োজন
 সাধিত হইত। তাঁহার পুত্রবকার আপন্ন ব্যক্তিব ভয়শাস্তির জন্য
 ছিল এবং তাঁহার বহুবিদ্যা পণ্ডিতগণের সংকারেব জন্য ছিল ॥ ৩১ ॥ সৎপুত্র-
 শালী ও প্রজাপালনকার্যে তৎপব সেই রাজা, কোন সময়ে দেবী ইন্দুমতীর
 সহিত বিহারার্থ নগবোপবনে গমন কবিলেন। যেমন দেবগণেব পালয়িতা
 ইজ্জ শচীর সহিত নন্দনবনে বিহাব কব্বিতে যান, তজ্জপ ॥ ৩২ ॥ এই সময়ে
 দক্ষিণ সমুদ্রেব তটে নাগপুরনামক স্থানে যে মহাদেব প্রতিষ্ঠিত আছেন,

30. Having discharged his debts to the sages, the gods and the manes, by studying the scriptures, by performing sacrifices and by procreating offspring, he shone forth like the sun freed from his halo of mist.

31. Not only was the wealth of that king but his virtues too, were for the good of others, he employed his power to redress the wrongs of the oppressed, and his learning to honor the learned.

32. He who was blessed with a worthy son, and ever looked after his subjects, was one day sporting with his queen in the town-parks just as the protector of the gods amuses himself with Sachi in Nandana.

33. At that time Narada was proceeding by the path by which the sun sets out and returns, to harp unto the Lord dwelling at the city of Nagpur, on the coast of the southern sea.

मीकर्चनिकेतम् ईश्वरम् उपवीपयितुं नारदः रवे. उदयागतिपथेन ययौ ॥ ३१ ॥
 अपार्थिवैः कुमुदैः ययितां तस्य आतीक्ष्मिणीनिवेमितां घञं वेगवान् मारुतः अधिवास-
 क्षुब्धया रव ऋद्धरत् किल ॥ ३४ ॥ कुमुमानुमारिभिः भमरैः परिकीर्षां मुनेः परि-
 वादिनी पवनावलिपत्रम् अञ्जनाविलं वार्षं सृजती इव दहमे ॥ ३५ ॥ सा अमरसक्त-
 मधुनश्चातिमयेन वीरुषाम् आर्त्तवीं विभूतिम् अभिमूय रूपतेः दयितोदस्तनकोटि-
 सुस्थितिम् आय ॥ ३६ ॥ सुजातयोः स्तनयोः अथमानसर्षां ताम् अवलीक्य विमलता नरोत्तम-

वीणावादनपूर्वक नक्षीत करिद्या तांहार उपानना करिबार अन्य नारद षडि
 आकाशपथे गमन करितेहिलेन ॥ ३० ॥ दिवापुष्पे अर्धित एकगाहि माला
 नारदेर वीणार्थे अर्पित छिल, वेगवान् वायु तदीर नौरतलोत्तेई येन
 ताहाके उड्डाहिरा लईल ॥ ३४ ॥ तंतकाले जनरगण मालाश्च पुष्पसन्ूहेर
 पञ्चां पञ्चां धावमान हईले बोध हईल, वेन मुनिर वीणा वायुर निकट अप-
 नानित हईरा कङ्कले कलूवित अक्षुब्धल मोचन करितेहे ॥ ३५ ॥ सेई यर्गाय
 नालिका राजनरितार विशां सनयुग्मलेर अग्रभागे पडिना र्हिल। ताहार
 मकरन्ध्र ओ नौन्दर्येय आतिशयानिवरुन वतावलीर बहुजनित नहं वैतव
 पराकृत हईल ॥ ३६ ॥ सेई नालिका शीर मनोहर सनयुग्मलेर नपकालेर जन्य
 महरी हईराहे देखिना, राजनहिषी विमलता हईलेन, एवं ग्राह चरुनाके एाग

34. Then a strong wind, as if to perfume itself, carried off the wreath woven with celestial flowers, and placed on the top of his harp.

35. The ascetic's seven-stringed harp, covered with black bees attracted by the flowers (of the wreath) appeared as if shedding tears strained with collyrium on account of the insult offered by wind.

36. That heavenly wreath, which on account of its exquisite nectar and fragrance surpassed the beauty of the creepers at that season, found a becoming home on the nipples of the swelling breasts of the king's beloved.

37. The beloved wife of the king, the most excellent of

প্রিয়া তমস্যা হতচন্দ্রা কৌমুদী এব নিম্নমীল ॥ ২০ ॥ মীল—মীলতি । অমীলীন্, মিনীল । সনি নিমীলিষতি । যডি সীমীল্যতে । ষিচি নীলয়তি, অমীলিষন্ । করণীজ্জ্বলিতম বপুযা নিপতন্তী স্য পশিন্ম অপি অপায়ন্, দীপার্শ্বঃ নৈলনিদিক-
বিন্দুনা সঙ্ঘ সীদিনীম্ ভবতি ননু ॥ ২১ ॥ সমদীঃ পার্শ্বর্শিনা তুমুউন আশংবিত্ব
সংহেজিতা কনলাকরালয়া বিহুয়াঃ অপি সমদুঃখাঃ এব তত্র শুক্লযঃ ॥ ২২ ॥ ক্লম—
ক্লমতি । অক্লুচন্, শুক্লম । সনি শুক্লযতি । যডি শীক্লুয়তে । ষিচি ক্লীশয়তি,
অশুক্লুশত্ । নুপতেঃ তমঃ অজনাদিभिঃ নুদে, স্য নু তথা এব সংস্থিতা, আযুধঃ
শিথৈ সতি প্রতিকারবিধানং ফলায় কল্যতে চি ॥ ৪০ ॥ অথ নিদান্নবক্ষ্যতঃ সঃ সন্-

করিলে জ্যোৎস্না যেমন লম্ব প্রোক্ত হয়, সেইরূপ হইলেন ॥ ৩৭ ॥ যেমন দীপ্ত
অগ্নিশিখা উপরি প্রদত্ত তৈলবিন্দুর সহিত ভূমিতে পতিত হয়, সেইরূপ ইন্দ্ৰ-
মতীর ইন্দ্রিয়শূন্য শরীর পতিত হইলে, রাজাও তাহার সহিত ভূতলে পতিত
হইলেন ॥ ৩৮ ॥ রাজা ও রাজমহিষীর পার্শ্ববর্তী লোকেরা তুমুল আর্তনাদ
করিয়া উঠিল । তাহাতে জনাশয়বাসী পক্ষিগণ উবেজিত হইয়া যেন তাহাদের
দুঃখে দুঃবিত হইয়াই খোলাহল করিতে লাগিল ॥ ৩৯ ॥ ব্যক্তনাদি দ্বারা
বাল্লার মুচ্ছার অপনয়ন হইল, কিন্তু ইন্দুমতী তদবস্থই রহিলেন । কারণ
পরনায় অবশিষ্ট থাকিলেই, প্রতিকাববিধান ফলোপধায়ক হইয়া থাকে ॥ ৪০ ॥

men, had not observed that wreath clinging to her well-shaped breasts for more than a moment, when she became senseless and expired, just as moon-light vanishes when the moon is swallowed up by the monster Rahu at an eclipse.

38. She falling down with her senseless body caused her husband also to drop down ; just as the flame of a lamp falls to the ground together with the drop of oil sprinkled over the wick.

39. The birds living in the lake frightened by the confused lamentations of the attendants of them both, cried as if sympathizing with them.

40. By fanning and other expedients, the king recovered from his fainting fit, but the queen remained as lifeless as be-

विपुत्रात् प्रविश्याज्जयितव्यवल्गकीसमवस्थाम् अट्टनां परिगृह्य उचितम् अहं निनाय ॥४१॥
 यतिः अट्टानिपक्षया करुणामायविभिन्नवर्थाया तथा, उपसि भाविता घमनिता विभन्
 अन्तमाः इव समलक्ष्यत ॥ ४१ ॥ स मृदुजाम् अपि धीरताम् अपहृष्टाय वापगद्वदं यथा
 तथा विलक्षाय, अयः अपि अभितप्तं सन् मार्दवं भजति, शरीरिषु का एव कथा ॥ ४२ ॥
 कुसुमानि अपि नारमंगलान् आयुः अमोहितं प्रमथन्ति यदि, इत्त मृदुरिथतः विधिः
 अथत् किन् इव साधनं न भविष्यति ॥ ४४ ॥ ऊह—ऊहते, अहित, ऊहायकी ।

अनन्तर निताञ्ज वंशज राजा, चैतनानाश हेतु, तस्त्रीहीन वीणां तुल्य अवस्था-
 प्राप्त रमणी ईन्दुमतीके धारण करिया, चिरपरिचित निख क्रोडे तुलिया गई-
 लेन ॥ ४१ ॥ इन्द्रिनाशहेतु मलिनवर्ण सेई ईन्दुमतीर मृतदेह राजार
 क्रोडे स्थापित होयाते बोध हईल, येन चक्रमा प्रभातकाले मलिन मृग-
 लेषाके धारण करिया रहियाछेन ॥ ४२ ॥ अज स्वाभाविक दीरता परित्याग
 करिया वापगदम खरे एइरूप विलाप करिते लागिलेन । अतिशय ताप
 दिले, यवन लोहो गलिया याय, तवन महुषोर कथा आर कि बलिब ॥ ४३ ॥
 यदि पुष्पे ग्राससम्पर्शमात्रे प्राणहरणे समर्थ हय, तबे हाय ! विधाता यवन
 संहार करिते उपाय हयन, तवन कौन् वस्तु ना तीहार कार्यासाधने सक्रम

fore ; for the application of remedies bears fruit only when the term of life is not completely expired.

41. The extremely fond husband took her up and placed her on his lap to which she had been accustomed, but now owing to the loss of sensibility, she was like a harp which is not yet furnished with strings (or tuned).

42. The husband with the corpse discoloured by loss of life lying on his lap appeared like the moon in the dawn when its spot is dimmed.

43. He bewailed her in accents broken with sobs losing even his natural firmness ; for even iron melts when excessively heated with fire, much more do human beings made of flesh and blood.

44. If flowers even are able to take away life by coming

ଯଦି କଞ୍ଚିଦ୍ଵିପତେ । ଶିଞ୍ଚି ଲହୟମି । ଶୌଚିଚ୍ଚନ୍, ଲହଃ, ମଧ୍ୟୁହଃ । ଧ୍ୟୁହଃ । ଧ୍ୟୁହଃ ।
 ଅଥବା ମଜାନକଃ ଯଦ୍ଵ ବକ୍ତୁ ଚିଞ୍ଚିତ୍ତଂ ଚଦ୍ଵା ଏବ ବକ୍ତୁନା ଆରମତି, ଅଥ ଚିମଶିକବିପପି:
 ନାଶିନୀ ପୂର୍ବନିର୍ଦ୍ଦର୍ଶନଂ ନେ ମତା ॥ ୪୫ ॥ ଯଦି ହ୍ୟଂ ଶକ୍ ଜୀବିତାପତ୍ତା, (ତର୍ହି) ହ୍ରଦ୍ଵି
 ନିହିତା ସତୀ କିଂ ମାଂ ନ ହ୍ଵାନ୍, ହିନ୍ଦ୍ଵିଚ୍ଚୟା କଞ୍ଚିନ୍ ବିପମ୍ ଅପି ଅସ୍ତମ୍, ଅସ୍ତଂ ଯା ବିପ
 ଧବିନ୍ ॥ ୪୬ ॥ ଅଥବା ମମ ଆଗ୍ୟବିପ୍ଳବାନ୍ ଏସଃ ବିଧସା ଅଗ୍ନିନିଃ କଳ୍ପିତଃ, ଯନ୍ ଅନିଳ
 ତହଃ ନ ଯାତିତଃ, ଯଦ୍ଵିପାସ୍ୟା ଶତା ଚପିତା ॥ ୪୭ ॥ ଯଦ—(ଶିଞ୍ଚି) ଚପୟତି,
 ଅବିଷପନ୍ । ଅପିତଃ । ନପି ଚିରମ୍ ଅପରାଚି ଅପି ଯଦା (ଯତଃ) ଲଂ ଅବଧୀର୍ୟା ନ
 ହିବେ ॥ ୪୮ ॥ ଅର୍ଥବା ବୋଧ ହୟ, ସଂହାର-କର୍ତ୍ତା ସୁକୁମାର ବଜ୍ରହାରାହି ସୁକୁମାର ବଜ୍ରକେ
 ବିନାଶ କରିବା ଧାକେନ । ନାଶିନୀହି ହିବାବ ଊତ୍ତମ ପୃଷ୍ଠାନ୍ତରାଳ, କାରଣ ହିମ୍ନପାତେ
 ତାହାର ବିନାଶ ହିହା ଧାକେ ॥ ୪୯ ॥ ଆହା ଯଦି ଏହି ମାଗାହି ପ୍ରାଣନାଶକ ହୟ,
 ତବେ କହି ଜ୍ଵରେ ରାଧିଦା ଦିତେହି, ଆମାକେ ତ ସଂହାର କରିତେହି ନା । ବୁଝି-
 ନାମ ବିଧିର ହିଛାନ୍ କୋପାଠ ବିଷ ଅମୃତ ହୟ, କୋପାଠ ବା ଅମୃତ ବିଷ ହୟ ॥ ୫୦ ॥
 ଦିଷା ବିଧାତା ଆମାରହି ଜ୍ଵରପୃଷ୍ଠବଶତଃ ଏହି କୁସୁମମାଳାକେ ବଜ୍ରର କ୍ଷମତା ଦିଷା-
 ଚେନ, ସେ ହେତୁ ହିଶା ତରାକେ ନା ପାଢ଼ିଦା ଉଦାଞ୍ଚିତା ଶତାକେ ସଂହାର କରାଳ ॥ ୫୧ ॥
 ଆମି ଅପରାଧ କରାଲେଠ ତୁମି ଆମାକେ କଦାଚିଂ ଅବଧୀରଣା କର ନାହି । ତବେ

in contact with human frame; then also, what other thing should not be an instrument of destruction in the hands of fate bent on inflicting a blow.

45. Or rather, the god of destruction goes about to destroy delicate things with delicate instruments; I hold that the lotus withered by dripping dews is a previous instance of this.

46. If this chaplet is a destroyer of life, why does it not kill me by being placed on my heart, the truth is that, by the will of fate sometimes even poison becomes nectar, or nectar becomes poison.

47. Or perhaps, owing to some vicissitude of fortune, fate has turned it into a thunderbolt; in as much as by it the tree is not struck down, but the creeper twining round its twigs has been destroyed.

48. Since thou didst never show any disregard to me,

हस्तवती अस्मि, एकपदे मिरागसम् इमं जनं कथम् आमार्यं न मन्वसे ॥ ४८ ॥
 हि मुचिञ्चिते ! अहं मठः कैतववक्षसः ध्रुवं तव विदितः अस्मि, यत् माम् अनापृच्छ
 रतः परलीकम् असन्निरुपये गतः अस्मि ॥ ४९ ॥ इदं मम इतज्जीवितं तावत् दयितान्
 अन्वयात् यदि, (तर्हि) तथा विना किं विनिरुगम्, अतएव आम्बलतेन प्रवर्णा
 वेदनां सञ्चताम् ॥ ५० ॥ सुरतप्रमथश्चतः खेदलवीर्यमः अपि ते मुञ्चि प्रियते, अथ च
 लम् आम्बला अस्तमित्ता, ईदृशताम् इमाम् अस्मरतां धिक् ॥ ५१ ॥ घृ—प्रियते ।
 अहृत । दध्ने । सनि द्विधीर्षते । यकि ईधीयते । अधि धारयति, अदीधरत् ।

केन एवम निरपराध एहे जनके (आनाके) सहसा सञ्चारणयोग्या
 बलिद्यां विवेचना करितेछ ना, ॥ ४८ ॥ हे निर्भ्रगतासिनि ! निश्चरई तूनि
 आनाके शर्ठे उ कपटबन्धन बलिद्या विवेचना करिते, कारण परलोकके गेले
 आर फिरिया आसिबे ना, किन्तु याईवार मन्य आनाके एकवार छिज्जासां
 करिले ना ॥ ४९ ॥ रे इतज्जीवित । तूई यदि प्रियतनार अयुगमन करिया-
 हिन, तबे केन, तांहाके ना नईरा फिरिया आसिनि, एकरे आपन कर्ष-
 सोबे आपनिहे प्रबल वातना सह्य कर ॥ ५० ॥ तोनार नूबे एवम उ म्दत-
 शननना बेवदिनु र्हियाछे, किन्तु तूनि प्रहः विनठे हईगे । अतएव नह्येकर
 एहे अस्मरताके धिक् ॥ ५१ ॥ आनि कथन मनेतेउ टोनार अश्रिय कार्या

though I offended thee repeatedly, why is it then that thou at
 once considerest me though now innocent, as not fit to be spoken
 to ?

49. O thou of pure smile ? thou certainly consideredest me
 to be your insincere lover, since thou hast departed to the other
 world never to return without bidding me adieu.

50. If this accursed life of mine followed my beloved, why
 then has it come back without her ? Let it therefore suffer this
 terrible anguish brought about by its own act.

51. Even the drops of perspiration caused by mutual dalli-
 ance still remain on thy face, but thou thyself hast come to thy
 end ; fie on the frailness of living creaturca !!

ময়া মনসা অপি তব বিমিথং ন জ্ঞতপূর্বং, কিং মাং লভাসি, নশু অহং চিন্তে: মন্দরতি:,
 নী ভাবনিবন্ধনা রতি: লয়ি (অস্তি) ॥ ১১ ॥ উ কামবীৰ, মাদত: ক্রমুনীতুভবিতানু
 বদীভবত: মদ্রুৎথ: মব অলকানু অলয়নু নী মন: লব্ধপাৰ্শ্বগমক্ৰি কৰীতি ॥ ১২ ॥
 অল—অস্ততি, অঘাশীতু, অঘাত। স্তি বিবল্লিযতি। যক্রি বাবল্ল্যতে। তিবি
 চলয়তি (অল কম্পনে ঘটাदि:)। তনু. উ মিথি! আয় নী বিপাদনু নতং অীযধি:
 জ্বলিতেন তুচ্ছিনাষ্টে গৃহাগতং মন: হব মতিশীঘল অধীচ্ছিতুন্ অর্চসি ॥ ১৪ ॥ হু—
 হুণীতি, হবতি, অদীষীতু। হুদাব। স্তি হুদ্বযতি। যক্রি হীহুযতে। ণিষি দাবয়তি,
 অদুদবনু। হুত:, হুন:। হদনু উচ্ছাসিতালকং বিয়ালকয়নু মব মুখং নিমি মুপ

করি নাই, তবে কেন আমাকে পরিত্যাগ করিতেছ। আমি নামমাত্র ক্রিতি-
 পতি, কিন্তু তোমাতেই আমার আন্তরিক অনুরাগ রহিয়াছে ॥ ১২ ॥ হে
 করভোক! কুম্ভমাবলীতে খচিত, তরঙ্গের ন্যায় ভঙ্গীয়ুক্ত এবং ভ্রমরের ন্যায়
 নীলাভ তোমার এই অলকগুলি, বায়ুহিলোলে হুলিতেছে, তাহাতে আমার
 মনে এই আশঙ্কা হইতেছে, যে তুমি যেন আবার ফিরিয়া আসিবে ॥ ১৩ ॥
 অতএব হে প্রিয়ে! সংজ্ঞালাভ করিয়া শীঘ্র আমার বিবাদ নিরস্ত করা
 তোমার উচিত, যেমন জ্যোতির্লতা দীপ্তিধারা হিমালয়ের গুহাগত অন্ধকার
 দূরীভূত করে, তদ্রূপ ॥ ১৪ ॥ তোমার এই অলকগুলি হুলিতেছে, অথচ
 তোমার মুখে কথা নাই, এই দেখিয়া আমার মর্শ্বাস্তিক হুংথ হইতেছে। যেন
 রাত্রিতে একটা পদ্ম বৃদ্ধিত হইয়াছে এবং তাহার অভ্যন্তরে একটা ভ্রমব

52. I never did anything unpleasant to thee even in thought, why then dost thou forsake me thus. I am the lord of the earth merely in name but my genuine love is for thyself.

53. O fair one! the wind waving thy undulated tresses as dark as black bees and decked with flowers makes my mind hopeful of thy return.

54. Therefore O my beloved! it behoves thee quickly to remove my grief by awaking to life, just as an herb dispels the darkness of the caves of the Himalaya, by its returning brilliancy at night.

55. This face of thine, now speechless, with tresses playing

विराग्यनरपेट्पद्मनम् एकं पदजम् इव मां दुनीति ॥ ५३ ॥ मन्वेरी ममिदं पुनः
 एति, दक्षिणा इन्धचरं पदाक्षिपं पुनः एति, इति वी विरहानरपेट्मौ, अदलमता तं
 कर्त मां न दक्षिः ॥ ५६ ॥ नवमन्त्रमन्त्रविधिं अपितं ते यत् सुदु खड्गं दूदित, इ वामाह !
 इदं तत् कर्तं विनाधिरीक्ष्यं विपक्षिष्यते वद ॥ ५७ ॥ इ—इदमे। अदक्षि। दुदुवे।
 दूनः । इयं मयमा रहःमन्त्री मतिविषममादनीवो रम्या अमतिवीधमाक्षिणीं तां
 यदा अदुषवा इव न लभ्यते (इति) न ॥ ५८ ॥ अन्धताम् कर्तं मापितं, कर्तंमन्त्री

नीरवे रहिराहे ॥ ६६ ॥ रघुनि चक्षुके पुनर्कार आप्त इव, चक्रवाकी निन्दे
 छुडिबारेर सहित आदार निलिठ इव, एह हेतू चक्षु एवं चक्रवाक पत्नी
 विरहकाल सहा करिना पाके । किन्तु तुनि एकेबारे गिराह, केन आनाके
 पद ना करिबे ॥ ६७ ॥ तोनार वे अहूनार अह नवपदवर्णव्यातेषु क्लेश
 अहूत्रव करे, हे वानोर ! सेहै अह आदि किरुपे डिताय सदन
 सहा करिबे वल ॥ ६९ ॥ तोनार वे एहै चक्षुहार विरुनेर अश्वन सहरी
 अरुप हिल, से आठ तोनार विलासगननेर अभावे नीरव हईरा रहिराहे ।
 बोव इव केन, शोके अहूनरुण करिराहे ॥ ७४ ॥ तुनि वर्णगनेर उअहूक
 हईराउ आनार प्रबोधेर जन्य, नहाई कोकिलाते नधुर आविठ, राचहःदीते

loose, pains my heart like a solitary lotus, closed at night, and
 in the cup of which the hum of bees has ceased.

56. Night meets again her moon, and the female chakra-
 vaka finds her mate again (by the day). hence it is that they
 can bear the intervals of separation, but how wilt not thou who
 art gone for ever afflict me ?

57. This delicate body of thine would ache even if it were
 placed on a bed of tender leaves ; how then, O fair one ! would
 it bear to be laid on a funeral pyre ?

58. This zone, thy first companion in privacy, is now mute
 with the cessation of thy graceful walk, and appears to have
 died of grief with thee, who sleepest the sleep, which knows no
 awakening.

59. Thou hast bequeathed thy sweet speech to the cuckoos,

নদালসং গাতং, পৃথগীভ্র বিলীলম্ ইখিতং, পবনাবধূতলতাশ্চ বিঘ্নমাঃ ॥ ৫৫ ॥
 বিদ্বিষীতমুকযা অপি ত্বয়া নাম্ অবীচা অনী যুগাঃ সন্মং নিদ্বিতাঃ, তব বিরহে গৃহস্থার্থ
 মে হৃদ্যং অবস্থান্তিতুং ন অমাঃ ॥ ৫৬ ॥ ত্বয়া চক্ৰকারঃ ক্ষতিনী অ হনী গিহুদং পরি-
 কলিতং নত্, অদযৌ: বিবাহস্থতক্রিয়াম্ অবিধায় গম্যতে হুবি অচ্যাম্যতম্ ॥ ৫৭ ॥ ত্বয়া
 ক্লমদীচন্দ: অদম্ অমীক: যন্ ক্রমদম্ ভদীরযিখতি তব অলক্ষ্যামর্থং তন্ নিবায়-
 মাল্যনা কথং নিখ্যামি ॥ ৫৮ ॥ অন্যদুর্লভং সমম্ভদুপুর্ অরথ্যাতৃযর্ষে অরতা হব ক্রম-

মদালসগতি, হরিণীতে চক্ৰগৃষ্টি, এবং বায়ুভরে দ্রৈবং কল্পিত লতাতে স্বীয়
 বিলাস, রাখিয়া গিয়াছ, কিন্তু তোমাব বিরহে আমার হৃদয় এমনি শোকপূর্ণ
 হইয়াছে, যে এই সকল দেখিয়াও কিছুতেই শান্ত হইতে পারিতেছে না ॥ ৫৬ ॥
 হে প্রিয়ে! তুমি এই প্রিয়মূলতার সহিত এই সহকাব তরুর সম্বন্ধ করিয়া
 রাখিয়াছিলে, কিন্তু ইহাদের বিবাহকার্য সম্পন্ন না করিয়া যে চলিয়া যাও,
 ইহা তোমার নিতান্ত অহুচিত কার্য ॥ ৬১ ॥ তোমার পাদস্পর্শ হইতে দোহদ-
 যুক্ত এই অশোকতরু যে পুষ্প প্রসব করিবে, সেই পুষ্পে তোমার অলকের
 আভরণ হইত; এখন কিরূপে তাহাতে, তোমার প্রেতের উদ্দেশে দিবাব জন্য
 মালিকা রচনা করিব ॥ ৬২ ॥ হে সুন্দরি! এই অশোকতরু তোমার
 পাদত্ৰাডন, অরণ করিয়াও নুপুরধ্বনি কুমুমরূপ অশবর্ষণ পূর্বক যেন তোমার

thy graceful gait, languid on account of thy genial deposition,
 to swains, brisk glances to deer, and blandishments to creepers
 waving in the wind.

60. Though thou wast eager for a heaven thou didst beg-
 with these qualities for my consolation, but they can scarcely
 comfort my heart which feels severely afflicted at thy separation.

61. Thou didst betrothe the Priyangu creeper to the
 mango-tree. but thou art departing without celebrating their
 hymenial ceremony, this is unbecoming.

62. The flower that this Asoka tree will put forth having
 been touched with thy foot, is a fit ornament for thy locks but
 how shall I convert it into a chaplet to be offered to thy corpse.

63. O thou handsome lady! that Asoka tree grieves over

মানুষবর্ষণা অমুনা অশীকেন উ মুগাতি ! ত্ব শীঘ্রসে ॥৬১॥ তব নিশ্চিন্তিতানুকারিभिः
বকুলী: ময়া সমম্ অর্দ্ধাধিতা বিলাসমেখলাম্ অসমাপ্য উ কিপ্ররক্শিট । কিম্ ইদং
সুখ্যতি ॥ ৬৪ ॥ সখীজন: সমদু:খসুখ:, অয়ম্ আত্মজ: প্রতিপশ্চন্দ্রনিম:, অহম্ এক-
রম্য তথাপি তি স্ববসায়: প্রতিপশ্চিন্দিগুর: ॥ ৬৫ ॥ ধৃতি: অস্মমিতা, রতি: স্মৃতা,
দেয়ং বিবর্তম্ ঋতু: নিঘ্রত্নব:, আমরণ্যপ্রযৌজণং রতম্ অথ নী শ্রয়নীযং পরিহৃত্যম্ ॥৬৬॥

জন্য শোক কবিতেছে ; কারণ তোমার পদাঘাত অন্যের পক্ষে হ্রলত হইলেও,
বিশেষ অহুগ্রহ চিত্তরূপ আমার অদৃষ্টে ঘটিবাছিল ॥ ৬৩ ॥ হে কিপ্রবকষ্টি !
তুমি আমার সহিত, হৃদীয় নিখাসের ন্যায় স্নগন্ধি বকুল পুষ্পদ্বাবা, এই বিলাস
মেখলাগাছি কেবল অর্ধেক গাঁথিয়াছ, ইহা সম্পূর্ণ না করিয়া কেন নিদ্রাগত
হইলে ॥ ৬৪ ॥ সহচরীগণ তোমার হুঃখ হুঃখী এবং তোমার সুখেই সুখী ;
এই পুর প্রতিপচ্ছের তুল্য, এবং আমি তোমাতে একান্ত অহুরক্ত, তথাপি
তোমার এইরূপ ব্যবহার নিশ্চয়ই নির্ভূবের মত হইয়াছে ॥ ৬৫ ॥ অন্য আমার
দৈর্ঘ্য ও প্রীতি অত্রগত হইল, বিষয়বাসন্য অবগান হইল, সঙ্গীত শেষ
হইল, বসস্তাদি ঋতুতে উৎসব ফুরাইল । আর আমার আভরণের প্রয়োজন
নাই, আমার শয্যা শূন্য হইল ॥ ৬৬ ॥ তুমি আমার মন্ত্রী, নর্থসখী এবং নৃত্য-

thee shedding tears of flowers, as if in recollection of thy un-
common kindness in touching it with thy foot which was en-
circled with a tinkling anklet.

64. This gay girdle is but half strung by thee with my
help with vakula flowers imitating thy breath in fragrance, why
is it then, O thou blessed with the voice of a kianara ! that thou
art sleeping without finishing it !

65. Thy female companions are sharers in thy weal or
woe, this son is as charming as the moon of the second day of
the bright fortnight, and I myself bear undivided love (to thee).
It is certainly cruel of thee to act as thou hast done in spite of
all these advantages.

66. Now my self-control is at an end, my love has depa-
ted, my singing has stopped, the season is devoid of festivity,

ত্বং (এব) মহিষী, ত্বং (এব) সশ্বিতা, ত্বমিহ মিত্য: সপ্তী, ত্বমিহ স্রলিতি কলাবিধী
 মিত্যগিত্যা, (অতএব) ত্বাং হরতা কল্যাণিমুখীন স্ত্যুনা মে কিং ন হতং বদ ॥ ৫৩ ॥
 উ মদিরাচি । সদাননার্পিতং রসবন্ম মধু পীত্বা পরলীকীপনং দাত্বদূষিতং মে জলা-
 স্তলি কথং হু অনুপাসসি ॥ ৫৮ ॥ বিভবে সতি অপি ত্বয়া বিনা অজন্ম সুখং এত্যবন্
 গল্যমাম্, বিলীভনানরৈ: অহতস্য মম শরৈ বিপথা: ত্বদুশ্রযা: হি ॥ ৫৯ ॥ কীৰ্ত্তা-
 ধিপ: ইতি কথার্থায়তন যথা তথা প্রিয়াং প্রতি বিলপন্ হৃদিবীৰুহান্ অপি স্মৃতমায়া-
 রসবাত্বদূষিতান্ অকরোত্ ॥ ৬০ ॥ অথ স্বজন: তস্য অহত: কথস্মিন্ অপনীয তদন্য-

গীতাদি বিদ্যায় শ্রবণশিখা ছিলে । অতএব নির্দয় মৃত্যু এক! তোমাকে
 হরণ করিয়া আমার কি সর্বনাশ না করিল ॥ ৬১ ॥ হে মন্তচকোবলোচনে!
 আমার মুখদ্বারা অর্পিত সুস্বাদু মদ্য পান করিয়া, অধুনা তোমার প্রেতের
 উদ্দেশে দত্ত, অশ্রুজলে দূষিত মদ্যস্ত জলাঞ্জলি কিরূপে অতুগানস্বরূপ গ্রহণ
 করিবে ॥ ৬২ ॥ ঐশ্বর্য্য থাকিলেও তোমা ব্যতিরেকে অজৈব সুখভোগ এই পর্য্যন্ত
 হইল বিবেচনা কর; কারণ আমার মন কোন প্রলোভনে আকৃষ্ট হয় না, আমার
 সমস্ত ভোগবাসনাই তোমার অধীন ॥ ৬৩ ॥ কোশলাধিপ অত্র প্রিবাকে উদ্দেশ
 করিয়া ঐকরূপ করুণভাবে বিলাপ করত বৃক্ষদিগকেও পরিত মকবন্দব্যাঞ্জে

there exists no necessity for any embellishments, and my bed is empty.

67. Thou wert my wife, my minister of state, my companion in solitude and my beloved pupil in the fine arts O say what have I not been robbed of by pitiless Death who has carried thee off.

68. O thou with ravishing eyes, having once drunk delicious wine given by my mouth, how wilt thou take, as an after-drink, handfuls of water, polluted with my tears, such as will be offered by me to thy departed spirit in the next world.

69. Though I enjoy sovereignty, yet consider that without thee my enjoyment is at an end, for all my pleasures are centered in thee, and I never feel tempted by other attractions.

70. The lord of Kosala bewailing his beloved in these plaintive strains made even the trees polluted with flowing tears of nectar.

মহানা মাং চন্দ্রীন্ অগুহুচন্দ্রনৈখটী অশ্রায় বিমমসঃ ১০১। “পুয়তি: সন্ অপি
 (বিদ্যানপি) যথা প্রমদান্ অশ্রুসংস্থিতঃ” ইতি বাহুদর্শনান্ তথা দ্বিত্বা সচ্ মহীরন্
 অশ্রিমান্ ন স্বকার জীবিতাময়া ব্র ন ১০২। অথ বিদুষা তিন যুৎসিথা ভামিনী
 সতদিত্ত দমাচন: পর্ মহর্ষয়: বিঘয: পুঃ তমবনৈ এব সন্মাদিনা: ১০৩। তথা
 বিলা অপরায়ামগাত্তর্মন: স: বাঁবৈধুদুস্তাশুধু সশ্চ: পরিবাচন্ চর অবর্ভীকয়ন্

বাপ্ নোচন করাইরা দ্বিত্ত অরিদ্রাছিলেন ১০। অনন্তর আর্হায় স্বদনগণ
 অতের জোড় হইলে সেই সুলভীকে কোন প্রকারে নরাইরা লইল। এবং সেই
 দিবা নাশ্যগারা তাঁহার শেষ আভরণ দম্পাদন পূর্কক অন্তর এবং চলন কাঠে
 প্রেশ্নগিত অনন্ত অনগে তাঁহাকে ননর্পণ করিল ১১। রাজা হইরাও শোকভরে
 দ্রীর অশ্রুসরণ করিলেন, এই লোকনিন্দার ভয়েই মহারাছ অত মহিষীর সহিত
 শরীরকে অগ্নিমাং করিলেন না, নহুবা বাঁচিবার আশয়ে নহে ১২। অন-
 স্তর জ্ঞানবান্ অত, বাঁহার গুণগ্রান মাত্র অবশিষ্ট বহিরাছে, এমন সেই ব্রনপীর
 উল্লেপে কর্তব্য শাস্ত্রাদি কার্য নগরের বহির্ভাগস্থ উপবনেই নহা ননারোহে
 ননাপন করিলেন ১৩। রজনীর অপায়ে যেনন শশধর নগিন হর, ইকুনটী
 বিহনে সেইরূপ হইরা রাচা অক নগর নগো প্রবেশ করিলেন, এবং সেখি-

71. Then his friends with difficulty took the fair one away from his arms, and consigned her, decked with that celestial wreath as her funeral decoration, to a fire fed with agollochum and sandel wood.

72. It was because he foresaw that men would attach to his name this reproach, "Lo! Aja though a king has died of grief for his wife" that he did not burn his body, but not out of love of life.

73. Then after the conclusion of the tenth-day ceremony, the learned king performed the obsequies of his wife with great magnificence in that very town park :—of his wife who had nothing but her good qualities now remaining.

74. He entered the palace without her, looking like the moon at the close of night, and beholding in the tears from the faces of the ladies of the city, the over-flowing as it were of his own grief.

পুরী বিবেক ॥ ৩৪ ॥ অথ সবনায় দীপিতঃ স্মৃত্যমস্থিতঃ যুধঃ সবিধানাত্ তন্ম স্মি-
 পঙ্কজত্ বিজ্ঞানিবান্ ত্রিখণ্যে ইতি অন্ববীধয়ত্ কিল ॥ ৩৫ ॥ যতঃ মুনিঃ অসমাসবিধিঃ
 ততঃ তব তাপকারণং বিদান্ অপি পথঃ স্মৃত্ত ভবন্ত্ প্রকৃতী স্খাপয়িত্ব স্বয়ং ন স্তপ-
 স্তিতঃ ॥ ৩৬ ॥ ঐ সুহস, তস্য তদ্ব্যমন্দৈয়পদা সত্বতী ময়ি বর্তন্তে, ঐ বিদ্যুতমলম্ভার,
 স্মৃৎ, এনা হৃদি তপধাগুন্ম সর্হসি ব ॥ ৩০ ॥ সজন্মনঃ পুহপস্য পদৈশ্চ স্তমতীর্ন, মবন্
 মা বি স্, ইতি দিতয়ং স বিদ্যুতিবেন সত্বধা পম্মতি হি ॥ ৩৮ ॥ পুরা কিল দুযর্

বেন পৌববধুগণেব অশ্রুধারায় নিজেৰ শোকেব স্রোত বহিতেছে ॥ ৭৪ ॥
 তৎকালে গুরু বশিষ্ঠ যজ্ঞে দীক্ষিত ছিলেন, তিনি আশ্রমে থাকিয়াই ধ্যানবলে
 জানিতে পারিলেন, যে রাজা শোকে জড়ীভূত হইয়াছেন । তখন তাঁহাকে
 বুকুগুইবাব জন্য এক জন শিষ্যকে পাঠাইয়া দিলেন ॥ ৭৫ ॥ শিষ্য বহিলেন,
 যেহেতু মুনিব যজ্ঞাছুষ্ঠান সমাপ্ত হয় নাই, অতএব তিনি আপনার সন্তাপকারণ
 ও স্বভাবভ্রংশ জানিয়াও, আপনাকে প্রকৃতিস্থ করিবার জন্য স্বয়ং উপস্থিত
 হইতে পারিলেন না ॥ ৭৬ ॥ হে সদাচাবসম্পন্ন ! হে অসিদ্ধ ধৈর্য্যগুণশালিন !
 ঋষি আনন্স সংক্ষেপে বাচনিক যাহা বলিয়া দিয়াছেন, তাহা শ্রবণ করুন, এবং
 হৃদয়ে ধারণ করুন ॥ ৭৭ ॥ অল্পরহিত ভগবান্ জিবিক্রমেব পদে, অর্থাৎ ত্রিভু-

75. Now his spiritual preceptor, who was detained in his hermitage being engaged in a sacrifice, was aware by spiritual contemplation, that the king was paralyzed with sorrow and sent him this message by a disciple.

76. He said since the sage has not yet concluded his sacrifice, he is not able, though he knew the cause of thy distress, to visit thee himself for the purpose of restoring thee, who hast strayed from the right path, to thy wonted equanimity.

77. "O well behaved king ! he has entrusted me with his brief message, listen to it, O thou renowned for thy great fortitude ! and treasure it up in thy mind.

78. "In the three steps of the eternal being, he observes every thing present, past and future with the eye of knowledge that knows no obstruction."

নদ: পরত: তপস্বিনী: পরিসংহিত: চন্ডি (অম্ব) সমাধিমেদিনী হরিণী নাম দুরা-
 হনাম্ অম্বী প্রসিদ্ধায় ৷ ৩৫ ৷ ম-হি—হিনোতি । অহীণী, জিহাব । স্বীয়তে, অস্বাধি ।
 মনি জিহ্বোপতি । যসি জিহ্বোপতি । পিথি ছাদয়তি, অজীহপনু । ম: মগবীলাপনযী-
 র্গিণ্যা তপ:প্রতিবন্দনম্ভুনা মসুখাবিধৃতচারবিধমাং তা “সুধি মানুযী ভব” হতি
 অমপনু ৷ ৩০ ৷ “ হি মগবনু, অযং জন: পরবানু (অত:) মী মতিক্রমাবহিতং অমম”
 হতি ভদনতা ষ নাম্ কামুভেদমর্মানু ভিতিস্বর্ম কৃতবানু ৷ ৩১ ৷

বনে, ভূত, ভবিষ্যৎ এবং বর্তমান, ননস্ত বটনাই ষবি অশ্রুতিহৃত জ্ঞাননেত্র
 দ্বারা দর্শন করিয়া থাকেন ৷ ৭৮ ৷ পূর্ককালে তৃণবিন্দু মুনি ছুশর উপস্যায়
 প্রকৃত হইলে, ইন্দ্র অতিশয় শক্তি হইয়া ষবির বনাধিপত্রেব জনা হরিণীনানে
 অঙ্গরাত্রে প্রেরণ করিয়াছিলেন ৷ ৭৯ ৷ হরিণী সমুখে মনোহর বিগান-
 বিনন প্রকটন পূর্কক মুনির উপোভস করিলে, তাঁহার শন শুণ্ডরূপ স্তী-
 ছুনির সযতে প্রকটকালীন তরঙ্গরূপ যে জ্যোৎস্ব, তাহার ন্যায় হইল, তখন
 তিনি হরিণীকে এই শাপ দিলেন, যে “তুই তুনোকে গিয়া নমুস্যপন্নী হইবি ।”
 ৮০ ৷ “হে ভগবনু! আমি পরাধীন, আমার অপরাধ মার্জন্য করন” এই
 বলিয়া হরিণী ষবির চরণে পতিত হইলে, ষবি কহিলেন, “যে পর্য্যন্ত তুনি
 বিবাপুষ্প দর্শন না করিবে, তাবৎ তুনোকে ভূতলে থাকিতে হইবে” ৷ ৮১ ৷
 সেই হরিণী ঋক্বেদিক বংশে চন্দ্রগ্রহণ করিয়া অতঃপর আপনার নহিবি

79. “It is said that in the days of yore, Indra, alarmed at Trinavindu who was practising the most severe austerities, sent down the nymph, Harini, to destroy the concentration of his mind.”

80. “As his wrath, kindled by the interruption of his devotion, swept over his tranquil spirit like a wave of the deluge, he cursed her who was displaying before him her fascinating blandishments, saying, “Be thou a mortal woman on earth.”

81. But when she supplicated the ascetic, saying, “O lord! I am dependent on another, so pardon my misconduct, be so ordained that she should stay on earth till she saw a heavenly flower.”

সম্ভবা সা যদ মন্বিণী মূলা শিরায দিব্যমুতং শ্রাপনিবৃত্তিকার্ষং উপলভ্যতী বিব্রমা
 (অমৃত) ॥ ৮১ ॥ তন্ তদপায়খিলয়া অলম্, ত্যম্মিতমতাং বিপত্ স্তপস্থিতা, রথ
 বমুধা ল্বয়া অবঘাটা, হৃদা; বসুমত্যা কলচ্চিত্তিঃ হি ॥ ৮২ ॥ স্তদ্যে মদবাচ্যম্ উজ্জ্বলতা
 ল্বয়া শ্রাদ্ধবত্যা (যত্) যুতম্ আবিষ্কৃতং, মনসঃ স্তরী সমুপস্থিতং পুনঃ (তন্)
 অলীকতয়া মকাম্ভবাম্ ॥ ৮৩ ॥ বদতা কৃত, এব অনুস্ততা অপি মনসা সা পুনঃ ন
 স্ত্যতে, নঘাতি পরলোকসুধাং দীহিনাং গতয়ঃ স্তকর্মানিঃ ভিন্নপযাঃ ॥ ৮৪ ॥ অপরীক-
 হইয়া ছিলেন, এক্ষণে অর্গ হইতে দ্রষ্টে শাপমোচনের কাৰণস্বরূপ স্তবপুপ
 দর্শন করিয়া মৃত হইয়াছেন ॥ ৮২ ॥ অতএব তাঁহার মৃত্যু বিষয়ে চিন্তার
 প্রয়োজন নাই, কারণ জীবনাশ্রেবই মৃত্যু নিশ্চিত আছে । আপনি এই পৃথি-
 বীকে পালন করুন, পৃথিবীই রাজাদিগের স্ত্রীস্বরূপ ॥ ৮৩ ॥ আপনি অত্যাশ্রয়
 কালে গর্ভাভ্যন্তরিত নিন্দা পরিবর্জন করিয়া, স্বরূপ ধৈর্য ও বিদ্যাবত্তা প্রকটন
 করিয়াছিলেন, এক্ষণে মানসিক সন্তাপের সময় তজ্জগ ধৈর্য অবলম্বনপূর্বক
 তাহার মার্ধকতা করুন ॥ ৮৪ ॥ আপনি বোদন করিয়া তাঁহাকে লাভ করা দূরে
 থাকুক, অহ্নরগ্ন বরিনেও লাভ ববিত্তে পারিবেন না । কারণ পবলোকগত
 লোকসকল ভিন্ন ভিন্ন কৰ্ম নিবন্ধন ভিন্ন ভিন্ন গতি প্রাপ্ত হয় ॥ ৮৫ ॥ আপনি

82. "Then she was born in the race of the Kratha-Knau-
 kas, and became thy queen consort for a long time; but when
 she beheld the appointed cause of the cessation of the curse,
 she breathed her last.

83. "Therefore it is vain to brood over her loss; for death
 is inevitable to created beings. Watch then over the earth,
 for the earth is the true bride of a king."

84. "In this hour of thy mental malady do thou display
 most effectually that spiritual philosophy which thou didst
 exhibit in the days of thy prosperity in being free from the
 stigma of haughtiness."

85. "Even if thou wert to follow her in death, thou couldst
 not regain her, much less than canst thou by bemoaning her,
 for living creatures when in another world pursue different
 courses according to their own works here.

मनाः कटुग्निर्ना निवापदभिभिः अद्रुगस्त्रीषु, अनिसज्जतं सज्जनापु मितं दृष्टति इति मधुसूते ॥ ८६ ॥ मरौरिणा मरणं प्रकृतिः, जीवितं विलतिः उच्यते, (एवं स्थिते) जन्तुः अणुम् अपि अत्रतिष्ठते यदि, अस्मी लामवान् मनु ॥ ८७ ॥ मृदुचितनः म्रियमाणं हृदि अर्पितं श्लथं अवगच्छति, स्त्रियधीः तु मत् एव कुशलद्वारेतया समुद्धृतं मन्वते ॥ ८८ ॥ सगरौरमरौरिणी अपि यदा श्रुतसंयोगविपर्ययो, (गदा) वाग्नीः विपर्यैः (सह) विरहः

शोकशून्य चित्ते पित्रोदकादि अदानपूर्वक पद्धतिके अतृप्तशीत करुण । कारण मनिधिगण बलेन, बद्धगणेर अश्रु निरवच्छिन्न पतित हईले मृतव्यक्तिके मधु कविना থাকे ॥ ८७ ॥ मरणई शरीर प्रकृति, आव वाँचिया पाका विकृतिनात्र, पण्डितेरा एई कथा बलिगा पाकेन । यदि कोन प्राणी निश्वास प्राश्वास परि-
त्याग करत क्षणकाले वाँचिया থাকे, ताहाँ तहाँव पक्षे लाड बलिगा ज्ञान कवा उचित ॥ ८७ ॥ ये मृत्तचित्त, से प्रियनाश हईले हृदये एकटी शेल बिक्र हईल ज्ञान करे, किञ्च शिरबुद्धि ब्यक्तिरा ईष्ट नाश हईले, हृदयेव एकटी शला उँखात हईल बलिगा विवेचना कबेन, कावण ताहाँ मोक्षलाडेव हाँव-
शुद्धर्प ॥ ८८ ॥ यथन देह एवं आत्मा ए उँडेवेवई संयोग एवं वियोग

86. "So banish all sorrow and make obsequial offerings for the spiritual benefit of thy wife, because it is laid down in the Sastras that the tears of relatives shed too frequently afflict the departed."

87. "It is said by the wise that death is the natural condition of living creatures and life is their abnormal state; so if an animal remains breathing only for a moment, he is certainly a gainer."

88. "It is only the foolish man that regards the loss of a dear person as a dart plunged into the heart, but the wise man considers it as one extracted from his heart in as much as such a bereavement opens out a door to the blessing of final beatitude."

89. "Since it is known that between our own body and

বিপথিতং কিম্ হব তাপয়েৎ বহু ॥ ৫৫ ॥ ঐ বশিনাম্ উচ্যম, পৃথক্জনবৎ যুথ! বশ
 মনুং ন অর্হসি, বাযী (সতি) যদি তে হিতয়ে অপি সখা: (ভবন্নি) তর্হি হুমসাব্-
 মতাং কিম্ অনরম্ ॥ ৫০ ॥ স চহরমণি: বিনীত: বচ: “তথা” ইতি মতিম্ভ্য মুনি
 বিশ্বসর্জ, বত্ অস্ব যৌকথনে হৃদি অলম্ব্যদর্দং সত্ অস্ব যুগী: অন্তিকং মতিয়াতম্ হব
 ॥ ৫১ ॥ অন্বিতযদ্বহনে নৈন দুনী: ধালত্বাত্ প্রিয়াযা: সাহস্মম্নিলিতদর্শনৈন স্ময়িত্ব
 শ্চণিকসমাগনীন্সবীথ কথস্বিত্ অষ্টী সমা: পবিসমিবা: ॥ ৫২ ॥ শ্রীকৃষ্ণভু: মস

প্রতিসিদ্ধ হইতেছে, তখন বাহ্যবিষয়ের সহিত বিরহ বিদ্বান ব্যক্তিকে কেমন
 করিয়া সংস্থাপ দিবে বল ॥ ৪২ ॥ হে জিতেন্দ্রিয়াশ্রমণ্য! প্রাকৃত জ্ঞানের ন্যায়
 শোকের বশীভূত হওয়া ভাব্যুশ ব্যক্তির উচিত নহে। যদি বায়ুভরে তরু
 এবং পর্কত উভয়েই বিচলিত হয়, তবে তাহাদের মধ্যে আর বিশেষ কি
 রহিল ॥ ২০ ॥ অজ উদারমতি ঞ্জ বসিষ্ঠেব সেই উপদেশ বাক্য ‘তথাস্ত’
 বলিয়া যৌকারপূর্বক মুনিকে বিদায় দিলেন, কিন্তু তাহা শোকস্বারা ঘনীভূত
 অন্তের দ্বন্দ্রে স্থান না পাইয়া, যেন গুরুর নিকট ফিরিয়া গেল ॥২১॥ সত্য ও
 প্রিয়বাদী রাজা পুত্র বাণক বলিয়া কথঞ্চিৎ আট বৎসর কাল অতিবাহিত
 করিলেন। প্রিয়ার মাদৃশ্য ও ঐতিকৃতি দর্শন করিয়া, এবং স্বপ্নাবস্থাতে তাহার

soul union subsists as much as disunion, say how then could
 separation from external objects be a source of regret to the
 wise ?”

90. “O thou the best of those who possess self-control, it
 does not behove thee to be subject to grief like an ordinary
 person ; for what is the difference between a tree and a moun-
 tain, if they both are shaken by the wind ?

91. Saying “very well,” he accepted the words of his
 magnanimous preceptor, and dismissed the ascetic, but finding
 no room in his heart petrified with grief, they returned as it
 were, to the presence of his spiritual master.”

92. The king noted for his truthful and agreeable speech,
 lived eight years though with difficulty, on account of the ten-

इदं इक्ष्वाकुः सौमित्रं ह्येव प्रसन्नं विभेदं किल, स मियज्ञां असाध्यं प्राणान्हेतुम्
 अपि तं प्रियानुगमने स्वस्थां लाभं मेने ॥ २१ ॥ अथ वृषतिः सम्यक् विनीतं बन्धुहरं
 कुमारं प्रजानां रक्षकविधौ विधिरन् आदिश्व रोगीपुत्रतनुदुर्लभमतिं सुसुखः सन्
 प्राचीपद्वेशनमतिर्वभूव ॥ २२ ॥ असी जङ्गलान्तरस्थीः तीर्थस्थितकरभवे तीर्थे दिङ्मन्त्रान्
 सद्यः अमरयजनालिङ्गम् आसाद्य पूर्वाकाराधिकतररुक्षा कान्वा सङ्गतः सन् पन्दना-

नहितं कृषिक समागनरूप उन्मत्तं प्रापु ह्येव तत्रकाले चित्त विमोदनं करि-
 त्तेन ॥ २२ ॥ येन वटतल्लरं चारा अट्टालिकारं ह्यद भेदं करिद्या उठै, सेई
 रूप सेई शोकरूप कौलक अह्वेय हृदय विदारित करिल, किङ्क अत्र वरु शीघ्र
 पारेन, प्रियारं अङ्गुणनेन उन्मत्तं छिलेन बलिगा, तैवद्याव असाध्यं प्राणनाशक
 सेई रोगकेण लात बलिगा नने करियाछिलेन ॥ २३ ॥ अनन्तरं नरपति
 अत्र, कुमारं दर्शयन् सम्यक्प्रकारे शिक्षित, ७ धर्मधारणयोग्या वयसं प्रापु ह्येव
 छेन देविद्या, तांहाके प्रजादिणेरं रक्षणकार्ये यथाविधि निबुद्धं करिलेन,
 परे रोगाक्रान्तं तीर्थदेहं परित्राणेरं वासनाय अनशनव्रतं अवलम्बने ईच्छा
 करिगेन ॥ २४ ॥ अत्र गन्दासवरुपं सप्तमरुपं तीर्थे देहत्यागं पूर्णकं तत्रकाले
 देव्यं प्रापु ह्येलेन, एवं पूर्वापेक्षा अधिकतरं काष्ठिशालिनी प्रियवन्तारं

der age of his son, consoling himself by marking the points of similitude to her in other objects, by looking at her portraits, and by the joy of momentary union with her in his dreams.

93. The dart of grief rived his heart violently just as a shoot of a fig-tree does an edifice, and although his malady was fatal and incurable by physicians, he considered it as a gain in his eagerness to follow his beloved wife.

94. Then, when the prince was thoroughly trained up, and arrived at an age fit for wearing armour, the king charged him with the duty of governing his subjects according to the prescribed rules, and desirous to desert that uncomfortable abode

म्यन्तरेषु लीलागारेषु पुनश्चरन्तः ॥ ८५ ॥ रम—रमते, अरंस्त, रमि । सति रिरंसते ।
यदि रंसेते । षिचि रमयति, अरोरमत् । रमः ।

नहित मिलित हहेग्रा, नन्दन काननेव अभासवध् लीलागृहे क्रीडावसे
व्रत हहेनेन ॥ ८५ ॥

of a body worn out with disease, he took the resolve to die the death of religious starvation.

95. By giving up his body at the shrine of the confluence of the Ganges and the Sarayu, he got his name enrolled in the register of the gods, and then joining his beloved looking more charming than before, he dallied in pavillions within the park of Nandana.

भट्टि काव्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

अथ तत्रभवान् भट्टीपाधिकी भर्तृहरिर्नाम कविः काव्यानु-
गुणं रसभावादि व्याकरणशास्त्रोक्तं प्रकृतिप्रत्यय-वैचित्र्याच्च एकत्र
प्रदर्शयितुं प्रसन्नप्रकीर्णाधिकारतिङन्तैश्चतुर्भिः काण्डैर्भट्टिकाव्यं
व्यरचयत् । तत्र प्रसादादिगुणगुम्फितं काव्यं श्रीरामकथाययं
प्रसवाख्यकाण्डे समयप्रबन्धात्मके द्वाविंशतिसर्गैर्विभक्तम् । प्रकी-
र्णाधिकारतिङन्तकाण्डेषु प्रबन्धान्तर्यथाययं पृथक् प्रदर्शितेषु
व्याकरणशास्त्रमुदाहृतम् । तत्र तिङन्तकाण्डे आख्यातानि
प्रकटितानि, यत्र प्राधान्येन एकैकमधिकृत्य लक्षणं प्रदर्शितं
तदधिकारकाण्डम्, अधिकारकाण्डे टाधिकारामधिकारप्रभृ-
तीनि(१) प्रकरणानि पृथक् दृष्टान्तितानि, प्रकीर्णकाण्डे च
नानालक्षणाणि व्याकरणशास्त्रोक्तानि युगपदव्यवस्थमुपन्य-
स्तानि । एतेषां मध्ये प्रकीर्णकाण्डस्य व्यापित्वात् तदेव प्रथमं
उक्तम् । काव्यप्रबन्धस्य च "आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्द्देशो वापि

(१) टाधिकार चाम् अधिकारप्रभृतीनि ।

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत् स्वयं ॥ १ ॥

तन्मुखम्” इत्यालङ्कारिकनियमात् तदारम्भे कथानायकपितु-
र्दग्धरयस्य वर्णनरूपं वस्तु निर्दिशति, इष्टदेवतास्मरणायकं मङ्ग-
लाचरणमपि प्रकाशयति, “अभूत्” इति ।

विबुध्यन्ते इति विबुधाः देवाः । विपूर्वात् बुध्यतेः कः ।
तेषां सखा । यद्वा विः पक्षी जटायुः बुधा विद्वांसस्तेषां सखा
विबुधसखः । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” । परान् शत्रून् तापयति
इति परन्तपः । “द्विपत्परयोस्तापेः” इति खच्, खचि क्त्वं ।
श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन अन्वितः । दग्धसु दिक्षु अप्रतिहतगतिः स्थी
यस्य इति दग्धरयः इति नाम्ना उदाहृतः प्रसिद्धः । मृन् पातीति
शृपः अभूत् चैतायामासीत् । भूतसामान्ये लुङ् । सनातनः
शाम्प्रती पिण्डुः अयं साक्षात् गुणैः भीमकान्तैर्दृपगुणैः शीघ्रै-
र्दायैर्दिभिरित्यर्थः । वरं श्रीं यं त्वं भुवनानां भूर्भुवस्वरिति
त्रयाणां लोकानां हितं दुष्टनिग्रहप्रतिपादनरूपं तदेव ह्यसं तेन
हेतुना पितरमुपागमत् पिष्टत्वेन स्वीचकार । तथाचोक्तं “परि-
चाषाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां, धर्मसंस्थापनार्थाय
सम्भवाभि युगे युगे” इति । “दग्धरयस्योपमद्युतिं यमसा
दिक्षु दग्धपि श्रुतं । दग्धपूर्वरयं यमारयया दग्धकण्ठारिगुणं
शिदुर्बुधाः” इति एषो दग्धरयसंज्ञां व्युत्पादयति तत्रभवान् कासि-
दायः । इदं दक्षिराहृतम् । तदाह ह्यन्तोमन्त्र्यां “जभी सजो
गिति दक्षिरा चतुर्षष्टैः” इति ॥ १ ॥

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट

पितृनपारीत् सममंस्त वन्धून् ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीती

समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥

स इति । स राजा वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्माधर्मौ इति वेदाः त्रयीरूपाः, “धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ” इति स्मरणात् । तान् वेदान् अध्यैष्ट अधीतवान् । अधिपूर्वादिङो लुङ् । त्रयिकास्त्रिराहृताय दश परिमाणमेवामिति त्रिदशाः त्रयस्त्रिंशत्-संख्याका मुख्या देवाः द्वादशकैकादशरुद्राष्टवसुप्रजापतिवपुः-काररूपा इत्यर्थः । “संख्यायाः परिमाणे ङट्” । यद्वा तिस्रीदश जन्मसत्ताविनाशाख्या नतु वृद्धिपरिणामक्षया मर्त्यानामिव येषां इति त्रिदशाः । देवानां निर्जरत्वात् जन्मशैशवयौवनरूपा वा तिस्री दशाः । तान् अयष्ट अग्निष्टोमादिभिः पूजितवान् । यजतेः लुङ् । पितृन् अग्निव्याक्तादीन् अपारीत् आप्यायित-वान् । पृपालनपूरणयोरित्यस्य लुङि रूपं । पितृनतार्षीदिति पाठे त्राहादिना स्वधाभुजस्तोपयामास इत्यर्थः । वन्धून् मातापित्रादिघातीन् सममंस्त दानमानादिना सम्मानयायास इत्यर्थः । षष्ठां कामक्रोधलोभमोहमदमाकर्ष्याणां वर्गस्त व्यजेष्ट वयं निनाय । नीती सामादिषु सन्ध्यादिषु च उग्रंनसा प्रोक्ते शास्त्रे वा अरंस्त निरत आसीत् । मूलं प्रकृतिः सा च अमात्यराष्ट्रदुर्गकीपादिभिर्द्विसप्तसंख्याका तेन सह इति समूलं हत्वा इति समूलघातम् । समूलोपपदात् हन्तेः समुल् ।

वसूनि तोयं घनवद्वाकारीत्
 सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत् ।
 न त्यम्बकादन्यमुपास्थितासौ
 यशांसि सर्व्वेषुभृतां निरास्यत् ॥ ३ ॥
 पुण्यो महाब्रह्मसमूहयुष्टः
 सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।

अरीन् अवधीत् । तथाचीत् “एता प्रकृतयो मूलं मण्डसस्य
 समासतः” इति । अत आरभ्य इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोः शङ्कररूपं
 वृत्तम् ॥ २ ॥

वसूनीति । असौ राजा तोयं घनवत् मेघ इव वसूनि
 घनानि व्यकारीत् सत्पात्रे विहितवान् ददौ इत्यर्थः । गोत्रान्
 पर्व्वतान् भिजसीति गोत्रमित् इन्द्रस्तेन सह भासनं अध्वयात्-
 सीत् एकासने उपविष्टः । अधिपूर्व्वकवसतेर्लुङ् । “उपान्वध्याह
 वसः” इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । त्र्यम्बकादन्यं देवं न उपा-
 स्थित आराधितवान् । उपतिष्ठतेराराधनार्थकात् लुङ् आत्म-
 नेपदम् । सर्व्वेषां इयुभृतां वाण धारिणां धन्विनामित्यर्थः
 यशांसि निरास्यत् निरस्तवान् धनुषतामघेसरोऽयमासीदिति
 भावः । निरपूर्वात् अस्यतेर्लुङ् स्युक् च ॥ ३ ॥

पुण्य इति । पुपातीति पुण्यः । पूष षीणादिको यत्प्रत्ययः,
 ततोऽनुक् ऋषयः । “महती देवता षीणा नररूपेण तिष्ठति”
 इति अरण्यात् राघ्नां पावनत्वं । महतां वेदविदां ब्राह्मणानां

जज्वाल लोकस्थितये स राजा
ययाध्वरे वक्रिभिरभिप्रणीतः ॥ ४ ॥
स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पः
महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्ध्या ।
अध्यास्त सर्व्वं तु सुखामयोध्यां
अध्यासितां ब्रह्मभिरिह्वोधैः ॥ ५ ॥

समूहेन जुष्टः सेवितः । “शङ्खे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके
द्विजे यात्रायां पथि निद्रायां महत्शब्दे न दीयते” इति निषे-
धात् महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति वा विगृह्यते इति भरतः ।
नाके स्वर्गे सीदन्तीति नाकसदोदेवास्तीपां सन्तर्पणः इत्यादिभि-
स्तृप्तिप्रदः, वरेष्वा वरणीयः ये ४ इति यावत् स राजा अध्वरे
यज्ञे आभिमुख्येन प्रणीतः मन्त्रेण संस्कृतोऽभिप्रणीतो वक्रिर्यथा
अग्निरिव लोकस्थितये लोकमर्यादायै मांभूमीकस्वित्यतिक्रम
इत्येवमर्थी सन् इति भावः । जज्वाल दिदीपे कोपद्गुञ्जं
तेजः प्रकटयामास इत्यर्थः । उक्तानि विशेषणानि वक्त्रावपि
योन्वानि । सोऽपि लोकस्वित्यर्थं ज्वलति । तथाचोक्तं “अग्नी
प्रास्ताहुतिः सम्यक् आदित्यं मुपतिष्ठते । आदित्यात् जायते
वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इति ॥ ४ ॥

स इति । पुण्या पावना कीर्तिर्यस्य सः शतं मन्यवो यज्ञाः
अश्वमेधयागा यस्य स शतमन्युरिन्द्रस्तत्कल्पस्तत्तुल्यः समृद्ध्या
महेन्द्रलोकप्रतिमां स्वर्गतुल्यां सर्व्वेषु ऋतुषु सुखां सुखकरीं

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु
 सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।
 ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या
 स्थितावहस्येव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥
 सद्वत्समुक्ताफलवज्रभाञ्जि
 विचित्रधातूनि सकाननानि ।

तथा इहः सर्वशास्त्रपरिज्ञानात् प्रदीप्तः बोधो ज्ञानं येषां
 तैर्ब्रह्मिभिः ब्राह्मणैरध्यासितां अधुपितां अयोध्यां नाम नगरीं
 अध्यास्त अध्यवात्सीत् । अयोध्या नगरी तस्य राजधानी अभूत्
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

निर्माणेति । समीहितेषु स्वष्टुमभीक्षितेषु इत्यर्थः निर्माण-
 दक्षस्य विरचनपटोः पद्ममासनं यस्य स पद्मासनो यद्वा तस्य
 कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा मर्यादा परा काष्ठा इव स्थिता, ततो
 न दृष्टान्तरं ग्रीभनमासीदित्यर्थः । एयम्भूता या अयोध्या मघोनः
 इन्द्रस्य पुरं अमरावती । महिः कानिप्, निपातनात् हस्य
 घादेशः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात् स्फुरन्ती विभासमाना ये रत्नाना-
 मिन्द्रनीलमरकतादीनां गभस्तयो मरीचयः तैर्हासभूतैरित्यर्थः ।
 अथहस्य "मत्तो न्यूनैषा" इत्यनादृत्य स्थिता अतिष्ठदिय । पद्मा-
 सनस्यैव कौशलं यस्य इति पद्मासनकौशलस्य निर्माणदक्षस्य
 विचित्रकर्मणः इति भरतेन व्याख्यान्तरं कल्पते ॥ ६ ॥

तद्व्येति । यस्यां नगर्व्यां सति ग्रीभनानि रत्नानिमुक्ता-

स्त्रीभिर्यु^१तान्यप्सरसामिवौघैः

मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्यां ॥ ७ ॥

अन्तर्निविष्टोज्वलरत्नभासः

गवाक्षजालैरभिनिष्यतन्त्यः ।

हिमाद्रिटट्कादिव भान्ति यस्यां

गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

फलानि वज्राणि हीरकाणि भजन्ति यानि तानि तयोक्तानि ।
मुक्ताफलवच्चयोः रत्नान्तर्भाषिऽपि प्राधान्यात् गोवत्सीवर्द्धन्यायाद्वा
हृद्यगुपादानं न दीपायं । विचित्रा धातवो मनःशिलादय-
श्चिन्नाकार्योपयोगिनो येषु तानि विचित्रधातूनि, सकाननानि
रम्योपवनान्वितानि, अप्सरसां मेनकादीनां श्रोत्रैः समूहैरिव
स्त्रीभिः पौरनारीभिर्युतानि गृहाणि हृन्मर्गाणि मेरोः शिरांसि
गृहाणि इव स्थितानि इति शेषः । मेरोः शृङ्गाण्यपि रत्नादि-
मन्ति, खनियु विविधधातुयुक्तानि सकाननानि अप्सरोभिरुप-
लुष्टानिच भवन्ति ॥ ७ ॥

अन्तरिति । यस्यां अयोध्यायां हिमाद्रेर्हिमालयस्य टट्कात्
उन्नतप्रदेशात् गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहतुल्यास्तीषां
स्रच्छत्वादिति भावः, गवाक्षजालैर्वातायनसमूहैः । “जालं
गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे” इति विश्वः । गृहेभ्यः अभि-
निष्यतन्त्यः यहिर्निःसरन्त्यः अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहि-
तानि शोभार्थं अघितानि उज्ज्वलानि रत्नानि तेषां भासो

धर्मग्रासु कामार्थयशस्करीषु
 मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।
 विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरमे
 पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ६ ॥
 पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिः
 आनायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।

द्वैतयः भान्ति राजन्ते । टङ्गात् पापाणदारणात् विद्वैर्ण-
 प्रस्तर-भागात् इति भरतो व्याचष्टे तत्तमर्थनार्थञ्च “टङ्गः कपि-
 त्यभेदे स्यात् मानान्तरखनित्रयोः । कोपेऽधिकीपे जहायां टङ्गः
 पापाणदारणे” इति विग्रहप्रकाशसुपन्थस्यति । पापाणदारण-
 शब्दस्य तु प्रस्तरविदारकास्त्रविशेषबोधकत्वात् चिन्त्यमेतत् ॥८॥

धर्मग्रासिति । स राजा धर्मग्रासु धर्मग्रादनपेतासु कामार्थ-
 यशस्करीषु भोगसुखधनकीर्त्तिसाधनीषु लोके मतासु पूजितासु
 काले विवाहयोग्ये काले अधिगतासु परिणीतासु, उपनयना-
 व्यवहितोत्तरकाले अभ्यस्तासु इत्यन्यत्र । उत्तमासु त्रैष्टासु
 तिसृषु पत्नीषु कौशल्याकेकयीसुमित्रासु विद्यासु श्रव्यादिषु विद्वान्
 इव अभिरमे निरत आसीत् तामिरुपशुष्टः सुखितो यभूत्
 इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुत्रीयतेति । पुत्रीयता आत्मनः पुत्रमिच्छता तेन राज्ञा
 प्रयोजककर्त्ता वराङ्गनाभिः वरस्त्रीभिः प्रयोजककर्त्तृभिः क्रतुषु
 पुत्रेष्टिप्रश्रुतिषु क्रियामान् प्रशस्तक्रियः निपुण इति यावत् । प्रशं-

विपत्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥

ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा

क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।

ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्म सुतानुवन्धम् ॥ ११ ॥

सायां मतुप् तयाचौक्तं “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगीतिशायने ।
संसर्गोऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः” इति । विद्वान् वेदार्थ-
तत्त्ववित् तच्च गुरुरूपदेशादेव जातमिति भावः । विपाकेन प्राक्-
नानां तपसां परिपत्तिविशेषेषु निर्दोषा विपत्तिमा ज्ञानगतिः
ज्ञानप्रवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । तच्च उपदेयं विना प्राग्भवीय-
संस्कारादेव सम्भवमिति भावः, यद्वा अतिपरिपतज्ञानमार्गं
इत्यर्थः । मनस्वी प्रशंसामनाः । प्रशंसायां विन् । मान्यो मानार्हः
“अहे कृत्यवचय” इति खत् । मुनिः ऋष्यस्य मृगविशेषस्य शृङ्ग-
मिव शृङ्गयस्य इति ऋष्यशृङ्गः स्वां पुरं आनायि आनीतः ॥१०॥

ऐहिष्टेति । कृतः वशीकृत आत्मा मनो येन स कृतात्मा

धृतिसम्भव इत्यर्थः । नृपः तं मुनीन्द्रं तापस्येष्टं, पुत्रः फलं
यस्य तं क्रतुं यागं कारयितुं ऐहिष्ट इत्येष ईहतेरात्मनेपदिनी
स्तुतिरूपम् । “इत्तोरन्यतरस्याम्” इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वम्
द्विकर्मकत्वञ्च । ततः अनन्तरं ज्ञात आशयो नृपाभिप्रायो
येन स तथोक्तः । कर्मठः कर्मसु यागादिषु कुशलः स तस्य

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थत्
 अज्ञान्ययाचीदभितः प्रधानम् ।
 शेषाण्यहौषीत् सुतसम्पदे च
 वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥
 निष्ठां गते दविमसभ्यतोषे
 विहिविमे कर्मणि राजपत्न्यः ।

राज्ञः सुतमनुबध्नातीति सुतानुबन्धम् सुतोत्पत्त्यनुकूलम् । “कर्म-
 ण्यण्” । कर्म यागं पुत्रेष्टिं व्यतानीत् प्रारब्धवान् इत्यर्थः ॥११॥

रक्षांसितीति । वरेण्यः श्रेष्ठः स मुनिः वेदीं परितः यजनवेद्याः
 समस्तात् रक्षांसि यज्ञविघ्नोत्पादनार्थमुपस्थितानीति शेषः निरा-
 स्थत् निरस्तवान् । “वेतालाद्य पिशाचाद्य राक्षसाद्य सरौस्रपाः ।
 अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः” इत्यादिभिर्मन्त्रैरिति
 बोध्यम् । यद्देवतामयी यागः सा देवता तत्र प्रधानं पुत्रफलत्वा-
 दत्र विष्णुः प्रधानम् । तमिद्धा तस्यैभयतः पार्श्वयोः यानि
 अज्ञानि चक्षुरादीनि देवतान्तराणि तान्ययाचीत् अग्नी आहुति-
 दानेन पूजितवान् । यजर्तुर्लुङि रूपम् । शेषाणि प्रतिहतानि
 पिष्टकमयानि दैवतानि च सुतानां उत्पत्त्यमानानां सम्पदे श्रेयसे
 अहौषीत् अग्नी हुतवान् । ततः नृपतेः राज्ञः पुत्रजननार्थ-
 मित्यर्थः वरं अमार्गीत् अग्निप्रभृतिभ्यः देवैभ्योऽयाचत । यदा
 शेषाणि अहौषीत्, नृपतेः सुतसम्पदे सुता एव सम्पत् तस्यै
 चरममार्गीदिति अन्वयः ॥ १२ ॥

निष्ठामिति । दानेन निर्हृतः दक्षिणः, ददातेद्विभक्त,

प्राशुर्हृतोच्छिष्टमुदारवंश्याः

तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १३ ॥

कौशल्यायासावि सुखिन रामः

प्राक् केकयीतोभरतस्ततोऽभूत् ।

प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टम्

एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

सभ्यानां सभासीनानां ब्राह्मणानां तीपो यत्र तत् तस्मिन्
विधानेन शास्त्रोदितविधिना निर्हृत्ते विहिचिमे विपूर्वकात्
दधातेः पूर्व्वत् त्रिमक्, कर्मणि पुत्रेष्टियागे निठां समाप्तिं
गते सति उदारवंश्याः महावंशोद्भवाः तिस्रो राजपत्न्याः कौशल्या-
केकयीसुमित्राः चतुरः सुपुत्रान् श्रीभनसुतान् प्रसोतुं जनयितुं
हुतोच्छिष्टं हुतावशेषं चरुं प्राशुर्भक्षयामासुः । कौशल्या केकयी
च चत्रिये सुमित्रा तु वर्षसङ्करजा, अतस्त्रिस्र उदारवंश्या इति
कविना यदुक्तं तत् नाम्नाभ्यं रोचते ॥ १३ ॥

कौशल्यायेति । कौशल्याया (१) प्राक् पूर्वं सुखिन, प्रकृत्या-
दित्वात् तृतीया, प्रसवक्षेपं विना रामः असावि प्रसूतः । पूङ्गुः

(1) There were probably two provinces of the name of Kosala, called respectively North-Kosala and South Kosala. The descendants of Ikshvaku reigned in North-Kosala and were called lords of North-Kosala or of Kosala. Kausalya must therefore have been the daughter of a king of South-Kosala, for as she was married to Dasaratha, she could not have had any blood-relationship with him.

आर्चीत् द्विजातीन् परमार्थविन्दान्
 उदेजयान् भूतगणान् न्यषेधीत् ।
 विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले
 यतिर्वसिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

कर्मणि लुङि रूपम् । ततोऽनन्तरं भरतः केकयीतः(२) अभूत्
 अजायत । तत एका एकैव सुमित्रा लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं
 महासत्त्वं शत्रुघ्नं यमजी लक्ष्मणशत्रुघ्नी इत्यर्थः प्रासोष्ट
 प्रसूतवती । प्रसूतेरात्मनेपदिनः कर्त्तरि लुङ् । “लक्ष्मणेन” इत्यत्र
 सहयोगे तृतीया, अत्र सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षितं, मित्रां
 सहागतः पुत्र इत्यादिवत्, तेन लक्ष्मणो जगृह इति बोधम् ॥१४॥

आर्चीदिति । विद्वान् ब्रह्मविद्यासम्पन्नः पौरीहित्यकर्मणि
 कुशलश्च, यमनियमेषु यतते इति यतिः, श्रीणादिकृद् इः ।
 “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषमिति पञ्च यमाः येषां
 सन्तीति यमिनः स्मृताः” । तेषां वरिष्ठः उरुतमः यैष्ठः इत्यर्थः
 वसिष्ठः परमं प्रभूतं उल्कृष्टञ्च अर्थं धनं विन्दन्ति सभन्ते इति पर-
 मार्थविन्दाः तान् । विन्दतेः शः । द्विजातीन् ब्राह्मणचत्रियवैश्यान्
 आर्चीत् दानमानादिना सम्ब्रह्मयामास इत्यर्थः । उदेजयन्ते इति
 उदेजयाः उल्कम्पास्तान् । उत्पूर्वादेजतेः कम्पनार्थकात् एणन्तात्

(2) The Kekayas or Kaikayas appear amongst the chief
 nations in the war of the Madabharata ; their king being a
 kinsman of Krishna. The Ramayana specifies their position
 beyond, or west of, the Vipasa.

वेदोऽङ्गवांस्तै रखिलोऽध्यगायि
 शस्त्राख्युपायंसत जित्वराणि ।
 ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि
 ससं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

शः । क्रूरान् भूतगणान् देवयोनिवेशमान् न्यपेधीत् उक्तादित-
 वान् । स्वकाले चन्द्रियाणां योम्बदमायां गर्भैकादशे वर्षे तान्
 उपानेष्ट तेषामुपनयनसंस्कारं निरवर्त्तयदित्यर्थः । तथाचोक्तं
 “गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादशे
 रात्रौ गर्भात्तु द्वादशे विद्यः” इति । उपानेष्टेति उपपूर्वकात्
 आत्मनेपदिनी नीधातीर्लुङि रूपम् ॥ १५ ॥

वेद इति । “शिक्षा कल्पोव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः ।
 छन्दसां निश्चितिश्चैव षडङ्गोवेदइत्यतः” इति षडङ्गवान् वेद-
 स्त्रयीरूपः तैरुपनीतैः रामादिभिरध्यागायि अधीतः अधिपूर्वकात्
 इहधातीर्लुङि रूपम् । जित्वराणि जयशीलानि शस्त्राणि
 घनुरादीनि उपायंसत स्वीकृतानि । उपयमः स्वीकरणे इति
 आत्मनेपदम् तथात् कर्मणि लुङ् । गुणिनस्तै रामादयः भिन्ना
 वृत्तयः प्रवृत्तयो येषां तानि तद्योक्तानि विषयेषु भिन्नरुचीनि
 अपि जनानां मानसानि समं तुल्यं यथा तथा अध्यावात्सुः
 अधिचक्रुः, उपाधीत्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । लोकोहि
 भिन्नरुचिस्ताद्यापि तेषां गुणैराकृष्टाः सर्वेऽपि तेषु समानुरक्ता
 बभूवुरिति भावः ॥ १६ ॥

ततोऽभ्यगात् गाधिसुतः क्षितीन्द्रं
 रक्षोभिरभ्याहतकान्मर्षित्तिः ।
 रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं
 राजार्क्षिहत् तं मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥
 ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत् त्वं
 रूपादिवोधात्र्यहतञ्च यत् ते ।

तत इति । ततः रक्षोभिः राक्षसैः अभ्याहता व्याहता
 कर्मणोयागादेर्हृत्तिरनुष्ठानं यस्य स तद्योक्तः । गाधिसुतो
 विश्वामित्रः परिरक्षणार्थं यज्ञविघ्ननिरासार्थमित्यर्थः । रामं
 वरीतुं प्रार्थयितुं क्षितीन्द्रं दशरथं अभ्यगात् उपागमत् अभि-
 पूर्वकात् इणधातोर्लुङि रूपम् । मधुपर्कः दधियुक्तं मधु सर्पिर्वा
 पाणौ यस्य सः मधुपर्कपाणिः । तदुक्तमाश्वलायनसूत्रे “दधनि
 मध्वानीय । सर्पिर्वा मध्वसामि” इति । राजा तं मुनिं प्रार्क्षि-
 हत् पूजयामास । अर्हयतिः पूजार्थकात् लुङ् । तथाचोक्तं
 “राजर्त्विक्घ्रातकगुरुन् प्रियशशुरमातुलान् । अर्हयेन्मधुपर्केण
 परिसंवक्षरात् पुनः” इति ॥ १७ ॥

ऐषीरिति । त्वं पुनर्जन्मजयाय प्रेत्यभावरूपसंसारनिवृत्त्यै
 अपवर्गलाभाय इत्यर्थः यत् धामनं ऐषीः, इषिर्लुङ्, वाञ्छितवान्
 चारथवान् इत्यर्थः । यत् ते रूपादिषु रूपरसगन्धस्पर्शगण्डास्य-
 पञ्चविषयेषु यो बोधयश्चरादिना ज्ञानं तज्ज्ञातं न्यवृत्तत् निहणं
 येन धामनेन परमात्मसाक्षात्कारात्मकप्रत्ययप्रवाहरूपेण साधनेन

तत्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन
 ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥
 आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेः
 विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतूँस्तु(१) ।
 तानि द्विपद्मीर्व्यनिराकरिण्युः
 दृष्टेदु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

ते वाद्यज्ञानं निवृत्तमित्यर्थः । येन ध्यानेन प्रतनूनि सूक्ष्माणि
 दुर्ज्ञेयानि तत्त्वानि चतुर्विंशति-संख्यकानि महदादीनि सांख्य-
 दर्शनोक्तानि अबुद्धाः ज्ञातवान् । बुधतेर्लुङि धास् । तत् ध्यानं
 शिवं अब्याहृतं कच्चिदिति नृपः अवादीत्, मुनेस्तपोधनत्वात्
 तपसः कुशलमेव नृपतिर्भगवन्तमप्राचीदित्याशयः ॥ १८ ॥

आख्यदिति । मुनिर्विश्वाभिन्नस्तस्य समाधिर्ध्यानस्य शिवं
 कलापं उपद्रवाभापमित्यर्थः आख्यत् कथितवान् । चक्षधातोः
 लुङि ङविधानं ख्यादेश्च । तत् किमवागमनस्य प्रयोजन-
 मित्यत आह विघ्नन्तीति । रक्षांसि राक्षसास्तु वने अस्माकं
 तपोवने क्रतून् यागान् विघ्नन्ति विघटयन्ति अतोऽयं महान्
 ध्यानप्रत्यूहो विद्यते इति भावः । अतो द्विपंतामरीणां वीर्यस्य
 निराकरिण्युर्निराकरणशीलो रामो लक्ष्मणेन सह तानि रक्षांसि
 दृष्टेदु हिनस्तु । दृष्टधातोर्लोट् । रामलक्ष्मणौ अस्माकं यज्ञविघ्न-
 कारिणो निरस्यतामित्यहं प्राद्ये इति भावः ॥ १९ ॥

(१) "क्रतूँस्तु" इत्येव पाठः साधोयान् ; अस्त जयमङ्गलमरतमङ्गिकाभ्यामुभाभ्या-
 मैव टीकाकाराणां धृतत्वात् प्रकृतोपयोक्तिश्च । अतः "क्रतूँस्तु" इति पाठः अनादरः ।
 रामादिक्रमेति सञ्जास्यते ।

स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह
 राजासहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।
 अहंयुनाय चित्तिपः शुभंयुः
 ऊचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥
 मया त्वमाप्याः शरणं भयेषु
 वयं त्वयाप्याप्स्रहि धम्मं वृद्धौ ।

स इति । सुतविप्रयोगं पुत्रविरहं असहिष्णुः सोढुमशक्तः,
 उदन्तवर्जनात् न कृद्योगात् कर्मणि प्रष्टौ । राजा तत् वचनं
 रामप्रयाणार्थमुक्तं यत् सुनिवाक्यं तत् शुश्रुवान् श्रुतवान् सन् ।
 श्रुणोतिः कसुः । मुमोह मोहमुपागतः । अथ अहंयुना अहङ्कार-
 यता तापसानां तपस्विनां कुञ्जरः श्रेष्ठः तेन विश्वामित्रेण ।
 “स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरसिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि
 श्रेष्ठार्थवाचकाः” इत्यमरः । शुभंयुः कलयाणभाक् । “अहंशुभ-
 योर्युः” इत्यमरार्थे युस् । चित्तिपो दशरथः यच्चः वक्ष्यमाणं याक्यं
 ऊचे । वचेर्दुहादिगणान्तर्गतत्वात् आप्रधानस्य कर्मण उक्त-
 खम्, वचेः कर्मणि लिट् ॥ २० ॥

मयेति । भयेषु यच्चट्टुहामुपद्रवजनितेषु मया त्वं शरणं
 आप्याः रक्षित्वेन प्राप्तोऽसि आप्येः कर्मणि लुट् । त्वयापि
 पूर्णं धर्मवृद्धौ इत्यादिभिः प्रभूतधर्मलाभाय आप्याहि चट्वि-
 पूषेण प्राप्ताः अः । पूर्ववत् लुट् । तद्वित्त्वं साचं चनियतजः
 रिचत्वं प्राप्तात्वं प्रक्षयर्षः च परस्पराय इदं परस्परार्थं

घात्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं

शङ्कां कृया मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥

घानिष्यते तेन महान् विपक्षः

स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।

मा मां महात्मन् परिभूरयोग्ये

न महिधो न्यस्यति भारमग्राम् ॥ २२ ॥

अन्योन्यप्रयोजनसाधनमित्यर्थः । “अर्थेन नित्यसमासः सर्व्व-
लिङ्गता च” इति चतुर्थीसमासः । अतः शङ्कां मा कृया मा
भैषीः । मांयोगाद्दागमनिषेधः । स्वसूनुं स्वपुत्रं रामं प्रहिणु
मया सार्द्धं प्रियय । ब्राह्मणानां रक्षणं आर्त्विज्यकर्मण आनु-
स्कार्यं क्षत्रियैरवश्यकर्त्तव्यमतः स्वपुत्रप्रेषणेन क्षत्रधर्ममनुपालय
इति भावः । तथाचोक्तं मनुना “नाब्रह्म क्षत्रमृषीति नाक्षत्रं
ब्रह्म वदन्ते । ब्रह्म क्षत्रञ्च सम्पृक्तमिह चामुत्र वदन्ते” इति ।
८ । ३२२ ॥ २१ ॥

घानिष्यत इति । अनागतमर्थं ज्ञानेन समीच्याह । पुर-
स्तात् अग्रतः यत् रणं युद्धं भावि परशुरामेण सार्द्धमिति भावः
तस्मिन् रणे येन स्थायिष्यते, तिष्ठतेर्भावे लट्, तेन रामेण महान्
विपक्षः त्रैलोक्यविजयित्वात् स रावणोऽपि घानिष्यते हनि-
ष्यते, किमुत इतरराक्षसाः, हन्तेः कर्मणि लट् । यदा ये
हेतुना तेन रामेण रणं पुरस्तात् अग्रतः रण्यिरसि
इत्यर्थः स्थायिष्यते, तिष्ठतेः कर्मणि लट् । अपराङ्मुखेन वर्त्ति-

क्रुध्यन् कुलं धक्षति विप्रवह्निः

यास्यन् सुतस्तपस्यति मां समन्युम् ।

इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे

ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

तथ्यम्, महान् विपक्षः यज्ञद्रोही राक्षसगणश्च घानिष्यते
अती हे महात्मन् महासत्त्व मां मा परिभूः प्रत्या-
ख्यानेन मावज्ञासीः । ममेव विधा प्रकारो यस्य, मया
विधा सादृश्यं यस्य वा इति वियहे महिधः सादृश्यो महातु-
भावो भविष्यद्दर्शी जनः अयोग्ये कार्यविधुरे असमर्थे जने
अप्ये भवं अप्रमं महात्मं भारं न न्यस्यति न निक्षिपति
नार्पयतीत्यर्थः । ॥ २२ ॥

क्रुध्यन्निति । विप्र एव वह्निर्विप्रवह्निः क्रुध्यन् प्रत्याख्या-
नेन क्षोपमापद्यमानः सन् कुलं वंशं धक्षति भक्षसात् करि-
ष्यति । यद्यहं प्रजारक्षणेऽधिल्लतोऽस्य वचनं न कुर्यां तदायं
भृशं क्षोपमापद्यः शापाग्निना मदीयं वंशं भस्मीकरिष्यतीति
भावः । दृष्टतेर्लृट् । सुतः यास्यन् प्रत्याप्यमानः समन्युं सशोकं
मां तपस्यति, तपेर्लृट्, मां योकाग्निना तापयिष्यति । नृपः पूर्वं
प्रथमं इत्थं अनेन प्रकारेण अवालुलोचे वितर्कयामास, अयाङ्-
पूर्वालोचेर्लृट् । ततः सुतस्य गमनं अनुजज्ञे अनुज्ञातं तेनेति
शेषः । प्राधातोः परस्मैपदित्वादनुपूर्वांशस्य आत्मनेपदित्वे
नियमाभावाच्च विभक्तिविपरिणामेणैव तेनेति कर्तृपदमध्या-
हर्तव्यम् ॥ २३ ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं
 प्रीतः प्रतस्थे मुनिराश्रमाय ।
 तं पृष्ठतः प्रष्ठमियाय नम्रः
 हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः ॥ २४ ॥
 प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णोः
 रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

आशीर्भिरिति । ततः प्रीतः प्रसन्नः रामगमनानुज्ञया सम-
 नीकृत इत्यर्थः । मुनिः क्षितीन्द्रं दशरथं आशीर्भिरभ्यर्च्य सम्भाव्य
 आश्रमाय प्रतस्थे चचाल । गत्यर्थक्रियायोगात् चतुर्थी ।
 हिंसेषु नृशंसेषु राक्षसादिषु दीप्रास्त्रधरः शितायुधभृत् नम्रो
 विनयावनतः साधुषु इति शेषः । कुमारी रामः प्रतिष्ठते इति
 प्रष्ठमग्रगामिनं तं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय, इणधातोर्लुङ्,
 तमनुजगाम इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रयास्यत इति । धृष्णुः शत्रुविध्वंसने प्रगल्भः । धृषेः क्तुः ।
 तिसृणां मातृणां अपत्यं पुमान् त्रैमातुरः कौशल्याकैकयीसुमित्रासु
 समपत्न्यातया भक्त्या तासां समानस्नेहास्यदमित्यर्थः । यद्वा
 लक्ष्मणजनन्या सुमित्रया कौशल्याकैकयीदत्तपिण्डद्वयप्राशनात्
 लक्ष्मणस्य त्रैमातुरत्वमिति बोध्यम् । कृत्स्नं समग्रं यथा तथा
 जितं लब्धं अस्त्रं शस्त्रञ्च येन स तथोक्तः । अस्यते इति अस्
 चेप्यायुधं शरादि । अस्यते हन्यते अनेनेति अस्त्रं खडादि
 इत्यनयोर्विशेषात् पृथगुपादानम् । श्रेयसि रामस्य कल्याणे

त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रगस्त्रः

सध्रुङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ २५ ॥

द्रुपमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसी

धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।

रतस्तदनुधानपरो लक्ष्मणः पुण्यवनाय पवित्रतपोवनाय प्रया-
स्यतः गमिष्यतः अतएव रोचिष्णुमुखस्य पुण्याश्रमदर्शनकौतू-
हलात् प्रफुल्लमुखकान्तिः जिष्णोर्जयशीलस्य रामस्य सह अश्नति
गच्छतीति सध्रुङ् । सहपूर्वादश्नतेः क्विप् सहस्य सध्रुङ्देश्य ।
सहचरोऽभूत् ॥ २५ ॥

द्रुपमतीति । पुनः पुनरतिशयेन वा दग्न्तीति दन्दशूकाः
दंशनशीलाः तान् हिंस्त्रान् राचसादीन् । दशतेर्यङन्तात् कक-
स्ततो यङोऽनुम् । जिघांसी हन्तुमिच्छी अतएव द्रुपमति वाण-
सनाथे अरिभिः शत्रुभिः असह्यं सोढुमशक्यं येन धनुषा
निसिन्नाः शरादयः शत्रुभिः सुदुःसहा भवन्ति तत् इत्यर्थः ।
धनुः मुष्टिना पीडयित्वा मुष्टिपीडम् । मुष्टिशब्दोपपदे ढती-
याम्ने षसुम् । दधाने मुष्टिना दृढं धारयतीत्यर्थः । महामासुहं
धियमद्भुतं मानावर्णं वा चङ्गुलिं प्रायते यत् तत् अङ्गुलित्रं
चर्मादिनिर्मितं चङ्गुलिषाणं येन तस्मिन्, रघुपु रघुवंशेषु सिंहे
जुष गौर्यादिगुणयोगादिति रघुसिंहस्तस्मिन् व्रजति सति तपो-
वनायेति शेषः । माहसिन्धवः शुभानुधरायिन्यः पुरतरुणी नगर-
मुपगतयः सुरगोप्तात् दुःमहविरहदुःखादपि कायमपि मूढता ।

व्रजति पुरतरुण्यो वधचिवाङ्गुलित्रे

कथमपि गुरुशोकान्मारुदन् मारुगलिक्यः ॥२६॥

अथ जगदुरनीचैराशिपस्तस्य विप्राः

तुमुलकलनिनादं तूर्य्यंमाजघ्नुरन्थे ।

कष्टेन मा रुदन् न रुददुः शोकादुत्थितस्यापि वाप्यस्य स्तम्भ-
मकार्षु रित्यर्थः । मांयोगादङ्गागमनिषेधः । अश्रुविसर्जनस्य
दुर्निमित्तत्वादिति भावः । मालिनीवृत्तमिदम् । तदुक्तं
“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति ॥ २६ ॥

अथेति । अथ विप्रास्तस्य रामस्य सम्बन्धे आशिप इष्ट-
वचनानि अनीचैरुच्चैः जगदुः कषुः । अन्थे वादकास्तुमुल-
कलनिनादं गम्भीरमधुरध्वनिं तूर्य्यं कांस्यतालपटहादिसमूहं
आजघ्नुः । यद्वा तुमुलकलनिनादमिति आजघ्नुरिति क्रियाया
विशेषणं मन्द्रमधुरध्वनि यथा तथा तूर्य्यं वादयामासुरित्यर्थः ।
आङ्पूर्वात् हन्तेर्लिट् अकर्णकत्वाभावात् आत्मनेपदम् । अभि-
मतं इष्टं फलं यंसतीति अभिमतफलयंसी वाङ्मुर्द्धचिणवाहुः
चारु मनोज्ञं यथा तथा पुस्कोर पस्यन्द । दक्षिणवाहुस्यन्दनं
परिणययंसीति सीताप्राप्तिबीजमुपन्यस्तम् । तरुषु मार्गप्रान्त-
स्थितेषु वृक्षेषु सुखमासीना इति शेषः अनुकूला वामपार्श्ववर्षि-
त्वात् सुयकुनाः पक्षिणः उच्चैः अमन्दं चुकुवुः कूजन्ति स्म । तेषां
कूजनेन भाविशभं सूचितमिति भावः । यदुक्तं “वामे मधुर-

अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर वाहुः
तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

वाक् पक्षी वृक्षः पल्लवितोऽयतः । अनुकूलो वहन् वायुः प्रयाणे
शभशंसिनः" इति ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्यस्य टौकायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशाञ्च ।
निर्याय तस्याः स पुरः समन्तात्
श्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥
तरङ्गसङ्गाञ्चपलैः पलाशैः
ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति ।

इदानीं विजिगीषुणां कष्टकान् समुद्धर्तुं शरत्काले समुद्योग
एव व्यवहार इति तमेव वर्णयति वनस्पतीनामिति । स रामः
तस्याः पुरो नगर्या अयोधयाया निर्याय निर्गत्य समन्तात्
सर्वतः वनस्पतीनां पादपानां, फलसम्पत्त्या इति भावः, सरसां
जलाशयानां कमलसमृद्ध्या, नदीनां सरितां प्रसन्नाम्बुतया,
तेजस्विनां चन्द्रनचचादीनां दीप्तिविशेषापादनेन, कान्तिभृतां
सेषाद्यवरोधाभावात् शोभमानानां दिशां नैर्मल्यविधानेन
इत्यर्थः, श्रियं दधानां धारयन्तीं शरदं ददर्श । वृक्षादीनां शोभा-
विशेषरूपं कार्यमवलीक्य शरत्कालोऽयं समायात इत्यसौ प्रत्व-
भिजज्ञौ इति तात्पर्यार्थः अन्यथा कालस्य प्रत्वचयोग्यत्वाभावात्
अनुपपत्तिः स्यात् ॥ १ ॥

तरङ्ग इति । तरङ्गसङ्गात् हिलोलाभिघातात् चपलैः चञ्चलैः

सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुः
 ताम्नोत्पलान्याकुलपट्पदानि ॥ २ ॥
 विम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं
 निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
 कूलानि सामर्षतयेव तेनुः
 सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

पलायैः पत्रैः सातिशयां अधिकां ज्वालाश्रियं दधन्ति अग्नि-
 शिखावत् शोभमानानीत्यर्थः । आकुलाः पत्राणां कम्पनवशा-
 दस्थिराः पट्पदा भ्रमरा येषु तानि अतएव सधूमदीप्ताग्नि-
 रुचीनि प्रधूमितञ्ज्वलितवह्निकल्पानि ताम्नोत्पलानि लोहित-
 कमलानि रेजुः चकारिरे । पट्पदानां कृष्णवर्णत्वात् धूमस्तस्यत्वं
 यद्गानाश्च लोहित्यात् प्रदीप्ताग्निसाम्यमिति भावः ॥ २ ॥

विम्बागतैः इति । कूलानि तीरस्थलानि पयोभिः सरोभिः
 कर्तृभिः विम्बागतैः प्रतिविम्बितैः दृतीयेति योगविभागात्
 समासः तीरवनैस्तीरस्थितपादपसमूहैः पुण्यितैरित्यर्थः तैः
 करणभूतैर्निजां समृद्धिं श्रियं अपहृतां सुप्तितां विलोक्य सामर्ष-
 तया रोषादिव स्थलपद्महासैः तीरस्थितस्थलकमलपिकाशैः
 ररोजानां पयःसु जातानां पद्मानां लक्ष्मीं शोभां तेनुः अनुपप्लु-
 रित्यर्थः । अरदि तीरेषु स्थलकमलानोव सरसोषु पद्मजानि
 राजन्ते इति भावः ॥ ३ ॥

निशातुपारैर्नयनाम्बुकल्पैः
 पत्रान्तपर्यागलदच्छविन्दुः ।
 उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः
 कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥
 वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।
 परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मीं
 आलोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

निशेति । नयनाम्बुकल्पैः नयनानुकारिषु पत्रेषु स्थित-
 त्वात् नेत्रजलतुल्यैः निशातुपारैः रात्रिसंभूतहिमैः हेतुभूतैः
 इत्यर्थः पत्राणामन्तात् पर्यागलन्तद्योतन्तः अर्था निर्मला
 विन्दवः सौकरा यस्य स तथोक्तः, नदन्तः कूजन्तः पतङ्गाः पक्षिणो
 यत्र स नदत्पतङ्गः पतङ्गकूजनेन रोदनध्वनिमनुकुर्वन्निति
 भावः, तीरतरुः तीरस्थितवृक्षः दिनादौ उपसि कुमुद्वतीं
 उपारुरोदेव । कुमुदनहेत्यादिना उमतुप् । निशानायस्य अस्त-
 मनात् कुमुदिनीं निमीलितं दृष्ट्वा दयार्द्रस्तामनुशयोच इव
 इत्युच्यते । रुदरेपसर्गयोगात् सकर्मकत्वम् ॥ ४ ॥

वनानीति । वनानि तीरोपरिस्थितकाननानि तोयानि
 सरांसि च निलीनभृङ्गैः संसक्तपटुपदैः अतएव नेत्रकल्पैः नय-
 नानुकारिभिः पुष्पैर्मानसत्वादिभिः सरोजैश्च आदरेण औद्युक्त्वात्

प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
 कुमुदतीरेणुपिशङ्गवियहम् ।
 निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
 न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥
 दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ
 प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।

परस्परं परस्परसम्बन्धिनीं लक्ष्मीं श्रियं विस्मयवन्ति सन्ति
 शोभातिशयात् सांख्यमित्यर्थः आलोकयाश्चक्रुरिव ॥ ५ ॥

प्रभातेति । प्रभातवातस्य आहत्या अभिघातेन कम्पिता
 विधूनिता आकृतिर्यस्याः सा तथोक्ता पद्मिनी कुपिता इव ।
 कूपेऽपि शरीरकम्पनं भवतीत्यस्याः कोपः अनुमीयते । कुमुदती-
 रेणुपिशङ्गवियहं कुमुदिनीपरागापिङ्गलदेहम् । शठनायकोऽपि
 दयितान्तरमङ्गात् संक्रान्ततत्परिमलदेही भयतीति सूचितम् ।
 भृङ्गं निरास निरस्यति अ तस्य प्रत्याख्यानमकार्षीदित्यर्थः ।
 तद्याहि मानिनी मानः प्रलयकोपस्तदम्बिता नायिका अन्यथा
 दयितान्तरेण सङ्गमो यस्य तं ईशं पतिं न सहते न मृष्यते,
 तथाप्यप्तीसंमर्गचिह्नमुपलभ्य प्रकुप्यतीति भावः ॥ ६ ॥

दत्तेति । मधु लेटुं गौसनेयामिति मधुलेहिनश्चेष्टां गीतौ
 कृत्वा दत्तावधानं अभिनिविष्टचेतसं अतः प्रशान्तचेष्टं स्थिरं
 हरिणं जिघांसुः हनुमिच्छुः शृगं विधातीति मृगावित् व्याधः ।
 विधातेः जिघ् ततः सम्प्रसारणं पूर्वपदस्य दीर्घव्य । उक्तुजाः

आकर्णयन्नत्सुकहंसनादान्
 लक्ष्मिं समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥
 गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
 तोयावशेषेण हिमाभमंभ्रम् ।
 सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं
 शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

सरसीसन्तरणादिरूपेष्टकार्यतत्परा ये हंसस्त्रीषां नादान्,
 “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः, आकर्णयन् शृण्वन् सन् लक्ष्मि
 हरिणरूपे समाधिं चित्तैकाग्रतां न दधे न धारयामास । भृङ्ग-
 सङ्गीतश्रवणेन निश्चलमपि हरिणं हस्तुं हंसकन्तरवाकर्णने
 व्यासक्तचित्तो व्याधो धृतिं न वदन्तीति भावः ॥ ७ ॥

गिरेरिति । गिरेर्नितम्बे मध्यभागे स्थितमित्यर्थः मरुता
 वायुना विभिन्नं विद्वलीकृतं विचालितमित्यर्थः सरिन्मुखानां
 गिरिनदीनिर्गमस्थानानां अभ्युच्चयं वृद्धिं आदधानं विदधत्
 वर्षणेनेति भावः । अतः तोयावशेषेण जलाभावेन हिमामं
 हिमस्तोमसन्निभं तद्वत् शुभ्रमित्यर्थः । जलाभावेनैव मेघस्य शुभ्रत्वं
 भवति जलाभावस्य वृद्ध्या सरिन्मुखाभ्युच्चयाधानेन सूचित एव ।
 अतः “पयसोऽवशिष्टतया हिमसदृशम्” इति यत् जयमङ्गलेन
 व्याख्यातं तत् न सम्यक् । अत्र मेघः शैलाधिपस्य हिमवतो
 लक्ष्मीं त्रियमनुचकार, हिमगिरेः तुपारधवलशृङ्गमिव वमी
 इति भावः । यद्यपि सरिन्मुखपदेन सरितागरयोः सङ्गमस्थान-

गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे
 प्रतिध्वनीनात्मकतान्निशम्य ।
 क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः
 प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ ६ ॥
 अदृचताम्भांसि नवीत्पलानि
 रुतानि चाश्रोषत षट्पदानाम् ।

मेवाभिधीयते तथापि सुखशब्द अत्यभागार्थेऽपि वर्तते तथाच
 यस्मात् स्थानात् शैलनिर्गता नदी प्रवीदुमारभते तदेवात्र
 विवक्षितम् ॥ ८ ॥

गर्जन् इति । साम्भसि सजले कृपादिसात्रिध्यादिति भावः ।
 शैलकुञ्जे पर्वतोत्सङ्गस्थितनिकुञ्जे पर्वतोपरिस्थलतादिपिहित-
 स्थाने गर्जन् हरिः सिंहः आत्मकतान् प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान्
 निगम्य श्रुत्वा अन्यमृगेन्द्रस्य प्रतिहन्धिसिंहान्तरस्य नादान् स्वर्दा-
 सूषकध्वनीन् प्रतर्कयन् आकलयन् सकोपः क्रोधान्धः सन् क्रमितुं
 उत्पतितुं क्रमं उत्पतनानुकूलचेष्टां बबन्ध चकार इत्यर्थः ।
 न खलु क्रोधान्धानां समीक्ष्यकारिता सम्भवतीति भावः ॥ ८ ॥

एवं सामान्यतः शरद्वर्गान् वर्षयित्वा रामचेष्टितवर्षनार्थं
 तान् विशेषेण कथयितुमुपक्रमते अदृचतेति । तेन पुण्यायमया-
 युना रामेण नवीत्पलानि नवीतुफलकमलमण्डितानि अम्भांसि
 अदृचत दृष्टानि, षट्पदानां शृङ्गाणां रुतानि शुद्धितानि
 अश्रोषत श्रुतानि च, परविन्दैः पद्मैः व्यतिपद्मैः सम्यर्कोऽप्यारम्य

आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः

तेनारविन्दव्यतिपङ्गवाञ्च ॥ १० ॥

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्यात्

स नद्यवस्कन्दमुपाम्पृशच्च ।

कुतूहलाच्चारुशिलीपवेशं

काकुत्स्थ ईयत् स्मयमान आस्त ॥ ११ ॥

असौ अरविन्दव्यतिपङ्गवान् अतः सुगन्धः सुरभिः वातीति वान् मन्दं
मन्दं प्रवहन्, वातेः शब्दप्रत्ययः, गन्धवहो वायुराघ्रायि आघ्रातच्च ।
सुगन्ध इत्यत्र समवायसम्बन्धेन गन्धवत्त्वाभावात् सुगन्ध आप-
णिक इतिवत् इकारः समासान्तो न भवतीत्यनुसन्धेयम् ॥१०॥

लतेति । ककुदि वृषरुपिण इन्द्रस्य इत्यर्थः तिष्ठतीति
ककुत्स्थ इत्याकुवंशीयोऽनृपविशेषः तस्य अपत्यं पुमान् काकुत्स्थः
स रामः कुतूहलात् अदृष्टपूर्वग्रामशरत्शीभादिपदार्थदर्शन-
जनितकौतुकात् लतानुपातं लतां लतां अनुपाल्य आवर्ज्य
कुसुमानि अगृह्यात्, गृहीतवान् यद्वा लतानां पातस्य पश्चात्
लतानुपातमित्यव्ययीभावः, नद्यवस्कन्दं नदीं नदीं अवस्कन्द्य
सर्व्वा नदीः अभिगम्य । नदीमवस्कन्द्यावस्कन्द्येति वार्थः ।
स्कन्दतेर्गत्वार्थात् णमुन् । उपास्यत् आचमनं कृतवाञ्च भर-
तसु “नद्यवस्कन्दं उपास्यत् स्नातवान् । नद्यावस्कन्दः अ-
गाहो यत्र स्नानक्रियायामिति” व्याचष्टे । “उपस्यः स्वर्गमात्रे
स्नानाचमनयोरपि” इति विश्वः । चारुशिलीपवेशं चारुशिलां

तिग्मांशुरश्मिच्छ्रितान्यदूरात्
 प्राञ्चि प्रभाते सलिनान्यपश्यत् ।
 गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि
 तेजांसि भानोर्भुवि सम्भृतानि ॥ १२ ॥
 दिग्वापिनीर्लोचनलोभनीयाः
 सृजान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ।

चारुशिलां उपविश्य, चारुशिला उपविश्य उपविश्य वा, यद्वा
 चारुशिलासु उपवेशोवसनं यत्रासनक्रियायां एवं, ईपत् अय-
 मानो मन्दहास्यं कुर्वन् आस्त आसितवान् । आसेर्लङ्घि-
 रूपम् । यद्यपि स्मिडधातोरीपदसनमेवार्थस्तथापि ईपच्छ-
 व्देन अत्यन्तानुपलभ्यहास्यत्वेन रामस्य गाभीर्थं सूचितम् ॥ ११ ॥

तिग्मांश्विति । प्रभाते स रामः अदूरात् समीपे तिग्मांशु-
 चण्डांशुः सूर्यस्तस्य रश्मिभिः किरणैश्छ्रितानि रश्मितानि
 तिग्मांशुरश्मिच्छ्रितानि द्रुतानि शरदि मार्त्तण्डस्य तापाधि-
 ययात् द्रुवीभृतानि अतएव गभस्तयो रश्मयो धाराइव
 गभस्तिधारास्ताभिर्भुवि सम्भृतानि पृथिवीतलमानीय एकत्र
 राशीलतानि भानोः तेजांसि इव स्थितानीत्युत्प्रेक्षा । यद्वा
 गभस्तिधाराभिः करणभूतैः द्रुतानि सूर्यमण्डलात् स्फुरितानि
 भूवि सम्भृतानि भानोस्तेजांसि इव स्थितानीत्यन्वयः अतएव
 प्राञ्चि पूर्वस्यां दिशि अवन्यितानि प्रपूर्वादिशतेः क्षिप् । सलि-
 भाभिः अयश्यत् ॥ १२ ॥

ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्तौः

तुतोप पश्यन् विदधान्तरालाः ॥ १३ ॥

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः

काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।

आहाव्यं गोभारहितैरमायैः

ऐच्छिष्ट पुंभिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

दिग्वापिनीरिति । स रामः दिग्वापिनीः दिग्वापुपान्त-
पथ्यन्तं प्रसारिताः लोभयन्तीति लोभनीयाः, रमणीयादिपद-
वत् कर्त्तर्यनीयाः, लोचमानां लोभनीया आकर्षकाः, सृजा
मार्जनं शुद्धिस्तथा अन्वयः अनुगमो यासां ताः परिष्कृतगुच्छा
इत्यर्थः, स्त्री हं स्ववन्तीः इव स्निग्धतां चरन्तीः इव, मसृणत्वाति-
शय्यादियमुत्प्रेक्षा । ऋजवश्च ता आयताथेति ऋज्वायता अवक्र-
विस्तारोपलक्षिता इत्यर्थः । विदधानं दृणहीनं उत्पाटितदृणं
अन्तरालं मध्यः यासां ताः शस्यविशेषाणां शाल्यादीनां पङ्क्तौः
राजीः पश्यन् तुतोप ननन्द ॥ १३ ॥

वियोगेति । स रामः वियोगिन स्वजनविरहेण यत् दुःखं
तस्य अनुभवः तस्य तत्र वा अनभिज्ञा तदनुभवरहिताः तैः
तद्योक्तैः तेषां पुत्रदारैः सह सर्वत्र गमनात् प्रवासकेशोसहनाद्वा
इति भावः, न कदाचिदपि सोढुस्वजनविरहवेदनैः इत्यर्थः ।
काले विहितं यस्मिन् काले यापानंशोदेय इत्यवधारितं तस्मिन्
काले तावन्तं नृपांशं नृपप्राप्यमंशं करं ददद्भिः अमायैरवञ्चकैः

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं
 चारुण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।
 षट्जंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्
 गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

ऋजुस्वभावैरित्यर्थः, आहार्या कटककुण्डलादिभिराहरणीया
 क्वचिमा इत्यर्थः या शोभा तथा रहितैः नगरप्रसिद्धक्वचिमभूषणा-
 भिप्रायफलाद्यनभिष्टैरित्यर्थः पुंभिः पुरुषैः गोपैः प्रचितान्
 ध्यामान् गावस्तिष्ठन्ति एष्विति गोष्ठास्तान् “सुपिस्थ” इति कः
 ऐचिष्ट ददर्श । ईक्षतेर्लुङि रूपम् ॥ १४ ॥

स्त्रीभूषणमिति । स गोपाङ्गनानां गोपिकानां अप्रगल्भं
 सहजशालीन्ययुक्तं अतः स्त्रीभूषणं स्त्रीणामलङ्कारस्वरूपं
 चेष्टितं गमनासनाभाषणादिकां क्रियां, तथा अवक्राणि कटा-
 चादिराहित्यात् सरलान्यपि चारुणि मनोहराणि वीक्षितानि
 विलोकितानि, गोपाङ्गनानयनानां भ्रूविलासगनभिज्ञत्वात्,
 षट्जंश्च कौटिसाशून्यान् विश्वासकृतः विश्वासस्य जनकान्
 स्वभावान् व्याभिप्रायान् च विलोक्य मुमुदे दृष्टवान् । स्वभावस्य
 कार्यविमोक्षमादेव तद्विमोक्षकनव्यपदेशः । विलासगून्यमपि
 स्वभावमधुरं गोपाङ्गनानां चेष्टितं दृष्ट्वा स नितरां तुतोप इति
 भर्तवः । तथाच “विस्मासा नागरक्षीणां न तथा रमयन्ति नः ।
 रिषा स्वभावमिहानि हतानि वनयोपिताम्” इति ॥ १५ ॥

विहृत्तपाश्वं रुचिराङ्गहारं .

समुद्बहत्तारुनितस्वरम्यम् ।

आमन्द्रमन्यधनिदत्ततालं

गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयत् तम् ॥ १६ ॥

विचित्रमुच्चैः प्रवमानमारात्

कुतूहलं वक्षु ततान तस्य ।

मेघाल्ययोपात्तवनोपशोभं

कदम्बकं वातमलं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

विहृत्तेति । विहृत्ते तिर्यक् चलिते पाश्वं यत्र तत् तद्योक्तं, ललिताङ्गहारं मनीशाङ्गविचेपं, “अङ्गहारोऽङ्गविचेपः” इत्यमरः, समुद्बहता तिर्यक् समुद्बद्धता चारुणा दर्शनीयेन नितस्वेन रम्यं मनीहरं, आमन्द्र ईशहन्मीरो यो मन्यधनिः दधिविलोडनग्रह्स्तेन दत्तस्तालो यत्र तत् आमन्द्रमन्यधनिदत्ततालं गोपाङ्गनानां नृत्यं नृत्याभिनयानुकारिणी अङ्गभङ्गौ तं रामं अनन्दयत् अतोपयत् ॥ १६ ॥

विचित्रमिति । मेघालयेन मेघापगमेन उपात्तं हृद्यभावात् प्राप्तमित्यर्थः यत् वनं तस्मिन् उपशोभते यत् तत् मेघाल्ययोपात्तवनोपशोभम् । वर्षासु गिरिकन्द्राद्यायया मृगाः सम्प्रति शरदागमे वनभूमिभ्राष्य भोदमानाद्यारुदर्शनाः सम्बृत्ता इति भावः । विचित्रं श्वेतकृष्णत्वात् शबलं, वक्षु भवशीलं, वसिष्ठधीत्यादिना क्रुः, अतः आरात् उच्चैः प्रवमानं यदृच्छया

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः

संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।

कुन्दावदाताः कलहंसमालाः

प्रतीयिरे श्रोत्रमुखैर्निनादैः ॥ १८ ॥

समीपमागत्य पलायितुं प्रसभादुत्पत्तत् वातमजति वाताभिमुखं
गच्छतीति यातमजम् । वातोपपदादजतेः खश् । अयमेव हि
हर्षभरोन्मत्तानां मृगाणां स्वभावी यदनिसाभिमुखे प्रधायनम् ।
तथाहि कुमारः “मृगाः पियालद्रुममञ्जरीणां रजःकणैर्विघ्नित-
दृष्टिपाताः । मदीहताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मर्म्मरपञ्च-
मोचाः” इति । मृगाणां कदम्बकं हृन्दं तस्य कुतूहलं कीतुकं
दर्शनौत्सुक्यं ततान विदधी ॥ १७ ॥

सितेति । सितारविन्दप्रचयेषु धवलकमलसङ्घेषु संसक्तफे-
नेषु मंलग्नहिण्डीरेषु सैकतेषु सिकतामश-प्रदेशेषु पुलिनेषु च
लीनाः सम्वृतमरीराः कुन्दावदाताः कुन्दकुसुमशुभ्राः कलहंस-
मालाः कादम्बरालयः । “कादम्बे कलहंसः स्याद्राजहंसे च
हृद्यते” इति । श्रोत्रमुखैः श्रवणसुखदैः निनादैर्ध्वनिभिः प्रती-
यिरे प्राताः तेनेति विभक्तिविपरिणामेन सम्यग्भ्यः । प्रतिपूर्णात्
श्रवणात्तः कर्म्मणि मिट् । पुण्डरीकेषु सैकतेषु च लीयमानाः
{ कलहंसा धवलावात् तेषामिकावयवावैर्नापसथा न खलु तावत्
पृथग्या विभाविताः थावस इवस्तिग्म ॥ १८ ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
 न पङ्कजं तत् यदलीनपट्पद्म् ।
 न पट्पदोऽसौ न जुगुञ्च यः कलं
 न गुञ्चितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १८ ॥
 तं यायजूकाः सह भिन्नमुख्यैः
 तपःकृपाः शन्युदकुम्भहस्ताः ।

शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह नेति । किम्बहुना सर्वथा तत् जलं
 न, यत् सुचारुपङ्कजं मनोन्नसरोजयोभितं न बभूव । तथा तत्
 पङ्कजं न, यत् न लीनाः न संसक्ताः पट्पदा भ्रमरा यत्र तत्
 अलीनपट्पदं आसीत् । असौ पट्पदो न, यः कलं मधुरास्तुटं
 न जुगुञ्च न गुञ्चितवान्, गुञ्चधातोर्विट् । अपिच तत् गुञ्चितं
 न, यत् मनो न जहार आचर्क्य रामस्य लोकस्य वा इति
 शेषः ॥ १८ ॥

तमिति । तपसा पराकचान्द्रायणादिव्रतैः कृपाः क्षीणा
 यायजूका अत्यर्थं यजनशीला वानप्रस्थाः । यजतेर्यङ्ङन्तात्
 ऊकः ततो यङो लुक् । भिन्नमुख्यैः परिव्राजकप्रधानैः सह शान्त्यर्थं
 य उदकुम्भः स इस्ति येषां ते तद्योक्ताः सन्तः । उदकस्योदादेशः ।
 जगद्वर्चनीयं जगतां पूज्यं विश्वोरवतारत्वात् सकलैः वन्दनीयं
 तं प्राणर्षुः आचारात् शिरसि शान्त्युदकाभ्युचयेन सम्भाषया-
 नासुरित्यर्थः । तथा अर्चर्गं महनीयचरिता यायावरा अनियतो,
 याम्भषना अन्धे मुनयः । यातेर्यङ्ङन्तात् वरच् यटो लुक् ।

यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
 प्राणचूर्चुरर्चुरा जगदूर्चनीयम् ॥ २० ॥
 विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च
 रक्षोगणं क्षिप्रमविक्षतात्मा ।
 अध्यापिपङ्गाधिसुतो यथावत्
 निघातयिष्यन् युधि यातुधानान्(१) ॥२१॥

केचित् तु यायावरा इत्यत्र याघातोर्ज्ञानार्थत्वं कल्पन्ते, "सर्वं
 गत्वर्थाः प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्च" भवन्ति इति नियमबलात् । तन्मते
 यायावरा अत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः । पुष्पानि फलानि च तेषां
 समाहारः पुष्पफलम् । जातिरप्राणिनामिति इन्द्रेकवद्भावः ।
 तेन तं प्राणचूर्चुः पूजितवन्तः । तपोवनसन्निधानमुपागतो राम-
 स्तत्रत्यैः वैखानसैः यतिभिरन्यैरनियतनिलयैः मुनिभिश्च सर्वै-
 रैवाभिनन्दित आसीदिति भावः ॥ २० ॥

विद्यामिति । अथ अविक्षतो रागादिना अनभिभूत आत्मा
 विक्षतृप्तिः यस्य स तथोक्तः जितेन्द्रिय इत्यर्थः । एतेन तद्दत्ता
 यिद्या अमोघा भयिष्यतीति सूचितम् । युधि युद्धे यातुधानान्

आयोधने स्थायुकमस्वजातम्
अमोघमभ्यर्णं महाहवाय ।

राक्षसान् निघातयिष्यन् मारयिष्यन्, रामद्वारेति श्रेयः, गाधिसुतो
गाधिराजपुत्रो विश्वामित्रः रक्षीगणं क्षिप्रुं, वसिष्ठधीत्यादिना
क्लुः, न लोकेति पृष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अभिभवितुं समर्थं
एनं रामं विजयां जयां च नाम विद्यां जयजनकं मन्त्रविशेषद्वयं
यथावत् यथाशास्त्रं अध्यापितुं अध्यापितवान् । णिजन्तस्या-
धिपूर्वस्य इडो लुङि रूपम् । क्षिप्रुमिति विद्यामित्यस्य विशेषण-
मिति केचित् । एनमिति इदमसमानार्थकस्य एनशब्दस्य
रूपम् ॥ २१ ॥

न केवलं दैवेन किन्तु याज्ञेनाप्युपायेन तस्य अजेयत्वं प्रति-

भीक्षुरे प्रतिपन्नये त्वनुत्थोवा मविष्यति ।
एतद्विद्यादयं प्राप्य यमथाञ्जयमाञ्जसि ॥
वसामतिदद्याच्चैव आनविद्मानभादरी ।
क्षुत्पिपासे च राम त्वं नात्यर्थं पीडयिष्यतः ॥
अथ दुर्गकान्मारद्विषेवटवीषु च ।
सारतां विषु क्षीक्रेषु गमिष्यसि च राषव ॥
पितृनामहृदये ह्येते विद्ये चायुर्वक्षावहे ।
पावं तमसि काङ्क्षस्य विद्यक्षीयं ह्येषेऽनयोः ॥
समावजैगुं चै दिव्यैः कर्म्मजै बह्वसैर्हतः ।
भूयस्तव शुचीत्कर्म्ममेते विद्ये कदिष्यतः ॥
ततो रामो कर्षं ह्युष्टुं प्राञ्जसिः प्रपतः स्थितः ।
प्रतिशपाडुं ते विद्ये विश्वामिवात् तपोधनात् ॥

ददौ वधाय क्षणदाचराणां
 तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २१ ॥
 तं विप्रदर्शं कृतघातयत्रा
 यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके ।
 जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रः
 तां ताडकाख्यां निजघान रामः ॥ २३ ॥

पादितमित्याह आयोधने इति । श्रेयसि तत्कलराणे जागरूकः
 सावधानीमुनिः क्षणदाचराणां निशाचराणां राक्षसानां वधाय
 निधनार्थं अभ्यर्णमहाहवाय आसन्नतुमुलसंघामाय तस्मै रामाय।
 आह्वयन्ते योहारोऽस्मिन् युंवायेति आह्वयः, आह्वपूर्वकात् ह्वयतेः
 षप् । अभ्यर्ण इति अभिपूर्वाद् ईधातोः क्तः निपातनात् साधु ।
 आयुध्यस्ते अस्मिन् इति आयोधनसंघामः तस्मिन् स्यायुक्तं स्थिति-
 करणशीलं अभङ्गुरं जयावहत्वादिति भावः अतएव अबन्ध्यं
 प्रथमामोक्षत्वात् अमोघं अफ्रजातं अस्त्रसमूहं ददौ ॥ २२ ॥

तमिति । सर्वान् विप्रान् दृष्ट्वा विप्रदर्शम् । “कर्मणि ह्य-
 पिदोः साकलो” इति णमुल् । रामादीन् सर्वानेव विप्रान्
 मन्यमानेत्यर्थः । कृतघातयत्रा कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी
 वने यान्तं तं रामं डुढौके आसन्नाद । ङौकघातोर्गत्वार्थात्
 (मिट् । जिघांसुं विदित्वा जिघांसुवेदं, पूर्ववत् णमुल् ।
 इत्यमिच्छुरियमिति ज्ञात्वा धृतं दृष्टीते भासुरं दीपमस्त्रं येन

अथालुलोके हुतधूमकेतु-
 शिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ।
 तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-
 समुच्चरञ्चारुपतत्रिशिञ्जम् ॥ २४ ॥
 क्षुद्रान् न जक्षुर्हरिणान् मृगेन्द्राः
 विशग्भसे पक्षिगणैः समन्तात् ।

स तयोक्तः रामः अपि तादृकार्यां तादृकाभिधानां तां निग्रा-
 चरीं निजघान निहतवान् हन्तेर्लिट् ॥ २३ ॥

अथेति । अथ राक्षसीं हत्वा रामः हुतो यो धूमकेतुरग्निः
 तस्य शिखा अग्निः तस्याः अञ्जनं तेन स्निग्धा मसृषीकृताः
 सान्द्रीकृता वा । “स्निग्धन्तु मसृषे सान्द्रे” इत्यमरः । समृद्धाः
 फलपुष्पसम्पदन्विताश्च शाखाः यस्य तत् तयोक्तम् । तथा
 प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती समुद्भ-
 यन्ती चार्थी श्रुतिसुखा पतद्विषां पक्षिणां शिञ्जा अस्कृष्टगण्डः
 यत्र तत् तयोक्तं तपोवनं आलुलोके । अथतो ददर्श । यद्यपि
 धूमकेतुगण्ड उल्पातविशेषे रुद्धस्तथापि धूमः केतुविह्वलमनुमान-
 साधनं यस्येति योगादनन्तार्ये पक्षते ॥ २४ ॥

क्षुद्रानिति । तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हीन-
 यत्नान् हरिणान् न जक्षुः भक्षयामासुः । अत्तेर्लिटि रूपम्
 अदी घमादेशः । पक्षिगणैः काकीनूकादिभिर्जातिविरोधिभिः
 शकुनैः समन्तात् सर्वत्र विगमसे विगमस्तम् भावे लिट् । पर-

ननम्यमानाः फलदित्सयेव
 चकाशिरि तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥
 अपूपुजन् विष्टरपाद्यमालौः
 आतिघानिषा वनवासिमुख्याः ।
 प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्कमिश्रं
 तावासनादि क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥
 दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं
 मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।

स्मरादग्रहमानैः स्थितमित्यर्थः । तपोवनमहिम्ना तत्र एका-
 न्ततोद्दिंसाराहित्यमासीदिति भावः । विलोला वायुविधूनिता
 लताः फलानां दिक्ता दानेच्छा तथा इव मुनिभ्यः फलानि
 प्रदातुमिव ननम्यमाना अतिग्रहेण अवनन्वा भवन्त्यः । नम-
 तैर्यद् ततः शानच् । चकाशिरि शशभिरि ॥ २५ ॥

अपूपुजन्निति । आतिघ्ने अतिघिमस्कारे निष्णाः कुशलाः,
 निपूर्वकात् स्राधातोः कः, “निनदोभ्यां स्रातेः कौशले” इति
 पाठम् । वनवासिषु मुख्याः श्रेष्ठाः मुनिपथ्या इत्यर्थः । विष्टर-
 पाद्यमाल्यैः कुशासनपादार्योदकस्त्रग्भिः अपूपुजन् पूजितयन्तः
 तापिति शेषः । तौ क्षितिपालपुत्रौ राजकुमारौ मधुपर्केण
 मित्रं युक्तं तत्र मह इत्यर्थः आसनादि प्रत्यग्रहीष्टां स्वीकृतः,
 (निपूर्वकात् यद्भेर्मुड ॥ २६ ॥

दैविति । युवां नरनारायणरूपिणो भवन्ती, दितेरपत्यानि

हवीं पि सम्प्रत्यपि रक्षतं तौ
 तपोधनैरित्यमभाषिषाताम् ॥ २७ ॥
 तान् प्रत्यवादीद्य राघवोऽपि
 यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्मात् ॥
 तपोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः
 संधुच्छ्रतां नोऽरिसमिन्वनेषु ॥ २८ ॥

दैत्यास्तैरभिभूतस्य उपभुतस्य मग्नस्य नष्टप्रायस्य भुवनस्य भारं
 दोर्भिर्भुजैर्भुजबलेन अबोद्धं धारितवन्ती । वहैर्लुङ् । पुरा
 किल हिरण्याच्चादिभिरुपद्रुतं सङ्घटमापन्नं भूमण्डलमुद्धृत्य
 भवद्भ्यां स्वमुजवीर्यं प्रस्थापितमित्यर्थः । सम्प्रत्यपि अधुनापि
 हवीं पि अस्माकं हवनीयानि भारीचादिभिरुपहन्यमानानीति
 शेषः । रक्षतं प्रार्थनायां लोट्, इत्थं तौ चितिपालपुत्री तप
 एव धनं येषां तैस्तपोवीर्यवद्भिर्मुनिभिरभाषिषातां भाषितौ ।
 भाषेः कर्मणि लुङ् ॥ २७ ॥

तानिति । अथ रघोरपत्यं राघवः रामोऽपि यूयं ईक्षित-
 मनतिक्रम्य यथेक्षितं यथेच्छं धर्मादनपेतं धर्मात् कर्म यागादि
 प्रस्तुत प्रारम्भं । प्रपूर्वात् प्रारम्भार्थकात् स्तीतेः नियोगकरणे
 लोट्, मध्यमपुरुषबहुवचनम् । नोऽस्माकं शराग्निः भवतां
 तपांसि एव मरुतस्तैस्तधीकैः करणभूतैः समिन्वते यैस्तानि समि-
 न्वनानि दाह्यद्रव्याणि अरयः शवव एव समिन्वनानि तेषु संधु-
 च्छ्रतां दीप्यताम् । इति तान् तपोधनान् प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान् ।

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृतैः
 ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।
 दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनैः
 तद् यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥ २६ ॥
 आपिङ्गरुचोर्द्वुशिरस्यवालैः
 शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदत्तैः ।

भवन्ती यागमारभन्तां, यदि यातुधानास्तमुपहन्तुमागच्छन्ति,
 तदा तान् हनिष्यामीति रामस्त्रीभ्यः प्रतिशुश्राव इत्यर्थः ॥२८॥

प्रतुष्टुवुरिति । ततो रामवचनान्तरं ते मुनयः दक्षिणां
 अर्हन्तीति दक्षिण्या ब्रह्मत्वेनारोपिताः महर्षयः तैर्दिष्टं कथितं
 प्रदर्शितं, ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः यजेःक्षिप्, ऋत्विजां कर्म
 आर्त्विजं तद्धिन् निपुणा आर्त्विजीनास्तैः कृतमनुष्ठितं कर्म
 यागादि प्रकृतैः सभृतैः यज्ञाय हितानि यज्ञियानि तैर्द्रव्य-
 गणैः हवनीयवस्तुजातैः करणैः यथावत् यथाविधि प्रतुष्टुवुरारब्ध-
 यस्तः । ततः प्रसर्पत् हविं गच्छत् तत् कर्म यातुधानैः राघसैः
 चिचिते ज्ञातम् । चितेः कर्मणि सिट् । यदा खलु आरब्धं
 कर्म वदधे, तदैव तत् सर्वं रचोभिरुपसव्यमभूदित्यर्थः ॥ २६ ॥

आपिङ्गेति । ततः यज्ञारम्भज्ञानान्तरं आपिङ्गा विद्यु-
 दिव ईपकपिस्ताः रुचाः छेदाभावादमरणा ऊर्हा ऊर्हप्रयताः
 गिरमि भवाः गिरस्या घाताः येषां तैः तपोक्तैः । गिराः सन्ति
 एषामिति गिरासा जडाः येषां तैः गिरासजडैः । गिरि-

ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
 खं प्राहृषेख्यैरिव चानशेऽब्दैः ॥ ३० ॥
 अधिष्यचापः स्थिरवाहुमुष्टिः
 उदक्षिताक्षोऽक्षितदक्षिणीरुः ।
 तान् लक्ष्मणः सन्नतवामजङ्घो
 जघान शुद्धेपुरमन्दकपी ॥ ३१ ॥

कूटदक्षैः गिरिशृङ्गप्रमाणैः । प्रमाणे दण्डम् । “कूटोऽस्त्री
 शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः । पृथूनि पिङ्गलानि अक्षीणि येषां
 तैः क्षपायां रात्रौ अटन्ति चरन्ति ये ते क्षपाटास्तैः निशाचरैः
 प्राहृषि वर्षासु भवैः प्राहृषेख्यैः अद्भैर्मेघैरिव खं आकाशं आनये
 व्यासम् । अश्रोतैः कर्मणि लिट् । चकारोऽत्र वाक्यालङ्का-
 रार्थः । न केवलं चिचिते आनये च इति वा चकारार्थः ॥३०॥

अधिष्यचाप इति । ज्यामधिगतः अधिन्यः समीर्षीकः,
 यद्वा अधिरूढा ज्या गुणी यत्र स अधिन्यः आरोपितगुणः चापः
 धनुः यस्य स तथोक्तः । स्थिरवाहुमुष्टिः निघलभुजमुष्टिः स्थिर-
 वाहुमुष्टित्वात् अव्ययसन्धानोऽयममीवास्त इति ध्वन्यते । उद-
 क्षिते उत्क्षिते अक्षिणी यस्य स उदक्षिताक्ष आकाशप्रापित-
 दृष्टिरित्यर्थः । अक्षितः पथादाकुक्षितो दक्षिणीरुयेन स तथोक्तः ।
 सन्नता अपततः समावर्जिता प्रसारिता इति यावन् वामजङ्घा
 यस्य स सन्नतवामजङ्घः प्रत्यालीढाग्यभ्यानर्थे क्तिन् इत्यर्थः (१) ।

(1) See Mallinatha's commentary on Sh. 52.14 stanza
 of Raghuvansa, canto III.

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
 रामोऽपि मायाचनमस्त्रचुञ्चुः ।
 स्थासुं रणे स्मरमुखो जगाद्
 मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥
 आत्मभ्ररिस्त्वं पिशितैर्नराणां
 फलेग्रहीन् ङंसि वनस्पतीनाम् ।

शब्दे पुः शितसायकः अमन्दं दृढं क्रष्टुं शीलमस्य स अमन्दकर्षी
 कर्णान्ताकृष्टचापः लक्षणः तान् निशाचरान् जघान हत-
 वान् ॥ ३१ ॥

गाधेयेति । अस्रैः स्यातः अस्त्रचुञ्चुः चुञ्चुपत्ययः, रामोऽपि
 रामस्य पूर्वोक्तसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । स्मि रमुखो मन्दहासयुक्ता-
 ननः सन् तस्यासुब्यचित्तत्वादिति भावः । गाधेरपत्यं पुमान्
 गाधेयो विज्ञामिषस्तेन दिष्टं कथितं विरसं कर्कशं यथा तथा
 रसन्तं क्रोगन्तं मायाचनं मायया स्यातम् । वित्ते चुञ्चुचणौ इति
 धनः । रणे स्थासुं स्थितिशीलं तस्य सेनापतित्वेन पीरुपातिगया-
 दिति भावः । मारीचं ताडकासुतं महार्थं गुर्वर्थमतिपादकं
 वचनं वक्ष्यमाणरूपमुच्चैरनीचैर्जगाद् उक्तवान् ॥ ३२ ॥

आत्मभ्ररिरिति । नराणां पिशितैर्मसैः आत्मानं विभर्त्सि
 इति आत्मभ्ररिस्त्वं वनस्पतीनां वृक्षाणां फलानि गृह्णासि
 (क्षीयिकार्थमाददति ये ते फलेषु ह्यस्तान् मुनीन् । आत्मभ्ररि-
 फलेषु दिग्गदौ निपातमात् मिषो । ङंसि मारयसि । येषां

ॐ शौवस्तिकत्वं विभवा न तेषां
 व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥
 अद्भ्यो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः
 कुर्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।
 धर्मो ह्ययं दाशरथे निजो नः
 नैवाध्यकारिष्महि वेदहृत्ते ॥ ३४ ॥

विभवाः पार्थिवसम्पत्तयः शोभयितार इति शौवस्तिका श्वस-
 सुट्चेति ठङ् तुङ्गागमय । तेषां भावः शौवस्तिकत्वं भाविदिन-
 स्थायित्वं न व्रजन्ति, तेषां कथं न दयसे सुतरां दयितुमर्हसीति
 भावः । अधीगर्वदयेशामिति कर्मणि षष्ठी ॥ ३३ ॥

नहि दयालुत्वमस्माकं धर्म इत्याह अग्न इति । द्विजान्
 ब्राह्मणसन्धिवैश्यान् अग्नः भक्षयामः । देवान् यजन्ति
 आराधयन्ति ये ते तान् देवयजीन् याज्ञिकान् । यजतेरीषा-
 दिक इप्रत्त्वयः । निहन्मः मारयामः । जासिनिप्रहृतेत्यत्र
 सहातवियहीतविपर्यस्तग्रहणात् षष्ठी प्राप्तापि न भवति
 कर्मणिः शेषत्वे नायिवचितत्वात् । पुरं नगरं बहुजनपूर्णमपि
 प्रेतनराधिवासं सृतमनुष्यवसतिं श्मशानतुल्यं कुर्मः । कस्मादेवं
 पापमाचरसीत्यत आह धर्मो ह्ययमिति । हे दाशरथे दशरथ-
 मन्दन अयं द्विजादिद्वीहसत्तणः नः अस्माकं निजः आभीष्टो
 नित्यो धर्म आचारः । अयं वेदहृत्ते वेदविहितं वृत्तमिति,
 मध्यपदलोपो ममासः, वेदोक्ते कर्मणि अग्निहोवादी नैव अद्य-

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राजसायम्
 अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ।
 ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन
 राजन्यवृत्तिर्धृतकाम्मुक्तेषु ॥ ३५ ॥

कारिष्यद्भि अधिहता विधानेति शेषः । अधिकरोतेः कर्मणि
 लुङ् । योहि वैदिको धर्मः स द्विजादीनामुक्तः अस्माकन्तु राज-
 सानां नरशोणितोचितानां वेदीनानुसर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ ३४ ॥

धर्म इति । रक्षते हविरस्मादिति रक्षः अपादाने अस् ।
 रक्ष एव राजसः । स्वार्थे अण् । स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽलिङ्ग-
 वचनान्यतिवर्तन्त इति पुंस्त्वम् । हे राजस यज्ञद्रीहिन् तव
 धर्मं धर्मः पराभिद्रीहलक्षणः अस्ति सत्यं असंशयं भवत्येष ।
 ममापि तु अन्यः अस्मात् पृथग्रूपो दुष्टनिग्रहात्मको धर्मो
 व्यतिस्ते व्यतिभवते । यथा तवायं धर्मस्तथा ममापि अनीदृशः
 कथित् धर्मो विद्यते इत्यर्थः । व्यतीहारे अस्ती राग्नेपदमकार-
 लोपयापि, व्यतीहारस्य परस्परमेकजातीयक्रियाकरणम् । येन
 धर्महेतुना राज्ञः अपत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः तेषां वृत्तिरा-
 चारो यस्य स राजन्यवृत्तिः दुष्टनिग्रहव्यवसायः अतएव
 धृतकाम्मुक्तेषुः उपाशधनुर्वाणः अहं ब्रह्मद्वियो वेदद्वेषिणस्ते तव
 वृत्तिहन्मि स्वां हन्मिष्यामि । वर्त्तमानसामोष्ये सट् । जासिनि-
 प्रहृषति कर्मणि षष्ठी ॥ ३५ ॥

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
 प्रचक्रत् रामनिशाविहारी ।
 तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
 वापेन रक्षः प्रधनान्निरास्यत् ॥ ३६ ॥
 जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि
 द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं वभूव ।

इत्यमिति । निशायां विहारो यस्य स निशाविहारी
 निशाचरो भारीचः रामस्य निशाविहारस्य तौ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारः
 प्रवादः वाक्कलहो यत्र तं इत्यप्रवादं संप्रहारं संग्रामं युध्यन्ते
 अस्मिन्निति युधि रणभूमौ प्रचक्रतुः वाग्युद्धानन्तरं आयुधैः युयु-
 धाते इत्यर्थः । अथ रघूणां रघुवंश्यानां नन्दनो नन्दयिता रामः
 रक्षः भारीचं तृणाय मत्वा तृणवत् सहस्रयं निशाचर इति
 तं अपगणयत् । “मन्यकर्मण्यनादरे” इति चतुर्थी । वापेन एके-
 नैव मार्गणेन प्रधनात् संग्रामात् निरास्यत् दूरमपनीत-
 पान् ॥ ३६ ॥

जग्मु रिति । द्विजानां मानसानि द्विजमानसानि प्रसादं
 अथ्याकुसलं जग्मुर्गतानि यज्ञदृष्ट्यां निरासादिति भावः । द्यौः
 स्वर्लोकः पुष्पचयं वर्षुका वभूव भवति स्र वर्षतीति
 वर्षुका, वृषेर्लपपतेत्यादिना उक्कङ् न लोकेति पठनीनिषेधः ।
 यज्ञदृष्टामुच्छेदे यज्ञांशभाग्भिः देवैः पुष्पवृष्ट्या तयो-
 रभिनन्दनमुचितमिति भावः । इत्या यागः । यजतेर्भावे

निर्व्याजमिज्या बहते वचश्च
 भूयो वभाषे सुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥
 महीय्यमाना भवतातिमात्रं
 सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण ।
 दिवोऽपि वज्रायुधभूषणायाः
 ऋणीयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥
 वलिर्ववन्धे जलधर्ममन्धे
 जक्रेमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।

षष्प ततः स्त्रियामाम् । निर्व्याजं निर्विघ्नं बवृते अनुष्ठितं बभूव ।
 सुनिना कौशिकेन च कुमारो रामो भूयः पुनरपि वचः वक्ष्य-
 माणं वाक्यं वभाषे उक्तः ॥ ३७ ॥

महीय्यमानेति । सुरान् उद्दिश्य यः अध्वरो यज्ञस्तस्मिन्
 घस्मराणां अदनशीलानां उपद्रोहिणां जित्वरेण अभिभाविता ।
 घसेः अक्षरच् जयतेय ष्वरप् । भवता अतिमात्रं अत्यर्थं
 महीय्यमाना सम्यक्पालनात् पूज्यमाना वीरवती भयदधि-
 छानादिति भावः भूमिः पृथिवी यत्रायुधभूषणाया महेन्द्रा-
 स्तद्वताया दिवः स्वर्गस्यापि न ऋणीयते न सज्जते प्रत्युत प्रति-
 ष्पदंते इति भावः । महीऋणीतेति कण्डूदिगणपरिठितत्वात्
 यक् ततः मानच् ॥ ३८ ॥

बलिरिति । येन भवता वामनायस्यायां बलिविरोचन-
 सुतो बवन्धे बहः अर्गराजमात् अर्गयित्वा पोतासे सविधापितः

कल्पान्तदुःस्था वसुधा तयोहे
येनैव भारोऽतिगुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥
इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च
तमाञ्छिहत् मैथिलयज्ञभूमिम् ।
रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते
यशांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन् ॥ ४० ॥

जलधिममन्ये मधितः, अमृतं जङ्घे मोहिनीरूपेनासुरान्
विभ्राम्य हतं, दैत्यकुलं विजिग्मे अनेकधा विजितं, तथा
कल्पान्तदुःस्था प्रलयजलधिमन्ना वसुधा पृथ्वी जङ्घे वराहाव-
तारेण उद्धृता । तस्य भवतः एव अक्षय्यशरवणात्मको भारः
अतिगुरुर्दुर्भरो न भवति । सर्गस्त्रितिप्रत्यवहारहेतोः साक्षात्
परमेष्ठिनस्ते कियानयं भार इति भावः ॥ ३९ ॥

इतीति । इति अनेन प्रकारेण मधुरं शोवसुखं मनोहा-
रीत्यर्थः हितं पप्यञ्च ब्रुवाणः कथयन् प्रीतमनाः यज्ञदृष्टामभि-
भवात् हृष्टचित्तः स मुनिः मखान्ते यज्ञकर्मावसाने राज्ञां
यशांसि शूरत्वकीर्त्तिं निजिघृक्षयिष्यन् निपहीतुमेपयिष्यन् रामं
स्ववीर्यस्यापनेन वीरमन्यानां नृपाणां भुजाञ्जितां, श्यातिं
तिरस्कृत्तुं प्रवर्त्तयिष्यामीति हतमनोरवः सन्नित्यर्थः । निपृक्ष्वात्
गृह्णातेः सनि कृते पितृ ततः स्यष्टप्रत्ययः । तं रामं मिथिानां
राजा मैथिलदत्तस्य यज्ञभूमिं पाञ्छिहत् गमयति अत्र । अहो
गत्यामिति धातोर्णिजन्तस्य तुङि रूपम् ॥ ४० ॥

इतः स्म मित्रावरुणौ किमेतौ ..
 किमश्विनौ सोमंरसं पिपासू ।
 जनं समस्तं जनकायमस्थं
 रूपेण तावौजिहतां नृसिंहौ ॥ ४१ ॥
 अजिग्रहत् तं जनको धनुंस्तत्
 येनार्द्धिदत् दैत्यपुरं पिनाकी ।

इत इति । एतौ अत्रागतौ युवानी किं सोमरसं सोम-
 लतानिष्कृष्टं यन्नियं पानीयविशेषं पिपासू पातुमिच्छू मित्रा-
 वरुणौ आदित्यवरुणौ । देवताइन्द्रे इत्यानङ् । उत किं
 तादृशी सोमरसं पिपासू अश्विनौ अश्विनीकुमारी इतः अ-
 र्श्मां यन्नभूमिं प्राप्सौ । एतौ अ इति पाठे एतौ आगती,
 अयद्भः पादपूरणार्थकः । इति अनेन प्रकारेण नरी सिंहौ
 इप नृसिंहौ मनुष्येष्टौ तौ रामलक्ष्मणौ रूपेण कान्तिविशेषेण
 जनकायमस्थं समस्तं जनं यन्नदर्शनार्थं जनकसद्वनि समागतं
 तावस्तामपि लोकां औजिहतां वितर्कं कारितवन्ती । ऊह
 वितर्कं इत्यग्रात् विजस्तात् लुठ् । रामलक्ष्मणयोः लोको-
 शरकान्तिमवलोक्य तत्र स्थिताः सर्व्ये जनाः इत्यं वितर्कया-
 मासुरिति भावः ॥ ४१ ॥

अजिग्रहदिति । जनकः अस्य रामस्य याद्वीर्यसं भुजवीर्यं
 विजगाममानः प्रातुमिच्छन् सन् । “प्रातुमिच्छन् सन्ः” इत्यने-
 नात्मनेपदम् । तं रामं तत् धनुः अजिग्रहत् पाहयामास यद्वैर्जि-

जिज्ञासमानो बलमस्य वाहोः

हसन्नभाङ्क्षीत् रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

ततो नदीषां पथिकान् गिरिज्ञान्

आह्वयकान् भूमिपतेरयोध्याम् ।

दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गैः

व्यसर्जयत् मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

स्तात् लुब्धं यहीतुमुवाच इत्यर्थः । येन धनुषा पिनाकी पिनाक-
नामकधनुष्याणिः हरः दैत्यपुरं त्रिपुरासुरनगरं आर्हिदत् उक्ता-
दितवान् । अर्हिः स्वार्थिकस्यन्तात् लुब्ध् । ततः रघुनन्दनः
हसन् स्मितं कुर्वन् तत् शैवं धनुः प्रभाङ्क्षीत् बभञ्ज भङ्गैर्लुब्ध् ।
क्लेशं विनैव लीलया द्विधा चकार इत्यर्थः । “अजिग्रहत्
बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धम्” इति जयमङ्गलेन
व्याख्यातम् । अहेरादानार्थकस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वानियमात्
पाणिनीयैरियं कटकस्पना क्रियते, सुग्धबोधमते तु तस्य पृथग्-
ग्रहणात् सर्वमवदातमित्यनुसन्धेयम् ॥ ४२ ॥

तत इति । ततो धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलायां भवाः
मैथिलाः । म्निवन्ती प्राणिनी अस्मिन्निति मर्त्यो भूलोकस्तत्र
भवा मर्त्या मनुष्याः । मैथिला ये मनुष्यास्तीपां सुर्यः योऽथो
राजा जनकः सुतां दित्सुः, ददातेः सन्, मत्पात्रे प्रतिपादयित्सु-
मिच्छुः सन् नद्यां स्नातीति तान् नदीषां नदीज्ञान् ।
नदीषो नदीश्च इति पुरुषोक्तमः, स्नातेः कः, निनदीभ्यां स्नाते-

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी
 यविष्ठवद्वृद्धतमोऽपि राजा ।
 आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्तिः
 अग्लानयानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥
 वृन्दिष्ठमाचीं द्वसुधाधिपानां
 तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम् ।

रिति पत्वम् । गिरिं जानन्तीति-गिरिज्ञास्तान् कुत्र देशे
 कौट्यो नदी कौट्यो वा गिरिरस्तीति जानतः अतएव पथि-
 कान् पथिकुशलान् भूमिपतेर्देशरथस्य आह्वयन्तीति आह्वयका-
 निमन्त्रणकारिद्रुतास्तान् योधहरैः सैनिकयहनोचितैस्तुरङ्गैः
 क्षिप्रगामिभिरम्बैः अयोध्यां व्यसर्ज्जयत् प्रेरयामास ॥ ४३ ॥

क्षिप्रमिति । ततः आख्यान्तीति आख्यायका द्रुतास्तेभ्यः
 श्रुता सूनी रामस्य वृत्तिर्हरधनुर्भङ्गाद्यवदानं येन तथोक्तः ।
 अध्वानं असङ्गामिनो अध्वन्या ये तुरङ्गमास्तैः यातीति अध्वन्य-
 तुरङ्गयायी अग्लानं अक्लिष्टं यानं यस्य स अग्लानयानः कुत्र-
 चिदपि पथि ग्लानिवशात् निवृत्तगतिरसौ नासीदित्यर्थः ।
 राजा वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत् युवतम इव क्षिप्रं द्रुतं मिथिलां
 अगच्छत् प्राप ॥ ४४ ॥

वृन्दिष्ठमिति । वृन्दिष्टा बहुलतमा कौशिर्यस्य स जनकः
 तदुधाधिपानां वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमं प्रगल्भतममित्यर्थः । प्रेष्ठं
 प्रियतमं वैवाहिकसम्बन्धवशादिति भावः । गुरुवत् पित्रवत्

सदृङ्महान्तं सुकृताधिवासं
 वंहिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥
 त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्
 अध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ।
 विवेकदृष्टत्वमगात् सुराणां
 तं मैथिली वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४६ ॥

गरिष्ठं पूज्यतमम् तस्य वयोजीगृहत्वात् । “गुरुन्तु गीष्मती
 श्रेष्ठे गुरुः पितरि दुर्भरे” इत्यमरः । सदृशं समानप्रतिपत्ति-
 युक्तानां नृपानां मध्ये महान्तं महाशयं सुकृताधिवासं पुण्य-
 निलयं यशसा वरिष्ठं श्रेष्ठं एतं आगतं इणधातोः क्तः तं दशरथं
 आर्क्षीत् सभाजयामास । सर्वत्र बहूनामेकीकर्षे इठादेयः
 सदृशहान्तमित्यत्र सदृक् अभिजनादिभिस्तुल्यो जनकः महान्तं
 महानुभावानां मध्ये महान्तं दशरथमिति वा व्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

त्रिवर्गेति । असौ इन्द्रः त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामरूपस्य पारीणं
 पारयद्वात् नीनः पारदृशानं धर्मार्थकामेषु परां काठामापद्य-
 मानं इत्यर्थः भवन्तं एकं आसनं अध्यासयन् आरोपयन् सुराणां
 मध्ये विवेकं दृष्टवान् विवेकदृष्टा । दृशेः कृनिप् । तस्य भावः
 विवेकदृष्टत्वं विवेकदृष्टतां भगात् प्राप इणो लुङ् गादेश्य ।
 देवानां मध्ये भगवानाखण्डत् एव विमृष्यकारी यदसौ भवन्त-
 मेकासनारोपणेन सभाजयामास इति भावः । इदं वाक्यं
 मैथिली जनकस्तं दशरथं वभाषे उवाच ॥ ४६ ॥

हिरण्मयी साललताव जङ्गमा
 च्युता दिवः स्थासुरिवाचिरप्रभा ।
 शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः ।
 सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥
 लब्धां ततो विश्वजनीनवृत्तिः
 तामात्मनीनामुदबोद्ध रामः ।

हिरण्मयीति ! हिरण्मयी सुवर्णनिर्मिता मयट्टि हिरण्यस्य
 यलोपोनिषानात् जङ्गमा गमनशीला यङन्तात् गमिः पचाद्यच्
 सञ्चारिणी साललता सालवृक्षाद्ययिणी लता इव, एतेन
 रामस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचितम्, दिवः श्रन्तरिक्षात् च्युता
 भूपतिता स्याद्दुः स्थितिशीला अचिरप्रभा विद्युदिव, तथा
 शशाङ्ककान्तेः चन्द्रद्युतेरधिदेवताकृतिः अधिष्ठातृदेवता इव
 सौम्याकारा सुता मैथिली मैथिलस्य अपत्यं स्त्री, यद्वा मैथिल-
 भूभागे यज्ञभूमौ जाता अयोनिसम्भवा लक्ष्मीरूपेति बोध्यम् ।
 सीता तस्य दशरथस्य सुताय रामाय ददे दत्ता जनकेनेति
 शेषः । साललता स्यावरा जानकी तु जङ्गमा, तडित् चञ्चला
 सा तु अचञ्चला, इत्युभयत्रापि व्यतिरेकी व्यज्यते । अत्र रामस्य
 जगत्त्वात् तस्यैव कविना परिणयो वर्णितः न शेषाणां तेषां त्रैव
 सञ्ज्ञाभरतयत्तुष्ठा अपि यथाक्रममुर्मिलामाण्डवीश्रुतकीर्त्तीनां
 प्राणीन् जयाश्रुतिं बोधव्यम् ॥ ४७ ॥

सव्यामिति । ततः सम्प्रदानानन्तरं विश्वजनायं हिता
 विश्वजनीना, तादृगी वृत्तिर्यस्य स रामः सव्यां प्राप्तां कृती

सद्रत्नमुक्ताफलभर्माभूषां
संबंहयन्तीं रघुबंधुलक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

सुप्रातमासादितसम्पदं तत्
वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ।

अश्वीयराजन्यकहास्तिकाढाम्

अगात् सराजं वलमध्वनीनम् ॥ ४९ ॥

शोभना विद्यमाना वा रत्नानां मुक्ताफलादीनां भर्माणां सुव-
र्णानां च भूषा भूषणं यस्याः सा तयोक्ता, रघुबंधुलक्ष्मीं रघु-
बंधुनां राजपुत्रियं संबंहयन्तीं संबहुलामतिस्विरां कुर्वतीम् ।
बहुलशब्दस्य पिच्छिते बंधादेशः ततः शब्दः । आत्मनीनां
आत्मने हितां तां मैथिलीं उद्वोढ परिणीतवान् । क्रिया-
फलविवक्षया आत्मनेपदम् ॥ ४८ ॥

सुप्रातमिति । शोभनं निरुपद्रवत्वात् रमणीयं प्रातर्दिने-
मुषं यस्य तत् सुप्रातम् । समासान्तटिलोपय निपात्यते ।
आसादितसम्पदं प्राप्तहरिं वन्दारुभिः मुक्तिपाठकैः संस्तुतं वन्द-
स्तवं अभ्ययोध्यं अयोध्याभिसुषं "अभिप्रती प्राप्तिमुष्ये" इति
अव्ययीभावः । अश्वीयं समूहो अश्वीयं राजन्यानां क्षत्रियानां
समूहः राजन्यकम् हस्तिनां समूहो हास्तिवंतैः याज्ञिक्यपदितं
सह राज्ञेति सराजं साकल्यवर्धने शौक्यवर्धने वा अश्वीयभावः ।
अध्वनीनं अध्वानमनंगामीति अश्वीयं तद् अयं उद्वोढ
सैन्यं अगात् जनकनगरात् प्रदक्षिणं ॥ ४९ ॥

विशङ्कटो वक्षसि वाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्रिः

ऐतिस्म रामं पथि जामदग्नयः ॥ ५० ॥

उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं

धनुः सवाणं कुरु मातियासीः ।

विशङ्कट इति । वक्षसि विशङ्कटः उरसि “वः शालच्छ-
ङ्कटचौ” इति शङ्कटच् । विशालो व्यूहोरस्क इत्यर्थः । वाणः
पाणावस्य इति वाणपाणिः । महरणार्थेभ्य इत्यादिना सम्य-
न्तस्य परनिपातः । सम्पन्नः सम्यगुत्पन्नो विशाल इति यावत्
यस्तालद्वयः तत्परिमाणकः सम्पन्नतालद्वयसः । “प्रमाणे
द्वयसच्” । भीष्मः भयङ्कराकारः भीष्मातोरीणादिको भक्,
धनुष्मान् प्रशस्तधनुर्धारी जानुनीः समीपमुपजानु अरत्रि-
हस्तो यस्य स तथोक्तः आजानुलम्बितपाहुरित्यर्थः । “अर-
त्रिश्च निष्कनिष्ठेन मुष्टिना” इत्यमरः । “रक्षारद्वी स्त्रियौ हस्तौ
वहमुष्टितताङ्गुली” इत्यमरमाला च । जामदग्नयः पुरस्तात् पुरतः ऐतिस्म
आससादं ॥ ५० ॥

उच्चैरिति । असौ जामदग्नयः राघवं उच्चैः महता ध्वनिना
“आह्वत आह्वतवान् स्वर्षते च । “स्वर्षायामाह” इत्यात्मनेपदं
“आह्वयतेर्लुङि” रूपम् । कथमाह्वतेत्याह । इदं महत्स्वस्वितं

अजीगणदाशरथं न वाक्यं
 यदा स दर्पेण तदा कुमारः ।
 धनुर्व्यकार्चीं ह्युरुवाणगर्भं
 लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥
 जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति
 शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।

अस्मिन् अर्भके शिशौ रामे तव का आस्या को यत्नः । नायं ते
 तुल्यप्रतिद्वन्द्वी शिशुर्मे पुत्रकः अतोऽस्य यदि किञ्चिन्नापलमभवत्
 तत् क्षन्तव्यम् भवादृशैर्महानुभावेरिति भावः ॥ ५२ ॥

अजीगणदिति । स जामदग्न्यः दर्पेण गर्वात् यदा दश-
 रथस्य इदं दाशरथं वाक्यं न अजीगणत् न गणितवान् प्रत्युत
 अयधीरितवानित्यर्थः । तदा एव अविलम्बे नित्यर्थः कुमारो रामः
 गुरुर्वाणो गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तत् तथाक्तं धनुः व्यकार्चीत् विग्रे-
 येण आकृष्टवान्, कृप्य आकर्षणे इत्यस्य लुङ् । ततस्तस्य विजितान्
 तपःपभावादिना यशीकृतान् लोकान् स्वर्लोकान् अलावीत्
 विच्छेद, लुनातेर्लुङ् । वायेन तस्य स्वर्गपथं हरोध इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

जिते इति । नृपारौ क्षत्रान्तकारिणि जामदग्न्ये जिते सति
 अनुमनांसि सुमनांसि भवन्ति सुमनीभवन्ति । अभूततद्भावे
 निम्नतोऽन्यस्य लोपः निःशङ्कत्वात् प्रसन्नमनां नीत्यर्थः । अतः
 'अगद' निर्भयं अगनैरुचैः शब्दायमानानि जयध्वनिं कुर्वन्ति
 यन्मानि सैन्यानि वृहस्प राशौ दशरथस्य अनुमते सति अनुमती

बृहस्य राक्षोऽनुमते वलानि
जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

अथपुरुजवयोगान्नेदयद्दूरसंस्थं
दवयदतिरयेण प्राप्तमुर्वी विभागम् ।

सत्यां अनुमतिं प्राप्यत्वर्थः । अनेकमुखानि पृथक् भूतत्वात्
अनेकदलसंविभक्तानि सन्ति मार्गान् भिन्नान् पथः जगाहिरे
आचक्रमुः । पूर्वं भयेन वर्तुलीभूतत्वात् अधुना तेषां पृथक्
संविभक्तत्वं बहुत्वञ्च सङ्गच्छते । अतो वलानीति बहुव-
चनम् ॥ ५४ ॥

अथेति । अथ पूर्यते वर्धते इति पृथातोः क्लृप्तत्वः । पुरु-
र्महान् यो लवोवेगस्तस्य योगात् सम्बन्धात् प्रकृष्टवेगवशात् दूर-
संस्थं दूरवर्तिनमुर्वीविभागं भूभागं जनपदादिकं नेदयत्
अन्तिकं कुर्वत् अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः तत् करोतीति
निच्, नेदादेश्य, ततः शब्दप्रत्ययः, तथा प्राप्तं विपयीकृतं
अधिगतमित्यर्थः उर्वीविभागं अतिरयेण वेगातिशयवशात्
दययत् दूरीकुर्वत्, दूरयद्वात् पूर्ववत् णिच्, ततः शब्दप्रत्ययः ।
क्लृप्तमहितं ग्लानिमनापन्नं अतिहर्षात् क्लृप्तातिशयं नानुभवत्,
अचेतत् कियद्दूरमागतमित्यलानत् हर्षात् लङ्घितमपि अध्वानं
न बुध्यमानमित्यर्थः । वलं दगरघसैन्यं न सन्ति रक्षांसि यस्यां
सा नीरजाः अनौरजाः नीरजाः कारिता ध्मा भूमियैव सा

कमरहितमचेतनीरजीकारितस्त्रां
बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये सीतापरिणयोनाम
द्वितीयः सर्गः ।

इत्यर्थः । निर्पूर्वात् रजसः अभूततद्भावे चिदुः सलोपय ।
उपहितशोभां छत्रध्वजपताकादिभिः कल्पितशोभां अयोध्यां
राजधानीं तूर्णं त्वरितं आयात् आगतम्, आंपूर्वात् यातेर्लङ् ।
मालिनीवृक्षम् ॥ ५५ ॥

इति भट्टिकाव्यां द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

वधेन संख्ये पिशिताशनानां

क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।

आद्यन्मविष्णुर्यशसा कुमारः

प्रियन्मविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यः

राज्येऽभिपेक्षे सुतमित्यनीचैः ।

वधेनेति । संख्ये संयामे पिशितं मांसमग्नं खाद्यं येषामिति तेषां राक्षसानामित्यर्थः वधेन निधनेन क्षत्रान्तकस्य क्षत्रियकुलकातरात्रेः परशुरामस्य अभिभवेन पराजयेन चैव उत्पन्नादिति शेषः वधादिहेतुना वा यशसा कीर्त्या अनाद्य आप्यः सम्भृत्तः आद्यश्चविष्णुः, “कर्त्तरि भुव” इति खिष्णुच् मुमागमश्च, कुमारो रामचन्द्रः यस्य प्रियश्चविष्णुः यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पद्यादपि तद्यैव न प्रियो भूतः स नासीत् न वभूव, सर्वेषामेव सुतरां प्रियो वभूवेति भावः ॥ १ ॥

तत इति । ततः प्रियश्चविष्णुताया अनन्तरं असुचेतसः सुचेतसः सम्पद्यमानाः पौरा कृत्याय यस्य स तयोक्तः । राक्षस-वधाय प्रीयितस्य रामस्य उल्लण्डमानाः प्रजाः सम्प्रति जयसम्पत्ती-साञ्चितं तं जानकीसङ्घरं प्रतिनिहतं दृष्ट्वा

आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं
 भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥
 आदिक्षदादीप्तकृशानुकल्पं
 सिंहासनं तस्य स पादपीठम् ।
 सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं
 विभागविन्यस्तमहाघरत्नम् ॥ ३ ॥

सञ्जाताः इति भावः । भूमिपतिः राजा सुतं राज्यं यौवराज्ये
 अभिषेक्ष्ये अभिषिक्तं करिष्यामि । सिचैरुभयपदित्वादात्मने-
 पदम् । इति अनीचैः उच्चैराघोषयन् घोषणां कुर्वन् समस्तं
 लोकं सकलाः प्रजाः भूयोऽपि पुनरपि सुमनीचकार । बहुः
 गुणसम्पन्नोऽयं कुमारो यौवराज्ये अभिषेक्ष्यते नवेति यद्भामिप-
 नीय संकलानधिकमाह्लादयदिति तात्पर्यार्थः । सुचेतःसुम-
 नसोः चिप्रत्ययात् सकारलोपः । जयमङ्गलस्वाह किमयं
 दशरथः सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पीरा मृत्याश्च
 जाताः ते सम्यक् पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृत-
 पीरमृत्य इति ॥ २ ॥

आदिक्षदिति । स राजा इत्यध्याहर्त्तव्यम् । आदीप्तकृशानु-
 कल्पं प्रवृत्तितयक्रिसिद्धिभं यतः सन्तप्तानि अनलतापयोगात्
 विशृङ्खानि चामीकराणि सुवर्णानि यस्मिन् तत् सन्तप्तचामीकरं
 यज्ञानि मनीहराणि वप्यानि हीरकाणि यस्मिन् तत् तथोक्तं
 सन्तप्तचामीकरश्च नत् वल्गुवज्रश्चेति सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रम् ।

प्रास्थापयत् पूगकृतान् स्वपोषं
 पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढगाववन्धान् ।
 सभर्म्मकुम्भान् पुरुषान् समन्तात्
 पटकापिणस्तीर्थजलार्घमाशु ॥ ४ ॥
 उचाम्प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
 ध्वजान् ववन्सुर्मुसुजुः खधूपान् ।

द्वयोरस्वतरस्य विग्रेषणत्वविवक्षायां कर्मधारयसमासः । तथा
 विभागेषु यथायथं विभक्त्येषु स्थानेषु विन्यस्तानि सन्निवेशितानि
 महार्घाणि महामूल्यानि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र तत्
 विभागविन्यस्तमहार्घरत्नं सपादपीठं पादपीठान्वितं तस्य
 सिंहासनं आदिचत् निर्मातुमात्रापयामास । आदिगतिलुङ् ॥३॥

प्रास्थापयदिति । अपूगाः पूगाः कृता इति पूगकृताः
 सङ्कीकृतास्तान् । श्रेष्ठादिषु च्युर्ध्ववचनमिति समासः । स्वपोषं
 पुष्टान् खेन धनेन पुष्टानित्यर्थः । खे पुष इति एमुल् । दृढगा-
 ववन्धान् संयतशरीरान् भारोद्बह्नार्घमिति भावः । सभर्म्म-
 कुम्भान् सहस्रकलमान् पादौ कपित्थं शीलं वेपां तान् पक्का-
 पिणः पदातीनित्यर्थः । पिनि कृते पादस्य पदादेशः । पुरुषान्
 जनान् तीर्थजलार्घं अभिषेकार्घं तीर्थजलं आनेतुमित्यर्थः सम-
 न्तात् सर्वासु दिक्षु प्रयत्नात् आदरेण आशु चिम्रं प्रास्थापयत्
 प्रेषयामास । स इति शेषः ॥ ४ ॥

उचामिति । राज्ञा दगरधेन अर्घ्येषु कार्येषु नियुक्ता

दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रैः

अर्थेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं

मोहाद्पृष्ट्वा भरतं तदानीम् ।

तत् केकयी सोढुमशक्तुवाना

ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥ ६ ॥

अधिकृता निपुणा जनाः । “अर्थैः प्रकारे विषये वित्तकारण-
वस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने” इति
विश्वः । नगरस्य मार्गान् राजपथान् उच्चांशचक्रुः सित्तवन्तः,
ध्वजान् केतून् बबन्धुः उच्छ्रायितवन्तः । खड्गान् खे आकाशे
धूपान् सुमुचुः घटिकादिभिः प्रमुक्तवन्तः । तथा विचित्रैः नाना-
वर्णैः पुष्पैः दिशः चकरुः ह्लादितवन्तश्च । कृधातोर्लिटि रूपम् ।
उच्चांशचक्रुरित्यत्र उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि भ्रादीना-
मनुप्रयोगो भवतीति उच्चधातोः प्रपूर्वः लजनुप्रयुज्यते । तथाच
“तं पातयां प्रथममास पपात पयात्” इति रघौ । जयमङ्गला-
दयसु उच्चानिति पठित्वा उच्चणमुच्चा तत अर्थ आदित्वात्
अप्रत्यय इति व्याचक्षते ॥ ५ ॥

मातेति । केकयस्य केकयदेशाधिपतेरपत्यं स्त्री केकयी
तत् रामस्याभिषेकसंविधानं सोढुं अशक्तुवाना असहमाना
सती, रामस्य सपत्नीतनयत्वात् । शक्तोतेः परस्मैपदित्वेऽपि
शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शान इति शानः पाणिनीयमते तु
शानम् इति बोध्यम् । तदानीं अभिषेककाले मातामहावासं

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा
स्त्रैणेन नीता विह्वलिं लघिम्ना ।
रामप्रवासे व्यसृगन्न दीपं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥ ७ ॥
वसूनि देशाञ्च निवर्त्तयिष्यन्
रामं नृपः संगिरमाण एव ।

केकयराजभवन् उषधिवांसं, उपेधिवांसमिति निपातनात् सिद्धम् । आसादितवन्तं भरतं नीहादज्ञानात् अष्टद्वारं दूत-
प्रेषणादिनेति शेषः । रामस्य वनाय प्रयागं गमनं ववार
प्रार्थितवती वृषोतेर्निट् ॥ ६ ॥

कर्णेजपैरिति । कर्णे जपन्ति ये ते कर्णेजपास्तैः कर्णे-
लपैः सूचकै खलेरन्तर्द्रोहिभिर्मन्त्ररादिभिः । तत्पुरुषे क्विति
बहुञ्जमिति सप्तम्या अलुक् । आहितो जनितो राज्यलोभा
यस्याः सा तयोक्ता, तथा स्त्रैणेन श्रीजनीचितेन लघिम्ना लघु-
चित्ततया नीचाग्रवत्त्वेनेत्यर्थः विह्वलिं अन्यथाभावं नीता प्रापिता
सा केकयो रामप्रवासे ल्येठस्य राज्याहस्य सुमारस्य निर्वासने
सति यदा पिप्रये सप्तमी नरेन्द्रस्य राज्ञो मृत्युना मह वर्त्तमानं
सनरेन्द्रमृत्युं जनापवादं लोकपरीवादं दीपं न व्यञ्जयत् न
आलोचितवती । मृत्युतेम्रीदादिकात् लङ् । रामं निर्वासिते
सति यत् नरेन्द्रस्य मृत्युर्जनापवादस्येति निट् इयमापतिष्यति
तदस्मां नानुचिन्तितवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यैमुनीति । रामं निवर्त्तयिष्यन् निवर्त्तयितुमिच्छन्

तथावजज्ञे भरताभिषेको
 विपादशङ्कुश्च भतौ निचख्ने ॥ ८ ॥
 ततः प्रविव्राजयिषुः कुमारम्
 आदिक्षदस्याभिगमं वनाय ।
 सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा
 सुमन्वनेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

वनप्रयाणं प्ररिजिहीर्षुरित्यर्थः, अतः वस्त्रानि धनानि देशान्
 जनपदांश्च संगिरमाणस्तस्यै दास्यामीति प्रतिजानान एव नृपः ।
 संगिरतेस्तौदादिकात् आत्मनेपदविधानात् शानच् । तथा
 केकय्या अवजज्ञी अवज्ञातः । भरताभिषेकः विपादः शङ्कुः
 शल्यमिव विपादशङ्कुश्च भतौ राज्ञी मनसि निचख्ने निखातः ।
 रामं निर्वास्य भरताभिषेचनं याचमानासौ तं पर्यतापयदिति
 भावः । पुरा किल परितुष्टेन राज्ञा केकय्यै वरद्वयं देयमिति
 प्रतिश्रुतमासीत्, अधुना मन्थरादिभिः प्रणोदिता केकयी तयो-
 रकेन वरेण रामस्य वनप्रवासनमपरेण च भरतस्य यौवराज्या-
 भिषेचनं याचितवतीति पौराणिकी वार्त्ताद्वानुसन्धेया ॥ ८ ॥

तत इति । ततः केकयीप्रार्थनानन्तरं कुमारं प्रविव्राज-
 यिषुः प्रयज्यां कारयितुमिच्छुः प्रपूर्वात् व्रजतेर्निजन्तात् सन् ।
 राजा शोचन् समन्युः सन् सुमन्वो नेत्रः नेता सारथिर्यस्य स
 सुमन्वनेत्रः । “नेत्रं, रथे च नाद्यां च नेत्री नेतरि भेदावत्” इति
 विश्वः । तेन रथेन सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्ष्मणजानकी-

केचिन्निनिन्दुन्टं पमप्रशान्तं
 विचुक्रशुः केचन सास्रमुच्चैः ।
 ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां
 धिक्कैकयीमित्यपरो जगाद् ॥ १० ॥
 गतोवनं श्वो भवितेति रामः
 शोकेन देहे जनतातिमावम् ।

सहायस्य अस्य रामस्य, कर्त्तरि पठौ, वनाय अभिगमं प्रयाणम् ।
 गत्वर्थकर्मणीति चतुर्थी । आदिचत् आदिष्टवान् आंपूर्वकात्
 दिशतेर्लुङ् ॥ ८ ॥

केचिदिति । केचित् जना अप्रशान्तं बह्वैक्येऽपि स्त्रैण-
 त्वात् शान्तिरहितं इति नृपं निनिन्दुः गर्हितवन्तः । केचन
 सास्रं सवाप्यं उच्चैरनीचैः विचुक्रुशुराक्रन्दितवन्तः क्रोशते-
 लिट् । तथा अन्ये भरतस्य मायां शाब्दमूढुः रान्धलाभाय
 मातरं नियुज्य स्वदोषपरिहारार्थं मातामहावासं गतवान्
 इति उक्ता तस्य कापय्यं व्यापयामासुः । अपरः धिक्कैकयीं
 यया एषमनुष्ठितमिति जगाद् । कैकयीमिति धिक् शब्दयोगेन
 द्वितीया ॥ १० ॥

गत इति । रामः श्वः आगामिनि दिवसे धनं गतो
 भविता शमिष्यतीति हेतोः जनता जनममूहः शोकेन अति-
 मात्रं श्वं देहे दग्धा दहतेः कर्मणि लिट् । तत्र वे तु अन्ये
 अपरे धीराः स्थिरबुद्धय आसन् ते श्रुतमन्यवः विगतगीकाः मन्तः

धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये
 दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥
 प्रस्थास्यमानावुपसेदुपस्त्वौ
 शीशुच्यमानानिदमूचतुस्तान् ।
 किं शीचतेहाभ्युदये वतास्मान्
 नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

कुमारानुगमे मनांसि दधुः कृतवन्तः रामभनुगन्तुं निश्चिक्वुः
 इत्यर्थः । गत इति भूतकालः शोभवितेति भविष्यत्कालेनापि
 सम्प्रध्यमानः साधुः धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति नियमादित्यनु-
 सन्धेयम् ॥ ११ ॥

प्रस्थास्यमानाविति । प्रस्थास्यमानौ वनाय गमित्यन्तौ तौ
 रामलक्ष्मणौ उपसेदुपः तयोः समीपमागतान् । उपपूर्वात्
 सीदतेः कसुः शीशुच्यमानान् अतिशयेन शोकं कुर्वतः शीचते-
 र्यदिति क्वते शानच् । तान् जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः । वत
 आद्यर्थे इह अस्मिन् अभ्युदये महति श्रेयसि समुपस्थिते सति
 पितुर्नियोगलाभेन अनुमतिप्राप्त्या कृतार्थान् सिद्धमनीरथान्
 अस्मान् किं कथं शीचत परिदेवयध्वम् । पितुराज्ञालाभेन
 परितार्यत्वमघ्नाकं महत् भाग्यलक्षणं तव वयं युष्माभिः शीच्याः
 प्रत्युताभिनन्दनीया भयाम इति भावः ॥ १२ ॥

असृष्ट यो यच्च भयेष्वरचीत्
 यः सर्वदास्मानपुपत् स्वपोपम् ।
 महोपकारस्य किमस्ति तस्य
 तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥
 विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टो
 यद्दीर्घं श्रेयं दृणवत् विशुष्कः ।
 अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे
 न शासनेऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

असृष्टेति । यः अस्मान् असृष्ट अजीजनत् । सृजिर्देवादि-
 कस्य आत्मनेपदित्वात् लुङ्ङि रूपं नतु तौदादिकस्य तस्य परस्मै-
 पदित्वात् । यच्च भयेषु आधिव्याधिभिः प्राणसंययेषु समुप-
 स्थितेषु सत्सु अरचीत् पालयामास, तथा सर्वदा स्वपोपं अपुपत्
 स्त्रेन धनेन पुटवान् । तस्य पितुः सम्बन्धिनी महोपकारस्य
 मोक्षः आदृष्टं तुच्छेन अनायाससाध्येन वनस्य यानेन किमस्ति
 न खलु सम्भवत्येव । वनस्थिति कर्मणि पठी, तस्याः मत्पर्य-
 कर्मणि चतुर्थ्या बाधमानत्वे ऽपि वैभाषिकत्वात् ॥ १३ ॥

विद्युदिति । यो जनः दुरापे अर्थे ह्यच्छसाधेर प्राणाल-
 वादिकार्ये किमुत प्रवासे किं पुनरचिरात् विद्देगवसती विषये
 गुरुणां पिशादिपूज्यतमानां शासने न अवास्थित अवपूर्वात्
 तिष्ठतर्लुङ्, यदाशासनमन्वतिष्ठत् स परं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः
 विद्युदिव उत्पद्यन्तस्त्वमेव क्षणेन विनाशं गतः यदा अथवा

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्

तातस्य शोकापनुदा भवेत् ।

मा दर्शतान्यं भरतञ्च मत्तः

निवर्त्तयेत्याह रथं स्म सूतम् ॥ १५ ॥

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनानां

एकां शयित्वा रजनीं सपौरः ।

दृष्टवत् ऊर्ध्वं शीघ्रं विशुक्कः ऊर्ध्वं एव स्थित्वा अशुष्यत् । उभय-
त्रापि णमुल् । यद्यहं स्वल्पायासकरं वनप्रवाससुरीकृत्य पित्राज्ञां
न बहु मन्ये तदा मे मृत्युरेव श्रेयानिति तात्पर्यार्थः ॥ १४ ॥

पौरा इति । पौरा निवर्त्तध्वं यथागतमयोध्यां प्रतिगच्छत
तातस्य पितुः शोकमपनुदन्ति ये ते शोकापनुदाः । नुदः कर्त्तरि
कः । भवेत् । प्रार्थनायां लिङ् । तथा भरतञ्च मत्तः अन्यं मा
दर्शत । मां योगात् लुङ् अङ्गागमनिषेधश्च । यथाहं तथा
भरतोऽपि युष्मान् पालयिष्यतीति समपक्षपातया भक्त्या भरत-
सुपचरत इति न्यगादीत् रामस्तानवादीत् । तथा रथं निव-
र्त्तय इति सूतं समन्त्रं आह्वय च । आह्वेत्यत्र णप्प्रत्ययस्य तिप्-
स्थानीयत्वेन वर्त्तमानक्रियैव बोध्यते अतः सशब्दप्रयोगस्य
वैयर्थ्यं पौनरुक्त्यं वा नाशङ्कनीयम् । यच्च क्वचिदस्य भूते
प्रयोगो दृश्यते तत् भ्रान्तमिति परिहर्त्तव्यं लक्षणया वा
कथञ्चित् समाधेयमित्यसमतिगहनायगाहनेन ॥ १५ ॥

ज्ञात्येति । रामः निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तत्र अनिष्टाः

रचन् वनेवासकृताङ्गयात्तान्
 प्रातश्छलेनापजगाम रामः ॥ १६ ॥
 अस्त्राक्षुरस्त्रं करुणं रुवन्तः
 मुहुर्मुहुर्न्यग्रसिपुः कवीषाम् ।
 हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः
 पराङ्मुखैस्ते न्यवृतन्मनोभिः ॥ १७ ॥

जनानां अनुगामिनां इङ्गितैरभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः इङ्गितैर्भावे
 क्तः । गत्वरतां गमनयौलतां अनुगमनाध्यवसायमित्यर्थः । गमेः
 छ्वरप् । ज्ञात्वा सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा गङ्गा-
 तटे शयनं कृत्वा वनेवासकृतात् वनवाससुलभात् भयात् खाप-
 दाभियोगादिजनितात् सङ्घटात् । वनेवास इति सप्तम्या
 अलुक्, तान् रचन् पालयन् प्रातरुपसि छलेन सन्ध्यावन्दनादि-
 व्याजेन अपजगाम निश्चतमप्रससार । रजनीमित्यत्र काला-
 धनोरत्यन्तसंयोगे, देयकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मपा-
 मिति द्वितीया ॥ १६ ॥

अस्त्राक्षुरिति । ते पौराः राममपग्नन्तः करुणं दीनं यथा तथा
 रुवन्तः विलपन्तः अस्त्रं नैवजलं अस्त्राक्षुः मुक्तवन्तः सृजेस्तीदा-
 दिकस्य तुङ् । कवीषां अन्तस्तापात् ईपदुष्यं यथा तथा
 मुहुर्मुहुः न्यग्रसिपुः वारम्बारमुष्णोच्छ्वासं त्यक्तवन्तः निपूर्वात्
 स्वर्णुङ् । कवीरामिति कौरीपदर्थकस्य कवादेयः । तथा
 हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः विलपन्तः पराङ्मुखैः येन गती

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा
 सहाश्रुमात्मानमनल्पमन्युः ।
 ससीतयो राघवयोरधीयन्
 श्रुसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥ १८ ॥

रामस्तेन गतैर्मनोभिः न्यवृत्तन् प्रत्याजस्मुः । हतेरात्मनेपदि-
 त्वेऽपि लुङि ङविधानात् परस्मैपदित्वं तस्य परस्मैपदे एव
 नियमितत्वात् । यत्र रामो धातस्तत्र मनोनिधायं शून्यहृदयास्ते
 देहमात्रेण पुरमागता इत्यर्थः । तथाच शाकुन्तले “गच्छति
 पुरः शरीरं धावति पथादसंस्थितं चेतः । चीनांशुकमिव
 केतोः प्रतिघातं नीयमानस्य” इति ॥ १७ ॥

सूतोऽपीति । सूतः सुमन्वोऽपि गङ्गासलिलैः सहाश्रुं
 अश्रुः सह । सहः सोवेति वैभाषिकविधानात् न सादेशः ।
 आत्मानं पवित्वा गङ्गायामवगाहनेन स्वस्य बाह्यामाभ्यन्तरीणा-
 मपि शुद्धिमवाप्य अश्रानपि स्नापयित्वा च इत्यर्थः अनल्पमन्युः
 कथं राजानमेवमात्मानं दर्शयिष्ये इति विवृद्धशोकः सन् ससी-
 तयो राघवयोः अधीयन् सीतया सह रामं लक्ष्मणञ्च स्मरन् ।
 “अधीगर्धदयेयां कर्म्मणि” इति या पठौ । इकधातो रिण
 तुभ्यत्वेऽपि शतरि भेदात् इयादेशः । कदुष्णं ईपदुष्णं यथा
 तथा श्रमन् पुरं आविवेश । कोरीपदर्थे कदादेशः कदुष्णत्वञ्च
 शोकमस्तापादिति भावः ॥ १८ ॥

प्रतीय सा पूर्वेदृशे जनेन
 द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृतेव ।
 राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि
 शोकान्धकारक्षतसर्व्वचेष्टा ॥ १८ ॥
 विलोक्य रामेण विना सुमन्तम्
 अच्योष्ट सत्त्वानृपतिश्रुतायः ।

प्रतोयेति । जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिहत्त ।
 प्रतीय इत्यत्र इडधातोः दैवादिकात् ल्यप् न पुनरिणः तथात्वे
 प्रतीत्य इत्येवं स्यात् । प्रतीयुषा इति पाठान्तरं । प्रतीयुषा
 प्रतिनिहत्तेन जनेन इत्यर्थः प्रतिपूर्व्वकेणधातोः कसुः ।
 राज्ञामपत्यानि राजन्याः क्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि
 शोकान्धकारेण क्षताः प्रतिहताः सर्वाः चेष्टाः क्रयविक्रयादि-
 रूपां नित्यमनुष्ठेया बहवः संसारव्यापारायत्र सा तयोक्ता सा
 पूः अयोध्या भानुशीतांशुनिराकृता सूर्यनियानाद्यविरहिता
 द्यौराकाशमिव दृश्ये दृष्टा । यथा नक्षत्रं नक्षत्रान्वितापि द्यौश्च-
 न्द्रसूर्य्यशून्या सती अन्यतमसाच्छ्रवा भवति तथा सा अयोध्या
 राजन्यगणयुक्तापि रामलक्ष्मणविरहिता शोकेन निरीष्टेव
 समजायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

विलोक्येति । नृपतिर्देशरथः रामेण विना सुमन्तं विलोक्य
 श्रुतायः सन् कदाचिद्रामः परैरनुबहः प्रतिनिवर्त्तेत इति
 तस्य ग्रा भाया भासीत् अथुना तद्रहितः सन् सत्त्वात् स्वभा-

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा
 सहाश्रुमात्मानमनल्पमन्युः ।
 ससीतयो राघवयोरधीयन्
 श्रुसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥ १८ ॥

रामस्तेन गतैर्मनीभिः न्यवृत्तन् प्रत्याजग्मुः । वृतेरात्मनेपदि-
 त्वेऽपि लुङि ङविधानात् परस्मैपदित्वं तस्य परस्मैपदे एव
 नियमितत्वात् । यत्र रामो यातस्तत्र मनोनिधायं शून्यहृदयास्ते
 देहमात्रेण पुरमागता इत्यर्थः । तथाच शाकुन्तले “गच्छति
 पुरः शरीरं धावति पद्यादसंस्थितं चेतः । चीनांशुकमिव
 केतोः प्रतिपातं नीयमानस्य” इति ॥ १७ ॥

सूतोऽपीति । सूतः सुमन्वोऽपि गङ्गासलिलैः सहाश्रुं
 अश्रुः सह । सहः सोवेति वैभाषिकविधानात् न सादेशः ।
 आत्मानं पवित्वा गङ्गायामवगाहनेन स्वस्य बाह्यामाभ्यन्तरीणा-
 मपि शुद्धिमयाप्य अश्रुानपि स्त्रापयित्वा च इत्यर्थः अनल्पमन्युः
 कथं राजानमेवमात्मानं दर्शयिष्ये इति विद्वद्भ्योक्तः सन् ससी-
 तयो राघवयोः अधीयन् सीतया सह रामं लक्ष्मणञ्च अरन् ।
 “अधीगर्धदयेषां कर्म्मणि” इति या पठी । इकधातो रिण
 तुभ्यत्वेऽपि गतरि भेदात् इयादेशः । कदुष्णं ईपदुष्णं यथा
 तथा अस्मन् पुरं आविवेश । कौरीपदर्थं कदादेशः कदुष्णत्वञ्च
 ‘गोकमस्तापादिति भावः ॥ १८ ॥

प्रतीय सा पूर्दृष्टे जनेन
 द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृतैव ।
 राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि
 शोकान्धकारक्षतसर्व्वचेष्टा ॥ १६ ॥
 विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रम्
 अच्योष्ट सत्त्वानृपतिश्रुताशः ।

प्रतोयेति । जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्ता ।
 प्रतीय इत्यत्र इडधातोः देवादिकात् ल्यप् न पुनरिणः तथात्वे
 प्रतीत्य इत्येवं स्यात् । प्रतीयुषा इति पाठान्तरं । प्रतीयुषा
 प्रतिनिवृत्तेन जनेन इत्यर्थः प्रतिपूर्वकेणधातोः कसुः ।
 राज्ञामपत्यानि राजन्याः क्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि
 शोकान्धकारेण क्षताः प्रतिहताः सर्वाः चेष्टाः क्रयविक्रयादि-
 रूपां नित्यमनुष्ठेया बहवः संसारव्यापारा यत्र सा तथोक्ता सा
 पूः अयोध्या भानुशीतांशुनिराकृता सूर्यनिशानाद्यविरहिता
 द्यौराकाशमिव दृष्टे दृष्टा । यथा नक्षत्रं नक्षत्रान्वितापि द्यौश्च-
 न्द्रसूर्यशून्या सती अन्यतमस्राच्छब्दा भवति तथा सा अयोध्या
 राजन्यगणयुक्तापि रामसम्पन्नविरहिता शोकेन निवृष्टेव
 समजायत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विलोक्येति । नृपतिर्दशरथः रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य
 श्रुतायः सन् कदाचिद्रामः पौरैरनुबद्धः प्रतिनिवर्त्तेत इति
 तस्य ग्रा प्राया भासीत् अधुना तद्रहितः सन् सत्त्वात् स्वभा-

मधूनि नैपीद्दालिपन्न गन्धैः

मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्

कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्यः ।

स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः

शोकाग्निनागात् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

यादृशोऽष्ट श्रुतः । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इति विश्वः । अथतेर्लुङ् । स्वभावभ्रंयात् विकृतिमापन्न इत्यर्थः । स्वभावश्रुतिरस्य कथं ज्ञायते इत्यत आह मधूनीति । मधूनि न ऐपीत् इष्टवान् गन्धैश्चन्दनादिभिः न व्यलिपत् अङ्गविलेपनं न कृतवान् । लिम्पतेर्लुङि ङादेशः । तथा मनोरमे मनोर्ज्ञे वस्त्रे दुकूलद्वयं न व्यवसिष्ट परिहितवान् । “वसं भाच्छादने इत्यस्य लुङि रूपम् । विषयविद्वेषोहि स्वभावभ्रंशस्य सञ्चयनितिभावः ॥ २० ॥

आसिष्टेति । स राजा शुषा शोकेन हेतुना एकत्र न आसिष्ट उपविष्टः विस्रवैकान्थात् क्षणे क्षणे स्थानपरिवर्तनं चकारित्वर्थः । आप्तेर्लुङ् । कृतानि तान्यकृतानि च इति कृताकृतानि अममापितानि तेभ्यः । ज्ञेन नञ्प्रथितेनानञ्चिति समासः । क्षितिपालं भजन्तीति तेभ्यः क्षितिपालभाग्यः कृपोचितंभ्यः दूतप्रेषणादिकाद्यर्थेभ्यः व्यरंसीत् पिरतः बभूव इत्यर्थः । विपूर्वात् रमतेः परज्जैपदं, तद्योगात्

विचक्रुश्च भूमिपतेर्महिष्यः

केशान् लुलुञ्चुः स्वपूपि जघ्नः ।

विभूषणान्युन्मुमुक्षुः क्षमायां

पेतुर्वमञ्चुर्वलयानि चैव ॥ २२ ॥

ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा

तं वन्मुता न्यक्षिपदाशु तैले ।

क्षितिपालभाग्यः इत्यस्यापादानत्वं च । तथा चन्दनोमी-
रमृषालैरन्तस्तापप्रतीकारमूर्तैर्द्विग्धः अनुत्तिमोऽपि गीका-
ग्निना द्यौर्निवासो येषां ते द्युनिवासा देवास्तेषां भावो
द्युनिवासमूवम् । दिव्यो द्युर्भुवोभावे क्वप् च । अगात्
जगाम । इषधातोर्नुङ् । शोकसन्तप्तः प्रापान् जहौ
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विचक्रुश्चरिति । भूमिपतेर्महिष्यः पद्भ्यः विचक्रुः तार-
स्वरेषु रुरुदुः । केशान् लुलुञ्चुश्चिच्छिदुरुत्पाटितवत्य इत्यर्थः,
स्वपूपि जघ्नस्ताडितवत्यः । विभूषणानि आभरणानि उन्मु-
मुक्षुः तल्लज्जुः, क्षमायां भूमौ पेतुः सुटन्ति स्म । वलयानि च
अवैधव्यचिह्नानि वमञ्चुः चूर्णितवत्य एव सर्वत्रापि सिट् ॥२२॥

ता इति । ताः महिषीः सान्त्वयन्ती आन्वयामयन्ती
वन्मुता वन्मुगयः भरतं प्रतीक्षते इति भरतप्रतीक्षा भरतैव
अस्येद्विमंकारः कर्तव्य इति तं प्रतीक्षमाणा तं गतामुं नृपं
आशुशीघ्रं माभूत् प्रकिरिति तैले न्यक्षिपत् तैलश्रीष्यामरशीत् ।

दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून्
 प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥
 सुप्तो न भस्तः पतितं निरीचां-
 चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम् ।
 आस्यद्वसन्मातृकुले सखिभ्यः
 पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

ततो मन्त्रिमतेन मन्त्रिणां मतं गृहीत्वा राजात्मजं भरतं आनि-
 नीषुन् आनेतुमिच्छून् यूनस्तरुणान् चिप्रगमनचमानितिभावः ।
 दूतान् प्रास्थापयत् केकयनगरं प्रेषयामास च ॥ २३ ॥

सुप्त इति । मातृकुले मातामहालये । “स्वजातीयगणे
 गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम्” इति विश्वप्रकाशनिर्देशात्
 कुलस्य गृहवाचित्वमस्ति तथाच कुमारे “आसीत् पुरं सातुम-
 तोऽनुरागादन्तःपुरञ्चैककुलोपमेयम्” इति । पश्यन् भरतोऽपि
 राज्ञो दग्दयस्य प्रमादं अनिटं पश्यन् वितर्कयन् सन् सखिभ्यः
 मित्रेभ्यः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । आस्यत् कथयामास ।
 स्याधातोर्लुङि आदेयः । किमास्यत् इत्याकाङ्गायामाह
 सुप्त इति । अहं सुप्तः सन् न भस्तः प्राप्तायात् । पञ्चम्यास्त-
 मित् । ‘पतितं श्रुतं अधःस्फुरन्तं भूमौ चलन्तं विवस्वन्तं
 मात्तंण्डं निरीचाञ्चक्रे चपश्यमिति, एतत् आस्यदित्यनेन
 परामुच्यते । एतन्ने एतस्य दिवः पतमदर्शनात् राज्ञोमहद-
 नितं शुभापयामोत्यवादीदिति भावः ॥ २४ ॥

अशिश्रवद्भ्रातृयिकं तमेत्य
 दूता यदार्यं प्रिययासयन्तः ।
 आंहिष्ट जाताञ्छिहिपस्तदासौ
 उत्कण्ठमानो भरतीगुरूणाम् ॥ २५ ॥

अशिश्रवन्निति । प्रिययासयन्तः भरतं प्रयाषेच्छं कार-
 यन्तः प्रस्थातुं प्रयोजितवन्तः इत्यर्थः । दूता एव केकय-
 नगरमागत्य यदा तं भरतं आत्वयिकं अत्ययसम्बन्धि अर्थं
 वस्तु नृपस्य मृत्युवार्तामित्यर्थः न अशिश्रवन् यावयन्ति स्म ।
 शृणोतेर्निजन्तस्य लुङि रूपम् । पितुर्भरणमुपयुत्य गोकविह्वलो
 न गच्छेत् चेदित्यागद्वयं यदा केनचित् व्याजेन तत् निगूढ-
 वन्त इत्यर्थः । तदा एव अबिलम्बेनेत्यर्थः जाता अश्लिहिपा
 गमनेच्छा यस्य स तद्योक्तः । गत्वर्थादनुहतेर्भावादिकात्
 सनि कृते अप्रत्ययः ततः स्तिथामाप् । असौ भरतः गुरूणां
 पित्रादीनां उत्कण्ठमानः तेषां अत्याहितमाशङ्कमानः सन्
 आंहिष्ट प्रतस्थे । दूताः तं भरतं पिता ते ज्ञानस्त्वां द्रष्टुमिच्छ-
 तीति आत्वयिकं विनामप्रयोजनकं मृत्युदन्तवन्निष्ठुरमित्यर्थः
 अर्थयते अनेनेति अर्थं वचनं यदा अशिश्रवन् यावितवन्तः तदा
 भरतः गुरूणां पित्रादीनां उत्कण्ठमानः अरन् आंहिष्टेति
 जयमङ्गलेन व्याख्यातम् । गुरूणामुत्कण्ठमान इत्यत्र अधी-
 गर्धद्वेयां कर्षणीति पठौ ॥ २५ ॥

वन्धूनशङ्खिष्ठ समाकुलत्वात् ।
 आसेदुषः स्नेहवशादपायम् ।
 गोमायुशारङ्गगणाय सम्यक्
 नायासिषुभीं ममरासिषुश्च ॥ २६ ॥
 स प्रोषिवानेत्यं पुरं प्रवेक्षान्
 शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।

वन्धूनिति । स भरतः समाकुलत्वात् दुःस्वप्नदर्शनेन अक-
 स्मात् पिबद्द्रुतागमनेन च विकलचित्तत्वात् स्नेहवशाच्च हेतोः
 वन्धूनं अपायं नाशं आसेदुषः प्राप्तवतः । आङ्पूर्वात् सदः
 कसुः । अशङ्खिष्ठ उत्प्रेक्षितवान् । स्नेहः पापमाशङ्कते,
 व्याकुलोहि अनर्थमुत्प्रेक्षते चेतिभावः । गोमायुशारङ्गगणाय
 शिवामृगप्रजाश्च सम्यक् न आयासिषुः पथि गच्छतस्तस्य अशु-
 क्लं न आजग्मुः शृगालाः प्रदक्षिणं गताः मृगाश्च सव्यमित्यर्थः ।
 वामतः स्थिताः शिवा दक्षिणे मृगाय शभं सूचयन्ति, तद्विप-
 र्यये तु अशुभम् । यदुक्तं “वामे शवशिवाकुम्भाः दक्षिणे गोमृ-
 गद्विजाः” इति । तथा भीमं भीषणं अरासिषुः चुक्रुधः ।
 दुर्निमित्तं खल्वेतत् तस्य उद्दिगाय वभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

स इति । प्रोषिवान् मातामहात्मये कृतप्रवासः । प्रवसतेः
 कसुः एव प्रवासादागत्य पुरं प्रवेक्षन् प्रवेष्टुमिच्छुरित्यर्थः ।
 स भरतः जनौघजन्यं जनसमूहसमुद्भूतं घोषं ध्वनिं एकत सम-
 पेतोहि जनौघः यमव्यक्तं शब्दं करोति तमित्यर्थः । न यश्राव ।

आकर्णयामास न वेदनादान्
 नचोपलेभे वणिजां पणयाः ॥ २७ ॥
 चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य
 तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्ताः ।
 पुरोहितामाल्यमुखाच्च योधाः
 विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

वेदनादान् वेदपाठध्वनीन् न आकर्णयामास । तथा वणिजां
 पण्यजीविनां पण्यन्ते ये ते वणिजः “पण्येरिजादेय वः” इति
 औषादिकीवः । पणयाः क्रयविक्रयव्यवहारान् । पण्य-
 व्यवहारे इति धातोरायन्ततः अग्रत्यये कृते स्त्रियामाप् । न
 उपलेभे न ददर्श । पणयानितिपाठे पण्यन्ते इति पणाः
 पण्यद्रव्याणि तेषु आया साभास्तानित्यर्थः । मीकान्धकारेण
 घतसर्वं चेष्टत्वात् समन्तात् सर्वं नीरवमपश्यदिति भावः ॥२७॥

चक्रन्दुरिति । उपागतानि प्राप्तानि अस्त्राणि नैत्रजलानि
 यासां ता उपागतास्ता मातरः कौशल्यादयः अभ्यर्णं समीप-
 मागतम् । अभिपूर्वादर्हतेः ऋ-प्रत्यये निपातनात् साधु । तं
 भरतं समेत्य सम्भूय आगत्य नृपतिं राजानमुद्दिश्य उच्चैश्चक्रन्दुः
 रुद्रदुः हा राजन् हा स्वामिन् क्व गतोऽमीति करुणं परि-
 देवितमत्यः । तथा पुरः अग्रे धीयते इति पुरोहितः । अमा
 सह राज्ञा भयतीति अमाल्यः । तौ मुखं प्रधानं वेषां ते
 योधाश्च विवृद्धमन्युना उच्छ्रितितगोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गत-

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं
 रामं यदा नैघत लक्ष्मणश्च ।
 रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छत्
 यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै ॥ २६ ॥
 आवह्वभीमभ्रुकुटीविभङ्गः
 श्रेष्ठवीर्यमानासुणरौद्रनेत्रः ।

शिरे शेषां ते विद्वह्वमन्युप्रतिपूर्णमन्याः सन्तः उच्चैश्चक्रन्दुरि-
 त्यनेन सम्बन्धः । “पथात् श्रीवाशिरा मन्या” इत्यमरः । श्रीक-
 जन्यवायुना मन्यास्तम्भी नाम व्याधिर्जात इत्यर्थः । यथा
 अस्यैव पठे “मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीहिपादोऽस्तभदुद्यतिम् ।
 षण्णारीदिव च प्रज्ञा बलं श्रीकात्तयाजरत्” ॥ २८ ॥

दिदृक्षमाण इति । स भरतः परितः सर्व्वतः समीतं राम
 सीतां रामश्च तथा लक्ष्मणश्च दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् ।
 “ज्ञान्युष्मृह्यां सनः” इत्यनेन आत्मनेपदम् । यदा नैघत तान्
 न ददर्श । तदा रोरुद्यमानः भृशं रुदन् सन् । रोहितैर्यङ्गनात्
 गानच् । अभ्यपृच्छत् पुरोहितामात्यादौनिति शेषः । अथ ते
 यथावत् यादृशं वृत्तं भूतं तादृशम् । यत्तदौर्नित्यसम्बन्धात्
 तात्पदमर्थाहर्तव्यम् । अथै भरताय आस्थन् कथयाभासुः ।
 स्यातेर्भुङ्ङि छादेयः । रामनिर्वाणमादिकं सर्व्वमाख्यातवत्ता
 इत्यर्थः ॥ २८ ॥

आवह्वेति । आवह्वः जतः भीमः भयङ्करः भ्रुवीः कुट्याः

उच्चैरुपालब्ध स कैकयीञ्च
 शोके मुहुश्चाविरतं न्यमाङ्घ्रीत् ॥ ३० ॥
 नृपात्मजौ चिक्रिशतुः ससीतौ
 ममार राजा विधवा भवत्यः ।
 शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं
 कैकय्यपत्नं वत वदन्नघर्मम् ॥ ३१ ॥

कौटिल्यस्य विमङ्गः विरचनं येन स तद्योक्तः । तथा शैगीच-
 माने अत्ययं विस्कारिते अरूपे आरक्षे च नेत्रे यस्य स तद्योक्तः
 स भरतः । हृदयार्थकात् श्रुयतेर्यङ्गन्तात् शानच् । कैकयीं मुहु-
 वारंवारं उच्चैः उपालब्ध निर्भर्कयामास । उपपूर्वात् लभते-
 लुङ् । तथा शोके अविरतं अजस्रं न्यमाङ्घ्रीत् निमग्नः ।
 निपूर्वात् मञ्जतेर्लुङि रूपम् ॥ ३० ॥

नृपात्मजाविति । नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया
 सङ्गैत्यर्थः, चिक्रिशतुः निर्वासनादिलीयमसङ्गताम् । राजा
 ममार मृतः । श्रियतेर्लुङिङितोयत्वात्मनेपदनियमात् त्रिष्टि
 परम्प्रेषदित्वम् । भवत्यः यूयं मातरः विगतौ धवो मर्त्या यासां
 ता विधवाः अभूवन् । “धवः प्रियपतिर्भर्ता” इत्यमरः । वयं
 शोच्या दैन्यमापन्नाः पालकाभावात् पाल्यानां शोचनीयत्वमिति
 भावः । अययोभाजनत्वात् शोच्या इति लघुमद्रूपेण व्याख्या-
 तम् । मद्गा इति पाठे एतत्कृतोऽयं प्रयोग इति वितर्कणीया
 इत्यर्थः । भूः पृथ्वी अनृपा अराजका अराजकत्वं हि बहन्नघ-

नैतन्मतं मत्कामिति व्रुवाणः

सहस्रशोऽसौ शपथान्यशप्यत् ।

उद्वाग्ग्रमानः पितरं सरामं

लुब्धन् सशोको भुवि रोरुदावान् ॥ ३२ ॥

मूलम् । यदुक्तं “अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्वते भयात् । रचार्यमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः” इति । वत खेदे बहवो अनर्थाः यस्मिन् तत् बह्वनर्थं लघुत्वं वरप्रार्थन-लक्षणं केकय्या उपज्ञा आद्यं ज्ञानं केकय्युपज्ञम् । “उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्” इत्यमरः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तदादित्व-प्रकाशने इत्यमरवचनात् नपुंसकत्वं लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । रामं निर्वास्य यत् मदर्थं राज्यं प्रार्थितं तत् केकय्या एव प्रथम-मुद्गावितं नान्येन इति भावः ॥ ३१ ॥

सम्प्रति स्वदीपं परिहरन्नाह नैतदिति । एतत् मतं राम-निर्वासनसंकल्पो न मत्कं न मदीयं इति व्रुवाणः असौ सह-स्रगः बहुवारान् शपथान् सम्प्रत्ययकारणवचनानि अशप्यत् कृतवान्, धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र करणार्थत्वम् । शपेः देवा-दिकस्य उभयपदिनः लुङि रूपम् । ततः सशोकः स भरतः सरामं पितरं पितरं रामश्च उद्वाग्ग्रमानः हा तात, हा रामेति उच्ये राद्यन् । यावृगण्डे इति धातोः शानच् । रोरुदा अत्यर्थं रोदनमस्याप्नोति रोरुदावान् । रुदेर्यङन्तादप्रत्यये यङीलुक् श्लियामाप् च ततो वतः । भुवि लुब्धन् आसीत् लुटति च । लुब्धत्विभोऽङ्गार्थात् शयः ॥ ३२ ॥

तं सुखयन्तः सचिवा नरेन्द्रं

दिधक्षयन्तः समुद्रद्वारात् ।

अन्याहुतिं हावयितुं सविप्राः

चिचीपयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥ ३३ ॥

..

तमिति । नरेन्द्रं तैलद्रोणीस्यं मृतं राजानं दिधक्षयन्तः
 दग्धुमिच्छां कारयन्तः भरतेनेति शेषः । दहतः सनन्तात्
 षिचि कृते शब्दः । अध्वरपात्राणां यज्ञीपवीगिपात्राणां सुवा-
 दीनां जातं समूहं चिचीपयन्तः चेतुं संग्रहीतुमिच्छां कारयन्तः
 अत्रापि भरतेनेति शेषः । चिनोतेः सनन्तात् षिच् ततः शब्दः ।
 सविप्राः विप्रैः ऋत्विग्भिः सहिताः सचन्ते कार्येषु समवयन्तीति
 सचिया, सचेरीषादिकं इवन्, अमात्याः, तं भरतं सुखयन्तः सुखं
 प्रकृतिस्यं कुर्वन्तः सान्त्वयन्तः सन्तः अन्याहुतिं शेषाहुतिं हाव-
 यितुं अग्नीं प्रक्षेपयितुं धारात् नातिदूरे समुद्रद्वारं नरेन्द्रमिति
 शेषः समुत्पूर्वात् वहतर्लिटि रूपम् । शिविकायामारोप्य तं
 अततिदूरवर्तिनि श्मशाने मृत्यैरुद्धाहितवन्त इत्यर्थः । अत्र
 आम्बनायनः । “अथैतान्दिगमग्नीव्रयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥१॥
 अन्यच्च प्रीतमयुजोऽभियुनाः प्रवचसः ॥ २ ॥ “यज्ञपात्राणा-
 मन्वञ्चं पृष्ठतः प्रीतं नयन्ति अयुजः विपन्नाः अभियुना स्त्रियः
 पुरुषाय न मियाः स्युरित्यर्थः” । इति नारायणः चतुर्थाधा-
 यस्य प्रथमकाण्डिकायाम् ॥ ३३ ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतून्
 श्वाद्यन् वेणुमृदङ्गकांस्यम् ।
 कम्बूश्च तारानधमन् समन्तात्
 तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥ ३४ ॥

ॐ श्रोत्राक्षिनासावदनं सरुक्मं
 कृत्वाजिने प्राक्शिरसं निधाय ।

उदक्षिपन्निति । तत्तत्कार्येषु नियुक्ता भृत्यवर्गा इति
 अध्याहृत्य व्याख्येयम् । समन्तात् सर्वतः पट्टदुकूलकेतून् पट्टां-
 शुकविरचितान् ध्वजान् उदक्षिपन् उच्छ्रायितवन्तः । वेणु-
 मृदङ्गकांस्यं वंशमुरजकांस्यतालं श्वाद्यन् । जातिरप्राणिनां-
 मित्येकवद्भावः । तारान् उच्चध्वनीन् कम्बून् शङ्खान् च अधमन्
 शब्दितवन्तः आधातोर्लङि धमादेशः । तथा कुङ्कुमचन्दनानि
 आनयन् यासार्थं आनीतवन्तः ॥ ३४ ॥

श्रोत्रेति । ऋती यजतीति ऋत्विक् ऋत्पपदात् यजतेः
 कृप् निपातनात् साधु । अजिने कृष्णसारश्मिणि प्राक् पूर्वस्यां
 दिशि स्थितं शिरो यस्य तं प्राक्शिरसं शवं निधाय स्थापयित्वा
 ग्राययित्वित्यर्थः । श्रोत्राक्षिनासावदनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ।
 सरुक्मं सरुषणं कृत्वा तथा यथाविधानं यथागाम्यं पात्राणि
 सुगादीनि सन्धित्य अङ्गमन्त्रेषु विन्यस्य ऋत्विजं चितं चयनं
 तदर्थं मन्त्रं धिताग्निं जुहाय जुहोतिष्ठ मिदर्षो इत्यर्थः ।
 चष पाप्सायनः । “तग्निं यदिराप्सीर्व्यं कृत्वाजिनश्चोत्तर-

सञ्चित्य पात्राणि यथाविधानम्

ऋत्विग्जुहाव ज्वलितं चिताग्निम् ॥ ३५ ॥

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु

हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।

लोम तस्मिन् प्रेतं संवेद्यन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हुत्वावहवनीय-
भभिमुखगिरसम् । १५ । अथैतानि पात्राणि योजयेत् । १ ।
दक्षिणहस्ते जुहुं (पलायकाष्ठनिर्मितं अह्वेचन्द्राकृतियज्ञ-
पात्रम्) । २ । सव्ये उपमृतं (अश्वत्थकाष्ठनिर्मितं वर्तुलाकारं
यज्ञपात्रम्) । ३ । दक्षिणे पात्रे स्फाम् (खट्वाकारं यज्ञकाष्ठ-
भेदम्) सव्येऽग्निहोत्रहवनीम् (अग्निहोत्रसाधनं पात्रम्) । ४ ।
उरसि ध्रुवां (उडुम्बरपत्राकारं बृहत् स्रुग्भेदम्) गिरसि कपा-
सानि दक्षु ग्राव्नः । ५ । नासिकयोः स्रुवौ । ६ । कर्णयोः
प्राग्विचहरणे । ७ । उदरे पात्रीम् (यस्यां हवींषि साव्यन्ते)
। १० । उपाभ्यां शम्याम् । ११ । अरण्यमूर्ध्वोः । उदूखलमुपले-
जह्वयोः । १३ । पादयोः शूर्पे । १५ । सरुक्नमित्यत्र नारायणेन
उद्धृतं "ततो हिरण्यकलेः द्विद्रान्यपि दधाति वै । घृतमिक्तां-
स्तितांयापि किरत् प्रेतकलेवर" इति ॥ ३५ ॥

कृतं चिति । पिण्डोदकसञ्चयेषु पिण्डदानतर्पणस्मिचयन-
कार्येषु कृतेषु मत्सु भरतः प्रजाभिः प्रकृतं प्रकृतं अभिषेकं हित्वा
परिव्यज्य विनयेन प्रसादनया न तु विभीषिकया रामं प्रत्या-
निनीषुः प्रत्यानितुमिच्छुः सन् सर्पारः मयैकेन प्रसाद्यमानः

प्रत्यानिनीपूर्विनयेन रामं

प्रायादारण्यं भरतः सपौरः ॥ ३६ ॥

कदाचिन्नागच्छेत् यदीति आशङ्क्य अयोध्यावासिभिः सह
 अरण्यं प्रायात् गतवान् । प्रपूर्वात् यातेर्लडः । अस्त्रिसञ्चयने
 आश्वलायनः--“सम्बत्तरान्ते चेत् सपिण्डयिष्यन् कृष्णपचस्य
 ऊर्ध्वं दशम्यां अयुजापु तिथिषु । अथ द्वादशाहे सपिण्डयिष्यं-
 येत् अन्तर्दशाहे षष्ठाष्टमदशाहवर्जमेकनचर्चेषु (फलुनीद्वय-
 प्रोष्ठपदद्वयापादद्वयभिवेषु) पुमांसं अलक्षणे (स्तनरहिते) कुम्भे
 सञ्चिनियुः कुम्भरामलक्षणायां स्त्रियं अयुजोऽमिथुना वृद्धाः ।
 तं देशं चीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन् कर्त्ता
 प्रोचति । अथ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां एकैकमस्थि उपसंगृह्य
 अशब्दयन्तः कुम्भे निदधुरः पादौ पूर्व्वं, शिरः उत्तरं सुसञ्चितं
 सञ्चित्योपरि कपालेन शूर्पेण सम्पूर्य्य यत्रैनं वर्षा आपो नाल-
 मेरन् तत्र गत्तं च कुम्भमयदधुरः । अथ पांसून् अपसम्पूर्य्य
 (यथा गत्तं कुम्भ आननपर्थ्यन्तं निमग्नो भवति) अथ कुम्भं
 कपालेनापिधाय मृदाच्छादयेत् यथा न दृश्येत । अथ दाहाय-
 तने मृदावेदिं कृत्वा धीन् उपलान् अभ्यक्तस्त्रापितान् प्राङ्मु-
 खान् निधाय मधामे प्रेत उत्तरे श्मशानपासिनः, पूर्वे प्रेतान्
 दक्षिणे ताम्रशीयावाद्य उपलानसंकृत्वाभ्यर्थ्य अथतस्मिभ्य एकैकं
 पिण्डमुरगृह्य उदकुम्भं पादुकाच्छावाणि दद्यात् । अथानवेद्यं
 प्रग्याग्रह्य स्यात्वागारमुपेयुर्मृतदेशे मृत्करीपसिकतासु धीजान्
 उपेयुः श्राद्धं पाद्यं दधुः” । परिगिट । २ । ८ ॥ ३६ ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानैः

जनैरपन्यानमुपेत्य सृष्टैः ।

शोकाद्भूपैरपि भूयकासां-

चकार नागेन्द्ररयाश्रमिश्रैः ॥ ३७ ॥

उच्चिक्वरे पुष्पफलं वनानि

सस्रुः पितृन् पिप्रियुरापगासु ।

शीघ्रायमाणैरिति । अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिः शीघ्रायमाणैः ।
श्रुत्यादित्वात् अभूततद्भावे क्वड् । ककुभो दिशः अश्रुवानैः
व्याश्रुवद्भिः । अश्रोतैः शानच् । अपन्यानं बहुत्वाद्भागमपि
उपेत्य प्राप्य सृष्टैः यातैः । अपन्यानमित्यत्र पयोविभाषेति
विकल्पितः समासान्ताच्प्रत्ययः । शोकात् अभूपैः अलङ्करण-
शून्यैरपि नागेन्द्रा रया अश्राय नागेन्द्ररयाश्चम् । सेनादत्त्वात्
दन्तैकवद्भावः । तेन मिश्रैः अन्वितैः जनैः पीरैरित्यर्थः हेतुभूतैः
भूः चकासाश्चकार शशभे । चकाम्नीर्लिटि रूपम् ॥ ३७ ॥

उच्चिक्वरे इति । ते जना गच्छन्तः पुष्पाणि फलानि च
पुष्पफलम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । वनानि उच्चि-
क्वरे, वनेभ्यः पुष्पाणि फलानि च संगृहीतवन्त इत्यर्थः ।
चिनोतेर्हि कर्म कस्य लिटि कथादेशः । आपगासु नदीषु सस्रुः
घातवन्तः पितृन् स्रधामुञ्जः पिप्रियुः तर्पितवन्तः । पुलिनानि
सैकतानि इत्वा गत्वा आरेमुः शोकापनीदनाद्यं क्रियन्तमपि
कानं क्रीडन्ति एव इत्यर्थः । व्याडपरिभ्यो रम इति परस्मै-

आरिमुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं
 छायां समाश्रित्य विगथमुद्य ॥ ३८ ॥
 सम्प्राप्य तीरं तमसापगायाः-(१)
 गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः ।
 विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं
 ययुर्निरुद्धश्मवृत्तयस्ते ॥ ३९ ॥

पदम् । तथा अशङ्कं विस्त्रब्धं छायां समाश्रित्य विगथमुः अध्व-
 खेदमपनिन्दुः । आरिमुरित्वा आरिदुरिति पाठान्तरम् । पुलि-
 नानि इत्वा आरिदुः पुलिनेषु इतस्ततः परिक्रामन्ति अ-
 इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सम्प्राप्येति । ते जना गङ्गाम्बूनां सम्पर्केण विशुद्धिं भजते
 इति गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाक् तस्याः गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धि-
 भाजः गङ्गासङ्गमाहितपावनतायाः । यस्याः स्मरणात् पापं
 ताम्यति सा तमसा आपं जलसमूहं गच्छति प्राप्नोतीति
 आपगा नदी तमसा एव आपगा तस्याः तीरं सम्प्राप्य निरुद्धा
 प्रशमिता त्रमस्य वृत्तिः प्रसरो यैस्ते तयोक्ताः अध्वखेदमपनयन्तः
 इत्यर्थः । यमुनाया इदं यामुनं पुण्यं पवित्रं अम्बु, विगाहितुं
 तत्र स्नातुं ययुः चलिताः । तरसापगाया इति पाठे तरसा
 योगेन आपगाया नद्याः तमसायाः इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(1) The 'Tamasa' or Tonso flows into the Ganges below Pratishtana. There is another 'Tamasa' flowing along the Midnapur district and discharging itself into the Mayurakshi; but that is not meant here.

द्र्युर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं

यस्मिन् विश्राम समेत्य रामः ।

च्युताशनायः फलवद्विभूत्या

व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च

युयुचमाणाननिशं मुमुक्षून् ।

अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेसुः

पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

द्र्युरिति । ते भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रमम् । कित निवामे इति धातोर्धिकरणे घञ् । द्र्युः जग्मुः । इण धातोर्लिटि रूपम् । यस्मिन् निकेते रामः समेत्य मिलित्वा तस्य पश्चात् समागतैः जनैः सादमिति बोद्धव्यम् । फलवतां वृक्षाणां विभूत्या समृद्ध्या च्युता नष्टा अशनाया क्षुधा यस्य स तद्योक्तः, अशनायेति निपातितम्, तथा शिशिरैः शीतलैः पीयन्ते इति पयांसि तैः । पीठ्यपाने इत्यस्य कर्मस्थस् । उदन्यां व्यस्यन् वारयन् विश्राम पर्यटनक्लेशमपनिनाय । अथवा उदन्याशनायायद्दौ उदकाशनाभ्यां कश्चि हते अप्रत्ययेन साधितौ ॥ ४० ॥

वाचमिति । विनयात् पादाभ्यां गच्छन्तीति पद्माः पदा-
तयः मुनिभक्त्या रयादिभ्यः अपतोर्थे पादचारेणाभिगच्छन्त
इत्यर्थः । विनयादित्यत्र हेतो यवर्थे वा पञ्चमी गमोत्तरपदे ,

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्व्विष्योः
 कल्पद्रुमा योगवलेन फेलुः ।
 धामप्रथिम्नो म्रदिमान्वितानि
 वासांसि च द्राघिमवन्तुद्रूहुः ॥ ४२ ॥
 आक्षां प्रतीपुर्विनयादुपास्थुः
 जगुः सरागं नन्दतुः सहावम् ।

पदादेशः । ते भरतादयः वाचंयमान् मौनव्रतान् । “वाचि-
 यमो व्रते” इति खच् । स्वण्डिलशायिनः व्रतार्थं भूशायिनः
 अनिशं अविच्छेदेन युयुत्मानान् योक्तुमिच्छतः योगाभ्यास-
 निष्ठान् मुमुक्षून् मोक्षाभिलाषिणः अध्यापयन्तं मुमुक्षुभ्यः योग-
 शास्त्रमनुशासतं सशित्थं भरद्वाजं प्रणेमुः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यमिति । आतिथ्यं अतिथ्यर्थमन्नपानादिकं एभ्यः
 भरतादिभ्यः परिनिर्व्विष्योः परिनिर्व्वमुं दातुमिच्छोः परिनि-
 पूर्वोवपिदाने वर्त्तते, तस्मात् सन्नन्तात् उः । धाम्ना तेजसा
 प्रथिमा पृथुत्वं यस्य तस्य धामप्रथिम्नः, तेजंसी वह्निर्विस्रमरत्वात्
 शरीरस्य पृथुत्वमिवोपजायते इति भावः । तस्य मुनेः योग-
 बलेन समाधिबलेन कल्पद्रुमाः फेलुः फलितवन्तः अन्नपाना-
 दिकमिति शेषः । तथा म्रदिमान्वितानि म्रदूनि द्राघिमवन्ति
 दीर्घाणि च वासांसि वस्त्राणि उद्रूहुः उदहन्तिष्म । उत्पूर्वस्य
 बहतेर्लिटि रूपम् । प्रथिमादिशब्दा इमन्प्रत्ययान्ताः ॥ ४२ ॥

धाम्नामिति । च किञ्च तस्मिन् तपोवने तिलोत्तमाद्या

सविभ्रमं नेमुरुदारमूत्रुः
 तिलोत्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥
 वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना
 कृत्वावकाशे सूत्रिसम्प्रकृतम् ।
 तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म
 निवदमाहुं पिवतात्त शेष्वम् ॥ ४४ ॥

वनिता दिव्ययोधितः अप्सरसः इत्यर्थः आद्यां सुनेरादेयं प्रतीपुः
 गृहीतवत्यः । प्रतिपूर्वादिच्छतेर्लिट्, सहि ग्रहणार्थकः ।
 विनयात् उपास्युः समीपभागमन् भरतादीनां परिवर्त्यार्थं
 उपस्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । उपतिष्ठतेर्लुङ् । सरागं रक्तं मान्-
 वादिरागयुक्तं वा यथा तथा जगुः गीतवत्यः, गैधातोर्लिट् ।
 सहावं समृद्धारचेष्टं नवृतुः नृत्यन्ति स्म । सविभ्रमं सविलासं
 नेमुः प्रणताः, उदारं अग्राम्यं ऊचुः उक्तवत्यः । मुनिप्रभावात्
 दिव्यस्त्रियस्तत्रागत्य भरतादीन् शुश्रूषाश्चकिरे नृत्यगीतादिभि-
 र्मोदयामासुषेति भावः । पुरा किल भगवान् विरिञ्चिः सर्व-
 रम्यवस्तुभ्यः तिलप्रमाण-माकलय्य तिलोत्तमां नामाप्सरसम-
 सृजत् । ततस्तां कामवमानो महासुरो सुन्दोपसुन्दो भातरौ
 युध्यमानौ अन्योन्यमवधिपातां तेन च देवा निर्हृतिमरुदेदुरिति
 पुराणवार्ता ॥ ४३ ॥

यस्तेति । ततो दिव्यवनितोपस्थानामन्तरं प्रीतिमान्
 अतिविशिष्टपलाभेन आकृती योगवत्सप्रदग्नायजागनात्या चा

ते भुक्तवन्तः समुखं वसित्वा
 वासांस्तु पित्वा रजनीं प्रभाते ।
 द्रुतं समध्वा रथवाजिनागैः
 मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥ ४५ ॥

दृष्टचित्तः मुनिः भरद्वाजः अबकाशे यथाभिमतं प्रदेशे रुचिसं-
 प्रकृतं यस्य यादृगभिरुचिस्तस्य तथैव सम्पादितं वस्त्राणि
 अन्नानि भक्ष्याणि पानानि पानीयानि च वस्त्रान्नपानम् ।
 समाहारे इन्दैकवद्भावः । शयनं शय्याञ्च नाना कृत्वा शयक्
 कृत्वा तान् आह स उक्तवान् । किमिति । निवृद्धं वस्त्राणि
 आच्छादयत । निपूर्वात् वस्त्रैर्लोटे । आङ् उपविशत ।
 आस्त्रैर्लोटे । आत्त अन्नं भक्षयत, आत्तैर्लोटे, पिवत पानीयं
 पिवत । तथा श्रेष्ठं शयने शयनं कुरुत इति आहेत्यनेन सम्बन्धः
 सर्व्वं च विधौ लोट् ॥ ४४ ॥

ते इति । ते भरतादयः समुखं सहर्षं भुक्तवन्तः सन्तः,
 वासांसि वसित्वा परिधाय, रजनीं उपित्वा । “कालाध्वनी-
 रत्नस्तसंयोगे” इति द्वितीया । प्रभाते उपसि द्रुतं शीघ्रं अध्वानं
 सद्गताः समध्वाः मार्गानुसारिणः सन्त इत्यर्थः । “उपसर्गाद-
 ध्वनः” इति समासान्तश्च । रथाय, वाजिनय, नागाय इति
 रथवाजिनागैः । समाहारविधेरनित्यत्वात् सेनाहत्वेऽपि इतर-
 तरहन्तः । जयमद्वलम् रथवाजीत्यत्र इन्दैकवद्भावः तेन
 सहिता नागा इति शाकपार्थियादित्वात् समास इति व्याचष्टे ।
 रम्यवनां मगोन्नकाननां निर्गमसजसाश्च । “पयःकोशालममृतं

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्ताः
 ततो विशिञ्जानपतत्तिसङ्घम् ।
 अभ्रंलिहायं रविमार्गभङ्गम्
 आनंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥
 दृष्टोर्गुवानान् ककुभो वलौघान्
 वितत्य शाङ्गं कवचं पिनच्च ।

जीवनं भुवनं वनम्” इत्यमरः । मन्दाकिनीं चित्रकूटवर्त्मनि स्थितां तन्नाम्नीं काञ्चित् नदीं समीयुः सम्भूय गताः सङ्गताः । सम्पूर्वादिषधातोर्लिट् । यदा मन्दाकिनीं नर्मदां गङ्गामात्रे मन्दाकिनीति केचित् वदन्ति ॥ ४५ ॥

वैखानसेति । ततस्ते वैखानसेभ्यः वानप्रस्थेभ्यः । “वैखानसी वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः” इति वैजयन्ती । श्रुतरामवार्त्ताः चित्रकूटे रामोऽस्त्रीत्यधिगतरामोदन्ताः सन्तः पिशिञ्जानः कूजन् पतत्तिष्णां सङ्घी यस्मिंस्तं तथोक्तम् । पिशिकिङ् स्फुटध्वनाविति धातोः शानच् । अभ्रं लेटि सृशति इति अभ्रंलिहं अयं शिखरं यस्य तं अभ्रंलिहायं रविमार्गस्य भङ्गो विघातो यस्मिन् तस्य अत्युन्नतत्वात् तं रविमार्गभङ्गं चित्रकूटं (१) अद्रिं प्रति तं लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः आनंहिरे, प्रतस्थिरे । अहिङ् गताविति धातोर्लिट्, अद्रिमित्यत्र प्रतिशब्दयोगेन द्वितीया ॥ ४६ ॥

दृष्टेति । शितेषुः तोष्णगरः सौमित्रिलक्षणः ककुभः दिगः

तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः
 सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥
 शुक्लोत्तरासङ्गभृतोविशस्वान्
 पादैः शनैरापततः समन्यून ।
 श्रीहिष्ट तान् वीतरिरुद्धबुद्धीन्
 विवन्दिपून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥ ४८ ॥

ऊर्णवानान् आच्छादयतः ऊर्णतेरादादिकादुभयपदिनः
 शानच् । बलीधान् सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा शृङ्गस्य विकारं शार्ङ्गं
 धनुः वितत्य आरोपितगुणं कृत्वा कवचं पिनह्य बहो । नह
 वन्धने इत्यस्मात्प्रप अपेरकारलोपश्च । सिसंग्रामयिषुः संग्राम-
 यितुमिच्छुः । संग्राम युद्धे इति चौरादिकात् णिचिक्ते सन्,
 तत उः । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवं समाहारदन्द्वा निपा-
 तनात् साधु । उज्जिहानः उत्क्षिपन् ऊर्ध्वं नयन्नित्यर्थः तस्थौ ।
 हाडगतावित्यस्मात् जुहोत्यादिकात् शानच् ॥ ४७ ॥

शक्तेत्यादि । दाशरथिः रामसु शक्तं उत्तरासङ्गं उत्तरीयं
 विभ्रतीति शक्तीत्तरासङ्गभृतः विगस्तान् त्यक्त्वायुधान् पादैः
 शनैरापततः सुक्तवाहनत्वात् पदम्रजनैव मन्दं मन्दं आगच्छतः
 अतः समन्यूनं सगोकान् तान् वीतरिरुद्धबुद्धीन् विगतयुद्धादि-
 मतीन् विवन्दिपून् वन्दितमिच्छून् स्ववर्गे भवाः स्ववर्ग्यास्तान्
 आक्षीयान् श्रीहिष्टं ज्ञातवान् । ऊह तर्के इति धातौर्लुङ् ।
 तेषां तादृशविनीतवेगचेष्टितानि दृष्ट्वा नैतेऽस्माकमरयो युयु-

समूलकापं चकपूरुदन्तः
 रामान्तिकं हं हितमन्दुवेगाः ।
 आवेद्यन्तः जितिपालमुच्चैः
 कारं मृतं रामवियोगशोकात् ॥ ४६ ॥
 चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं
 गोवाभिधायं सरितं समेत्य ।

त्ववः किन्तु सभाजयितुमागच्छन्तः स्वजना एव इति निधि-
 काय ॥ ४८ ॥

समूलेति । हं हितमन्दुवेगा विह्वलशोकावेगाः रुदन्तस्तौ
 भरतादयः रामान्तिकं रामसमीपं समूलं कपित्वा भूमिरधी-
 भागमुत्खाय । निर्मूलसमूलयोः कप इति कपेर्णमुल् ।
 स्वशरीराघातात् स्वाधीभागं कपित्वा रामस्य पुरतः भूमौ
 लुठन्ति स्म इति भावः । किं कुर्वन्तः । रामवियोगशोकात्
 मृतं त्यक्त्वासुं जितिपालं दग्धयं ऊचैः कारं ऊचैः कृत्वा आवेद-
 यन्तः जिज्ञासयन्तः । अय्यये यथाभिप्रेतास्थाने इति कृषी
 णमुल् । अयथाभिप्रेतास्थानं नाम अप्रियस्य उचैः प्रियस्य च
 नीचैः कथनम् ॥ ४८ ॥

चिरमिति । रावयलक्षणशब्दां चिरं बहुक्षणं करुणं सगीकं
 सगद्दं सफुत्कारं रुदित्वा क्रन्दित्वा । रुदेः सेटङ्गात्प्रत्ययस्य
 नित्यं कित्त्वमती न गुणः । सरितं नदीं समेत्य सम्भूय गत्वा
 मध्येजत्तात् जलमध्यमयतीर्य । त्यव्त्तोपे पञ्चमी । जलमध्याहा

मध्येजलाद्राघवलक्ष्मणाभ्यां

प्रत्तं जलं द्वाञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

अरण्यस्थाने सुकरे पिता मां

प्रायुङ्क्त राज्ये वत दुष्करे त्वाम् ।

मागाः शुचं वीर भरं वहामुम्

आभाषि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

गृहीतमिति शेषः । “पारे मधेऽपद्या वा” इत्यव्ययीभावः । द्वौ
अञ्जली प्रमाणं अस्य द्वाञ्जलं अञ्जलिद्वयपरिच्छिन्नमित्यर्थः ।
“द्वित्रिभ्यामञ्जलीः” इति टच् । जलं अपां अन्तिके तटे इत्यर्थः
गोत्राभिधायं पितुर्नामोक्तेखपूर्वकमित्यर्थः । प्रत्तं प्रदत्तम् ।
प्रददातेः क्तः । प्रत्येकमेकमेकैकाञ्जलिजलदानेन पितुंस्तरुपणम-
कारीत्यर्थः । जयमङ्गलसु अञ्जली द्वौ विगृह्य तद्वितार्थं समास-
माह द्वावञ्जली प्रमाणमस्येत्यस्मिन् वाक्ये तु प्रमाणप्रत्ययस्य
लुकि सति समासान्तो न प्राप्नोति अतद्वितलुकीत्यधिकारादिति
हेतुश्च उपन्यस्यति । द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति तत्परिच्छि-
न्नत्वाद्भेदोपचारात् जलमपि द्वाञ्जलमुक्तमिति भरतेन व्याख्या-
तम् ॥ ५० ॥

अरण्येति । पिता सुकरे सुखसार्थे अरण्याय यानं अरण्य-
यानं तस्मिन् मां प्रायुङ्क्त, वत खेदे दुष्करे दुःखसाधे राज्ये
राजकार्येषु त्वां प्रायुङ्क्त नियोजितवान् । गुजेरौषादिकस्य
सङ्घि रूपं प्रपूर्वकत्वात् आगनेपदम् । एवं सति हे वीर शर्ष

श्रुती कृती वृद्धमतेषु धीमान्
 त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः ।
 विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य
 पुंसः कथं स्याद्विह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

मागाः विपादं मागमः । मायोगात् इणधातोर्लुङि गादेगे
 अडागमनिषेधः । असुं भरं पितुर्नियोगरूपं वह सम्पादय
 इति वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भरतः आभाषि
 उक्तः । ईयसुनि अस्यस्य कनादेयः ॥ ५१ ॥

कृतीति । वृद्धानां भूयोदग्धिनां मनीषिणां मतानि श्रुतानि
 गुरुमुखादधिगतानि, कृतानि अनुष्ठितानि च येन स वृद्धमतेषु
 श्रुतीकृती । शस्येन्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी । धीमान्
 प्रगल्भबुद्धिसम्पन्नः । प्रगंसायां मतुप् । त्वं चेत् पैतृकं पितु-
 रागतं वचनं न कुर्याः न करिष्यमि । तदा इह अस्मिन् लोके
 कुले वंशे विच्छिद्यमाने विच्छिद्यमानेऽपि परस्य अन्यस्य
 उत्तरकालिकस्य या पुंसः जनस्य पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा
 कथं स्यात् न भविष्यतीत्यर्थः । पुत्रगप्तात् स्त्रेच्छायां काम्यच्
 ततो अप्रत्यये क्षियामाप् । भयादिति सत्पुत्रे पितुर्नियोग-
 मवधीरयति लोकाणामतःपरं पुत्रक्षामेच्छा न भविष्यतीति
 भावः ॥ ५२ ॥

अस्माकमुक्तं बहु मन्यसे चेत्
 यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च ।
 जिह्रेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये
 जहीहि शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥
 वृद्धोरसां राज्यधुरां प्रवोढुं
 कथं कनीयानहमुत्सहेय ।

अस्माकमिति । अस्माकं उक्तं अग्रजवाक्यम् । वचेर्भावि
 त्ताप्रत्ययात् अस्माकमिति कर्त्तरि षष्ठी । चेत् यदि बहुं मन्यसे
 आद्रियसे पितृतुल्येनाग्रजेनानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति चेत्
 जानासि । मयि स्थिते जीवति यदि त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न
 करोषि स्नातन्वयं नापलम्बसे इत्यर्थः । प्रभुस्त्वं त्वदाप्नाकरोऽ-
 हमिति चेत् मन्यसे इति भावः । तथा तातवाक्ये पितृ-
 नियोगे । पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दं प्रचक्षते इति ।
 अतिष्ठन् अवर्त्तमानः तातवाक्यमकुर्वन् इत्यर्थः । यदि
 जिह्रेषि सज्जसे । शुरुयचनमनतिक्रमणीयम् विग्रेयतस्नात-
 वचनं तदनादृत्य यदि ते सज्जा भवतीत्यर्थः । तदा शङ्कां
 विकल्पं जहीहि त्यज, व्रज अयोध्यां प्रतिनियर्त्तस्व, पृथ्वीं
 कौशलराज्यमित्यर्थः शाधि पास्य । तदकरणे तु मां तातश्च
 विमानयिष्यसीति सकर्त्तव्यामुष्ठाने मनो निधेहीति भावः ॥ ५३ ॥

वृद्धोरसामिति । कनीयान् कनिष्ठोऽहं उरसा निर्गमित
 धौरसः पुत्रः वृद्धः अग्रज धौरसी यस्यां तां वृद्धोरसां ज्येष्ठाधि-

मा मां प्रयुंक्थाः कुलकीर्तिलोपे
प्राहस्य रामं भरतोऽपि धर्म्यम् ॥ ५४ ॥

उर्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेतत्
अमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।

राजन्यकं चैतद्दृहं क्षितीन्द्रः

त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

कोराहं राज्यस्य समाङ्गरूपस्य धूर्मारः राजगधुरा ताम् ।
अप्रत्यये परवह्निद्विमिति स्त्रीलिङ्गत्वम् । “धूय स्यात् भार-
चिन्तयोः” इति विग्रहः । प्रवीटुं अहीतुं कथं उत्सहेय न
कथमपि शक्यामीत्यर्थः । विभाषा कथमि लिङ्चेति लिङ् ।
अतः मां कुलकीर्तिलोपे कुलकीर्तिनागर्यम् । “निमित्तात्
कर्मसमवाये” इति सप्तमी । मा प्रयुंक्थाः नियोजय । प्रपूर्वात्
युजेः तुङ् । इति धर्म्यं धर्मादनपेतं वचनं भरतोऽपि रामं
प्राहस्य उक्तवान् । लघ्वेष्टातिक्रमस्य पूर्व्वे रनाचरितत्वात्
तद्विपरीतवाक्यस्य धर्म्यत्वमिति भावः । जयमङ्गलम् लोप-
यतीति लोपः रपुवंशस्य या कीर्तिः तस्या लोपे जयकरे कार्ये
इति व्याचष्टे ॥ ५४ ॥

उर्जस्वलमिति । एतत् उर्जस्वलं वलवत् । “उर्ज्ज् क
लोचने वले” इति घातोर्म् ततो धम्यार्थे यत् । हस्तिन-
सुरद्राय हस्तितुरङ्गम् । मेनाइत्वादेकवङ्गावः । अमूनि राज-
भाञ्जि राजयोग्यानि रत्नानि मरकतेन्द्रनीलपद्मरागादीनि च ।

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद-
ब्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये ।

एतत् राजन्यकं चन्द्रियंसमूहस्य अस्तीतिशेषः । अहञ्च त्वयि
स्थिते विद्यमाने क्षितौन्द्रः स्यां भवेयमित्येतत् शान्तं उक्तं
माभूत् । शान्तमल्लोकमिति जयमङ्गलेन व्याख्यातम् । त्वयि
जीवति अहमेतेषां मणिमाणिक्यहस्ताश्वराजन्यानामीश्वरो
भवेयमित्येतत् नितरामनुचितं मे प्रतिभातीति भावः ॥ ५५ ॥

इतीति । राघवो रामः इति इत्वं निगदितवन्तं उक्तवन्तं
तं जगाद । किमित्याह । हे भरत त्वं मदीये पादुके उपानही
गृहीत्वा ब्रज अयोध्यां गच्छ । तथा द्युतनिखिलविशदः
अपमताशेषविकल्पः जनोद्यैः प्रकृतिपुञ्जैः पूज्यमानः बहुमन्य-
मानः सन् अस्मन्मतेन अस्माकं मतमनुसृत्य सकलभुवनराज्यं
सर्वत्र भूमण्डले राज्यं कारय अनुष्ठापय पादुके इति योजयम् ।
द्वितीरन्यतरस्यामिति प्रयोजयकर्तुः कर्म्मत्वम् । भरतस्त्वाह
“अस्मन्मतेन” इत्यत्र प्रयोजयकर्त्तरि तृतीया । “अस्मन्मतेन”
इत्यत्र गौरवाद्गमच्छब्दस्य बहुत्वं तच्च “मदीये” इत्येकवचन-
प्रयोगेन पूर्वार्थापरसङ्गतिभङ्गात् समीचीनतया न सङ्गच्छते ।
जयमङ्गलम् पादुके रामस्यैव मतन्तु रामसस्मरणयोरिति भिन्न-
वचनत्वं न दोषाय इति सिद्धाशयति । अस्मन्मतमित्यत्र
भीतासस्मरणगहितत्वेन बहुत्वविषयानामदादेग इति भरतेन
भीमाश्रितम् । भरतो रामस्यैव गतानुसारी राज्यां गशास,

च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनीघैः
सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये श्रीरामप्रवासी नाम
तृतीयः सर्गः ।

न खलु लक्षणस्य नापि च सीताया इति रामायणे वर्णितं
तदि युक्तियुक्तञ्च । तदेया मीमांसा कष्टकल्पनमेव केवलं,
कविं प्रति अतिभक्तिविजृम्भितञ्चेत्यनादरणीया ॥ ५६ ॥

इति भट्टिकाव्यां तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानवेरामस्तपोवनम् ।

प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥ १ ॥

अटाव्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्षणः ।

वलाहुमुचुयोत्चिप्य जङ्घे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

निवृत्त इति । भरते निवृत्ते सति धीमान् बुद्धिमान् रामः । अत्र स्थिते मयि कदाचित् भरतः पुनरेष्यतीत्यवधारणात् तस्य धीमत्वमिति भावः । अत्रैर्महर्षेस्तपोवनं प्रपेदे गतः । तस्मिन् अत्रितपोवने पूजितः पादार्घ्यादिभिरर्चितः सन् दण्डकारण्यमीयिवान् प्राप । इण धातोः कसुः । पुरा किल इक्ष्वाकुपुत्रो दण्डास्यो राजा विन्ध्याद्रिमृङ्गद्वयमध्ये निवसति स्म । स कदाचित् भार्गवदुहितान् विरजां धर्मयमाणो मुनिना भिद्यतः समुत्पलवाहनं विनाशं गतः । ततो देवराजेन पांगवर्षणं कृत्वा तस्य राजां गतयोजनं यावत् अरण्याकीर्णं कारि । तत्र दण्डकारण्यमिति लोके प्रसिद्धम् (१) ॥ १ ॥

अटाव्येति । अरण्यानीं महारण्यं अटाव्यमानः पुन. पुन.

1 The actual position of the Dandakaranya is between the Narma la and Godavari rivers. This forest in the time of Ramachandra was celebrated as a place of pilgrimage

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।

भङ्गा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचख्नतुः ॥३॥

आंहिपातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गायमं ततः ।

अध्यासितां श्रिया ब्राह्म्या शरख्यं शरणैपिणाम् ॥४॥

अत्यर्थं वा अटन् भ्राम्यन् । अटतेर्यद् ततः कर्त्तरि शानच् ।

ससीतः सहलक्षणः सीतालक्षणाभ्याम् सहितः । सहशब्दस्य

समासे वैकल्पिकः सादेशः । रामः वुमुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना

भीमेन रक्षसा केनचित् राक्षसेन विराधेन बलात् तरसा उत्-

चिप्य ऊर्ध्वमुत्थाप्य जङ्गे हृतः गृहीतः हृधातोः कर्मणि लिट् ।

तान् भक्षयितुं हस्ताभ्यां गृहीत्वा उत्चिप्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

अवागिति । तौ रामलक्ष्मणौ तस्य भुजौ भङ्गा मोटयित्वा

कृतान्तेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयं विराध इति आख्या यस्य

तं तथोक्तं तं राक्षसं अवाक्शिरसं अधीमस्तकं उत्पादं ऊर्ध्वगत-

पादं कृत्वा भुवि निचख्नतुः निखातवन्तौ । तं भग्नभुजमधो-

मस्तकसूड्पादं कृत्वा भूगर्भं निहितवन्तौ इत्यर्थः । तुम्बुक्षु-

नामा गन्धर्वो वैश्रवणस्यापात् राक्षसयोनिं प्राप्तः नान्ना विराधो

भूत्वा दण्डकारण्यं विचचार इति पुराणवार्त्ता ॥ ३ ॥

आंहिपातामिति । ततो विराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ

रघूणां मधेय ओष्ठौ तौ ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या तपोजनितया

इत्यर्थः । “वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म” इत्यमरः । श्रिया लक्ष्म्या

अध्यासितं अधिष्ठितं अतएव शरणं त्राणं एषितुं शीलं येषां

तेषां शरणैपिणां जनानां शरणे अवस्थाने साधु शरख्यम् ।

पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वयुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥ ५ ॥

यूयं समैष्यथेत्यस्मिन् आसिष्महि वयं वने ।

दृष्टाःस्य स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥६॥

“शरणं वधरक्षित्रीः शरणं रक्षणे गृहे” इति विश्वः । शरभङ्गायमं शरभङ्गस्य मुनेरायमं आंघ्रिपातां गतवन्तौ । अंहेर्लुङि रूपम् । तपोमहिम्ना तत्रागतानां हिंस्त्रेभ्यः किमपि भयं नासीत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पुर इति । शरभङ्गः आरात् समीपे । “आराद्दूरसमीपयोः” इत्यमरः । सुतीक्ष्णमुनिकेतनं सुतीक्ष्णस्य मुनेः केतन्ति निवसन्ति अत्र इति केतनं आयमं प्रदिश्य कथयित्वा तत्र यास-सुपकल्पय इति उक्तित्यर्थः । रामस्य पुरः अगतः ज्वलने अग्नी वयुः गतीरं जुहवाञ्चकार हुतवान् निजदेहमग्निसात् चकारि-त्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र किमर्थमभावस्वानमिति चेदाह यूयमिति । यूयं समैष्यथ समागमिष्यथ इति हेतोः वयं अस्मिन् वने आसिष्महि श्रियताः । आमेर्लुङ् । वयमिति एकत्वे ऽपि बहुत्वविवक्षा । अमुना यूयं दृष्टाः साक्षान्कृताः स्य यः युष्मभ्यं सन्ति । वयं स्वपुण्यविजितां स्वपुण्येन विजितां मर्त्या गतिं स्वानं अर्तोक्त-मित्यर्थः । यामः प्रजामः । इति च प्रदिश्येति पूर्वेषु समग्र्यः । रामदर्शनापत्तीर्षा भगवान् विष्णुरवागमिष्यतीति एषिर्

तस्मिन् कृगानुसाङ्गूते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।

उवास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

वनेषु वासतेषु निवसन् पर्णसंस्तरः ।

शय्योत्थायं मृगान् विध्यन् आतिथेयो विचक्रमे ॥८॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समञ्चयन् ।

प्रतीक्ष्य तं त्वामधुना साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो निजतपसार्जितां
गतिं प्राप्नोमीति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शरभङ्गे कृगानुसाङ्गूते कार्त्स्न्येन
दग्धीभूते सति । विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये इति सातिः ।
रामः सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्ण-
शालायां उटने उवास । वसेर्लिट्, किं कुर्वन् । अनिशं सदा
आश्रमान् भ्रमन् मुनीनुपासितुं तत्रत्वान् आश्रमान् पर्यटन्नि-
त्यर्थः । तत्र कृताधिवासस्य तदानीमित्यमेव वृत्तिरासीदिति
भावः ॥ ७ ॥

वनेष्विति । वसती साधुषु अनुकूलेषु वासतेषु वनेषु
निवसन् वासं कुर्वन् । संस्तीर्यते इति संस्तरः शय्या पर्णानि
संस्तरौ यस्य स तथोक्तः । अतिथौ साधुः आतिथेयः रामः
शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय । उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्णमुल् । मृगान्
विध्यन् अतिधिसत्कारार्थं मृगयां कुर्वन्नित्यर्थः । विचक्रमे
विचचार विहरतिस्मित्यर्थः ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमिति । होमोऽस्य विद्यते असी होमवान् कृता-

तस्मिन् कृशानुसाङ्गते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।

उवास पर्यशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्यासंस्तरः ।

शय्योत्थायं मृगान् विध्यन् आतिथेयो विचक्रमे ॥८॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

प्रतीक्ष्य तं त्वामधुना साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो निजतपसार्जितां
गतिं प्राप्नोमीति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गते कार्त्स्न्येन
दग्धीभूते सति । विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये इति सातिः ।
रामः सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्य-
शालायां उटजे उवास । वसेर्लिट्, किं कुर्वन् । अनिशं सदा
आश्रमान् भ्रमन् मुनीनुपासितुं तत्रत्यान् आश्रमान् पर्यटन्नि-
त्यर्थः । तत्र कृताधिवासस्य तदानोमियमेव हृत्तिरासीदिति
भावः ॥ ७ ॥

वनेष्विति । वसतौ साधुषु अनुकूलेषु वासतेयेषु वनेषु
निवसन् वासं कुर्वन् । संस्तूर्यते इति संस्तरः शय्या पर्णानि
संस्तरौ यस्य स तयोक्तः । अतिथौ साधुः आतिथेयः रामः
शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय । उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्णमुल् । मृगान्
विध्यन् अतिधिसत्कारार्थं मृगयां कुर्वन्नित्यर्थः । विचक्रमे
विचचार विहरतिस्मेत्यर्थः ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमिति । होमोऽस्य विद्यते असौ होमवान् कृता-

बुभुजे देवसात् कृत्वा शूलप्रमुख्यञ्च होमवान् ॥ ९ ॥

वसानस्तन्वकनिभे सर्वाङ्गीने तरुत्वची ।

काण्डीरःखाङ्गीकः शार्ङ्गी रघन् विप्रांस्तनुववान् ॥ १० ॥

द्वित्वाशितङ्गवीनानि फलैर्येष्वशितम्भवम् ।

ग्निकार्यः स शूले उखायां स्थास्याच्च संस्कृतं शूल्यं उख्यं च
मांसं देवसात् कृत्वा देवेभ्यो देयं कृत्वा दत्वेत्यर्थः । ऋक् च
यजुश्च ऋग्यजुषम् । समाहारे टच् । ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अधी-
यानान् द्विजान् तथा सामानि साधून् सामन्यान् च समर्चयन् ।
“देवद्रव्यं द्विजे दद्यात्” इति आसनात् तेन मांसेन वेदविद्वाङ्म-
णान् भोजयन्नित्यर्थः बुभुजे भुक्तवान् । ऋगयास्तव्यं मांसं
अग्नावाहुतिदानेनादौ देवेभ्यो निवेद्य ततो वाङ्मणान् भोज-
यित्वा तेषां भोजनावशिष्टं स्वयमभ्यवजहारेति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

वसान इति । तन्वात् अचिरापहते तन्वके नयवस्त्रे
ताभ्यां मिभा सादृश्यं ययोस्त्रे तन्वकनिभे । तन्वकश्च नयाम्बरे
इत्यमरः । सर्वाङ्गानि व्याप्नुवत्यौ सर्वाङ्गीने तरुत्वची वस्कली
वमानः परिदधानः काण्डमस्यास्तीति काण्डीरः सवाणः ।
“काण्डोऽस्तीदण्डवाणार्ब्वर्गावसरवारिपु” इत्यमरः । खड्गिन
युध्यते खाद्विकः, शार्ङ्गी घृतधन्वा, तनुं प्रायते तनुत्वं तदस्या-
स्तीति तनुववान् पिनहकमघः तथा विप्रांन् रघन् राघसा-
दिभ्यन्नायमाणः असी रामः यनेषु धानम्भ भ्रातृत्वानिति
उत्तरप्रोक्तेन अन्वयः ॥ १० ॥

द्वित्वेति । पुनः पुनरतिशयेन वा द्यमिन् दन्दगृहाः ।

तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ निर्भयः ॥ १२ ॥ उत्कर्षः ।

व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।

पर्यङ्गलान्महाव्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

दशतेर्यङ्गन्ताडूकः । तेषां दन्दशूकानां राक्षसानां व्यालानां वा अरिः हन्ता निर्भयः भयशून्यः स आशितास्तृप्ता गावी येषु तेषां दृष्टप्रायत्वात् तानि आशितइवीनानि । आशितगोशब्दात् ईनः । वनानि हित्वा त्यक्त्वा गोदृष्ट्या दृष्टवाहुल्यात् तस्याग इतिभावः । येषु वनेषु फलैः आशितम्भवं दृष्टि भवति । आङ्-पूर्वाद्दश्रातेः दृष्ट्यर्थकात् भावे क्तः ततः भूधातोर्भावे खच् । तेषु वनेषु आनभ पर्यटति च् । अभ्र गत्यामिति धातोर्लिट् ॥ ११ ॥

व्रातीति । नानाजातीया अनियतहृत्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते व्रातास्तृप्ता यत् कर्म तदपि व्रातं तेन जीवन्ति इति व्रातीनाः तेषां व्याला उपघातुकाः तेषु दीप्रास्त्रः ज्वलदायुधः । “व्यालं भुजङ्गमे क्रूरे खापदे दुष्टदन्तिनि” इति विश्वः । सुन्वन्तीति, सुत्वानस्तान् सुत्वनः सोमपान् । सुतुतेः सद्योत्पादनार्थकात् ङुनिप् । परिपूजयन् स रामः महान्तः ब्रह्माणः महाव्रह्मास्तैः करणैः । कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामिति टच् । पर्यत् परिपत् अस्ति येषु ते पर्यङ्गलास्तान् सभायुक्तान् महाव्राह्मणसमूहलुष्टानित्यर्थः । ग्रामस्यान्तिके क्रोशमात्रं त्यक्त्वा यतयो भिचषो ये निवसन्ति ते नैकटिकाः तेषां आश्रमान् आट गतवान् । अटते लिट् । जयमङ्गलम् पर्यङ्गलान् सुत्वनः परिपूजयन् स महाव्रह्मैः सह आट इत्यन्वयं करोति । परिपङ्-

परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।

वृद्धिचयौ मुनीन्द्राणां प्रियभावुकतामगात् ॥१३॥

आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥१४॥ युष्मकं ।

लानिति पाठे नवाक्षरपादस्यापीष्टत्वात् न च्छन्दोभङ्गदोषस्या-
वकाशः । “आस्थानं संसदास्थानी पंपत्परिपदी समे” इति
रभसः ॥ १२ ॥

परेद्यवीति । रामः परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे
इत्यर्थः । अद्य एतस्मिन् अहनि पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन् अहनि
अन्येद्युः अन्यस्मिन् अहनि चिरातिक्रान्ते चिरागामिनि च
दिवसे इत्यर्थः । मुनीन्द्राणां वृद्धिचयौ धनशरीरादिगतीपच-
यापचयौ चिन्तयन् अनुध्यायन् सन् पूर्वं प्रियकार्येष्वनियुक्त-
त्वात् अतथाभूतः सन् प्रियो भवतीति प्रियभावुकः तस्य भावः
तत्तां प्रियभावुकतां । अभूततद्भावे भुवः कर्त्तरि खुक्ञ । अगात्
प्राप । परेद्यव्यादयः शब्दा निपातिताः ॥ १३ ॥

आतिष्ठदिति । आयत्तः गावो अस्मिन् काले इति आंय-
तीगवं प्रक्रान्तां आरथ्याम् । गावोऽपि गोचरात् गोष्ठमायान्ति
दिवसस्यार्द्धनाडिकावशेषे सन्ध्यापि तदैव प्रवर्त्तते । सम्यक्
ध्यायन्ति अस्यां इति सन्ध्या तां ध्याप्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
तिष्ठन्ति गायः दोहाय अस्मिन् काले इति तिष्ठद्गु तत्पर्यन्तं
आतिष्ठद्गु । गावो हि रात्रिप्रथमयामस्य नाडिकायां अती-
तायां विश्राप्ताः रात्र्यः उत्थाय दुहन्ते । गवानयनकाक्षा-

दृष्ट्वा पर्णशालायां राक्षस्याभीकया सः ।

भार्य्योऽं तमवज्ञाय तस्यै सौमिवयेऽसकौ ॥ १५ ॥

दारम्य गोदोहकालं यावत् इत्यर्थः । जपन् सावित्रीमिति शेषः । पतत्रिभ्यः प्रातस्तरां अधिकप्रभाते तेभ्यः प्राक् इत्यर्थः प्रबुद्धः जागरितः । प्रातस्तरामित्यत्र प्रकर्षविवक्षायां तरप् । रविं प्रणमन् “नमो त्रिवसते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे । जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मादायिने” इति मन्त्रोच्चारणपूर्वकं नमस्कुर्वन् यदा चरतिष्ठ तदा प्रियम्भावुकताम् अगादिति पूर्वेण अन्वयः । आयतीगवतिष्ठद्गुशब्दौ काले अव्ययीभावे निपातितौ । जपन् सन्ध्यामित्यत्र प्रमाणं “प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादित्वां पश्चिमां सन्ध्यामर्हास्तमितभास्कराम्” इति । अपिच “पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीनः सम्यग्दक्षविभावनात्” इति ॥ १४ ॥

दृष्ट्वा इति । सः रामः पर्णशालायां अभिकामयते इति अभीका निपातनात् साधु । तथा अभीकया कामुक्या राक्षस्या मूर्षणखया दृष्ट्वा दृष्टः । अथ असकौ पापासौ निन्दिता असौ राक्षसी जडा भार्य्या येन तं भार्य्योऽं सहभार्य्यां । आहिता-स्यादिषु पाठात् परनिपातः । तं अवज्ञाय अनादृत्यं सौमि-त्रये लक्षणाय तस्यै स्वाभिप्रायमाविष्कृतवती । यस्मै दिक्तेत्यादिना चतुर्थी । “प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे” इति आत्मने-पदम् । असकौ इत्यत्र कुत्सायां अक् । यदुक्तं “क्षपायां ,

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्त्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखिव पक्षती ॥ १६ ॥

सुपाद् द्विरदनासोरुम्दुपाणितलाङ्गुलिः ।

प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

निन्दनेऽज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽगस्तस्वरात् पूर्वः
सर्वनामतिङ्श्रयात्” इति ॥ १५ ॥

त्रिभिः कलापकेन कामरूपिण्या राक्षसा रूपं वर्णयति ।
दधानेति । सा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
कीदृशी बलयोऽस्मिन् सन्तीति बलिभं मध्यं दधाना धारयन्ती,
“तुन्दिवलिवटैर्भः” कर्णजाहं कर्णमूलसमीपमित्यर्थः । मूलार्थे
कर्णात् जाहच् । कर्णजाहयोः वियान्ते लोचने यस्याः सा
कर्णजाहविलोचना इति उपपदलोपी बहुव्रीहिः । अतिसर्वेण
माधुर्यसौन्दर्याभ्यां सर्वमतिक्रान्तेन वाक् च त्वक् च वाक्त्वचं
तेन उपलक्षिता । प्राण्यङ्गत्वात् इन्दैकवद्भावः ततश्च । पक्षती
पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखा इव स्थिता । प्रतिपक्षन्दीपनेय-
त्वात् सा नितरां तन्वद्गी प्रासीदित्यर्थो ज्ञेयते ॥ १६ ॥

सुपादिति । शीभनौ पादौ यस्याः सा सुपात् । सङ्गा-
सुपूर्वस्येति पादान्तसोपः इप् प्रत्ययस्य चैकत्विकत्वात् तद-
भाषः । द्विरदनासा करिकर इव ऊरुयस्याः सा द्विरदनासोरुः ।
उपमानपूर्वाद्गोऽङ् । तन्वच्च चन्द्रमित्यन्ताङ्गुलि । इन्दै-
कवद्भावः । गद्गु पाणोस्तमाङ्गुलि यस्याः सा गघोक्ता । प्रथि-

उन्नसं दधती वक्तुं शुद्धदक्षोलकुण्डलम् ।

कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना ॥१८॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ।

अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियम्बदा ॥१९॥ इत्यं ।

मानं पृथुत्वं दधानेन पृथुना इत्यर्थः घनेन निविद्धेन जघनेन
उपलब्धिता सा ॥ १७ ॥

उन्नसमिति । उन्नता नासिका यस्मिन् तत् उन्नसम् ।
उपसर्गात् नसादेशः । शुद्धाः शुक्लाः दन्ता यस्मिन् तत् शुद्धदत् ।
अथान्त-शुद्धेत्यादिना दत्तादेशः । लोलकुण्डलं चक्षुःकुण्डलं
वक्तुं मुखम् । उच्यते अनेनेति वक्तुं वक्तृशब्दो मुखैकदेशे
वर्त्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयुज्यते । दधती धारयन्ती
स्रग्विणी मालावती सुहसं आननं यस्याः सा सुहसानना अत-
एव पश्यतो जनान् शंयून् सुखितान् कुर्वाणा । अस्त्यर्थे युः ।
यदा अपश्यत इति पदच्छेदे अपश्यतां जनानां सुखकरी पश्य-
तान्तु पीडाकरी मदनवेदनाजननादिति भावः ॥ १८ ॥

प्राप्येति । पुनः पुनः गर्हितमाचरन्ती चञ्चूर्यमाणा ।
चरतेर्गर्हार्थे यङ्, ततः शानच् । भरतेनीक्तं गर्हितं पुनः पुनः
चरन्तीति । पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती अनुका कामुका
प्रियम्बदा असौ राक्षसी रघूत्तमं लक्षणं प्रियाकर्तुं अनुकूल-
यितुम् । आनुकूल्यार्थे डाच् । प्रार्थयाञ्चक्रे वक्ष्यमाणश्लोकेन
स्वाभिलाषं विज्ञाप्य तत्पूरणायानुरुद्धवतीत्यर्थः अनुकेति निपा-
तनात् साधु ॥ १९ ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कस्त्रामिच्छुर्वशम्बदाम् ।

सुभोगीनां सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषम् ॥ २० ॥

तामुवाच स गौठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।

असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुरराय्यंसे ॥ २१ ॥

किं प्रार्थितवतीत्याकाङ्क्षायामाह सौमित्रे इति । हे सौमित्रे सुमित्वा नन्दन त्वं अशङ्कः निर्विकल्पः तथा इच्छुः अभिलाषुकः सन् कस्त्रां कामयमानां वशम्बदां ते वश्याहमिति वदन्तीं सुभोगीनां सुभोगाय हिताम् । सुभोगात् ईनः । पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम् । निपातनात् साधु । पुरुषस्य आयुष्कालं व्याप्य यावज्जीवनमित्यर्थः सहचरीं अवैधव्यादियोगात् ते चिन्मद्भिनीं मां उपायंस्थाः परिणय । आशंसायां भूतवच्चेति लुङ् । “उप-यमो विवाहे” इति आत्मनेपदम् । त्वङ्गोगीनामिति पाठे भुज्यते अनेन अस्मिन् वेति भोगः शरीरं तव भोगाय हितां त्वङ्गोगीनामित्यर्थः ॥ २० ॥

तामिति । स लक्षणः तां उवाच । किमिति । गाव-
स्तिष्ठन्ति अस्मिन् इति गोठं भूतपूर्वं गोठं गौठीनं तस्मिन्
गौठीने । सम्प्रति गोसंधाराभावात् यस्य हिंस्रप्राणिसङ्घस्य
मनुभोयते तस्मिन् इति भावः । अतः स्त्री च पुमान् च स्त्रीपुंसौ ।
निपातनात् साधु । तयोः भीषणे भयावहे वने । अति गोप-
नीयतया सूर्य्यमपि निषिद्धदर्शनं न पश्यतीति असूर्य्यम्पश्यं रूपं
यस्याः सा तयोद्धा । नञ्पूर्वात् सूर्य्योपपदात् पश्यतेः खम् ।
त्वं न विधीतीति अभीष्टः सती किं किमर्थं पराय्यमे अत्यर्थं

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।

त्वमप्सरायमाणो हं स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

उग्रम्पश्याकुलेऽरख्ये शालीनत्वविवर्जिता ।

कामुकप्रार्थनापट्वी पतिवन्ती, कथन्नवा ॥ २३ ॥

भ्रमसि । अर्त्तेर्गत्यर्थात् यद् । भीरुशब्दस्य क्रियावाचिनो मनुष्यजातिबोधकत्वाभावाद्गूप् न भवति । तथाच अमानुषीय-मिति भङ्गा प्रदर्शितमित्यनुसन्धीयम् ॥ २१ ॥

मानुषानिति । मनोरपत्यानि, मानुषास्तान्, अभिलष्यन्ती कामयन्ती तैः सह रन्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । रोचिष्णुः दीप्तिमती ज्वलदलद्वारादिभिरुद्गासमाना इत्यर्थः । दिवि भवा दिव्याः देवयोनित्वात्, राक्षसाः, इत्यर्थः-तैर्प्रां धर्मैः अस्तस्याः दिव्य-धर्मिणी । अतएव अप्सरायमाणा अप्सराः इव आचरन्ती राक्षसभावं गीतुमिति भावः । त्वं इहं वने स्वः आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः सा स्वतन्त्रा सती । “तन्त्रः कुटुम्बे वृहे स्यात्, कारणेऽपि परिच्छेदे शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्त्रवाये गदीत्तमे” इति विश्वः । कथं अञ्चसि, भ्रमसि । स्वतन्त्रभ्रमणात्, सा स्वैरिणीति सूच्यते ॥ २२ ॥

उग्रमित्यादि । उग्रं पश्यन्ति ये ते उग्रम्पश्याः सिंहव्याघ्रा-दयः पापाययत्वात् श्वरादयो वा तैराकुले व्याप्ते अरख्ये । उग्रो-पपदात् दृशेः खर्ण् । शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीनां अष्टथा तस्या भावः शालीनत्वं स्त्रीस्वभावसुलभा लज्जा तेन विवर्जिता निर्लज्जा इत्यर्थः । तथा, कामुकस्य वा प्रार्थना तस्यां पट्वी,

राघवं, पर्णशालायां सिच्छानुरहसं पतिम् ।

यः स्वामी, समं कान्तावानौपकर्णिकलीचनः ॥२४॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य, कार्णवेष्टनिकं मुखम् ।

संपामे सर्वकर्मिणीं पाणी यस्यौपजानुकौ ॥२५॥

निपुणत्वं पतिरस्या अस्तीति पतिवद्वी जीवद्गर्भिका । मत्पौ-

यत्वं निपातनात् साधु । कथं वा कथमपि न भवसीति शेषः ।

पतिसत्त्वे ईदृक् स्वातन्त्र्यासम्भवादिति भावः ॥ २३ ॥

राघवमिति । पर्णशालायां पुरोवर्तिनि उटजे स्थितमिति

शेषः । अनुगतं रहः विजनस्थानं येन स अनुरहसस्तः एकान्ते

स्थितं अतस्त्वदुपसर्पणयोग्यमित्यर्थः । अनुपूर्वात् रहसं अच् ।

राघवं पतिं, इच्छ पतिर्वीन ह्यण इत्यर्थः । यो राघवः समं

स्वामी प्रभुः सति तद्धिन् । महरणमयुक्तमिति भावः ।

कान्तावान् कान्तां प्रति समुचिताचरणाभिन्न इत्यर्थः अहन्तु

तपस्वीति धनिः । कर्णयोः समीपं उपकर्णं तत्र भवः औप-

कर्णिकः तादृशे लोचने यस्य स तथोक्तः कर्णायतलोचन इत्यर्थः ।

पनेन तस्य रूपवत्त्वं दर्शितम् ॥ २४ ॥

वपुरिति । यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन

पशुसिम्, मुखं कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां राजि-

तम् । एतेन तस्य विसासित्वं दर्शितम् । यस्य पाणी संपामे

सर्वकर्मिणीं सर्वकर्मसु छेदनादिनादिषु अग्निःसायकादि-

साधेषु व्यापारेषु ह्ययसौ तथा औपजानुकौ पाजानुसम्बन्धौ ।

एतत् पश्य तस्य वीरत्वं महापुरुषत्वञ्च पश्यति ॥ २५ ॥

बद्धो दुर्बलरक्षार्थमसिर्यनीपनीविकः ।

यथापमाश्मनप्रस्थं सेपुः धत्तेऽन्यदुर्वहम् ॥ २६ ॥

जेता यज्ञद्रुहां संख्ये धर्मं सन्तानसूर्वने ।

प्राप्य दारगवानां यं मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

वद इति । येन, रामेण दुर्बलरक्षार्थं दुर्बलानां रक्षायै नीवीसमीपे प्रायेण भवतीति, औपनीविकः वामपार्श्वदिग्-
स्थाधीत्यर्थः । स्त्रीकटो वस्त्रबन्धेऽपि नीवी मूलधनेऽपि च इति अभिधानात्, यद्यपि नीवीपदं स्त्रीकटिवन्धपरं, तथापि लक्षणयात्र पुंशुकटिवन्धस्याप्युपलक्षणम् । यद्य अन्यदुर्वहं अन्येन रामादन्येन दुःखेन उद्यते यत् तयोक्तं अश्मनो विकारः आश्मन-
स्तेन प्रस्थां सादृश्यं यस्य तत् तयोक्तं प्रस्तरवटितवत् दृढं सेपुं सवोणं चापं धत्ते धारयति । अतः शूरीऽयं परत्राण-
परायण इति भावः ॥ २६ ॥

जेतेति । यः संख्ये युद्धे यज्ञाय दृष्टवन्ति यज्ञद्रुहः तेषां जेता । कथ्योगात् कर्मणि षष्ठी । तयो धर्मस्य सन्तानं अनुबन्धं अविच्छिन्नभावमिति यावत् सूते जनयति सांधयतीति यावत् यः स धर्मसन्तानसूः वर्णाश्रमधर्मपालननिरतः इत्यर्थः । वने यं प्राप्य मुनीनां दाराब्धे गावब्धे दारगवानि तेषाम् । निपातनात् साहु । सदा अभयं भयाभावः भवतीति सेपुः । येषामेव प्राप्तिक्रिया तेषामेवामयमिति समानकर्तृकत्वम् । यस्माद्भयं प्राप्य मुनयः पत्नीभिः सह गार्हस्थ्यधर्ममनुपाल-
यन्तः अग्निहोत्रादिकं निर्विघ्नमाचरन्ति, यस्य च शासनादि-

ततो वाह्यमानासौ रामशौलां न्यविधत् ।
 मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥
 अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुण्यतितरां तव ।
 पतिरित्यब्रवीद्रामंस्तमेव व्रज मां मुचः ॥ २९ ॥
 लक्षणं सा ह्यपस्यन्ती महोच्छं गौरिवांगमत् ।
 मन्मथायुधसम्पाते व्यथमाने मतिः पुनः ॥ ३० ॥
 दानीं यातुधानाः तेषां पत्नीभ्यो न अभिदुहन्ति, नापि श्लापदाः
 गां हिंसन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ २० ॥
 तत इति । ततो लक्षणवचनानन्तरं, वाह्यमाना रामं
 ह्यखाना, वाह्यतु वरणि इति धातोर्देवादिकात् कर्त्तरि शानच् ।
 अतएव हे राम मां उपायंस्त परिणयतु भवान् इति, वचः
 सादरं सेवहुमानं वदन्ती, असौ रामशौलाः रामस्य उटजं
 न्यविधत् प्रविष्टा । निपूर्वात् विशतेर्लुङ् । उपायंस्त इत्यत्र
 आशंसायां भूतवच्चेति लुङ् ॥ २८ ॥
 अस्तीति । असौ लक्षणः अस्त्रीकः अस्त्रीसहायः । नयूत-
 येति कप् । अहं स्त्रीमान् उत्तमस्त्रीसहायः । प्रशंसायां
 मतुप् । स तव पतिर्भूत्वा पुण्यतितरां त्वामत्यर्थं पीपयिष्यती-
 त्यर्थः । यत्तमानसामीप्ये यत्तमानवद्वेति सट्, अद्रव्यप्रक-
 षात् च तराम् । तं एव व्रज गच्छ, मां मुचः । मा त्वाघीः ।
 मुचतेर्लुङ् लुङ्दिस्वादङ् । इति रामः अब्रवीत् उवाच ॥ २९ ॥
 मच्छणमिति । ह्यं सद्युमिच्छन्ती वृथस्यन्ती कामुकी ।

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान्घूत्तमः ।

असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम् ॥३१॥

अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाञ्जायिषि त्वया ।

दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मध्यपातीति साब्रवीत् ॥३२॥

वृषशब्दात् क्यच् ततः शब्दः । आयुधन्ते एभिरायुधानि षडर्थे

कविधानम् । मन्मथस्य आयुधानां सम्पातेन प्रहारेण व्यथ-

माना पीड्यमाना मतिर्यस्याः सा तयोक्ता, स्मरार्हित्वर्थः सा

वृषस्यन्ती गौः महान् उच्चा महीक्षस्तमिव । समासान्तष्टच् ।

पुनः लक्षणं अगमत् प्राप ॥ ३० ॥

तस्या इति । लोलूया अत्यर्थं लवेनं तदस्यास्तीति लोलूया-

वान् लुनातिर्यङि कृते अप्रत्ययस्ततः स्त्रियामाप् वतुष । रघूत्तमः

लक्षणः कुक्षौ कोपे भवं विद्यमानं कौक्षेयं असिं उद्यम्य कोषात्

उत्क्षिप्य सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्या उपविशन्त्याः

तस्या मुखं अपगता नासिका यस्मात् तत् तथोक्तं चकार ।

उपसर्गाच्च इति अच् नासिका च नसादेशमापद्यते । सासद्य-

मानाया इत्यत्र गत्वर्थात्, गर्हायां यङ् विधानात् यङ् ततः

शानच् ॥ ३१ ॥

अहमिति । त्वया नूनं निश्चितं अहं सूर्पणखा इति नाम्ना

न अञ्जायिषि न ज्ञातांस्मिः । कर्मणि लुङ् । येन हेतुना क्षेत्रे

परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्य इति क्षेत्रियः एतज्जन्मनि

नासाया अनुत्वत्वा शरीरान्तरे एव तत्सम्भवात् उक्तं क्षेत्रिय

इति । अयं दण्डः नासाच्छिदलक्षणः मयि अपाति पातितः ।

पर्यशाप्सीद्विविष्टासौ संदर्श्य भयदं वपुः । ।
 अपिस्फुवच्च बन्धूनां निनंक्षुर्विक्रमं मुहुः ॥३३॥
 खरदूषणयोर्भातोः पर्यदेविष्ट सा पुरः । ।
 विजिघाहयिपूरामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

पातेः कर्मणि लुङ् । इति सा अब्रवीत् । मत्स्वरूपाज्ञाना
 देव त्वयेदमप्रतिविधेयदण्डधारणे साहस कृतमिति भावः ॥३२॥

पर्यशाप्सीदिति । अप्सी सूर्पणखा द्विवि तिष्ठतीति
 द्विविष्टा सती । तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति सप्तम्या अलुक् ।
 भयदं वपुः संदर्श्य भीषणं शरीरं धारयित्वा लक्ष्मणं भीषयितु
 मिच्छुरित्यर्थः । संपूर्वात् पश्यतेः षिचि कृते ल्यप् । पर्यशा
 षीत् आक्रुष्टवती । तथा नष्टुः अन्तर्दातुमिच्छुः निनंक्षुः सा
 बन्धूनां खरदूषणादीनां विक्रमं बलं मुहुः पुनः पुनः अपिस्फुवत्
 स्त्रीतीक्ष्णकार विवर्धय कथयामास इत्यर्थः । स्फायतेर्निजस्तात्
 लुङ् । अपिस्फुरदिति पाठे प्रकाशितवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

खरेति । रामं विजिघाहयिषु खरादिभिः योधयितु
 मिच्छुः । विपूर्वात् घट्टेर्निजस्तात् सन् तत एः । सा दण्ड-
 कारण्यवासिनीः दण्डकान्तर्वर्त्तिनो जनस्थानस्य रावनाधि-
 क्षतजनपदस्य रक्षणे नियुक्तयोरित्यर्थः । भातोः खरदूषणयोः
 पुरः अपतः पर्यदेविष्ट परिदेवन कृतवती । परिपूर्वात् देवृष्ट
 देवने इत्यर्थात् धातोर्मुङ् ॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।
 पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥३५॥
 मम रावणनायाया भगिन्या युवयोः पुनः ।
 अयं तापसकाद्द्वंसः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

कृते इति । सुभगायाः पतिवद्भुमतायाः कैकेयाः अपत्यं
 पुमान् 'सौभागिनेयः तस्य भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं दुर्भगे
 पतितिररुहते कौशल्यासुमित्रे' तयोरपत्ये पुमांसौ दौर्भागिनेयौ
 यौ रामलक्ष्मणौ पित्रा दशरथेन विवासितौ राष्ट्रात् निराकृत्य
 निष्काशितौ । तयोः चेष्टितं मन्त्रासाच्छेदनरूपं कार्यं पश्यतं
 युवां प्रीयेषाम् । सौभागिनेय-दौर्भागिनेय-शब्दयोरुभयपद-
 वृत्तिः ॥ ३५ ॥

ममेति । रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः तादृश्याः युवयोर्भगिन्या
 मम पुनः मम तु अयं तापसकात् कृतापसात् । कुत्सायां कन् ।
 ध्वंसः नासिकाविनाशः वो युष्माकं गुरुणामित्यर्थः । युष्मदि
 गुराविकेयामिति बहुवचनं तयोर्व्येष्टत्वादित्यनुसन्धेयम् । यदि
 क्षमं क्षन्तुः योग्यम् । तर्हि क्षमध्वं उपेक्षध्वं रावणं एव ज्ञास्य-
 तीति भावः । क्षममिति क्षमायोग्यं सामान्यतः प्रयुक्तम् ।
 युक्ते योग्ये हिते क्षममिति कोषात् । क्षममव्ययमित्यन्धे । पुन-
 रित्यत्र पुर इतिः पाठे भगिन्या मम युवयोः पुरः अयं तापस-
 कात् ध्वंस इत्यन्वयः कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

असंस्कृत्रिमसंख्यानावनुपित्रिमफलाग्निनी ।
 अमृत्रिमपरीवारौ पर्यभूतां तथापि माम् ॥३७॥
 प्रवःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा ।
 प्राणिवस्तवमानार्थः व्रजाश्वसिहि मारुदः ॥३८॥

असंस्कृत्रिमेति । संस्कारेण तन्वादीनां विन्यासेन वपनेन
 भरणेन च निर्हृत्तं संस्कृत्रिमं तत्र भवतीति असंस्कृत्रिमं संख्यां
 उत्तरीयं ययोः तथोक्तौ वल्कलवाससौ इत्यर्थः । वपनेन निर्वृ-
 त्तानि न भवन्तीति अनुपत्रिमानि अयद्वलभ्यानि फलानि
 अशितुं भोक्तुं शीलं ययोः तौ तथोक्तौ । अमृत्रिमः भरणेन न
 निर्वृत्तः परीवारः अनुजीविलोको ययोः तौ अमृत्रिमपरीवारौ
 मृगपरिजनौ इत्यर्थः । परिव्रियते अनेनेति परीवारः मृगाणां
 ममनुष्यत्वात् “उपसर्गस्य घञमनुष्येषु बहुलम्” इति दीर्घः ।
 तौ यद्यपि ईदृशौ, तथापि मां पर्यभूतां परिभूतवन्तौ, नासि-
 काच्छेदनेन विमानयामासतुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्रव इति । श्वःशब्दः प्रशंसामाह शोभनं श्रेय इति याक्ये-
 श्वः श्रेयसं निपातनात् साधु । अवाप्तासि प्राप्तासि । भविष्य-
 दनद्यतने लुट् । इति सा भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि प्रत्युक्ता । अचि-
 रैषैव तद रिपुं हत्वा त्वां सम्प्रहसभाजं करिष्याव इति तस्यै
 प्रत्युत्तरं दत्तमिति भावः । तव मानार्थः तव मानखण्डनं
 माभूदिति हेतोः प्राणिवः जीवावः । तव मानप्राणमेवावयो-
 जीवितस्य प्रयोजनमित्यर्थः । प्रतः व्रज स्वस्थानं गच्छ, प्राग्-

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तेन्दिवं वयम् ।

कुतस्त्यं भीरु यत्तेभ्यो द्रुह्यद्भ्योऽपि क्षमामहे ॥३६॥

तौ चतुर्दशसाहस्रवली निर्ययतुस्ततः ।

पारश्वधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासिकान्वितौ ॥४०॥

सिंहि वैमनस्यं विजहीहि, मारुदः मारोदौः रोदनं त्वज ।
मांयोगात् रोदितेर्लुङ्, पक्षे छः ॥ ३८ ॥

क्षमामहे यदि वः क्षमामिति यत् उक्तं तत्रोत्तरमाह जक्षिम इति । वयम् । द्विवेऽति बहुत्वनिर्देशः अन्यराक्षसयोगादित्यनुसन्धेयम् । नक्तञ्च दिवाच नक्तन्दिवम् । निपातनात् साधु । अनपराधे दोषाभावेऽपि नरान् जक्षिमः भक्षयामः । रुदादित्वात् इट् । अतः हे भीरु भयशीले । भयशीलत्वं खलु तव शत्रुहृतपरिभवेऽप्यावयोरीदासीन्याशङ्कया प्रकटितम् । द्रुह्यद्भ्योद्रोहं कुर्वद्भ्योऽपि तेभ्यः नरेभ्यः क्षमामहे मर्षयामः इति यत् तत् कुतस्त्यं कुतश्चागतं भ्रमूलकमित्यर्थः । कुतः इति तस्मिन्नात् भवार्थे त्यः । तेभ्य इत्यत्र यदभिप्रेत्य धात्वर्थः तत्र चतुर्धाविधानात् चतुर्थी । भीरु इत्यत्र सम्बुद्धौ गुणो न भवति संज्ञापूव्वंको विधिरनित्य इति नियमात् । भरतस्त्राह “तत्त्वादेर्वा” इति पक्षे ञप् ततः ङस्वकरणात् न गुणः ॥ ३६ ॥

ताविति । ततः प्रतिवचनान्तरं चतुर्दशसाहस्राणि परिमाणं अस्य चतुर्दशसाहस्रं तादृशं बलं ययोः तौ तयोक्तौ । उत्तरपदद्वयः । परस्वधैर्युध्यन्ते पारश्वधिकाः, धनुर्भिर्युध्यन्ते ।

अथ सम्पततो भीमान् विशिखैरामलक्ष्मणौ ।

बहुमूर्द्धां विमूर्द्धांश्च विमूर्द्धांश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

तैर्वृक्णरुग्णसंभुग्नक्षुण्णभिन्नविपन्नकैः ।

निमग्नोद्विग्नसंक्लीणैः पप्रे दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

धानुष्काः, शक्तिभिर्युध्यन्ते शाक्तीकाः, प्रासैः कुन्तैर्युध्यन्ते प्रासिकाः ।
एतेषां समाहारः पारस्व्यधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासिकम् । सेना-
इत्यात् इत्येकवद्भावः । तेन अन्वितौ अनुगतौ तौ निर्ययतुः
संग्रामार्थं निर्गतौ ॥ ४० ॥

अथेति । अथ रामलक्ष्मणौ मृधे युद्धे विशिखैः शरैः
यद्भवः मूर्द्धानो येषां ते बहुमूर्द्धानस्तान् द्वौ मूर्द्धानौ येषां तान्
विमूर्द्धान् च तथा त्रयः मूर्द्धानः येषां तान् विमूर्द्धान् च अतः
भीमान् भयहरान् सम्पततः आक्रमणार्थमभिसुखमागच्छतः
राक्षसान् । विषेयथोपादानात् विषेयप्रतिपत्तिः प्रकृतत्वात् ।
अहतां हतवन्तौ । हन्तीर्लक्ष । “द्विषे मूर्धः” इति समासान्तः
पप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

तैरिति । वृक्णाः छिन्ना मृधेः क्तः । रुग्णा भग्नहस्तपादाः ।
संभुग्नाः सम्यक् वक्रोक्तताः प्रस्तापातात् न्युञ्जीकृता इत्यर्थः, भुज
यक्तश्च इति धातोस्तौदादिकात् क्तः । क्षुणाः संपिष्टदेहाः, क्षुदिर
संपिषे इति धातोरोधादिकात् क्तः । भिन्नाः पिदारिताः ।
विपन्नकाः नष्टा संतुकम्भार्या कन् । विषयका मृताः, विपूर्व-
पदिभरपे वर्जिते, प्रार्थे कुष्णार्यां वा कः इति भरतेभोक्तम् । तैः

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवयुमुत्तमम् । . . .

सरत्तं वमथुं केचिद्भ्राजयुं न च केचन ॥ ४३ ॥

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा . . .

दिशमिव दाहवती सरावुदन्यन् ।

दृक्क्षरुणसंभुक्तं क्षुब्धमिन्द्रविपन्नकैः । तथा निमग्नाः परि-
भूताः । भीत्या गुप्ता रुधिरप्रवाहे मग्ना वा इति भरतः ।
उद्दिग्नाः भीताः । संझीणाः वयमपीदृशीं दयां प्राप्ता इति
लज्जिताः । तैः निमग्नोद्दिग्गसंझीणैः । दीनैः हा तांत हा
भ्रातरित्वेवं भाषमाणैः । सुतादिदुःखान्वितैरिति भरतः । तैः
राक्षसैः मेदिनी पत्रे पूरिता । प्रापूरणे पृलिपूत्तौ वेतिधातोः
कर्मणि लिट् । ते राक्षसा बहुधा निपीडिता दिशो मेजिरे,
केचिच्च निहता मृगमाहता वा रथभूमिमलञ्चकुरित्वर्थः ॥ ४२ ॥

केचिदिति । तेषां मध्ये केचित् वेपथुं काम्यं आसेदुः प्रायुः ।
अन्ये उत्तमं महान्तं दवथुं उपतापं आसेदुः । केचित् सरत्तं
सशोषितं वमथुं छर्द्दं न आसेदुः शोषितं उद्भिरन्ति स्म । केचन
च भ्राजयुं दीप्तिं शोभां न आसेदुः । सर्वे एव राक्षसाः
परिभवदुःखाभिभूता स्तानिमपुत्रित्वर्थः ॥ ४३ ॥

मृगयुमिति । अथ राक्षसपराभवानन्तरं त्रिभूर्देः त्रिविरा
नाम कश्चित् निशाचरः रघुतनयं रामं उपाययौ अस्यधावत् ।
कः कमिव । दक्षिणे ईर्ष्यं व्रणं यस्य स दक्षिणेर्मा "लुब्धयोगि"
इत्यनिच् । "व्रणोऽस्त्रियामीर्षमरुः" इत्यमरः । व्यावेन

रघुतनयमुपाययौ चिमूर्द्धौ . . .
 विपभृदिवोचमुखं पतच्चिराजम् ॥ ४४ ॥
 शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्त्रः . . .
 क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः । . .

व्रणितदक्षिणाङ्गः मृगः, मृगं, याति यः सः मृगयुः
 श्रेयादिकः कुप्रत्ययः । तमिव । उदन्यन् उदकं पातु-
 मिच्छन् जनः । उदकात् क्वचि उदनादेशः, ततः शब्दप्रत्ययः ।
 मरौ निर्जले देशे दाहवतीं दावाग्नियुतां दिशं इव । तथा
 विपभृत् आशीविपः उच्यमुखं भीषणतुण्डं पतच्चिराजं खगपतिं
 गरुडमिव । व्रणितमृगादिभिरुपमानसामर्थ्यात् रामसन्निधाना-
 भिगमनेन त्रिगिरसो मरणमवश्याभावीति सूचितम् । पुष्पिता-
 यावृक्षमिदं यदुक्तं “अयुनि नयुगरेफती यकारो युलिव नजी
 जरगाय पुष्पिताया” इति ॥ ४४ ॥

गितेति । गितैः तीक्ष्णैः विशिखैर्ध्याणैः निकृत्तानि क्षिन्नानि
 क्षत्तानि यक्ताणि यस्य स तथोक्तः, अखिसस्य समस्तस्य कुलस्य
 रक्षः कुलस्य क्षये यत् पूर्वसिद्धं पूर्वसिद्धं भाविष्यस्यस्यक
 उपातविशेषस्तत्तन्म्यः स त्रिगिराः क्षितिकम्पेन भूमिकम्पेन
 कीर्णानि विक्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स क्षितिगत् पर्वत इव ।
 इदं पर्वतोऽपि अखिसस्य सर्वस्य कुलस्य लोकसमूहस्य क्षये

भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्
अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुलाः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

पूर्वलिङ्गं भवति इत्यनुसन्धेयम् । राक्षसानां भयं उपनिदधे
जनयामास इत्यर्थः । वृत्तश्चेदं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभट्टीकायां चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितोरणम् ।

उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूपणौ ॥ १ ॥

तौ खड्गमुपलप्रासचक्रवाणगदाकरौ ।

अकार्षाभायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

निराकरिष्णू इति । निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ, वर्त्तिष्णू प्रतियोधाभिमुखं वर्त्तनशीलौ, वर्द्धिष्णू मायया महाप्राणीज्ञावनशीलौ, उत्पतिष्णू आकाशीत्पतनशीलौ, सहिष्णू शस्त्रप्रहारसहनशीलौ च खरदूपणौ तन्नामानौ रावणभ्रातरौ रणं परितः रणभूमेः समन्तात् चेरतुः, भ्रमतुः । तसन्तपरियोगात् द्वितीया । अत्र सर्वत्र शीलार्थं इष्टुच्प्रत्ययः ॥ १ ॥

ताविति । खड्गश्च, मुपलश्च प्रासश्च चक्रश्च वाणश्च गदाश्च ताः करे ययोस्ती तथोक्ती । जातिरप्राणिनामित्यनेन द्वन्द्वैकवद्भावे तु “वाणगदकरौ” इत्येवं स्यात् अतः खड्गमुपलप्रासचक्रवाणैः सहिता गदा करे ययोरिति शक्यार्थिवादिवात् समास इति अयमङ्गलेन व्याख्यातम् । तादृशौ खरदूपणौ रजसा सम्यक् तमः यद्विद्विति रजःसन्तमसे । सम्पूर्वात्तमसः समासान्तोऽच्प्रत्ययः । रथे रणाङ्गने आयुधानां छाया आयुधच्छायं । “नित्यं छायाषाडुष्ये” इति नपुंसकत्वे ऋस्रत्वम् । अकार्षां छतवन्ती सतीलुङ् ॥ २ ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्वाणैरधिमम्भं रघूत्तमौ ।
 व्याधं व्याधममूढौ तौ यमसाञ्चक्रतुर्द्विपौ ॥ ३ ॥
 हतवन्भुर्जगामासी ततः सूर्पणखा वनात् ।
 पारिसमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिम् ॥ ४ ॥
 संप्राप्य राजससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला ।
 नामग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

अथेति । अथ अमूढौ सावधानौ रघूत्तमौ अयसीविकार
 आयसं फलं तीक्ष्णानि आयसानि येषां तैर्वाणैः अधिमम्भं
 मम्भं सु जीवितस्थानेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । व्याधं व्याधं
 विद्धा विद्धा । आभीक्ष्य एमुन् आभीक्ष्ये द्विभवत इति द्विवच-
 नम् । तौ द्विपौ खरद्रूपणौ यमसात् यमाधीनौ । “तदधीन-
 वचने” इति सातिः । चक्रतुः सावधानत्वात् तयोरायुषच्छायं
 निराकृत्य तौ निजघ्नतुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

हतेति । ततः तदनन्तरं हतवन्भुः व्यापादितभ्रातृयुगला
 असी सूर्पणखा वनात् दण्डकारण्यात् समुद्रस्य पारे पारिसमु-
 द्रम् । “पारिसर्धे पठावा” इत्यव्ययीभावः । सितायां
 लङ्कायां वसन्तं पतिं प्रभुं गरलमिति यावत् । रावणं जगाम
 तत्कमोपमभ्यगच्छदित्यर्थः ॥ ४ ॥

सम्प्राप्येति । क्रोधविह्वला क्रोधविषया सा राजसानां
 सभा राजससभम् । “सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा” इत्यनेन क्लीब-
 त्वम् । सम्प्राप्य चक्रन्द क्रन्दनं चकार । तथा रावणान्तिके,

दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ ।

नृभ्यां संख्येऽक्षपातां तौ समृत्यौ भूमिवर्द्धनी ॥६॥

रावणसमीपे नामग्राहं नाम गृहीत्वा “हा वीर खर हा भगिनीवल्लल दूपण कासि देहि मे प्रतिवचनम्” इति तयो-
नामग्रहणपूर्वकं भ्रातरी अरोदीत् तावुद्दिश्य अशुमोचमकरो-
दित्यर्थः । अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया व्याप्तु-
मिष्टत्वात् रुदिः सकर्मकः इति जयमङ्गलेन सिद्धान्तितम् ।
भरतस्त्वाह “अशुमोचनमात्रे रुदिरकर्मकः शब्दयुक्तक्रन्दने तु
सकर्मक इति प्राच्यः” इति । तथाच उत्तरचरिते “हृदी हृदी
दुक्खिविषण्ण विष्यलहा अहं अज्जउत्तं आक्रन्दामि” इति । तथा
इहैव द्वितीये । “उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुदतीं तीरतर-
दिनादी” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दण्डकामिति । हे वीर यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्ती
राक्षसौ । “प्रशंसावचनैय” इति समासस्ततः स्वार्थे कन् ।
दण्डकां मध्यवात्तां अधुरपितयन्ती वसतेर्लुङ् । अधिपूर्वात्
वसेरधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । समृत्यौ सानुचरौ तौ संख्ये संग्रामे
नृभ्यां नराभ्यां भूमिं वर्द्धयतः इति भूमिवर्द्धनी अक्षपातां कृती ।
क्षपातोः कर्मणि लुङ् । भूमिवर्द्धनी इत्यत्र नन्यादित्वात्
घनः । “श्वसु भूमिवर्द्धनः” इति विकारणशेषः । तौ निहत्य
तच्छवाभ्यां यथा चितेर्भृत्तिकोपचयो भवति तथा विहित-
मित्यर्थः । दण्डकामिति पाठे दण्डकारण्यसविवेशानित्यर्थः ।
यद्यपि प्रकाण्डमुद्धतस्रजाविति अमरेणोक्तं दृश्यते च गोप्रकाण्ड-

विग्रहस्तव शक्रेण बृहस्पतिपुरोधसा ।

साहं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥ ७ ॥

यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हतवान्भवा ।

नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यन् चारदुर्व्वलः ॥ ८ ॥

मित्यादौ अजहन्निकृता तथापि कप्रत्यये सति “स्वार्थिकाः

प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि” इति न्यायात् पुंस्त्वम् ।

वसुतस्य पुलिङ्गोऽपि प्रकाण्डशब्दो वर्त्तते । “निगडाक्रीडनल-

प्रकाण्डकाण्डाः” इति पुंनपुंसकवर्गे हेमचन्द्रः । “उहप्रकाण्डौ

हौ प्रयंसायाम्” इति च हलायुधः ॥ ६ ॥

विग्रह इति । बृहतां वाचां पतिः बृहस्पतिः । शृषोदरा-

दित्वात् साधु । पुरः अग्रे हितं विधत्ते पुरोधाः । बृहस्पतिः

पुरोधा यस्य तेन बृहस्पतिपुरोधसा । कार्येषु पुरोधीयते

इति पुरोधा मन्वी इति जयमङ्गलेन व्युत्पाद्यते । तथा कुमारः

कार्त्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन तथाक्तेन शक्रेण साहं

विग्रहो विरोध आसीत् । पुरा इदमेनापि देवराजेन सह

विग्रह्य जयशीलाब्धितोऽभूरित्वर्थः । अथुना च शून्यः निरु-

त्साहः कार्याकार्यविचाररहितो वा असि भवसि इति को

नयः का नीतिः दुर्नीतिरित्वर्थः । विजिगीषुणा तु सततम-

प्रमत्तेन मायं त्वयितु ममभाग्यविग्रवात् तद्वैपरीत्यं दृश्यते इति

भावः ॥ ७ ॥

यदीति । हे नाथ अहं विगता नासिकाः

विनसा । नासिकाया नसादेशस्ततः सनासान्तोऽब्

दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ ।

नृभ्यां संख्येऽक्षपातां तौ समृत्यौ भूमिवर्धनौ ॥६॥

रावणसमीपे नामग्राहं नाम ष्टहीत्वा “हा वीर खर हा भगिनीवत्सल दूषण कासि देहि मे प्रतिवचनम्” इति तयोर्नामग्रहणपूर्वकं भ्रातरौ अरोदीत् तावुद्दिश्य अशुभोचनकरोदित्यर्थः । अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया व्यामुमिष्टत्वात् रुदिः सकर्मकः इति जयमङ्गलेन सिद्धान्तितम् । भरतस्वाह “अशुभोचनमात्रे रुदिरकर्मकः शब्दयुक्तक्रन्दने तु सकर्मक इति प्राञ्चः” इति । तथाच उत्तरचरिते “हृषी हृषी दुस्त्रिविण्ण्य विप्लवहा अहं अज्जउत्तं आक्रन्दामि” इति । तथा इहैव द्वितीये । “उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुदतीं तीरतव दिनादौ” इत्यादियु द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दण्डकामिति । हे वीर यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ । “प्रशंसायचनैश्च” इति समासस्ततः स्वार्थे कन् । दण्डकां मध्यवात्तां अधुगणितवन्ती वसतेर्लुङ् । अधिपूर्वात् वधेरधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । समृत्यौ सानुचरौ तौ संख्ये संप्रभे नृभ्यां नराभ्यां भूमिं वर्धयतः इति भूमिवर्धनौ अक्षपातां कृती । अक्षपातोः कर्मणि लुङ् । भूमिवर्धनौ इत्यत नन्द्यादित्वात् घनः । “शवसु भूमिवर्धनः” इति त्रिकाण्डशेषः । तौ निहत्य तच्छवाभ्यां यथा चितेर्गृत्तिकोपचयो भवति तथा विहितमित्यर्थः । दण्डकानिति पाठे दण्डकारण्यसधिवेशानित्यर्थः । यद्यपि प्रकाण्डमुद्धतसजापिति अमरेषोक्तं दृश्यते च गोप्रकाण्ड-

विग्रहस्तव शक्रेण वृहस्पतिपुरोधसा ।

साहं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥७॥

यद्यहं नाथ नायस्यं विनसा हतवान्धवा ।

नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्व्वं प्रमाद्यन् चारदुर्व्वलः ॥८॥

मित्यादी अलहद्विहता तद्यापि कमलये सति “स्वार्थिकाः प्रकृतितो विद्वन्वचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि” इति न्यायात् पुंस्त्वम् । वस्तुतस्तु पुंलिङ्गोऽपि प्रकाण्डयस्यो वर्त्तते । “निगडाक्रीडनस्य प्रकाण्डकाण्डाः” इति पुंनपुंसकवर्गे ईमचन्द्रः । “उद्ग्रमकाण्डौ ही प्रयंसायाम्” इति च हलायुधः ॥ ६ ॥

विग्रह इति । वृहतां वार्त्ता पतिः वृहस्पतिः । घृपोदरादित्वात् साधु । पुरः अथ हितं विधत्ते पुरोधः । वृहस्पतिः पुरोधो यस्य तेन वृहस्पतिपुरोधसा । कार्य्येषु पुरोधायते इति पुरोधो मन्त्री इति जयमङ्गलेन व्युत्पाद्यते । तथा कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन तयोक्तेन शक्रेण साहं विग्रहो विरोध आसीत् । पुरा इदमेनापि देवराजेन सह विग्रह जयश्रीलाञ्छितोऽमूरित्वर्थः । अपुना च शून्यः निरुत्साहः कार्य्याकार्य्यविचाररहितो वा अस्मि भवामि इति को नयः का नीतिः दुर्नीतिरित्यर्थः । विजिगीषुषा तु सततमप्रमत्तेन मायं त्वयितु मममाग्यविहंवात् तद्वैपरीत्यं दृश्यते इति भावः ॥ ० ॥

∴ वदीति । हे नाथ अहं विगता नासिका यस्याः सा विनुहा । नासिकाया नसादेयस्ततः रुमासालोऽच् । केषिणु ,

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किन्तु कृतं परैः ।
 अपकारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्नवा भवान् ॥८॥

नसादेशस्य संज्ञाविषयत्वात् “वेद्योवक्तव्यः” इति सादेशविधाय-
 कस्य वार्त्तिकस्य बाधकत्वाच्चात्र विगतया नास्तिकया उप-
 सृजिता इति व्याचक्षते । हतवान्भवा नाशितभ्रातृका सती
 यदि न आयास्यं त्वस्तकाशं नागच्छेयं, तदा प्रमाद्यन् अनवहितः
 तथा, कार्यकार्यज्ञानाय लोके चरतीति चरः । पचाद्यच् ।
 चर एव चारः । स्वार्थे अण् । चारेण दुर्बलः हीनः चारदुर्बलः
 त्वं इदं सर्वं भगिनीधर्षणभ्रातृवधादिकं न अप्रास्यः न
 जानीयाः । “लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ” इति लृङ् ।
 अत्र निषेधवाचिना नञा क्रियातिपत्तेरभावप्रतीतावपि न
 दोषः तस्याप्रयोगे तु क्रियातिपत्तिप्रतीतेर्दुर्बलत्वात् । अतः
 कुमारसम्भवसञ्जीवनीयां “गामधास्यत् कथं नागः सृणालमृदुभिः
 फणैः । आरसातलमूलात्त्वमपालम्बित्यथा न चेत्” इति अत्र
 मक्षिनायेन “अत्र क्रियातिपत्त्यभावात् लृङ्प्रयोगश्चित्यः” इति
 यदुक्तं तत् न सम्यक् ॥ ८ ॥

करिष्यमाणमिति । परैः शत्रुभिः करिष्यमाणं अपकारार्थं
 विधास्यमानमपि न तु विहितं कार्यं विज्ञेयं विजिगीषुर्निति
 भावः । यत् कृतं परैः सम्पादितं, तत् किन्तु किमुत, तत् अवश्य-
 भेव विज्ञेयमित्यर्थः । अपकारे कृतेऽपि अज्ञः अनभिज्ञः भवान्
 विजिगीषुः न वा न भवत्येव । अत्र यागशब्द एवार्थकः ।
 “वा स्यात् विक्रस्योपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये” इत्यमरः । त्वं

वृतस्त्रं पात्रे समितैः खट्वारुढः प्रमादवान् ।

पानगौण्डः त्रियं नेता नाल्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥१०॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् ।

अत्तुं महेन्द्रियं भागमैति दुश्श्रवणोऽधुना ॥ ११ ॥

विजिगीषुषेत् कथं परात्रिकारप्राप्तोऽपि माध्यस्थमवलम्ब्य
तिष्ठसीति भावः ॥ ८ ॥

वृत इति । पात्रे भोजनकाले एव समिताः सविहिता-
स्तैः अनुजीविभिरित्यर्थः । “पात्रे समितादयव” इति द्वेषे
समासः । वृतः खटः खट्वामारुढः खट्वारुढः उत्पद्यप्रस्थितः ।
“खट्वा घेषे” इति समासः । प्रमादवान् अनवहितचित्तः पाने
गौण्डः प्रसक्तः पानगौण्डः । तथा उन्मना उद्विष्टचित्तस्त्वं
त्रियं राज्यलक्ष्मीं अत्यन्तं गामिनी अत्यन्तीना तत्तां नाल्यन्ती-
नत्वं न नेता न प्रापयिष्यसि । गौण्डार्थकत्वनवर्जनात् न
कर्ष्यसि पटौ । यद्यपि महोदयं राज्यं प्राप्तवानसि तथापि
नैतत्ते राजगुणविहीनस्य चिराय स्यात्सीति भावः ॥ १० ॥

अध्वरेष्विति । अधुना दुश्श्रवणो वासवः अग्निं चितवन्तः
अग्निचितः साञ्जिकाः । अग्निपूर्वात् विनोतेरतीतकाले क्विप् ।
ते विदन्ते येषु तेषु अग्निचित्वत्सु आहिताग्निभिरतुष्टितेषु इत्यर्थः ।
अध्वरेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवताकं भागं हविर्भागं अत्तुं भक्षयि-
तुम् । सोमं मुञ्चन्ति ये ते सोमसुतः ते एषु मन्वीति सोमसुत्वतः
तादृशान् आश्रमान् ऐति आयाति । पूर्वमिन्द्रस्य यज्ञभागः
अध्माभिर्विभुस प्रासीत् इदानीन्तु तव प्रमादात् स स्रभागं
यद्येन्द्रमाददातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आमिचीयं दधिचीरं पुरोडाश्यं तथौषधम् ।

हविर्हैयद्भवीनञ्च नाप्युपपन्नन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

युवजानिर्धनुष्याणिभूमिष्ठः खविचारिणः ।

रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

आमिचीयमिति । आमिष्यते जलेन सिध्यते या सा आमिषा दध्ना सहितं शृतं पयः । श्रीणादिकः सकृत्ततस्त्रिया-
माप् । तस्मै पक्वे दुग्धे दधियोगजा विकृतिः । “आमिषा सा
शृतौष्ण्या चीरे स्योदधियोगतः” इत्यमरः । आमिषायै हितं
आमिचीयं दधि च चीरञ्च दधिचीरम् । इन्द्रैकवद्भावो व्यञ्जन-
त्वात् । पुरी दाश्यते दीयते पुरोडाः अन्नविकारः पिष्टकादिः ।
निपातमात् साधु । तस्मै हितं पुरोडाश्यं, ओषधिरेव औषधम् ।
“औषधिः फलपाकान्ता” इत्यमरः । “स्वार्थिकाय प्रकृतितो
लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते” इति नपुंसलिङ्गता । तथा ह्ययं हविः
हव्यं ह्यौगोदीहस्य विकारः हैयद्भवीनं । निपातमात् साधु ।
“तत्तु हैयद्भवीनं यत् ह्यौगोदीहोद्भवं घृतम्” इत्यमरः । तच्च ।
एतानि राक्षसा न उपपन्नन्ति न नाशयन्ति । त्वयि उदासीने
राक्षसाः स्वकार्यप्रमत्ता यन्त्रियं वस्तु न दूषयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इदानीं कार्यप्रदर्शनेन प्रोक्ताहयितुमाह युवेति । युवतिः
ज्ञाया यस्य असी युवजानिः, जायाया निह् पुंस्वद्भावस्य । पाणी
धनुष्यस्य असी धनुष्याणिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परेनिष्ठासतस्यौ” इति
परनिपातः । भूम्यां तिष्ठति इति भूमिष्ठः कालकल्पशिलीमुखः
मृत्युतुल्यमायकः रामः खविचारिणः आकाशधरणीसाम्

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम् ।

श्रियमाशासते लोलां तां हस्तीकृत्य माश्वसीः ॥१६॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।

अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युच्छलेनान्यं निरीचते ॥१७॥

सहायेति । सहायवन्तः प्रशस्तसहायसम्पन्ना उद्युक्ता
उत्साहवन्तः निपुणाः कार्यकुशलाश्च बहवः बहुसंख्यकाः पुंरुपा
यां त्वदीयां श्रियं आशासते कामयन्ते, आङ्पूर्वात् शास्ते रा-
त्मनेपदं द्विद्भावश्च । लोलां चञ्चलां तां हस्तीकृत्य स्त्रीकृत्यापि
माश्वसीः आश्वसं मा कार्षीः । हस्ती शब्दः सप्तम्यन्तप्रतिरूपको-
ऽव्ययः स्त्रीकारे वर्त्तते, तस्य गतिसंज्ञायां संमासे ल्यवादेशः ।
स्वभावचञ्चला लक्ष्मीः स्वल्पेनापि प्रमादेन भ्रंशते, बहवश्च
उद्योगिनस्तामाकाङ्क्षन्ति अतो निजायत्तामपि तामप्रमत्तेन
मनसा सततमनुपालयेति भावः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीरित्यादि । कुलाम् अटति कुलं विहाय गच्छतीति
कुलटा पुंयत्नी इव । निपातनात् साधु । पुंभिः योगः पुंयोगः
बहुपुरुष-संसर्गः तं आशंसुः अभिलषन्ती “सनायंसभिघ उः”
इति कर्त्तरि उप्रत्ययः । लक्ष्मीः पत्युः अन्तिके अदूरे स्थितापि ।
दूरान्तिकार्येरित्यादिना पठ्यी । कुतूहलात् कौतुकात् छलेन
व्याजिन किञ्चित् छिद्रं प्राप्य इत्यर्थः अन्यं पुरुषं निरीचते
साभिस्त्रायं पशति । इयमेवहि लीलतायाः परा काष्ठा यत्
स्यामिस्त्रविधानेऽपि पुरुषास्तर-प्रार्थनमिति भावः ॥ १७ ॥

योपिहृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥१८॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निस्ते दन्तच्छदं न वा ।

संशृणोति न चोक्तानि मियग्रासौ विहितेन्द्रियः ॥१९॥

सम्प्रति प्रलीभनार्थं जानकीं वर्णयति । योपिदिति । तस्य रामस्य दयिता प्रिया योपितां मध्ये हृन्दारिका श्रेष्ठा । पाणिनीयासु योपिद्यासौ हृन्दारिका चेति समासं कुर्वन्ति प्रियेप-सूत्रवशात्, “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधाच्च । हंस इव नदितुं शीलं यस्याः सा हंसनादिनी । “कर्त्तव्युपमाने” इति णिनिः । दूर्वाकाण्डं इव स्थिता तद्वत् कृपा, श्यामा “शीते सुखीणसर्वाङ्गी शीमे तु सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते” इत्युक्तलक्षणांविता । यद्वा श्यामा अप्रसूताहना । यदुक्तं विश्वप्रकाशे “अप्रसूताहनायाश्च श्यामा-सोमलतौपधी” इति । न्यग्रोधपरिमण्डला “स्तनी सुकठिनी यस्या नितम्बे च विशालता । मध्ये क्षीणा भवेत् या सा न्यग्रोधपरिमण्डला” इत्युक्त-स्वरूपा । न्यग्रोधस्य वटवृक्षस्य इव परिमण्डलं यस्याः सा तयोक्ता यद्वा बहुपात् वटपादपः सर्वतो विस्तृतिमापद्यते, तद्वत् सा गुरुणा नितम्बविम्बेन पद्मात् प्रसृतत्वमधिगता इव तस्यै इति केचित् । दूर्वाकाण्डमिव श्यामा श्यामवर्णेति ध्यास्यानं तु पुराणविरुद्धं तत्र गौरत्वकथनादित्यनु-सन्धेयम् । हंसनादिनीत्वत्र हंसगामिनीति पाठान्तरम् ॥१८॥

नास्यमिति । यो जनः तस्या भास्यं मुखमण्डलं न पश्यति,

सारोऽसाविन्द्रयार्थानां यस्यासौ तस्य नन्द्युः ।

तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जयुम् ॥२०॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः ।

त्रैलोक्ये नापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥२१॥

अथवा दन्ताः छाद्यते अनेनेति दन्तच्छदं अधरम् । छादेः
करणे घस्ततो क्लृप्तः । न निस्ते न चुम्बति । निस्ति लङ् चुम्बने ।
उक्तानि न च संश्रुणोति । असौ मिथ्या विहितेन्द्रियः । विधाना
तस्मै यत् चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि दत्तानि, तत् निष्फलं अत-
स्तस्यात्मलाभोऽपि विङ्म्वनैव इति भावः ॥ १८ ॥

सार इति । असौ रामदयिता इन्द्रियाणां ये अर्थाः भोग्या
विषयाः तेषां मध्ये सारः उत्कर्षः रूपाद्यतिशययोगात् । “अर्थः
प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्ती
षापि प्रयोजने” इति विश्वः । असौ रामप्रिया यस्य जनस्य
सम्बन्धे सम्पद्यते इति शेषः, तस्य नन्द्युः आनन्दः स एव
सुखीत्यर्थः, तस्ये शय्यायां कान्तान्तरैः अन्यस्त्रीभिः सार्द्धं निम-
ज्जयुं निमज्जनं शयनमित्यर्थः धिक् इत्यहं मन्ये ॥ २० ॥

नेति । तं न पश्यामि, तादृशो जनो जगति दुर्लभ
इत्यर्थः । असौ जानकी यस्य मतेः उदेजयति उत्कम्पयतीति
उदेजया चोभजनिका । उत्पूर्वादेजयतेः गः । लघोर्गात्
कर्त्तृणि षष्ठो । न भवेत् । अतः त्वं चयः लोका एव त्रैलोक्यं
चातुर्वर्णादित्वात् सार्धं षज् । तेनापि तां क्रीत्वा विन्दतीति
विन्दः लाभयाम् सन् । कर्त्तरि गः । सुकृतमस्यास्येति

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनावी न रोहिणी ।

वरुणानी न चाग्नायी तस्याः सीमन्तिनी समा ॥२२॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि विभेषि किम् ।

त्यज नक्तञ्चरि क्षीमं वाचाटे रावणोद्धहम् ॥ २३ ॥

सुकृती पुण्यवान् भव लोके पुण्ययाचितया प्रविती भव इत्यर्थः ।
यदा सुकृती सुदुःकृती क्षतार्यो भव सफलामलाभो भवे-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु अन्या अपि देवादिषु वरन्वियः सन्ति तत् किमनया
मानुष्येत्याशङ्क्याह नैवेति । तस्याः समा सुप्यां, सीमन्तः
केष्विति निपातनात् साधुं, अन्यत्र सीमान्तः । स विद्यते
यस्याः सा सीमन्तिनी, स्त्री इन्द्राणी, इन्द्रपत्नी शवी नैव ।
रुद्राणी गौरी न । उभयत्र ईप् आनङ् च । मनावी मनुमाय्या
गतरूपा न । इषि मनोरीकारादेयः । रोहिणी चन्द्रपत्नी न ।
रोहित शब्दात् ईप् नकारश्च । वरुणानी, वरुणपत्नी न । अत्र
पूर्ववत् ईप् आनङ् च । तथा अग्नायी अग्निमाय्या श्राद्धा
न । ऊपि अन्नेरैकारादेयः । सा रमणीमण्डले अपूर्वा सृष्टि-
रिति भावः ॥ २२ ॥

प्रत्यूचे इति । राक्षसेन्द्रः तां प्रत्यूचे प्रतिवदनं उक्तवान् ।
किमिति आश्वसिहि आश्वस्ता भव, किं कथं विभेषि भयमाप-
यमे । हे नक्तञ्चरि रात्रिञ्चरि क्षीमं दुःखं त्यज तापसकावधी-
रण्या यन्त्रे निर्वेदम् परिहर । क्षीममिति दुःखं मां प्रति रोषं
या । वाचोऽस्तीत्यर्थे वाग्निवाचाटवाचाला निपात्यन्ते । ६

मामुपास्त दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहृतो हरिः ।

आञ्जालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥२४॥

विरुग्णोद्देशधारायः कुलिशो मम वक्षसि ।

अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते वलिनं वली ॥२५॥

वाचाटे वाचाले । "वाचाटी बहुगर्हवाक्" इत्यमरः । अहं हि निश्चितं रावणः, रावणस्य विश्ववसः अपत्यं यदा रावयति सर्वभूतानि आक्रन्दयतीति रावणः । प्रसिद्धनामानुवादात् उत्कर्षः सूचितः । अतोऽहं रामलक्ष्मणौ हत्वा तव चीमं निराकरिष्यामीति भावः ॥ २३ ॥

सम्प्रति आत्मपीरयस्यापनार्यमाह मामिति । दिदृक्षावान् दर्शनेच्छावान् द्रष्टुमिच्छुरित्यर्थः । याष्टीकेन वेवधारिणा दौवारिकेण व्याहृतः विनिवारितः । याष्टीकव्याहृतस्तथापि आञ्जालाभोन्मुखः मदाञ्जालाभार्थं ऊर्ध्वमुखः हरिः इन्द्रः दूरात् सविधानगमनायौग्यत्वादिति भावः । काक्षेण कटाक्षेण, कीरोपदर्थे इति कादेशः । यदा कु अक्षं तेन काक्षेण कुदृष्ट्या, अक्षशब्दस्य इन्द्रियसामान्याभिधायित्वेऽपि ईक्षितशब्देन परामर्शात् चक्षुषि वर्धनम् । अथवा कु अक्षि यस्य तेन काक्षेण मया मकृष्यशीरिति षच् । पनादरेक्षितः अवननाद्विलीकितः सन् भवेति शेषः । मां उपास्त सेवितयान् । उपपूर्वात् पासेते संह ॥ २४ ॥

विदग्धेति । दक्षमप्याप्तीति षसी मारवान् कुलिशः पथः मम पथमि विदग्धोद्देशधारायः कुण्डितविपुलधाराकोटिः

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजम् ।
 वन्धनेऽनुपयोगित्वात्तं दृशवदत्यजम् ॥ २६ ॥
 आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्व्रत्केकान्तिभिः ।
 ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥
 सन्नपि शतधा अभिन्नं अभन्नं आत्मानं बलिनं मन्यते प्रत्येति ।
 अत्र प्रतीयमानोपेक्षा । असुरनिवहविदारणेन पूर्वं सारव-
 क्षया प्रसिद्धोऽपि महेन्द्रस्य कुलिशः “अहो मे बलवत्ता यद्रावण-
 वक्षसि निपातितोऽपि शतधा न, पूर्णोऽस्मि” इति आत्मानं
 बहुमन्यते इत्यर्थः ॥ २५ ॥
 कृत्वेति । अहं इरावान् समुद्रः तत्र भवं, इरावतं गजं
 आलीयन्ते एष्विति, आलानानि । अधिकरणे ल्युट् लीयतेर्डा-
 देयः । लङ्कायां ये दृमाः ते एव आलानानि बन्धनस्तथा यस्मिन्
 तथोक्तं कृत्वा वन्धने अनुपयोगित्वात्, प्रयोजनाभावात्, तस्य
 स्वयमेव वशीभूतत्वात्, अनुपादेयत्वाद्देति भावः । नतं नम्नं तं
 दृशवत् अत्यजं त्यक्तवान् । भरतस्तु तं नो अत्यजं अपितु
 अत्यजमेवेति शिरघालने नञ् ॥ २६ ॥
 आहो इति । मम रावणस्य अहोपुरुषस्य भाव, आहोपुरु-
 पिका कार्यसिद्धावपि तत्साधने हृत्तिः तां पश्य । यतः सद्व्र-
 कान्तिभिः चतुर्दशमणिप्रभाभिः ध्वस्तान्धकारे निरस्तस्तिमिरेऽपि
 पुरे सदा सततं पूर्णमासीभिन्नतिथिष्वपि, पूर्णेन्दोः सकलकला-
 न्वितमहेन्द्रस्य सन्निधिः सन्निधानं, प्रसीति, ज्ञेयः । प्रयोजना-
 भावेऽपि भीत्या पूर्णोभूत्वा चन्द्रस्तिष्ठति, देवैरपि भीत्या नासी

हृतरत्नश्रुतोद्योगो रक्षोभ्यः करदो दिवि ।

पूतक्रतायीमभ्येति सत्रपः किन्न गोत्रभित् ॥२८॥

अतुल्यमहसा साहं रामेण मम विग्रहः ।

त्रपाकरस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ २९ ॥

पीयते चन्द्रोपमानि च रत्नानि मम सन्तीति सूचितम् । अहमेव पुरुषो यवेति सभावनायामाहोपुरुषिका निपातनात् साधु । “आहोपुरुषिका दर्पात् या स्यात् सभावनात्मनि” इत्यमर इति भरतेन व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

हृतेति । हृतानि रत्नानि जातिश्रेष्ठवस्तूनि ऐरावदुच्चैः श्वःपारिजातादीनि यस्य तद्योक्तः । “जातौ जातौ घटुकृष्टं तद्रक्षमिति कथ्यते” इति यादवः । श्रुतोद्योगः उद्योगहीनः निरुक्ताह इति यावत् । दिवि स्वर्गे स्थितोऽपि रक्षोभ्यो लक्षावासिभ्यो राक्षसेभ्यः करं राजमाद्यभागं ददाति इति करदः गोत्रभित् इन्द्रः सत्रपः सलज्जः सन् किं न पूताः क्रतवः यस्य स पूतक्रतुरिन्द्रः तस्य पत्नी पूतक्रतायीं शचीम् । हृपाकप्यग्नीत्यादिना ईप् एङ् च । अभ्येति अभिगच्छति । यदि श्लोजनसन्निधानेऽपि सज्जां जनयति, तदतीव सुदुःसहमिति भावः ॥ २८ ॥

अतुल्येति । अतुल्यमहसा असह्यतेजसा हीनबलेनेत्यर्थः रामेण साहं एवम्विधस्य मम विग्रहः युद्धं त्रपाकरः सज्जाकरः । तथापि एषोऽहं तद्विनिग्रहे तस्य विविधनिग्रहविषये यतिष्ये यविसम्भवेनैव यत्नं करिष्यामि त्वत्प्रायश्नयेति शेषः । वर्त्तमान-

उत्पत्य खं दशमीवी मनोयायी शितास्त्रभृत् ।
 समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥
 सम्पत्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमग्नियवत् ।
 वस्तुनाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दग्धाननः ॥ ३१ ॥
 अन्तर्दस्त्र रघुव्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर ।
 यो रणो दुःखपस्थानो हस्तरोधं दधदनुः ॥ ३२ ॥

सामीप्ये वर्त्तमानवहेति विकल्पेन लटो विधानात् तुहुदा-
 दृतः । न खलु त्रिभुवनविजयिनी मम तापसकेन युद्धं युष्यते,
 तथापि मानवाणं सर्व्वं धा कर्त्तव्यमिति भावः ॥ २८ ॥

उत्पत्येति । मन इव यातुं शीलमस्य मनोयायी कर्त्तव्युप-
 मान इति षिनिः । शितास्त्रभृत् गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः दग्-
 यीवी दग्कन्धरः रावणः खं आकाशं उत्पत्य उड्डीय समुद्रस्य
 सविधे समीपे आवासो यस्य तं मारीचं ताडकापुत्रं प्रति
 लक्ष्मीकृत्य चक्रमे गतः । अनुपसर्गादिति आत्मनेपदम् । “सदेगा-
 म्याससविधसमर्प्यादसवेयवत्” इत्यमरः ॥ ३० ॥

सम्पत्येति । असौ रावणः तस्य मारीचस्य सनीडे समीपे
 तत्सनीडे । “समीपेनिकटासन्नसन्निकटसनीडेवत्” इत्यमरः ।
 सम्पत्य सद्भव्य अवतीर्थं तं वृत्तान्तं सूर्पणखीकृतं अग्नियवत्
 थावयामास । श्रुतार्थेन ज्ञात-
 वृत्तान्तेन वस्तुना भययीतेन तेन दग्धाननः दग्वदनः अगादि
 अभिहितः । गदोः कर्मणि तुहं ॥ ३१ ॥

अन्तरित्वादि । हे राक्षसेश्वर त्वं तस्मात् वीरत्वेन प्रसि-

भवन्तं कार्त्तवीर्य्यो, यो हीनसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्वलौकिकम् ॥२३॥

हात् । प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतपूर्व्वार्थे तत्पदं यत्पदमनपेक्षते ।
रघुव्याघ्रात् रघुश्रेष्ठात् । रघुव्याघ्रादित्यत्र “अन्तर्द्धौ येनादर्गन-
मिच्छति” इति षष्ठमी । “स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्मभक्तुञ्जर-
सिंहगाद् लनागायाः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” इत्यमरः । अन्तर्द्धत्
यथा न तेन दृश्येद्यास्तथा व्यवहितोभव इत्यर्थः । अन्त,पूर्वात्
दधातेर्लोट् । यो रामः हस्तेन रुद्धा यथा हस्तस्यान्यकर्म्म-
निवृत्तिस्तथा दृढं धृत्वा इत्यर्थः । हस्तोपपदात् रुधेर्यमुल् । धनु-
दधत् गृह्णन् । नाभ्यस्तात् गतुर्णु इति नुणभावः । अतएव
दु.खेन उपस्यीयते उपगम्यते इति दुरुपस्थानः । कर्म्मणि लुट् ।
गनुभिस्तस्य समीपगमनमेवाशक्यं किं पुनर्युद्धमिति भावः ॥२३॥

तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह भवन्तमिति । य, कृत-
वीर्य्यस्य अपत्य पुमान् कार्त्तवीर्य्यः सहस्रबाहुरर्जुन, भवन्तं
हीनेन दुर्बलेन कर्त्रा य, सन्धि. त अचीकरत् कारयामास ।
हीनबली हि प्रतियोधो यादृशं सन्धिमर्हति तादृशं सन्धि बला
त्रिजित्य भवन्तं कारितवानित्यर्थः । यहा हीनो निन्द्यो य
सन्धिसार्थीतस्तम् । स राम. सर्व्वलौकेषु विदित सार्व्वलौकिक
भि सतकत्वो भूलोकस्य निःध्नियीकरणात् सुप्रसिद्धम् । सुभगा
दित्वादुभयपदस्थितस्वरयोर्द्धि । तस्य कार्त्तवीर्य्यस्य हन्तारं
परशुरामम् । लक्ष्मीनाम् कर्म्मणि षष्ठी । जिगाय जितवान् ।

यमास्यदृष्टवती तस्य ताडुका वेत्ति विक्रमम् ।

शूरभ्रान्त्यो रणात्ताहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥३४॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाप्यसौ ।

अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्वहम् ॥३५॥

अतस्तेन तव युद्धवार्त्तापि न युज्यते । पुरा किल जामदग्न्यः
अग्निहोत्रधेनुमपहृत्य गच्छतः कार्तवीर्याङ्गुनस्य बाहुसहस्रं
परशुनो चिच्छेद इति पौराणिकी कथावानुसन्धेया । “सार्वा-
लौकिकः” इति पाठे तस्य रामं इति पदेनान्वयः । भरतेनीकं
भपन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिं अचीकरत् कृतयान् । कृजः स्वार्थे
विः । “सुभ्योर्विर्वा” इत्यस्य योगविभागात् क्वचिच्चुरादेरन्यत्रा-
दपि स्वार्थे विर्वा भवतीति बोध्यं तेन “रामो रात्र्यमकारयत्”
इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते इति ॥ ३३ ॥

यमेति । यमास्यं मृत्युमुखं दृष्टवती यमास्यदृष्टवती तद्दृष्टा-
घातेन निहता इत्यर्थः । दृग्ः कश्चिप् तत् इप् रड् च । ताडुका
तस्य रामस्य विक्रमं वीर्यं वेत्ति जानाति । वर्त्तमानसामीप्ये
इति भूते सट् । च किञ्च आत्मानं शूरं मन्यते इति शूरभ्रान्त्यः ।
आत्ममाने खण् । अहं सिंह इव नर्दिना यः स सिंहनर्दिं तेन
सिंहनादिना रामेण । कर्त्तव्युपमाने इति णिनिः । रणात्
रणभूमिः निरस्तः यहिष्कृतः । इन्द्रगोऽहमपि तस्य विक्रमं
जानामीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नत्वमिति । तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठाः अनुभूतोऽसि ।

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्तं प्राप्य मद्दिधाः ।

स कन्याशुल्कमभनक् मिथिलायां मखे धनुः ॥३६॥

संवित्तः सहयुध्वानी तच्छक्तिं खरदूषणी ।

यज्वानश्च ससुत्वानो यानोपीन्मखेषु सः ॥ ३७ ॥

असौ रामोऽपि त्वया न अन्वभावि न अनुभूतः परीक्षित-
विक्रमोऽस्ति । अतस्तस्मिन् तवेयमवधीरणा । किन्तु मया
च मया पुनः असौ अनुभूतः, तेन च अहं अन्वभविषि विदित-
सारोऽस्मि । अतो महचनं ग्राह्यमित्यर्थः । सर्वत्र कर्मणि
लुङ् ॥ ३५ ॥

अधाडिति । रामः शस्त्रभृतां योधानां मध्ये अधाङ्,
अधिकः अथेसर इत्यर्थः । अधिपूर्वादश्चतेर्गत्यर्थात् कर्त्तरि
किन् । यदा अधाश्चते आधिक्येन पूज्यते इति अधाङ् अश्चतेः
कर्मणि क्तिप्, पूजार्थकत्वात् नलोपाभावश्च । मद्दिधाः मादृशाः
पुरुषाः तं प्राप्य तस्य पुरतः इत्यर्थः । न्यञ्चन्ति, अधोगच्छन्ति
इति न्यञ्चः हीना इत्यर्थः, निरन्वाधोभागे वर्त्तन्ते पूर्ववत् ।
स रामः मिथिलायां जनकराजधान्यां मखे यज्ञे कन्यायाः
सीतायाः शुल्कं पणः कन्याशुल्कम् । यो रौद्रं धनुरारोपित-
शुषं करोति तस्मै कन्या दीयते इति मूख्यीकृत्य स्थापितमित्यर्थः ।
धनुः अभनक् बभञ्च । भञ्चे रौधादिकात् लुङ् ॥ ३६ ॥

संवित्त इति । सह तेन सार्धं युध्वानी युद्धवन्ती । युधेः
कनिप् । खरदूषणी तव आतरी तस्य रामस्य गतिं तच्छक्तिं

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो मालाधारयः ।

अधिलङ्गः स्त्रियो दीव्य मारुवा बलिविग्रहम् ॥३८॥

तं भीतद्वारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभापत ।

यातयामं विजितवान् स रामं यदि किन्ततः ॥३९॥

संविक्तः...सम्यक् जानीतः । वेत्तमानसामीप्ये इति भूते लट्
अकर्म्मकत्वाभावात् सम्पूर्वात् विदेर्नात्मनेपदम् । तथा सुत-
वन्तः सुत्वानः सोमयाजिनः । सुनोतेः क्निप् । तैः सह ससुत्वानः
यज्वानव । “यज्वा तु विधेनेष्टवान्” इत्यमरः । संविदन्तीति
वचनविपरिणामेन योन्यम् । यान्, यज्वनः सुत्वर्नच स मखेषु
अगोपीत् अरचीत्, ; तेषां यज्ञविघ्नकारिणां रावसानां हन-
नात् तेषामि-जानन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

सुखेति । त्वं अधिलङ्गं लङ्घायाम्, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ।
जातं सुखमस्य सुखजातः, सुरापीतः पीतमदिरः, नृजग्धो मुक्तः
मानुषः, अदेर्लङ्घादेशः । सर्वत्र आहिताम्वादिषु पाठात् पर-
निपातः । माख्यं धारयति इति माख्यधारयः सन् । कर्त्तरि गः ।
क्षियः स्त्रीभिः दीव्य क्रीड । दिवः करणस्य कर्म्मसंज्ञा द्वितीया
च । बलिना वीर्यवता रामेण विग्रहं संग्रामं मारुवाः मा-
कार्पाः । न खतु विलासिनस्ते प्रबलविरोधो युज्यते इति
भावः ॥ ३८ ॥

तमिति । रावणः तं मारीचं भीतं कृत्वा भीतद्वारं भीतोऽ-
सीति उक्त्वा इत्यर्थः । कर्म्मसाक्रीगे ललो खमुञ् । आक्रुश्य
विनिश्चयं गृह्य वा प्रत्यभापत । स दाशरथिः यातयामं

अघानि ताडुका तेन लज्जाभयविभूषणा ।

स्त्रीजने यदि तत् श्लाघ्यं धिक्लोकं क्षुद्रमानसम् ॥४०॥

यद्देहेनर्द्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् ।

कुम्भहयज्ञके रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

गलितवयसं रामं परशुरामं विजितवान्, यदि ततः किम् ।
जराजीर्णस्य जामदग्न्यस्य निर्जयात् किं स शूर इति मन्तव्य
इति भावः । एतेन “जिगाय तस्य हन्तारम्” इत्यादिना
यदुक्तं तदपास्तम् ॥ ३८ ॥

अघानीति । तेन रामेण लज्जा भयं च विभूषणं यस्याः
सा तथोक्ता नतु शौर्यभूषणा इति भावः । ताडुका अघानि
व्यापादिता । हन्तेः कर्मणि लुङ् । स्त्रीजने तत् हननं
श्लाघ्यं श्लाघनीयं यदि तदा क्षुद्रमानसं हीनचित्तं लोकं जनं
धिक् । स्त्रीबधोहिं स्त्रीके सज्जाकरः कापुरुषैरेव बहुमन्यते
इति भावः ॥ ४० ॥

यद्देहे इति । असी रामः कुक्षिता ब्रह्मणः कुम्भहाः ।
कुम्भहयामन्यतरस्यामिति समासास्तष्टच् । तेषां यज्ञके कुक्षिते
यज्ञे । कुक्ष्यायां कन् । गेहे एव नर्द्दिनं विकल्पनपरम् । पात्रे-
समितादित्वात् समासः । भीरुं भयशीलं भवन्तं शरैः अभाय-
यत् आसयामास इति यत् तत् पौरुषं पुरुषकारः न किन्तु
कापुरुषत्वमेव इत्यर्थः । अभाययदित्यत्र प्रयोजककर्तुरन्यनिर-
पेक्षताभावात् न पुगात्मनेपदे । आभ्यां श्लोकाभ्यां “यमास्य-
हग्रौ तस्य” इत्यस्य परिहारः कृतः ॥ ४१ ॥

चिरकालोपितं जीर्णं कीटनिष्कृपितं धनुः ।

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं चत्रियकान्तिके ॥४२॥

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरी ।

किं चित्रं यदि सावज्ञौ मन्त्रतुः खरदूपणी ॥४३॥

त्वञ्च भीरुः सुदुर्बुधे नित्यञ्च रणकाम्यसि ।

चिरेति । चिरकालं व्याप्य उपितं स्थितं चिरकालोपितं जीर्णं कीटैः घृणैः निष्कृपितं अन्तःखादितं तथोक्तं धनुः शैव-कोदण्डं रामेण कर्त्रा चत्रियकाणां जनकादि-कुक्षितचत्रियाणां अन्तिके समीपे भग्नं यदि तत्र किं चित्रं आयर्थ्यम् । जीर्ण-धनुर्भङ्गः कापुरुषैरेव प्रशस्यते न खल्वसौ वीराणां श्लाघाकर इति भावः । एतेन “अध्वङ् शस्त्रभृतां रामः” इत्याद्युक्तं परिहृतम् ॥ ४२ ॥

वनेति । वने यः कुक्षितः तापसः तपःशीलः स वन-तापसकस्तस्मिन् विपक्षे गलितादरी किमयं करिष्यतीति अयः हेलया योषितवन्तौ वीरौ वीर्यवन्तौ अपि सावज्ञौ अकिञ्चित्-करोऽयमिति बुद्ध्या अनवहितौ इत्यर्थः खरदूपणी यदि मन्त्रतुः नायं गतौ, म्रियन्तेर्लुहलिहोयेति नियमात्, लिटि आत्मनेपदं न भवेति । तत् किं चित्रम् । नहि वीराणामपि प्रमादे खल्वनमसम्भाव्यमिति भावः । अस्मिन् श्लोके “संवित्तः सह-युधानी” इत्याद्युक्तं निरस्तम् ॥ ४३ ॥

त्वञ्चेति । हे सुदुर्बुधे नित्यात्ममद्बुधे त्वं च भीरुः भय-

गुणांश्चापहृषेऽस्माकं स्तौषि शत्रून् नः सदा ॥४४॥
 शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि, चितिवर्द्धनम् ।
 कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर्वनौकसौ ॥ ४५ ॥
 तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।
 मारीचोऽनुनयन् त्वासादभ्यमित्यो भवामि ते ॥४६॥

शीलः भवसिं नित्यं रणकाम्यसिं आत्मनो युद्धमिच्छसि ।
 आत्मेच्छायां काम्यच् । मारीचोऽहं च्छा विद्धेऽम्बनाः, यतः परा-
 जयः निश्चित एव इति भावः । त्वं अस्माकं गुणान् शीर्ष्यादीन्
 अपहृषे अपलपसि नः अस्माकं शत्रून् अरींश्च सदा अजस्रं
 स्तौषि बहुमन्यसे । गुणापवादात् तदन्यारोपणाच्च त्वमस्माकं
 महान् विपक्षः सम्बृत्तोऽसीति भावः ॥ ४४ ॥

शीर्षेति । अतः अस्मात् तव अकारणहेपात् हेतोः शीर्ष-
 च्छेदं अर्हति शीर्षच्छेद्यः तं त्वां अहं चितिवर्द्धनं भूमिदृष्टिकरं
 करोमि मिरष्टित्वा त्वां व्यापादयामीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्यं
 वर्त्तमानवहेति लट् । वा अथवा वनं ओकोऽहं, ययोः तौ
 वनौकसौ रामलक्ष्मणौ विजिघृक्षुः विग्रहीतुं योधयितुं अभि-
 भयितुं वा इच्छुः अहम् । विपूर्व्यात् शृङ्गातः सन् तत उः,
 नलोकाप्येति षष्ठ्याः प्रतिषेधश्च । कृत्यं कार्यं मदभिप्रेत-
 सीताहरणाकूलमित्यर्थः । कारयिष्यामि त्वामिति शेषः ।
 दृक्प्रोरन्तरस्यामिति अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ४५ ॥

तमिति । जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः अतएव अनुनयन्

हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।

उद्योगमभ्यमित्रीणो यद्येष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥ ४७ ॥

ततश्चित्रीयमाणौऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।

ययामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहू लोभयन् ॥ ४८ ॥

कातरवचनैः प्रसादयन् मारीचः त्रसात् भयात् उद्यतनिशा-
तासिं शीर्षच्छेदार्थं उत्थापिततीक्ष्णचन्द्रहासं तं रावणं प्रत्युवाच ।
किमिति ते तव अभिष्वस्य अभिमुखं अभ्यमित्रम् । अभिमुख्ये
अभ्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामीति । अभ्यमित्राः भवामि
त्वदमिवाभिमुखं गच्छामीत्यर्थः अभ्यमित्रमप्यात् इदं गच्छतीति
अर्थे यप्रत्ययः । इति प्रत्युवाच इति पूर्वेषु सम्बन्धः । निशाते-
त्यत्र शाच्छोरन्तरस्यामिति इत्वाभावेपक्षे रूपम् ॥ ४६ ॥

हरामीति । अहं मृगो भूत्वा माययेति शेषः । मृगैः
दीव्यत इति मृगद्युवौ मृगयानिरेतौ । दीव्यतेः क्लिपि ऊट्
ऊकारस्य उवादेयः । मृगद्युतौ इति पाठे द्युलभिसर्पणे इति
धातोः क्लिपि रूपम् । रामसौमित्री रामलक्ष्मणौ हरामि केन-
चित् व्याजेन अन्यतो नयामीत्यर्थः । त्वञ्च अभ्यमित्रेषुः
विपक्षाभिमुखं गच्छन्वित्यर्थः 'यद्येष्टं' यथाकामं उद्योगं कार्यं
सन्तनु विधिहि ॥ ४७ ॥

तत इति । ततो वचनान्तरं हेमरत्नमयः सुवर्णेन रत्नैश्च
निर्मितदेहः अतः चित्रीयमाणः आसर्व्यबुद्धिं जनयन् । चित्र-
मप्यात् बहू मानश्च । असौ मारीचः सीतायाः सुखमनति-
क्रम्य तिष्ठतीति ययामुखीनः पुरतः वर्त्तमानः इत्यर्थः । बहू

तेनादुदूषयत् रामं मृगेण मृगलोचना ।

मैथिली विपुलीरस्कं प्रावुवूर्णं मृगाजिनम् ॥४८॥

योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्षणं ततः ।

मृगस्थानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

लोभयन् बहुधा चक्षुःस्रहां जनयन् सन् पुत्रुवे भ्रमति स्म ।
जयमङ्गलस्वाह. "निर्भ्रंलत्वात् सीताया अयतः यथामुखीनः
प्रतिविम्बायय इव भूत्वा" इति । "सुखस्य सदृशं यथामुखं दर्प-
णादिस्वप्रतिविम्बमुच्यते सादृश्येऽव्ययीभावः मृगस्य रत्रमयत्वेन
स्वच्छतया यथामुखं दृश्यते अत्र" इति भरतेनोक्तम् ॥ ४८ ॥

तेनेति । मृगस्य लोचने इव लोचने यस्याः सा मृगलोचना ।
मध्यपदलोपी समासः द्व्यधिकस्वरात् खाङ्गात् न ईप् । मैथिली
मिथिलाधिपपुत्री मृगाजिनं मृगचर्मं प्रावरितुं परिधातुमिच्छुः
प्रावुवूर्णः । प्रापूर्वात् वृणोते सन् तत उः । विपुलीरस्कं
विशालवचसम् । उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति बहुव्रीहौ कप् ।
रामं तेन मृगेण अदुदूषयत् क्रीडितुमिच्छामकारयत् । सब्र-
न्तात् दीभ्यतेः षिचि कृते लुङि रूपम् । क्रीडाव्याजिनं मृगमिमं
धारय इति प्रार्थितयतीति भावः ॥ ४८ ॥

योगेति । ततो गजविक्रमः हस्तिविक्रमः हस्तितुल्यगमनो
वा रामः क्षिप्रं सीतायाः योगक्षेमे शरीरस्थितिपाप्सने करो-
तीति योगक्षेमकरम् । कृषी हेतो टः । अहणवतां तदन्त-
विधेरभावात् क्षेमप्रियमद्रेत्यादिना अणखवी न भवतः । कृत्वा
मृगस्य अनुपदी अन्वेष्टा सन् । अनुपदास्येति निपातनात्

स्थायं स्थायं क्वचित् यान्तं क्रान्त्वाक्रान्त्वा स्थितं क्वचित्
 वीचमाणो मृगं रामश्चित्तवृत्तिं विसिम्भिये ॥ ५१ ॥
 चिरं क्लिशित्वा मर्मावित् रामो विलुभितपुंवम् ।
 शब्दायमानमव्यात्सीत् भयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥
 श्रुत्वा विस्फूर्जयुप्रस्थं निनादं परिदेविनी ।

साधु । जगाम चंचाल अत्र “फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः
 शरीरादेर्लब्धस्य पालनं चैमः” इति भरतेनोक्तम् ॥ ५० ॥

स्थायमिति । स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थिता क्वचित् कुत्रचित्
 प्रदेशे यान्तं गच्छन्तं तथा क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य
 क्वचित् स्थितं गतिनिवृत्तिप्राप्तं चित्तवृत्तिं आयर्थ्यशरीरचेष्टं
 मृगं वीचमाणः पश्यन् रामः विसिम्भिये विक्षितः सम्बृत्तः ।
 अत्र आभीक्ष्ण्ये क्वाच् षमुली द्विर्वचनञ्च ॥ ५१ ॥

चिरमिति । मर्माणि जीवितस्थानानि विध्यति मर्मावित् ।
 विध्यतेः क्लिप् ततः सम्प्रसारणं नहिहतिवृथीत्यादिना पूर्व-
 पदस्य दीर्घत्वञ्च । रामः चिरं क्लिशित्वा महान्तं कालमायस्य
 विलुभितपुंवं शराघातात् व्याकुलितगमनम् । सुभय विमोहने
 इति धातोः क्तः विमोहनं व्याकुलीकरणम् । तथा शब्दायमानं
 क्रोशन्तम् । शब्दवैरेति कृत्यर्थे क्यङ् । भयदं भयापहं क्षण-
 दाचरं, रात्रिचरं, अध्यात्सीत्, विध्यवान् । विघातेर्लुङि
 रूपम् ॥ ५२ ॥

श्रुत्वेति । सीता विस्फूर्जयुप्रस्थं वञ्चनिर्वोपतुत्सम् ।

मत्वा कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥५३॥

एष प्रावृषिजाभ्योदनादी भ्राता विरोति ते ।

ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे भयात् त्रायस्व राघवम् ॥५४॥

रामसंघुपितं नैतत् मृगस्यैव विवञ्चिषोः ।

रामस्वनितसङ्हायः स्वान इत्यवदत् स ताम् ॥५५॥

स्फूर्जतेर्भावे अथुच् । निनादं निशाचरगद्गं श्रुत्वा रामं कष्ट-
श्रितं सङ्घटापन्नं मत्वा परिदेयनशीला कृतस्य कर्मणः अनुचितत्व-
धिया अत्याहितं शङ्कमाना अनुशोचन्तीत्यर्थः । परिदीध्यते-
र्घिनुष् । सौमित्रिं लक्ष्मणं गन्तुं ऐजिहत् ईहामकारयत्
नोदयामासेत्यर्थः । ईहङ् चेटायामिति धातोः श्लिजन्तात्
सुद्धि रूपम् ॥ ५३ ॥

एष इति । प्रावृषि वर्षासु जायते प्रावृषिजः । सप्तम्या
अलुक् । तादृशः यः अभ्योदः मेघः तद्वत् नदति प्रावृषिजा-
भ्योदनादी एष ते भ्राता विरोति आर्त्तनादं करोतीत्यर्थः ।
हे सौमित्रे ज्ञातेयं ज्ञातिलक्ष्यं कुरु राघवं भयात् त्रायस्व ।
भयात् त्राणं हि बन्धुकार्यम् तदनुतिष्ठेत्यर्थः । ज्ञातेयमित्यत्र
“कपिघ्नात्योर्ढक्” इति ढक् ॥ ५४ ॥

रामेति । एतत् रामसंघुपितं रामस्य कण्ठध्वनिर्न । संघुपे
र्भावे ऋः विकल्पेन इट् । किन्तु विवञ्चिषोः छलयितुमिच्छीः
मृगस्य एव संघुपितमिति शेषः । एष स्वानः ध्वनिः रामस्वनित-
सङ्हायः रामस्य नादानुकारी इति स लक्ष्मणः तां अवदत् ।

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं सहितुं रणे ।

प्रोर्णुवन्तं दिशो वायैः काकुत्स्थं भीरु कः चमः ॥५६॥

देहं विभ्रक्षुरस्त्राग्नी मृगः प्राणैर्दिदेविपन् ।

ज्याघुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायात् मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

स मृग एवास्त्राकं वञ्चनार्थं मायया रामसदृशरवमकार्षीदित्यर्थः ।
यिवञ्चिषोरिति धातूनामनेकार्थत्वात् वञ्चगत्यामितिधातोरूपं,
वञ्चकच् वञ्चने इत्यस्य वा रूपं अनित्यप्ल्यन्ताद्युरादय इति
नियमादत्र षिच् न भवति ॥ ५५ ॥

आप्यानेति । हे भीरु कान्तरस्त्रभावे स्कन्धः शंसस्य
पश्चिमोभागः सच कण्ठश्च शंसः भुजशिरः सच एतेषां समाहारः
स्कन्धकण्ठांसं आप्यानं स्पृष्टं स्कन्धकण्ठांसं यस्य स तथोक्तः ।
आङ्पूर्वात् हृदयार्थकात् प्यायतेः कर्त्तरि क्तः । रुषितं कुपितं
वायैः दिशः प्रोर्णुवन्तं छादयन्तं काकुत्स्थं रामं रणे सहितुं
प्रतिद्वन्द्वी मूत्वा योधयितुं को जनः चमः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ।
युष्मै अजय्यस्य त्रिभुवनैकवीरस्य रामस्य विपत् कदापि नाशङ्क-
नीयेति भावः ॥ ५६ ॥

देहमिति । अस्त्रमग्निरिय तस्मिन् अस्त्राग्नी देहं विभ्रक्षुः
भ्रष्टुं दग्धुमिच्छुः । भ्रज्जतेः सन् तत उः । प्राणैः दिदेविपन्
क्रीडितुमिच्छन् सहजैव क्रीडनवस्तुषु तुच्छत्वबुद्धिरतः प्राणान-
किञ्चित्करान् गणयन्निति भावः । मृगः ज्यया धतुर्गुणेन वृष्टौ
निवृष्टौ अत एव कठिनी कृष्णाहितत्वात् दृष्टौ चङ्गुष्टौ
सव्यापसव्यकर्षणात् यस्य तं तथोक्तं रामं मुमूर्षया मर्त्तुमिच्छया

शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत् कः । ५३ ॥
 मास्त्र भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रघाते पतिः ॥ ५४ ॥
 यायास्त्वमिति कामो मे गन्तुमुत्सहसे न चो ॥ ५५ ॥
 इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५६ ॥

आधात् । आजगाम । यदयमनिष्टकामनया धनुषतामघे सरं
 राममायातस्तदस्य मृत्युरासन्न एव इति भावः । दिदेविषने
 इति दीव्यते । सन्नन्तात् । गटः । इडभावपक्षे तु इद्यूपन्निति
 रूपम् ॥ ५३ ॥

शत्रून्निति । शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणं तं रामं
 कः विस्मापयेत् क्षुभितचित्तं कुर्यात् न कोऽपीत्यर्थः । सन्भाव-
 नायां । लिङ् । भौक्षीः कर्त्तुरन्यनिरपेक्षत्वादात्मनेपदं । पक्षे
 भीषोभीषादेयम् । अतः मास्त्र भैषीः भयं न कुरु । मास्त्र-
 शोभात् । लुङ् । त्वया । अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिः
 द्रश्यते दृष्टो भविष्यति । दृशेः कर्मणि लृट् ॥ ५४ ॥

याया इति । त्वं यायाः रामान्वेषणाय योहीति मे कामः
 अभिलाषः । कामप्रवेदने लिङ् । किन्तु त्वं गन्तुं न उत्सहसे
 न शक्नोषि च । अतः त्वं मां कामयितुं रन्तुं इच्छतीति
 इच्छुः । विन्दुरिच्छुरिति निपातनात् साधु । इति असी
 सम्प्रणः । तथा । सीतया जगदे उक्तः । गन्तुमनुत्साहिनैव ते
 दुष्टाभिसन्धिरागिच्छि यते इति भावः । कामेयते रिच्छार्थकत्वात्
 कामयितुमिच्छुरित्यस्य न काचिदर्थप्रतिपत्तिर्भवेदती लक्षणया
 कामधातुरस्य इच्छाकार्यभूते रमणे वर्तते ॥ ५६ ॥

मृषीयं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः ।

निरगात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥६०॥

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन्ं रावणोः शिखी ।

जंजपूकोऽधमालावान् धारयीं मृदलावुनः ॥६१॥

मृषीयमिति । सत्यं वदतीति सत्यवद्यः अविद्वेषवादी ।

कर्त्तरि यत् । वशः इन्द्रियसंयमनंमस्यास्तीति वशी जितेन्द्रियः ।

रघोरपत्वानि रघवः । राजवाचकादुत्पन्नेस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन

लोपः । तेषु उत्तमः यैः स लक्षणः मृषीयं अलीकेवाक्यम् ।

मृषीपपदाद्देर्नित्यं भावे क्यप्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।

प्रवदन्तीं ताम् । त्वं शत्रुहस्तं यास्यसि अद्यैव शत्रुहस्तगता

भविष्यसीति शपन् अभिसम्पातं कुर्वन् सन् निरगात्, निःपूर्वा-

दिण्गतावितिधातीर्लुङ् । एतजात् निघक्राम ॥ ६० ॥

चतुर्भिः कलापकमाह गते इति । तस्मिन् लक्षणे गते सति

रावणः तां कचे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । स कौटुम्भः । जल-

शुचिः स्नातः शुद्धा दन्ता यस्य स शुद्धदन् । दन्तस्य दन्तादेशः ।

शिखी शिखायुक्तः परिव्राजकत्वादिति भावः । पापामयत्वात्

गर्हितं जपति जंजपूकः । जपतेर्गर्हायां यङ्, तत रुक्लि तस्य

सुक । अधमालावान् जपमालिकान्वितः । अलावुनुम्बौ तस्याः

फलं अलावु मृत्पूर्णं अलावु मृदलावु तस्य धारयीति धारयः ।

कर्त्तरि शः ह्ययोगे कर्मणि षष्ठी । सीतामूचे इत्युत्तरशीङ्गेन

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजायता ।

संवस्त्रा लाचिके वस्त्रे भात्राः संभाण्डा दण्डवान् ॥ ६२

अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम् ।

वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटं भ्रूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

कमण्डलुत्विति । कमण्डलुः जलपात्रम् कपालो भिक्षा-
पात्रम् द्वयोः समाहारः कमण्डलुकपालं तेन तथाक्तेन, मृजा-
यता मार्ज्जनायुक्तेन निर्मलेन शिरसा च उपलक्षितः । इत्यश्रू-
लक्षणे तृतीया । लाचिके लाचारक्ते वस्त्रे अधोवस्त्रोत्तरीयके
संवस्त्रा परिधाय । वस्त्रात् समाच्छादने णिच् । तथा भात्राः
परिच्छदान् कमण्डलुप्रभृतीन् संभाण्डा समाचित्य युगपद्बह्वनार्थं
राशीकृत्येत्यर्थः । “भाण्डात् समाचयने” इति णिच् । संवस्त्रा
संभाण्डा इत्यादी “विशेषकर्मसम्बन्धात् प्रकृतेषु गतार्थता” इति
नियमादेवमर्थप्रतिपत्तिः । दण्डवान् गृहीतविदण्डः । “भात्रा
कर्णविभूषणे । अचरावयवे वृत्ते मानेऽप्ये च परिच्छदे” इति
यिञ्चः ॥ ६२ ॥

अधीयन्निति । आत्मविद्यां परमात्मतत्त्वज्ञानां योगिनां
विद्यां उपनिषदं अधीयन् अक्षेपेन पठन् । इह धार्योरिति
इह धातोरक्षप्रवृत्ति कर्त्तरि शब्दप्रत्ययः । भाकर्षुं कर्माणि
निषेद्, शीलनीयां मस्करिणां परिव्राजकानां व्रतं धारयन् ।
मस्करमस्करिणाविति परिव्राजके सृष्ट् । मस्करिणीहि “माकुवत
कर्माणि शान्तिर्वः अयसी” इत्येवमुद्घोषयन्तीत्यर्थः । अन्तरा
वद्भूतं वदन् पाङ्गुलिस्फोटं पुनः स्फोटिकां दत्त्वा भ्रूक्षेपं

सन्दिदर्शयिषुः साम निवृङ्गुः क्षपाटताम् ।

चक्रमावान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥६४॥

सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीम् ।

कान्तिं कान्त्या सदातन्या ऋपयन्ती शुचिस्मिता ॥६५॥

विलोकयन् भ्रुवौ उत्क्षिप्य उत्क्षिप्य विलोकयन् । उभयत्रापि
पीडमानात् स्वाङ्गात् यमुल् । भरतस्वाह अङ्गुलिस्कोटं
अङ्गुलिं स्कोटयित्वा बहुवदन् मितभाषितया बहु हस्तसंग्रयैव
वदतीति भावः । भ्रूक्षेपं भ्रुवमुत्क्षिप्य विलोकयन् ऋक्षतया
कटाक्षायभाव इति ॥ ६३ ॥

सन्दिदर्शयिषुरिति । इह भयं माभूदिति साम सास्त्रं
सन्दिदर्शयिषुः सम्यक् दर्शयितुमिच्छुः । क्षपाटतां राक्षसत्वं
निवृङ्गुः निङ्गीतुं गोपितुं इच्छुः । निपूर्वात् ऋधातोः सन् तत
उप्रत्ययः । कुटिलं क्रमणं गमनं चङ्गमा । क्रमेर्नित्यं कौटिल्ये
गताविति यद् । सास्यास्तीति चङ्गमावान् अमेधादिस्त्रल-
परिनिहीर्षयेति भावः । स रावथः समागत्य समीपमागत्य
सीतामूचे । किमिति । सुखाभव यदहं याचे तत्र अनुकूला
भव । सुखप्रियादानुलोभ्ये इति कृष्णस्त्रियोगे ङाप् ॥ ६४ ॥

सायन्तनीमिति । पञ्चदशकलानां हविष्सासाभ्यां तिथीः
पञ्चदशसंख्यकाः प्रणयति प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणीः तस्य चन्द्रस्य ।
कर्त्तरि क्तिप् । सायन्तनीं दिनावसानमवां कान्तिं तथा पङ्कजानां
दिवातनीं दिवसमावस्थाविनीं कान्तिं सदातन्या रात्रिर्दिवं
सायन्त्या कान्त्या निजया त्वदीयया त्रिया ऋपयन्ती कृष्णयन्ती

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजनेः वने ।

क्षुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालास्त्वामपालां कथं न वा ॥६६॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनेम् ।

॥ कुर्वाणा भीममथेतद्दंभैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

तिरस्कुर्वन्ती तथा शचिञ्चिता विशदनिर्म्मलहासा "का लम्",

इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ६५ ॥

का;त्वमिति । हे भीरु भयप्रकृतित्वात् स्त्रीणामिदं सम्बो-

धनम् । निरन्वया निरनुगमा जना यस्मिन् तस्मिन् निरन्व-

यजने निःसम्बन्धजने जनशून्ये इत्यर्थः । वने एकाकिनी अस-

हाया- एकादाकिनिवासहाये इत्याकिनिच् । एवभूता त्वं

का देवीः मानुषी राक्षसी वा । कथं वा क्षुध्यन्तः क्षुधार्त्ता अपि

ध्यास्ताः हिंसा व्याघ्रादयः । "व्याली भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टा

दंक्तिनि" इति विश्वः । पासयतीति पालः । पत्राद्यच् । नास्ति

पालोः श्लेषाः तां अपालां अशरणां त्वां न अघसन् भवित-

वन्तः । अदेर्लुङि घसादेयः ततोऽङ् ॥ ६६ ॥

॥ हृदयमिति । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमा सावस्थानि-

शयात् मनोहारिणी मूर्त्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । कर्त्तरि खच् ।

अतएवं भीममपिः श्वापदादिभिः सङ्घुलत्वात् । भयावहमपि

एतत् । वनेः अमुभगं सुभगं रम्यं भवति सुभगम्भावुकं तत् ।

अमृतज्ञानेः कर्त्तरि खुक्ञ् । कुर्वाणा त्वं केन हेतुना अर्थैः

इदं । वनेमभिगतासि । अभिपूर्वादिषु लटि मथमपुर्बक-

यचनम् ॥ ६० ॥

सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे ।

पुण्यकृत्वाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

परिपर्युद्धे रूपमाद्युलोकाच्च दुर्लभम् ।

भावत्कं दृष्टवत्स्वैतदस्मास्वधि सुजीवितम् ॥ ६९ ॥

सुकृतमिति । त्वं प्रियं करोति या स्मा प्रियकारी अनुकूल-
वर्तिनी सती । कर्मवाचकादण् तत इप् । शोभनं कृतवान्
सुकृत् पुण्यवान् तम् ॥ अतीते कर्त्तरि क्विप् । कं जनं रहसि
एकान्ते उपतिष्ठसे सङ्गच्छसि । मैत्राध्वमङ्गाराध इति सङ्गे
श्राग्मनेपद्म् । तथा पुण्यकृत् पुण्यवान् को जनः सुरतेषु
शोभनरतेषु ते प्राटुकारः प्रियवाक्यकारी किङ्करः स्वलोभव-
तीति शेषः ॥ ६८ ॥

परोत्तिः । उद्धेः परि परि उद्धिं यज् यित्वा चतुर्दधि-
मिच्छन्त्यां भुवि इत्यर्थः समुद्रे लक्ष्म्या उत्पत्तिः तत्रैव तक्ष्मयः
नान्यत्रेति भावः । अपपरियद्विरखवः पक्ष्म्या इति विभा-
षया समासविधानात् असमासपक्षे "परिर्वर्जने" इति द्विवच-
नम् । द्यौर्लोकः द्युलोकः द्युलोकात् प्रा स्वर्गलोकपर्यन्तं
दुर्लभं पृथिव्यां स्वर्गे च दुष्प्रापमित्यर्थः । एतत् भवत्वा इदं
भावकम् । कल्पत्वये पुं वद्भावः । रूपं सावखं दृष्टवन्तु अस्मासु
अधि अधिकं सुजीवितं शोभनं जीवनम् । विपर्ये सप्तमी ।
यदा अस्मासु अधि अस्मत्स्वामिकं सुजीवितम् । त्वां दृष्टवता-
मस्माकं जीवनं धन्यं त्वामपश्यतान्तु तस्मात्तीति भावः । अस्मासु
अधि इत्वत् स्वाम्यर्थवाचिनाधिना योगे सप्तमी ॥ ६९ ॥

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।
 सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥७०॥
 मिथैव श्रीः श्रियम्भन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः ।
 साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ॥७१॥

प्रपीतेति । भृङ्गैः भ्रमरैः प्रपीतं मधु यस्याः सा तथोक्ता ।
 शेषादिभाषेति कप् । शोभनं नीहाराद्यभावात् निर्मूलं दिवा
 यस्याः सा सुदिवा दिवाशब्दीऽयमव्ययः । सुप्रातेत्यादिना अच् ।
 अरविन्दिनी पद्मिनी इव, सती विद्यमाना परिमललक्ष्मीः
 सुगन्धानुलेपनसम्पत्तिः यस्याः सा तथोक्ता त्वं अपुंस्का भर्तृहीना
 न असि न भवसि इति मे मतिः निश्चयः । विगतभर्तृकायां
 गन्धानुलेपनं निषिद्धमतः परिमलसम्पर्कात् तव सधवात्वं तथा
 अनुमीयते यथा सुदिवसे पीतमंकरन्दाया नलिन्या भृङ्गसङ्घति-
 रिति भावः । यदा सत्यौ परिमललक्ष्मी गन्धानुलेपनवेग-
 भ्रूपाकनितयोभे यस्याः सा तथोक्ता । “शोभासम्पत्तिपद्मासु
 लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यते” इति । “विमर्होत्ये परिमलो गन्धे जन-
 मनोहर” इत्यमरवचनेऽपि लक्षणया तस्य गन्धमात्रवाचित्वमित्यनुसन्धेयम् ।
 प्रपीतमधुकेति कश्चित् पाठः ॥ ७० ॥

मिथ्येति । श्रियः सत्पराः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीं अभि-
 भवन्तीं त्वां साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य । विभाषा कर्त्रीत्यनुव-
 र्त्तमाने “साक्षात्प्रभृतीनि च” इति गतिसंज्ञा, गतिसमासे ल्यपा-
 देयः । अहं अभिमन्ये तर्कयामि । किमिति । श्रीः विष्णुप्रिया
 देवी मिथैव आकाशं श्रियं शोभाधिष्ठात्रीं मन्यते इति

नोदकण्डिष्यतात्यर्थं त्वामैचिष्यत त्रैत् स्मरः ।

खेलायन्ननिगं नापि सजुः कृत्य रतिं वसेत् ॥७२॥

बल्लूयन्ती विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का ।

कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्याणुसमोऽपि ते ॥७३॥

त्रिवन्मन्या, तथा हरिः सृषा आत्मानं श्रीमन्तं श्रीपतिं मन्यते इति श्रीमन्मन्यः । आत्मनने खम् । त्वमेव हि कान्त्यधिदेवता, यस्य त्वं स एव श्रीमानित्यहं मन्ये इति भावः ॥ ७१ ॥

नेति । स्मरः रतिपतिः त्वां ऐचिष्यत दृष्टवानभविष्यत् चेत् तदा अत्यर्थं अधिकं न उदकण्डिष्यत रतिं प्रति भृगुमुत्कण्डितो नाभविष्यत् । क्रियातिपत्तौ लृङ् । नापि रतिं स्वभाष्यां सजुःकृत्य सहायीकृत्य । उर्यादिषु सजुः सहाय्ये इति वचनात् गतिसंज्ञा । अनिगं निरन्तरं खेलायन् क्रीडन् । कण्डादित्वात् यक् । वसेत् अदतिष्ठेत् अपितु तां परित्यजेत् यदि त्वां पश्येदित्यर्थः । अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः इति भूते भव्ये वा लिङ् ॥ ७२ ॥

बल्लूयन्तीमिति । इह जगति का स्त्री बल्लूयन्तीं शोभमानां त्वां विलोक्य न मन्तूयति कुप्यति स्वपतिवैराग्यगह्वया इर्ष्यावगादेति भावः । बल्लुमन्तुगद्भाष्यां कण्डादित्वात् यक् । को वा जनः स्याणुसमोऽपि काष्ठतुल्योऽपि शुण्दीपानभिज्ञत्वात् । यद्वा स्याणुसमोऽपि महादेववर्जितन्द्रियोऽपि काष्ठवन्नोरमोऽपि या आम्नामन्यः । ते कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत पूर्वमदर्शनात् अनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेता भवेत् ।

दुःखायते जनः सर्व्वः स एवैकः सुखायते ।

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥७४॥

कः पण्डितायमानस्त्वामादायामिपसन्निभाम् ।

तस्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसदनम् ॥७५॥

अपितु सर्व्व एव प्रीतमना भवेदित्यर्थः । असम्भावेने लिङ्-
भ्रशादित्वात् क्यङ् सलोपश्च ॥ ७३ ॥

दुःखेति । यस्य अन्तिके निकटे त्वं उत्सुकायमाना उत्क-
ण्ठायमाना सती प्री मोद्वेलङ्घयत्वात् इति शेषः, न प्रतीपायसे,
प्रतिकूलवर्त्तिनी न भवसि । भ्रशादित्वात् उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्यां
क्यङ् । स एवैकः जनः सुखायते सुखमनुभवति केवलं स
एव जगति सुखीत्यर्थः । तद्विन्नः सर्व्वः जनः दुःखायते दुःख-
मनुभवति । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति क्यङ् ॥ ७४ ॥

क इति । 'अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवेन् पण्डि-
तायमानः को जनः । भ्रशादित्वात् क्यङ् । वैरायमाणेभ्यः
वैरं कुर्व्वद्भ्यः शत्रुभ्यः, भीषार्थानां भयहेतुरिति सूत्रात् पञ्चमी,
तस्यन् विभ्यत् कदाचिदरययेत् प्रियां मे धर्षयेरन्निति शङ्कमानः
इत्यर्थः । शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् । आमिपसन्निभां लोभनीयद्रव्य-
तुल्यां सर्व्वं जनप्रार्थनीयत्वादिति भावः । त्वां आदाय शून्यं विजनं
वनं अन्ववसत् अशुवसति च्च । उपान्वध्याङ् वस इति कर्म-
संज्ञा । "आमिपं पल्लवे लोभ्ये सन्धोगोत्कारयोरपि । आमिपं
सुन्दराकारि रूपादिविषयेऽपि च" इति विज्ञतः ॥ ७५ ॥

ओजायमाना तस्यार्घ्यं प्रणीय जनकात्मजा ।

उवाच दशमूर्धानं सादरा गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥

ओजिति । ओजः इव आचरन्ती ओजायमाना किञ्चिद्भ्रज्जा-
परित्यागात् तेजस्विनीव भवन्तीत्यर्थः, ओजःशब्दात् धर्मिप्रधा-
नात् कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । शृगादित्वादभूततज्ञावे वा क्यङ् ।
जनकात्मजा सादरा अतिधिरयमिति सवहुमाना सती तस्य
कपटपरिव्राजकस्य अर्घः पूजाविधिः प्रयोजनमस्य अर्घ्यं पूजा-
र्घ्यौदकम् । “मूढ्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः । प्रणीय दत्त्वा ।
सम्प्रदानस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी । दशमूर्धानं रावणं
गद्गदं लज्जया अन्तर्भिया वा सम्यक् नाभिव्यक्तं वचः उवाच ।
“अतिधि र्यस्य भग्नायो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते । स तस्मै दुष्कृतं
दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” इति शासनादतिधिसत्कारस्य
अवश्यकर्त्तव्यतया कथञ्चिदर्घदानसाहसं कृतं आगन्तुना सह
वाकीवाक्यकरणे तु तस्याः कुलवधूचितो लज्जोपरोधः सर्वथा
परिहरणीयो नाभूदेवेति सलज्जमुवाचेति भावः । गद्गदमन-
भिव्यक्तमसंस्कृतत्वादिति जयमङ्गलेनोक्तम् ॥ ७६ ॥

यदुक्तं “कं रहस्युपतिष्ठने” इति तस्य प्रतिवचनमाह महति ।
इक्ष्वाकूणामयं ऐक्ष्वाकः तस्मिन् वंशे जात इति शेषः । महा-
कुलीनः महावंशीत्यन्तः सूर्यवंशीत्यन्तः पितुः दशरथस्य प्रिय-
ङ्करः अनुकूलकारी । क्षेमप्रियमद्रेषति खच् । तपस्विनां

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
 पारश्वधिकरामस्य शक्तीरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥
 अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ती कर्मसु सर्वदा ।
 पितुर्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमदनम् ॥ ७९ ॥

चेमं करोतीति चेमकारः शुभहरः । खच्चिकल्पपक्षे कर्मखण् ।
 दागरथिः रामः मम भर्ता स्वामी । नाहमत्रैकाकिनी तिष्ठा-
 मीति भावः ॥ ७७ ॥

निहन्तेति । वैरं कुर्वन्ति ये ते वैरकाराः शत्रवः । वैरपूर्वात्
 छडः अण्, तेषां निहन्ता । कर्मणि पठौ । सतां साधूनां
 धर्मं स्थितानामिति यावत् सदा बहुकरः बहुकार्यसाधकः ।
 परान् शक्ति खण्डयतीति परशुः परश्वधयेति निपातनात्
 साधु । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः सचासौ रामयेति
 तस्य परश्वामस्य शक्तीः रणे युद्धे अन्तकरः संहर्त्ता ममे भर्ता
 इति पूर्वेषु परामर्शः ॥ ७८ ॥

अध्वरेष्विति । इष्टमेभिरिति इष्टिनः यज्वानः । इष्टादिभ्य-
 च्चेतीनिः । अध्वरेषु यज्ञेषु इष्टिनां पाता रक्षिता । ऋष्येन्-
 विषयस्येति कर्मणि सप्तमी । सर्वदा कर्मसु आहादिक्रिया-
 फलापेषु धूर्त्तमनेनेति पूर्त्ती पितृणां हृत्प्रद इत्यर्थः । पृणोतेः
 भाये ऋः तत इन् । यः पितुर्दशरथस्य नियोगात् यासनात्
 नत्वयोग्यत्वात्, राजत्वं हित्वा त्यक्त्वा वनं गभ्यागमत् प्रागत-
 त्वात् म मे भर्त्ता इति योग्यम् ॥ ७९ ॥

पतत्तिक्रोष्टुजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।

यस्य बाणनिहत्तानि श्रेणीभूतानि शिरते ॥ ८० ॥

दीव्यमानं शितान् बाणानस्यमानं महागदाः ।

निघ्नानं शात्रवान् रामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

(उद्धृत्त्वा)

भातरि न्यस्य यातो मां मृगावित् मृगयामसौ ।

एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्यानुजो वनम् ॥ ८२ ॥

पततीति । यस्य बाणनिहत्तानि गरच्छिन्नानि अत्रेणयः
त्रेणयः भूतानि श्रेणीभूतानि । अभूततद्भावे चिः । रक्षांसि
भयदे भयद्वरे वने पतत्तिक्रोष्टुजुष्टानि पक्षिमृगालैः परिवृत्तानि
सन्ति शिरते भूमौ पतित्वा दीर्घनिद्रामनुभवन्ति । गौडो लट्
प्रथमपुरुषबहुवचनम् । स मे भर्त्तति पूर्वेषु सम्यन्तः ॥ ८० ॥

दीध्येति । शितान् बाणान् दीव्यमानं तीक्ष्णैः गरैः क्रीडा-
शीलं विजिगीषाशीलं वा । दिव्यु जिगीषेच्छापण्ययुतो क्रीडा-
गत्वाः, तद्योगात् करणे द्वितीया । महागदाः अस्यमानं महतीनां
गदानां क्षेपणशीलं, शात्रवान् शत्रून्, स्वार्थे षाः, निघ्नानं शत्रूणां
मारणशीलम् । सर्वत्र गच्छिष्यस्ताच्छीत्ये गतुः गान इति गानः ।
एवम्भूतं रामं त्वं कथं न अवगच्छसि न जानासि सर्वलोकप्रसिद्ध-
कर्मकत्वात् तमजानतमप्यैव महद्वनमिषत्वं स्मुरतीति भावः ॥ ८१ ॥

यद्यप्येवं ज्ञानावित्याह भातरिति । मृगान् विधत्तीति
मृगावित् असौ मे भर्त्ता मां भातरि अनुजं न्यस्य समर्थं मृगयां
यातः पशुवधार्थं प्रस्थितः । तस्य अनुजः कनिष्ठोऽपि मया

अथायस्यन् कपायाच्चः स्यन्नखेदकणोल्लेखाः ।

सन्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीद्दशाननः ॥ ८३ ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुपितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

प्रेपितः प्रेरितः सन् एपितुं तमेव ज्ञातुम् । सर्वे गत्यर्थाः
प्रात्यर्था ज्ञानार्थाश्चेति वचनात् इयुगती इत्यस्य ज्ञानार्थत्वम् ।
प्रेपित इति च तस्यैव रूपम् । वनं यातः अग्रजान्निषणाय
सोऽपि वनमगमदित्यर्थः ॥ ८२ ॥

अथेति । अथ सीतावाक्यानन्तरं आयस्यन् क्रीधवयात्
शरीरं खेदयन् कम्पयुक्त इत्यर्थः । कपाये कोपरक्ते अक्षिणी
यस्य स तयोक्तः । बहुव्रीहौ सकथ्यक्षोरिति षच् । स्यन्नैः
स्रुतैः खेदकणैः खेदविन्दुभिः उल्लेखः उद्भटः व्याप्त इत्यर्थः ।
स्यन्नेत्यव स्यन्दतेः क्तः । सन्दर्शितं प्रकटितं आन्तरमन्तर्गतं
आकूतमभिप्रायो येन स सन्दर्शितान्तराकूतः कम्पस्वेदारुण-
मेवत्वादिभिः वाद्यैर्लिङ्गैः क्रीधैर्थादिकमान्तरं भावमाविष्क-
र्यन्मित्यर्थः, यद्वा प्रकटीकृतनिजगर्हिताभिप्राय इति तात्पर्यम् ।
दशाननः रावणः तां सीतां अवादीत् पश्यमाणमुवाच ॥ ८३ ॥

कृते इति । कनिष्ठायामपत्यं कानिष्ठिनेयस्तस्य भरतस्य
कृते निमित्ते ज्यैष्ठिनेयं ज्यैष्ठ्यापुत्रमपि विवासितं अयोग्यत्वात्
राग्यात् सहिष्कृतमित्यर्थः अत एव नग्नमुपितप्रख्यं, यथा
कथित् प्रथमं मुपितः हतसर्वस्वः पयात् नग्नः दिग्गम्भीरीकृतः
भवति तद्द्रुतम् । पूर्वकास्तेति समासः राजदम्भादित्वात्

राजसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान् ।

यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥८५॥

मत्पराक्रमसंचिह्नराज्यभोगपरिच्छदः ।

युक्तं ममैव किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥८६॥

परनिपातः । नन्वेति नलतेः ऋप्रत्ययात् साधु । लग्नमुपित-
प्रस्थमिति पाठे लग्नः लज्जितः लसृजधातोः ऋः । राघवं
रामं कोजनः बहु मन्येत द्वाघेत न कोऽपीत्यर्थः । कानिष्ठिनेय-
ष्यैठिनेयशब्दौ कृतस्य ष्येयप्रत्ययस्य ईनेयाटेयात् साधू ॥ ८४ ॥

अध्वरेष्विष्टिनामिल्यस्तीत्तरमाह राजसानिति । असी रामः
वटुयज्ञेषु कुवाद्वाण्यज्ञेषु पिण्ड्यां भोजने एव गूरान् पिण्डी-
शूरान् श्रीदरिकानित्यर्थः पात्रेसमितादयथेति चेषे समासः ।
राजसान् मारीचादीन् निरस्तवान् तिरस्कृतवान् यदि ।
यदिशब्दोऽत्रावधारणे । मण्डूकस्य अपत्यं स्त्री माण्डूकी कूपे
माण्डूकी इव कूपमाण्डूकी तत्कम्बुहिः । पूर्ववत्समानः ।
इं कूपमाण्डूकि । एतेनात्यदृशत्वाद्भ्ये वीरास्त्वया न दृष्टा
इति ते स्मय इति सूचितम् । एतावति स्मस्ये वदुनि तव कः
स्मयः गर्वः । विभ्रयो वा स नैव युज्यते इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मदिति । मम पराक्रमेण संचिह्नः उपहृतः राज्यभोग-
परिच्छदः हस्तगम्यरयपदातिरूपः यस्य स तद्योः हैरिरिन्द्रः
यथा दरिद्राति दुर्गती भवति तत् यद् किं नमैव युक्तं
सूचितं नैवेत्यर्थः । आत्मगुणानुवादस्य लज्जाकरत्वादिति
भावः ॥ ८६ ॥

निलङ्घो विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।

अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणम् ॥८०॥

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तो विभ्यद्यमः स्वयम् ।

कृष्णिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥८१॥

निलङ्घ इति । यस्मात् कारणात् निलङ्घो लङ्घातो निष्क्रान्तः । “निराद्यः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः । हृतं पुष्पकं तन्नामकविमानं यस्य स तथोक्तः । अतः विमदः विगतमदः गर्वहीनः धनानां स्वामी कुवेरः गिरः कैलासस्थ प्रन्तः मध्ये अन्तर्गिरं अव्ययीभावे समासान्तष्टच् । अध्यास्ते अधिवसति । को जनः तत्कारणं कुवेरस्येदृग्दुर्गतिहेतुभूतं मत्पराक्रमं मां वेति भावः । न अवैति जानाति सर्व्व एव जानातीत्यर्थः । अल्पदृश्यत्वात् त्वमेव तदनभिज्ञा प्रतिभासि इति भावः ॥ ८० ॥

भिन्नेति । स्वयं साक्षात् मत्तः विभ्यत् चस्यन् । अभ्यस्तत्वात् न तुनागमः । अतएव कृष्णिमानं दधानेन मलिनीभावात् कृष्णिमानं धारयता मुखेन । इत्यभूत् लक्षणे तृतीया, उपलक्षितः वमः धर्मराजः भिक्षा भग्ना नीर्यस्य सं भिन्ननौकः पोतवणिक इव ध्यायन् अहमनेन हतमर्ज्वः किं ममापतितमिति चिन्तयन् सन् नास्ति उद्यतिः उद्यमो तस्य स निरुद्यतिः उद्योगहीनः सन् आस्ते तिष्ठति । स्वयमित्यस्य चिन्तयद्वित्वेन नाम्न्यः स्वयमेवात्मनो वैधुर्यं जानाति नत्वन्येन बोधित इति भरतेन व्याख्यातम् । स्वयं वमः प्राणिनामस्तकोऽपीति वार्धः ॥८१॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी ।

रत्नपारायणं नाम्ना लङ्घंति मम मैयिलि ॥८६॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता ।

अर्पितोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥८७॥

एवं स्वपौरुषमुक्त्वा सीताप्रतीभनार्थमात्मपरिचयं दातुमाह
समुद्रेति । हे मैयिलि मिथिलाधिपपुत्रि समुद्रस्य उपत्यका
आसन्ना समुद्रोपत्यका । उपत्यकायद्दस्याद्रे रासत्रभूमिवाचक-
त्वेऽपि लक्षणात्त्र केवलासत्रपरत्वं बोध्यम् । पर्वतस्य विक्रूट-
नामकस्य गिरेः अधित्यका उपरिस्थिता पर्वताधित्यका ।
“उपत्यकाद्रे रासत्रा भूमिरुर्ध्वमधित्यका” इति धमरः । परं
परमं ग्रहं अयनं स्थानं परायणं तदेव पारायणम् । स्वार्थे षष् ।
रत्नानां मुक्तादीनां पारायणं प्रकटस्थानम् । यदा रत्नानां
पारमवसानं अयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षका अत्र इति रत्नपारायणं
सर्वरत्नस्थानमित्यर्थः । यदाह हन्नायुधः, “साकञ्चवचनं प्रापैः
पारायणमुदाहृतम्” इति । लङ्घा इति नाम्ना ख्याता हैमी
सुवर्णमयी मम पुरी राजधानी अस्तीति धियः । दुर्गावस्थित्या
अनभिभवनीयता रत्नोपचयात् समृद्धता च सूच्यते । उपत्यकाधि-
त्यकायद्दो उपाधिभ्यां त्यक्तप्रत्ययेन निष्पन्नौ ॥ ८६ ॥

आवास इति । तस्यां पुर्यां आदौ सिक्ते रजोनिरासायं
जलेनोक्षिते पयात् संमृष्टे परिष्कृते सिक्तसंमृष्टे, आवसत्यस्मिन्
इति आवासे निवसे । अधिकरणे घञ् । गन्धयस्तीति गन्धाः चन्द-
नादयः तैः आदौ सिक्ता अर्चिता पयात् वासिता आनीदिता,

सहृच्छे पौञ्चि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ।

राघवः प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनम् ॥६१॥

अश्रीतपिवतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि ।

धूपादिनेति शेषः । लिप्तवासिता । “वासिता करिणी
नार्योर्वासितं सुरभीकते । प्रातमात्रे खगारावे वासितं
वस्त्रवेष्टिते” इति विश्वः । तथा अर्पिता न्यस्ता उर्वी महती
सुगन्धिः सुरभिः स्रक् माला यस्यां तादृशी सती त्वं मया सह
यस । प्रार्थनायां लोट् ॥ ६० ॥

सहृच्छेति । पुमासं अर्हति तस्य हिताय वा भवति इति
पौञ्ची तल्लब्धुहिः हे पौञ्चि । स्त्रीपुंसाभ्यां नजञ्जौ इति
साधु । शोभते इति शुभा । कर्त्तरि कः । हे शुभे कल्याणि
तरुणी त्वं स्त्रैणं स्त्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा युवानं मां सहृच्छे अश्री-
कुरु, सहृद्ययोराययोग उचित इति भावः । ननु ममापि
तादृशी भर्तास्तीति चेदाह राघव इति । राघवः रामः प्रोष्य
देशान्तरं गत्वा पापीयान् पापवत्तरः इति प्रोष्यपापीयान् विदेशे
प्रोषितः स प्रतिशयेन पापाचारः सम्मृत्त इत्यर्थः । प्रोष्यपापीया-
नित्यत्र मयूरव्यंसकादिवात् समासः । पापीयानित्यत्र पाप-
पत्गण्डात् इयसुः ततः लुप्तहृदिनामिति यतोर्लुक् । अतः
अकिञ्चनं नाम्नि किञ्चन यस्येति तं दरिद्रमित्यर्थः, यदा “द्रविषे
किञ्चनं क्लीबे” इत्यभिधानात् नाम्नि किञ्चनं धनं यस्यांसी तं
दरिद्रं तं जहीहि त्यज ॥ ६१ ॥

अश्रीति । अश्रीत विमत इत्येवं नियोगः सततं भृत्य-

वशिकृत्य दशग्रीवं मोदस्र वरमन्दिरे ॥ ६२ ॥

मास्र भूयांहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव ।

उद्गासिनी च भूत्वा मे वक्षःसम्भर्हिनी भव ॥ ६३ ॥

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीषुं भीमविग्रहः ।

वाह्यपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ६४ ॥

जनान् प्रति यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिवता तामाकन
इच्छतीति अश्रीतपिवतीयन्ती । मयूरव्यंसकादित्वात् आख्यात-
माख्यातेन क्रियासातत्ये इति समासः । ततः स्त्रियामाप्-
श्राम्नेच्छायां क्वच् । तथा अरकर्मणि कामव्यापारे प्रसिता
तत्परा सती प्रसितोक्तुकाभ्यां ढतीया च इति चकारात्
सप्तमी । दशग्रीवं रावणं वशिकृत्य आयत्तीकृत्य । साक्षात्प्रसृति-
त्वात् गतिसंज्ञा । वरमन्दिरे उत्तमगृहे मोदस्र सुखिता भव ॥ ६२ ॥

मास्रमिति । हे भीरु भवग्रीले गृह्णाति प्रतिकूलार्थमिति
आहिणी प्रतिकूलवर्तिनी मास्र भूः । मास्रयष्टयोगात् लुङ् ।
गन्तुं मंदालयगमनाय उद्गाहिनी उद्युक्ता भव । तथा उद्गा-
सिनी अलङ्कारादिभिः शोभमाना भूत्वा मे वक्षःसम्भर्हिनी भव
गाढादिद्वनेन मे उरःस्थलं निपीडय इत्यर्थः । सर्व्वं प्रहादि-
त्वात् कर्त्तरि णिनिः ॥ ६३ ॥

तामिति । तां प्रतिकूलं वर्त्तते या सा तां प्रातिकूलिकीं
प्रतिकूलवर्तिनीं मत्वा जिहीषुः हर्त्तुमिच्छुः, हृधातोः सन्नताहूः,
अतएव भीमविग्रहः भिक्षुरूपं विहाय धृतनिजभीषणाकारः

त्रस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिञ्चरालयम् ।

तुष्णीभूय भयादासाञ्चक्रिरे सृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥

उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ८६ ॥

एते प्रकीर्णकाः । अतः परं टाधिकारः ।

द्विषन् वनेचराग्रगणां त्वमादायचरो वने ।

निशाचरः रावणः बाहुभिः उपपीड्य बाहूपपीडं बाहुभिः दृढं
धृत्वैत्यर्थः । सप्तम्याञ्चोपपीडे इति चकारात् द्वितीयान्ति
उपपदे णमुल् । यां आकाशं जगाहे उत्पपात् ॥ ८४ ॥

त्रस्यन्तीमिति । त्रस्यन्तीं विभ्यतीं तां समादाय बलात्
गृहीत्वा रात्रौ चरतीति रात्रिञ्चरः । चरेष्टः, विकल्पेन सुमा-
गमय । तस्य आलयं लब्धां यातः गच्छतः रावणादिति शेषः ।
यातेः शतरि पञ्चम्यां रूपम् । भयात् सृगपक्षिणः तुष्णीभूय
मौनमयलम्बा आसाञ्चक्रिरे स्थिताः । रावणभयात् सर्वे नीरवं
तस्युः इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

उच्चैरिति । रामलक्ष्मणौ हा राम हा, लक्ष्मण इति शब्दौ
उच्चैरनीचैः रारस्यमानां पुनः पुनरुदीरयन्तीम् । रसेः शब्द-
कर्माकत्वात् क्रियासमभिहारे यच् । भरतस्त्वाह रामलक्ष्मणौ
उच्चैः रारस्यमानां आघ्रयन्तीमिति । कृपणां दीनां तां सीतां ।
रावणं परुषं निष्ठुरं वदन् भर्षयन् पक्षीन्द्रः जटायुः प्राप
सीतासमीपमभ्युपागमदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते, यत्र प्राधान्येन एकैकं विषय-

अग्रेसरो जघन्यानां मामुः पूर्वसरो मम ॥ ६७ ॥

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।

पितुर्वाक्यकरं रामं विक्त्वां दुन्वन्तमवपम् ॥ ६८ ॥

मायित्व व्याकरणलक्षणं प्रदर्शितं भवति तदधिकारकाण्डम् ।
तत्रापि लक्षणान्तरसम्बन्धात् प्रकीर्णतास्तीति सूचयितुं अन्तरा-
न्तरा प्रकीर्णश्लोकाभिधानं दृश्यते । विवक्षितस्य सर्गार्थस्या-
परिसमाप्तत्वात् सर्गमध्ये काण्डान्तरारम्भो न दोषाय एवञ्चायं
सर्गो मित्यं क उच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन निवक्षित्वात् । कीदृशं
परुषं वदन्नित्याकाङ्क्षायामाह द्विपत्रिति । वनेचराणां अग्राः
प्रधानाः ऋषयः तेषाम् । रे वनेचराग्राणां द्विपन् हे ऋषि-
हिंसक । सम्बन्धे पंठी । वने आदाय सीतामिति शेषः ।
चरतीति चरः प्रयाणपरः जघन्यानां नीचानां अग्रेसरः प्रथमः
त्वं मम पूर्वसरोः मामुः मम अग्रतो मूत्वा मा गाः । तिष्ठ ते
प्रतिफलं दास्यामीति भावः । जयमङ्गलस्वाह हे द्विपन् वने
वनेचराग्राणां आदायचरः मघकः त्वमिति ॥ ६७ ॥

यशस्करेति । यशः करोति इति यशस्करः । हेत्वर्थे टः । तादृशः
समाचारः पुरितं यस्य तं महनीयकीर्त्तिमित्यर्थः, भुवि पृथिव्यां
ख्यातं प्रसिद्धं दयाकरं दयाकरपयीलम् । ताच्छीन्ने टः । पितुः
वाक्यकरं वाक्यकरणानुकूलं आश्राकरम् । आशुलोम्ये टः । रामं
दुन्वन्तं उपतापयन्तं अत्रपं परस्त्रीहरणेन निर्लज्जं त्वां विक्त्वां, ते
निन्दाम् ॥ ६८ ॥

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्यैव दिवाकारः ।

तव राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ६६ ॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनम् ।

हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥ १०० ॥

इति टाधिकारः । अतः परं प्रकीर्णकाः ।

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ।

सांसशोणितसन्दर्शं तुरण्डघातमयुध्यत ॥ १०१ ॥

अहमिति । हे राक्षस रामस्य नेयः वश्यः कर्मकरोपमः ।
किङ्करतुल्यः अहं नूनं अवश्यं ध्वान्तस्य अन्धकारस्य दिवाकारः ।
सूर्य इव तव अन्तकरः विनाशयिता । न त्वं रामस्य तुल्य-
प्रतियोगी, अतस्तद्भृत्योऽहं ते प्रतिफलमुचितं ददामीत्यर्थः ॥ ६६ ॥
। : सतामिति । सतां साधूनां अरुष्करं पीडाकरणशीलम् ।
अरुःशब्दः व्रणार्थकोऽपि पीडोपलक्षणपरः । वैरकारं विरोध-
करणशीलं । नराशिनं राक्षसं हन्तुं मारयितुं कलहकारः
याग्युद्धकारी असौ पक्षी शब्दकारः सन् घोरं निनादं कृत्वेत्यर्थः
खं आकाशं प्रति पपात वेगेन उद्दगच्छत् । शब्दपातमिति
प्राठे शब्दस्य पातो यत्रेति खविशेषणं : यावद्दूरं, शब्दगमनं
तावद्दूरमित्यर्थः । यदा शब्दस्यैवं पातो यत्रेति पतनक्रिया-
विशेषणं, एतेन यदा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितं ।
वैरकारादिषु नशब्दशोकेति टे प्रतिषिद्धे चण् एव भवति
कर्मक्षणः प्राप्तिरस्तीति टाधिकारः ॥ १०० ॥

धुन्वमिति । असौ जटायुः सर्वपथीनं सर्वेषां पथां व्यापिनं

न विभाय न जिज्ञाय न चक्लाम न विव्यधे ।

आघ्नानो विध्यमानोऽपि रणान्निवहते न च ॥१०२॥

पिशाचमुखधीरेयं सच्छत्रकवचं रथम् ।

युधि, कद्रथवङ्गीमं वभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥१०३॥

इति प्रकीर्णकाः । अतःपरम् आमधिकारः ।

पक्षयोर्वितानं विस्तारं विस्तृतपक्षयुगलमित्यर्थः धुन्वन् कम्पयन्
मांसशोणितसन्दर्शं कार्त्तुं श्येन मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येति
शेषः । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये इति णमुल् । .. तुण्डघातं
तुण्डेन चञ्चा हत्वा अयुध्यत देवादिकात् युध्यतेर्लङ् । तुण्डा-
घातैः शत्रोः शरीरात् मांसं क्लन्तन् शोणितञ्च स्त्रावयन् युद्ध-
मकरोदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

... नेति । आघ्नानः प्रहरन् पक्षी । आङ्गीयमहन इति
अकर्मकात् हन्तेरात्मनेपदम् । न विभाय तस्मात् न भीतः ।
न जिज्ञाय मया ताडितोऽपि न मृत इति लज्जितो न वभूव ।
न चक्लाम जितयमत्वात् ग्लानिं नाससाद् । न विव्यधे सत्वा-
धिकत्वात् अवसादं न भेजे । तथा विध्यमानोऽपि परेण ताव-
मानोऽपि रणात् न निवहते च, अभग्नीष्वाहत्वात् न पराङ्मुखो
वभूव । अत्र यथाक्रमं भीङ्गीकृतमध्यनिपूर्ववृत्तधातूनां लिट् ॥१०२॥

पिशाचेति । युधि युवे पक्षी धुरं वहन्ति धौरेयाः पिशाच-
स्येव मुखं, येषां तादृश्या धौरेयाः यत्र तं पिशाचमुखधीरेयं सत्
शोभनं विद्यमानं वा शस्त्रं कवचञ्च यस्मिन् तत् सच्छत्रकवचं
ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं, शालिन् शब्दोऽत्रैतदक्षायां अस्त्यर्थे शालिनः ।

संत्रासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः ।

स त्याजयाञ्चकाराय सीतां विंशतिबाहुना ॥१०४॥

असीतो रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः ।

भूयस्तं वेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥१०५॥

भीमं भयानकं रथं कद्रववत् कुक्षितरथमिव । रथवदयोद्येति
कोः कदादेशः । बभञ्ज भग्नवान् । ध्वजशालिनमित्यत्र
धातूनामनेकार्थत्वात् शालिरत्र दीप्त्यर्थे इति केचित् । एते
प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

इतः प्रभृत्याममधिकृत्याह संत्रासेति । स पक्षी अरिं रिपुं
रावणं संत्रासयाञ्चकार भीतमकरोत् । चासेरकर्म्म कत्वात् अणि-
कर्त्तुः कर्मत्वम् । तथा विंशतिबाहुना रावणेन सीतां त्याजया-
ञ्चकार त्याजितवान् । गत्यर्थादिपु त्यजिरसंग्रहात् प्रयोजककर्त्तरि
द्वितीयैव भवति । अतः पश्यतः शुद्धमवलोकयतः सुरान् देवान्
पिप्राय प्रीणितवान् । प्रीणातेल्लिट् । शत्रुत्रासनं सीतात्याजनं
च देवानां प्रीतिकारणमिति भावः । स त्याजयाञ्चकारेत्यत्र
संत्राजयाञ्चकारेति क्वचित्पाठः ॥१०४॥

असीत इति । असीतः त्यक्तसीतः अतएव निराकुलः पूर्वं
बाहुभिः सीताग्रहणेन व्याकुल आसीत् अधुना तद्भावात्
सुस्थिरः शस्त्रैः उपलक्षितः रावणः कासाञ्चक्रे कुक्षितशब्द-
मकार्षीत् । एष्टेहि खगाधम इत्युक्तमाह्वयते अ इति भावः ।
काय शब्दकुक्षायामिति धातोः लिट् । यदा धातूनामनेकार्थ-
त्वात् शस्त्रैः कासाञ्चक्रे अग्रभे इत्यर्थः । नखतुण्डानि एव बाहु-

हन्तुं क्रोधवशाद्दीहाञ्चक्राते.तौःपरस्परम् ।

न वा पलायाञ्चक्रे विह्वयाञ्चक्रे न.राक्षसः ॥ १०६ ॥

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नरोः ।

हृत्लेन पक्षी लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात्.पतक्षिणः ॥ १०७ ॥

धानि यस्य स तयोक्तः, खगः तं भूयः पुनरपि वेभिदाञ्चक्रे
अत्यर्थं भिन्नवान् । नखाघातिसुण्डाघातैश्च शत्रुः क्षतविचतं
वकारेत्यर्थः । भिदेर्यङन्तात् लिटि रूपं यद्गो लुक् च ॥ १०५ ॥

हन्तुमिति । तौ जटायुरावणी क्रोधवशात् कौपाधीनतया
परस्परं अन्योन्यं हन्तुं व्यापादयितुं दीहाञ्चक्राते चेष्टां कृतवन्तौ ।
विः पक्षी । वयतरौणादिक इक् । नवा नैव । “वा स्यात्
विकल्पोपमयोरेयार्थेऽपि समुच्चये” इति विप्तः । पलायाञ्चक्रे
रणात् दुद्राव । परापूर्वस्यायधातीरूपं रिफस्य लत्वम् । तथा
राक्षसः न दयाञ्चक्रे पक्षिणं खल्वहं कथं व्यापादयामीति
नामुकम्प्यामभजदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

उपासामिति । दिव्यन्तीति देवाः पचाद्यच् । गाननेपां
धर्मः इति गन्धर्वाः पृथोदरादित्वात् साधु । कुक्किताः नराः
किन्नराः अग्रमुञ्चत्वात् । ते द्रष्टुं युद्धदर्शनाय उपामाञ्चक्रिरे
तयोरन्तिकमाजगमु रित्यर्थः । क्रव्यं मांसमत्तौति क्रव्यात्
राक्षसः । अत्तेः क्तिप् । पतक्षिणः पक्षी हृत्लेन प्रसंघं जितुं
न शक्यतेऽयमिति मशयया लोनूयाञ्चक्रे अत्यर्थं चिच्छेद् ।
मूधातोर्घृत् लिट् ततो यढीमुक् । हृत्लेनेत्यत्र वलेनेति
पाठात्तरम् ॥ १०७ ॥

प्रलुठितमवनौ विलोक्य क्लृप्तं

दशवदनः खचरोत्तमं प्रदृष्यन् ।

रथवरमधिरुद्ध भीमधुर्यं

स्वपुरमगात् परिगृह्य रामकान्ताम् ॥१०८॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः ।

प्रलुठितमिति । खे चरन्तीति खचरास्तीपां उत्तमं खचरो-
त्तमं जटायुं क्लृप्तं लूनपत्रं अतएव अवनौ भूमौ प्रलुठितं विलोक्य
प्रदृष्यन् निहत्तो विघ्नकारीति हर्ममनुभवन् दशवदनः भीमधुर्यं
भीमशास्त्रं रथवरं स्मरणादुपस्थितं पुष्पकाख्यं स्यन्दनयेष्ठं
अधिरुद्ध रामकान्तां सीतां परिगृह्य तथैव धारयित्वा स्वपुरं
सह्यं भगात् भ्रगमत् । इणधातोर्लुङि रूपम् । पुष्पितामा-
हत्तमिदं लक्षणं गूढम् ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्यां पञ्चमः सर्गः ।

BHATTIKAVYAM.

ENGLISH TRANSLATION.

CANTO. I.

1. There lived a king celebrated by the name of Dasaratha, who was a friend of the gods and a vanquisher of his enemies; and who was versed in sacred lore, and so eminent in virtues that the eternal being himself, on the pretext of doing good to the world, became incarnate only to have him for a father.

2. He studied the Vedas, offered oblations to the gods, propitiated the manes, honored his friends, triumphed over the passions, delighted in the study of moral science, and destroyed his foes root and branch.

3. He gave away riches as a cloud pours down water, sat in the same seat with the king of heaven, did not worship any other god than the three-eyed one and eclipsed the glory of all (the most renowned) archers.

4. Being holy, esteemable and surrounded by a host of distinguished Brahmans, he gratified by his offerings the dwellers in heaven, and flamed forth in his might for the welfare of the world like the fire consecrated at a sacrifice.

5. Having spotless reputation and resembling the god of a hundred sacrifices, he lived in Ayodhya as his capital, which was pleasant in all the seasons, and inhabited by Brahmanas of bright intellects, and in grandeur rivalled the metropolis of heaven.

6. With the rays of its gems streaming to the sky, that city stood, as it were laughing to scorn the capital of Indra, and seemed as a perfection of Brahma's skill so conspicuous in the work of creation.

7. In it were mansions, containing pearls, diamonds, and minerals of various hue, which had parterres attached to them, and were inhabited by damsels as fair as bebies of Apsarasas, and thus resembled the peaks of Meru.

8. The glittering rays of the jewels contained in the houses of that city, flashing through the numerous windows, appeared like the crystal waters of the Ganges pouring down from a ravine of the Himalaya.

9. As a scholar is attached to the sciences, so was the king to his three noble wives whom he had married in due time; who were pious and respected by the people, and were so blessed as to contribute to his pleasure, wealth and fame.

10. Desirous of having sons, he resorted to the help of fair ones and thus enticed away to his capital the sage Rishya-singa, in whose mind true wisdom was developed, and who being

enlightened, high-minded and skilful in the performance of a sacrifice, was revered by all.

11. The king, who was possessed of self control, asked that prince of sages to perform a sacrifice in order that he might obtain sons. Then that skilful priest being informed of his wish commenced a ceremony certain to produce male offspring.

12. Having expelled evil spirits from the vicinity of the altar by conjuration, offered oblations to the principal deity and his attendants, and cast certain figures made of pounded rice into the sacred fire, the great sage offered a prayer that the king might obtain a son.

13. The people invited there having been satisfied with gifts the sacrifice was concluded, and the three queens of high pedigree partook of the remainder of the offerings in such a manner as to give birth to four sons.

14. First of all Kauṣalya was delivered of Rama with ease, next Kaikeyi bore Bharata, and then Sumitra alone gave birth to Lakshmana together with Sātrughna celebrated for noble deeds.

15. The learned sage Vaśishtha, the first of ascetics, having expelled evil spirits, honored, and distributed rich presents among the Brahmans, and then performed in due time the ceremony of investing the princes with the sacred thread.

16. The princes studied the entire Veda with its attendant sciences, and became initiated into the use of arms which yield victory. They were moreover so endowed by nature as to appear equally captivating to men of various dispositions.

17. After that the son of Gaṁbhi whose sacrifice had been

interrupted by demons, came to the king to ask for Rama's protection, and he with curd and honey in his hand paid him due homage.

18. Has that meditation of thine, said the king, been undisturbed, which thou hast commenced in order to triumph over the evil of transmigration, and pursued with a total disregard to sensuous impressions, and by means of which thou hast penetrated into the mysteries of things.

19. That meditation of mine, the sage replied, is tolerably safe; but demons have infested our sacrifice in the forest, and I pray that Ra'ma, the vanquisher of his foes, may destroy them with the help of Lakshmana.

20. On hearing this the king, unable to bear the thought of being separated from his son, fell into a swoon. Then the great sage so haughty in his temper, thus addressed the blessed king.

21. "From the dread of demons, I have sought for thy protection as thou wouldst ask for our help in performing religious rites. Brahmans and Kshetriyas are destined to help each other; so banish all fear and permit thy son (to accompany me.)"

22. "I predict that thy son will stand foremost in the field of battle and slay Ravana, that mighty foe of all; so do not O great king! reject my suit, for a sage like myself will never entrust inferior men with the accomplishment of great enterprizes.

23. The king at first thought that the fire of the sage's wrath, if kindled, would consume his race into ashes; while on the other hand, to part from his son would be most agonizing to him. Thus wavering for a while, he at last consented to his son's departure.

24. Then the sage, well satisfied with the king, honored him with benedictions, and set out for his hermitage. The prince equipped with flashing arms for the destruction of demons, submissively followed him as he led the way.

25. The countenance of the victorious Rama brightened up at the thought of seeing the sacred grove, and the firm-minded Lakshmana, that favourite of the three mothers, who had mastered the science of war, followed him ever intent on his welfare.

26. When the lion of the house of Raghu firmly grasping a great bow, the terror of his foes, and being equipped with arrows and a finger-protector, was setting out for the forest, desirous of destroying the demons; the damsels of the city, his well-wishers, owing to their great grief, with difficulty abstained from crying: for that would have been a bad omen.

27. Then the Brahmanas loudly chanted benedictions on the prince, and the others struck cymbals of loud and pleasing tone; the auspicious birds chirped merrily, and the prince felt his right arm throb gracefully, auguring well for the fulfilment of his desire.

CANTO. II.

ENGLISH TRANSLATION.

1. Having come out of the town, the prince beheld all around him, the signs of autumn, at which season trees, lakes, brooks, stars and the sky look gay and serene.

2. The red lotuses, struck by the waves, were oscillating ; their leaves, moving to and fro, appeared like flickering lights, and the black-bees seated on them being agitated looked like curling lines of smoke.

3. The banks of the lakes beholding their own glory appropriated by the water in which were reflected the trees on their margin, imitated the beauty of the water-lilies with the smiles of the land-lotuses.

4. At the dawn of day, the trees growing on the banks, from the extremities of the leaves of which fell transparent drops, seemed as if bewailing the fate of the Kaumudi, with the humming of bees and with the dews of night which resembled tears.

5. The woodland and the water beheld, as it were, each other's charms with a feeling of astonishment and eagerness ; the flowers blooming in the one and the lotuses floating on the other had black-bees seated on them, and thus appeared like eyes.

6. As it trembled in the morning breeze, the lotus seemed as if expelling the black-bee, which was embrowned with the dust of the Kaumudi ; just like a proud dameel who had become indignant at the flirtations of her lord with her rival.

7. The hunter though desirous to slay the stag, which stood still absorbed in the sweet hummings of the bees, could not take aim at his mark, while he listened to the noise of the excited swans.

8. A cloud which caused the rivers to rise by its showers, but which now appeared as white as snow for want of water,

was seen agitated by the wind, and moving about the ridge of a mountain like a second Himalaya.

9. In a well-watered upland-grove beside a river, a lion roared, and deceived by the echo of his own voice, thought that it was the roar of a rival; so he was in a rage and crouched ready to spring on him.

10. The prince beheld many a lotus blooming in the lakes, listened to the humming of black-bees, and smelled the sweet breeze as it blew laden with the perfume of the lotuses over which it had passed.

11. He drew towards him many a creeper and plucked its flowers, descended to many a brook and rinsed his mouth with the water, and out of curiosity sat himself down on many a slap of rock with a smiling countenance.

12. At day-break he saw in the east waters so gilt with the rays of the sun as to appear like a sheet of the sun's light, that had poured down in the form of rays, and collected on the face of the earth.

13. He saw with delight the rows of paddy plants, which were captivating to the sight, and extended as far as the eye could reach: their clumps looked clean and smooth, and stretched up straight, between which no weeds were allowed to grow.

14. He saw settlements of cow-herds inhabited by country-folk, who never knew pangs of separation from their dear ones, paid their due tribute to the king regularly, were free from deceit and destitute of all artificial decorations.

15. He was delighted at beholding in the milk-maids that modest deportment which is regarded as an ornament of the fair-sex ; he was also pleased with their charming looks which were free from coquetry, and with their simple dispositions which inspired confidence.

16. At the time of churning, the graceful movements of the milk-maids, the turning of their sides, and the heaving of their hips, were as gratifying to him as a dance with which the low deep murmur of the churning, as it were, kept time.

17. A herd of deer of various hue, which on the disappearance of clouds had come forth into the forest, and looked gay, bounded by him vigorously and ran in the direction of the wind exciting his interest.

18. The swans, as white as jasmine flowers, which remained hidden in clusters of white lotuses and foamy sands, were only discovered by their song so grateful to the ear.

19. There was no water on which the lotus did not grow, there was no lotus on which the black-bee did not sit, there was not a black-bee which did not make a humming sound, and there was not a humming sound which did not charm the mind.

20. The ascetics who were emaciated by the practice of penances came forth, accompanied by the principal mendicants of the place, with jars in their hands containing water for expiatory sprinkling : those and other hermits who had no settled habitation, welcomed the prince the object of the world's reverence, with fruits and flowers.

21: Desirous of having him kill the demons in fight,

the son of Ga`dhi, whose mind was not impaired by worldly pursuits, initiated the prince, ever intent on destroying the demons, into those occult sciences called jaya´ and vijaya´.

22. Ever vigilant for the welfare of the prince, the sage perceived that a great conflict was at hand, and for the destruction of the demons, bestowed on him arms which were unerring and irresistible.

23. The demon Taraka´ who, finding several brahmins pass through the wood, was preparing to fall upon them, presented herself before the prince. Then Ra´ma, who had already provided himself with glittering weapons suspecting some sinister motive in her, slew her on the spot.

24. The prince saw the hermitage, where the branches of trees enriched with fruits were begrimed with smoke rising from the sacrificial fire, where the sweet carols of birds as they floated aloft, were drowned in the hum of students reading the vedas.

25. There lions did not prey upon smaller animals, and birds fluttered about without fear; and there waving creepers gladdened the eye bending low, as if to give fruit to the hermits.

26. The principal inhabitants of the hermitage, devoted to the work of hospitality, welcomed the princes, and presented to them seats, water for washing their feet, garlands and a mixture of curd and honey, which they accepted.

27. Then the ascetics addressed them as follows, "you supported with your arms the weight of the world when being infested with demons, it was sinking in destruction: now de-

ign to keep our clarified butter, prepared for sacrifice, from being defiled."

28. "Begin your rites as ye please," the prince replied, "and let the wind of your penance kindle the flame of our weapons amidst your foes and consume them like wood."

26. Then they began the sacrifice with the proper articles prepared for the purpose, but when the priests went on with it according to the directions of the great sages, the demons came to know of it.

30. Their rough reddish hair stood erect on their heads, their legs were sinewy, and their eye-balls large and fiery: they looked as big as peaks of a mountain, and hovered in the air like clouds in the rainy season.

31. With his bow strung, the grasp of his arm steady, his right thigh drawn back, his left leg stretched forward and his right eye uplifted, Lakshmana having provided himself with sharpened arrows, drew his bow with great force and slew the demons.

32. Then the son of Gaṇḍhi pointed out Maṛicha bellowing hoarsely, who was versed in producing illusive phantoms, and resolute in keeping his ground in fight. And Rāma so well skilled in the use of weapons addressed to him, with a smile, these words of great import.

33. "Thou who livest on human flesh, killest those who sustain their life with the fruits of trees; but tell me why thou dost not feel compassion on poor hermits whose whole worldly fortune is inadequate to maintain them on the morrow."

34. "We devour brahmanis," replied, the demon "kill those who offer oblations to the gods, and turn cities into an abode of the dead. This is our peculiar custom, O son of Dasaratha, and we were not ordained by the creator to live according to the vedic system."

35. "True, O Ra'kshasa, this is thy peculiar custom," the prince rejoined, "but know that I have also as good a way of my own, by virtue of which I, who am a true Kshatriya, and possessed of a bow and arrows, will slay thee, the enemy of Bra'hmans."

36. Thus did they parley: then the prince and the Ra'kshasa joined in mutual strife. At last the prince counting his foe as stubble, transported him with an arrow from the place of combat.

37. Now the Bra'hmans became cheerful, and the heaven began to rain flowers. The sacrifice was concluded without any impediment, when the great sage thus addressed the prince—

38. "Having vanquished the demons at the sacrifice of the gods, thou hast graced the earth and conferred on her the proud title of "mother of heroes"; so that now she will not suffer from a comparison with heaven, though adorned with the presence of Indra.

39. "This is not a difficult task for him by whom Bali was enchained, the ocean churned, nectar carried off, the race of the titans vanquished, and the earth saved though covered with ruin at that time of the great annihilation."

40. At the close of the sacrifice, the sage well-satisfied, gave utterance to those sweet, wholesome words: he then took

the prince to the place where the king of Mithila had commenced a sacrifice, for he was desirous to see the glory of kings eclipsed by the achievements of Rāma.

41. The people assembled at the place of Janaka were so bewitched by the handsome features of those great princes, that they supposed they were either the two gods called Mitra-Varuna, or the twin Asvins desirous of drinking the juice of the soma-plant.

42. The king Janaka; in order to test the prowess of Rāma presented before him that bow with which Pinaki had sacked the capital of Tripura: On this, the prince, with a smile snapped the bow in twain.

43. Then the king, desirous to bestow the hand of his daughter on Rāma, despatched messengers to invite the lord of Ajodhya: they were mounted on chargers, and acquainted with roads, rivers and rocks.

44. On learning the news of his sons, the king, though very old, hastened to Mithila with the alacrity of youth, in a vehicle drawn by well-trained horses, so making the journey without fatigue.

45. On his arrival, Janaka, who had a great reputation and was of a rank equal to that of Dasaratha, honored him as his sire: for the old king was regarded as the home of all virtues, and as a great personage, and ranked as the greatest and most renowned potentate of his age.

46. Janaka then addressed him thus.—“by placing thee, who hast attained to the highest degree of virtue, wealth, and pleasures, on the same seat with himself, the great Indra was

considered by the gods to have shewn discrimination."

47. He then bestowed on the son of the king the hand of his daughter, equalling in beauty the golden creeper that clings to a Sa'la-tree moving about, or a permanent flash of lightning fallen from heaven, or the deity who presides over the splendour of the moon.

48. The philanthropic Ra'ma accepted the proffered hand of Sita, resplendent with gold, pearls, and gems, who would be ever studious of her husband's happiness; and through whom the race of Raghu was destined to attain to great prosperity.

49. When on the morrow the day dawned happily, and the minstrels sang laudatory verses, the followers of the king consisting of horses, elephants, and Kshatriyas started for Ajodhya in high spirits and passed along the way at a rapid pace.

50. Then on the way the terrific Parasu-ra'ma presented himself before Ra'ma. Distinguished with a very broad chest and appearing as tall as a fullgrown palm-tree, he grasped a bow and arrows in his hands, and his arms were so long that the tips of his little fingers reached his knees.

51. He challenged the prince saying "fit an arrow to my bow, pass no further." Upon this the king who was very fond of his son, and knew the prowess of the enemy full well, humbly implored his forgiveness in these strains.

52. "Thou hast triumphed more than once over the banded powers of the Kshatriyas, and gratified the manes with the blood of kings shed like water. Now there is none to contend with thee; so appease thy wrath and do not, O great Ra'ma! think this boy Ra'ma a fit object of thy jealousy."

53. When he through pride regarded not the words of Dasaratha, the prince drew his bow with a great arrow, and placed a bar in his way to that heaven which he had won by his valour.

54. When that enemy of kings was vanquished, the men were relieved of all anxieties and raised loud hurraas quite fearlessly. Then at the command of the king, they resumed their journey, and, dividing themselves into different bands, branched off along various ways.

55. They moved on unfatigued with so much speed as to be unaware, how far they had advanced, making near the places that were far off, and leaving behind at a distance others which they had reached. In that way they soon came to Ajodhya which was variously embellished on the occasion and had its streets cleansed and watered.

CANTO. III.

ENGLISH TRANSLATION.

1. When the prince became covered with glory by the slaughter of the Rakshasas in fight, and by baffling too the enemy of the Kshatriyas, there was no one to whom he did not become dear.

2. Then the king, (who had endeared himself to his subjects and officers), by causing it to be proclaimed aloud that he would appoint his son reigning prince, put an end to their suspense and gladdened them again.

3. The king caused to be prepared for Rāma a throne resembling blazing fire, the diamonds of which were set off by flashing gold, and which was studded here and there with other precious gems, together with the footstool thereto appertaining.

4. He speedily sent off in every direction with the utmost earnestness, parties of men furnished with golden pitchers to bring the water of holy places—of men who were brought up at his charges, were of well-knit frames, and spared not their own feet.

5. Those skilful men who were appointed by the king to perform such duties, watered the streets of the city, hung out banners, sent up streams of incense-smoke to heaven, and strewed all quarters with many-coloured flowers.

6. Then Kaikeyi not being able to endure that, omitting in her infatuation to ask the permission of Bharata who had gone to the house of his maternal grand father, claimed as a boon the retirement of Rāma to the forest.

7. Being filled with greed of power by malicious whisperers, and led astray by female fickleness, she did not consider the crime involved in the banishment of Rāma, nor the reproach of men, combined with the death of the king.

8. The king, though he promised wealth and territories in order to prevent the banishment of Rāma, was contemptuously repelled by Kaikeyi, and the installation of Bharata was driven deep into his soul like a thorn of despair.

9. Then the king, determining to banish the prince, ordered with sorrow his departure for the forest accompanied, by Sita and Lakshmana, in a chariot driven by Sumantra.

10. Some blamed the king as a slave to his passions, some lamented aloud with tears, but others spoke of the villany of Bharata while here and there one invoked curses on the head of Kaikeyi.

11. "Tomorrow Rama will have started for the forest"—thus reflecting, the masses were over much consumed with grief, while others there were in the city, who possessing self-restraint, laid aside their sorrow, and fixed their minds on accompanying the prince.

12. Those two heroes when about to start spoke thus to the citizens that approached them in bitter grief,—“why do you lament for us in this hour of our glory, now that we are highly favored by receiving a commission from our father?”

13. “Can we adequately recompense that great benefactor, who gave us existence, who preserved us in dangers and who always nourished us at his own expense, by the trifling service of a journey to the forest?”

14. It would be well if the man who does not abide by the orders of his father, even in a difficult matter, much more in such a trifling matter as sojourning abroad, were to perish as quickly as the lightning, or wither standing up like a blade of grass.

15. Rama thus spoke—“return ye citizens! and dispel my father's grief, and do not look upon Bharata different from myself, and then he advised the charioteer to take back the chariot.

16. Rama perceiving by their gestures that the people were still inclined to follow him, after encamping one night with

the citizens and defending them from the terrors of a forest life, went off secretly at dawn of day.

17. They shed tears wailing piteously, again and again ; they heaved warm sighs ; exclaiming "Ah Rama! Alas!" they returned with reluctant minds.

18. The charioteer also having bathed himself and his horses in the water of the Ganges, greatly sorrowing, thinking on the two descendants of Raghu together with Sita, and heaving warm sighs, entered the city.

19. When the people returned, the city seemed to them like the heaven deprived of the sun and moon, though full of warriors like stars ; for all its bustle was put a stop to by the darkness of sorrow.

20. When the king saw Sumantra without Rama, as all his hope was lost, he lost his self-command ; he ceased to care for his wines, he did not anoint himself with unguents, he did not put on his gorgeous raiment.

21. Through grief, he could not sit still in one place, he desisted from the half-completed duties of his kingly office ; though anointed with sandal-wood and Usira and Mrinala unguents, he was so consumed by the fire of grief that he passed to the condition of the gods that dwell in heaven.

22. The wives of the king shrieked, tore their hair and beat upon their breasts ; took off their ornaments, flung themselves upon the ground and broke their bracelets.

23. The relatives of the sovereign, doing their best to console the queens, immediately embalmed the dead king, expecting Bharata, and by the advice of the ministers sent off

young messengers who were themselves eager to bring the king's son.

24. Bharata also, who was dwelling with his mother's relatives, beholding in a vision the calamity that had befallen the king, told his friends that he saw the sun fallen from heaven and quivering on the ground.

25. When the messengers came to him, and told him the tidings of the king's illness, thus exciting in him a desire to depart, then Bharata becoming eager for the journey set out full of sad memories of his father.

26. Through anxiety produced by affection, he feared that his relatives had perished; and, as he travelled, the herds of jackals and deer crossed his path in ominous directions, and yelled in an appalling manner.

27. When about to enter the city after returning from his sojourn abroad, he did not hear the hum produced by the conflux of men, he did not hear the chanting of the vedas, and he did not hear the chaffering of the merchants.

28. His mothers coming round him when he drew nigh to the palace, lamented aloud the king with gushing tears; and so did the warriors with the family-priest and the minister at their head, having their throats filled with swelling grief.

29. When though looking in every direction for Rāma, Sita and Lkshmana, who he expected would have come to meet him, he was not able to behold them, bursting into passionate lamentations, he asked about them, and thereupon the priest, minister and warriors told him all the circumstances exactly as they had occurred.

30. Knitting a terrible contraction of the eye-brows, with his eyes swelling, red and terrible, he reproached Kaikeyi in a loud voice again and again, and was continually plunged in sorrow.

31. The princes with Sita have suffered hardship, the king is dead, and ye, ladies ! are widows, I am to be pitied, the earth is without a sovereign. Alas ! the folly that Kekayi has displayed is a great calamity."

32. " This is not my scheme." uttering these words he a thousand times confirmed them with oaths, calling upon his father and Rāma, rolling on the earth in his grief, and weeping bitterly.

33. In their anxiety to console Bharata, the ministers together with the Brahmanas had the king's body carried out, trying to make the prince desirous of burning his father at no great distance from the city and of collecting all the necessary sacrificial implements, in order to have the funeral sacrifice performed.

34. They ran up flags of fine cloth and woven silk, they caused to sound flutes, tabours, and cymbals ; they blew on all sides shrill-sounding conches, and they brought also saffron and sandal-wood.

35. After placing gold on the ears, eyes, nose and mouth, after putting the corpse in the skin of a black antelope, with its head to the east, and piling the sacrificial vessels on its limbs, according to rule, the priest lighted the blazing flame of the funeral pyre.

36 After performing the oblation of food and water, and

the collecting of the bones ; setting aside the ceremony of installation which his subjects had proposed, Bharata with the citizens went to the wood with the intention of bringing back Rama with all due respect.

37. The earth was adorned with men marching rapidly filling all quarters, penetrating in their course even through places where there was no path, mixed up with elephants, chariots and horses ; was adorned, I say, though all these had laid aside their ornaments out of sorrow for their king's death.

38. They gathered flowers and fruits from the woods, they bathed in the rivers and propitiated the manes with their water, they went to the sands, and sported without fear, and resorting to the shade, they, got rid of their fatigue.

39. Having reached the bank of the river Tamasa that enjoys sanctification by its junction with the water of the Ganges, they went to bathe in the holy water of the Jamuna, without feeling fatigued.

40. They went to the hermitage of the sage Bharadvaja in which Rama reposed after meeting him there, and satisfied his hunger with the abundant produce of fruit-bearing trees, while he banished thirst with cold water.

41. Going on foot out of respect, they prostrated themselves before the sage Bharadvaja, who was accompanied by his pupils and was teaching hermits, that kept their speech restrained, slept on the ground and longed for union with the divine essence and were ever intent on liberation from the bondage of works.

42. When he, whose bulk seemed enlarged by his radiance,

was desirous of giving them entertainment, the Wishing Trees of Paradise, by the might of his asceticism, produced food for them, and bore aloft pieces of cloth, long and fine.

43. In that hermitage, Tilottamā and other fairies of Paradise, obedient to the orders of the sage, waited on them with all humility, bowed down to them gracefully, spoke words sparkling with wit, sang melodiously and danced with amorous gestures.

44. Having got ready clothes, food, drink and beds severally in suitable places, the sage, well-pleased, asked them to dress themselves, to have seats, to eat, to drink, and to sleep according to their different tastes and inclinations.

45. Having put on clothes, and supped with a light heart, they passed the night : then at day-break, they soon resumed their journey with chariots, horses and elephants, and reached the river Mandakīni, noted for its fine water and sylvan scenery.

46. Having received the tidings of Rāma from the hermits, they directed their march towards mount Chitrakuta, which resounded with the warbling of birds, and licked the clouds with its peaks, obstructing the course of the sun.

47. When Lakshmana descried hosts of men, covering the plain on all sides, then, being provided with sharp arrows, putting on his armour, and getting his bow well-strung, he waited with a determination to fight, uplifting his eyes and eye-brows.

48. But as they laid aside their weapons, wore white scarfs, and walked on foot with slow steps out of grief, the son of Dasaratha, thought that they were friends, having no hostile design but coming to pay their respects to Rāma.

49. When they drew nigh, the violence of their grief increased, and they rolled on the ground near Rama, furrowing the earth *deep* and exclaiming aloud, "His majesty has given up the ghost through the pangs caused by his separation from Rama."

50. Weeping aloud for a long while, Rama and Lakshmana repaired to the river, and taking each a handful of water from its middle, sprinkled the same on the bank invoking aloud the name of the departed.

51. After that Rama said to Bharata, "our sire has commanded me to do the easy task of sojourning in the forest, but appointed thee to the arduous duty of governing the state. Grieve not, O hero ! but carry on this commission cheerfully."

52. "Being endowed with a great intelligence, thou art versed in and dost act up to the doctrines of the wise : if thou shouldst set aside the injunctions of thy father, then who else would wish to have a son, even though his house were to become extinct."

53. "If thou hast any respect for what I say, if thou wouldst not assume independence while I live, and feel ashamed by disobeying the command of our sire ; then banish all fear, return home, and govern the kingdom."

54. "How can I, being a younger brother," justly observed Bharata, "venture to assume the responsibility of governing a state, wherein succession to the crown has been always regulated by the law of Primogeniture : so do not command me to do a thing, whereby the glory of our house would be extinguished.

55. "A truce to the thought that while thou livest, I should

be the king and reign over these powerful steeds, elephants and Kshetriyas and over those gems, which are fitted only for royalty."

56. As he was thus speaking, Rāma addressed him in these strains—"go back, O Bharata! with a pair of my shoes, and banishing all fear, and being honored by the people, govern for it the realm of the whole world in obedience to my injunctions."

CANTO. IV.

ENGLISH TRANSLATION.

1. On the departure of Bharata, the wise Rāma repaired to the hermitage of Atri; and after meeting with a cordial reception there, he started for the forest of Dandaka.

2. While he was wandering in the wilderness with Sita and Lakshmana, a terrific Rakshasa lifted them aloft with irresistible force, and carried them off to devour them.

3. The princes, after breaking the arms of the Rakshasa, whom not even the god of death could overcome, buried them under the ground, with his head downward and legs toward the sky.

4. Then the two tigers of the Raghu's race went to Sarabhanga's hermitage, which was regarded by the helpless as an asylum, and was surrounded, with a halo of asceticism, so to speak.

5 & 6. "We have lingered in the forest, with the hope

that you would grace it with your presence; now that we have beheld you, we wish you well, and desire to pass into that state of existence, which we have fairly won by our righteous deeds" With these words he shewed him the way to the cottago of Sutikshna close by, and sacrificed his body in the fire in the presence of Ra'ma.

7. After the sage was consumed by fire, Ra'ina took up his abode in a hut in the vicinity of Sutikshna's hermitage, and often occupied himself in visiting the sacred groves of the ascetics.

8. Living thus in a forest meet for a dwelling place, and reposing on a bed of leaves, the hospitable Ra'ma would arise from his bed and wander about to hunt the deer.

9. Having roasted some of the flesh of the game on a spit, and cooked the rest in a pot, he would perform the ceremony of homa and offer the flesh to the gods: then having fed Brahmaus learned in the Rik and Yajurveda, and those also versed in the Saman, he would himself eat what was left.

10 & 11. Having wrapped himself with the bark of a tree, that covered his whole body, and was as fine as cloth fresh from the loom, the prince would put on his armour, and furnish himself with a bow, arrows and a scimitar. Thus accoutred, he would rove fearless, now killing demons, now defending brahmaus; leaving woods where merely cattle would be gratified by a plentiful pasture he would resort to others, where one could satisfy himself with an abundance of fruits.

12. Wielding glittering weapons for the protection of those who live by the sweat of their brow; and paying homage to

the conclaves of the soma-drinkers, he accompanied by the great Brahmanas would visit the hermitages of the neighbouring mendicants.

13. He ingratiated himself with the great sages, by taking an interest in their gains and losses on the days preceding, passing, and following, and on other days also.

14. He would begin his prayers at the hour, when cattle return from pasturage, and continue praying till that part of night when they are roused for milking; and before the cock crew, he would rise to do his obeisance to the rising sun.

15. On a certain day, he was espied in his cottage by a lascivious demoness, who not caring for him as he had a wife; presented herself before the son of Sumitra.

16. With her waist encircled with graceful wrinkles, and her eyes stretching to the roots of her ears, she surpassed all in the sweetness of her voice, and the beauty of her skin, and rivalled the moon of the first day of the bright fortnight.

17. With her legs well-shaped, her thighs as tapering as the trunk of an elephant, and the palms and fingers of her hands exquisitely soft, she had her forepart below her waist fully developed.

18. Her face was distinguished for its prominent nose, white teeth, and pendent ear-rings: wearing a garland and with a countenance smiling sweetly, she delighted those, who beheld her.

19. Coming right before Lakshmana to win him for a lover, and behaving improperly, that amorous demoness preferred her suit in sweet accents to gain a favourable hearing.

20. "O son of Sumitra! marry me willingly and without any misgiving. I long for thee, I shall minister to thy pleasures, and be an obedient companion to thee, as long as thou livest!"

21. He thus spake to her—"Why dost thou (who seemest to have never exposed thy charms even before the sun) wander about fearless in this wilderness, which now affords no pasture for cattle, but rather strikes terror into the heart of both man and woman?"

22. "Why dost thou roam at large in the guise of an Apsara, but in reality no other than a damoness, resplendent in beauty to enchant men?"

23. Thy husband is not alive; else thou couldst not wander thus in this wilderness, infested with ferocious beasts, devoid of modesty, and clever in making amorous proposals."

24. "Proffer thy hand to Rāma who sits in private in that cottage: he is my master, and has known a wife; also his eyes are as large as to reach to his ears."

25. His person is anointed with sandal unguents, his face is resplendent with ear-rings, and his arms stretching down to his knees, are fitted for all the purposes of fight."

26. "Begirt with a sword for the protection of the helpless, he holds both arrows and a bow that is as hard as flint, and cannot be carried by others without difficulty."

27. "A vanquisher in fight of the destroyers of sacrifices, and an upholder of the whole integrity of faith, he takes under his protection the wives, and the cows of the ascetics, that live in the forest."

28. Then she entered the hut of Rāma, proffering her hand to him, and with due deference said to him, "marry me, O Rama."

29. "I have a beautiful wife," Rama replied, "but he is without one; he shall be thy husband, and cherish thee much. So go to him, and leave him not."

30. With a heart smarting under the stroke of Cupid's dart she returned to Lakshmana, just as a cow longs for a bull.

31. Intent on inflicting an effectual blow, the foremost prince of the Raghu's race drew his scimitar from the scabbard, and smote her nose from her face.

32. "Thou knowest not, that I am Surpanakha by name," she said, "else thou wouldst not dare to inflict on me this wound that cannot be healed in this present life."

33. Desiring to go away from the spot, she assumed a most appalling shape, and floated in the air, cursing him bitterly, and vaunting again and again the prowess of her relatives.

34. She then presented herself before her brothers, Khara and Dusana, who dwelt in the forest of Dandakā, wailed piteously, and excited them to fight with Rāma.

35. "Behold the doings of the children of a discarded wife, who have been exiled by their father for the sake of Bharata, the son of a favorite spouse."

36. "Endure, if you can, this insult offered by a vile ascetic, to me, your sister, and the protege of Ravana."

37. "I have been disgraced by men, whose raiment does not come from the loom, who live on fruits, not the produce of tillage, and whose family consists of wild beasts that require no support."

38. "Thou shalt have" the brothers said, "thy satisfaction tomorrow, in as much as we live to see that thy honor be not out-raged : so depart, be of good cheer, and weep not."

39. "We feed on men day and night, even when they are harmless ; how is it possible then, O timid one ! that we should forgive them, when they do injury ?"

40. Then they marched out with fourteen thousand combatants, armed with battle-axes, bows, lances, and darts.

41. Now the conflict began. Ra'ma and Lakshmana with arrows slew the terrible Rakshasas, consisting of such as are two-headed, three-headed, and many-headed, as they advanced in battle-array.

42. The earth was strewn with combatants, of whom some were slain, some maimed, some made hunch-backed, some bruised, some crushed in pieces, some dispirited, some terror-stricken, some ashamed, and some crest-fallen.

43. Many shivered from head to foot, others writhed from agony, and some vomited blood, so that there were none that did not present a piteous spectacle.

44. The three-headed Rakshasa went up to Rama, just as a deer badly wounded in the right side, encounters a hunter ; or as a person, who longing for water, comes upon a desert, and upon that part of it where a fire is blazing ; or like a serpent that meets with the king of birds whose visago is terrible to behold.

45. The heads of the Rakshasa cut asunder by sharp arrows, like peaks of a mountain detached by the violence of an earth-quake, struck the enemy with terror, as an omen portending the destruction of their race.

CANTO V.

ENGLISH TRANSLATION.

1. Khara and Dusana traversed the plain in every direction ; they were able to stand firm before their foes, and to destroy them ; they could increase their bulk at their pleasure, rise into the air, and endure the blows of weapons.

2. Holding in their hands scimitars, pestles, darts, discusses, arrows, and clubs, they with their weapons overshadowed the field, already clouded with dust.

3. The two foremost princes of the Rāghu's race, who were ever vigilant, pierced their adversaries, again and again, in their vital parts with sharp-edged arrows, and gave them over to the god of death.

4. Surpanakha, when she saw her brother slain, left the forest, and sought her protector, Rāvana, in the city of Lanka on the other side of the sea.

5. Coming before the assembly of Rakshasas, she cried with the distraction of rage, and calling on them aloud by name, she lamented, in the presence of Rāvana, the death of her brothers.

6. " O thou hero ! She said, " those two mighty Rakshasas, who dwelt in the forest of Dandaka, have, in common with their followers, been made to add to the soil of the earth."

7. " Thou didst engage in strife with Indra, who had Brihaspati for his minister, and Kārtikeya for his general. But now no affairs of state trouble thy mind."

8. "If I, bereft of my friends, and shorn of my nose, had not sought thee out, thou couldst not, heedless and weak in espionage, as thou art, have known of all this."

9. "One who is desirous of victory, should anticipate what is to be done by his enemies; much more is he bound to inform himself of what they have already done. But although mischief has been done, thou art still ignorant of it. I doubt therefore, if thou art at all desirous of victory."

10. "Blundering, heedless, drunken, going astray, and surrounded by parasites, as thou art, thy prosperity shall not endure."

11. "At present Indra resorts to the hermitage of soma-distillers to partake of his share in a sacrifice, performed by those, who keep the sacred fire burning in their homes."

12. "The Rakshasas do not destroy curd and milk suitable for the preparation of Amiksha, nor rice and grain necessary for making sacrificial cakes, nor clarified butter prepared from yesterday's milking."

13. "Having a youthful spouse, carrying a bow in his hand, and furnished with arrows as destructive as death itself, Rama, though standing on the ground, can slay the destroyers of sacrifices, even though they pass through the air."

14. "The gods now eat such flesh as is meet for a sacrifice, and such as can be torn by lips, whilst the Rakshasas, from fear of Rama betake themselves to the four quarters of the globe."

15. "Make thine intellect as sharp as the point of the Kusagrass, lay aside thy loose habits, and thus allow of this kingdom, which thou hast inherited from thy ancestors, being handed down to thy children."

16. "Put not thy trust in Fortune, though thou hast obtained her favor; for she is naturally fickle, and courted by many an enterprizing spirit, who is strong in allies, and versed in strategy."

17. "Fortune like a faithless wife is ever seeking fresh companionship among men, and though standing by the side of her lord, finds a pretext to cast her eager glance towards another."

18. "Rivalling the music of a swan in her voice, as slender as the Durba grass, her hips as expansive as a bur-tree, and of that class of fair ones, called *syama*, his wife holds high rank among beauties."

19. "In vain is he endowed with the senses, who fails to behold her face, to kiss her lips, or to hear her voice."

20. "That man is truly happy, who is blessed with her, the highest object of sensuous enjoyment."

21. "I do not find a single one, whose peace of mind is not disturbed by her. If thou canst purchase her at the price of the three worlds, thou wilt be considered a gainer and a fortunate man."

22. "No fair one, not even the lady of Indra, of Rudra, of Manu, of Varuna, of Soma, nor of Agni, can compare with her."

23. Then the lord of the *Rākshasas* said to her, "O night-wanderer! be of good cheer, fear not; banish all thy anxieties: know, O babbler! that I am indeed *Ravana*."

24. "Desirous of seeing me, but repulsed by the door-keeper, who pore his staff of office, the king of heaven stood with his face up-raised; and when he was seen with a careless side-glance, he paid his respects to me from a distance."

25. "Indra's thunderbolt, noted for its strength, had its fearful edges blunted, when hurled on my breast; still, because it was not broken into a hundred splinters, it was considered marvellously strong."

26. "Having kept Airāvata tied to the trees of Lanka when I thought him tamed and not worth keeping, I gave him up, as being valueless as a straw."

27. "See my power in compelling the moon to shine always in my capital, though darkness is expelled therefrom by the lustre of beautiful gems."

28. "Does not, Indra, though a dweller in heaven, now robbed of his jewels and destitute of all enterprise, pay tribute to the Rākshasas, and is he not ashamed to face even his own spouse?"

29. "Strife with Rāma, my inferior, will not redound to my honor: nevertheless I will strive to punish him in various ways."

30. Then furnishing himself with sharp weapons, the ten-headed Rākshasa sprang up into the air, and swift as thought, hastened to the cottage of Maṛicha on the sea-coast.

31. Alighting there he told him all; on hearing which the timid Maṛicha thus addressed him.

32. "Fly from that tiger of the Raghu's line, O lord of the Rākshasas! for he firmly grasps his bow and is unassailable in the field of battle."

33. "Rāma has triumphed over the far-famed destroyer of that Kartavirya, who once compelled thee to come to disgraceful terms."

34. "His valor was well known to Tārakā, while she beheld the visage of the god of death, and by him, whose voice is like the roar of a lion, I myself, confident though I was in my own valor, was hurled far from the field of battle."

35. "Thou hast not felt his powers, nor has he thine; but I know him well, as he knows me."

36. "He who at Mithila snapped the bow at a sacrifice, as the condition of winning the hand of the princess, ranks first among warriors, and in his presence men like myself feel insignificant."

37. Khara and Dusana, who fought with him, knew of his prowess; and sacrificers, as well as those who pour the soma-libation, were protected by him at their sacrifices, and thus they also have had knowledge of it."

38. "At home sitting at thine ease, drinking wine, taking human flesh, and wearing a chaplet, do thou dally with women, but never engage in strife with the powerful."

39. "Then calling him a coward, Rāvāna spake thus—
"What, if Rāma has subdued a dotard?"

40. "If his having slain a woman, that had no ornament, but her modesty and her timidity, be considered a deed to be proud of, then would indeed the world deserve to be despised as being mean."

41. "At the wretched sacrifice of a set of vile Brāhmans, it was thought a manly act on the part of Rāma to frighten with an arrow a coward of your stamp, who is loud in his boasting at home only."

42. "What wonder, if an old worn-out bow, eaten away by worms were snapped by Rāma in the presence of a set of dastardly Kshetriyas?"

43. "What wonder is there, if the two warriors, Khara and Dusana, despising a foe, who was merely a vile ascetic of the forest, abandoned their life from contempt alone?"

44. Thou art a coward and very evil-minded; yet thou art ever desirous of engaging in strife. Thou always ignorest our virtues and lovest no opportunity of extolling our foes."

45. "For this will I either make thee, who dost deserve to lose thy head, add to the soil of the earth, or else force thee to do my work, who am intent on avenging myself on those two men of the forest."

46. As he saw him uplifting his scimitar, Mārīcha in terror entreated him to spare his life, saying, "O I am ready to face thy foe."

47. "Having transformed myself into a deer, I will entice away Rāma and Lakshmana, who are so fond of hunting: Go thou also to thine enemy's place, and do thy will at thy pleasure."

48. Then becoming a deer of wondrous form, bedecked with gold and gems, he bounded to and from before Sītā, and highly excited her curiosity.

49. The deer-eyed princess of Mithilā, desirous of wearing its skin, asked the broad-chested Rāma, to go out against the deer.

50. Charging Lakshmana with the protection of Sītā, the prince, who had the gait of an elephant, gave chase to the deer.

51. Now halting, now running, now bounding, now standing still, the deer excited his admiration by its gambols.

52. After toiling long, Rāma, skilled in striking a vital part, hit the horrid demon; and he bellowing bounded hither and thither confused.

53. Hearing that roar that was as loud as a clap of thunder, Sitá thought Ráma was in distress, and sorrowing much asked Lakshmana to go (to his aid.)

54. "Hark !" She said, "thy brother whose voice is as loud as the rumble of a cloud in the rainy season, is crying out. Now, O son of Sumitrà ! do thy duty as a kinsman, and shield him from danger.'

55. "This is not the voice of Ráma" he replied, " but that of the pretended deer, that wishes to mislead us ; although this shout is like that of Ráma's.'

56. "O timid one ! who is a match for Ráma of the thick neck and huge shoulders, when he is furious in battle, and darkens the sky on all sides with arrows ?"

57. "Wishing to burn his body in the fire of weapons, anxious to make light of his life, and courting death; the deer came to Ráma, whose great fingers are hardened by constant frictions with the bow-string.'

58. "Who with astonishment can unnerve Ráma, the terror of his foes ? So fear not ; thou shalt yet behold thy victorious lord.'

59. Then was he thus addressed by Sitá—" I bid thee go, but thou willest not to go, since thou art desirous of making love with me."

60. Known for his self restraint, and for the truth of his prediction, the foremost prince of the Raghu's race came out from the cottage, and uttered this curse on her (who thus falsely accused him), " Thou shalt fall ere long into the hands of an enemy.'

61. On his departure, Rávana presented himself before Sitá, and asked her to give him a favourable hearing. With his

person cleansed by ablutions, with white teeth and a top-knot on his head, he was seen telling his rosary and holding a bottle-gourd-jar full of sacred earth.

62. With his head shaved clean, with a pilgrim's staff in his hand, and wearing two pieces of cloth dyed with lac, he carried a water-pot and a beggar's bowl tied together.

63. Now repeating passages from the Upanishads, and now communing much with himself, he would repeatedly snap his fingers, and look about him with uplifted eyebrows, thus seeming one, who had taken on himself the 'vow' of a wandering mendicant.

64. Desirous of displaying a peace-promoting spirit and concealing his real nature of Ra'kasha, he walked with wary steps.

65. "Smiling purely and eclipsing by her neverfailing charms, the splendour of the moon at night-fall, and that of the lotus by day."

66. "Who art thou? O timid one! why livest thou alone in this wilderness, where no human being is seen? How is it that the wild animals, so voracious, do not devour thee, that hast none to protect thyself?"

67. "Wherefore hast thou come to this forest, which, though dreary to look on, has been made pleasant by thy captivating charms?"

68. "What man is he, so blessed, that thou dost favour him in private with thy endearing attentions, and whose is the happiness to be a fawning servant to thee during amorous sports?"

69. "Such beauty as thine can be found in the ocean alone; it is not seen on earth, nor yet in heaven; and our life is highly blessed, for we have beheld it.

70. "Thy sweet-scented person, I see, shews that thou livest not without a lover, just as the nectar of the lotus, blooming on a bright day, is tasted by the black-bee."

71. "Now that I have beheld thee, who hast eclipsed the charms of the goddess Sri, I fancy, that she vainly thinks herself the goddess of beauty, and in vain Hari deems himself the lord of the goddess of beauty."

72. "If the god of love were to see thee, he would not be desirous of his spouse Rati, nor would he again with her pass his time in amorous sports."

73. "Is there a fair one who would not be jealous of thy beauty, or is there a man who, though as impassible as Hara, could resist the fascination of thy charms?"

74. "All others are miserable, but he only is happy, who is thy care and whose wishes thou never dost gainsay."

75. "Who is the wise man, that apprehensive of the jealousy of rivals, has repaired to this lonely wilderness with thee, who art as tempting as flesh-meat?"

76. Placing water before him and somewhat overcoming her diffidence, the daughter of Janaka, in a respectful tone, stammered out this reply.

77. "My husband is a high-born prince of the dynasty of Ikshvaku, and the son of Dasaratha. He does what is pleasing to his sire and is conducive to the safety of ascetics."

78. "Ever slaying his foes and serving in various ways the pious, in conflict he broke the power of that other Rama, though armed with his famous hatchet."

79. "A defender of those, who by their sacrifices please the gods, and a propitiator by periodical offerings of the manes.

he at the bidding of his sire has renounced a kingdom, and repaired to this wilderness.'

80. "In this dreary wilderness many Ra'kshasas, slain by his weapons, are lying in rows; surrounded by birds and jackals."

81. "Wherefore knowest thou not of Ra'ma, whose sport is the shooting of arrows, who whirls clubs, and slays his enemies?"

82. "Expert at hitting his game, he has gone out to hunt, after placing me under the charge of his brother; who at my desire has repaired to the forest in quest of him."

83. The quiver of his frame, the flush of his eyes, the perspiration on his body, betrayed Ra'vana's sinister motives, and he addressed her thus.

84. "Who will care for Ra'ma, though born of a senior queen, now that he is exiled for the sake of the son of a junior wife, and thus resembles a wretch first robbed and then left to be a naked mendicant."

85. "How dost thou, O female-toad-of-the-well, plume thyself on the fact that he has, at the sacrifices of the vile Bra'hmans, repulsed those Ra'kshasas, who can play the hero at the table only?"

86. "Is it befitting that I should speak of my own valour, by which, Indra was deprived of his kingdom, of his pleasures, of his army, and was reduced to poverty?"

87. "Who knows not why the lord of wealth, banished from Lanka, robbed of his aerial car Pushpaka, and crest-fallen, has betaken himself to the heart of mount Kailasa?"

88. "In awe of me and with his face o'er-spread with the gloom of sadness, the lord-of-death himself pines in despair, like a ship-wrecked merchant."

89. "O Maithili! my capital, built of gold, is by the sea and on the ridge of a mountain. It is a land of gems; Lanka is its name."

90. "In that city in a palace clean and daily well-sprinkled with water, come thou and live with me; there shalt thou be anointed and perfumed, and shalt wear a long fragrant wreath."

91. "O thou favoured damsel! So worthy to have a lover, be propitious to me, who am young, and am likewise worthy of the love of a lady: the son of Raghu is a vile exile; forsake him, for he is penniless."

92. "Ever permitting thy servants to eat and to drink, occupied fully in amorous sports, and with the ten-headed monarch at thy bidding, enjoy thou thy pleasures in my lordly mansion."

93. "Be not obstinate in thy refusal, O timid one! come now with me, and there bedecked with jewels, give thou my bosom a warm embrace."

94. Then as he knew her to be obstinate, and was intent on carrying her off, the terrible night-wanderer clasped her tight in his arms, and soared into the air.

95. As he carried the terror-stricken lady away to the abode of the Ra'kshasas, the birds and the beasts were mute from fear.

96. As the unhappy lady wailed, and called aloud on Ra'ma and Lakshmana, Jata'yu, the lord of birds, appeared and bitterly reviled the demon.

97. "Thou chief of villains! thou foe to those, who rank highest among the dwellers of the forest! thou hast seized Sita in the wood and art now bearing her off; but be it known to thee that thou shalt go no further."

98. "O fie on thee! shameless that thou art, for having

thus brought anguish on Rama, a prince blameless, of world-wide renown, tender-hearted and filial.

99. "As surely as the sun dispels the darkness, so surely will I slay thee, though I am in rank but a servant to Rāma."

100. Thus remonstrating with him, the bird with a shout sprang up into the air to slay his foe, an oppressor of the godly and a devourer of men.

101. He flapped his wide-spreading wings, dealt many a blow in the fight with his beak, that tore the flesh and spilt the blood of his foe.

102. While he dealt his blows, he felt not cowed, nor abashed, nor wearied, nor pained; and he did not desist from the fight, though wounded.

103. In the thick of the fight, he broke in pieces the terrible car, with all the weapons, armour, and flags contained therein of his enemy; and hacked to bits the *pisacha*-faced chargers, yoked to it.

104. Thus did he drive terror into the heart of Rāvana and compelled him to loose his hold of Sita, thereby delighting the gods who were witnesses of the fight.

105. Thus free of Sita, and feeling himself less hampered, Rāvana stood forth resplendent in his arms, and the bird dealt him blow on blow with his weapons—his beak and his talons.

106. Both were furious, and each strove to slay the other: the bird yielded no step of his ground, nor did Rāvana feel disposed to shew any quarter to his feathered foe.

107. As the Gods, Gandharvas and Kinnaras drew nigh to witness the combat, the flesh-devourer by an artifice smote off the wings of his foe.

108. At the sight of the foremost of the feathered race, shorn of his wings and writhing on the ground, the ten-headed demon rejoiced much; and mounting his car drawn by fearful steeds, with the lady of Rāma he set off for his capital.

भट्टिकाव्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अन्वयः ।

विबुधसखः परंलपः युतान्वितः दशरथः इति उदाहृतः वृषः अमृत, सनातनः स्वयं सुवनहितच्छस्त्रिन गुणैर्वरं यं पितरम् उपागमत् ॥ १ ॥ सः वेदान् अध्यैष्ट, पितॄन् अपा-
रीत्, वभून् सममस्त, षड्वर्गं व्यजेष्ट, गीतौ अरंस्त, अरीन् समूलघातं न्यवधीष्ट ॥ २ ॥
अधि-ई—अधीते । अध्यैष्ट, अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट, अधिजने । कर्मणि अध्यगायि । षिचि
अध्यापयति, अध्यापियत्, अध्यजीगपत् । यज—यजति ते अयाचीत्, अयष्ट, इयाज, ईजि
सनि वियचयति । यजि यायज्यते । षिचि याजयति अजीजयत् । वृ—वृथाति, अपारीत् ।
पपार । मन—मन्यते, अमंस्त । अमानि, मने । षिचि मानयति, अमीमनत् । जि—
लयति, अजेष्ट, जिग्ये । जयति, अजेपीत्, जिगय । असी तीर्यं घनवत् वभूनि व्यक्ता-
रीत्, गीतभिदा सह आसदम् अध्यवासीत्, वाम्बकात् अन्त् न उपास्थित, सर्वेषुघतां

१ । देवगणेश्वरं तथा, शक्रसङ्गापकारी विद्यासम्पन्नं दशरथं नामे प्रसिद्धं
एकं राज्ञां ছিলেন । সনাতন বিষ্ণু গুণগোববসম্বিত দেই ভূপতিকে জনক-
রূপে স্বীকার করিবার জন্যই ছুমওলে অবতীর্ণ হইয়াছিলেন, লোকের হিত-
সাধন তাঁহার কেবল ছনমাত্র ।

২ । তিনি বেদ অধ্যয়ন করিয়াছিলেন, যাগযজ্ঞ দ্বারা দেবগণের প্রীতি-
সম্পাদন, পিতৃলোকের ছুষ্টিবিধান, বহুবর্গের সন্মাননা ও কামক্রোধাদি ছর-
রিপুব পরাজয় করিয়াছিলেন, নীতিশাস্ত্রে নিরত ছিলেন, এবং শক্রগণকে
সমূলে নিধন করিয়াছিলেন ।

৩ । মেঘ যেমন বায়ুবিবর্ষণ করে, তেমনি ধন বিতরণ করিতেন, ইচ্ছের
সহিত একাসনে বসিতেন, ত্রিলোচন তিন কোন দেবতার আরাধনা করিতেন
না, এবং সকল ধর্মুর্ধ্বদিগের যশ নিরন্ত করিয়াছিলেন ।

যস্যসি নিরাঙ্কন ॥ ২ ॥ অধি-বস—বসতি, অবাসীন্ । উবাস । নি-বস—
 অসতি, আঙ্কন, আস । পুণ্ড্র: মহানগরমুচ্চভূত: নাকসদা মনপেশ: ধর্ম্ম: য
 রাজা অধরে অধিপ্রণীত: বহির্গামা সীকস্বিতময়ী জীবাত ॥ ৪ ॥ পুণ্ড্রকীর্তি: মতমন্ড-
 কল: স: সমুদ্রা মহেন্দ্রধীকপ্রতিমা সর্ব্বমুখাম্ হস্তমীধে: ব্রহ্মনি: অধ্যাসিতাম্
 অধীধ্যান্ অধ্যাক্ষ ॥ ৫ ॥ সমীহিতৈযু নির্মাণদ্বন্দ্বম্ যদ্বাসনকৌশলম্ সীমৈব যা
 জহঁম্ভুরদ্রবগমস্তিভি: মঘোন: পুরং অবচস্বৈব স্থিতা ॥ ৬ ॥ যস্যঃ সদ্ভবমুচ্চাফল-
 বদ্ধমাস্তি বিচিত্রধাবুনি সজ্ঞাননানি অক্ষরসা অধৈরিব স্তীমি: যুতানি মহাশি
 মেরী শিরাসি ইব (স্তি ইতি য়েধ:) ॥ ৩ ॥ যস্যঃ চিমাঙ্গিটঙ্কান্ নরাস্তুপাতপ্রতিমা
 ইব গবাদ্জালৈ: মটম্ব: অধিনিঅতল্য: অননিবিষ্টীজ্বলরজমায: মানি ॥ ৮ ॥ স
 (রাজা) ভক্তমাসু ধর্ম্মাসু কামার্থ্যমস্করীযু স্তীকী মতাসু কালি অধিগতাসু বিহস্ত

৪। সেই বরগৌরী শুদ্ধচিত্ত ভূপতি মহৎ ব্রাহ্মণমণ্ডলীতে বেষ্টিত থাকি-
 তেন, দেবগণের তৃপ্তিবিধান করিতেন, এবং যেমন যজ্ঞস্থলে মন্ত্রপূত বহি
 দেদীপামান হয়, তজ্ঞপ সমাজস্থিতির রক্ষার জন্য জাজ্বল্যমান ছিলেন ।

৫। নির্দলকীর্তি-শালী ও ইন্দ্রপ্রতিম সেই ভূপাল সমুচ্ছিতে ইন্দ্রলোকভুল্য
 অগোধানগরীতে বাস করিতেন । যে রাজধানী, সকল ঋতুতেই সুখকরী
 এবং প্রদীপ্তজ্বালোকসম্পন্ন শ্রোত্রিয়গণের আবাসভূমি ছিল ।

৬। যে নগরী সৃষ্টিকার্যে অনিপুণ যে পন্নযোনি, তাঁহার কৌশলের পঁবা-
 কাষ্ঠা স্বরূপ ছিল ; এবং যে নগরী রত্নবাজির প্রভাভালদ্বারা নতমণ্ডল উদ্ভা-
 সিত করিয়া যেন অমরাবতীকে উপহাস করত বিবাজমান হইয়া বহিয়াছিল ।

৭। যে অগোধাতে হর্ম্মাসকল মণিমাণিক্যমুক্তাহীরকাদিতে নভিত,
 চিত্রবাস্যার্থ সংগৃহীত নানাবিধ ষাডুতে অশোভিত, কাননসমূহে আকীর্ণ,
 অক্ষরাসদৃশ রমণীগণে বিরাজিত হইয়া, সুরমেরূপকর্তের শিখরপরম্পরার ন্যায়
 রচিতাছিল ।

৮। যেনগরীতে হর্ম্ম্যাবলীর অভ্যন্তরভাগ উজ্জল রত্নসমূহে খচিত ছিল ।
 সেই সকল রত্নের প্রভা গবাক্তান দিগ্না নির্পল ইওরতে বোধ হইত, যেন
 গম্ভীর প্রগাঢ় হিমালয়ের অধিত্যক হইতে পতিত হইয়া শোভা পাইতেছে ।

৯। ধর্ম্মকার্যে তৎপরতা, ভোগমুখ ধন ও কীর্তিপ্রদায়িনী, সকলের নিবৃট

পত্রীষু বিদ্যাসু বিদ্যানিব অভিরেমি ॥ ১৮ ॥ পুনীযতা তেন বরাহনাभिः विद्वान् क्रतुषु
 क्रियावान् विपत्तिमञ्जानगतिः मन्स्री मान्य, ऋथश्चङ्गः मुनिः स्वां पुरम् आनाधि ॥ ১০ ॥
 ক্রতাক্রা নৃপ' তং মুনীন্দ্র' পুত্রফলং ক্রতু' কারয়িতুম্ ऐच्छिष्ट,ततः कर्मठः स तस्य ज्ञाताशयः ।
 सन् सुतानुवन्धं कर्म व्यतानीत् ॥ ११ ॥ বরেশ্ব্য: (স) বেদী পরিত: ব্রাহ্মসি নিরাস্থত,
 প্রধানম্ অভিত: অঙ্গানি অধ্যাষীত, শীপাণি অছীধীত, নৃপতে: সূতসম্পদে চ বর' অমা-
 র্গীত্ ॥ ১২ ॥ হু—লুছীতি, অছীপীত, লুছাৎ । দ্বিত্বসম্ভ্যতীথে বিহিত্বিমে কর্মণি নিভাং-
 যতে সতি উদারবংশা: সিম্ব: রাজপদ্য. চতুর: সুপুত্বান্ প্রসীতু' হৃতীচ্ছিষ্ট' প্রাচ: ॥ ১৩ ॥

সমভাবে সমাদৃতী এবং যথাযোগ্য কালে পবিত্রীভা, এমন তিন জন মর্কোত্তমা
 মহিষীতে সেই নবপতি অল্পবচ্ছ ছিলেন । যেমন বিদ্বান বিদ্যাতে নিবত
 হন, তদ্রূপ ।

১০ । রাজা পুত্রলাভবাসনায উত্তম বামিনীগণেব আহুব্বল্যে স্বাশ্বশ্ব
 মুনিকে নিম্ন বাজধানীতে আনয়ন কবিলেন । বে মুনি বিদ্যানম্পন্ন, মাননীয়,
 মনস্বী, বাগাভূষ্ঠানে স্থপটু এবং পরিপকপ্রজ্ঞাশালী ছিলেন ।

১১ । ঐধর্বাশীল ভূপতি বাহাতে পুত্ররূপ ফল লাভ হব, এমন একটা যজ্ঞ
 কবিবার জন্য সেই মুনিবধের নিকট অভিলাষ প্রকাশ করিলেন । তিনি
 যাগাদিকার্যে সুদক্ষ ছিলেন, বাজ্যাব আশয় জানিতে পারিয়া স্ততদ্বনক যজ্ঞ
 আবস্ত কবিলেন ।

১২ । সেই শ্রেষ্ঠ মুনি বেদিব চতুর্দ্বিগ হইতে ব্রাহ্মসগণকে নিরাবরণ কবি-
 লেন, পুত্রেষ্ট্রিবাগেব প্রধান দেবতা যে বিষ্ণু, তাঁহার উত্তর পার্শ্ববর্তী আবরণ;
 দেবতাগণের অর্চন কবিলেন, দেবতাদিগের প্রতিবৃতিস্বরূপ পিঠেবনির্দিত
 পুত্রগুণি অগ্নিতে আহুতি দিলেন; অবশেষে বাজ্যের পুত্ররূপ সম্পদের জন্য
 বদ প্রার্থনা কবিলেন ।

১৩ । দানদ্বারা সভাগত ব্যক্তিগণ পবিত্রোষ লাভ করিলে পর, এবং
 কর্ণবাণ্ড বিধানানুসারে সম্পাদিত হইয়া সনাপিত হইলে পর, মহাবংশজাত
 তিন জন বাজমহিষী চারিটা সংপুত্র প্রদব কবিবার জন্য হোনাবশিষ্টে চর
 ভোজন করিলেন ।

প্রাক্ কৌশল্যদা রামঃ সুখেন অস্হাবি, ততঃ ভরতঃ কেকযীতঃ অশ্রুত্, একা সুমিত্রা
 লক্ষ্মণেন সহ 'সদারবেট' শত্রুগ্ৰং প্রাশীট ॥ ১৪ ॥ বিদ্বান্ যমিনা বরিশ্চঃ পরমার্ঘ্যবিন্দান্
 দিজাতীন্ অর্ঘ্যান্, তদেজ্যান্ ভূতগণান্ ন্যপিধীম্, স্বকালী তান্ উপানৈশ্চ ॥ ১৫ ॥
 তৈঃ অশিল। অহ্বান্ বেদঃ অধ্যগায়ি, জিত্বরাণি শস্ত্রাণি উপায়ংসত, মুণিনসী
 ভিন্নব্রতীনি অপি জনান্য মানসানি সমন্ অধ্যবাস্তুঃ ॥ ১৬ ॥ ততঃ রচীभिঃ অম্বাহত-
 কক্ষ্মহসি, যাদিমুত, পরিব্রজস্বার্থে রামং বরীতু' চিতীন্দ্রম্ অম্বগাত্ ॥ রাজা মধুপর্ক-
 পাণি, সন্ তন্ অর্জিহত্ ॥ ১৭ ॥ অর্হ—শিবি অর্হয়তি, অর্জিহত্ ॥ তং পুনর্জন্মস্বায়
 যত্ (ধ্যানম্) বিধীঃ, যত্ তে তব (ধ্যান) হৃদ্যাদিবীধাত্ স্তবত, যেন (ধ্যানেন) (তং) প্রত-
 নুনি তলানি অশ্রুত্বা, তত্ ধ্যান শিবম্ হৃতি নৃপঃ অশ্রাদীত্ ॥ ১৮ ॥ মুনিঃ তস্য সন্যাসি:

১৪। প্রথমে কৌশল্যী স্ত্রীকে বামদিকে প্রসব করিলেন, তৎপরে কেকয়ী
 ভরতকে প্রসব করিলেন, অবশেষে একা সুমিত্রা হইতে লক্ষ্মণ ও উদাবচবিত
 শত্রুয় সম্মুখাভ করিলেন।

১৫। বিদ্যাসম্পন্ন, যত্নব্রতাবলম্বী এবং সংবমীদিগেব অগ্রগণ্য বসিষ্ঠ
 মুনি, প্রকৃত ধনদ্বারা বিজগণের সংস্কার পূর্বক বিশ্বকারী ভূতগণকে নিবা-
 করণ করিলেন; পরে যথাযোগ্য কালে সেই কুমারদিগের উপনয়ন সংস্কার
 সম্পন্ন করিলেন।

১৬। সেই রাজবুনারগণ ষড়ঙ্গ সন্যাস বেদ অধ্যয়ন করিলেন, এবং স্ত্রয়
 প্রক্ আয়ুধ সকল অভ্যাস করিলেন। তাঁহারা এননি গুণশালী হইলেন যে
 মাহুসের মনের গতি ভিন্ন ভিন্ন হইলেও, সকলের নিকট সমান অম্বরগভাজন
 হইলেন।

১৭। তার পর বাস্তসগণ হইতে কর্মকাণ্ডের বাঘাত ঘটিলে, গাধিতনয়
 ব্যাভার নিকট উপস্থিত হইলেন। বাণবজ্জের বিয় নিবারণের জন্য রানকে
 প্রার্থনা করিয়া লইয়া বাওয়া তাঁহার অভিপ্রায় ছিল। রাজাও মধুপর্ক হতে
 গইয়া মুনির বধোচিত পূজা করিলেন।

১৮। এবং চিত্রেশা করিলেন—“আপনি পুনর্জন্মপরিহারের জন্য
 বাহার অম্বরগণ করিতেছেন, যাহার প্রভাবে রূপরস প্রকৃতি বিষয় হইতে

शिवम् आख्यत् त्व (किल) वने रवांसि क्रतून् विपन्ननि द्विपत्नीयैरिराकरिणः रामः लक्ष-
 णेन सह तानि लखेत् ॥१८॥ सुतविप्रयोगं अमहिन्यः राजा तद्वचनं श्रुत्वान् सुमीह, अथ
 अहंशुना तापसकुञ्चरेण सुभयुः चित्तिपः वचः ऊचे ॥१९॥ भयेषु मया त्वं शरथं आप्या
 त्वयापि बवं धर्मैरुद्धौ शरथं आप्यसि चार्त्तं विजितञ्च परस्परार्थम् अतः शङ्का मा हयाः
 स्तमुदं प्रहिन्य ॥२१॥ येन पुरस्तात् रणे स्थापिते तेन महान् विपन्नः धानिधत्ते इ मन्ना-
 त्मन् मां मा परिभूः, मद्भिधः अयोग्ये अयुं भारं न न्यस्यति ॥२२॥ विप्रवज्जिः क्षुध्यन् सन्
 क्रथं वच्यति, वासन् सुतः समन्तुं मां तस्यति, ह्यः पूर्वं ह्यं आलुञ्जीचे, ततः सुतस्य
 गमनं अनुजग्ने ॥ २२ ॥ ततः मुनिः प्रीतः सन् चित्तीन्द्रं आशीर्षिः अथर्षी आश्रमाय

ननके निवृत्त करिवाছেন এবং তত্ত্বজ্ঞান প্রাপ্ত হইয়াছেন, সেই ধ্যান ধারণা
 আপনার ত অব্যাহত ভাবে চলিতেছে ।

১৯। মুনি উত্তর দিলেন—“সেই সমাধির কোন ব্যাধাত ঘটে নাই।
 কিন্তু রাক্ষসেবা তপোবনে আনিয়া বাগবজ্জের বিদ্য উৎপাদন করিতেছে।
 শক্রগণের বীৰ্য্যনিরাসকর্তা রাম লক্ষণের সহিত সেই সকল বাধস সংহার
 করুন।”

২০। পুত্রবিবাহসহিষ্ণু রাজা সেই কথাটি শুনিয়া মোহ প্রাপ্ত হইলেন।
 তখন সেই গর্ভিত তাপসশ্রেষ্ঠ কল্যাণতাজন ভূপতিকে এইরূপ বাক্য বলিলেন।

২১। “আমি ভয় উপস্থিত হইলে, তোমার শরণাগত হই, এবং তুমি
 ধর্মসঙ্কয়ের জন্য আমাদিগের আশ্রয় গ্রহণ করিয়া থাক। ক্ষত্রিযেব বীৰ্য্য ও
 ব্রাহ্মণের তেজ পরস্পরের উপকারের জন্য। অতএব শঙ্কা করিও না,
 নিজ পুত্রকে শ্রেয়ণ কর।

২২। যিনি ব্রহ্মমিতে অগ্রদর হইবেন, তিনিই মহাবলপরাক্রান্ত
 বিপক্ষকে নিধন করিবেন। অতএব হে মহাদ্বন্দ্ব আমাকে অবধীরণা করিও
 না, মাদৃশ ব্যক্তি অযোগ্য পাত্রে গুরুভার অর্পণ করেন না।

১৩। “অগ্নিপ্রতিন ব্রাহ্মণ ক্রুদ্ধ হইলে, বংশ ধ্বংস করিয়া ফেলিবেন,
 আর যদি পুত্র প্রয়োগ করে, তবে আমি শোকে দগ্ন হইব,” রাজা প্রথমতঃ
 এইরূপ পর্যালোচনা করিতে লাগিলেন, পরে পুত্রের প্রয়োগার্থ অহুমতি দিলেন।

২৪। তার পর মুনি প্রীত হইয়া আশীর্বাদ দ্বারা রাজার সর্ধর্কনা করিয়া

প্রত্যয়ী, নস্য হিঁসিপু দীমান্দধর কুমার: প্রত তঁ বৃষ্টত: ইয়ায় ॥ ২৪ ॥ চুশ্ব: শীমানুর:
 ক্ৰুচজিতাস্বগ্গল্য শৈথিল্য রত: শুশ্বাশ্ব. পুশ্ববনায় প্রযাগ্যত: শিখী: বীশ্বশ্বশ্বশ্ব
 রামস্য সধ্যুঙ্ অমুত্ ॥ ২৫ ॥ দন্দশক্ৰান্ শিখাশী ইপুমতি অরিমি: অমচ্চা ধন:
 মুষ্টিপীঠা দধানী বহুশিখান্ শিখী রশ্বশিহী বজতি ধতি মাদ্ধলিক্য: পুরতরহা: যু-
 গীক্ৰান্ ক্রম্যপি মাহদন্থ ॥ ২৬ ॥ অথ বিয়া: তস্য আশিথ. অনীশ্বৈ: লগ্গ: অশ্ব
 গুমুজকলনিদাদ তূর্যম্ আজপ্ত: বাহু: অমিমতফলম্শী চার পুশ্বীর, অশ্বক্ৰা:
 পাশিথ. তদশ্ব ভবী. বৃজ্ঞ ॥ ২৩ ॥

প্রধান কবিলেন। হিংসাশীলদিগেব শাসনার্থে প্রদীপ্ত অশ্রুশ্রদ্ধারী সেই
 কুমার বিনীতভাবে অগ্রগামী মুনিব পশ্চাৎ পশ্চাৎ চলিলেন।

২৫। পবিত্র ভূপোষনে বাইবেন বলিয়া, ক্রমশীল রামচন্দ্রেব মুখমণ্ডল
 আছলানে প্রহৃত হইল। এবং দৈর্ঘ্যশীল, জননীজন্মেব শ্বেহাশ্পদ এবং সমগ্র
 আনুধবিদ্যায় স্নানক্ষ লক্ষণ তাঁহাব অশুচব হইয়া তদীয় শুভসাধনে ভৎপর
 হইলেন।

২৬। রঘুবংশকেশরী রামচন্দ্র বাহুবগণেব বধার্থে অশ্লীল বন্ধন ও শব-
 গ্রহণপূর্বক, অরাতিগণের অসহ্য শবাসন দুচকপে ধারণ কবিয়া প্রধান করিলে
 পর, পুরবাসিনী যুবতীগণ শুরতরশোকযুক্তা হইলেও বর্ষশৃষ্ঠে রোদন চইতে
 বিরত হইয়াছিল; কারণ তাহারা রামেব শুভাহুধ্যায়িনী, অশ্ববর্ষণ অশুভচিহ্ন
 বলিয়া জানিত।

২৭। অনস্থর বিপ্রগণ উচ্চৈঃস্বরে তাঁহার আশীর্বাদ উচ্চারণ কবিতে
 লাগিলেন, এবং অন্যান্য লোকে গহীর অখচ মধুবংশনিবাসী বাদ্য সবেল
 বাজাইতে লাগিল। রামচন্দ্রেব দক্ষিণ বাহুর মনোহর স্পন্দনে মনোমত দল
 স্ফুটিত হইল, এবং পশিগণ ওরুতে বসিয়া উচ্চরব করিয়া অশ্বক্ৰ চিহ্ন প্রকটন
 করিতে লাগিল।

द्वितीयः सर्गः ।

स रामः तस्याः पुरः निर्याय समन्तान् वनस्पतीनां सरसा नदीनां तेजस्विनां कान्ति-
भतां दिशाश्च त्रिधं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥ तरङ्गसद्भात् अपलैः पलायैः सातिशया
व्यालाश्रियं दधन्ति आकुलपट्टपदानि अतएव सधूमदीताग्निरुचीनि ताक्षीत्पलानि
रेतुः ॥ २ ॥ कूलानि निजां समृद्धिं पथीभिः (कर्तृभिः) विभ्रागतैः तीरवनैः (करणैः)
अपहृतां विलीक्य मामर्पतया इव स्थलपद्महासैः (करणैः) सरीजलक्षीं तैतुः ॥ ३ ॥
नयनाम्बुकलैः निशातुषारैः पत्नान्तपर्यागलदयुविन्दुः नदत्यतरङ्गः तीरतरुः दिनादौ
क्षुम्भतीं उपारुरीद इव ॥ ४ ॥ वनानि तीयानि च विस्मयवन्ति सन्ति विलीनधरैः

१ । रामचन्द्र সেই নগর হইতে নির্গত হইয়া দেখিলেন, চতুর্দিকে শরৎ-
ঋতু প্রাচুর্ভূত হইয়াছে। তরু, সবোবর, নদী, চন্দ্রনক্ষত্রাদি এবং শোভা-
শালী দিগ্‌মণ্ডল—সকলেই অপূর্ণ শ্রী ধারণ কবিয়াছে।

২ । কোন স্থানে ব্রজোৎপল সকল মধুকরে ব্যাপ্ত হইয়াছে, আর তাহাদের
দলরাঙ্গি তরঙ্গের আঘাতে বিচালিত হইতেছে। তাহাতে বোধ হইতেছে
যেন, ধূমধুকু অগ্নিব শিখা খেলিতেছে।

৩ । তীরে যে সকল বৃক্ষরাঙ্গি আছে, তাহা সবোবরের জলে প্রতিবিম্বিত
হওয়াতে বোধ হইল যেন স্থলের সমৃদ্ধি জল চূরি কবিয়া লইয়াছে। অতএব
তীবভূমি যেন দ্রব্যাবশতঃ স্থলপদ্ম প্রাচুর্ভূত কবিয়া দিয়া স্থলেই জলজাত পদ্মের
শোভা বিস্তার কবিত্তেছে।

৪ । প্রত্যতকালে পত্ররাঙ্গির অগ্রভাগ হইতে নিশার নির্মল শিশিরবিন্দু
বিগলিত হইতেছে। অ্যার ভ্রমরগণ তত্পরি গুণ গুণ ধ্বনি করিতেছে।
তাহাতে বোধ হইল যেন তীরতরু (চন্দ্রবিরহকাতরা) কুমুদিনীর জন্য রোদন
করিতেছে।

নেত্রকম্পে: কুণ্ডে, সরীসেখ পরস্বরা লক্ষ্মীন্ আদরেণ খালীকযাসকু: হব ॥ ৫ ॥ প্রভাত-
 ষাভাহতিকম্পিতাকৃতি, পদ্মিনী ক্রুপিতা হব যমুধনীরিণ্যদিমহুদ্বিষট্ ধর্ম নিরাস,
 তথাহি মানিনী ইয়ম্ অন্বসরমম্ ন সচ্চতি ॥ ৬ ॥ মধুলিঙ্ঘনীমী হৃদ্যাবধানং প্রমাল-
 বিটং চরিতং জিঘাসু: স্ময়াবিন্ ভদ্রসকর্ছনাদাহান্ আকর্ষণয়ন্ লচীর সমাধি ন দধে ॥ ৩৩ ॥
 গিরি: নিতম্বি মহতা ত্রিভিন্নং চরিত্তমুখাভ্যুদয়ম্ আদৃদ্যালম্ সৌভাবসৌধিণে দ্বিমা-
 মম্ অম্ ঐশ্বাধিপস্য লক্ষ্মীন্ অনুচক্ষার ॥ ৮ ॥ চরি: স্যাম্মি ঐলকুর্ভি সর্বন্ আত্ম-
 ক্ত্যান্ প্রতিধনীন্ দিমম্য অন্বস্ববীন্দ্রনাহান্ প্রতর্কয়ন্ (অতপস্ব) স্কীপ: সন্ ক্রমিতুঁ ক্রম্

৫। ভৃঙ্গসঙ্গত পুষ্পাবলী বনবাজি বননাবলী, আব ভৃঙ্গসঙ্গত কমলমালা
 সর্বোবরেব নবনাবলী। অতএব বনবাজি আব সরোবর বিশ্রয় ও ঔৎসুক্য-
 মহকারে যেন পবস্পরেব শোভা সন্দর্শন করিতেছে।

৬। ভ্রমরের শরীর (রঞ্জনীযোগে) কুমুদিনীব পরাগসংস্পর্শে পিঙ্গলবর্ণ
 হইয়াছে। পদ্মিনী প্রভাতসমীবেব আঘাতে বিকম্পিতা হওয়াতে ভ্রমর তজ্জগরি
 বসিতে পারিতেছে না। অতএব যেমন মানিনী ভ্রমণী অন্য নাবীসংসর্গচিহ্ন-
 দূষিত স্বামীকে কোপভরে খেদাইয়া দেয়, পদ্মিনী ও ভ্রমরের মধ্যে যেন তজ্জপ
 ষটিতেছে।

৭। হরিণ মধুকরের গানে অবহিত হইয়া স্থির হইয়া রহিয়াছে, আর
 ব্যাধ তাহাকে বধ করিতে ইচ্ছা করিতেছে, কিন্তু মত্ত হংসের রব শুনিয়া, লক্ষ্যে
 ঠিক করিয়া পরসংকান কবিত্তে পারিতেছে না।

৮। যে মেঘখণ্ড বায়ুদ্বারা পৃথকৃত হইয়া গিবিনদীর নির্গমস্থানে অবস্থান
 পূর্বেক উহার স বিশেষ ঔন্নত্যবিধান করিয়া দিয়াছে, এবং যাহা শরদে জলা-
 ভাববশত: তুম্বারবৎ উন্ন দেখাইতেছে, সেই মেঘখণ্ড এই গিরির মধ্যভাগে
 লবমান হইয়া অধুনা হিমগিরির শোভা অমুকরণ করিতেছে।

৯। সুগরাজ জনপূর্ণ গিরিবৃক্ষে গর্জন করিয়া নিম্নকৃত ধ্বনির প্রতিক্ষনি
 শব্দপূর্বেক, মনে মনে বিতর্ক করিতেছে, না জামি কোন প্রতিক্ষনী সিংহ
 আদিয়া গর্জন করিতেছে। এই ভাবিয়া তাহাকে আক্রমণ করিবার জন্য
 হুঁসি বরিয়া বসিয়াছে।

वयम् ॥ ८ ॥ तेषु नदीपत्नानि अस्मासि अहचत, पट्टपदाना दतानि च अश्रीपत,
वान् अरविन्दव्यतिषद्गवान् (अतएव) सुगन्धः गन्धवहः आघ्रायि च ॥१०॥ आ—जिघ्रति,
अघ्रात्, अघ्रासीत्, जघ्ना । सति जिघ्रासति । याङ् लीघीधते । षिचि घ्रायवति, अजि-
घपन् । सः काकुत्स्थः प्रवृच्छतात् जतागुपातं कर्मानि अग्दन्नात्, नद्यवस्कन्दम् उपास्य-
गत्, वाकशिल्पीपर्वणम् ईषत् स्रयमानः आन च ॥११॥ (सः) प्रभाते अदुरात् प्राञ्चि तिष्ठा-
द्युग्मिच्छु रितादि (अतएव) गभस्तिधार्याभिः द्रुतानि भुवि संभृतानि भानीः तैजांसि इव
सलिलानि अपश्यत् ॥ १२ ॥ (सः) दिग्वायिनीः लीचनलीभनीदाः सज्जान्वायाः
सैहम् इव सवन्तीः स्रज्जायता. विवथान्वालाः श्लेषविशिष्यक्लीः पश्यन् तुतीप ॥ १३ ॥
सु विर्यागद्. खालुभवानभिन्नैः काले विहितं श्रुपाश ददरिः अमायैः आद्यार्थगीभारहितैः
पुभिः प्रचितान् गीष्ठान् ऐषित ॥ १४ ॥ (सः) गीपाङ्गनाणाम् अप्रगल्भ स्त्रीभूषणं षिटितं,

१०। वामचन्द्र অভিনব কমলধুলে জন দেখিতে লাগিলেন, ভনরের গুণ
গুণ ধ্বনি শুনিতে লাগিলেন, এবং অরবিন্দগন্ধমোদিত সুরভি সসীরণ
আঘ্রাণ কবিত্তে লাগিলেন ।

১১। সেই ককুৎস্থকুলকুমার কৌতুহলাক্রান্ত হইয়া তত নোয়াইয়া নোয়া-
ইয়া হুল ভুলিতে লাগিলেন, নদীতে নাহিয়া নাহিয়া আচমন করিতে লাগিলেন
এবং স্রজের শিলাতলে বসিয়া বসিয়া স্রজ হান্য করিতে লাগিলেন ।

১২। তিনি প্রজাতকালে পূর্কদিকে অদূবে দেখিতে পাউলেন, সজ্জান্বয়
সকল সূর্য্যকিবণে রঞ্জিত হইয়া আছে । তাহাতে বোধ হইল যেন, সূর্য্যের
তেজোরামি বশ্মিজালের ধারাক্রমে ভূগুষ্ঠে নিপতিত হইয়া একত্র সংগৃহীত
হইয়া রহিয়াছে ।

১৩। ধ্যান্যাদিশস্যের শ্রেণীসকল দিক ব্যাপিয়া নেত্রের প্রীতি উৎপাদন
করিতেছে । তাহাদের স্বাভাবিক সোজা হইয়া উঠিয়াছে, তাহাদের অভা-
বুরে এক গাছিও তৃণ নাই, এবং এমনি পরিষ্কৃত যেন তেল পিছলে পড়িতেছে ।
বামচন্দ্র তৎসমস্ত দেখিয়া সন্তোষলাভ করিয়াছিলেন ।

১৪। গোষ্ঠসকল পুরুষগণে আকীর্ণ দেখিলেন । বাহারা স্বজনবিশ্রোণের
স্বঃণ কাহাকে বলে, জানে না, নিরূপিত কালে যখন নির্দ্বারিত ভাষকর প্রদান

অবক্রাণি অপি শাদৃশি বীচিতানি, বিশ্বাসজননঃ স্তজুন্ স্রমাবাশি বিলীলা মুমুর্দে ॥১৭॥
 বিহ্বলপার্শ্বং স্বচিরান্নদ্বারং সমুদ্রতীরনিম্নবন্দ্যম্ আমন্দমশ্বধনিদনতালং শীপাশ্বনা-
 শ্বলং তম্ অদন্দয়ত্ ॥ ১৫ ॥ মৈঘাল্যযীপাশ্বনৌপধীর্ম বিধিতম্ মধু (অতএব) আরাণ্
 শুভৈঃ স্রবসাম্ বাতমর্জং স্রমাশ্বাং স্বেদন্বর্কং তস্য কৃতুচ্ছলং ততান ॥ ১৬ ॥ স্রিয়ারবিন্দ-
 মশ্বযেযু সমকক্রনেষু সৈকতেষু চ ভীনাঃ ক্রন্দাবদাতাঃ ক্রলচ্চমমাজাঃ শ্রীমসুজৈঃ নিলাদৈঃ
 মনীষিরৈঃ ॥ ১৮ ॥ তন্ জলং ন যত্ সুচারুদর্জং ন, তন্ পঙ্কজং ন যত্ অলীনদর্দদম্,
 অঘী ধট্পদঃ ন যঃ কলং ন লুগুশ্চ, যত্ গুল্লিতং ন যত্ মনঃ ন স্তহার ॥ ১৫ ॥ তপঃ-

কবিতা থাকে, আহাৰ্য্য বেশভূষা দ্বারা শরীরসজ্জা করে না এবং যাহাবা কণ-
 টতাশূন্য ।

১৫। স্ত্রীজাতির ভূষণস্বরূপ সজ্জা আচরণ, সূচ্যক্র অবক্র দৃষ্টি, এবং
 সরল বিশ্বাসশীল স্বভাব—গোপাপ্রনাদিগেব এই সকল দেখিয়া হর্ষ অমুভব
 কবিয়াছিলেন ।

১৬। ষোলমহনকালে গোপাপ্রনাদিগেব মৃত্যু মন্দর্শন করিয়া, আনন্দ
 লাভ করিয়াছিলেন । তখন তাহাদেব উভয়পার্শ্ব বক্রভাবে ছুলিতেছিল, অঙ্গ-
 গুলি সূচ্যক্রভাবে নড়িতেছিল, নিতম্ববিষ মনোহররূপে উচ্চলিত হইতেছিল,
 এবং মহনের ঈষৎ গম্ভীর ধ্বনি তালধরূপ বোধ হইতেছিল ।

১৭। এক দল চিত্রবিচিত্রিত মৃগ মেঘাভাবে বনে আসিয়া শোভা ধারণ
 করিতেছে, তাহারা ভয়শীল, অতএব বদৃচ্ছাক্রমে নিকটে আসিয়া উচ্চলক্ষনে
 বাতাসের অভিমুখে ধাবিত হইতেছে । এইরূপে তাহারা তাঁহার কৌতুহল
 উৎপাদন করিয়াছিল ।

১৮। কুন্দপুষ্পতুল্য ধবল হংসরাজি, পুওরীকনিচয়ে অথবা কেনযুক্ত
 নৈকতে বিলীন হইয়া বহিয়াছে । কেবল শ্রুতিমধুব ধ্বনিদ্বারা তাহাদিগকে
 টের পাওয়া বাইতেছে ।

১৯। এমন কলাশব ছিল না, যাহাতে সূচ্যক্র পদঙ্গ নাই, এমন পদঙ্গ
 ছিল না, যাহাতে ভ্রমর বিলীন থাকে নাই, এমন ভ্রমর ছিল না, যাহা মধুব
 গুণ গুণ ধ্বনি করে নাই, এবং এমন গুণ গুণ ধ্বনি ছিল না, যাহাতে মন
 হরণ হয় নাই ।

हमाः मान्नुदकुम्हसा यायमूकाः मिदुमुह्यैः सह अद्याः अन्धे यायावराः पुपदलेन
 जगद्वर्चनीयं तं प्राणधुः ॥ २० ॥ अचिन्ताया गाधिमृतः युधि यानुधानान् निघातयिष्यन्
 (रामपति मेघः) एनं रक्षीगर्षं द्विभुं विजयां जयाञ्च विद्यां यथावत् अस्थापिपत् ॥ २१ ॥
 श्रेयसि जागरुकः मुनिः अर्धर्महाहवाय तथै चथदाचराणे वधाय थावीधने स्थायुकम्
 अमीधम् अम्रजातं ददौ ॥ २२ ॥ विप्रदमे हतघातवरा रामिचरौ वने यामं तं बुढीके,
 रामः घृतभानुराम्नः जिघामुवेद ता ताडकाद्या निजघान ॥ २३ ॥ अघ (सः) इत-
 धूमकेतुमिषाञ्जनविषसम्हशाथ प्राच्यनामिमृतसमुद्धरारूपतन्निगिर्त्तं तपीवनम्
 आलुलीके ॥ २४ ॥ तद मग्न्दाः सुद्रान् हरियोन् न जघ्ः, समन्तात् पश्चिमथैः विश-
 अर्धं, विखीलाः क्षता, फलदित्कया इव नगम्यमानाः सद्यः चकारिरे ॥ २५ ॥ अविष्य-

२० । तपश्चरणे कृश, बानप्रस्थधर्मावलम्बी मुनिगण शक्तिरूय हते लईरा
 प्रधान प्रधान वतिदिगैर सहित सगतेर अर्चनीय रामचन्द्रके कणपुष्प द्वारा
 पूजा करिनेन, एवं उद्विग्न याहावेर बानस्थानेर हिरता नाई एमन अनेका-
 नेक ध्विगणो তাঁহার অর্চনা করিলেন ।

২১ । অনস্তর জিতেন্দ্রিয় গাধিরাওতনয় রণে ব্রাহ্মসংঘের নিধনসাধন
 করিবেন বলিয়া, ব্রাহ্মসঘাতী ঝামচন্দ্রকে জরা ও বিজয়া নামে দুইটা বিদ্যা
 বধাবিধি অধ্যয়ন করাইলেন ।

২২ । তদীয় কল্যাণসাধনে তৎপর মুনি একটা মহাসনর সন্নিহিত জানিয়া,
 ব্রাহ্মসংঘের বধার্থ ঝামচন্দ্রকে অনেকানেক অন্যোষ ও রণে অক্ষয় অস্ত্র প্রদান
 করিলেন ।

২৩ । ঝামচন্দ্র বনে গমন করিতেছেন, এমন সময়ে তাড়কা ব্রাহ্মসী
 ব্রাহ্মসংঘাথে বধার্থ উদ্যত হইয়া তাঁহার নিকটে আসিল । দীপ্তিযুক্ত অস্ত্রধারী
 ঝামও তাহাকে আততায়ী জানিয়া, বিনাশ করিলেন ।

২৪ । অনস্তর তপোবন দৃষ্টিগোচর হইল । বধায় তরুশাখা সকল আহুতি-
 প্রাপ্ত হতাপনের শিশুর কালিমায় মগ্ন হইয়াছে, এবং পশ্চিমগণের স্তনধুর
 কৃধন স্ননি বেদাধ্যয়নের স্ননিতে অতিভূত হইয়াছে ।

২৫ । বধায় মৃগরাজগণ ক্ষুদ্রজীবী হরিণের হিংসা করে না, পক্ষিভাতি

নিখা, বনবাসিনীমুখ্যা: বিষ্ণুপাদমাখ্যৈ: অশ্বপুত্রজন্ ('নী' ইতি শ্রেয়:), তী চিত্তিপালপুত্রী
 মধুপকমিশ্রম্ম "আসনাদি প্রলয়দীপ্যাম্ ॥ ২৬ ॥ যুবা দীর্ঘি: দৈব্যাভিভূতস্য মদস্য
 ভুবনস্য ভারম্ খবীড়ম্, সম্যতি অপি হবীধি চ্চতনম্ ইত্য' নী তপোধনী: অমা-
 দিযাতাম্ ॥ ২৩ ॥ অথ রাঘব: অপি "যথৈশ্বিত্বং ধন্যং কৰ্ম্মং প্রস্তুত, অচিরমি-
 শ্বনেষু ন শরাদি: ভবতা তপীমহরি: সমুল্যাতাম্ (ইতি) তান্ প্রলবাহীত্ ॥ ২৮ ॥
 ধুব—ধুবতে, দিঘতে। অধুঘিচি, দুধুচে। সনি দুধুঘিঘতে। গিচি ধুঘয়তি, অদুধুচত্ ।
 তত তে প্রকৃষ্টৈ: যশ্চিযৈ: দ্রব্যগণ্যৈ: কৰ্ম্মা যথাযত্ প্রচ্যুত্ব:, দাতিশ্চরদিষ্টম্ আর্লি-
 জীমৈ, কথং প্রসন্নত্ তন্ যাতেধাদৈ, চিচিতি ॥ ২৫ ॥ চিত্—ধিতামি, অচীচীত্, চিচেত ।

শঙ্কারণ্য হইয়া চকুদিগে বহিয়াছে, এবং চঞ্চল লতাসকল ফলপ্রদান করিবার
 জন্যই যেন কুলিয়া পড়িয়াছে ।

২৬। আতিথাতৎপব প্রধান প্রধান বনবাসীরা, আসন, পাদ্য ও মালা
 দ্বারা পূজা করিলেন। সেই বান্ধকুমাবয়ুগলও মধুপক্কের সহিত আসনাদি
 প্রতিগ্রহ করিলেন ।

২৭। তখন তপোধনেরা তাঁহাদিগকে বলিলেন, "আপনাবা ছই জনে
 দৈত্যগণের উপদ্রবে নষ্টপ্রায় বে ভুবন, তাহার ভাব নিজ ভূজধাৰা ধারণ করিয়া-
 ছিলেন, সম্প্রতি আনাদের হবনীয় বস্ত্রজাত রক্ষা করুন ।"

২৮। অনন্তর রামচন্দ্র তাঁহাদিগকে এই প্রত্যুত্তর দিলেন, "আপনাবা
 বেচ্ছাহুসারে কৰ্ম্ম কাও আবস্ত করুন। আব আমাদিগের শরাদি আপনা-
 দিগের তপস্যাক্রম বায়ুসংযোগে শক্রকপ কাঠে প্রছলিত হউক ।"

২৯। তার পর মুনিগণ সঙ্কিত বস্ত্রিয় জব্যজাত লইয়া যথাবিধি কৰ্ম্মকাণ্ড
 আরম্ভ করিলেন। সন্ধিগভাগী দ্বাক্ষগণের উপদেশাহুসারে ঋত্বিকেরা ক্রিয়ার
 অমুষ্ঠান করিতে লাগিলেন; যজ্ঞ ও অনেক দূর অগ্রসর হইল, এমন সময়ে
 বান্দসেরা আনিতে পারিল।

৩০। অনন্তর শৈলশৃঙ্খল্য দীর্ঘকায় রাক্ষসদল বর্ধাকালীন মেঘমালার
 ন্যায় আকাশমণ্ডল ছাইয়া ফেলিল। তাহাদের মস্তকের কেশ পিঙ্গলবর্ণ, উর্ধ্ব-
 লম্বত ও তৈলাভাবে রুক্ষ; তাহাদের জন্মা শিরাকোণ, এবং তাহাদের চকু
 দুই ও পিঙ্গলবর্ণ।

যদি চেদিত্যে। সনি চিচিতিযতি, চিচিতিযতি । নত: স্যাপিহরচীর্ষমিরল-
 খাশৈ: মিরালব্রহ্মৈ: মিরিকুটব্রহ্মৈ: হৃদুপিহ্রহ্মাশৈ: স্যপাটৈ: মাহধৈশ্চৈ: সশ্চৈ: ইব স্ত
 আনশৈ স ৷ ২০ ৷ অধিভ্রচাধৈ: স্মিরবাহুসুশ্চৈ: উদধিতাশ: অধিততদিগীর:
 সশ্রতবামস্রহ: অমন্দধর্মী হৃদৈশ্চ: সক্রয: তান্ স্রযান ৷ ২১ ৷ সশ্রভুশ্চ: স্রৈশ্চৈ:
 স্যম: অপি গাধৈদাশ্চৈ: বিরশং রশনং মায়াশনং রশৈ স্মাস্তু মারীশং মহাশৈ বশনং স্রশৈ:
 লগাদ ৷ ২২ ৷ নরাশা মিমিতৈ: সাদ্রশ্চৈ: তং বদশ্যতীনাং সশ্চৈদহীন্ হৃশ্চৈ, দিযা
 বিমশা: স্রৌশ্চৈশ্চনং ন স্রশ্চৈ, তেযা স্রশ্চৈ ন দয়শৈ ৷ ২৩ ৷ (বয়ং) হিহান্ অশ্চ;
 দিবশ্চীন্ নিহশ্চৈ, পুরং প্রৈতনরাধিবানং স্রশ্চৈ, ই তাগরশৈ! অশং ন: (অশ্চৈ) নিশ:
 ধশ্চৈ, দৈতশ্চৈ ন এব অশ্চৈশ্চৈ ৷ ২৪ ৷ ই রাশম। তব অশ ধশ্চৈ: অশি স্রশ্চৈ, অশ্চৈ
 ধশ্চৈ: সনাশি অশ্চৈ, ইন অশ্চৈ স্রশ্চৈশ্চৈ শ্চৈশ্চৈ, স্রশ্চৈশ্চৈ: স্রশ্চৈশ্চৈ: ৷ ২৫ ৷

৩১। তখন লক্ষণ সক্রিয় চরণ পুরোভাগে প্রদর্শিত করিয়া, আর বান
 চরণ পশ্চাৎভাগে আকৃষিত করিয়া, শরাসনে জ্যায়োপর্ণ পূর্বক, (শিরসস্থানের
 জন্য) বাহু ও মুঠে নিশ্চল রাখিয়া, উর্ধ্বে মুঠে নিক্ষেপ করিলেন। তাঁহার
 বাণসকল শাপিত এবং তিনি দৃষ্টরূপে শরাসন আকর্ষণে হুনিপূর্ণ, অতএব
 স্রাক্ষসগণ নিধন করিতে লাগিলেন।

৩২। অশ্বিনিন্যাবিশ্রাবন জানও ঐবং হান্যপূর্বক গাধিপুত্রের আশোহ-
 স্যারে কর্কশনাদী, মাদ্বানিপূর্ণ, বগভরগহিষু মারীচকে এই মহার্ঘ্যযুক্ত বাক্যগী
 উঠিলঃযবে বলিলেন।

৩৩। “তুমি নরনাংস্বারা উত্তর গোষণ কর, এবং বৃক্ষের বন গ্রহণপূর্বক
 বাঁহারা ভীবন ধারণ করেন, তাঁহাদেরও হিংসা করিয়া থাক; বাঁহাদের বিভব
 ধরশিনের অভাব নো’সনে স্থানার না, তাঁহাদের উপর কি জন্য দয়া কর না।”

৩৪। “আনরা বিচরণ ভোজন করিয়া থাকি, দেবগাভীশিগকে নিধন করি,
 এবং নগরকে প্রেতাবাস স্থানে পর্য্যবসিত করিয়া থাকি, হে দশরথকুমার
 ইহাই আনাদের নিছ ধর্ম। আনরা বেদোক্ত কার্যে অধিকারী নহি।”

৩৫। “হে ব্রাহ্মণ স্রত্য, ইহাই তোমার ধর্ম বটে, কিন্তু আনারও একটী
 অন্যবিধ ধর্ম আছে; যে ধর্ম অহুসারে আমি অত্রিহদশ্রানোচিত কার্যসাধনে
 তৎপর হইয়া ধর্মরূপ ধারণপূর্বক স্রাক্ষসেবী তোমাকে নিধন করিব।”

বি অতি অস—অতিসী, অতিসে, অতিষ্টে । রামনিশাষিচারী যুধি স্বল্পপ্রবাদং
 সীমদ্ধারং প্রবন্ধতং, অথ রঘুনন্দনঃ স্বচঃ তথায মত্বা স্বার্থেণ প্রধনাত্ নিরাস্যত্ ॥ ২৬ ॥
 দ্বিজমাতনসানি প্রসাদং জন্মুঃ, যৌঃ পুথ্যচর্য বর্য়ুকা বর্ধিব, ইত্যা নির্যাং বহলে, মুনিগা
 কুমারঃ সুয়. স্বচঃ বসাবে স্ব ॥ ২৩ ॥ সুরাধরে ঘঙ্করজিলরেণ ভবতা অতিমার্শ ধীরবতী
 অনএব মহীত্মনানা মুনিঃ স্বযায়ুধমুপণায়া; অপি দিবঃ ন স্ফীযীযতে ॥২৮॥ যেন (भवता)
 বৃলি বস্মে, ললধিঃ সমস্মে, অন্তং লক্ষী, দীলকুলং বিলিম্বী, তথা কল্যানদুঃস্থা বসুধা
 কঠং তস্য (भवत) एषः भार. অতিমুকঃ ন (भवति) ॥২৭॥ প্রীতমনাঃ মুনিঃ ইতি মধুরং
 হিতম্ব শ্রবণঃ রাশ্বা যশাসি নিলিছচযিচ্ছনু সনু মখালী তং রামং মৈথিলয়ঙ্গমুমিনু
 অল্লিছনু ॥৩০॥ স্ব'ছ—স্ব'হনে । স্ব'ছিত, স্ব'নছিরে । মুনি অল্লিছযতি । অিচি স্ব'ছ-

৩৬। রাম ও নিশাচর বণকোজে এইরূপ বাণ্যুকের পব সংগ্রাম করিতে
 প্রবৃত্ত হইলেন, পবে রঘুনন্দন তাহাকে ভূগতুলা জ্ঞান কবিতা একটী বাণ-
 যারা সেই রাফসকে রণভূমি হইতে দুবে নিঃশেপ কবিলেন ।

৩৭। তখন স্বিগণের মন প্রনয় হইল, স্বর্গ হইতে পুষ্পবৃষ্টি নিপতিত
 হইল, এবং স্বজ নির্বিঘ্নে সম্পন্ন হইল । মুনি পুনর্বার কুমাবকে বলিলেন ।

৩৮। “দেবতার উদ্দেশে যে স্বজ অশুষ্টিত হইতেছিল, উহার বিয়কাবী-
 দিগকে জয় বলিরাছ বলিয়া পৃথিবী ভোনাধারা গোববাহিতা ও বীরবতী
 হইয়াছেন, অতএব এখন বজ্রপাণি দেবরাজে বিভূষিত স্বর্গলোকের নিবটেও
 লজ্জা পান না ।”

৩৯। “আপনা হইতে বলিরাফের বন্ধন, জলধিব মধুন, অমৃতের হরণ,
 দৈত্যকুলের পরাজয়, এবং শ্রমরঞ্জলধিনং স্বধার উদ্ধাব হইরাছিল, অতএব
 আপনার পক্ষে ইহা অত্যন্ত গুরুতর ভার নহে ।”

৪০। মুনি স্বজাবসানে প্রকৃন্দাস্তঃকরণে পূর্কোক্ত মধুর অথচ হিতকর
 বাক্য শুলি বলিয়া, রামচক্রকে বিখিলাধিপের স্বজভূমিতে লইয়া গেলেন ।
 তাঁহার এই অতিপ্রায় ছিল, যে (৩৭ সাহায্যে) রাজাদিগের স্বপ নিরাকরণ
 কবিলেন ।

৪১। “এই সুকবর কি স্বর্গ্য ও বরণ, না, অশ্বিনীকনার হুগল, সোমরস

যতি, আশ্বিনী । এতৌ চীমরসং নিদাপ্ নিভাবরশৌ কিং, হিমা (তাড়মী) বহিনৌ
 ১৮: ৫ (১৮) তৌ বৃষ্টিংহী হৃদয জনকায়নং সনসং জন সৌজিহদান্ ॥ ১১ ॥
 জনক: অথ বাহী: বসং জিহাসনান: সন্ ব (রাম) যন্ যত: অজিহতন্, বৈন যতযা
 পিনাকী দৈত্যুরন্ আহঁদন্, রতনন্দন: হৃদন্ যন্ অমাহীন্ ॥ ১২ ॥ তত: নৈদিলমচাঁ-
 মৃফ: দুর্বা দিহ্: বদীথান্ নিরিহান্ পদিকান্ সূনিপতৈ: আঙ্কায়কান্ যৌঘহরৈ:
 তুরহৈ: অধীথ্যাং অচর্জৎ ॥ ১৩ ॥ তত: আঙ্কায়হৈন: সুনন্দ্রগতি: অশ্বযতুরদ্যৌ
 অশ্বানযান: রাজা হরবন: অপি দবিতবৎ বিদং নিদিলাম্ অরচ্চৎ ॥ ১৪ ॥ অহিত-
 কৌর্স: সত্ৰ্ (জনক:) বসুমাধিনারা হৃদিতং ষ্ট্রং যুববৎ যতিং মহান্ মৃতযাধি-
 বাসং অমতা বহিঃ এতং যন্ অর্জীন্ ॥ ১৫ ॥ অসৌ হুত্র: দিবদংপারীণ' মবনন্ এচন্
 আনয়ন্ অশ্বাচয়ন্ দুযাযাং দিবৈহুত্রয়তন্ অসাত্, নৈদিত: তন্ হৃৎ বাক্যং বমারি ॥ ১৬ ॥

পানার্থ হেথায় আনিরাছেন।" জনকজনবাসী সনস গোকেই নরুশ্রেষ্ঠ
 সেই কুনাবয়ুনের রূপ দেখিয়া এইরূপ ভোলাপাড়া করিয়াছিল।

৪২। রাজা জনক রানচন্দ্রের হৃৎবল পরীক্ষা করিবার জন্য, বাহাবারা
 পিনাকপাণি দৈত্যপুর ধ্বংস করিয়াছিলেন, সেই কাশ্মুক তাঁহাকে এহণ
 করিতে অমুরোধ করিলেন। রানও হাস্য করিয়া সেই ধর্ম তন্ন করিলেন।

৪৩। জনস্বর নিখিলাধিপতি কন্যা সম্প্রদান করিতে উৎসুক হইয়া,
 রাজা বশরথকে নিমন্ত্রণ করিয়া আনিবার জন্য অসোধ্যার দূতগণ প্রেরণ করি-
 লেন। দূতেরা বোকাগণের বাহনযোগ্য তরুণে আরত হিন, তাহার পথ-
 গমনে পই এবং কোন্ স্থানে কোন্ গিরি কিছা নদী আছে, বিবরণ জানিত।

৪৪। তার পর, রাজা দূতমূখে কুনাবের সংবাদ শুনিয়া পথ-গমননিপুণ
 ভূরশে আরোহণপূর্বক, বৃহত্তন হইলেও বদীরানের ন্যায় অবিভ্রান্তগমনে শীঘ্র
 নিখিলার প্রধান করিলেন।

৪৫। যিনি হৃপতিগণের মধ্যে সর্দাপেক্ষা অপ্রঃসনীত, যিনি সনকস্বরাজ-
 বর্গের মধ্যে নহং, যিনি হৃকতের আবাসস্থানথরুপ এবং যিনি পিহুহুলা পুত্র-
 নীত, সেই মহাবলস্বী শ্রিতন বশরথ উপস্থিত হইরাছেন দেখিয়া, মহাকীর্তি-
 শালী জনক তাঁহার পূজা করিলেন।

৪৬। "সেবরাজ হির্ষের পারশ্বী আপনাকে একদিনে বসাইয়া সুর-

দ্বিরক্ষয়ী জরমা সালসতা ইব দিবস্বতা স্খায়ুঃ অধিরম্ভা ইব শয়ানকালোঃ অধি-
 দিবতাক্রান্তিঃ শৈথিলী সূতা বস স্তায়্যে হৃদে ॥ ৪০ ॥ বনঃ বিশ্বজননীশক্তিঃ শ্যামঃ লভা
 মদ্রমসুক্রাফলমর্শমুখা রঘুবংশলক্ষ্মী সর্বভয়শ্ৰীম্ অশ্বিনীনাং তাম্ উদ্বোধয় ॥ ৪১ ॥ সুমাতম্
 আশ্বাতিবসন্তদং বন্দ্যাহমিঃ সংস্কৃতম্ অশ্রীযরাজন্যকহাসিক্রাঞ্চম্ অশ্বনীনাং সরাজং তন্
 মদ্রম্ অশ্বনীনাং অগাৎ ॥ ৪২ ॥ বচসি বিশ্বদ্রষ্টঃ বাণপাণিঃ সত্যব্রতালক্যমঃ শৌভ্রঃ
 ধনুশ্চান্ উপজান্বরবিঃ জামদগ্ন্যঃ পথি শ্যামম্ উদিত ॥ ৪৩ ॥ অশী রাঘবম্ উষীঃ
 আচরত, হৃদং ধনুঃ সবাণং ক্রম, মাতিদ্বাসীঃ, পরাক্রমঃ প্রিয়মলনিঃ চিত্তেন্দ্রঃ নমঃ
 অনুলিনীশ্রুঃ তম্ ক্রম ॥ ৪৪ ॥ অনেকমঃ দির্জিতরাজকঃ স্বে হৃদরক্তবীর্ষীঃ পিতৃনু অশ্রীনাং

গণের মধ্যে বিবেকশালী বলিয়া খ্যাতি লাভ করিয়াছেন” এই বাক্যটি মিথিলা
 ষিগতি তাঁহাকে উদ্দেশ করিয়া বলিলেন ।

৪১১ পরে তাঁহার পুত্রকে নিজ জুহিতা সম্প্রদান করিলেন । যিনি গমন-
 শীলা হেমময়ী সালবৃক্ষাবলম্বিনী লতার ন্যায়, অশ্ববীক্ষ হইতে চ্যুতা স্থিতি-
 শীলা কণ্ঠভার ন্যায়, এবং জ্যোৎস্নার অধিষ্ঠাত্রী দেবতার ন্যায় বিরাজমান
 ছিলেন ।

৪১২ অনন্তর সকলের হিতকাৰী রামচন্দ্র, নিজেব হিতকাৰিণী এবং
 রঘুবংশের শ্রীবৃদ্ধিকারিণী উৎকৃষ্ট রত্ন, মুক্তাফল ও সুবর্ণ ভূষণে মণ্ডিতা সেই
 জানকীকে প্রাপ্ত হইয়া, পরিণয় করিলেন ।

৪১৩ হস্তী, অশ্ব ও রাজন্যগণে সমাকীর্ণ ও মার্গগমনে নিপুণ সেই রাজ-
 সৈন্য, সুরভাত হইলে, হর্ষযুক্ত হইয়া এবং স্ততিপাঠকদিগের দ্বারা সম্যক্ৰূপে
 স্তত হইয়া, রাজার সহিত অযোধ্যায় অতিমুখে প্রস্থান করিল ।

৪১৪ বিশালবক্ষঃস্থলশালী, উন্নত তালবৃক্ষেব ন্যায় দীর্ঘকায়, আজাহুলস্থিত
 বাহু, বাণপাণি, ধনুর্ধারী ভয়ানক আমদণ্ড্য পথিমধ্যে রানের পুরোভাগে
 উপস্থিত হইলেন ।

৪১৫ তিনি স্পর্শানহকারে উচ্চৈঃস্বরে রাঘবকে বলিলেন, “এই শরণনে
 পরমোচ্চনা কর ; অতিক্রম করিয়া যাইও না ।” পুত্রবৎসল দ্বিতিপতি তাঁহার
 পরাক্রম বেশ জানিতেন, বিনীতভাবে অহুন্নয় করিতে তৎপর হইয়া
 বলিলেন ।

असद्विपचं संरम्भं संविध्य द्वि राम ! अस्मिन् अर्भके रामे तव का आश्रया । ५२ ॥ सः
दर्पेण यदा दामरस्यं वाक्यं न अजीगमत्, तदा कुमारः गुरुवाचनमै धनुः व्यकार्चिन्
तस्य विजितान् लीलाय अलावीत् ॥ ५३ ॥ दृषातौ जिते सति मुमनीमवन्नि अग्रदन्
अग्रनेः श्रद्धायमानानि बलानि इदृश रात्रः अनुमते (सति) अनेकमुद्यानि सन्नि
मार्गान् जगाद्विरे । ५४ ॥ अथ पुद्गजवधीयात् दूरसंस्थम् उर्वीविभागं निदयन् अतिरथिच
मार्गं (तं) द्रवयत् ह्रमरहितम् अचेतत् धर्षं नीरजौकारितकाम् उपहितधीयाम् अयीध्या
नुषंम् आवात् ॥ ५५ ॥

५२ । "आपनि अनेकवार राठगण पराजय करियाछेन, एवंग नृपशोणिते
पितृलोकेश्वर तर्पण करियाछेन, अधुना क्रोध सखरण करुन, आपनार क्रोधेश्वर
अनुरूप विपक्ष नाई । आर एई बानक दानतद्वेद प्रति आपनार आश्र कि ?

५३ । यथन परशुराम दर्पवशतः दशरथेश्वर वाक्य ग्राह्य करिणेंन ना,
तथन कुमार धनु आकर्षणपूर्वक एकटी महंग बाण बोझना करिणेंन एवंग
ताहार विजित अर्भकेश्वर पथ रोध करिया दिलेंन ।

५४ । तार पर सैन्यागण, नृपशत्रु पराजित हईलें, हर्षान्वित हईया
निःशङ्कतावे उद्वेगःश्वरे उद्वेगनि करिणेंते लागिल, एवंग वृद्ध राजार अग्रदन्ति
पाईया तिन तिन दले विलक हईया नानापथे धावमान हईल ।

५५ । जातिशय वेगे प्रयाण कराते दूरवर्ती स्थान निकटवर्ती हईते
लागिल ; एवंग ये संकल स्थाने पोँछिते लागिल, ताहा अति सखरणने
दूरे फेलिया चलिते लागिल । एईरूपे सेई सैन्यागण शक्ति बोध ना करिया
एवंग कतदूर आसियाछे, ताहाओ बुद्धिते ना पारिया, शीघ्र अयोध्या आसिया
पोँछिल । यथाय पथसंकल अवसेकद्वारा धुलिहीन ओ नानाविध दज्जाते मर्कट
अशोभित हईयाछिल ।

তৃতীয়: সর্গ: ।

—•—•—•—

স্বর্গে বিশিষ্টায়নানা বধেন স্বচান্নকল্য অভিভবেন চ যশসা শাস্ত্রম্বিষ্ণু: কুমার:
 যস্য শ্রিয়ম্বিষ্ণু' ন, স ম আসীন্ এব ॥ ১ ॥ তত: সুচীতীকৃতপৌরম্ভল্য: ভূমিপতি: 'সুতং
 রাজ্যে অভিধেত্বা' ইতি অনীচৈ স্বাধীষথন্ সমস্তং লোকং ভূয়: অপি সমনীচকার ॥ ২ ॥
 (স:) সন্ততচানীকর্যল্যুবজং বিভাগবিন্যাসমর্ঘ্যরতম্ আদীমক্ৰয়ানুকল্য' সপাদপীঠং
 তস্য সিংহাসনম্ আদিচন্ ॥ ২ ॥ (স:) সূক্তমান্ সপীঠং পুটান্ হৃদগারবদমান্
 সমর্ম্মক্ৰমান্ পত্কাপিথ: পুরুষান্ তীর্থজলাঘৈ প্রথমান্ সমন্থান্ আয় দ্রাষ্টাপয়ন্ ॥ ৪ ॥
 রাজ্য অর্থেষু নিযুক্তা: নিযুতা (জনা:) নগরস্ব মাগান্ ভবাম্রচক্রু: ধ্বজান্ বহন্থ:
 স্বধূপান্ সমুভু: বিচিচৈ' পৃথ্বী: দিগ: স্ববধকরয় ॥ ৫ ॥ কৈকয়ী নম্ (রাজ্যামিধিকসবি-

১। সংগ্রামে বান্ধসগণ নিধন করিয়া, এবং ক্ষত্রিজাতির অন্তকস্বরূপ
 পরশুরামকে পরাজয় করিয়া বামচক্রে যশোরূপ বৈভবে আটা হইলেন, এবং
 এমন লোক ছিল না, যে তাঁহার প্রিয় হন নাই।

২। রাজা দশরথ পৌর ও ভূত্যবর্গকে পূর্ক্সাবধিই সন্তোষযুক্ত রাখিয়া
 ছিলেন, অধুনা পুত্রকে যৌবরাজ্যে অভিষেক করিবেন, ইহা উচ্চরবে ঘোষণা
 করিয়া দিয়া সমস্ত লোককে পুনরায় আনন্দিত করিলেন।

৩। নিশ্চলোজ্জ্বল সূবর্ণে ও মনোবম হীরকে খচিত এবং স্থানে স্থানে
 বিভাগানুসারে মহামূল্য মণিমাণিক্যে মণ্ডিত, অতএব প্রস্ফলিত অনলসম্মিত
 একখানি সিংহাসন, পাদপীঠের সহিত, তাঁহার জন্য নির্মাণ করিতে অহুমতি
 দিলেন।

৪। তীর্থমল সত্বর জানাইবার জন্য প্রথম পূর্ক্সক চতুর্দিকে দলে দলে
 লোক পাঠাইয়া দিলেন। তাঁহারাই রাজ্যের অঙ্গে প্রতিপালিত, এবং গদত্রজে পথ
 চলিতে সুগঠ; অধুনা বহুপরিষ্কর হইয়া সূবর্ণকুণ্ড লইয়া চলিল।

৫। তিন্ন তিন্ন কার্যে রাজাকর্কুক নিযুক্ত কার্যক্ষেত্র কর্শচারিগণ নগরের
 পথে ভ্রমসেক, ধ্বংসরাশি স্থাপন, নানাপ্রকার বাজি গোড়ান এবং ইতস্তত:
 নানাবর্ণ পুষ্পসম্ভা সম্পাদন করিতে লাগিল।

খাদম্) ঘাঁটুন্ অমক্ৰুবাণা সতী তদানী মাतामहाशामम् উপেয়িবামে মতে সৌহান্
 অশ্রুতামসং বনপ্রয়াণং ববার ৷ ৫ ৷ স্ত্রীণী লখিযা বিহিতা নীতা (অতএব) কচি-
 লপৈঃ আহিতরাত্মলীমা (মা কৌকী) রামপ্রদানী মনরুহল্যু' লনাপবাদং তীর্থং
 অমমম্ ৷ ৬ ৷ রামং নিবর্তনদ্বিধ্বন্ বনুনি দৈশাং মংগিরনোপঃ পৃথঃ তদা অবজ্ঞী মরতা-
 মিত্যৈঃ বিধাদমদুব মতী মিত্বস্নে ৷ ৮ ৷ ততঃ কুনারং প্রবিত্রাজবিষুঃ রাজা মীচন্
 মুমন্মনবেণ রয়িন সীমিত্বিধীতানুচরসং রামম্য বনায় অমিগনম্ আহিচন্ ৷ ৯ ৷
 কৌচিন্ অমমানং কৃপং নিতিন্দুঃ কৌচল মায়ম্ তত্বৈঃ বিব্রুক্য়ুঃ তদা অম্ মরবল মায়ান্
 অত্রুঃ, অপরঃ কৌকরীং দিক্ হুতি কনাদ ৷ ১০ ৷ রামঃ যঃ বদং মতঃ মবিতা ইতি
 মৌকীণ লনদা অতিনারং হৈঈ, তব অম্ ধীরাঃ স্তুতমন্দবঃ সনঃ কুমারানুগমী মনামি

৩। কেবলী সেই অতিবেক মহোৎসব দহ্য করিতে না পারিয়া, অজ্ঞতা-
 বশতঃ, নাটানহালায়ে স্থিত ভরতকে কোন কথা জিজ্ঞাসা না করিয়াই রানের
 বনে নির্কাসনার্থ বর প্রার্থনা করিল।

৭। কাণ্ডের কাছে ফোসনার এমন লোক হইতে রাজ্যলাভে প্রলোভিতা
 হইয়া এবং স্ত্রীঅতিশয়ত নীচাশয়তার উল্লেখিত হইয়া, বাননির্কাসনের দোষ,
 লোকের নিকট কলঙ্ক, এবং রাজার নৃহু, কিছুই বিবেচনা করিল না।

৮। ভূপতি রানের বনপ্রয়াণ পরিহার করাইবার জন্য কত ধন, কত
 দেশ প্রদান করিতে অস্বীকার করিলেন; কিন্তু সে সকলি অগ্রাহ্য করিল,
 প্রত্যুত ভরতের রাজ্যাভিবেক ও বিবাহরূপ শেল তাঁহার হৃদয়ে নিখাত
 করিয়া দিল।

৯। অনন্তর কুনারকে অরণ্যে প্রেরণ করিতে অগত্যা সম্মত হইয়া, রাজা
 শোক করিতে করিতে এই আদেশ করিলেন যে, তিনি লক্ষণ ও সীতার সহিত
 হৃদয়চালিত বশে করিয়া বনে প্রস্থান করুন।

১০। কেহ কেহ, রাজা হৈমতাবিহীন শান্তিবর্জিত হইয়াছেন এই
 বলিয়া মিন্দা করিতে লাগিল, কেহ বা অহনোচন পূর্বক উঠেঃথরে জন্মন
 করিতে লাগিল, অনে "সমস্তই ভরতের মাদা" এই কথা বলিতে লাগিল,
 অপর কেবলীকে খিজার দিতে লাগিল।

১১। "বান বনে দাইবেন" এই ভাবিয়া প্রজাগণ শোকে অত্যন্ত দহ

১১। প্রস্রাবমানী সৌ উপসেদুয: শ্রেয় যমানান্ তান্ হৃদম্ জচনু: বন (আযথ্যে)
 ১২। অশ্রুদ্যে পিতু: নিয়োগলাভেন কৃতার্থান্ অস্মান্ কিং শীঘ্রত (যুযমিতিশ্রেয়) ॥ ১২ ॥
 য অস্মান্ অশ্রুৎ, য: ময়িত্ত্ব অস্মান্ অরখীত, যয স্মর্জদা অস্মান্ সধীয়ম্ অপ্রবন, তস্ম
 (পিতু:) মন্থীপকারস্য তুচ্ছৈন বনস্য যানেন কিং মীচ: অস্মি ॥ ১২ ॥ য: হুরাপি অর্থ
 ক্রিমুত প্রবাসী গৃহস্থা শাসনে ন অবাশ্চিত স বরং বিদ্যুত্প্রথাম্ প্রনশু: যত্র ত্রণবন
 স্মর্জশীর্ষং বিদুশ্ব: ॥ ১৪ ॥ ঈর্ষীরা: (ঘূর্য) নিবর্চশ্ব্ তাতস্য শীকাপনুদা: ভবত ভারতং
 মন: অশ্বং না স্মরত অ হতি ন্যাগাদীন্ (রাম হতি শ্রেয়:) রথং নিবর্চয় হতি যুতং শাশ্ব,
 ধা অ ॥ ১৫ ॥ রাম: হৃদিতৈ: জনানাং গলরতা স্মান্বা সধীরা: সন্ একাং ৫জনীং শমিত্বা
 বনেশাসনতাত্ ভয়াত্ বান্ রথনু প্রাত: কুলিন অপ্রসগাম ॥ ১৬ ॥ তে করুণং হবন:

হইতে লাগিল, কিন্তু তাহাদের মধ্যে যাহারা ধৈর্য্যশীল ছিল, তাহারা শোক
 পরিহার পূর্ব্বক, কুমাবেব অহুগমনে কৃতনিশ্চয় হইল।

১২। সেই কুমারগুণ প্রস্থানে উদ্যত হইলে, প্রজাবর্গ তাঁহাদের নিবটে
 আগমনপূর্ব্বক শোক করিতে লাগিল। তখন তাঁহারা তাহাদিগকে এই কথা
 বলিলেন—“আমরা পিতার অহুমতি লাভ করিয়া কৃতার্থ হইয়াছি; এ আমা-
 দের অভ্যুদয়ের সময়; হায়! তোমরা কি অন্য আমাদের নিমিত্ত শোক
 করিতেছ।”

১৩। “যিনি আমাদের জন্য দান করিয়াছেন, যিনি বিপদ হইতে
 রক্ষা করিয়াছেন, এবং নিজ অর্থব্যয়ে প্রতিপালন করিয়াছেন; এই তুচ্ছ বন-
 গমন হইতে তাঁহার এই সমস্ত মহোপকারেব কি পরিশোধ হইতে পারে?”

১৪। সামান্য প্রবাসের কথা কি বলিব, অতি দুষ্কর কার্য্যেও যে ব্যক্তি
 পিতার শাসনে থাকে না, সে বরং বিহাতের মত কণকালের মধ্যে বিনষ্ট
 হউক, অথবা ত্বণের ন্যায় দাঁড়াইয়া দাঁড়াইয়াই শুকাইয়া বাউক।

১৫। পুত্রবাসিগণ! তোমরা মিরে যাও, গিয়া পিতার শোক অপনয়ন
 কর; আর ভয়তকে আমরা হইতে ভিন্ন ভাবিও না” এই কথা কহিয়া, সার-
 থিকে রথ কিরাইয়া লইতে বলিলেন।

১৬। রামচন্দ্র বধন ভাবত্বয়ী দেখিয়া বৃদ্ধিলেন, তাহারা তাঁহার অহুগমন
 হইতে ক্ষান্ত হইবে না, তখন পুত্রবাসীদের সহিত এক দ্বাশি বাস করিয়া এবং

অসম্মৎ অসাত্বঃ মুহুসং হুঃ কবীথ্য' ন্যথসিধুঃ হা রাম হা কটমিতি ত্রবল. পরাঙ্গুষ্ঠী:
 মনৌমি: ন্যহবত্ ॥ ১৩ ॥ স্ত্রীঃপি যদ্রাসলিলৈ: সহায়ম্ আত্মানং পবিত্রা অনলমলম্;
 সমীতযৌ: রাঘবযৌ: অধীযন্ (তীথা) কদুখ্য' যসন্ পুরম্ আবিবেশ ॥ ১৮ ॥ জর্দন
 প্রতীয রাজন্যগচনসমলিত্যপি শীকাম্বকারদ্রতসর্ব্বচেটা সা পু. মানুশীতাগনিরাক্রতা
 যৌরিব দহয়ি ॥ ১৫ ॥ নৃপতি: রামিণ্য বিনা সমল্ল' বিলীক্য শুভাম: সন্ সত্যাত্
 অশৌচ মধুনি ন প্ৰীতী, গম্বী: ন ব্যলিপত, মনৌরমি বল্লী ন অবসিষ্ট ॥ ২০ ॥
 চ যত্র একন ন আশিষ্ট ক্রতাক্রমেণ: দ্বিতিপাত্তমাপ্য: অরংসীত্ চন্দনীশীরম্যপাল-
 দিম্বীঃপি শীকায়িনা যু নিবাসমূয়ং অগাত্ ॥ ২১ ॥ ভূমিপতের্মন্ডিত্য: তিব্রক্রুথ. কীগান্

বনবাসস্থলত নানা ভয় হইতে তাহাদিগকে রক্ষা করিয়া, প্রত্যবে ছনপূৰ্ণক
 প্রস্থান করিলেন ।

১৭। অনন্তব তাহারা অশ্রুবর্ষণ, করুণশরে বোদন এবং মুহুর্নুহু দীর্ঘ
 শ্ৰেষহৃৎ উচ্চাস পরিত্যাগ করত, এবং হা রাম হা কট ইত্যাদি বলিতে বলিতে
 ফিরিয়া আসিল, কিন্তু তাহাদেব চিন্ত ফিরিবার নহে ।

১৮। সারথিও অত্যন্ত শোকার্ত হইয়া গঙ্গাভলে অবগাহনপূৰ্ণক আপ-
 নাকে ও অশ্বগণকে পবিত্র করিয়া, রাম লক্ষণ ও সীতার বিবর ভাবিতে ভাবিতে
 দৈবহৃৎ নিশ্বাস পরিত্যাগ করত পুরে প্রবেশ করিল ।

১৯। অহুগানী লোকে ফিরিয়া আসিয়া দেখিল. সেই পুৰী চন্দ্রহর্য্য-
 বর্জিত নভোমণ্ডলের ন্যায় হইয়াছে, যদিও নন্দ্রশ্বরূপ অস্ত্রিয়গণ রহিয়াছে,
 তথাপি শোকরূপ অক্রকারে সমস্ত নিস্তরু ও স্পন্দহীন ।

২০। নৃপতি রাম বিনা সমহৃৎ দেখিয়া, নিরাশ হইয়া চিন্তবিকার প্রাপ্ত
 হইলেন ; মধুপান ইচ্ছা করিলেন না, চন্দ্রনাদি অহুলেপন করিলেন না এবং
 মনোরম বসন পরিধান করিলেন না ।

২১। রাজা শোকপ্রযুক্ত একত্র ত্রিষ্ঠিয়া থাকিতে পারিলেন না, রাঘবর্ষব্য
 কর্ম সকল অসমাপ্ত থাকিলেও, তাহা হইতে বিরত হইলেন ; চন্দ্রন, উশীর
 ও মৃগাল অঙ্গে অহুলেপন করিতে লাগিলেন । অবশেষে শোকাপ্রিতে দেবত্ব
 প্রাপ্ত হইলেন ।

২২। ভূপতির মহিবীগণ ক্রন্দন করিতে লাগিলেন, কেশচ্ছেদন, নিঃ

শুল্কম্; স্ববপুঁষি জগু' বিমূঢ়ানি চক্ৰুস্তপুঃ, সমাযৌ পিতৃ: বলযানি চ বমম্বুবেষ
 ॥ ১১ ॥ তা. সান্বয়শী বস্তুতা ভবতমতীচা সতী তং মৈলি আয় ন্যপিপতু সন্নিমতীন
 বাসান্নগম্ আনিনীমুন্ যুন্: দূতান্ মাখ্যাপযশ ॥ ১২ ॥ মালুকুলী বসন্ ভরতৌপি রাশ:
 মমাদং মশ্বন্ "অহঁ স্তম: সন্ লমল: পতিতম্ অধ:ক্ষুরল' বিমল্লল' নিবীচাশ্বনী" ইতি
 স্ত্রিষ্ণ: আখ্যাত ॥ ১৩ ॥ দূতা এল্য পযিয়াসয়ন্: যদা তম্ আত্ময়িকম্ অর্ঘ্য ন অশিযবন্
 তদা অসী জাতান্নিষ্টিষ: গৃহণাং চম্কচ্চরমান: আষ্টিশ ॥ ১৫ ॥ (স:) স্ত্রিষ্ণশান্
 সমাকুললোব বস্ন্ যুন্ অপায়ম্ অসীদুপ' অশ্টিশ্চ, গৌমাযুশা-রুগণাশ্ব সম্বক্ ন আযা-
 ত্তিষ: মৌম অরাষ্টিষুয ॥ ১৬ ॥ প্রৌদিবান্ স: এল্য পযিচান্ জনীঘজন্য' ঘীর্ষ ন যুশাম
 বেদনাদান্ ন আকর্ষ্যামাশ, বখিজা পণাযা: নচ স্তপসীম ॥ ১৭ ॥ অম্বর্ষ তম্ এল্য

অত্র তাড়ন, অলঙ্কার উল্লেখ, ধরাতে নিপতন এবং বলয় ভঙ্গন কবিত্তে
 লাগিলেন ।

২০। বহুবাহুবগণ তাঁহানিগকে সাঙ্ঘন্য করিয়া, ভরতের প্রতীক্ষায়
 রাজার মৃতদেহ তৈললঙ্ঘণিতে রাখিলেন, পরে মন্ত্রিগণেব মতামুসাবে রাজ-
 পুত্রকে আনিবার জন্য যুধা দূত সকল পাঠাইয়া দিলেন ।

২৪। মাতামহাণয়ে স্থিত ভরত স্বপ্নে দেখিলেন, যেন সূর্য্যদেব নভো-
 মণ্ডল হইতে নিপতিত হইয়া ধরাতে লক্ষ্মী পাইতেছেন; তখন বাজার বিপদ
 আশঙ্কা করিয়া স্নানপূর্ণের নিকট সমস্ত বর্ণন কবিলেন ।

২৫। যখন দূতেরা আসিয়া তাঁহাকে বাইবার জন্য জিজ্ঞ করিল, কিন্তু
 কোন অমঙ্গল সন্থাদ শুনাইল না, তখন তিনি জনকাদির অনাপদবিষয়ে
 উৎকর্ষায়ুক্ত হইয়া গমনার্থ উৎসুক হইলেন, এবং প্রস্থানও কবিলেন ।

২৬। তিনি মেহনিবন্ধন কাতরাত্তঃকরণে আশঙ্কা করিতে লাগিলেন,
 হে ত বহুগুণের কোন অমঙ্গল ঘটনাছে। আর শিবা ও যুগগণ বিপরীতদিকে
 গমন করত ভয়ঙ্কর রব করিতে লাগিল ।

২৭। প্রবাসস্থিত সেই কুমার পুরে প্রবেশ করিবার সময় জনতাভনিত
 কোলাহল কিংবা বেদাধায়নের ধ্বনি শুনিতে পাইলেন না, এবং বশিষ্ঠগুণের
 কটবিসহ বিছুটে দেখিতে পাইলেন না ।

उपायवाचा मातरः दृपतिं उचैयक्रन्दुः, पुरीहितामालमुखा दीधाय विहङ्गमन्मुप्रति-
 पूषंमत्याः (वसुतः) । २८ । यदा स. परितः समीतं रामं अक्षयश्च दिङ्मनः सन्
 अन्धशृङ्खत् अथ यदावत् इत्तं अक्षौःश्रावन्, (पुरीहितादयः इति शेषः) । २९ । आशङ्क-
 भीमघुकटीविभङ्गः तदा मीश्रीयमानानुषरोद्रनेदः स क्लेक्यां मुहुः उचैः उपायश्च अ-
 शीक्रे अविरेतं न्यमाङ्गीच । ३० । उपायजौ समीतौ चिह्निसुतः, राजा ममार, भवत्यः
 विधवाः, वयं मीचाः, भू. अदया वत वद्वनर्धं लधुत्वं कीकल्पुपयम् । ३१ । उमीकः
 सुवि सुतान् रोहदारान् सरामं पितर उदायमानः असी (भरतः) एतत् नतं न
 मत्कं इति त्रुवायः सन् सहस्रम् मययान् अगम्यत् । ३२ । दिग्घयनः (वरिन्द्रमिथि
 मयः) अन्धरपातजातं धिर्दीपयन् सविप्रा सविवाः त सुम्यदन्ः सन्, अन्धावृतिं
 च वयितुम् आयत् नरेन्द्रं समुद्रतः । ३३ । समन्तान् पद्भुक्षुषकीन् उदधिपन् वेत्-

२८ । अमन्त्रर जननीगन गनरश्च हृदया नमोपागत सेठे कुमारके वेष्टेन
 पूर्णक राज्याके उल्लेख करिवा उल्लेखःश्रवे क्रमन करिवा उठिलेन ; पुरोहित,
 अनाता ओ बोद्धागण ओ दंगपरोनाति शोक प्रकाश करिते लागिलेन ।

२९ । उरत इतस्ततः दृष्टि स्थालनपूर्णक वधन राम लक्षण ओ मीताके
 देखिते पाहिलेन ना, उधन रोरुदामान हईया डिङ्गावा करिते लागिलेन ।
 परे त्राहारा तीहार निकटे, वेमन घटियाछिन, समस्त वर्णन करिलेन ।

३० । उधन तिमि उरुधर ऊडगी करिवा, एवं क्रोधउरे अरुण
 षोचमङ्गल विस्फारित करिवा, केवरीके वाव वाव उल्लेखःश्रवे तिरुकार
 करिते लागिलेन एवं अविरेत शोके निमग्न हईलेन ।

३१ । राक्षसनरुगण सोतार सहित कष्टे पडिसेन, राजा निधन
 प्राप्ति हईलेन, आपनारा विधवा हईलेन, आमरा सकले शोचनीरुनशाग्रत
 हईलाम, एवं पृथिवी ऊराडक हईल । हाय ! केवरीव এই अचिनव मतनव
 वह अनर्थेन निदान ।

३२ । "एहे मत् आमार नहे" এই दगिवा तिमि हाछारवार शपथ करि-
 लेन, एवं शोके हृन्निते विरुञ्जित हईया, पितार ओ रामेर नाम उच्चारण-
 पूर्णक रोरुदामान हईलेन ।

३३ । सडिबगण विप्रधर्गेर सहित मिमित हईया त्राहारे अन्ध करिलेन,

मद्दहकासं पवादधन्, तारान् कम्बून् पधनन् तथा कुटुम्बचन्दनानि आनयं य ॥ १४ ॥
 अतिक् प्राक्शिरस (श्वमिति शेषः) अजिने निधाय श्रीवाचिनासावदनं (श्वस्य इति
 शेषः) सद्यमे' कृत्वा पात्राणि यथाविधानं सञ्चित्य प्वलितं चित्ताग्निं लुहाव ॥ १५ ॥
 पिण्डीदकसद्येषु हतेषु भरतः प्रकृतं अभिषेकं हिला विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः
 सपीरः सन् अरण्यं प्रायात् ॥ १६ ॥ श्रीप्रायमाणैः ककुभः अश्रुवाभैः अपत्यानसुपेत्य
 सते' शोकात् अमूर्धैरपि नागेन्द्ररथाश्चमिथैः जनैः भूः वकासाश्चकार ॥ १७ ॥ (ति जनाः)
 वनानि पुष्पफल उद्विगधरे, आपगासु ससुः, पितृन् पिप्रियुः, पुलिनानि इत्वा अरिसुः,
 दायां समाश्रित्य अमद्दं विशदस्तुय ॥ १८ ॥ निरुद्वयमहतयस्ते नद्वास्तुसम्यक्विशति-

भाजः तमसापगायाः तीरं सम्याप्य पुच्छं दामुनम् अम्बु विगाहितुं ययुः ॥ ३८ ॥ ते भरद्वाजमुनेर्निकेतम् ईयुः यस्मिन् रामः समेत्थ फलवदिभूत्वा ध्युताग्रनायः तथा शिशिरैः यथोभिः उदस्थां व्यसन् विश्रथात् ॥ ४० ॥ विनयान् पद्माक्षी वार्धयमान् स्थितिस्रथायिनः सुप्रथमाथान् अनिर्यं मुमुक्षुन् अध्यापयन्तं सद्यिष्यं भरद्वाजमुनिं प्रथेमुः ॥ ४१ ॥ आतिथ्यं पथः परिधिर्विष्वस्यीः धामप्रथिमः (अस्म्य मुनेः) यीगवलेन कल्पद्रुमाः फेसुः स्वदिमान्वितानि द्राघिमवन्ति वासासि च उदुङ्गः ॥ ४२ ॥ तस्मिन् तिलीत्तमाद्या वनिताश्च आम्नां (मुनेरिति श्रेयः) मतीपुः, विनयान् उपास्युः, सरागं जगुः, सद्धार्वं नष्टुः, सविधर्मं नैमुः, उदाश्म ऊजुः ॥ ४३ ॥ ततः प्रीतिमान् मुनिः अवकाशे रुचिसंपन्नूषं

चित्त विनोदन करিল, পরে শকাশূন্যচিত্তে ছায়াতল আশ্রয় করিয়া বিশ্রাম করিতে লাগিল ।

৩৯ । যথায় গঙ্গাছলের সংসর্গে তমসানদী বিশেষরূপে পবিত্র হইয়াছে, তথায় গিয়া শ্রম পরিহাব করিল, পরে পবিত্র যমুনার জলে অবগাহন করিবার জন্য গমন করিল ।

৪০ । অনন্তর ভবদ্বাজ মুনির আশ্রমে পৌছিল, যথায় ব্রামচর্য সকলের সহিত নিলিভ হইয়া, ফলসম্পত্তি দ্বারা ক্ষুদ্রিবৃত্তি এবং সূশীতল জলদ্বারা তৃষ্ণা শাস্তি কবিয়াছিলেন ।

৪১ । তথায় ভরতাদি পদব্রজে গমনপূর্বক শশিষ্য ভরদ্বাজ ঋষিকে সন্নিহয়ে প্রণাম করিলেন এবং দেখিলেন তিনি মৌনব্রতাবলম্বী, স্থূলিলাশ্রী, দিবানিশ যোগাভ্যাসে নিরত, সোক্ষার্থী মুনিগণকে শাস্ত্র অধ্যয়ন করাইতেছেন ।

৪২ । মহাপ্রভাবসম্পন্ন মুনি ভরতাদির আতিথ্য করিবার জন্য উৎসুক হইয়া, একরূপ বোগবল প্রকটন করিলেন যে, কল্পবৃক্ষ সকল ফলিতে লাগিল ; অধিক কি, সুদীর্ঘ সুকোমল বস্ত্র পর্যন্ত আপনা হইতে উৎপন্ন হইতে লাগিল ।

৪৩ । সেই তপোবনে তিলোত্তমা প্রভৃতি দেববনিতাগণ মুনির আকর্ষণে ভীহাদিগের সেবাশ্রম করিতে লাগিল ; রাগরাগিণীর আলাপচারী পূর্বক সঙ্গীত, হাবভাব প্রকটন পূর্বক নৃত্য, বিলাসের সহিত প্রণাম, এবং উদারভাবে বচন বিন্যাস করিতে লাগিল ।

राघवस्य चरणाभ्यां चिरं कवचं सम्यक् ददिता सरितं समीप्य मध्ये मलात् हास्यत्
 मलं चपां चनिके गोदाभिघायं प्रथम् ॥ ५० ॥ पिता सुकरे चरस्यमाने मां वत (खेदे)
 दुस्करे राज्ये त्वं प्रायुङ्क्त, द्वि वीर ! यत् मां याः अमुं मरं वद्ध, इति वचः रामस्य
 कनीयान् आभाषि ॥ ५१ ॥ इदमतेषु हती युती धीमान् त्वं चित् पेटकं वचनं न कुर्याः
 (तर्हि) कुले विद्धिद्यमानेऽपि धरस्य पुत्रः इह पुत्रकाम्या कथं म्यात् ॥ ५२ ॥ त्वं
 अथाकं उक्तं बहुमन्यसे चित्, मयि स्थिते यदि न ईशिषे, तातवाक्चि अतिठन् यदि
 जिह्नेपि (तर्हि) मङ्गा जहीहि, व्रज, पृथ्वीं शाधि ॥ ५३ ॥ कनीयान् अहं हवीरसा
 राज्यधरां प्रवीढुं कथं उक्तस्यैव । मां कुलकीर्तिंवीपे मां प्रयुक्त्वाः भरतीपि इति धर्मं
 (वचनमिति शेषः) रामं प्राह अ ॥ ५४ ॥ एतत् कर्त्तव्यं हस्तिपुरम्, राजभाषि

वर्द्धित हहेल । तत्रन त्ताहारा "रामशोकं द्राक्षा पक्षत्र प्रापुं हईयाछेन"
 এই কথা উঠেঃযরে নিবেদন করিলেন এবং বোদন করিতে করিতে
 ভূমিতে বিনুষ্ঠিত হইতে লাগিলেন ।

৫০ । राम लक्षण वह्कण करुणयरे ७ मुक्तकर्षे रोदन करिया, नदीते
 गमन करिलेन, एवं प्रेत्योके जनमथा हईते हई हई अञ्जलि प्रहण करिया,
 पितार नामोल्लेख पूर्वक तटोपरि निवेप करिलेन ।

৫১ । रामচন্দ্র অহুজ ভরতকে বলিলেন, "পিতা আমাকে অনারামসাধা
 অরণ্যবাজায় আদেশ করিয়াছেন, কিন্তু হায়! তোমাকে ছরুহ রাজ্যশাসন-
 কার্যে নিয়োগ করিয়াছেন । হে বীর শোক করিও না; সেই ভার বহন কর ।

৫২ । " ভূমি ধীমান্ হইয়া এবং প্রাচীনদিগের মত জানিয়া ও তদহুসারে
 কার্য করিতে তৎপর হইয়া, যদ্যপি পিতার বচন ব্রহ্মা না কর; তাহা হইলে
 কুলের লোপ হইলেও এসংসারে আর কোন্ ব্যক্তি কি জন্য পুত্রকামনা
 করিবে ।"

৫৩ । " আমার থাকে যদি তোমার আদর থাকে, আর যদি আমাবিদ্যা-
 মানে, প্রকূর্ষ চালাইতে না চাও এবং পিতৃবাক্য মঙ্গন করিয়া যদি লজ্জিত
 হও, তবে শঙ্কা ত্যাগ কর, ফিরিয়া যাও, গিয়া পৃথিবী শাসন কর ।

৫৪ । ভরতও रामকে धर्माहूगठ কথা বলিলেন, " আমি কনিষ্ঠ হইয়া

অমুনি রমানি শ্ব, এতন্ রাজন্যকথ (বর্নতি ইতি শ্রীষঃ) ত্বয়ি স্থিতী স্বচঁ বিদীন্দ্রঃ
 স্মান্ হুত্বনন্ স্মানন্ ॥ ১১ ॥ রাঘবঃ ইতি নিগদিষন্ তং জগাদ ঙ্গি মরত তং
 নদীযৈ ধাতুকে মচ্ছীলা স্মুতনিজ্জিববিম্বঃ তথা জনীষৈঃ পুণ্যমানঃ সন্ অশ্বশ্রীতন
 মঙ্গলম্ভবনরাজ্যং কারয় ॥ ১৫ ॥

কিরূপে ছোষ্ঠ পুত্রের যোগ্য রাজ্যভার বহন করিতে ভরসা নব্বিধ; অতএব
 বুলকীর্তির লোপকর কার্যে আমাকে নিয়োগ কবিবেন না।”

৫৫। এই সমস্ত মহাবলপরাক্রান্ত হস্তী ও বাজিগণ, সেই সকল রাজ-
 সম্ভোগ যোগ্য রত্ননিচয়; এবং এই সব ক্ষত্রিয়গণ বর্ধমান রহিয়াছে; আর
 তুমি বিদ্যমান থাকিতে আমি রাজা হইব, একথা অলীক (যেন কাহাবও মুখ
 হইতে বহির্গত না হয়)।

৫৬। তিনি এই কথা বলিলে, রামচন্দ্র তাঁহাকে কহিলেন, “ভবত! তুমি
 আনার ছুইখানি পাত্ৰকা গইয়া গমন কর; এবং সমুদয় আশঙ্কা পরিত্যাগ-
 পূর্কক প্রহাবর্গের পূজ্যমান হইয়া, আনার মতামুসারে সমুদয় পৃথিবীতে
 রাজ্য কর।”

चतुर्थः सर्गः ।

भरते निष्ठे सति धीमान् रामः अनेखपीवनं प्रपदे तस्मिन् पुजितः सन् दृष्ट्वा-
 रण्यं ईयिवान् ॥ १ ॥ अरखानीं अटायमानः ससीतः सहलक्षणः रामः ब्रमुच्चथा
 भीमिग रघसा बलान् उत्तुष्यि जज्ञे ॥ २ ॥ तौ मुजां भक्षा क्वान्तेनापि दुर्दभं तं
 अवाक्शिरसं उत्पादं सलं भुवि निचखनतुः ॥ ३ ॥ ततः रघुव्याघ्रीं ब्राह्म्या त्रिय्या
 अध्यासितं शरषीपिणां शरख्यं शरभद्रायम आहिपाताम् ॥ ४ ॥ यूयं समैष्यथ इति
 (ईतीः) वयं अस्मिन् वने आसिष्महि यूयं दृष्टाः स्य, वः सस्ति, वयं स्रपुत्रविजितां
 गतिं यामः, आरात् सुतीक्ष्णानुनिकेतनम्, इति प्रदिश्य शरभद्रः रामस्य पुरः ज्वलने वपुः
 लुहवाचकार ॥ ५ ॥ ६ ॥ (शुम्भकम्) तस्मिन् जगानुसाहुते रामः अनिमं आश्रमान्

१ । भरत फिरिया गेले, धीमान् रामचन्द्र अत्रिमुनिर तपोवन प्रांप्त
 हईलेन, एवः तथार पूजित हईया, दण्डकावणे गमन करिलेन ।

२ । तिमि गीतां श लक्षणेर सहित वेमन सेहै महारणे लमण करिते-
 हिलेन, अमनि एकटा डरदर राक्षस सुवार्त हईया ठाहादिगके वनपूर्वक
 हरण करिया गईल ।

३ । राम श लक्षण उडरे कृताखेरश अदननीय विराधनामक सेहै राक्ष-
 सेर छुई बाह डध करिया उर्कदिके पद, श अधोदिके मण्डक करिया ताहाके
 लूगर्ते पूतिया फेलिलेन ।

४ । परे रघुवःशेर सेहै छुईती श्रेष्ठ सखान शरभद्र मुनिर आशने
 गमन करिलेन, वे खानटी तपोखनित एक प्रकार शोडाते परिपूर्ण, एवः
 शरणागत ब्यक्तिर आश्रयरूप छिल ।

५ । ६ । “आपनि आनिवेन बनिया, आनि एहै वने अवखान करितेछि ;
 एखन आपनार सहित देखा हईल, आपनार नखन हडक, आनि निज पुण्ये
 अर्जित गति प्रांप्त हई,” एहै कथा बलिया, एवः “ निकटेहै खतीन्त्र मुनिर
 आश्रम ” ईहा निर्देश करिया मुनि खलख अश्रिते निज देह आहति दिलेन ।

মমন্ সুতীত্মসুনিমস্বিনী পৰ্বমালায়াং চবাচ ॥ ১ ॥ বাসতেদ্বিষু বনেষু নিবসন্ পৰ্ব-
 মলর আতিথ্যৈঃ (স:) শ্রুতীত্যাযং স্তগান্ বিধ্বন্ বিচক্রনী ॥ ২ ॥ ছীমবান্ গল্য
 চক্ষুঃ দিবসান্ কলা স্নগ্ৰহলুপ' অধীযাতান্ সামর্কীয় সমর্থয়ন্ ব্রহ্মজি । ২ ॥ তন্দ্রক-
 নিমে সন্ধ্যার্তীনি তরুলশী বসান: কাষ্ঠীঃ: খড়্গিকা: মার্জী' তদ্রুবান্ অসী দন্দ্র-
 কাটিক' বিদ্রান্ বচন্ নির্ভয়: সন্ আশ্রিতব্রবীণানি ছিত্বা দ্রলীয়েপ আশ্রিতধ্বং (মবল্)
 তেযু বনেষু আনম ॥ ১০ ॥ ১১ ॥ (ব্রহ্মকম্) । দ্বাতীনধ্যালটীমাস্ত: সুলন: পরিপূত্রয়ন্
 মহানদ্রী: পৰ্ব্বধ্বান্ নৈকটিকাশ্রমান্ আট ॥ ১২ ॥ (বাম:) পর্ব্বতি, অত্র,

৭। তিনি অগ্নিলাং হইলে, রামচন্দ্র হুতীক মুনির সন্নিকটে একটা কুটীরে
 গিয়া বাস করিতে গাগিলেন; তথায় থাকিয়া নিরন্তর নানা আশ্রমে ভ্রমণ
 করিয়া বেড়াইতেন ।

৮। বাসযোগ্য বনেতে অবস্থানপূর্ব্বক পৰ্ণযায় শয়ন করিতেন এবং
 আতিথেয় ছিলেন বলিয়া, শয্যা হইতে গাজ্রোখানপূর্ব্বক স্নগ্না করিয়া বেড়াই-
 তেন ।

৯। স্নগ্নাগ্রমাংস শূন্যক করিয়া কাব্য করিতেন এবং হ্রাসীতে পাক
 করিতেন । পরে হোমানস্তব দেবতাকে নিবেদন করিতেন, পবিশেষে ঋক্
 যজু: ও সামবেদান্তিষ্ঠ ব্রাহ্মণগণ ভোজন করাইয়া, যাহা অবশিষ্ট থাকিত নিজে
 আহার করিতেন ।

১০। নববস্ত্র তুলা সর্কাসব্যাপী তরুবল পরিধান করিতেন, এবং ধূ-
 র্গণ শঙ্ক ও বর্ষ ধারণপূর্ব্বক ব্রাহ্মণগণের বলা করিতেন ।

১১। ব্রাহ্মসগ্ন-নিধনকাব্যী নিজীক' সেই ব্রাহ্মকুমার যে সকল বন তৃপ-
 পূর্ব্ব-ও গোজাতির তৃপ্তিপদ, তাহা পরিত্যাগপূর্ব্বক, তথায় ফলমূত্রা তৃপ্তিলাভ
 হইতে পারে এরূপ বনে বিচরণ করিতেন ।

১২। বাহারা কাঙ্ক্ষিক পরিশ্রম ষাটা জীবিতা নির্জাহ করে, তাহাদের
 হিংসাপরায়ণ ব্রাহ্মসগণের শাসনজন্য দীপ্তিশালী অশুশস্ত্র ধারণ করেন, এবং
 সোমরস পানশীল, যাত্নিকগণের পূজা করেন এমন সেই ব্রামচন্দ্র, মহামহিম
 বিচরণে সমাকীর্ণ নিকটবর্তী বস্তিগণের আশ্রমে ভ্রমণ করিয়া বেড়াইতেন ।

पूर्वेषुः अथैशुश्च मुनीन्द्राणां इतिशयी धिनवन् मियभात्रुक्तां चनात् ॥ ११ ॥ (किं कुर्वन्) आयतीगवं प्रक्रान्ता सस्था (व्याप्त) आतिष्ठद् जपन् तथा पतन्निभ्यः प्रातस्तवां प्रवृत्तः रविं प्रपमन् ॥ १४ ॥ अमीश्रवा राक्षसा पर्णशालावा स दृष्टये अथ अमकी भाय्योदं तं अब्रज्जाय सौमिरये सस्ये ॥ १२ ॥ वलिभ मध्यं दधाना कर्षजाहविलीचनया अतिसर्वेष वाक्त्वचिन (सपलचिता) पचती चन्द्रखेव स्थिता ॥ १६ ॥ (पुनः फीट्टमी) मुपान् द्विदनासीरुः सदुनाचितलाहुलि. प्रदिमानं दधानिन धनेन लघनेन च (सपलचिता) ॥ १० ॥ (पुनः कीट्टमी) सद्रस दृढदन् तीलतुष्टलं वज्रं दधती पमरतः शंथुन् कुञ्जाथा, सन्विषी तथा मुहृष्टानना ॥ १८ ॥ अथूर्धमाथा पतीयन्ती अनुका मियवदा अमी रघूममं मियाकर्तुं मार्दवाचक्षी ॥ १९ ॥ ई सौमिर्न !

१०। परदिन, सेहदिन, पूर्णदिन ও অন্য দিন, মুনীন্দ্রগণের বুদ্ধি ও স্ব-
বিস্ময়ক তদাবধারণ করিয়া তাঁহাদিগের প্রিয় হইয়াছিলেন ।

১৪। যখন গাভীগণ ফিরে আইনে সেই সময় হইতে আরম্ভ করিয়া, আথ
যখন ছুড়দোহন হয় তৎকালপর্যন্ত, সর্গ্যাবলনাদি করিতেন, এবং পূর্নাগণ
অশেকা অধিক প্রত্যাষে জাগরিত হইয়া সূর্যের উপস্থান করিতেন ।

১৫। অনন্তর এক কামুকী রাকসী তাহাকে পর্ণশালাতে দেখিতে
পাইল, কিন্তু তাহার ভাব্যা রহিয়াছে দেখিয়া, তাহাকে অবজ্ঞাপূর্বক, সৌমি-
ত্রির নিকট উপস্থিত হইল ।

১৬। তাহার মধ্যদেশে জিবলিযুক্ত, লোচনযুগল কর্ণমূল পর্যন্ত বিস্তৃত,
এবং তাহার বাক্য ও শরীরের স্বক সর্গ্যাপেকা উৎকর্ষযুক্ত; অতএব সে
প্রতিপদের চলকনার ন্যায় ছিল ।

১৭। তাহার পদযুগল অশোভন, উরুযুগল করিকরের ন্যায় স্ববলিত,
করতল ও অঙ্গুলি স্কন্ধোন্নত, এবং জঘনস্থল বেমন বিশাল, তেননি নিবিড় ।

১৮। তাহার নাসিকা উন্নত, দন্তপাঁক্তি সূনির্দল, হৃৎকল দোহল্যমান,
মুখন্ডল অস্থান্যে মণ্ডিত, এবং গলে মালিকা লখনা। যাহারা তাহাকে
দর্শন করে, তাহারা অধিত হয় ।

১৯। প্রিয়ভাষিনী সেই কামুকী নিজের পতিলাভ বাসনায় বার বার

ত্বং অমৃতঃ ব্রহ্মঃ; সন্ কামা বসবদা সুভোগীনা পুত্রপাপুপ সচচরো মা নপায়ন্ত্যা: ॥২০॥
 স পা শুভাচ গীঠীমি স্বীপুসমীপথে বনে অদূর্যমদ্যদুপা ত্বং অমীক: সতী কিং অরা-
 ষ্টীমি ? ॥ ২১ ॥ মানুদান্ অমিলয়স্বী রীচিথ: দিধিধর্ম্মী অক্ষরায়মাণা ত্বং স্নতজা
 সতী কথ ব্ৰহ্ম অশ্বসি ? ॥ ২২ ॥ উদ্যময়াকুলি অরথৈ মালীনতলবিবর্জিতা কামুক-
 মায়ৈশাপটী ত্বং কথ ন পতিবসী ? ॥ ২৩ ॥ পথশ্রাস্থায়া (স্থিতং) অনুরহসং রাঘব
 পতিং ব্রহ্ম, স: মম স্নামী কান্দাবান্ তদ্যা অীপকর্ষিকসীশল: ॥ ২৪ ॥ যস্য বপু:
 আন্দনিকং, মুখং কাণ্ডবেটনিকং, যস্য অীপসাতুকী পাণী সংযানি সর্ব্বকর্ম্মীণী ॥ ২৫ ॥

গর্হিতভাবে গমনাগমন কবিত্তে লাগিল, পরে বধুবব লক্ষণকে প্রাপ্ত হইয়া
 তাঁহাকে প্রসন্ন করিবার জন্য প্রার্থনা করিল ।

২০ । “হে স্নমিত্রানন্দন ! শকাশূন্য হইয়া উৎসুকমনে আনার পাণিগ্রহণ
 কর । আমি নিজে অতিলাষবতী হইয়া তোমার অধীনতা স্বীকাব করিতেছি,
 এবং তোমার উত্তম ভোগস্বধ সম্পাদনার্থ যাবজ্জীবন তোমাব সহচরী হইব ।”

২১ । লক্ষণ তাহাকে বলিলেন, “এই বন নরনারীর ভয়াবহ, এবং অধুনা
 গোচারপর্ধ্যস্তবর্জিত, তুমি অস্বার্থ্যস্পশ্যরূপা হইয়াও কি জন্য নির্ভয়চিত্তে
 হেথায় পর্ধ্যটন করিতেছ ?”

২২ । “যদিও তোমাব রাক্ষসোচিত স্বভাব, তথাপি মানুষেব সহিত রমণাভি-
 লাষিণী হইয়াছ; তুমি কি জন্য দীপ্তিশালী কলেবর ধারণপূর্কক অপরাব
 ন্যায় আচরণ করিতেছ এবং খতগ্রা হইয়া ভ্রমণ করিতেছ ?”

২৩ । “ভয়ঙ্কর প্রাণিগণে সমাকীর্ণ এই অরণ্যে কামুকমূলত প্রার্থনায়
 স্নমিপূণা হইয়া লক্ষ্যায় জনাঙ্কলি দিয়াছ; তোমার কি পতি নাই ?”

২৪ । “ঐ পর্ধ্যালার অভ্যন্তরে বিজনস্থিত দ্বামচন্দ্রকে পতিত্বে বরণ
 কর; তিনি আমার প্রহু, তিনি কান্তাসস্তোত্রের রসাতিজ এবং তাঁহার
 লোচনমুগল আকর্ষণবিশ্রাস্ত ।”

২৫ । “বাঁহার কণেবর চন্দনে চর্চিত, মুখমণ্ডলে পরিমণ্ডিত, এবং
 বাঁহার আলাহুদস্থিত পাণিযুগল, সংগ্রামে ছেদনভেদনার্থ সমুদয় কার্য্যে
 হুপটু ।”

घन दुर्भङ्गरोषार्थे शोपनीविभक्तः अस्मिन्महः यथा आङ्गलमख्यं अयदुर्बलं सितुं चापं धत्ते
 ॥२६॥ (यः) संख्ये यद्यद्गुहां जेता यथा धने धर्मसन्धानम्; यं प्राप्य सुनीनां दा-
 नवार्थां सदा अमयम् ॥ २७ ॥ तत्रः वाङ्मत्माना “हे राम ! (मवान्) मां उपार्थसु”
 इति सादरं श्रवः धदन्ती असी रामशालां अविद्यत ॥ २८ ॥ असी अस्त्रीकः अर्ध
 स्त्रीमान् स तव पतिः (सन्) दुष्यतितरां तमेव ब्रज, मा हृषः, इति रामः अत्रवीत् (ताम्
 इतिमेवः) ॥ २९ ॥ इषस्यती मन्त्रवायुधसन्धातव्यधमानमतिः स्या, इषस्यती यीः महीधम्
 इव स्रज्जयं पुनः अनमत् ॥ ३० ॥ श्रीलूथारान् रघुधमः कौशेयं अर्धं स्रज्जयं मास्र-
 मानायास्रस्याः मूर्धं अपमसं चकार ॥ ३१ ॥ तया नूनं नाथा मूर्धं चक्षा अर्धं न अस्मा-
 विधि वेल तया मवि अयं चैविवी दृष्टः अयाति इति सा अत्रवीत् ॥ ३२ ॥ असी

२७ । “ दिनि हूर्सलेर रत्ना छन्य बानकटितते अमि बरुन करिदाजेन
 एवं प्रउरनिर्कितेर न्यार अहृत् अन्येर हूर्सह शरानन शरैर सहित धारण
 करितेहेन ।”

२९ । “ दिनि युद्धे बज्जप्रोही राङ्गनगणेर विजेता ; दिनि, बाहाते तपो-
 बने धर्माशुष्ठान अविच्छिन्न धाके, ताहा विधान करेन ; एवं मुनिदिणेर
 रमणीगण ओ गोधन सकन बांहाके पाईया अत्तर हईयाछे ।”

२८ । अनन्तर সেই राक्षसी वरपातिनाथे “ हे रामचन्द्र आनाके विवाह
 कर ” এই কথা আনরপूरक बनिते बलिते रामेनर कुटीरे प्रवेश करिल ।

२९ । “ आनार उठन श्री आछे, किन्तु लक्षण श्रीहीन, तिमि पति हईया
 तौनाके विशेषरूपे पोषण करिवेन ; ठाहार निकटेई दाओ ; छाडिया
 दिओ ना ।” এই কথা राम बलिगेन ।

३० । वेमन गाडी अनजानेर निकट गनन करे, तत्रप সেই कानुकी
 मन्त्र शरवाते अत्यन्त व्यथित हईया, पुनर्कीर लक्षणेर ग्रन्थिदाने उपहित
 हईन ।

३१ । तबन रघुवर दारुणहेमने तत्रप हईया, कोह हईते अमि उत्रो-
 लनपूरक निकटे पुनः पुनः गमनशीला সেই राक्षसीर मुख नादाविहीन करिया
 दिगेन ।

দ্বিবিধা ভয়দং বসু: সন্দর্শ্য পর্যম্ভাশীত্ তথা নিনঙ্ঘ: বসুনা বিক্রম্ মুহু: অপিষ্যবস
 ॥ ২২ ॥ রামং বিজিতাঙ্ঘযিষু: সা দলুকাৎখবাসিনী: খরদূপণযী: ভানী: পুর: পর্য-
 দ্বিবিষ্ট ॥ ২৪ ॥ স্বীমগিনেয়স্ব ভরতস্ব হুতে দীর্ঘাগিনেয়ী পিতা বিবাসিনী তযী-
 য়েচ্চিতং পশ্যতম্ ॥ ২৫ ॥ রাবণনায়াযা: পুত্রযী: ভগিন্যা মম পুত্র: অর্থং তাপসকাল্
 অংশ: যদি ব: স্বম তদা স্বমধম্ ॥ ২৬ ॥ অসংক্রমিসংখ্যানী অশ্রুস্মিনক্ষত্-
 মিনী অধম্মিনপদীবারী নী মা পর্যম্ভুতাম্ ॥ ২৭ ॥ স্ব:শ্রীযস অবাসি
 ইতি ভাট্টিকা সা প্রত্যমাঙ্ঘ তব সানার্থে (স্বাৰ্ণা) প্রাণিব:, বজ, আশসিচ্চি,

৩২। তখন সে বলিয়া উঠিল “আমাব নাম হুর্পনধা, তুমি আমাকে চিন না; না জানিয়াই আমাব প্রতি একপ দণ্ডবিধান করিলে যে, ইহ অশ্রে উহার প্রতিকার হইতে পারে না।”

৩৩। পবে সে অশ্বর্ধান কবিত্তে ইচ্ছা কবিত্তা অশ্বরীক্কে উঠিল এবং ভয়াবহ দেহ ধারণপূর্কক গালিবর্ষণ করিত্তে লাগিল; আর বহুবান্ধবগণের বকবিক্রম বার বার ব্যাখ্যা করিত্তে লাগিল।

৩৪। অনন্তর সে রামেব সহিত মুক্ত বান্ধাইবার জন্য দণ্ডকারণ্যবাসী ভ্রাতা বর ও দুষণেব পুরোভাগে গিয়া বিলাপ করিত্তে লাগিল।

৩৫। “সুভগার (কেকয়ী) পুত্র ভয়ভের জন্য পিতা যে হুইজন হুর্ভগা সন্ধানকে নির্কামন বরিয়া দিয়াছেন, তাহাসের ব্যবহার দেখ।”

৩৬। “রাবণ আমার রক্ষাকর্ত্তা, আর তোমরা হুইজন আমার ভ্রাতা থাকিত্তে একজন তুচ্ছ তপস্বী হইতে আমার এই দশা হইল; এখন উচিত হয়, ইহা সহ্য বরিয়া থাক।”

৩৭। “সেই হুই তপস্বী বুনন নম্ব এমন উত্তরীয় পরিধান করে, কুশিলতা নম্ব এমন ফল খাইয়া জীবন ধারণ করে, এবং ভরণপোষণ বরিতে হয় না, এমত পরিবারের সহিত থাকে, তথাপি তাহারা আমারই পরিভব করিল।”

৩৮। তখন তাইয়েরা তাহাকে বলিল “অবিলম্বে মদললাভ করিবে;

मा रुदः ॥ ३८ ॥ अनपराधेऽपि वयं नरान् नक्तन्दिवं जनिमः हे भीरु ! द्रुघ्नघोऽपि वेभ्यः
यत् क्षमाम तत् कुतस्तम् ? ॥ ३९ ॥ ततः चतुर्दशसाहस्रवली तथा पारश्वद्विक्तधानुष्क
श्राक्तीक्ष्णसिकान्विती मौ (खरट्टपर्शु) निर्ययतुः ॥४०॥ अथ रामलक्ष्मी मध्ये विमिर्षः
सम्पत्तयः बहुमूर्द्धनः द्विमूर्धान् विमूर्धान् अतएव भीमान् (राक्षसान्) अहताम् ॥ ४१ ॥
हृक्नरुद्रमंभुप्रचुम्भिन्नविपद्रक्तैः निमग्रीद्विप्रसङ्गीथैः द्यौर्नैश तैः सेदिनी पथे ॥ ४२ ॥
कीचित् वैपथ्यं अन्धे उत्तमं दवधुं कीचित् सरक्तं वमयुं आसिदुः केचन भाज्युं न
आसिदुः च ॥ ४३ ॥ अथ दक्षिणैर्मा मयः मृगयुम् इव उदमन् जनः मरौ

আমরা তোমারই মানরক্ষার জন্য প্রাণধারণ করিতেছি, অতএব প্রস্থান কব
আশ্বাসযুক্ত হও ; এবং বোধন কবিও না ।”

৩৯। “আমরা বিনা অপরাধেও দিবারাজি নরগণ ভক্ষণ করিয়া থাকি,
অতএব হে ভয়শীনে! জোহ কবিলে ও তাহাদিগকে ক্ষমা করিব, এমন আশঙ্কা
তোনার কোথা হইতে হইল ।”

৪০। অনস্তর পবণ, বাশ্বুক, শক্তি এবং প্রাস নামক আয়ুধ
লইয়া যুদ্ধ কবে এক্রপ বোধগণে পরিবৃত হইয়া, তাহারা চতুর্দশ সহস্র টৈন্যোব
সহিত নির্গত হইল ।

৪১। অনস্তর যুদ্ধক্ষেত্রে, ছই মুণ্ড, তিন মুণ্ড ও বহু মুণ্ডযুক্ত ভীষণ
রাক্ষসগণ যেমন অভিমুখে আসিতে লাগিল, অমনি রাম লক্ষণ তাহাদিগকে
বাণদ্বারা বধ করিতে লাগিলেন ।

৪২। তাহাদের মধ্যে কতক ছিন্ন, কতক ভগ্নাঙ্গ, কতক দোম্ভানদেহ-
যুক্ত, কতক হাতপেধা, কতক বিদীর্ণ শবীর, কতক পলায়নপব, কতক রুধির
স্রোতে নিমগ্ন, কতক ভয়বিহ্বল, কতক লজ্জাবিধুর, কতক বিলাপপরায়ণ
হইল ; এইরূপে নানাপ্রকারে হৃদশাশ্রুত রাক্ষসসমূহে পৃথিবী পরিপূর্ণ হইল ।

৪৩। কতক কাণিতে লাগিল, কতক অত্যন্ত উপতাপগ্রস্ত হইল, কতক
বা রুধির বমন করিতে লাগিল ; এইরূপে সকলে (বিবাদে) দীপ্তিহীন হইয়া
পড়িল ।

দাহবর্গী দ্বিমম্ হব বিবধম্ অবস্থম্ পতনিত্যম্ হব সিমূহঃ বস্তুসম্য তস্যায়ৌ
 ॥ ৪৪ ॥ সিতবিমিষসিতিলমলত্ববক্লঃ স্বস্তিত্ত্বক্লঃ স্বয়পূর্বক্লঃ স্বস্তিত্ত্বক্লঃ স্বঃ সিতিকম্পক্লীর্ষ-
 মক্লঃ স্বস্তিত্ত্বক্লঃ স্বয়পূর্বক্লঃ স্বস্তিত্ত্বক্লঃ স্বস্তিত্ত্বক্লঃ স্বঃ স্বস্তিত্ত্বক্লঃ স্বয়পূর্বক্লঃ স্বস্তিত্ত্বক্লঃ ॥ ৪৫ ॥

৪৪। যেমন দক্ষিণ পার্শ্বে ক্ষতযুক্ত হরিণ ব্যাধেব নিকট যায়, যেমন
 ভূকর্ত্ত ব্যক্তি মরুভূমির অন্তঃপাণ্ডী দাবাগ্নিসমাকীর্ণ স্থানে প্রয়াণ করে,
 যেমন ভূজঙ্গম প্রচণ্ডমুখমণ্ডলযুক্ত খগরাজের নিকট উপস্থিত হয়, তেমন
 ত্রিশিরা নামে এক নিশাচর রয়ুতনয়েব সন্ধিধানে অগ্রসর হইল ।

৪৫। রামচন্দ্র শান্তি বাণস্বারা ত্রিশিবাব মুণ্ডগুলা কাটিয়া ফেলিলেন ;
 তাহাতে বোধ হইল যেন ভূমিকম্প নিবন্ধন পৰ্ব্বতেব চূড়া সকল খসিয়া
 পড়িল । সমগ্র বংশনাশের পূর্বলক্ষণস্বরূপ একটা উৎপাতেব ন্যায় সেই
 ত্রিশিরাকে দেখিয়া রাক্ষসগণের মনে একটা ভ্রাস জন্মিয়া গেল ।

পঞ্চম: সর্গ: ।

নিরাকরিত্বু যশিত্বু বর্জিত্বু চন্দ্রিত্বু সর্জিত্বু য পরদ্রুপথী রথং পরিত: শিরস: ॥ ১ ॥ অরুদ্রমাসচক্রবাহগদাকরৌ তৌ রজ:সলমসৌ রথৌ আয়ুধচ্ছায্য অর্ধাষ্টান্ ॥ ২ ॥ অথ অমূঢৌ রত্নতমৌ তীক্ষ্ণায়সৌবাণী: অধিনর্ম্মে ব্যাধং ব্যাধং তৌ দ্বিপৌ যমস্নাতু যক্রত: ॥ ৩ ॥ তত ইতবশ্বু: অমৌ মূৰ্ণৎজা বনাতু পারিসমুদ্রং লঙ্কায়া বসন্তং পতিং বাবর্ষ জগাম ॥ ৪ ॥ ক্রীধবিহ্রলা সা রাধসমভং সম্রাম্য অরুদ্রং বাবর্ষানিকং নামযাচ্ছং স্নাতরৌ অরৌদীতু ॥ ৫ ॥ ঐ বীর! যৌ রথ:প্রকাশকৌ দৃশ্যকা অথবাচা স্ফটী তৌ সৈন্যৌ বৃধ্যা মূমিবর্জনা অরুদ্রাতাম্ ॥ ৬ ॥ হৃদয়তিপুরীধসা কুমারসৈনান্যা মক্রীষ

১। শক্রনিরাকরণশীল, রণভয়সহিষ্ণু, মহাকাব্যপ্রকটনগটু, আকাশোদগমনকর্ম, শত্রুপ্রহারসহনশীল খর ও দুষণ রণভূমির চতুর্দিকে ভ্রমণ করিতে লাগিল।

২। উভয়করে খড়্গ, মুষণ, প্রাম, চক্র ও বাণ ধারণপূর্বক ধূলিধারা অঙ্ককারময় রণভূমিকে অশ্রুজালে আচ্ছন্ন করিয়া ফেলিল।

৩। অনন্তর সেই দুই বয়ুবেশের শ্রেষ্ঠ সম্ভানযুগল সাবধান হইয়া তীক্ষ্ণ ফলশালী সাগরদ্বারা, মর্মে মর্মে বিক্র করিয়া উভয় বিগুকেই শমনসদনে প্রেরণ করিলেন।

৪। ভ্রাতৃযুগল নিহত হইল দেখিয়া, শূর্ণগথা বন হইতে প্রস্থান করিল এবং সমুদ্রের পরপারস্থিত লঙ্কাবাসী নিষ্করের অভিভাবক রাবণেব নিকট পৌঁছিল।

৫। বান্ধসমভাতে উপস্থিত হইয়া রাবণের সন্নিধানে জ্ঞোষে বিহ্বল হইয়া ক্রন্দন করিয়া উঠিল, এবং অশ্রুজলধরনের নান গ্রহণপূর্বক বিলাপ করিতে লাগিল।

৬। “হে বীর! যে দুই জন বান্ধসশ্রেষ্ঠ দণ্ডকারণ্যে বাস করিতেন, তাঁহারা অশ্রুচরবর্ণের সহিত যুদ্ধক্ষেত্রে মাগুষেব হস্তে নিধন প্রাপ্ত হইয়াছেন।”

মাহে তব বিঘ্নঃ (অঘ্ন) লং গ্ল্যঃ অসি ইতি কী নয়ঃ ১।৩৩। উ নাথ! অহং
 বিনমা হতবান্ধবা শুভী যদি ন আয়াস' (তদা) প্রমাথনু 'আরদুর্ধ্বজল' হর্দে সর্ধে'
 ন অস্মায়ঃ ॥ ৮ ॥ পরৈঃ কবিচ্যমার্থ কাব্য' বিদ্বিৎকৃত কিং ন, অপরকারি কৃতিঃপি অস্মী
 মবানু বিজিগীষুর্ন বা ॥ ৯ ॥ পাণ্ডিত্যমিতৈঃ হতঃ, শুভাংকঃ, প্রমাদবানু, দানমীক্ষঃ,
 চন্দনাস্ব' শ্রিয়, স্বালব্দীনল' ন নীতা ॥ ১০ ॥ অধুনা দুঃখাবসঃ অগ্নিচিলনু অধ্বরেণ
 মণ্ডিন্দ্রিধং ভাগ' অচু' সৌমতুলতঃ আশমানু' ইতি ॥ ১১ ॥ বাচতাঃ আমিন্দ্রীয' হৃদিচীর'
 তথা পুণ্ডিতাশ্র' শীর্ষর্ধ, চবি: স্বৈয়ত্ত্বীনস্ব নাপি তপন্নতি ॥ ১২ ॥ সুবজানি: ধন-
 আপি: কালকল্মসিগীমুখ: রাম: সুনিত্ত: অপি জবিচারিষ: যশ্চতুচ: হসি ॥ ১৩ ॥

৭। বৃহস্পতি যাঁহার পুরোহিত, আর কার্তিকেয় যাঁহার সেনাপতি
 ছিলেন সেই ইন্দ্রের সঙ্গে পূর্বে তোমার বিগ্রহ হইয়াছিল; অধুনা তুমি সমু-
 দয় উৎসাহশূন্য হইয়া রহিয়াছ; ইহা কিরূপ রাজনীতি (বুদ্ধিতে পারি না)।

৮। "হে নাথ! তুমি এমন প্রমাদযুক্ত ও চারনিয়োগে অপটু হইয়াছ,
 যে বদ্যপি আমি নাসাশূন্য ও বান্ধবহীন হইয়া না আসিতাম, তবে তুমি এ
 সমস্ত ব্যাপারের কিছুই জানিতে পারিতে না।"

৯। "শ্রুগণ যে কার্য্য করিবে, তাহাবও খপর রাখা উচিত, যাহা কবি-
 য়াছে, তাহার কথা কি বলিব; কিন্তু তুমি অপকাব বরা হইলেও অনভিজ্ঞ
 রহিয়াছ; অতএব তুমি কি বিজিগীষু নও।"

১০। "কেবল ভোজনের সময় আসিয়া জুটে এমন লোকগণ কর্তৃক
 বেষ্টিত হইয়া থাক, নিজে উন্ন্যাসগামী, প্রমাদযুক্ত, স্বরাসক্ত ও উদ্ভ্রান্তচিত্ত;
 অতএব তোমার রাজ্যগপ্তী বহুকাল স্থির থাকিবেক না।"

১১। "অধুনা দেবরাজ ইন্দ্র সাধিক বিপ্রগণ কর্তৃক অহুষ্ঠিত যজ্ঞেতে
 নিবেদ ভাগ গ্রহণ করিবার জন্য সোমযাদীদিগের আশ্রমে আসিয়া থাকেনা।"

১২। "ছেনক প্রস্তুত করিবার জন্য আবশ্যক দধি ও ক্ষীর, আর পিষ্টক,
 শস্য, হবনীয় শ্রব্য এবং সন্ধ্যোক্তান্ত ছুত এই সমস্ত বস্তু এখন আর বাণসেয়া
 বিনষ্ট করিয়া ফেলে না।"

১৩। "বৃষ্টির পতি রাম ভূমিতে থাকিয়াও হস্তে ধর্ম্মধারণ পূর্কক,
 বনোপম বাণদ্বারা অশ্বস্বীকচারী বজ্রবিপ্রকারীদিগকে নিধন করেন।"

देवता श्रीमहादेवीप्यानि साधनीयानि मांसानि अश्वनि रचांसि रामान् विभ्यति
 दिवः अश्रुवते । १४ । तं बुद्धिं कुशायीया कुट, अशुक्रामीनतां तज, परम्परीयां लक्ष्मीं
 पुत्रपोनीयता नय । १५ । महादक्षतः सयुताः निमुषा वद्ववः वा दिव आशासते,
 लीलां तां हस्तेह्वय तं मा असीः । १६ । कुलटव पुंवीर्यम् आर्यसुः लक्ष्मीः पत्युः अन्तिके
 म्दिनापि कुलुहलात् हलिन अत्यं निरीचते । १७ । यीदिम् इन्दारिका तस्य ददित्ता,
 हंसनादिनी, दूष्वाकाण्डम् इव, श्लामा, नर्याधपरिमत्तला च । १८ । धनस्य आर्षं
 न पश्यति दन्तच्छदं न वा निस्ती उत्तानि च न संशयीति असीं निष्वा विद्धिनेन्द्रियः । १९ ।
 असीं इन्द्रियायांसां साः, यस्य असीं तस्य नन्दसुः, कान्तानरैः साह्यं तस्य निमज्जसुं

१४ । देवतारा এখন, গুট্‌দ্বারা ছেদনযোগ্য (স্বকোনল) বঙ্গীয় নাংস
 ভোগন করেন, আর রাগসেরা রামের ভয়ে দিক্‌ বিদিক্‌ ভক্তনা করে ।”

১৫ । “বুদ্ধিকে কুশাগের ন্যায় হস্ত কর, বপ্‌ৎছাতরণ পরিত্যাগ কব;
 এবং পিতৃপিতামহাগত রাজ্য বাহাতে পুত্রপৌত্রক্রমে ভোগযোগ্য হব এল্পপ
 বিধান কর ।”

১৬ । “মহাশালী, উদ্যোগশীল অনেকানেক স্ত্রীপুং লোকে বাহাকে
 কামনা করেন, সেই স্বভাবচক্ষুলা লক্ষ্মী হস্তগত করিরাও নিত্য স্বাস্থ্য
 হইয়া থাকিও না ।”

১৭ । “লক্ষ্মী কুলটার ন্যায় নিবস্তুর নব নব পুত্রবসুসেৰ্গাভিলাষিণী;
 পতির নিকটে থাকিরাও কৌতূহলবশতঃ ছলক্রমে পুত্রবাস্তবের প্রতি দৃষ্টপাত
 করিরা থাকেন ।”

১৮ । “সেই রামের দয়িতা স্ত্রীজাতির মধ্যে সর্লোভনা; তিনি হংসের
 ন্যায় মধুরনাদিনী, দুষ্কাকাণ্ডের ন্যায় ধলীপাকী; শ্যামানন্দ স্ত্রীবিশেষের
 লক্ষণাঙ্কিতা, এবং বটবৃক্ষের মণ্ডনের ন্যায় বিপুল নিতম্বশালিনী ।

১৯ । “যে ব্যক্তি তাহার মুখমণ্ডল দেখে নাই, অথবা তাহার অধরোষ্ঠ
 চূষন করে নাই, কিংবা তাহার কথাবার্তা শুনে নাই; তাহার ইন্দ্রিয় বৃথা
 বিহিত হইয়াছে ।”

২০ । “ইন্দ্রিয়গণ চরিতার্থ করিবার জন্য বত পন্যার্থ আছে, তৎসমূহের
 মধ্যে সেই বনগীই শ্রেষ্ঠ; সে বাহাব অধীনতা, তাহারই আনন্দ, অন্যের নহে ।

ধিক্ হুতি অর্হ মন্বি ॥ ১০ ॥ তং ন পশ্যামি অসী যস্য মনে; উদৈজয়া ন মনেন, ত্ব
 খেলীকীনাপি তা স্ত্রীলা বিন্দ: মুকুতী ভব ॥ ১১ ॥ তস্যা. সমা সীমলিনী ইন্দ্রাণী ন,
 কুদ্রাণী ন, মদাবী ন, সৌচিণী ন, বরুণাণী ন, অগ্ন্যাণী ন ॥ ১২ ॥ রাঘবীন্দ্র:
 তা প্রমুখ, আশ্বমিহি কিং বিধেপি ? ই নগাঘরি । ঘোর্ম ত্যজ ই বাশ্বাটে অর্হ ই রাবণ:
 ॥ ১২ ॥ দিহত্বাদান্ যাষ্টীকব্যাদত: আশ্রালাভীতৃক: হরি: দূরান্ কাশিথ অনাদরে-
 চিতং সন্ মাম্ উপাস ॥ ১৪ ॥ বলী কুলিথ: মম বসতি বিরুদ্রীদয়ধারাথ: সন্ অপি
 শ্রমধা অমিরম্ আশ্রানং বলিনং মন্যতে ॥ ১৫ ॥ ঐরাবর্ষ মজং লছাটুমাশ্রানং ক্রলা
 বন্দনে অনুপধীমিতান্ মতং সনং ত্রণবন্ অথজম্ ॥ ১৬ ॥ মম আদীপুবধিকা পয়

২১। “এমন লোক দেখিতে পাওয়া যায় না, যাঁরই চিন্তাবিকাশ উৎপা-
 দন করিতে নে অক্ষম হয়; তুমি জিলাকেব আধিপত্যকল্প মূল্যে যদি তাহাকে
 কিনিতে পার, তাহা হইলেও তোমার লাভ বলিতে হইবেক এবং তুমি পুণ্য-
 বান্ বলিয়া গণ্য হইবে।”

২২। ইন্দ্রাণী, কুদ্রাণী, মমুকামিনী, বোহিণী (চন্দ্রভায়া) বরুণাণী ও
 অগ্নিরমণী ইহাদের মধ্যে কেহই গেই বরবর্ধিনীর ভূগ্যা নহে ।

২৩। অনন্তর রাঘবসেখর সেই শূর্ণপথাকে প্রত্যাশ্রয় দিলেন, “আশ্রয় হও
 কি অন্য ভয় করিতেছ, হে নিশাচরি ! কোন্ পবিত্র্যাগ কর ; রে বাটালে,
 আমি রাবণ, (অন্য কেহ নহে)।”

২৪। “নাফাৎ করিবার অন্য উৎসুক, কিন্তু বেত্রধারী দ্বারপাল বর্জুক
 নিবারণিত, তথাপি আমার আশ্রানাভ করিতে তৎপর হইয়া, ইচ্ছ আমার উপা-
 সনা করিতে আসিত, আর আমি অনাদর প্রদর্শনপূর্বক কেবল একবার
 কটাকপাত করিতাম।”

২৫। সারসম্পন্ন ভূগিণীশ্বর আমার বক্ষে প্রতিহত হইলে, ‘উহার মহৎ
 দায়ের অগ্রভাগ স্পৃষ্ট হইয়া গিয়াছিল ; কিন্তু উহা যে সহস্র অংশে ভগ্ন
 হইয়া যায় নাই, তদ্বন্দ্য উহাকে অত্যন্ত সারথুল মনে করা হইয়াছিল ।’

২৬। “আমি মরার বৃক্ষসকলকে ঐরাবত হস্তীর বহনতত্ত্বরূপ করিয়া-
 ছিলাম ; কিন্তু যখন দেখিলাম যে সে বশীভূত হইয়াছে, তাহাকে আর বাঁধিয়া

(यतः) सद्रवकान्तिभिः ध्वस्ताभकारेऽपि पुरे सदा पूर्वेन्दोः सन्निधिः ॥ २७ ॥ हतरवः
 श्वुतोवीगः दिवि (स्थितोऽपि) रचोभ. करदः सन् गीतमिन् सवप. किं पृतक्रतायीं न
 अथेति ? ॥ २८ ॥ (यद्यपि) अद्भुत्यमदसा रामेय सार्द्धं मम विदहृद्यपाकरः तद्यापि
 एवीऽहं तद्दिनयद्दं यतिथे ॥ २९ ॥ मनोदायी मिताम्बधत् दमयीवः खं सत्यस्य समुद्र-
 सविधावासं मारीचं प्रति चक्रमि ॥ ३० ॥ अर्धो तस्मिन्नीडे सम्यन्तं ब्रह्मानं अग्निदत्तन्
 अथ युवायै न तद्धुना तेन दमाननः अगादि ॥ ३१ ॥ हे राघवीश्वर ! त्वं तस्मान् रघु-
 व्याप्रात् अन्तर्गतस्य हस्तरीधं धनुः दधन् यः रथे द्रुवपस्थानः ॥ ३२ ॥ यः कार्तवीर्यः
 भवन् ह्रीनसन्धिं अधीकरत् स. तस्य हनारं साव्यंलौकिकं रामं जिगाथ ॥ ३३ ॥

राधिवार प्रयोजन नाई, तখন তাহাকে ভূগের ন্যায় জ্ঞান করিয়া ছাড়িয়া
 দিয়াছিলেন ।”

২৭। আনার বিরূপ পৌরুষ দেখ; উৎকৃষ্ট বরষাটির প্রভায় আনার
 রাজধানীর অরুকার নষ্ট হইলেও, তথায় পূর্ণচন্দ্র সর্বদা বিরাজিত হইয়া থাকে।

২৮। ইন্দ্রের বহুবল অপভ্রত হইয়াছে, ওদীর উদ্যোগ সমুদ্র অপগত
 হইয়াছে, এবং সে স্বর্গস্থিত হইয়াও স্বান্দসগণকে কর দিতেছে। অতএব এখন
 কি লজ্জিত না হইয়া শতীর নিকট যাইতে পারে।

২৯। রাম আনন্দপেপলা হীন বল, তাহার সহিত সংগ্রাম আনার পক্ষে
 লজ্জাকর; তথাপি তাহার নিগ্রহার্থ যত্নবান্ হইব।

৩০। অনন্তর মনের ন্যায় বেগবান্ দশগ্রীব, শাপিত অস্ত্রশস্ত্র ধারণপূর্বক
 অস্ত্ররীক্ষে উত্থান করিল এবং সমুদ্রের উপকূলবাসী মারীচের নিকট গমন করিল।

৩১। রাবণ তাহার নিকটে উপস্থিত হইয়া, সেই সকল বৃত্তান্ত শুনাইল।
 পরে ভয়শীল মারীচ বৃত্তান্ত অবগত হইয়া দশাননকে বলিল।

৩২। “হে স্বাক্ষসাধিপ ! সেই রঘুবর হইতে অস্ত্রধান কর। কারণ তিনি
 রণে দৃঢ়রূপে ধর্ষধারণ করিলে, তাঁহার সমীপে কেহ অগ্রসর হইতে পারে না।”

৩৩। “হীনবল প্রতিদ্বন্দীর সহিত যেরূপ সন্ধি করা উচিত, কার্তবীর্য্য
 তোমাকে সেইরূপ সন্ধি করিতে বাধ্য করিয়াছিলেন। রাম সেই কার্তবীর্য্যের
 নিধনকর্তা সর্বলোকে বিখ্যাত পরত্তরানকে পরাজয় করিয়াছেন।”

नहिंनं भवन्तं यत् शरीः अमापयत् तत् पीरुपं न ॥ ४१ ॥ यदि रामेण चन्द्रियकान्तिके
चिरकाक्षीपितं दीर्घं क्रीटनिष्कृपितं धनुः भयं (तदा) किं चिवम् ॥ ४२ ॥ वनतापसुके
विपक्षे गलितादरी वीरी सावत्री शरदूषणी यदि ममनुः किं चिवम् ॥ ४३ ॥ ई सुदुर्बरे !
त्वं भीरुयामि, निव्यं रथकान्यसि च, अस्माकं गुणान् अपदृष्टिं सदा नः शब्दुंय सौमि ॥ ४४ ॥
अतः अहं शीर्षच्छेद्यं त्वां चित्तिर्जनं कर्गमि वा (अथवा) वनीकसी विगिष्टचः कृत्यं
कारयिष्यामि (त्वाम् इति श्रेयः) ॥ ४५ ॥ जिजीविषुः तामान् अवनयन् “ते अथ-
मित्रो भवामि” इति उच्यतनिश्चानामिं प्रत्युवाच ॥ ४६ ॥ (अहं) सगो मूला ममयुवी
रामर्गामित्री हरामि त्वञ्च अथमित्रिणी यद्येष्टं उद्योगं मनसु ॥ ४७ ॥ ततः ईमर-
-

४१ । “सेई राम कुंसित विप्रगणेर डूळ बळगुले, भयशील वृथा वागा-
ड्यरे निपुण तोनाके वाणद्वारा डय देखाईयाछे, ताहा पौरुषेण कार्य नहे ।”

४२ । “राम कुंसित कृत्रियगणेर सन्निधाने बहकालेर पुरातन, दीर्घ, क्रीट-
क्षुब्धित एकथान धनुक यदि डय करिया थाके, ताहाते आवार आश्चर्या कि ?”

४३ । “अर दूषण वीर वटे, किन्तु एकटा कुंसित ब्रह्मला तपशी विपक्ष
हईयाछे देखिया अनादरपूर्वक अवहेला करियाछिन, तंश्रयुक्तुई मारा पडि-
याछे ; ताहाते आवार आश्चर्या कि ?”

४४ । “तुई अत्यंत मन्दबुद्धि व भयशील, तथापि सर्कला विरोधवासना
करिसु, आत्र आनादेर शृणेर वेमन अपलाप करिसु, तेमनि निरन्तर शत्रु
प्रशंसा करिया थाकिन् ।”

४५ । “तोव मनुकच्छेदन करा उचित, अतएव हयं तोर शरीरवावा
पृथिवीर कलेवव बुद्धि करिव, ना हय, सेई हई जन वमवासीदेर सद्धे युद्धार्थी
हईया, तोके अतिप्रेत कार्यसम्पादन करिते बाधा कविव ।”

४६ । मारीचेर वाचिवार साध छिन, सुतरां रावण शाणित असि तुलियाछे
देखिया, डये अहूनय विनय कविते लागिन, एवं प्रह्लादवे बलिण “आमि
तोमार शत्रुव अतिभूषे याईतेछि ।”

४७ । “आमि नृगरूप धारण करिया, नृगरात्रीडासक्त रामनक्षत्रके प्रलो-
तन देखाईया लईया घाईतेछि, तुमिओ शत्रु सन्भुवीन हईया, निष्णेर वेमन
अतिरूचि, उद्योगलाप विस्तार वर ।”

एतन् रामसंघुषितं न, विवक्षिषीः यदस्मैव, एष स्नातः रामस्नानितमंशामः इति स वा
 प्रवदत् ॥१३॥ इ मीर ! आम्बानन्द्यदृष्टां रक्षितं वाचैः दिग्ः प्रोषं वनं काङ्क्षन्त्वं
 रवे सङ्घितं कः घमः ॥१६॥ अस्मादी ईह विषयः तदा प्राचैः दिद्विषयन् स्यः आङ्घ-
 षटिनाहुष्टं रामं मुमुर्षया आयात् ॥१७॥ इदन् मीमन्मार्षं तं रामं कः विद्यापद्यत (त्वं)
 नाथ भयोः तथा अथैव हतार्थः पतिर्द्रुषाते ॥१८॥ तं यायाः इति मे ज्ञानः (त्वं तु) दन्तं
 नथ लक्ष्मणे त्वं मां कामयितुं इच्छुः इति असीं तदा जगद् ॥१९॥ सन्वयः वयो
 रघुत्तमः सधीयं प्रवदन्ती वा “त्वं श्रुत्वात्वं याम्पि” इति मपन् निरगान् ॥२०॥
 तस्मिन् गते ललम्बिः द्रुहदन् मिच्छी अञ्जपूजः अचमालावान् सदलावुनः शारयः
 शारयः (समानाथ सीतानुषे इति परिय अनवः) ॥२१॥ (दिङ्मूतः) वनस्थानुःपालेन सजा-

६६। “ईशा रामेन उव नष्टे, ईशा वक्ष्णातिनावी नृगदई क्षनि, किञ्च
 रामेन कर्षुशरेन भूजा” এই কথা তিনি জানকীকে বলিলেন ।

৬৭। “হে ভদ্রশীলে! বৃন্দক্স ও বিশাল কৰ্ণবৃক্ত, বাণদ্বারা দিগ্‌নুগল
 আবরণকারী রাম এখন কোপোবীণ্ড হন, তখন তাঁহাকে রূপে কে দহ্য করিতে
 সমর্থ?”

৬৮। “সেই নৃগ নিজেই প্রাণ লইয়া খেলা করিতে এবং অস্থানিতে
 নিজেই দেহ দগ্ধ করিবার জন্য অভিনাশী হইয়াছে; সে হুহুঙ্কাননাথ, জ্যাবৰ্ণে
 কঠিনাধুর্ধশালী রামের নিকটে আসিয়াছে।”

৬৯। “শক্রগণের ভয়জনক সেই রামকে কোন্ ব্যক্তি বিশ্বাসপন্ন করিতে
 পারে? ভয় করিও না; তুমি এখনি কৃতার্থ পতিকে দেখিতে পাইবে।”

৭০। “আনার ইচ্ছা, তুমি যাও; কিন্তু তুমি যাইতে ইচ্ছা করিতেছ না;
 অতএব তুমি আনাকে ভয়না করিতে অভিনাষ করিতেছ।” এই কথা শীতা
 তাঁহাকে বলিলেন ।

৭১। তখন সত্যবাহী চিত্তেল্লির রুবুর-লক্ষণ, “তুমি শক্রহস্তগতা হইবে”
 এই বলিয়া সেই নিখণ্ডপবাদকারিণী জানকীকে অভিনস্পাত করিয়া, নির্গত
 হইলেন ।

৭২। তিনি চলিয়া গেলে, বাণ নিকটে আগমন করিল। সে তখন

সয়: চিত্তীয়নাথ: অসী সগ: সীতায়া: যথাসুখীন: বহুধীভয়ন্ পুত্রবৈ ॥ ৪৮ ॥ সগ-
 জীঘনা মৌখিকী সগাজিনং প্রাবুধু: সসী বিপুলীক্সং রামং তেন স্নেহে অদুসুখয়ন্ ॥ ৪৯ ॥
 তত: গজবিক্রম: রাম: লক্ষ্মণং সীতায়া: যৌগন্ধিনকক্কং কৃত্বা সগাধাত্রপদী সন্ জগাম
 ॥ ৫০ ॥ কচ্চিত্ স্যায়ং স্যায়ং যান্ কচ্চিত্ জান্বা কান্বা স্থিতং (অতএব) চিন্তাশ্চিৎ স্ফং
 খীদনাথ: রাম: বিস্মিত্বৈ ॥ ৫১ ॥ সর্শ্বাশিত্ রাম: শির্ লিখিত্বা বিলুপিতস্তবং ভয়দং
 স্ফায়ামানং চণদাশির্ অব্যাসীত্ ॥ ৫২ ॥ বিস্কূর্ষ্যদুমস্ব্যং নিনাদং কৃত্বা (সীতা ইতি
 শ্রীষ.) রামং কষ্টশ্রিতং মত্বা পরিদেবিনী সসী সর্শ্বাশিত্ গন্তুং বৈজিচ্চ ॥ ৫৩ ॥ সার্শ্বা-
 কাশীদনাদী এষ তে ভ্রাতা বিরীতি, ঐ সর্শ্বাশিত্ । স্মৃতিয়ং কুরু, ময়াৎ রাঘবং ত্রায়স ॥ ৫৪ ॥

৪৮। অনন্তর সেই মারীচ সর্শ্বনাথিক্যশ্চিত্ত স্বর্ণময় স্ফরুপ ধারণ করিল
 এবং সীতার বিশ্বাস জমাইয়া, নানা প্রলোভন বিস্তারপূর্বক, তাঁহার সম্মুখে
 লাফাইয়া বেড়াইতে লাগিল ।

৪৯। স্ফলোচনা মৌখিকী স্ফচর্ম্মখানি পরিধান করিবেন বলিয়া, বিশাল-
 বক্ষঃস্থলসম্পন্ন রামচন্দ্রকে ক্রীড়াচ্ছনে সেই স্ফটীকে ধরিয়া দিতে অহুরোধ
 করিলেন ।

৫০। অনন্তর গজেন্দ্রগমন (অথবা গজের ন্যায় বিক্রমশালী) রামচন্দ্র
 লক্ষ্মণকে সীতার রক্ষার ভার দিয়া স্ফের পশ্চাৎ চলিলেন ।

৫১। স্ফ কোথাও থাকিয়া থাকিয়া হঠাৎ মৌড়িয়া চলে, বোঝাও বা
 লাফাইয়া লাফাইয়া হঠাৎ থাকিয়া পড়ে; রাম স্ফের এইরূপ চমৎকার-
 চন্দ্র কার্য দেখিয়া বিস্মিত হইলেন ।

৫২। সর্শ্ববেশনে নিপুণ রাম বহুদূর কষ্ট খীকার পূর্বক সেই স্ফকে
 বিদ্ধ করিলেন, তখন সে ভয়ঙ্কর নিশাচররূপ ধারণপূর্বক ব্যাকুলভাবে ইত-
 তত: লাফাইতে লাগিল এবং দোরতর চীৎকার করিয়া উঠিল ।

৫৩। বহুদূর অশ্রুত সেই স্মৃতি স্মৃতিয়া, সীতা রামকে স্ফটীপন্ন মনে করি-
 লেন, এবং তৎসদৃশ অশ্রুশোচনা করত লক্ষ্মণকে বাইতে অহুরোধ করিলেন ।

৫৪। “সার্শ্বট্ কালীন মেঘের ন্যায় (গভীর) নিনাদকারী স্ফটীয়ার
 কাশী এই রূপ করিতেছেন, হে স্মৃতিমানস্মন! স্মৃশ্বের কার্য কর । রামকে
 স্ফ হইতে রক্ষা কর ।”

एतन् रामसंघुषितं न, विद्विषीः सगलैव, एव मातः रामसदितमंकारः इति स वा
 श्वदत् ॥११॥ ई मीर ! आम्बापत्न्यकृष्णसं वधितं वापैः दिग्ः प्रीष्टं वनं बाहुभ्यं
 रणे सहितं वः वनः ॥१२॥ अम्बादी ईष्टं विमथुः तदा प्रायैः द्विद्विविधं वनः व्याघ्र-
 कठिनाहुष्टं रामं तुम्भ्या आद्यान् ॥१३॥ श्वन् मीयवनाषं तं रामं वः विद्यापद्यत (सं)
 नाथ मीर्याः तदा अद्वैव हवामः पवित्रं चावे ॥१४॥ तं आथाः इति न आमः (सं तु) वन्दुं
 नच उक्तवन्तं तं मां कामयितुं इच्छुः इति अर्थां तदा अगदौ ॥१५॥ अत्रवयः वमी
 रघुचमः शर्षाद्यं श्वदन्तीं तां “तं श्वदुहन्तं दाम्भित्” इति श्वदन् दिवरात् ॥१६॥
 तद्धिन् मते जलमन्त्रिः श्वदन् मिच्छीं जंभुदः अचनाशुवात् श्वदशुवः धारयः
 रावणः (श्रमादच जीवान् इति परैव अन्वयः) ॥१७॥ (हिन्दुतः) वनछन्दुवमादेन श्रमा-

६२ । “ईशा रामेन श्वनाह, ईशा वक्षणातिशयी नृपेणैव ह्यनि, किञ्च
 रामेन कर्षुश्वरेण भूष्य” এই কথা তিনি জানকীকে বলিলেন ।

৬৩ । “হে ভবনীনে! হুলস্থল ও বিশাল কৰ্ণযুক্ত, বাণবাতা বিহীন ও
 আবরণকারী রান বখন কোপোলীপ্ত হন, তখন তাঁহাকে রণে কে দহ্য করিতে
 সক্ষম?”

৬৪ । “সেই নৃপ নিজে প্রাণ লইয়া বেলা করিতে এবং অস্থায়িত্তে
 নিজের দেহ দহ্য করিবার জন্য অতিক্রমী হইরাছে; সে নৃত্যতাননার, জ্যাদর্শনে
 কঠিনাশ্রুঁশালী রামের নিকটে আদিরাছে ।”

৬৫ । “শরঙ্গধরে তদজনক সেই রামকে কোন্ ব্যক্তি বিদ্রোপ করিতে
 পারে? তর করিও না; তুমি এখন কৃতার্থ পতিকে দেখিতে পারবে ।”

৬৬ । “আনার ইচ্ছা, তুমি বাও; কিছ তুমি বাটেতে ইচ্ছা করিতেছ না;
 অতএব তুমি আমাকে তখন করিতে অতিশাষ করিতেছ ।” এই কথা দীতা
 তাঁহাকে বলিলেন ।

৬৭ । তখন সত্যবাহী তিত্তলিঙ্গ রতুবৎ লক্ষণ, “তুমি শরঙ্গধরতা হইবে”
 এই বলিয়া সেই নিখাপবাদকারিণী জানকীকে অতিস্পাত করিয়া, নির্গত
 হইলেন ।

৬৮ । তিনি চলিয়া গেলে, রাবণ নিকটে আগমন করিল । সে তখন

বতা শিরসা য (উপলব্ধিত :) লাধিকী বস্ত্রে সঁবস্তা মানা: সমাষ্টা দণ্ডবান্ ॥ ৬২ ॥
 (পুন. কীটহঃ) আত্মনির্দিষ্টা অধীযন্ মল্লকিপ্রত ধারয়ন্ অমূলিকমোট বহু বদন্
 মূৰ্চিপশ্ব বিলীকয়ন্ ॥ ৬৩ ॥ সাম সন্দিদর্শবিযু. ৬ চপাটতা নিভ্রুদ্রুপ: শংকমাবান্
 (যবমুতী রাবণ:) সমাগল্য সুখামবেতি সীতা জঘে ॥ ৬৪ ॥ হীমীহ । সদাতন্যা
 ফান্থা তিথিমপ্য: সায়নর্নী, পঙ্কজানাং দিবাতর্নী কান্টি ক্রী পয়ন্যী শ্ববিধিতা নিরব্ধয
 জনে বনে একাকিনী ত্ব কা ? পৃথ্ব্যর্নীপি ব্যালা: অপালাং ত্বা কথং ন অঘসন্ ? ॥ ৬৫ ॥ ৬৬ ॥
 হৃদয়হ্রমমূর্সি: মীমসপি এতন্ বনং সুমদম্ভাবুকং ক্রল্যাঙ্কা ত্বং কেণ হিতুনা অম্বী: (বনম্
 হতি ময়:) বদ ॥ ৬৭ ॥ মিয়কারী ত্বং সুকৃতং কং রক্ষসি উপবিত্তসী ? পুথ্ব্যলন্ কসী

অবগাহনে শুচি, নির্মলদগুপংকিবুজ, শিখাশালী, অক্ষমালাবিত, ছপপরাংগ
 ছিল, এবং তীর্থমুত্তিকাপূর্ণ অলাবুপাজ ধারণ করিয়াছিল ।

৬২ । তাহার হস্তে বনওনু ও ত্রিকাপাজ ; তাহার মস্তক নির্মল, এবং
 তাহার বস্ত্রযুগ্ম লাক্ষ্যবস্তিত ; সে দণ্ডধারী ছিল এবং বজ্রাদি জড় করিয়া
 স্থলির ভিতর রাখিয়াছিল ।

৬৩ । উপনিবদ আবৃত্তিতে ও পরিত্রাজক ত্রতের অমূর্তানে তৎপর ছিল ;
 কুড়ি দিগা মধ্যে মধ্যে কত কি বকিতেছিল, এবং জয়গল তুলিয়া তুলিয়া
 এ দিক্ ও দিক্ চাহিতেছিল ।

৬৪ । নিচের পরহিতৈষিতা প্রদর্শন ও দ্বান্দমবৃত্তি গোপন করিতে উৎ-
 স্কৃত ছিল এবং (যেন অশুচিস্থান পরিবর্তন করিবার জন্য) পুনঃ পুনঃ বক্ষু-
 গমনে বাইতেছিল । সে তাহে বলিল “তুমি অশুকলা হও ।”

৬৫ । ৬৬ । “তুমি নিচের চিত্রহাঙ্গিনী কাণ্ডিনিবন্ধন চলেয় রচনীমাত্রস্বামী,
 আর পদের দিবসনামস্বামী সৌন্দর্যের সন্দর্ভবিধান করিতেছ । হে ভীক !
 নির্মলহাঙ্গিনী তুমি কে এই বিচলনবনে একাকিনী রহিয়াছ ? হিংস্র চপ্তাংগ
 কৃধার্ত হইয়াও কি অন্য হোমনাকে ভক্ষণ করিতেছে না ?”

৬৭ । “তোনার মূর্তির মাপুতীতে এই তরানক অরণ্য নমনোহর হইয়াছে ;
 তুমি কি অন্য এখানে আসিয়াছ বল ।”

৬৮ । “তুমি অশুকল হইয়া কোন্ অশুতপালী পুরুষকে বিছনে ভঙ্গনা কর,
 কোন্ পুণ্ড্রবান্ ব্যাটাই বা চাটুৎচনধারা তোনার সেবা করে ?”

सुरतेषु घाटुकारः किङ्करः ? ॥ ६८ ॥ उद्धेः परि परि आद्युलीकाश्च दुर्लभं एतत्
 भावत्कं रूपं दृष्टवत्सु अस्मासु भूधि सुजीवितम् ॥ ६९ ॥ भङ्गैः प्रपीतमधुका सुदिव्या
 अरविन्दिनी इव सत्परिमललक्ष्मीका त्वं न अपुंस्ता असि इति मे मतिः ॥ ७० ॥ श्रियः
 श्रियं हरतीं त्वां साक्षात्कृत्य अहं “श्रीः मिथैव श्रियंमत्या हरिः इथैव श्रीमन्मन्यः”
 इति मन्ये ॥ ७१ ॥ अरयेत् त्वा ऐच्छिष्यत तदा अत्यथे न उद्धच्छिष्यत इतिं सजुःकृत्य
 नापि अनिर्हं छेलायन् वसेत् ॥ ७२ ॥ इह का स्त्री बलुगुयुर्नीं त्वां विलीक्य न मन्तुयति,
 की वा स्यात्समीपि ते क्वानिं (विलीक्य इति श्रेयः) न अभिमनायते ॥ ७३ ॥
 त्वं उत्सुक्यायमाना सती यस्य अनिके न प्रतीपायसे स एव एकः सुखायते (अन्यः) सर्वान्
 जनः दुःखायते ॥ ७४ ॥ पण्डितायमानः कः वैरायमाद्यैभ्यः नसन् आमिपसरिभां त्वां
 आदाय गन्धं वनं अन्ववसन् ॥ ७५ ॥ श्रीजायमाना जनकात्मजा सादरा सती तस्य

७२ । “समूह व्यातीत कि मर्त्ये कि अर्गे, तोमाव मत् लावण्य देखिते
 पाठ्या वाय ना, किङ्क आमवा ताहासेखिलाम, अतएव आमादेर जीवन् सार्धक ।”

७० । “येमन पद्मिनी सुदिने विकशिता हईने, दुष्पगण ताहार मधु पान
 कवे, उद्गुप तुमि परिमलशागिनी हওয়াते, पुष्पवसःसर्गहीना न०, एरूप
 आमार् विवेचना हईतेछे ।”

७१ । “तुमि लक्ष्मीदेवीव० रूपमाधुरी अतिक्रम बविद्याछ, तोमाके
 माफ्कां करिग्या आमार् मने एरूप हईतेछे ये, लक्ष्मी वृथा आपनाके शोभा-
 धिष्ठात्री बलिग्या अतिमान कवेन, आव हवि वृथा आपनाके लक्ष्मीपति बलिग्या
 विवेचना कवेन ।”

७२ । “बदि कल्प रूप तोमाके एकरा देखेन, तवे रतिव जना बड उं-
 कष्टित हईवेन ना, अथवा ताहार सहित निरन्तर क्रीडारसे निवत हईवेन ना ।

७३ । “कोन् वमनी तोमाव रूप देखिग्या ईर्ष्याविता ना हईवे ? आव
 कोन् पुष्प वा शिवतुल्य हईया० तोमार सौन्दर्योव पङ्कपाती ना हईवे ?”

७४ । “बाहाव जन्य तुमि उंयुका प्रकटन वर एव याहार निकट तुमि
 प्रतिकूलवर्द्धिनी ना ह०, केवल सेई बाक्तिई एबना सुधी, आव सकले दुःखी ।”

७५ । “कोन् पाण्डित्याभिनी आम्बिसदृशी तोमाके ग्रहणपूर्वक शत्रुव
 डये विहन वने वास करिग्याछे ।”

ଅର୍ଥ୍ୟ ମର୍ଣ୍ଣୀୟ ଦ୍ୟମୁର୍ଦ୍ଧାନ ଗର୍ଭଢ଼ଂ ବଧ, ଉତ୍ରାପ ॥ ୦୬ ॥ ପିତ୍ତାକ୍ତୀ ବଂଶି (ଉତ୍ପନ୍ନ ଇତି ଶ୍ରେୟଃ)
 ମହାକୃଷ୍ଣୀନଃ ପିତୁଃ ପ୍ରିୟଢ଼ରଃ; ତପସ୍ତ୍ରିନୀ ଶ୍ରେୟକାରଃ; ଦାଶରଥ୍ୟିର୍ମମ ଭର୍ତ୍ତା ॥ ୦୭ ॥ ବୈରକ୍ତା-
 ଚାଷା ନିହନ୍ତା ଯଦା ଯତୀ ବହୁକରଃ; (ତଥା) ରଥୀ ପାର୍ଶ୍ଵାଦିକରାମଥ୍ୟ ଶକ୍ତିଃ; ଅଳକରଃ ॥ ୦୮ ॥
 ଅଧ୍ଵରୈଷୁ ଇତିନା ପାତା ସର୍ଭଦା କର୍ମେଷୁ ପୂର୍ଣ୍ଣା ଯ ପିତୁର୍ନିର୍ଦ୍ଦୀୟାତ୍ ରାଜର୍ଭଂ ଦିତ୍ତା ବର୍ଣ୍ଣ ଅଧ୍ୟା-
 ଗମନ୍ ॥ ୦୯ ॥ ଯସ୍ୟ ବାଷ୍ପନିକ୍ତମାନି ଶ୍ରେୟୀଭୂତାନି ରଚାନ୍ତି ପମବିକ୍ରୀଡ଼ୁକ୍ତୁଃପାନି ଯନ୍ତି
 ଧୟଦି ବନି ଶିରସି ॥ ୧୦ ॥ ଶ୍ରିତାନ୍ ବାଷ୍ପାନ୍ ଶ୍ରେୟମାନଂ ମହାୟଦାଃ ଅମମାନଂ ଶାଚବାନ୍
 ଦିଗ୍ଘନେ ରାତ୍ନ ଲଂ କର୍ପଂ ନ ଅବଗଚ୍ଛନ୍ତି ॥ ୧୧ ॥ ଯଦାବିତ୍ ଅସୀ ନା ଶାତରି ନ୍ୟସ୍ୟ ଯଦ୍ୟା
 ଯାତଃ; ତସ୍ୟ ଅନୁଜଃ; ଯଦା ପ୍ରିୟିତଃ; ପିତ୍ତଂ ବର୍ଣ୍ଣ ଯାତଃ ॥ ୧୨ ॥ ଅପ ଆୟତ୍ତନ୍ କ୍ଷୟାପାତଃ;

୧୬ । ଜନକମନ୍ତ୍ରିନୀ ମାହାସେ ଭର କରିଷା ଦଶାନନକେ ଅର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ ପୂର୍ଣ୍ଣକ,
 ନାଦିରେ ଗଦାଦତ୍ତାବେ ବାକ୍ୟ ବନିଲେନ ।

୧୭ । “ଆମାର ବାସୀ ହିନ୍ଦୁକୁବଂଶେ ଜାତ ; ତିନି ବାଜା ଦଶବର୍ଣ୍ଣେ ପୁତ୍ର ଏବଂ
 ନିଜେ ମହାବଂଶସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସନ୍ତାନେର ସମୁଦୟ ଶୁଣସମ୍ପନ୍ନ ; ତିନି ପିତାର ପ୍ରିୟକାର୍ଯ୍ୟ-
 କାରୀ ଏବଂ ତପସ୍ଵୀନିଗେବ ହିତନାଧନେ ତତ୍ପବ ।”

୧୮ । “ତିନି ବୈରୀନିଗେର ନିଧନକର୍ତ୍ତା, ନାନାମତେ ସାଧୁଗଣେର ହିତକାରୀ ଏବଂ
 ହୁକ୍ତେ ପରପୁରାଣେର ଶକ୍ତିର ଉଚ୍ଛେଦକର୍ତ୍ତା ।”

୧୯ । “ବଞ୍ଚେ ସାଜ୍ଞିକନିଗେର ନିରନ୍ତର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ଏବଂ ଶ୍ରୀକ୍ଷେ ପିତୃଲୋକେର
 ତୃପ୍ତିନାତା ସେହି ଦାସରାଧି, ପିତାର ଆଜ୍ଞାୟ ରାଜତ୍ଵ ପରିତ୍ୟାଗ ପୂର୍ଣ୍ଣକ ବନେ ଆନି-
 ଯାଛେନ ।”

୨୦ । “ତଦ୍ଵାନକ ଅରଣ୍ୟେ ରାକ୍ଷସଗଣ ସୀଂହାର ବାଣେ ହିମ୍ଵାଭିମ୍ଵ ରହିଷା ମାନ୍ତ୍ରୀ ମାନ୍ତ୍ରୀ
 ତହିଷା ରହିଷାଛେ, ଆର ମିଧା ଓ ଧକ୍ଵନିତେ ତାହାମିଗକେ ଘେରିଷା ରହିଷାଛେ ।”

୨୧ । “ହୃତ୍ଵୀକ୍ତ ଧର ନହିଷା କନରକ୍ଷୀତ୍ଵାପରାୟଣ, ବୃହତ୍ଵ ଗବା କ୍ଷେପଣେ ତତ୍-
 ପଞ୍ଚ, ଧକ୍ଵ-ନିଧନଶୀଳ ସେହି ରାମଚନ୍ଦ୍ରକ୍ଷେ ତୁମି କି ଜାନ ନା ?”

୨୨ । “ଦୁଃସେବନଶୀଳ ସେହି ରାମ ଆମାକେ ଜ୍ଞାତାର ନିକଟ ରାମିଷା ସ୍ଵଗୁଣାର୍ଥ
 ଶୂନ୍ୟ କରିଷାଛେନ । ଆର ଶୃଙ୍ଘାର ଅଗୁଚକ୍ଷେ ଆମି ସଂବାଦ ଆନିଷାର ଜନ୍ୟ
 ବନେ ପାଠାହିଷା ମିଷାହିଷା ।”

୨୩ । “କନନ୍ତର ଦଶାନନେର କଳେବର ଉଦ୍ଭିଦ୍ଵେଦଧିକ୍ଷୁତେ ବ୍ୟାପ୍ତ ଓ କଲ୍ପାଦିତ

सन्नस्त्रिदकशीलणः सन्दर्शितानराकृतः दमाननः ताम् अवादीत् ॥ ८२ ॥ कानिष्ठिनेयस्य
 कृते अष्टिनेयमपि विवासितं अतएव नम्रमुपितमस्य राघवं कः बहुमन्यते ॥ ८४ ॥
 असौ वटुयन्त्रेषु पिङ्गीयूरान् राघवस्य निरस्तवान् यदि, हे रूपमाशुकि ! तत्र एतावति
 कः अयः ॥ ८५ ॥ सत्पराक्रमसंविदराज्यभीगपरिच्छदः इति यथा दरिद्राति (वत्)
 किं ममैव वक्तुं युक्तम् ? ॥ ८६ ॥ निर्लडः इतपुत्रः विमदः धनानां स्वामी यद्वात्
 अलमिदं अध्यास्ते कस्तन् कारणं न अवेति ? ॥ ८७ ॥ मत्तः विन्दन् कृषिमानं दधानेन
 सुखेन (उपलवितः) यमः स्वयं मग्नौक इव ध्यायन् निदधतिः शाने ॥ ८८ ॥
 हे मैथिलि ! समुद्रोपत्यका यन्त्रताधिपत्या राघवारायणं लडति ताया मम ईमी पुरी
 ॥ ८९ ॥ तस्यां सिद्धमंशटे आवासे लं मयैः निमवासिता तदा अर्पितोदमुयमिच्छक्

हईल एवं ताहार लोचनयुगल लोहितवर्ण हईल । এইरूपে সে নিম্নের মনের
 হুটাভিসন্ধি প্রকটনপূর্বক মীতাকে বলিতে লাগিল ।”

৮৪ । “বড় রাণীর পুত্র হইয়াও ছোট রাণীর পুত্রের জন্য নির্কাসিত হই-
 য়াছে, অতএব সর্ব্বত্র হরণপূর্ব্বক উল্লস পৰ্য্যন্ত করিয়া পরিত্যক্ত হইয়াছে এমন
 একজন হতভাগ্য ব্যক্তির তুল্য যে জান, তাহাবে কে গ্রাহ্য করে ।”

৮৫ । “তুচ্ছ বিপ্রগণের সঙ্গে ভোজনবীর রান্সগণকে যদি সে নিরস্ত
 করিয়া থাকে, রে কৃপণত ভেদপুত্রি ! তাহাচৈ তোমার এত গৰ্ব্ব কেন ?”

৮৬ । “ইহু আমার পরাজননিবন্ধন যে রাজ্যচ্যুত হইয়া দারিদ্র্য প্রাপ্ত
 হইয়াছে, তাহা কি আমার নিজ দুখেই বলা উচিত ?”

৮৭ । “ধনের অধিপতি লক্ষা হইতে তাড়িত, পুষ্পকরণে বঞ্চিত এবং
 মর্পহীন হইয়া, যে পর্কতের (কৈলাসের) মধ্যে বাস করিতেছে, কোন্ ব্যক্তি
 তাহার কারণ না জানে ।”

৮৮ । “বনরাজ স্বয়ং আনার ভরে, যাহার ভরা ডুবি হইয়াছে এমন পোত
 বনিকের ন্যায়, উৎকলিকাকুল ও স্তুতিহীন হইয়া আছে, আর তাহার নৃপ
 কালিনা ধারণ করিতেছে ।”

৮৯ । “হে নিখিলাধিপনন্দিনি ! আনার রাক্ষাসী সনুত্রর উপহুল
 ত্রিকূট পর্কতের উপস্থিভাগে সন্নিবেশিত ; উহা স্তবর্ণনির্ভিত ও সনুত্র নগি-
 নাগিকের আকরস্থান ; উহার নাম লক্ষা ।”

সতী ময়া সত্ব বস ॥ ১০ ॥ ঐ পীল্লি ঐ শম্ভি । তদুখী ত্ব স্মৈখ' যুবান' মাং সংলঙ্ঘ
 বাসব: শ্রীম্মপাশীযান্ (ল) অকিঞ্চনং তং জহীচ্চি ॥ ১১ ॥ অতীতপিতৃপত্নী ময়া
 অরক্ষ্মণি মসিতা সতী দময়ীব' বসেহ্যন্য বরমন্দিটী মৌদস্ত ॥ ১২ ॥ ঐ শীঘ্র বাহ্মিনী
 মাশ্র মু: গনু' চক্ষাছিনী ভব চক্ষাসিনী 'ব ভূতা মে বচ:সম্বর্হিনী ভব ॥ ১৩ ॥
 তা দ্রাতিকুলিকী মলা গিহীভূ: ভীমবিঘ্ৰ: নিশাচর: বাহ্মপীড়' আশ্লিষ্য বা
 জগাচ্চি ॥ ১৪ ॥ সন্দনী' তা' সমাদায় বানিশ্বরাধম' যাত: মযান্ স্বদপবিষ:
 বৃশীশ্মুয় বাসাস্কিরে ॥ ১৫ ॥ ভষৈ: রামভক্ষণী রারম্মনান' জপযা' তা'

২০। "সেই নগরীতে, জননিৰুনে ধূলিহীন এবং সম্যক প্রকারে মার্জিত সৌখে চন্দনাদি গন্ধদ্রব্যে চর্চিত ও সুবাসিত হইয়া এবং সুগন্ধি গড়ে মালা ধারণ করিয়া আমার সহিত বাস কর ।"

২১। "হে কল্যাণি, তুমি যেমন যৌবনশালিনী ও পুরুষের প্রিয়বয়োগ্যা, আমিও তেমনি বনগীর অমুরাগবয়োগ্যা; অতএব আমার সহিত নিগিতা হও, পরে রাখব প্রবাসী হইয়া পাপচোরী হইয়াছে; সে অকিঞ্চন; তাহাকে পরিত্যাগ কর ।

২২। "বর্জনা পরিজনবর্গকে "ভোজন কর, পান কর" এইরূপ আদেশ করত, কামকলাহ নিবৃত্ত থাকিয়া এবং মশাননকে বশে রাখিয়া, উৎকৃষ্ট দান্নিরে আনোদ আশ্লাদ কর ।"

২৩। "হে ভিন্নশীলে! নিখ্যা আগ্রহশীল্য হইও না, প্রস্থানার্থ উৎসাহ-যুক্ত হও, এবং নগিনয় আভরণাদি দ্বারা দেশীণ্যমানা হইয়া, আমাকে গাঢ় আগ্নিদন প্রদান কর ।"

২৪। পরে সে সীতাকে ঐত্বিকূণবর্জিনী দেখিয়া, হরণ করিতে উৎসুক হইল এবং ভয়ানক শরীর ধারণ করিয়া কুলগুণে তাহাকে দৃঢ়রূপে আগ্নিদন-পূর্জক, আর্দ্রপথে অবগাহন করিল ।

২৫। স্বাধন ভবদিলনা সীতাকে গর্হেতা হানসাধাসে বাইতেছে, দেখিয়া, লগ লক্ষী পর্বাধ তরে নীরব হইয়া রহিল ।

২৬। সীতা বাতরা হইয়া উঠে: পরে রাম লক্ষণের নাম গ্রহণ পূর্জক

पथीन्द्रः जटायुः रावणं पदपं वदन् प्राप ॥ ९६ ॥ हे वनेचरापापां द्वियन् वने
 आदायचरः जघन्यानां अशिसरम्भं मम पूर्वसरो माम् ॥ ९७ ॥ यमस्करसमा-
 धारं मुवि प्दातं दयाकरं जिवांकाकरं रामं दुन्दुभं अपवपं त्वां धिक् ॥ ९८ ॥
 हे राक्षस रामस्य नैयः कर्मकरीपमः अहं नूनं ध्यानस्य दिवाकर इव तव अलकरः ॥ ९९ ॥
 कलहकारः असी पथी मद्धकारः सन् सतां अदृष्टरं वैरकारं नरामिनं हनुं धं
 पपात ॥ १०० ॥ असी खे सुर्वपथीनं पचयीर्वितानं धुवन् पुष्टघातं मांसमीषितसुन्दर्यं
 अयुध्यत ॥ १०१ ॥ (सः) न विमाय, न जिज्ञाय, न चहाम, न विव्यथे, तथा आद्यानः
 विध्यमानीषि रथान् नच दिवहति ॥ १०२ ॥ (सः) युधि दिमाचमुषधीर्यं सुन्दर-

क्रन्दन करিতে লাগিলেন। তখন পক্ষিরাজ জটায়ু উপস্থিত হইয়া রাবণকে
 পরুষবচনে ভৎসনা করিতে আরম্ভ করিলেন।

৯৭। “রে বনবাসী ! তুই স্ববিগণের ঘেৰকারী, তুই বন হইতে দীতাকে
 হরণ করিয়া, এখন পলাইয়া দাঁহিতেছিন্; তুই জঘন্যালোকের অগ্রগণ্য,
 আমার সমুখ হইতে চলিয়া বাইস না।”

৯৮। “বাঁহার আচরণ প্রশংসনীয়, এবং বাঁহার সুখ্যাতি পৃথিবী ছুড়ে,
 যিনি দয়ালু, যিনি পিতার বাক্য প্রতিপালন করেন; সেই রামের ননে হুঃখ
 দিতেছিস্ তুই নির্জঙ্ঘ; তাকে ধিক্।”

৯৯। “রে রাক্ষস! আমি রামের আজাবর্ভী ও তাঁহার কিহরের তুলা;
 তথাপি দিবাकर বেমন অহকার ধ্বংস করেন, তজ্জগ তোকে বিনাশ করিব।”

১০০। পক্ষিরাজ এইরূপ বাহুল্য করিয়া, সাধুগণের পীড়নকারী, নর-
 নাংসভোজী সেই বৈরীর নিধনার্থ ঘোর শব্দ করিয়া অন্তরীকে উজ্জীন হইলেন।

১০১। সেই পক্ষিরাজ বহুদূরব্যাপী সুবিস্তৃত পক্ষুগণ কম্পিত করত,
 চকুর আঘাতে তাহার নাংস ক্ষতবিক্ষত ও শোণিত দরবরিত করিয়া, দুঃ
 করিতে লাগিল।

১০২। তিনি ভয় পান নাই, লজ্জাদুক্ত হন নাই, স্তম্ভি অহুত্ব করেন
 নাই, ব্যথা প্রাপ্ত হন নাই; কেবল নিরন্তর প্রহার করিতে লাগিলেন, বাণে
 বার বার বিদ্ধ হইয়াও রণ হইতে ত্যগ দেন নাই।

কবচং ধ্বজশালিনং ভীমং রথং কদ্রথবলং বভস্রঃ ॥ ১০২ ॥ অথ সঃ শ্বরিং সৎসায়যাশ্চকার,
 বিংশতিবাহুনা সীতাং ত্বাজযাশ্চকার পরমতঃ সুরান্ পিমায ॥ ১০৩ ॥ অঘীতঃ নিরাক্রান্তঃ
 যস্তুঃ (উপলুপ্তিতঃ) ঐবথঃ কাশ্যাস্চক্রি তবঃ নভঃপ্রখ্যাপুধতঃ সূয়ঃ বেধিদাশ্চক্রি ॥ ১০৪ ॥
 নী ক্রীধবমান্ পরস্পরং হনুং ইহাশ্চক্রাতি নবা বিঃ পলাযাশ্চক্রি নাপি রাতমঃ দয়া-
 শ্চক্রি ॥ ১০৫ ॥ ইদগম্ভর্জকিন্নরা দ্রষ্টুং উপাসাশ্চক্রি ক্রব্যাৎ হস্তিন পতনিথঃ পশী
 লীলুয়াশ্চক্রি ॥ ১০৬ ॥ দশবদনঃ তদ্বরীশমং ক্রমং শ্ববনী প্রলুপ্তিতং বিসীক্য মচত্বনু
 মীমধুর্থং রথবরং শ্বধিরুদ্র রামকানাং পরিগৃহ্য শ্ব স্রপুৱমগাত্ ॥ ১০৭ ॥

১০৩। যুদ্ধ করিতে করিতে, পিশাচের ন্যায় সুওযুক্ত অশ্ববাহারা চালিত, অস্ত্রশস্ত্র ও বর্ষ দ্বারা সূক্ষ্মজিত, ধ্বংসশালী রাবণের যে ভয়ঙ্কর সান্দন; তাহা তুচ্ছ একথান বথের ন্যায় ভগ্ন করিয়া ফেলিলেন।

১০৪। সেই পক্ষী অত্রিকে সম্যকপ্রকারে জ্ঞানযুক্ত করিলেন, যুদ্ধদর্শী দেবগণকে শ্রীত করিলেন, এবং ভাবণ বিংশতি ভূষণালী হইলেও, তাহাকে সীতা ছাড়িয়া দিতে বাধ্য করিলেন।

১০৫। বাবণ সীতাকে পরিত্যাগপূর্বক সূহির হইল এবং অস্ত্রশস্ত্রে সূক্ষ্মজিত হইয়া দীপ্তি পাইতে লাগিল; তখন খগরাজ নথ ও তুওরূপ আয়ুধদ্বারা পুনর্বার তাহাকে কতবিন্দু করিতে লাগিলেন।

১০৬। তাহার উভয়ে জ্যোতিষতবে পরস্পরকে বধ কবিবার জন্য চেষ্টা করিতে লাগিল। পক্ষী রণ হইতে পলায়ন করিল না; রামস ও দয়া প্রকাশ করিতে উদ্যত ছিল না।

১০৭। দেবতা, গন্ধর্ভ ও কিন্নরগণ দর্শনার্থ নিকটবর্তী হইলেন। আর রামস ছলপূর্বক পক্ষীর পক্ষবয় ছেদন করিয়া ফেলিল।

১০৮। খগবর ছিন্নপক্ষ হইয়া ভূমিতে বিলুপ্তিত হইতেছে দেখিয়া, দশবদন রাবণ শ্রীত হইল, এবং ভয়ঙ্কর ঘোটকযুক্ত পুষ্পক-নামক রথবরে আরোহণপূর্বক রামকামিনীকে লইয়া নিজ রাজধানীতে প্রস্থান করিল।

29. Turn the 73rd stanza into the middle voice (भाववाच्य) ।

30. Parse and explain भावितान्ना, प्रदक्षिणक्रियाहंया, भाषु, and चहामदिगुञ्जे ।

31. Explain the samasa in, and meaning of, पल्लवक्षिणघपाटला, ध्वत्सालीकप्रवर्तिना, निमित्तज्ञः, आशंसिता वन्धप्रार्थनं, and त्वयर्हसिः ।

32. Give the component parts of भुजङ्ग, पिहित, सपवीक, कामदुषा, आसुप्र, and कुण्डीणी ।

33. Parse हविरे and पातालं in the 80th, क्रीर्णिते in the 87th, and वा तपोवनात् in the 90th, stanza.

34. Turn the 95th stanza into plain prose, using compound words as sparingly as you can.

35. Comment grammatically on अविघ्नं, श्रेया, and पुत्रिणां in the 91st stanza.

36. Point out the propriety of the following epithets देश-
कालज्ञः in the 92nd, हृदयवाक् in the 93rd, and कल्पवित् in the 94th,
stanza.

— o —

CANTO II.

1. Turn the following phrases into as many sentences without using compound words—जायाप्रतिपाहितगन्धमाल्या, पीतप्रतिपद्मवस्त्रा,
मनुष्यैश्चरन्धर्मापवी, and पयोधरीभूतचतुःसमुद्राः ।

2. Analyse into their component parts. असांयुता, कष्टयुने,
निषेदुपी, अधिज्वधत्वा, and विनेष्यन्, giving the genitive case of each.

3. Conjugate चह् in लोट्, वन्ध in लङ् ।

4. Convert the first half of the 4th stanza into the active form.

13. Give the derivation of पुत्रकायवा, प्राहयेख', उरावत and दमिष्ट ।

14. Point out the propriety of the simile contained in the 36th stanza, "द्विभ्रगभीरनिर्घोषसिकं शब्दनमास्त्रिती प्राहयेखं पवीवाहं विद्यु-
द्वैरावताविव ।"

15. Turn the following phrases into as many sentences without using compound words—प्रायेनासिद्धिमग्निः, अष्टदालकवेष्टनी, सदिशामाद्रुकारिण' and घोषहान् ।

16. Parse उपस्थितान् in the 45th, and पवी in the 47th stanza.

17. Give the derivation of द्वैयद्घोर्न, नामधेयानि, दुष्प्राप, and वाहन ।

18. Turn the 47th stanza into the passive form.

19. Explain the samasa in all the compound words in the 49th, 50th, 51st, 52nd and 53rd stanzas.

20. Convert the 54th stanza, into the passive form.

21. Analyze अन्वसितं and स्तनः into their component parts.

22. Comment grammatically on the latter half of the 58th stanza, and turn the same into the passive form.

23. Turn the 61st stanza into the active form.

24. Explain the samasa in, and meaning of, अथयद्विगीषितां, विजविष्टेददसिंः, सभामवदतपराः, प्रकामभुजः, and श्रीकामरसुषं ।

25. Comment grammatically on पुदपायुषं, मद्यरचं, and वरीचं ।

26. Derive द्रव्या, प्रकाश, वृद्ध and वृष्य ।

27. Explain fully the allusion contained in the 68th stanza in your own words.

28. Explain the 70th and 72nd stanzas in your own words after the manner of Mallinatha

29. Turn the 73rd stanza into the middle voice (भाववाच्य) ।

30. Parse and explain भावितात्मा, प्रदर्शयत्क्रियाज्ञांयां, माधु, and उद्दामदिग्गजे ।

31. Explain the samasa in, and meaning of, पल्लवच्छिन्धपाटला, षष्ठाश्लोकप्रवर्तिना, निमित्तप्रः, आर्षसिता वन्यप्रार्थनं, and वन्यवृत्ति ।

32. Give the component parts of मुञ्ज, पिहित, सपवीक, कामदुषा, आमुप्र, and कुशीघ्री ।

33. Parse हविषे and पाताशं in the 80th, क्रीत्तं in the 87th, and चा तपोवनात् in the 90th, stanza.

34. Turn the 95th stanza into plain prose, using compound words as sparingly as you can.

35. Comment grammatically on हविषं, श्रेया, and एविषां in the 91st stanza.

36. Point out the propriety of the following epithets देव-
कालः in the 92nd, हृदतदाक् in the 93rd, and कल्पित् in the 94th,
stanza.

CANTO II.

1. Turn the following phrases into as many sentences without using compound words—जायाप्रतिपाहितमन्माल्यां, धीतप्रतिवदवसां,
मनुष्यैररुचकंपवी, and शयीधरीभूतवदुःसमुद्राः ।

2. Analyse into their component parts. सपांशुवा, कल्पयन्ते,
निषेदुषी, अचिन्वधन्वा, and विनेषन्, giving the genitive case of each.

3. Conjugate वृत् in धीट्, वत् in वृत् ।

4. Convert the first half of the 4th stanza into the active form.

5. Turn the 9th and 10th stanzas into plain prose.
6. Notice the grammatical connection subsisting between the different parts of the 11th stanza.
7. Turn the 13th stanza into the passive form.
8. Conjugate गे in लङ्, क्त in लोट्, and प् in लृट्, and decline अस्मि throughout all the cases.
9. Give the etymology of श्यामायमानानि, चापीन, बहिष्, and मद्चिन्तित्वम् ।
10. Turn into prosaic form the 22nd and 23rd stanzas.
11. Explain the 30th and 31st stanzas after the manner of Mallinatha without borrowing expressions from him.
12. Derive अन्वेषु, जिज्ञासमाना, प्रपात, दुष्प्रथमा, प्रहित, तस्मिन्नासि and मद्गत् ।
13. Conjugate स्रज् in लोट्, and ज्ञा in लृट्, and decline तस्मिन्नासि in all the genders throughout all the cases.
14. Turn the 22nd stanza into the passive form.
15. Expound the samasa in all the compound words contained in the 32nd and 33rd stanzas.
16. Translate into your own vernacular the 40th and 41st stanzas.
17. Turn the 42nd and 43rd stanzas into prosaic order.
18. Show the propriety of the epithet "आदिवासे." in the 44th stanza.
19. Discuss the two different readings of the 3rd line of the 33rd stanza.
20. Correct or justify "मद्गत्" in the 38th stanza.

21. Turn the first half of the 45th stanza into the passive form, and the second half into the active.

22. Conjugate भुज् in लोट्, शक in षड्, and गी in सुट्, and decline घंटोष्ठी ।

23. Give more than one derivation of the word "चव" ।

24. Give the purport of the 58th and 59th stanzas in your own words.

25. Shew the propriety of the simile contained in the last line of the 66th stanza.

26. Conjugate ग्री, गिप् and द्विन्स् in लोट् and षड् ।

27. Explain the samasa in सन्नद्धलीदयतत्प्रेमावः, अनुगतमुषेन, and प्रजायन्तकर्मिणाः ।

28. Explain the 75th stanza without borrowing expressions from the commentator.

29. Turn the 74th stanza into the passive form.

30. Give a short sketch of the plot of the 2nd canto.

CANTO III.

1. Explain the samasa in, and the meaning of, सचीक्री होषपक्रीमुदीमुषं, दिगन्तविशानरथः, दीहददुःखमीलता, and सन्नद्धमनीषपत्रा, प्रसवभादिकाः सुरेन्द्रमावाशितगर्भगौरवान्, उपचाराच्चलिषिष्यसया, and प्रद्वि-
वारिः ।

2. Derive दीहं, प्रभातकला, अधिज्य and दीहद ।

3. Turn the 5th stanza into easy prose.

4. Give the component parts of प्रसवत, प्रतीत, अभित, द्विः, अनुदय and ताहय ।

5. Translate the 15th stanza into English.
6. Give the sense of the 17th, 18th, and 19th stanzas in your own words.
7. Conjugate पृष in लोट्, विष in छट्, विष् in लुट्, and वि in शिट् ।
8. Parse नावा in the 21st, and पर्यचीयत in the 24th stanza.
9. Give the twofold meaning of तदीनुहं in the 33rd stanza.
10. Give the derivation of व्यापार, विभावसु, सुदुःसह, शक्र, शासन, विघात, श्वन्वाय, तुरङ्ग, भवीमस्य, पडति and चाश्रीविष ।
11. Turn the 47th and 48th stanzas into plain prose.
12. Give in Sanskrit the allusion contained in the 50th and 60th stanzas.
13. Give the purport of the 53rd, 54th, and 55th stanzas in your own words ; give the several interpretations of the first line of the 53rd stanza, giving your reasons for preferring any one of them.
14. Conjugate ष्य and पत in लुट्, and घ् in श्लोट् ।
15. Explain the samasa in all the compound words contained in the 63rd, 64th, and 65th stanzas.
16. Turn the 69th stanza into prosaic order.
17. Illustrate what is described in the 70th stanza by citing and narrating in Sanskrit any event from the history of Europe. •

CANTO IV.

1. Explain the latter half of the 1st stanza, pointing out the propriety of the word दिग्गजे ।

2. What is the nominative to निमग्न in the 2nd stanza? Mark any apparent grammatical inconsistency in that sloka.

3. Derive हुताग्नि, पुरहित, and दीपित; and conjugate वन्द, मन्, and पठ् in लिट्, and लुङ्।

4. Give the purport of the 5th and 6th stanzas in your own words, giving the etymology, and different meanings of द्वाया in the 5th stanza.

5. Explain fully the 10th stanza.

6. Give the purport of the 11th stanza stating the different properties of the five elements.

7. Derive the words चन्द्र, तपन, and राजा, stating the different meanings of the last word.

8. State the samasa in, and meaning of, कर्वाण्यविद्याने, मूत्र-कार्याददग्निना, and अथप्रमदमममम्।

9. Mention the different countries traversed by Ragu in his career of conquest, describing their geographical positions as approximately as you can.

QUESTIONS ON THE BHATTIKAVYA.

CANTO I.

1. Turn the 1st stanza into prosaic order and scan it.
2. Point out all the verbs in the 2nd stanza and give their लट् and लिट् ।
3. Derive पृच्छ, दद, and अच्यसिता, and conjugate the verbs from which they are derived in लोट् and लिट् ।
4. Give the sense of the 6th and 7th stanzas in your own words in Sanskrit.
5. Turn the 10th stanza into the active form.
6. Mention five words whose terminations are respectively identical with those of विद्वान्, विपश्चिन्, and विद्या ।
7. In the 16th stanza comment grammatically on मस्मान् पायं सवजितराशिः ; and explain fully the phrase वेदीऽङ्गवान् stating the different Angas in English.
8. Explain the samasa in, and the meaning of, परमार्थविन्दान् in the 15th, अथाहदकर्महृत्ति in the 17th, and हत्सजिताम्बरः in the 25th stanza.
9. Give the purport of the 26th, and 27th, stanza in Sanskrit, pointing out and explaining all the instances of grammatical peculiarity you may find therein.
10. Give the derivation of वषेट्, अस्ति, सध्नुइ, मद्, उदीर्जय, and वदुवन्, giving the first person singular लृट् of the first two, and the genitive case singular of the rest.

11. Sketch the plot of the first canto in sanskrit as concisely as you can.

०

—•—

CANTO II.

1. Turn the 2nd and the third stanzas into plain prose.
2. Decline लक्ष्मी, and conjugate दृ and ह in लुङ्, and लिट् ।
3. Explain fully the 7th and the 8th stanza after the manner of Mallinatha without borrowing expressions from the commentator.

4. Derive घायजूक, आयीधन, अभ्यर्षं, आहव, and ननममान, giving the third person singular लुङ् of the verbs from which they are each derived.

5. Turn the 18th stanza into the active form, and the 21st stanza into the passive.

6. Turn the 31st and 32nd stanzas into good prose.

7. Comment grammatically on आत्मभरि, फल्यदि, सोवक्षि, अन्धो व्यतिष्ठे तु ममापि धर्मः, दद्यात् मत्वा, and हीनं दुःखा पुपचयं ।

8. Turn the 40th stanza into plain prose dispensing with the causal and desiderative terminations in “निजृम्भयिष्यन्” ।

9. Comment grammatically on निवावक्ष्यौ, and correct or justify अजिदहन् सं जनकी धनुस्तन् ।

10. Turn the 39th stanza into the active, and the 40th into the passive form.

11. Turn the 45th stanza into plain prose without using words ending in षट् ।

- 12 Explain the 47th and 48th stanzas. .
- 13 Comment grammatically on *उच्चैरसी राघवमाहनेद*
मादिवासी in the 51st and *सुमनीभवन्ति* in the 54th stanza.
- 14 Put the 53rd stanza into the passive form.
15. Turn the 55th into plain prose. ३